DIPLOMATIJA
HENRI KISINDŽER

Za izdavača
MILOMIR KRAGOVIĆ

Urednik
MILOMIR KRAGOVIĆ

Likovna oprema
NIKOLA PANIĆ

ENERGIJA
KNJIGE

Henri Kisindžer

DIPLOMATIJA
I



VERZALpress
BEOGRAD
1999

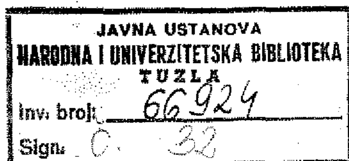
DIPLOMATIJA

HENRI KISINDŽER

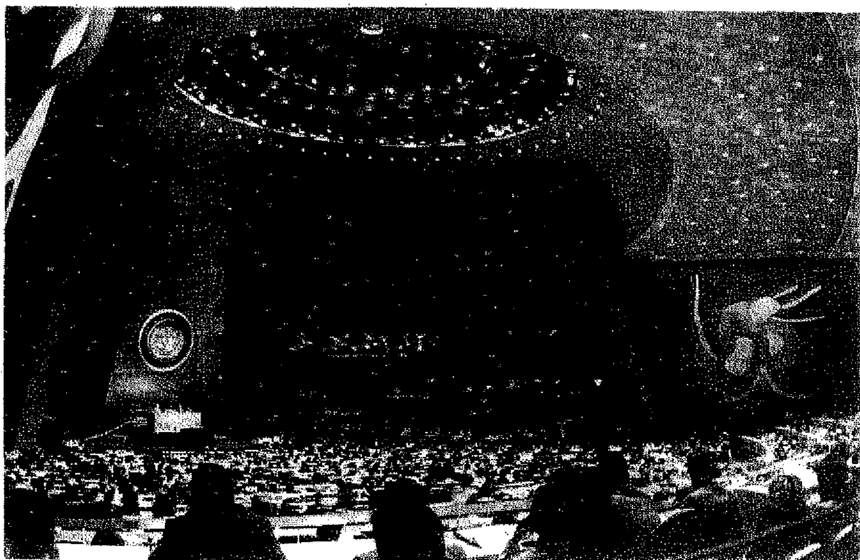
Naslov originala
Henry Kissinger
DIPLOMACY

Prevele s engleskog
MIRA I VERA
GLIGORIJEVIĆ

OBJAVLJENO UZ SAGLASNOST
AGENCIJE PRAVA I PREVODI



ENERGIJA
KNJIGE



NOVI SVETSKI POREDAK

Stiče se utisak da se u svakom veku, kao da je u pitanju neki prirodan zakon, pojavljuje jedna zemlja koja poseduje moć i volju, kao i intelektualnu i moralnu snagu, da u skladu sa sopstvenim sistemom vrednosti oblikuje čitav međunarodni poredak. U XVII veku, u vreme kardinala Rišeljea, Francuska je uvela savremen pristup međunarodnim odnosima zasnovan na nacionalnoj državi, a motivisan nacionalnim interesom kao najvišim ciljem. U XVIII veku, Velika Britanija je razradila koncept ravnoteže snaga, koji će narednih dvesta godina dominirati evropskom diplomatijom. U XIX veku, Meternihova Austrija je obnovila takozvani „Evropski koncert", koji je Bizmarkova Nemačka razorila time što je evropsku diplomatiju pretvorila u bezobzirnu politiku sile.

U XX veku, nijedna zemlja nije tako odlučno i istovremeno tako ambivalentno uticala na međunarodne odnose kao Sjedinjene Američke Države. Nikada jedna zemlja nije snažnije insistirala na nedopustivosti uplitanja u unutrašnje stvari drugih država, ili strasnije tvrdila da su njene sopstvene vrednosti univerzalno prihvatljive. Nijedna zemlja nije bila pragmatičnija u svom svakodnevnom vođenju spoljne politike, niti je više ideologizovala težnju za ostvarenjem sopstvenih istorijskih i moralnih ubeđenja. Nijedna zemlja nije bila manje voljna da se angažuje izvan svojih granica, čak i onda kada je stupala u saveze i preuzimala obaveze koje su po obimu i dometu bile bez presedana.

Posebnost što ju je tokom čitave svoje istorije Amerika sebi pripisivala, stvorila je dva protivrečna stava u odnosu na spoljnu politiku. Prema prvom, Amerika najbolje sledi svoje vrednosti time što unapređuje sopstvenu demokratiju, zahvalju-

jući čemu predstavlja svetionik za ostatak čovečanstva; prema drugom, te iste vrednosti Americi nameću obavezu da za njihovo ostvarenje širom sveta vodi krstaške ratove. Rastrzana između nostalgije prema davno minuloj prošlosti i čežnje za savršenom budućnošću, američka misao se kolebala između izolacionizma i angažovanja, mada je, još od završetka Drugog svetskog rata, prevagu odnela realnost, odnosno međuzavisnost.

Obe škole mišljenja – o Americi kao svetioniku i Americi kao krstašu – podrazumevaju, kao nešto sasvim prirodno, svetski poredak zasnovan na demokratiji, slobodnoj trgovini i poštovanju međunarodnog prava. Pozivanje na takav sistem, budući da nikada nigde nije postojao, drugim zemljama često deluje utopijski, ako ne i naivno. Taj skepticizam ipak nikada nije zasenio idealizam Vudroa Vilsona, Franklina Ruzvelta ili Ronalda Regana, u stvari, ni jednog jedinog američkog predsednika u XX veku. Ako ništa drugo, podstakao je američko uverenje da se istorija može zanemariti i da svet, ukoliko iskreno želi mir, treba da primeni američke moralne „recepte".

Obe škole mišljenja proistekle su iz američkog iskustva. Mada su postojale i druge zemlje s republikanskim uređenjem, nijedna nije bila svesno stvorena zato da bi se borila za ideju slobode. Nijedna druga zemlja nije bila naseljena ljudima koji su se uputili na novi kontinent, rešeni da u ime opšte slobode i blagostanja pripitome njegovu divljinu. Stoga ova dva pristupa, izolacionizam i misionarstvo, mada na prvi pogled veoma oprečni, odražavaju osnovno zajedničko uverenje – Sjedinjene Države poseduju najbolji sistem vlasti na svetu, a ostatak čovečanstva može da postigne mir i napredak tako što će napustiti svoju tradicionalnu diplomatiju i usvojiti američko poštovanje međunarodnog prava i demokratije.

Američko putovanje vodama međunarodne politike predstavljalo je trijumf vere nad iskustvom. Još otkako je 1917. godine stupila na svetsku političku scenu, Amerika je posedovala takvu nadmoć i bila je toliko uverena u ispravnost svojih ideala, da su najvažniji međunarodni ugovori sklopljeni u ovom veku – od Pakta Društva naroda i Kelog-Brijanovog pakta, do Povelje Ujedinjenih nacija i Helsinškog završnog dokumenta – predstavljali otelovljenje američkih vrednosti. Krah sovjetskog komunizma predstavljao je intelektualnu pobedu američkih ideala, ali je, paradoksalno, Ameriku suočio sa svetom koji je tokom čitave svoje istorije pokušavala da izbegne. U međunarodnom poretku kakav sada nastaje, nacionalizam je dobio novi zamah. Zemlje češće slede sopstveni interes nego uzvišene principe, i češće se nadmeću nego što sarađuju. Malo šta ukazuje na to da se stari način ponašanja promenio, ili da bi u decenijama što su pred nama mogao da se promeni.

Novinu u vezi sa svetskim poretkom u nastajanju predstavlja to što Sjedinjene Države prvi put ne mogu ni da se povuku iz sveta, niti da njime dominiraju. Amerika nije sposobna da promeni način na koji je tokom čitave svoje istorije shvatala sopstvenu ulogu, niti bi to trebalo da želi. Kada je stupila na međunarodnu pozornicu, ona je posedovala takvu vitalnost i snagu da je mogla da natera svet da se prilagodi njenoj viziji međunarodnih odnosa. Godine 1945, na kraju Drugog svetskog rata, Sjedinjene Države su posedovale takvu moć (u jednom trenutku oko 35 odsto

čitave svetske privrede otpadalo je na Ameriku), da im je, činilo se, bilo predodređeno da preoblikuju svet u skladu sa svojim idealima.

Čvrsto uveren u istinitost svojih reči, Džon F. Kenedi je izjavio da je Amerika dovoljno jaka da „plati svaku cenu, podnese svaki teret" kako bi osigurala uspostavljanje slobode. Tri decenije kasnije, Sjedinjene Države su mnogo manje u prilici da insistiraju na brzom ostvarenju svih svojih želja. Status velike sile stekle su i druge zemlje. Sjedinjene Države su danas suočene s izazovom da postepeno ostvaruju svoje ciljeve od kojih svaki predstavlja mešavinu američkih vrednosti i geopolitičkih potreba. Između ostalog, u svetu sastavljenom od nekoliko zemalja približno iste snage, nameće se potreba da poredak bude zasnovan na nekakvoj vrsti ravnoteže, a upravo to predstavlja ideju koja Sjedinjenim Državama nikada nije bila bliska.

Razlike u američkom i evropskom istorijskom iskustvu dramatično su došle do izražaja već prilikom prvog susreta – na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine. Evropski lideri su želeli da postojeći sistem obnove u skladu s poznatim metodama; američki mirotvorci su verovali da Veliki rat nisu prouzrokovali stalni geopolitički sukobi, već nedostaci evropske politike. U svojoj poznatoj poslanici – „četrnaest tačaka" – Vudro Vilson je Evropljanima poručio da bi međunarodni sistem ubuduće morao da se zasniva na principu samoopredeljenja naroda, a ne na ravnoteži snaga, da svoju bezbednost ne bi trebalo da zasnivaju na vojnim savezima, već na sistemu kolektivne bezbednosti, kao i da njihovu spoljnu politiku diplomati više ne bi smeli tajno da vode, već da je treba zasnivati na „javnim ugovorima-bez tajnih sporazuma..." Jasno je da je Vilson u Pariz došao ne toliko da bi pregovarao o uslovima okončanja rata, ili da bi razgovarao o obnovi međunarodnog poretka, koliko zato da bi u potpunosti preoblikovao gotovo tri veka star sistem međunarodnih odnosa.

Otkako su počeli da razmišljaju o međunarodnoj politici, Amerikanci su evropske nevolje pripisivali sistemu ravnoteže snaga. S druge strane, od trenutka kada su prvi put morali da se pozabave američkom spoljnom politikom, evropski političari su s negodovanjem gledali na to što je Amerika sama sebi stavila u zadatak da sprovede globalnu reformu. I Amerikanci i Evropljani su se ponašali kao da je ona druga strana slobodno odabrala svoj način vođenja diplomatije, te bi stoga, da je samo mudrija ili manje ratoborna, mogla da se opredeli za neki drugi, mnogo prihvatljiviji metod.

U stvari, i američki i evropski pristup spoljnoj politici proistekli su iz njihovih vlastitih, posebnih okolnosti. Amerikanci su živeli na bezmalo pustom kontinentu koji su od neprijateljskih sila štitila dva ogromna okeana, dok su susedne zemlje bile slabe. Budući da se Americi nije suprotstavljala nijedna sila u odnosu na koju je bilo potrebno da se uspostavi ravnoteža, ona nije ni morala da se suočava s njenim izazovima, čak i da su tamošnji političari došli na bizarnu ideju da podržavaju Evropu u sredini koju Evropa nije zanimala.

Mučne nedoumice u vezi s bezbednošću, kakve su proganjale evropske zemlje, nisu se dotakle Amerike narednih sto pedeset godina. Kada je do toga došlo, Amerika je stupila u dva svetska rata koja su započele evropske zemlje. Ona se u oba slučaja uključila u trenutku kada ravnoteža snaga već više nije funkcionisala, što je

predstavljalo paradoks: sve dotle dok je funkcionisala onako kako je bila zamišljena, ravnoteža snaga, koju je većina Amerikanaca prezirala, pružala je, u stvari, bezbednost i Americi, a u međunarodnu politiku uvukao ju je upravo njen poremećaj.

Evropske zemlje se nisu opredelile za ravnotežu snaga kao sredstvo za regulisanje svojih odnosa usled urođene svadljivosti ili sklonosti Starog sveta ka intrigarenju. Ako je američko insistiranje na demokratiji i međunarodnom pravu posledica karakterističnog osećanja sigurnosti, evropska diplomatija je iskovana u surovoj školi kroz koju je prošla.

Evropa je gurnuta u politiku ravnoteže snaga kada je srušeno ono za šta se prvo opredelila, srednjovekovni san o univerzalnom carstvu, a iz pepela te prastare težnje nastale su brojne države čija je snaga bila manje-više jednaka. Takve države mogu da funkcionišu na samo dva načina: ili jedna od njih postaje toliko jaka da uspostavlja dominaciju i stvara imperiju, ili nikada nijedna ne stiče dovoljnu moć da ostvari taj cilj. U ovom drugom slučaju, pretenzije najagresivnijeg člana međunarodne zajednice obuzdavaju zajedničke pretenzije ostalih, drugim rečima, dejstvo ravnoteže snaga.

Smisao sistema ravnoteže snaga nije se sastojao u izbegavanju kriza ili čak ratova. Kada je valjano funkcionisao, cilj mu je bio i ograničavanje sposobnosti država da uspostave hegemoniju, i ograničavanje obima sukoba. Taj sistem nije sebi u zadatak toliko postavio mir, koliko stabilnost i umerenost. Ravnoteža snaga, po definiciji, ne može u potpunosti da zadovolji sve članove međunarodne zajednice; ona najbolje funkcioniše kada se nezadovoljstvo održava ispod nivoa na kojem oštećena strana ispoljava nameru da nasilno menja međunarodni poredak.

Teoretičari ravnoteže snaga često stvaraju utisak da ona predstavlja prirodan oblik međunarodnih odnosa. U stvari, tokom čitave istorije ljudskog roda sistem ravnoteže snaga veoma retko se uspostavljao. Zapadna hemisfera ga nikada nije upoznala, kao ni teritorija današnje Kine još od okončanja perioda zaraćenih država, pre više od dve hiljade godina. Karakterističan oblik državnog uređenja najvećeg dela čovečanstva, tokom najdužih istorijskih perioda, predstavljala je imperija. Imperije nisu zainteresovane za delovanje u okviru nekog međunarodnog sistema, već teže da sâme *budu* međunarodni sistem. One ne osećaju potrebu za ravnotežom snaga. Upravo tako su, tokom najvećeg dela svoje istorije, Sjedinjene Države vodile spoljnu politiku na dva američka kontinenta; isto je činila i Kina u Aziji.

Na Zapadu, jedini primeri funkcionisanja sistema ravnoteže snaga mogu se naći u gradovima-državama antičke Grčke i renesansne Italije, kao i u evropskom sistemu država nastalom posle Vestfalskog mira iz 1648. godine. Glavna odlika tih sistema bilo je to što je realna situacija – postojanje brojnih država prilično jednake moći – shvaćena kao načelo kojim će se rukovoditi svetski poredak.

U intelektualnom pogledu, ideja ravnoteže moći odražava uverenje svih vodećih političkih mislilaca epohe prosvećenosti. Po njihovom mišljenju, čitav svet, uključujući i političku sferu, deluje u skladu s razumnim načelima koja se uzajamno dovode u ravnotežu. U tom smislu, svi naizgled nasumični postupci razumnih ljudi streme ka opštem dobru, mada je dokazivanje te pretpostavke delovalo neubedljivo u veku koji su gotovo u celosti obeležili sukobi što su usledili Tridesetogodi-

šnjem ratu. Adam Smit je u *Bogatstvu naroda* izneo uverenje da će „nevidljiva ruka" pojedinačne, sebične ekonomske aktivnosti pretočiti u opšte ekonomsko blagostanje. Medison je u *Federalističkim spisima* tvrdio da će se u republici, ukoliko je dovoljno velika, zahvaljujući nekakvom automatizmu, uspostaviti stvarna harmonija između političkih „frakcija" koje sebično slede sopstvene interese. Identičan stav odražavale su Monteskjeove ideje o podeli vlasti u cilju uspostavljanja kontrole i ravnoteže koje su uključene u američki Ustav. Vlast je trebalo podeliti na tri grane zato da bi se predupredio despotizam, a ne da bi se stvorila harmonična vlada; težeći ka sopstvenim interesima, svaka grana bi onemogućavala prekoračenja i time služila opštem dobru. Isti principi bili su primenjeni na međunarodne odnose. Pretpostavljalo se da će svaka država, sledeći svoje sebične interese, doprineti napretku, onako kao što će sloboda izbora, zahvaljujući „nevidljivoj ruci", svakoj državi neizostavno obezbediti opšte dobro za sve.

Duže od jednog veka, ovo očekivanje bilo je, čini se, ostvarivano. Posle potresa što su ih izazvali Francuska revolucija i Napoleonovi ratovi, evropski državnici su 1815. godine na Bečkom kongresu ponovo uspostavili ravnotežu snaga i ublažili bezobzirno oslanjanje na silu, time što su pokušali da na osnovu zajedničkih pravnih i moralnih normi usklade ponašanje na međunarodnoj sceni. Međutim, krajem XIX veka, evropski sistem ravnoteže snaga vratio se načelima politike sile, i to u okruženju koje je to teže moglo da podnese. Nipodaštavanje neprijatelja pretvorilo se u standard i metod vođenja diplomatije, što je izazvalo stalno odmeravanje snaga, sve dok 1914. godine nije izbila kriza od koje niko nije ustuknuo. Posle katastrofe kakvu je predstavljao Prvi svetski rat, Evropa više nikada nije u potpunosti obnovila svoju vodeću ulogu na svetskoj sceni. Kao glavni akter, pojavile su se Sjedinjene Države, ali Vudro Vilson je ubrzo stavio do znanja da njegova zemlja odbija da se ponaša u skladu s evropskim pravilima.

Ni u jednom periodu svoje istorije, Amerika nije bila uključena u sistem ravnoteže snaga. Pre svetskih ratova, ona je imala koristi od funkcionisanja sistema ravnoteže snaga u koje nije bila uključena, ali je sebi istovremeno dozvoljavala luksuz da ga osuđuje po sopstvenom nahođenju. Tokom hladnog rata, Amerika je bila uključena u ideološku, političku i stratešku borbu sa Sovjetskim Savezom, tokom koje je bipolarni svet funkcionisao u skladu s načelima potpuno različitim od načela sistema ravnoteže snaga. U bipolarnom svetu, ne može da postoji pretpostavka da sukob vodi opštem dobru; svaki dobitak za jednu stranu predstavlja gubitak za drugu. Amerika je u hladnom ratu u stvari postigla pobedu bez ratovanja, a ta pobeda je sada obavezuje da se suoči s dilemom kakvu je pominjao Džordž Bernard Šo: „U životu postoje dve tragedije. Jedna je kad izgubiš ono što najviše želiš. Druga je kad baš to dobiješ".

Američki političari svoje vrednosti do te mere shvataju kao nešto što je iznad svake sumnje, da retko kada razumeju kako iste vrednosti drugima mogu da deluju revolucionarno i uznemirujuće. Nijedna druga zemlja nije tvrdila da bi u međunarodnim odnosima etički principi trebalo da se primenjuju potpuno isto kao i u ličnim, što je dijametralno suprotno Rišeljeovoj postavci o državnom razlogu (*raison d'état*). Amerika je smatrala da sprečavanje rata predstavlja pravni isto koliko i diplomatski

izazov, a kada su u pitanju bile promene, ona im se protivila ne samima po sebi, već zbog načina na koji se sprovode, posebno primeni sile. Jedan Bizmark ili jedan Dizraeli ismejali bi ideju da se spoljna politika svodi na metod, a ne na suštinu – ukoliko bi je uopšte i shvatili. Nijedna zemlja nikada sebi nije nametala moralne zahteve kao što je to činila Amerika. I nijedna zemlja nikada sebe nije toliko mučila u vezi s premošćavanjem jaza između svojih, po definiciji apsolutnih, moralnih vrednosti i nedostataka svojstvenih situacijama na koje bi ih trebalo primeniti.

Tokom hladnog rata, jedinstven američki pristup spoljnoj politici u velikoj meri je odgovarao izazovu o kakvom je bila reč. Postojao je dubok ideološki sukob, a samo jedna zemlja, Sjedinjene Države, posedovala je kompletan arsenal – političkih, ekonomskih i vojnih sredstava – za organizovanje odbrane nekomunističkog sveta. U takvom položaju, jedna zemlja može da insistira na svojim stavovima i često može da izbegne probleme s kakvim se suočavaju državnici čije se zemlje nalaze u manje povoljnoj poziciji, te su stoga primorani da zbog ograničenih sredstava slede mnogo manje ambiciozne ciljeve nego što su njihove nade, dok okolnosti zahtevaju da se čak i ostvarivanju takvih ciljeva pristupa u fazama.

Hladni rat je u velikoj meri uništio tradicionalne predstave o moći. Tokom najvećeg dela istorije postojala je sinteza vojne, političke i ekonomske moći, koja je uopšteno bila simetrična. Za vreme hladnog rata, različiti elementi moći prilično su se udaljili. Bivši Sovjetski Savez predstavljao je vojnu supersilu, dok je u ekonomskom pogledu bio patuljak. Takođe je bilo moguće da jedna zemlja bude ekonomski gigant, ali da u vojnom pogledu bude potpuno beznačajna, kao što je bio slučaj s Japanom.

U svetu posle hladnog rata, ti različiti elementi će po svoj prilici postajati sve više podudarni i simetrični. Relativna vojna moć Sjedinjenih Država postepeno će opadati. Odsustvo konkretnog neprijatelja izazvaće u zemlji pritisak da se sredstva za odbranu preusmere ka drugim prioritetima, a taj proces je već započeo. Kada više ne postoji jedna pretnja, i kada svaka država iz sopstvene nacionalne perspektive posmatra opasnosti s kojima je suočena, zemlje koje su zaštitu pronalazile u američkom okrilju biće podstaknute da preuzmu veću odgovornost za sopstvenu bezbednost. Time će funkcionisanje novog međunarodnog poretka delovati u pravcu uspostavljanja ravnoteže čak i na vojnom planu, mada bi to moglo da potraje i nekoliko decenija. Ove tendencije će biti još jače izražene na ekonomskom planu, gde američka premoć uveliko opada i gde je nadmetanje sa Sjedinjenim Državama postalo mnogo lakše.

Međunarodni poredak u XXI veku obeležavaće nešto što na prvi pogled deluje protivrečno: s jedne strane će doći do usitnjavanja, a s druge do sve veće globalizacije. Na nivou međudržavnih odnosa, novi poredak će više nalikovati evropskom sistemu država iz XVIII i XIX veka, nego rigidnim strukturama iz vremena hladnog rata. Sastojaće se od najmanje šest velikih sila – Sjedinjenih Država, Evrope, Kine, Japana, Rusije i možda Indije – kao i od mnoštva srednjih i manjih zemalja. Istovremeno, međunarodni odnosi su prvi put zaista postali globalni. Komunikacije su trenutne; svetska privreda funkcioniše istovremeno na svim kontinentima. Čitav niz problema koji su iskrsli, kao što su nekontrolisano širenje nuklearnog

oružja, zaštita čovekove okoline, demografska eksplozija i ekonomska međuzavisnost, može da se rešava jedino na svetskom nivou.

Usklađivanje različitih vrednosti kao i različitog istorijskog iskustva zemalja čiji je značaj manje-više podjednak, za Ameriku će predstavljati novo iskustvo i značajno odstupanje i od izolacionizma kakav je postojao u prošlom veku, i od faktičke hegemonije iz vremena hladnog rata, i to na način koji ova knjiga pokušava da osvetli. Drugi važni akteri podjednako su suočeni s teškoćom da se prilagode svetskom poretku u nastajanju.

Evropa, jedini deo savremenog sveta gde je ikada funkcionisao policentrični sistem, stvorila je koncept nacionalne države, suvereniteta i ravnoteže snaga koja je gotovo tri veka predstavljala dominantnu ideju u međunarodnim odnosima. Međutim, nijedna od evropskih zemalja koje su svoju politiku nekada zasnivale na državnom razlogu danas nije dovoljno jaka da bi preuzela vodeću ulogu u međunarodnom poretku u nastajanju. Svoju relativnu slabost te zemlje pokušavaju da nadoknade time što najveći deo svoje energije ulažu u stvaranje ujedinjene Evrope. Međutim, čak i ako u tome uspeju, smernice na osnovu kojih bi ujedinjena Evropa mogla da se postavi na globalnoj sceni neće se automatski stvoriti, budući da takav politički entitet nikada do sada nije postojao.

Tokom čitave svoje istorije, Rusija je predstavljala poseban slučaj. Ona se na evropskoj sceni pojavila kasno – pošto su se Francuska i Velika Britanija već uveliko konsolidovale – i na nju se nije mogao primeniti, činilo se, nijedan od tradicionalnih principa evropske diplomatije. Rusija se graničila s tri različite civilizacije – Evropom, Azijom i muslimanskim svetom – a njeno stanovništvo su sačinjavali predstavnici svih tih kultura, te stoga nikada nije bila nacionalna država u evropskom smislu. Zahvaljujući tome što su ruski vlastodršci stalno pripajali teritorije susednih zemalja i time širili državne granice, ruska imperija je bila neuporedivo veća od bilo koje druge evropske zemlje. Štaviše, svako novo osvajanje menjalo je karakter države, budući da je to istovremeno značilo i pripajanje još jedne nove, nepokorne, neruske etničke grupe. To je bio jedan od razloga zbog kojih je Rusija smatrala da mora da održava ogromnu vojsku čija veličina nije bila u skladu s bilo kakvom stvarnom spoljnom pretnjom.

Rastrzana između opsesivne nesigurnosti i podjednako opsesivne težnje za širenjem, između zahteva koje je postavljala Evropa i iskušenja kakvo je predstavljala Azija, ruska imperija je oduvek igrala izvesnu ulogu u evropskoj ravnoteži, mada emotivno nikada nije bila deo Evrope. U svesti ruskih vlastodržaca potreba za osvajanjem stopila se sa potrebom za bezbednošću. Posle Bečkog kongresa, Rusija je češće od bilo koje druge sile upućivala vojsku izvan svoje teritorije. Analitičari često objašnjavaju da ruski ekspanzionizam potiče od osećanja nesigurnosti. Međutim, ruski pisci ista ta osvajanja radije opravdavaju višim mesijanskim ciljevima. Na tom putu Rusija je retko pokazivala osećanje mere; ukoliko bi na njemu zastala, ispoljavala je sklonost ka povlačenju u mračnu mrzovolju. Tokom većeg dela svoje istorije, Rusija je bila ideja koja je tražila mogućnost da se ispolji.

Postkomunistička Rusija našla se u granicama u kakvim nikada tokom svoje istorije nije bila. Isto kao i Evropa, ona će veći deo svoje energije morati da posve-

ti redefinisanju sopstvenog identiteta. Da li će se truditi da ponovo uhvati ritam kojim se kretala tokom čitave svoje istorije i da obnovi izgubljenu imperiju? Da li će težište svoje gravitacije preusmeriti ka istoku i aktivnije se uključiti u azijsku diplomatiju? Na osnovu kojih principa i metoda će reagovati na burne promene duž svojih granica, posebno u promenljivim uslovima na Srednjem istoku? S obzirom na neizbežne potrese koje ta pitanja za sobom povlače, Rusija će uvek predstavljati ne samo bitan faktor, već i potencijalnu opasnost za svetski poredak.

Kina se takođe suočava sa svetskim poretkom koji za nju predstavlja novinu. Tokom dve hiljade godina, kineska imperija je pod jedinstvenom carskom vlašću objedinjavala sopstveni svet. Ta vlast je, svakako, povremeno posrtala. Ratovi u Kini nisu izbijali ništa ređe nego u Evropi. Međutim, kako su se oni uopšteno vodili između pretendenata na carski presto, bili su to po karakteru više građanski nego međudržavni ratovi, koji su pre ili posle bez izuzetka dovodili do uspostavljanja neke nove centralne vlasti.

Sve do XIX veka, Kina nikada nije imala suseda sposobnog da se s njom takmiči za prevlast, i nikada nije pomišljala da bi takva država mogla da nastane. Strani zavojevači zbacivali su kineske dinastije samo da bi se odmah potom utopili u kinesku kulturu i nastavili tradiciju Srednjeg kraljevstva. U Kini nije postojao pojam suverene jednakosti država; stranci su smatrani varvarima, a odnosi s njima svodili su se na carev pristanak da mu se učini poklonjenje, kako je u Pekingu shvaćena poseta prvog britanskog izaslanika u XVIII veku. Kina nije pridavala značaj slanju ambasadora u inostranstvo, mada se nije libila da varvare iz udaljenih krajeva gura u međusobne ratove. To se, međutim, činilo samo povremeno, ukoliko bi iskrsla potreba, a nije predstavljalo uobičajenu praksu i strategiju koja bi se mogla uporediti s evropskom ravnotežom snaga, te Kina stoga nije ni stvorila stalnu diplomatsku službu kakva je postojala u Evropi. Pošto je u XIX veku svedena na ponižavajući položaj objekta evropske kolonijalizacije, ona se tek nedavno – posle Drugog svetskog rata – uključila u multipolarni svet, za šta ne postoji presedan u njenoj istoriji.

Japan je takođe bio odsečen od svih kontakata sa spoljnim svetom. Čitavih pet stotina godina, pre nego što ga je 1854. godine komodor Metju Peri nasilno „otvorio", Japan varvare nije udostojio čak ni huškanja jednih na druge, niti je od njih, kao Kina, očekivao poklonjenje. Zatvoren prema spoljnom svetu, Japan se ponosio svojim jedinstvenim običajima; vojnu tradiciju održavao je građanskim ratovima, a unutrašnje ustrojstvo je zasnivao na ubeđenju da je njegova specifična kultura superiorna i da zato ne samo što ne može da podlegne stranom uticaju, već da će ga, na kraju, poraziti a ne prihvatiti.

Tokom hladnog rata, kada je Sovjetski Savez predstavljao glavnu pretnju bezbednosti, Japan je svoju spoljnu politiku mogao da poistoveti s politikom hiljadama milja udaljene Amerike. Novi svetski poredak, s velikim brojem različitih izazova, skoro sigurno će tu zemlju s veoma ponosnom prošlošću, primorati da preispita svoje oslanjanje na jednog jedinog saveznika. Na ravnotežu snaga u Aziji, Japan će postati mnogo osetljiviji nego što će to ikada biti Amerika koja se nalazi na drugoj hemisferi, a okrenuta je na tri strane – ka drugoj obali Atlantika, ka drugoj obali Pa-

cifika i u pravcu Južne Amerike. Kina, Koreja i Jugoistočna Azija steći će potpuno drugačiji značaj za Japan nego za Sjedinjene Države i inaugurisaće sopstvenu politiku koja će biti više nezavisna i više oslonjena na samu sebe.

Što se tiče Indije, koja se sada javlja kao vodeća sila u južnoj Aziji, u njenoj spoljnoj politici se često primećuju tragovi što ih je vreme kada je evropski imperijalizam bio na vrhuncu utisnulo u tradiciju jedne drevne kulture. Pre dolaska Britanaca, Indijski potkontinent hiljadama godina nije predstavljao jedinstvenu političku celinu. Britanska kolonizacija bila je ostvarena uz učešće malih vojnih snaga, pre svega zahvaljujući tome što je lokalno stanovništvo u njima videlo samo zamenu jednih zavojevača drugima. Međutim, čim je uspostavila centralnu vlast, britansku imperiju su počele da podrivaju upravo one vrednosti koje je sama uvezla u Indiju – sistem vlasti i kulturni nacionalizam. Indija ipak predstavlja novu nacionalnu državu. Zaokupljena borbom da prehrani svoje ogromno stanovništvo, ona se tokom hladnog rata uključila u pokret nesvrstanih, dok ulogu na međunarodnoj političkoj sceni koja bi odgovarala njenoj veličini tek treba da preuzme.

Tako, u stvari, nijedna od najznačajnijih zemalja koje će morati da izgrade novi svetski poredak nema nikakvo iskustvo s policentričnim sistemom u nastajanju.

Nikada do sada neki svetski poredak nije bio do te mere globalnih razmera, niti je bio zasnovan na takvom mnoštvu različitih ideja. Nijedan od prethodnih poredaka nije morao ni da uskladi svojstva prethodnih sistema zasnovanih na ravnoteži snaga sa savremenim globalnim javnim mnjenjem i naglim razvojem tehnologije.

Gledajući unazad, svi međunarodni sistemi po nečemu neizbežno deluju slično. Jednom pošto se uspostave, teško je i zamisliti u kojem pravcu bi se istorija kretala da se svet opredelio za nešto drugo, ili da li je uopšte postojao drugačiji izbor. U trenutku kada se uspostavlja, pred međunarodnim poretkom se otvaraju mnoge mogućnosti. Međutim, svaki izbor ograničava sve preostale opcije. S obzirom na to da složenost smanjuje fleksibilnost, posebno su značajna početna opredeljenja. Da li će neki međunarodni poredak biti relativno stabilan, kao što je bio sistem nastao posle Bečkog kongresa, ili izuzetno nestabilan, kao što su to bili sistemi uspostavljeni posle Vestfalskog ili Versajskog mira, zavisiće od mere u kojoj je sposoban da uskladi ono što zemljama koje obuhvata pruža osećanje sigurnosti s onim što smatra pravednim.

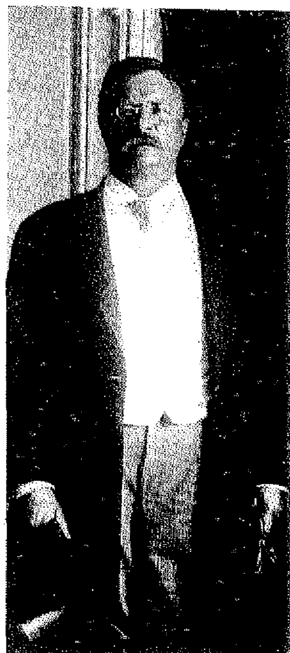
Dva najstabilnija međunarodna poretka, poredak nastao posle Bečkog kongresa i poredak nastao po okončanju Drugog svetskog rata, kojim su dominirale Sjedinjene Države, posedovala su prednost kakvu pruža ideološko jedinstvo. U prvom slučaju, osnovne principe uspostavili su državnici, pripadnici iste aristokratske klase s istim pogledima na nematerijalne vrednosti; američki lideri koji su oblikovali posleratni svet pripadali su jednoj izuzetno koherentnoj i vitalnoj intelektualnoj tradiciji.

Poredak koji danas nastaje moraće da izgrade državnici koji pripadaju različitim kulturama. Oni se nalaze na čelu ogromnih i toliko složenih birokratskih aparata, da svoju energiju često više troše na održavanje same te mašinerije nego na utvrđivanje cilja. Oni na visoke položaje stižu zahvaljujući kvalitetima koji ne moraju obavezno da budu i kvaliteti potrebni za vođenje zemlje, a još manje da odgovara-

ju izgradnji međunarodnog poretka. Jedini raspoloživi model policentričnog sistema jeste model kakav su izgradile zapadne zemlje, koji mnogi učesnici mogu da ne prihvate.

Uprkos svemu, uspon i pad nekadašnjih svetskih poredaka zasnivanih na policentričnosti – od Vestfalskog mira do našeg vremena – predstavlja jedino iskustvo na koje se možemo osloniti u pokušaju da shvatimo izazove s kakvima se suočavaju savremeni državnici. Proučavanje istorije ne nudi nam nikakav priručnik s uputstvima za automatsku primenu; istorija nas uči na osnovu analogija, odnosno tako što osvetljava moguće posledice situacija koje se mogu uporediti s minulim događajima. Međutim, svaka generacija mora iznova da utvrdi koji od tih događaja se zaista mogu uporediti.

Intelektualci analiziraju funkcionisanje međunarodnih poredaka, a državnici ih izgrađuju. Razlika između perspektive analitičara i perspektive državnika veoma je velika. Analitičar može da odabere problem koji će proučavati, dok se državniku problemi nameću. Donošenju jasnog zaključka analitičar može da posveti onoliko vremena koliko mu je za to potrebno; najveći problem s kojim je državnik suočen jeste nedostatak vremena. Analitičar se ne izlaže nikakvoj opasnosti. Ako se pokaže da su zaključci do kojih je došao bili pogrešni, može da napiše drugu raspravu. Državniku se pruža samo jedna prilika; njegova greške su nepopravive. Analitičar na raspolaganju ima sve činjenice, a sud o njemu donosi se na osnovu snage njegovog intelekta. Državnik mora da deluje na osnovu procena koje se u trenutku kada ih donosi ne mogu dokazati; o njemu sudi istorija na osnovu mudrosti koju je ispoljio u suočavanju s neizbežnom promenom i, iznad svega, uspeha koji je postigao u očuvanju mira. Zbog toga proučavanje načina na koji su se državnici odnosili prema pitanju svetskog poretka – šta i zašto jeste ili nije funkcionisalo – ne može definitivno da objasni savremenu diplomatiju, ali može da bude preduslov za njeno razumevanje.

STOŽER: TEODOR RUZVELT ILI VUDRO VILSON

Spoljna politika Sjedinjenih Država ispoljavala je naglašenu sklonost ka izolacionizmu sve do početka ovog veka kada se Amerika iznenada našla u središtu svetskih političkih zbivanja. Na to su uticala dva činioca: ubrzani razvoj njene moći i postepeno rušenje evrocentričnog međunarodnog poretka. Takav razvoj događaja obeležila su dvojica predsednika čija je politika predstavljala prekretnicu: Teodor Ruzvelt i Vudro Vilson. Ta dva čoveka su se nalazila na čelu države u vreme kada je vrtlog svetskih događaja počeo u sebe da uvlači Ameriku, i to mimo njene volje. Ruzvelt i Vilson su shvatili da će njihova zemlja morati da odigra ključnu ulogu u svetskoj politici, mada su odustajanje od izolacionističke politike različito pravdali.

Ruzvelt je bio vešt analitičar ravnoteže snaga. On se zalagao da Amerika stupi na međunarodnu scenu stoga što je smatrao da to zahteva nacionalni interes, kao i zbog uverenja da je globalna ravnoteža snaga bez američkog učešća nezamisliva. Vilson je opravdanje pronašao u mesijanskoj ulozi koju je Amerika trebalo da odigra na međunarodnoj sceni: njena obaveza nije bilo očuvanje ravnoteže snaga, već širenje sopstvenih ideja po celom svetu. Tokom Vilsonove administracije, Amerika se pojavila kao ključni akter međunarodne politike i počela je da proklamuje principe koji su odražavali opšta mesta američke misli, ali su za diplomate Starog sve-

ta predstavljali revolucionarni zaokret. Ti principi su se zasnivali na ideji da mir zavisi od širenja demokratije, da o državama treba suditi na osnovu istih etičkih kriterijuma kao i o pojedincima, i da poštovanje međunarodnog prava predstavlja nacionalni interes.

Tvrdokornim veteranima evropske diplomatije zasnovane na ravnoteži snaga, Vilsonovi stavovi o visokomoralnim temeljima međunarodne politike zvučali su neobično, čak dvolično. Međutim, Vilsonove ideje su preživele, dok je istorija prevazišla sumnje njegovih savremenika. Od Vilsona je potekla ideja o jednoj univerzalnoj svetskoj organizaciji – Društvu naroda – koja bi održavala mir zasnovan na zajedničkoj bezbednosti, a ne na savezništvima. Mada u značaj takve organizacije Vilson nije uspeo da ubedi ni sopstvenu zemlju, ta ideja je preživela. Vilsonovski idealizam predstavlja prekretnicu u američkoj spoljnoj politici koja se onda, kao i danas, na njega oslanjala.

Karakterističan američki pristup međunarodnim odnosima nije nastao preko noći, niti ga je u trenutku nadahnuća stvorio jedan čovek. U prvim danima republike, američka spoljna politika se u stvari sastojala od dubokog promišljanja nacionalnog interesa koji je, jednostavno, predstavljalo učvršćivanje novostečene nezavisnosti. Pošto evropske zemlje zbog međusobnog nadmetanja nisu mogle da predstavljaju stvarnu opasnost za Ameriku, sami utemeljivači nacije bili su više nego spremni da se u slučaju potrebe posluže ravnotežom snaga koju su inače prezirali; oni su u stvari ispoljili izuzetnu veštinu u manevrisanju između Francuske i Velike Britanije, i to ne samo u cilju očuvanja nezavisnosti, već i proširenja državnih granica. Oni su objavili neutralnost stoga što u suštini nisu želeli da bilo koja zemlja odnese odlučujuću pobedu u ratovima što su usledili za Francuskom revolucijom. Džeferson je Napoleonove ratove definisao kao sukob između tirana na kopnu (Francuske) i tirana na moru (Engleske)[1]. Drugim rečima, sukobljene strane je s moralnog stanovišta u potpunosti izjednačio. Nova nacija je u nekakvoj početnoj formi nesvrstavanja otkrila da neutralnost može da posluži kao pregovarački adut, isto kao što će je i kasnije koristiti mnoge druge novostvorene zemlje.

Istovremeno, Sjedinjene Države nisu do te mere odbacivale način ponašanja Starog sveta da bi se odrekle teritorijalnog širenja. One su, upravo suprotno, od samog svog nastanka vrlo odlučno sprovodile ekspanzionističku politiku na oba američka kontinenta. Posle 1794. godine, zahvaljujući nizu ugovora, granice s Kanadom i Floridom utvrđene su u američku korist, reka Misisipi je otvorena za američku trgovinu, a američki trgovinski interesi počeli su da se šire i na Zapadnoindijska ostrva pod britanskom upravom. Vrhunac ove politike predstavljala je kupovina Lujzijane (1803) od Francuske, koja je mladoj državi omogućila ne samo proširenje na jednu ogromnu teritoriju zapadno od reke Misisipi, čije granice nisu bile definisane, već i pretenzije na španske teritorije u Floridi i Teksasu – što je bio osnov za izrastanje u veliku silu.

Francuski državnik koji je omogućio tu prodaju, Napoleon Bonaparta, celu transakciju je obrazložio na tipično evropski način: „Sticanje teritorija zauvek potvrđuje snagu Sjedinjenih Država, čime sam Englezima upravo stvorio suparnika na moru koji će ih pre ili kasnije poniziti".[2] Američki državnici se nisu obazirali na to

kako Francuska obrazlaže prodaju svojih poseda. Po njima, osuda politike sile kakvu je sprovodio Stari svet nije bila u neskladu s američkim teritorijalnim širenjem po čitavom kontinentu, budući da su prodor na zapad smatrali svojim unutrašnjim pitanjem, a ne predmetom spoljne politike.

Džejms Medison je u tom duhu osudio rat kao klicu svih zala – prethodnicu poreza i vojski i svih ostalih „instrumenata što mnoštvo potčinjavaju vlasti manjine".[3] Njegov naslednik, Džejms Monro, nije uočio nikakvu protivrečnost u tome što je idejno širenje na Zapad branio kao nešto što je Americi neophodno da bi izrasla u veliku silu:

> Svima mora biti jasno da će se sa širenjem, pod uslovom da ne prevaziđe pravedne granice, povećavati i sloboda delovanja vlasti na oba nivoa (državnom i federalnom), dok će njihova bezbednost biti još veća; a u svakom drugom pogledu ishod će biti bolji za čitav američki narod. Od veličine teritorije, od toga da li je mala ili velika, zavise mnoge karakteristike jedne države. Ona ukazuje na veličinu njenih resursa, njenog stanovništva, njene fizičke snage. Ona, ukratko, ukazuje na razliku između velike i male sile.[4]

Uprkos povremenom pribegavanju metodama evropske politike sile lideri nove nacije su se i dalje zalagali za načela na osnovu kojih je njihova zemlja predstavljala nešto izuzetno. Evropske sile su vodile bezbrojne ratove da bi sprečile uspon drugih potencijalnih sila. Snaga koju je Amerika posedovala, kao i udaljenost na kojoj se nalazila, zajednički su podsticale uverenje da će svaka opasnost moći da se prevaziđe i *pošto* iskrsne. Evropske zemlje, čija je moć preživljavanja bila mnogo manja, stvarale su koalicije da bi se zaštitile od *moguće* promene; Amerika je bila dovoljno udaljena da svoju politiku usmeri ka opiranju *stvarnoj* promeni.

Polazeći od takve geopolitičke pretpostavke, Džordž Vašington je upozorio da ne treba ulaziti u „stalna" savezništva, bez obzira na njihov razlog. Ne bi bilo razumno, rekao je,

> da veštačkim vezama sebe uplićemo u njenu (evropsku) uobičajeno prevrtljivu politiku, ili u uobičajene kombinacije i sudare njenih prijateljstava, ili neprijateljstava. Naš odvojen i udaljen položaj podstiče i omogućava da idemo drugačijim putem.[5]

Nova nacija ovaj Vašingtonov savet nije shvatila kao praktičnu geopolitičku procenu, već kao moralnu maksimu. Kao stegonoša ideje o slobodi, Amerika je smatrala prirodnim da sigurnost koju su joj obezbeđivala ogromna morska prostranstva tumači kao znak božanske promisli, a da svoje postupke pripisuje superiornim etičkim stavovoma, umesto stepenom bezbednosti kakvu druge zemlje ne poseduju.

Spoljna politika mlade republike bila je zasnovana na uverenju da stalni ratovi u evropskim zemljama predstavljaju posledicu ciničnog načina na koji Evropljani vode državnu politiku. Dok su evropski državnici svoje shvatanje međunarodnog poretka zasnivali na uverenju da će se iz sukoba sebičnih interesa iskristalisati har-

monija, njihova američka sabraća su zamišljala svet u kojem će države delovati kao dobri partneri, a ne kao nepoverljivi suparnici. Vođe američke nacije odbacivale su evropsku ideju po kojoj se moral država i moral pojedinaca procenjuje na osnovu različitih kriterijuma. Prema Džefersonu, postoji

> samo jedan sistem etičkih normi koje se primenjuju i na ljude i na države – zahvalnost, vernost svim obavezama bez obzira na okolnosti, otvorenost i velikodušnost, dugoročno unapređivanje interesa i jednih i drugih.[6]

Naglašavanje sopstvene ispravnosti – koje je strancima povremeno i te kako smetalo – odražavalo je realnost, budući da se Amerika u stvari nije pobunila samo protiv zvaničnih veza što su je spajale sa starim krajem, već protiv evropskog ustrojstva i evropskih vrednosti. Često izbijanje ratova u Evropi, Amerika je pripisivala preovlađujućoj ulozi državnih institucija koje osporavaju vrednosti kao što su sloboda i ljudsko dostojanstvo: „Kako rat predstavlja način na koji se nekada vladalo", zapisao je Tomas Pejn, „mržnju koju zemlje gaje jedna prema drugoj podstiče isključivo politika njihovih vlada čiji je cilj da očuvaju duh u kojem su ustrojene... Čovek je čoveku neprijatelj samo u pogrešno ustrojenoj državi."[7]

Pretpostavka da mir iznad svega zavisi od podsticanja demokratskih institucija, do danas predstavlja okosnicu američke misli. Amerikanci su oduvek smatrali da demokratske zemlje jedna s drugom ne ratuju. Aleksander Hamilton je ipak osporio pretpostavku da su države s republikanskim uređenjem u suštini miroljubivije od onih u kojima je oblik vladavine drugačiji:

> Sparta, Atina, Rim i Kartagina bile su republike; dve od njih, Atina i Kartagina, pretežno su se bavile trgovinom. Uprkos tome, vodile su i odbrambene i osvajačke ratove, isto kao što su u to vreme činile i susedne monarhije... U britanskom sistemu vlasti, jedan dom nacionalnog zakonodavnog tela sastoji se od predstavnika naroda. Trgovina već veoma dugo predstavlja jedan od najvažnijih ciljeva te zemlje. Uprkos tome, malo je zemalja koje su se toliko često uključivale u ratove...[8]

Hamilton je, međutim, predstavljao neznatnu manjinu. Onda kao i sada, većina američkih vođa bila je ubeđena da na Americi leži posebna odgovornost da širi sopstvene vrednosti i da time doprinese svetskom miru. Onda kao i sada, do neslaganja je dolazilo samo zbog načina na koji će se to postići. Da li će glavni cilj američke spoljne politike biti aktivno podsticanje razvoja slobodnih institucija? Ili će se ona osloniti na uticaj primera koji sama pruža?

U prvim danima republike, preovladavalo je mišljenje da će američka nacija u nastajanju ideji demokratije najbolje poslužiti tako što će demokratske vrline ispoljavati kod kuće. Kako je to rekao Tomas Džeferson, „pravedna i snažna republikanska vlast" u Americi, biće „trajan spomenik i primer" svim drugim narodima na svetu.[9] Godinu dana kasnije, Džeferson se ponovo dotakao ideje o Americi koja, u stvari, „deluje u ime čitavog čovečanstva":

> ...okolnosti uskraćene drugima, ali nama dostupne, nametnule su nam dužnost da pokažemo stepen slobode i samouprave koji društvo slobodno može da poveri pojedinim svojim članovima.[10]

Naglasak što su ga američki lideri stavljali na moralne osnove svog ponašanja i značaj Amerike kao simbola slobode, podstakli su odbacivanje opštih mesta evropske diplomatije po kojima će se iz sukoba sebičnih interesa na kraju iskristalisati harmonija, dok je vođenje računa o bezbednosti značajnije od principa građanskog prava, drugim rečima, da državni ciljevi opravdavaju sredstva.

Te ideje bez presedana, zastupala je zemlja koja je napredovala tokom čitavog XIX veka, čije su institucije dobro funkcionisale i čije su se vrednosti dokazale. Amerika je bila svesna da ne postoji sukob između uzvišenog principa i onoga što je neophodno da bi se opstalo. Pozivanje na moral kao na sredstvo za rešavanje međunarodnih sporova vremenom je dovelo do specifičnih protivrečnosti i tipično američke agonije. Kako se odnositi prema bezbednosti ako se u spoljnoj politici, kao i u privatnom životu, treba osloniti na poštenje; u krajnjoj instanci, znači li to zaista da se opstanak mora podrediti moralu? Odnosno, da li američko opredeljenje za slobodne institucije automatski daje auru moralnosti čak i postupcima koji se više nego očigledno preduzimaju u ličnom interesu? Po čemu se to, ako je tačno, razlikuje od evropskog shvatanja državnog razloga, na osnovu kojeg se o onome što država čini može suditi jedino na osnovu toga koliko je uspešna?

Profesori Robert Taker i Dejvid Hendrikson briljantno su analizirali ovu dilemu američke misli:

> Veliku dilemu Džefersonovog državništva predstavljalo je očigledno odbacivanje sredstava na koja su se države oduvek na kraju oslanjale kako bi osigurale svoju bezbednost i zadovoljile svoje ambicije, uz istovremenu nespremnost da odbaci ambicije što su normalno nametale potrebu da se ta sredstva koriste. Drugim rečima, on je želeo da Amerika istovremeno čini i jedno i drugo – da uživa u plodovima svoje moći, a da ne podleže uobičajenim posledicama njenog ispoljavanja.[11]

Uzajamno dejstvo ova dva pristupa do danas predstavlja jednu od glavnih tema američke spoljne politike. Do 1820. godine, Sjedinjene Države su uspostavile kompromis između ta dva pristupa, što im je omogućilo da sve do završetka Drugog svetskog rata primenjuju i jedan i drugi. U skladu s tim, sve što se dešavalo s druge strane okeana, osuđivalo se kao loša posledica politike ravnoteže snaga, dok se sopstveno širenje po Severnoj Americi shvatalo kao „sudbinski predodređeno".

Do početka XX veka, američka spoljna politika bila je u osnovi veoma jednostavna: ostvariti ono što je zemlji očigledno suđeno i ne uplitati se u događaje u prekomorskim zemljama. Gde god je to bilo moguće, Amerika je podržavala demokratske vlade, ali nije pristajala da preduzme bilo šta da bi ih i odbranila. Ovaj stav je 1821. rezimirao Džon Kvinsi Adams, tadašnji državni sekretar:

Gde god se razvije zastava slobode i nezavisnosti, ili gde god bude razvijena, tamo će biti i njeno (američko) srce, njen blagoslov i njene molitve. Ali ona neće ići u svet u poteru za nemanima koje treba uništiti. Ona iskreno svima želi slobodu i nezavisnost, ali se bori samo za sopstvenu i samo nju brani.[12]

Drugu stranu ove politike samouzdržavanja predstavljala je odluka da se evropska politika sile isključi iz zapadne hemisfere, po potrebi korišćenjem nekih od metoda evropske diplomatije. Monroovu doktrinu, koja je proklamovala ovakvu politiku, podstakli su pokušaji Svete alijanse – čiji su glavni članovi bili Pruska, Rusija i Austrija – da dvadesetih godina prošlog veka uguši revoluciju u Španiji. Protiveći se uplitanju u unutrašnje poslove u principu, Velika Britanija je podjednako bila nespremna da toleriše Svetu alijansu na zapadnoj hemisferi.

Britanski ministar spoljnih poslova Džordž Kaning je predložio Sjedinjenim Državama zajedničku akciju kako bi se španske kolonije u Severnoj i Južnoj Americi sačuvale izvan domašaja Svete alijanse. On je želeo da se osigura da nijedna evropska sila – bez obzira na razvoj događaja u Španiji – ne stavi pod svoju kontrolu Latinsku Ameriku. Kaning je smatrao da Španija, ako bude lišena kolonija, neće predstavljati bogzna kakav plen, što bi intervenciju obeshrabrilo, ili je učinilo nevažnom.

Džon Kvinsi Adams je shvatio tu britansku teoriju, ali nije imao poverenja u britanske motive. Od britanske okupacije Vašingtona iz 1812. godine nije prošlo dovoljno vremena da bi Amerika mogla da se svrsta sa svojom nekadašnjom maticom. Shodno tome, Adams je samo podstakao predsednika Monroa na donošenje unilateralne odluke o isključenju evropskog kolonijalizma iz Severne i Južne Amerike.

Monroova doktrina, objavljena 1823. godine, načinila je od okeana bukvalno rov koji je Sjedinjene Države odvajao od Evrope. Do tada, osnovno pravilo američke spoljne politike bilo je neuplitanje Sjedinjenih Država u evropsku borbu za vlast. Monroova doktrina je otišla korak dalje time što je objavila da ni Evropa ne sme da se upliće u američke poslove. A Monroova ideja o tome šta su američki poslovi, bila je ekspanzionistička, budući da se odnosila na čitavu zapadnu hemisferu.

Monroova doktrina se, štaviše, nije samo ograničila na objavljivanje principa. Ona je neustrašivo upozorila evropske sile da je nova nacija spremna da uđe u rat da bi sačuvala nepovredivost zapadne hemisfere. Ona je objavila da će Sjedinjene Države svako proširenje evropske moći „na bilo koji deo ove hemisfere" smatrati „opasnim za naš mir i bezbednost".[13]

Konačno, jezikom manje elokventnim, ali izričitijim od jezika koji će dve godine kasnije koristiti njegov državni sekretar, predsednik Monro je odbacio bilo kakvo uplitanje u evropske sukobe: „U ratove što ih evropske sile vode iz sopstvenih razloga nikada se nismo uključivali niti je u skladu s našom politikom da to činimo".[14]

Amerika je time istovremeno i okrenula leđa Evropi i dala sebi odrešene ruke za širenje po zapadnoj hemisferi. Pod kišobranom Monroove doktrine, Amerika je mogla da sprovodi politiku koja se nije razlikovala od snova bilo kog evropskog kralja – da širi svoju trgovinu i uticaj i da pripaja teritorije – ukratko, da se pretvori u veliku silu bez potrebe da vodi politiku sile. Američka želja za širenjem nikada nije došla u sukob s uverenjem da je čistija i principijelnija od bilo koje evropske

zemlje. S obzirom na to da na sopstveno širenje nisu gledale kao na spoljnu politiku, Sjedinjene Države su mogle da koriste svoju silu protiv Indijanaca, u Meksiku, u Teksasu – i da to čine mirne savesti. Ukratko, suštinu spoljne politike Sjedinjenih Država predstavljalo je to što nije postojala.

Kao Napoleon u vezi s prodajom Lujzijane, Kaning se s pravom hvalio da je Novom svetu omogućio da dođe u položaj da utiče na ravnotežu u Starom, budući da je Velika Britanija nagovestila da će njena ratna mornarica podržati Monroovu doktrinu. Međutim, Amerika je bila spremna da utiče na ravnotežu snaga u Evropi samo time što je sprečavala širenje Svete alijanse na zapadnu hemisferu. U svim ostalim slučajevima, evropskim silama je prepušteno da održavaju svoju ravnotežu bez američkog učešća.

Do kraja veka, osnovnu temu američke spoljne politike predstavljalo je širenje primene Monroove doktrine. Godine 1823, Monroova doktrina je upozorila evropske sile da se ne približavaju zapadnoj hemisferi. Do vremena kada je obeležena stogodišnjica te doktrine, njeno značenje se postepeno širilo kako bi opravdalo američku hegemoniju na zapadnoj hemisferi. Godine 1845, predsednik Polk je objasnio da je prisajedinjenje Teksasa Sjedinjenim Državama neophodno kako jedna nezavisna država ne bi postala „saveznik ili potpala pod uticaj neke moćnije strane zemlje“, što bi sa svoje strane predstavljalo pretnju američkoj bezbednosti.[15] Drugim rečima, Monroova doktrina je pravdala američku intervenciju ne samo protiv postojeće opasnosti, već i protiv mogućnosti da opasnost iskrsne – što je u velikoj meri podsećalo na način na koji je funkcionisala evropska ravnoteža snaga.

Građanski rat je nakratko prekinuo američku zaokupljenost teritorijalnim širenjem. Vašingtonska spoljna politika se tada na prvom mestu trudila da spreči priznanje Konfederacije od strane evropskih zemalja, kako se na tlu Severne Amerike ne bi pojavio policentrični sistem, a s njim i politika ravnoteže snaga kakvu je vodila evropska diplomatija. Međutim, već 1868, predsednik Endru Džonson se vratio na staru poziciju opravdavanja širenja, nalazeći tom prilikom u Monroovoj doktrini razlog za kupovinu Aljaske:

> Strano posedovanje i kontrola tih krajeva do sada su ometale razvoj i uticaj Sjedinjenih Država. Podjednako štetne mogle bi da budu i stalne revolucije i anarhija.[16]

Takozvane velike sile praktično nisu ni primetile da se događa nešto mnogo bitnije od širenja po američkom kontinentu. To što su Sjedinjene Države postale najmoćnija zemlja na svetu značilo je da njihov klub dobija novog člana. Godine 1885, industrijska proizvodnja u Americi nadmašila je proizvodnju u Velikoj Britaniji, koja se tada smatrala najjačom industrijskom silom na svetu. Na prelasku u novi vek, Sjedinjene Države su trošile više energije nego Nemačka, Francuska, Austro-Ugarska, Rusija, Japan i Italija zajedno.[17] Od građanskog rata do kraja veka, američka proizvodnja uglja porasla je za 800 odsto, čeličnih šina za 523 odsto, izgradnja železničkih pruga za 567 odsto, a proizvodnja pšenice za 256 odsto.

Useljavanje je učinilo da se broj stanovnika udvostruči. Štaviše, postojali su izgledi da se razvoj i dalje ubrzava.

Još nikada se nije dogodilo da jedna zemlja doživi takvo povećanje moći, a da istovremeno ne pokuša da proširi svoj uticaj na ceo svet. Američki političari su bili u iskušenju. Državni sekretar predsednika Endrua Džonsona, Sjuard, sanjao je imperiju koja bi obuhvatila Kanadu i veći deo Meksika, i koja bi se proširila duboko u Pacifik. Grantova administracija je želela da anektira Dominikansku Republiku i zanosila se idejom o kupovini Kube. Tadašnji evropski državnici, Dizraeli ili Bizmark, shvatili bi i odobrili takve inicijative.

Međutim, američki Senat je i dalje bio usredsređen na domaće prioritete te je stoga obuzdavao sve ekspanzionističke projekte. Vojska je i dalje bila mala (25.000 ljudi), a ratna mornarica veoma slaba. Do 1890. godine, američka vojna sila nalazila se na četrnaestom mestu na svetu, iza bugarske, dok je američka ratna mornarica bila manja od italijanske, bez obzira na to što je posedovala trinaest puta jaču industriju. Amerika nije učestvovala na međunarodnim konferencijama i smatrana je drugorazrednom silom. Kada je 1880. godine odlučila da smanji svoj diplomatski aparat, Turska je zatvorila ambasade u Švedskoj, Belgiji, Holandiji i Sjedinjenim Državama. Istovremeno, jedan nemački diplomata ponudio je da mu se smanji plata samo da ga posle Madrida ne šalju u Vašington.[18]

Međutim, jednom kada je dostigla nivo moći kakav je ostvarila posle Građanskog rata, Amerika više nikada neće uspeti da se odupre iskušenju da tu moć pretoči u značajan položaj na međunarodnoj pozornici. Krajem osamdesetih godina XIX veka, Amerika je počela da gradi ratnu mornaricu, koja je još 1880. bila manja od čileanske, brazilske, ili argentinske. Godine 1889, ministar mornarice Bendžamin Trejsi se na osnovu obrazloženja koje je pripremio pomorski istoričar Alfred Tejer Mahan založio za gradnju ratnih brodova.[19]

Uprkos tome što je Britanska kraljevska mornarica štitila Ameriku od eventualnih napada evropskih sila, američki lideri Veliku Britaniju nisu shvatali kao svog čuvara. Oni su tokom čitavog XIX veka smatrali da najveću opasnost za američke interese predstavlja upravo Velika Britanija u čijoj ratnoj mornarici su videli najveću stratešku pretnju. Stoga nije nikakvo čudo što su Sjedinjene Države, čim je njihova moć dovoljno narasla, ispoljile težnju za odstranjivanjem britanskog uticaja iz zapadne hemisfere, i to pozivajući se na Monroovu doktrinu kojoj je Velika Britanija svojevremeno dala odlučujući podsticaj.

Sjedinjene Države na taj izazov nisu reagovale nimalo delikatno. Godine 1895, državni sekretar Ričard Olni je, oslanjajući se na Monroovu doktrinu, upozorio Veliku Britaniju i jasno joj stavio do znanja nejednakost snaga. „Sjedinjene Države su danas", pisao je on, „praktično suverene na ovom kontinentu, a njihova volja predstavlja zakon za sve koji se nalaze u njihovom domenu... neiscrpni resursi kao i izolovan položaj, omogućavaju (Americi) da bude gospodar situacije, te stoga nijedna druga sila ne može da je ugrozi".[20] Bilo je jasno da se američko odbacivanje politike sile nije odnosilo na zapadnu hemisferu. Do 1902. godine, Velika Britanija je odustala od pretenzije da igra glavnu ulogu u Srednjoj Americi.

Stekavši nadmoć u zapadnoj hemisferi, Sjedinjene Države su počele da stupaju na širu međunarodnu političku pozornicu. Amerika je, gotovo mimo svoje volje, izrasla u svetsku silu. Šireći se po čitavom kontinentu, uspostavila je prevlast duž svih svojih obala, sve vreme insistirajući da ne želi da vodi spoljnu politiku velike sile. Kada je taj proces okončan, Amerika je otkrila da poseduje moć koja ju je učinila glavnim međunarodnim faktorom, bez obzira na to za šta je bila zainteresovana. Američki političari su mogli i dalje da tvrde da okosnicu njihove spoljne politike predstavlja želja da posluže kao „svetionik" ostatku čovečanstva, ali neki od njih su neosporno postajali svesni i činjenice da moć koju poseduje njihovoj zemlji daje pravo da se oglasi u vezi s tekućim pitanjima i da joj za uključenje u međunarodni sistem nije potrebno da čeka da se ceo svet demokratizuje.

Ovaj stav niko nije obrazložio jasnije od Teodora Ruzvelta. On je bio prvi predsednik koji je isticao da je dužnost Amerike da uticaj proširi na ceo svet, prema kojem će se postaviti u skladu sa svojim nacionalnim interesom. Kao i njegovi prethodnici, Ruzvelt je bio ubeđen da Amerika igra pozitivnu ulogu u svetu, ali je za razliku od njih smatrao da ona poseduje realne spoljnopolitičke interese koji su daleko važniji od interesa kao što je nemešanje. Ruzvelt je pošao od stanovišta da su Sjedinjene Države sila kao i svaka druga, a ne jedinstveno otelovljenje vrline. U slučaju da im se interesi sukobe s interesima drugih zemalja, obavezne su da se oslone na svoju snagu i da pobede.

Prvo što je Ruzvelt učinio bilo je da Monroovu doktrinu protumači krajnje slobodno, kako bi je poistovetio s imperijalističkim doktrinama svoga vremena. On je 6. decembra 1904. godine proklamovao uopšteno pravo na intervenciju od strane „neke civilizovane zemlje", koje je u zapadnoj hemisferi pripadalo isključivo Sjedinjenim Državama, a taj stav je nazvao „prirodnom posledicom Monroove doktrine": „...držati se Monroove doktrine u odnosu na zapadnu hemisferu moglo bi Sjedinjene Države da prisili da u flagrantnim slučajevima povlačenja pogrešnih poteza, ili ispoljavanja nemoći, počnu mimo svoje volje da održavaju poredak na međunarodnom planu".[21]

Ruzvelt je propovedao ono što je u praksi već činio. Amerika je 1902. primorala Haiti da raščisti svoja dugovanja evropskim bankama, a 1903. je podstakla nerede u Panami koji su se potom izrodili u opštu pobunu. Uz američku pomoć, tamošnje stanovništvo se izborilo za nezavisnost od Kolumbije, ali ne pre nego što je Vašington uspostavio suverenitet nad zonom u kojoj će biti izgrađen Panamski kanal. Godine 1905. Sjedinjene Države su uspostavile finansijski protektorat nad Dominikanskom Republikom, dok je američka vojska 1906. okupirala Kubu.

Ruzvelt je smatrao da diplomatija zasnovana na snazi mišića predstavlja deo nove, globalne uloge Sjedinjenih Država. Dva okeana više nisu bila dovoljno široka da Ameriku izoluju od ostatka sveta. Sjedinjene Države su postale akter na međunarodnoj pozornici. U svojoj poruci Kongresu 1902. godine, Ruzvelt je to i rekao: „Sve veća međuzavisnost i složenost međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa sve više obavezuje sve civilizovane i uređene zemlje da održavaju potreban red u svetu".[22]

Ruzvelt zauzima izuzetno istorijsko mesto u pogledu američkog pristupa međunarodnim odnosima. Američku ulogu u svetu nijedan drugi predsednik nije do te me-

re definisao u skladu s nacionalnim interesom, niti je nacionalni interes do te mere poistovetio s odnosom snaga. Ruzvelt je delio uverenje svojih zemljaka da Amerika predstavlja najveću nadu za svet. Međutim, za razliku od većine njih, on nije verovao da će ona očuvati mir, ili postići ono što joj je sudbinski predodređeno jednostavno time što će upražnjavati građanske vrline. Po načinu shvatanja prirode svetskog poretka, on je bio bliži Palmerstonu ili Dizraeliju, nego Tomasu Džefersonu.

Veliki predsednik mora da bude i pedagog koji će narodu pomoći da premosti jaz između prošlosti i budućnosti. Doktrina kojoj je Ruzvelt pokušao da poduči Amerikance bila je izuzetno rigidna za narod vaspitan u uverenju da mir predstavlja normalno stanje među narodima, da se isti etički principi primenjuju i na pojedinca i na državu, kao i da je Amerika bezbedno izolovana od potresa koji pogađaju ostatak sveta. Ruzvelt je osporio sve ove pretpostavke. Po njemu, međunarodni poredak je značio borbu, dok se na istoriju pre mogla primeniti Darvinova teorija o opstanku najjačih, nego lični moral. Amerika za njega nije bila ideja, nego velika sila – potencijalno najveća. On se nadao da će biti predsednik koji će Ameriku – kao zemlju ogromne snage koja se opredelila da uz umerenost i mudrost deluje u korist stabilnosti, mira i progresa – uvesti na svetsku pozornicu kako bi mogla da dâ pečat XX veku, onako kao što je Britanija obeležila prethodni.

Ruzveltu su smetale brojne dogme koje su dominirale američkim stavom prema spoljnoj politici. Poricao je efikasnost međunarodnog prava. Ono što država ne može da zaštiti sopstvenom snagom međunarodna zajednica ne može da sačuva. Odbacivao je razoružanje koje se u to vreme pojavilo kao tema u međunarodnim raspravama:

> Zasada ne postoji ništa slično nekakvoj međunarodnoj sili... koja bi mogla efikasno da sprečava zločin, te bi stoga bilo i nerazumno i zlo da jedna velika slobodna zemlja sebe liši snage kojom bi zaštitila svoja prava, pa čak i da se, u izuzetnim slučajevima, založi za prava drugih. Ništa ne bi moglo toliko da podstakne zlo... kao (mogućnost) da se slobodni, prosvećeni narodi... svesno liše svoje moći, ostavljajući sve despote i varvare naoružane.[23]

On se još oštrijim tonom osvrnuo na svetsku vladu:

> Ja se gnušam Vilsonove i Brajanove sklonosti da veruju u fantastične mirovne sporazume, u nemoguća obećanja, u prazne reči na papiru koje ne podržava nikakva efikasna sila. Spoljnopolitička tradicija u stilu Fridriha Velikog ili Bizmarka neuporedivo je bolja i za zemlju i za svet, nego Brajanov, ili Brajanov i Vilsonov stav kao stalni stav cele nacije... Mlako zalaganje za pravdu koje ne podržava sila, u potpunosti je loše, čak gore od sile koja nije spojena sa pravednošću.[24]

Ruzvelt je verovao da u svetu koji reguliše sila prirodno ustrojstvo odražava ideja o „sferama uticaja", odnosno prepuštanje određenim zemljama preovlađujućeg uticaja u velikim regionima kao, na primer, Sjedinjenim Državama u zapadnoj

hemisferi, ili Velikoj Britaniji na indijskom potkontinentu. Godine 1908, Ruzvelt je prihvatio japansku okupaciju Koreje stoga što su japansko-korejski odnosi, po njegovom stanovištu, morali da budu utvrđeni na osnovu relativne snage tih dveju zemalja, a ne odredbama nekog ugovora ili međunarodnim pravom:

> Koreja apsolutno pripada Japanu. Ugovorom je, svakako, predviđeno da Koreja ostane nezavisna. Međutim, Koreja nije imala snage da sprovede taj ugovor, a mogućnost da neka druga zemlja... pokuša da za Korejance učini ono što oni sami uopšte nisu bili kadri da učine nije uopšte dolazila u obzir.[25]

S obzirom na tako naglašena evropska shvatanja, uopšte ne iznenađuje što je Ruzvelt u pogledu pristupa globalnoj ravnoteži snaga ispoljio veštinu kakvu nije posedovao nijedan drugi američki predsednik, s izuzetkom Ričarda Niksona koji je uspeo da joj se približi. Ruzvelt u početku nije uviđao potrebu da se Amerika uključuje u konkretne slučajeve održavanja ravnoteže snaga u Evropi, budući da je smatrao da se ona manje ili više sama održava. Međutim, on uopšte nije ostavljao mesta sumnji da će, ukoliko se pokaže da ta procena nije tačna, podstaći Ameriku da se angažuje kako bi se povratila ravnoteža. Ruzvelt je postepeno počeo da uvida da Nemačka predstavlja opasnost za evropsku ravnotežu i da američke nacionalne interese stoga poistovećuje s britanskim i francuskim.

Ovo je postalo jasno 1906. godine, na Alhesiraskoj konferenciji, na kojoj je trebalo da se odredi budućnost Maroka. Da bi sprečila francusku dominaciju, Nemačka se zalagala za rešenje koje bi omogućilo slobodnu trgovinu i stoga je, imajući u vidu značajne interese Sjedinjenih Država u tom delu sveta, insistirala da se na konferenciju pozove i američki predstavnik. Uloga koju je odigrao taj predstavnik, inače američki ambasador u Italiji, razočarala je Nemce. Američki trgovinski interesi u stvari nisu bili mnogo veliki i Ruzvelt ih je podredio svojim geopolitičkim stavovima. Njih je u vreme kada je marokanska kriza bila na vrhuncu, definisao Henri Kabot Lodž, u jednom pismu Ruzveltu. „Francuska", rekao je on, „treba da bude s nama i Engleskom – u našoj zoni i u našoj kombinaciji. To je i ekonomski i politički razumno rešenje."[26]

Dok je u Nemačkoj video glavnu pretnju Evropi, Ruzveltovu zabrinutost u odnosu na Aziju podsticale su ruske aspiracije, zbog čega je podržavao glavnog ruskog rivala, Japan. „Rusija će u dogledno vreme više nego i jedna druga zemlja u svojim rukama držati sudbinu sveta", izjavio je Ruzvelt.[27] Zaštićen savezom s Velikom Britanijom, Japan je 1904. godine napao Rusiju. Ruzvelt je objavio neutralnost, ali su njegove simpatije ipak bile na strani Japana. Ruska pobeda, tvrdio je on, značila bi „udarac civilizaciji".[28] A kada je Japan uništio rusku flotu, on je likovao: „*Iskreno se radujem japanskoj pobedi, jer Japan deluje u našem interesu*".[29]

On je želeo da Rusija bude oslabljena, a ne uklonjena iz sistema ravnoteže snaga – stoga što bi suviše slaba Rusija, prema relevantnom diplomatskom načelu, dovela samo do toga da umesto nje pretnja postane Japan. Ruzvelt je smatrao da bi Americi najviše odgovaralo da se Rusija na kraju „sučeli s Japanom kako bi te dve zemlje jedna drugu obuzdavale".[30]

Rukovodeći se svojim geopolitičkim realizmom, a ne uzvišenim načelima, Ruzvelt je pozvao dve zaraćene zemlje da pošalju svoje predstavnike u njegovu kuću u Zalivu ostriga, i da se tamo sporazumeju o uslovima za mir, koji je konačno i zaključen u Portsmutu u Nju Hempširu. Tim mirom je ograničena japanska pobeda i očuvana ravnoteža na Dalekom istoku. Ruzvelt je zahvaljujući tome postao prvi američki dobitnik Nobelove nagrade za mir, koja mu je dodeljena zato što je postigao mirovno rešenje zasnovano na idejama koje će posle narednog predsednika, Vilsona, delovati prilično neamerički – ravnoteži snaga i sferama uticaja.

Godine 1914, Ruzvelt je zauzeo prilično neutralan stav u odnosu na nemačku invaziju Belgije i Luksemburga, mada je u pitanju bilo flagrantno kršenje sporazuma na osnovu kojih je tim zemljama priznata neutralnost:

> Ja ne držim stranu ni jednima ni drugima u vezi s kršenjem ili nepoštovanjem sporazuma. Više je nego sigurno da će divovi, kada se uhvate u koštac i počnu da se teturaju u smrtonosnom zagrljaju, nagaziti na svakoga ko se nađe na putu bilo kom od dva velika, zahuktala rvača, *osim ukoliko to nije opasno.*[31]

Nekoliko meseci po izbijanju rata u Evropi, Ruzvelt je izmenio svoj početni stav o kršenju belgijske neutralnosti, mada ga, sasvim karakteristično, nije zabrinula nelegalnost nemačke invazije, već opasnost što ju je taj čin predstavljao za ravnotežu snaga: „... zar ne verujete da će Nemačka, ukoliko pobedi u ovom ratu, smrviti britansku flotu i uništiti Britansku Imperiju, i za godinu ili dve početi da insistira na sticanju dominantnog položaja u Južnoj i Srednjoj Americi?"[32]

On se zalagao za naoružavanje velikih razmera kako bi Amerika mogla svom svojom težinom da podupre Trojni sporazum (Antantu). Nemačku pobedu je smatrao i kao moguću i kao veoma opasnu po Sjedinjene Države. Pobeda Centralnih sila značila bi gubitak zaštite od strane britanske mornarice i omogućila bi nemačkom imperijalizmu da se učvrsti na zapadnoj hemisferi.

Ruzveltovo mišljenje da je britanska kontrola Atlantika bezbednija od nemačke hegemonije zasnivalo se na apstraktnim činiocima izvan politike sile, kao što su kulturni afiniteti i istorijsko iskustvo. Između Engleske i Amerike su zaista postojale čvrste kulturne spone koje se nisu mogle uporediti ni sa čim što je postojalo u pogledu američko-nemačkih odnosa. Štaviše, Sjedinjene Države su bile naviknute na britansku vladavinu morima, tako da im pomisao na to nije smetala, a više nisu ni strahovale da bi Britanija mogla da ima ekspanzionističke planove u odnosu na Severnu i Južnu Ameriku. Na Nemačku su, međutim, gledale s podozrenjem. Ruzvelt je 3. oktobra 1914. napisao britanskom ambasadoru u Vašingtonu (zaboravivši, budući da je to sada bilo uputno, svoju raniju procenu po kojoj je nemačko nepoštovanje belgijske neutralnosti bilo neizbežno):

> Da sam ja bio predsednik, protiv Nemačke bih reagovao tridesetog ili trideset prvog jula.[33]

U pismu napisanom Radjardu Kiplingu mesec dana kasnije, Ruzvelt je priznao da bi bilo teško da se Amerika na osnovu njegovih ubeđenja uvede u evropski rat, stoga što narod ne bi bio spreman da sledi akciju koja je do te mere određena politikom sile:

> Ako bih se zalagao za sve ono u šta lično verujem, u narodu ništa ne bih postigao, budući da me ne bi sledio. Naš narod je kratkovid i ne shvata međunarodnu politiku. Vaš narod jeste bio kratkovid, ali ne toliko kao naš kada je to u pitanju... Naš narod veruje da zahvaljujući širini okeana ne mora da strahuje od sadašnjeg sukoba i da nije dužan o tome da vodi brigu.[34]

Da je s Teodorom Ruzveltom dostigla vrhunac, američka spoljnopolitička misao bi se objašnjavala kao evolutivno prilagođavanje tradicionalnih evropskih državničkih principa američkim uslovima, dok bi on bio smatran za predsednika za vreme čijeg mandata su Sjedinjene Države, uspostavivši dominaciju u Severnoj i Južnoj Americi, pokazale svetu svoju snagu i počele da stiču položaj svetske sile. Međutim, američka spoljnopolitička misao se s Ruzveltom nije završila, budući da to nije bilo ni moguće. Lider koji ograniči svoju ulogu na iskustvo sopstvenog naroda, samog sebe osuđuje na stagnaciju; lider koji prevaziđe to iskustvo izlaže se riziku da ne bude shvaćen. Ni iskustvo koje je posedovala ni vrednosti na kojima je počivala, Ameriku nisu pripremili za ulogu koju joj je namenio Ruzvelt.

Jedan od istorijskih paradoksa bilo je to što je Amerika na kraju stekla vodeću ulogu koju joj je Ruzvelt predvideo, i to još za njegova života, ali u ime principa kojima se rugao i pod rukovodstvom predsednika koga je prezirao. Vudro Vilson, otelovljenje tradicionalne ideje o američkoj posebnosti, udario je temelje onome što će postati dominantan intelektualni stav u američkoj spoljnoj politici, čije je pretpostavke Ruzvelt u najboljem slučaju smatrao nevažnim, a u najgorem štetnim po dugoročne američke interese.

Ukoliko bi se načinilo poređenje između te dvojice najvećih američkih predsednika, Ruzvelt bi, u smislu svih utvrđenih principa državničke veštine, bio daleko bolji. Uprkos tome, prevagnuo je Vilson – dok se Ruzvelt posle sto godina pamti po onome što je postigao, američku misao uobličio je Vilson. Ruzvelt je shvatio način na koji je međunarodna politika funkcionisala u zemljama koje su tada odlučivale o sudbini sveta, a nijedan američki predsednik nije posedovao tačniji uvid u funkcionisanje međunarodnog sistema. Nasuprot tome, Vilson je uspeo da shvati glavne izvore na kojima se Amerika napaja, od kojih je možda najvažniji bila slika o samoj sebi kao o nečem različitom od ostatka sveta. Americi su nedostajale i teorijske i praktične osnove za diplomatiju u evropskom stilu koja je bila usmerena ka jednom jedinom cilju, održavanju promenljive ravnoteže snaga, a zasnivala se na stalnom nijansiranju načina na koji će se ispoljiti sila. Bez obzira na realnost politike sile i pouke koje su iz nje mogle da se izvuku, među Amerikancima je preovladavalo uverenje da se njihov jedinstven karakter zasniva na slobodi koju uživaju i za koju se zalažu.

Amerikanci su mogli da se pokrenu na velika dela samo na osnovu ideje koja se podudarala s njihovim shvatanjem izuzetnosti sopstvene zemlje. Bez obzira na to

koliko je bio usaglašen s tadašnjim diplomatskim stilom velikih sila, Ruzveltov pristup nije mogao da ubedi njegove zemljake u neophodnost uključivanja u svetski rat. S druge strane, Vilson je visokomoralnim argumentima, uspeo da pokrene emocije naroda.

Vilson je postigao iznenađujući uspeh. On je znao kako da odbaci politiku sile i pokrene narod. Bio je to intelektualac koji se relativno kasno uključio u politiku, a za predsednika je izabran zahvaljujući rascepu što su ga u Republikanskoj partiji izazvali Taft i Ruzvelt. Vilson je shvatio da instinktivni izolacionizam Amerikanaca može da se prevaziđe samo pozivanjem na njihovu veru u izuzetnost sopstvenih ideala. Pošto je strasnim zalaganjem za neutralnost najpre dokazao opredeljenje svoje administracije za mir, on je izolacionistički nastrojenu zemlju postepeno uveo u rat. To je učinio odbacujući bilo kakav sebičan nacionalni interes i tvrdeći da Amerika želi samo da odbrani svoje principe, a ne i da izvuče neku korist.

Vilson je u svom prvom izveštaju o stanju nacije, 2. decembra 1913, u glavnim crtama izneo stavove koji će se kasnije nazvati „vilsonizmom". Po njemu, temelje međunarodnog poretka predstavljali su univerzalni zakon, a ne ravnoteža, pouzdanost pojedinih zemalja, a ne njihovo samodokazivanje. Preporučujući ratifikaciju nekoliko sporazuma o arbitraži, Vilson je tvrdio da bi međunarodni sporovi ubuduće morali da se rešavaju arbitražom, a ne silom:

> Postoji samo jedno moguće merilo na osnovu kojeg se mogu utvrditi razlike između Sjedinjenih Država i drugih zemalja, a ono se svodi na dve stvari: našu sopstvenu čast i naše obaveze prema svetskom miru. Kada se provera svede na to, na osnovu nje podjednako lako mogu da se procene nove i protumače već postojeće ugovorne obaveze.[35]

Ruzveltu nije ništa smetalo više od visokoparnih principa lišenih kako sile koja bi ih podržala, tako i volje da se primene. Jednom prijatelju je napisao: „Ukoliko bih morao da biram između politike sile i mlake politike... pa, opredelio bih se za politiku sile. Ona ne samo što je bolja za zemlju, već je dugoročno bolja i za svet".[36]

Vilson iz istih razloga nije mogao da razume Ruzveltov predlog da se na rat u Evropi odgovori povećanjem vojnih izdataka. U svom drugom izveštaju o stanju nacije, 8. decembra 1914, dakle u vreme kada je već četiri meseca besneo rat u Evropi, Vilson je odbacio povećanje naoružanja, stoga što bi to značilo „da smo izgubili prisustvo duha" zbog rata „čiji nas se uzroci ne dotiču, čije nam samo postojanje pruža priliku da ponudimo prijateljstvo i da pružimo nesebične usluge..."[37]

Američki uticaj, po Vilsonu, zavisio je od američke nesebičnosti; Amerika je morala da sačuva sebe kako bi na kraju mogla da istupi i, zahvaljujući svom kredibilitetu, posreduje između zaraćenih strana. Ruzvelt je tvrdio da će rat u Evropi, a posebno eventualna nemačka pobeda, na kraju ugroziti američku bezbednost. Vilson je smatrao da bi Amerika, kao suštinski nezainteresovana, trebalo da se pojavi u posredničkoj ulozi. S obzirom na to da je Amerika mnogo više polagala na sopstvene vrednosti nego na ravnotežu snaga, evropski rat je predstavljao izuzetnu priliku za prozelitski rad na pridobijanju sveta za novi pristup međunarodnim odnosima.

Ruzvelt se izrugivao takvim idejama i optuživao je Vilsona da podilazi izolacionističkim osećanjima kako bi 1916. bio ponovo izabran. U stvari, Vilsonova politika je težila nečem sasvim suprotnom od izolacionizma. Vilson nije proklamovao američko povlačenje iz sveta, već univerzalnu mogućnost da se na ceo svet primene američke vrednosti, čijem širenju bi vremenom i sama Amerika mogla da se posveti. Tradicionalno američko mišljenje koje je bilo prisutno još od Džefersonovog vremena, Vilson je iznova definisao i time ga stavio u službu ideološkog krstaškog rata:

• Amerika ima izuzetnu misiju koja prevazilazi svakodnevnu diplomatiju i koja je obavezuje da posluži kao svetionik ostatku čovečanstva.

• Spoljna politika demokratskih zemalja moralno je superiornija, budući da je narod po prirodi miroljubiv.

• Spoljna politika mora da odražava iste moralne standarde koji se primenjuju na pojedince.

• Država nema pravo da za sebe zahteva poseban moral.

Ovim tvrdnjama da je zahvaljujući svojim moralnim načelima Amerika jedinstvena zemlja, Vilson je dodao i jednu univerzalnu dimenziju:

> Mi nismo sposobni da osetimo strah od bilo koje druge zemlje. Mi ne osećamo ljubomoru zbog suparništva na polju trgovine, ili bilo kojeg drugog miroljubivog pregnuća. Mi hoćemo da proživimo svoje živote onako kako to nameravamo, ali i da dopustimo drugima da žive. Mi smo, u stvari, iskreni prijatelji svim zemljama na svetu, stoga što nijednu od njih ne ugrožavamo, ne žudimo ni za čijim posedima i ne želimo nikoga da uništimo.[38]

Nijedna zemlja nije nikada svoje pretenzije na vodeću ulogu u svetu zasnivala na sopstvenom altruizmu. Sve druge zemlje su se trudile da sud o njima bude donesen na osnovu kompatibilnosti njihovih nacionalnih interesa s nacionalnim interesima drugih. Uprkos tome, od Vudroa Vilsona do Džordža Buša, svi američki predsednici su se pozivali na nesebičnost svoje zemlje, kao na najvažniju karakteristiku njene vodeće uloge. Ni Vilson, ni njegovi sledbenici, sve do danas, nisu bili spremni da se suoče s činjenicom da u inostranim političkim krugovima, manje prožetim uzvišenim načelima, američko pozivanje na altruizam izaziva izvestan osećaj nepredvidljivosti; za razliku od nacionalnih interesa koji se mogu sračunati, altruizam zavisi od toga kako ga definiše onaj što se na njega poziva.

Međutim, altruistička priroda američkog društva za Vilsona je predstavljala dokaz božanske milosti:

> Čini se da je Božje proviđenje sačuvalo jedan kontinent da netaknut sačeka da ga naseli i na njemu zasnuje svoju nesebičnu državu miroljubiv narod koji je slobodu i ljudska prava voleo više od bilo čega drugog.[39]

Tvrdnja da američki ciljevi predstavljaju nešto što je Proviđenje odredilo, podrazumevali su globalnu ulogu čiji će domet postati neuporedivo veći nego što je to

Ruzvelt mogao i da zamisli. Jer, on nije želeo ništa više do da poboljša ravnotežu snaga i da u njoj za Ameriku obezbedi ulogu koja bi odgovarala njenoj sve većoj moći. Prema Ruzveltovoj zamisli, Amerika bi bila jedna među mnogim zemljama – moćnija od većine i deo elitne grupe velikih sila, na koju se i dalje primenjuju osnovna, već uspostavljena pravila u vezi s ravnotežom.

Vilson je Ameriku preveo u potpuno suprotnu sferu. On je prezirao ravnotežu snaga i stoga je uporno tvrdio da se uloga njegove zemlje „ne sastoji u dokazivanju vlastite sebičnosti, već veličine".[40] Ukoliko je to bilo tačno, Amerika ne bi imala pravo da svoje vrednosti zadržava za sebe. Vilson je još 1915. godine objavio doktrinu bez presedana, po kojoj je bezbednost Amerike neodvojiva od bezbednosti sveg ostalog čovečanstva. To je podrazumevalo obavezu Amerike da se svuda u svetu suprotstavi agresiji:

> ...s obzirom na to da zahtevamo da se nesmetano razvijamo i da svojim životima upravljamo u skladu s našim sopstvenim načelima kao što su pravo i sloboda, mi osuđujemo agresiju, s koje god strane da dolazi, i nećemo joj sami pribeći. Mi se zalažemo za to da bezbedno sledimo pravac nacionalnog razvoja kakav smo sami odabrali, ali činimo i nešto više od toga. Mi isto zahtevamo i za druge. Svoje čvrsto opredeljenje za individualnu slobodu i slobodan razvoj zemlje ne ograničavamo na događaje i situacije koji se tiču samo nas. Mi imamo razumevanja za svaki narod koji pokušava da krene teškim putem što vodi u nezavisnost i pravdu.[41]

Ideja o Americi kao o dobronamernom svetskom policajcu nagovestila je strategiju zadržavanja koja će se razviti posle Drugog svetskog rata.

Ruzvelt nikada, čak ni kada je bio na vrhuncu, nije ni u snu došao na ideju koja bi bila dovoljno snažna da pokrene globalni intervencionizam. Međutim, on je bio državnik-ratnik, dok je Vilson bio sveštenik-prorok. Državnici, čak i kada su ratnici, usredsređuju se na svet u kojem žive; za proroke „stvarni" svet je onaj koji žele da stvore.

Vilsonova početna reafirmacija američke neutralnosti vremenom je prerasla u niz pretpostavki koje su postavile temelje za globalni krstaški rat. Prema Vilsonovom mišljenju, nije postojala bitna razlika između slobode u Americi i slobode u svetu. Dokazujući da nije uzalud provodio vreme na akademskim skupovima, kojima dominiraju beskrajna nadmudrivanja, uspeo je da na specifičan način protumači šta je Džordž Vašington zaista mislio kada se zalagao protiv mešanja u tuđe poslove. Vilson je reč *foreign* (engl. „stran", „tuđ") tako protumačio da bi se prvi predsednik sigurno zaprepastio. Prema Vilsonu, Vašington je hteo da kaže da Amerika treba da izbegava uplitanje u tuđe *ciljeve*. Međutim, dokazivao je Vilson, ništa što se tiče ljudskog roda „ne može nam biti strano, ili nevažno".[42] Shodno tome, Amerika je imala neograničeno pravo da se angažuje u inostranstvu.

Ideja da se nemešanje u tuđe poslove, koje je naciji u amanet ostavio jedan od njenih utemeljivača, protumači kao „viza" za intervenciju, kao i da se koncept neutralnosti razradi tako da ulazak u rat učini neizbežnim, bili su zaista neobični. Dok

je artikulišući viziju jednog boljeg sveta zemlju sve više približavao svetskom ratu, Vilson se pozivao na vitalnost i idealizam koji kao da su stogodišnju hibernaciju opravdavali time što je Amerika baš zahvaljujući njoj, na međunarodnu pozornicu sada mogla da unese dinamizam i čednost kakve njeni iskusniji partneri nisu ni poznavali. Evropska diplomatija se tokom svojih istorijskih iskušenja okamenila i unizila; evropski državnici su na događaje gledali kroz prizmu mnogih razbijenih snova, izjalovljenih nada, neostvarenih ideala, dok je Amerika, koja time nije bila sputana, smelo objavila da istorija čak i ako joj nije došao kraj, svakako nije preterano važna, budući da se nalazila na putu da vrednosti koje su se do tada smatrale isključivo američkim, pretoči u opšte principe koji se mogu primeniti na sve. Vilson je tako uspeo da prevaziđe, bar za izvesno vreme, sukob između ideje o bezbednoj Americi i ideje o neokaljanoj Americi. Amerika je ulazak u Prvi svetski rat mogla da prihvati isključivo kao angažovanje u korist svih naroda, a ne samo sopstvenog, a sebe da vidi u ulozi borca za univerzalne slobode.

Neposredan povod da Amerika objavi rat, pružilo je potapanje *Luzitanije,* a pre svega to što je Nemačka ponovo počela neograničeno da koristi podmornice. Međutim, Vilson ulazak u rat nije opravdao tim konkretnim razlozima. Nacionalni interesi bili su irelevantni, isto kao i napad na Belgiju i poremećaj ravnoteže snaga. Po njemu, rat je bio zasnovan na etičkom principu čiji je osnovni cilj predstavljalo uspostavljanje novog, pravednijeg međunarodnog poretka. „Užasno je", izjavio je Vilson u govoru kojim je zatražio objavu rata,

> povesti ovu veliku miroljubivu zemlju u rat, u najstrašniji i najrazorniji od svih ratova, u kojem kao da je sama civilizacija dovedena u pitanje. Međutim, pravda je dragocenija od mira, a mi ćemo se boriti za ono što nam je oduvek bilo najbliže srcu, za demokratiju, za pravo onih što su primorani da se pokoravaju vlastima na to da se i njihova reč čuje, za prava i slobode malih naroda, za opštu vladavinu prava na osnovu saglasnosti slobodnih naroda koji će doneti mir i bezbednost svim zemljama i konačno osloboditi svet.[43]

U ratu koji se vodi u ime takvih principa ne može da bude kompromisa. Jedini stvarni cilj je potpuna pobeda. Ruzvelt bi američke ratne ciljeve gotovo sigurno formulisao i u političkom i strateškom smislu; Vilson, koji se hvalio time što Amerika nema posebnih interesa, definisao je ratne ciljeve gotovo isključivo s etičkog stanovišta. Po Vilsonovom mišljenju, rat nije predstavljao posledicu sukoba nacionalnih interesa koji su se sledili bez i najmanje zadrške, već ga je izazvala Nemačka time što je bez ikakvog povoda narušila međunarodni poredak. Tačnije rečeno, stvarni krivac nije bila nemačka nacija, već isključivo Kajzer. Zalažući se za objavu rata, Vilson je tvrdio:

> Mi nismo u zavadi s nemačkim narodom. Jedino što prema njemu osećamo jesu simpatije i prijateljstvo. Ulazeći u ovaj rat, nemačka vlada nije delovala u skladu sa željama naroda, koji to unapred nije ni znao, ni odobrio. O ratu je odlučeno onako kao što se o ratu odlučivalo u stara, nesrećna vremena kada

nigde na svetu vladari nisu pitali za mišljenje narod i kada su ratovi otpočinjani i vođeni u interesu dinastija.[44]

Uprkos tome što se na Vilhelma II u Evropi dugo gledalo kao na top koji samo što nije opalio, nijedan evropski državnik se nikada nije zalagao za njegovo uklanjanje; u svrgavanju Kajzera ili njegove dinastije niko nije video ključ za uspostavljanje mira u Evropi. Međutim, čim je pokrenuto pitanje unutrašnjeg ustrojstva Nemačke, sukob više nije mogao da se završi nekom vrstom kompromisa koji bi uskladio sukobljene interese, kakav je Ruzvelt postigao deset godina ranije u Rusko-japanskom ratu. Pre nego što je Amerika stupila u rat, Vilson je 22. januara 1917. objavio da je njegov cilj „mir bez pobede".[45] Međutim, kada je Amerika zaista ušla u rat, Vilson je izložio ideju da samo potpuna pobeda može da donese mir.

Vilsonove izjave su ubrzo bile opšteprihvaćene. Čak je i jedna tako iskusna ličnost kao što je Herbert Huver, počeo da opisuje nemačku elitu kao urođeno zlu i da za nju govori kako se hrani „krvlju drugih naroda".[46] Raspoloženje tog vremena najbolje je izrazio Džejkob Šurman, predsednik Kornelovog univerziteta, koji je u tom ratu video borbu između „carstva nebeskog" i „carstva Huna, kao otelovljenja strave i užasa".[47]

Međutim, ono što je Vilson nagoveštavao u svojim govorima nije moglo da se ostvari samo svrgavanjem jedne dinastije. Zalažući se za objavu rata, Vilson je svoje etičke stavove proširio na čitav svet; uslove za demokratiju trebalo je stvoriti ne samo u Nemačkoj već i u svim drugim zemljama, zato što će mir zahtevati „partnerstvo demokratskih zemalja".[48] U jednom drugom govoru, Vilson je otišao još dalje, rekavši da će američka moć usahnuti ukoliko Sjedinjene Države slobodu ne prošire na ceo svet:

> Ovu zemlju smo ustrojili tako da ljudi u njoj budu slobodni, ali tu ideju i taj cilj nismo ograničili samo na Ameriku, te ćemo sada osloboditi sve ljude. Kada to ne bismo učinili, slava Amerike bi nestala, a njena snaga bi se osula.[49]

Iznošenju ratnih ciljeva Vilson se najviše približio u okviru takozvanih „četrnaest tačaka" koje ćemo razmotriti u IX glavi. Njegov istorijski doprinos sastoji se u tome što je shvatio da Amerikanci ne mogu da izdrže šire angažovanje izvan svojih granica ukoliko se ono ne temelji na njihovim etičkim uverenjima. Njegov propust predstavlja to što je istorijske tragedije shvatao ili kao slučajne greške, ili kao posledicu kratkovidosti i zlobe pojedinih državnika, kao i to što je smatrao da snaga javnog mnjenja i globalno širenje demokratskih institucija predstavljaju isključivi temelj za uspostavljanje mira. On će zatim od evropskih zemalja zatražiti da preduzmu nešto za šta ni filozofski ni istorijski nisu bile pripremljene, i to odmah posle rata koji ih je u potpunosti iscrpeo.

Puna tri veka evropske zemlje su svoj poredak zasnivale na usklađivanju nacionalnih interesa, a svoju spoljnu politiku na pokušajima da se postigne bezbednost, dok su na svaku dodatnu korist gledale kao na čist zgoditak. Vilson je od evropskih zemalja zatražio da svoju spoljnu politiku utemelje na etičkim ubeđenjima, a da pita-

nje bezbednosti, ukoliko se ona uopšte postigne, prepuste slučaju. Međutim, Evropa nije posedovala mehanizme za vođenje tako nesebične politike, a tek je trebalo da se vidi da li će Amerika, koja je upravo izišla iz stogodišnje izolacije, moći da izdrži trajno međunarodno angažovanje kakvo su podrazumevale Vilsonove teorije.

Vilsonova pojava na političkoj sceni predstavljala je prekretnicu za Ameriku, dok je njega učinila jednim od retkih državnika koji iz osnova menjaju tok istorije svoje zemlje. Da su 1912. godine Ruzvelt i njegove ideje odneli prevagu, pitanje ratnih ciljeva bilo bi zasnovano na utvrđivanju američkog nacionalnog interesa. Ruzvelt bi ulazak Amerike u rat zasnovao na pretpostavci – za koju se u stvari i zalagao – da će Centralne sile, ukoliko Amerika ne pristupi Trojnom sporazumu, pobediti u ratu, što će pre ili posle neizostavno ugroziti američku bezbednost.

Tako definisan nacionalni interes, vremenom bi Ameriku naveo da prihvati globalnu politiku koja bi se mogla uporediti s politikom Velike Britanije prema kontinentalnoj Evropi. Tri veka britanski političari su delovali na osnovu pretpostavke da bi britanska prevlast na moru, a time i njena nezavisnost, bile ugrožene ukoliko bi jedna dominantna sila posedovala adekvatna sredstva, što bi se i dogodilo ako bi prigrabila sve evropske resurse. Sledeći tu logiku, Sjedinjene Države, u geopolitičkom smislu takođe ostrvo odvojeno od evroazijskih obala, bile bi primorane da se odupru jednoj sili koja bi pokušala da uspostavi dominaciju u Evropi ili Aziji ili, što je još gore, mogućnosti da oba kontinenta potpadnu pod vlast iste sile. U ovom smislu, *casus belli* bio bi geopolitički domet Nemačke, a ne ogrešenje o moralna načela.

Međutim, onda kao i danas, taj „evropski" pristup bio je suprotan vrelu američkih emocija sa kojeg se napajao Vilson. Čak ni Ruzvelt nije uspeo da sprovede politiku sile za koju se zalagao, mada je umro u uverenju da je to mogao da učini. Bilo kako bilo, Ruzvelt više nije bio predsednik, a Vilson je jasno stavio do znanja, još pre nego što je Amerika stupila u rat, da će se odupreti svim pokušajima da se posleratni poredak uspostavi na tradicionalnim principima međunarodne politike.

Uzroke za izbijanje rata Vilson je video ne samo u zlobi nemačkih državnika već i u evropskom sistemu zasnovanom na ravnoteži snaga. On je 22. januara 1917. napao predratni međunarodni poredak kao sistem „organizovanog suparništva":

> Pitanje od kojeg zavise ceo budući mir i svetska politika jeste sledeće: da li je rat koji se sada vodi borba za uspostavljanje pravednog i stabilnog mira, ili samo za upostavljanje nove ravnoteže snaga?... Neophodno je da postoji ne ravnoteža, već zajednica snaga; ne organizovano suparništvo, već organizovan, zajednički mir.[50]

Vilson je pod „zajednicom snaga" podrazumevao jedan potpuno novi koncept koji je kasnije nazvan „kolektivnom bezbednošću". (Istini za volju, tu ideju je još osamdesetih godina XIX veka bezuspešno obrazložio britanski političar Vilijam Gledston.)[51] Ubeđen da su sve zemlje na svetu podjednako zainteresovane za mir, on je smatrao da bi trebalo da se ujedine kako bi kaznile one što ga narušavaju i predložio je da se međunarodni poredak brani moralnim konsenzusom miroljubivih zemalja:

...naše doba odbija standarde zasnovane na nacionalnoj sebičnosti, koji su nekada usmeravali države, i zahteva da ti standardi ustupe mesto novom poretku u kojem će jedina pitanja biti: „Da li je to ispravno?", „Da li je to pravedno?", „Da li je to u interesu čovečanstva?"[52]

Da bi se ovako usaglašeno mišljenje institucionalizovalo, Vilson je predložio osnivanje Društva naroda, jedne u suštini američke institucije. Pod pokroviteljstvom te svetske organizacije, sila bi ustuknula pred etikom, a snaga oružja pred diktatom javnog mnjenja. Vilson je stalno isticao da do rata nikada ne bi ni došlo ukoliko bi javnost bila adekvatno informisana – zaboravljajući žestoke izlive radosti i olakšanja s kojima je u svim zemljama pozdravljeno izbijanje rata, uključujući i demokratsku Veliku Britaniju i Francusku. Po njemu, da bi nova teorija mogla da se sprovede, u svetu su morale da se dogode najmanje dve promene: najpre, uspostavljanje demokratije u svim zemljama, a zatim i jedne „nove i mnogo celovitije diplomatije" zasnovane na „kodeksu časti podjednako visokom kao kada su u pitanju pojedinci".[53]

Vilson je 1918. godine objavio svoj izuzetno ambiciozan cilj koji je za ono vreme predstavljao nešto nečuveno. On je tvrdio da mir zahteva „uništenje svake sile koja bi bilo gde mogla proizvoljno i po sopstvenom izboru tajno da poremeti mir u svetu; ili, ukoliko ne može odmah da se uništi onda bar da se bukvalno svede na nivo beznačajne zemlje".[54] Vilson je 14. februara 1919. godine, na Konferenciji mira, objasnio da bi Društvo naroda, nadahnuto takvim idejama, moglo da rešava krize kako se ne bi izrodile u ratove:

...na osnovu tog instrumenta (Pakta Društva naroda), mi prvenstveno i najviše zavisimo od jedne velike snage – moralne snage svetskog javnog mnjenja, čiji neodoljivi uticaj pročišćava i razjašnjava, jer ono što uništava svetlost, u potpunosti će uništiti i univerzalna osuda svetskog javnog mnjenja.[55]

Očuvanje mira više ne bi zavisilo od tradicionalnog odmeravanja snaga, već od svetskog konsenzusa koji bi podržao određeni mehanizam. Grupa zemalja, uglavnom demokratskih, delovala bi kao „garant mira" i zamenila bi stari sistem ravnoteže snaga i savezništava.

Nijedna zemlja nikada do tada nije iznela, a još manje primenila, tako uzvišena osećanja. Uprkos tome, idealizam ih je pretvorio u opšte mesto američkog stava o spoljnoj politici. Varijacije na tu Vilsonovu temu iznosiće svi kasniji američki predsednici. U raspravama što su se u vezi s tim vodile u Americi, veća pažnja se poklanjala tome što Vilsonovi ideali (koji su tako brzo postali opšteprihvaćeni da ih više niko nije ni poistovećivao s njim) nisu ostvareni, nego pitanju da li oni zaista obezbeđuju adekvatne smernice za suočavanje s povremeno surovim izazovima što ih donose svetske bure. Bez obzira na to što su generacije kritičara u međuvremenu žestoko osporavale Vilsonove analize i zaključke, njegovi principi su do danas ostali osnov američke spoljne politike.

Međutim, Vilsonovo mešanje moći i principa stvorilo je i uslove za pojavu višedecenijske krize savesti u naciji koja je stalno pokušavala da izmiri svoje principe i svoje potrebe. Ideja o kolektivnoj bezbednosti zasnivala se pre svega na pretpostavci da će sve zemlje zauzeti isti stav prema ugrožavanju bezbednosti i biti spremne da se izlože istim rizicima da joj se odupru. Ne samo što se u stvarnosti nikada *ništa slično nije dogodilo, već ničem sličnom nije bilo suđeno ni da se dogodi* u čitavoj istoriji Društva naroda, ali i Ujedinjenih nacija. Tu vrstu konsenzusa moguće je postići jedino kada je pretnja zaista ozbiljna, i kada zaista pogađa sve, ili bar većinu zemalja – kao što je to bio slučaj tokom dva svetska rata i, u regionalnom smislu, za vreme hladnog rata. Međutim, u većini slučajeva – i gotovo u svim teškim situacijama – sve zemlje su podjednako nespremne da se slože bilo u vezi s prirodom pretnje, bilo u pogledu žrtve koju su spremne da podnesu kako bi joj se odupr le. To se događalo od italijanske agresije na Abisiniju 1935, do krize u Bosni 1992. godine. Opšti konsenzus se još teže postiže kada su u pitanju pozitivni ciljevi, ili preventivne akcije. Paradoksalno je to što se posle okončanja hladnog rata, u svetu u kojem ne postoji više nikakva ideološka ili vojna pretnja, uprkos deklarativnom zalaganju za demokratiju kakvo nikada do sada nije postojalo, takav konsenzus još teže postiže.

Vilsonove ideje su naglasile još jednu latentnu podelu u američkom stavu prema spoljnoj politici. Da li su postojali bilo kakvi interesi u vezi s bezbednošću zemlje koje je Amerika morala da brani bez obzira na to kako su ugroženi? Ili, da li bi Amerika trebalo da se opire samo promenama koje se pravično mogu nazvati nezakonitim? Da li se Amerike tiču same promene na međunarodnoj sceni, ili način na koji se ostvaruju? Da li Amerika u potpunosti odbacuje geopolitičke principe? Odnosno, da li bi te principe trebalo redefinisati u skladu s američkim vrednostima i šta će prevagnuti ukoliko se oni sukobe?

Vilsonizam ukazuje na to da se Amerika opire pre svega načinu na koji se promena ostvaruje i da ne postoji nikakav strateški interes vredan odbrane ukoliko ga ugrožavaju očigledno legalni metodi. Još u vreme Zalivskog rata, predsednik Buš je insistirao na tome da ne brani toliko vitalne rezerve nafte, koliko se opire principu agresije. Tokom hladnog rata, u Americi je vođena i rasprava u vezi s pitanjem da li Amerika, s obzirom na sve svoje nedostatke, ima moralno pravo da organizuje otpor pretnji kakvu je predstavljala Moskva.

Teodor Ruzvelt bi na ta pitanja odgovorio bez kolebanja. Pretpostavka da će različite zemlje na isti način shvatiti pretnje, ili biti spremne da na njih istovetno reaguju, predstavljala je negaciju svega za šta se ikada zalagao. On nije mogao da zamisli ni bilo kakvu svetsku organizaciju kojoj istovremeno, bez ikakvog problema, mogu da pripadaju i žrtva i agresor. Novembra 1918. godine, u jednom pismu je rekao:

> Nemam ništa protiv tog Društva pod uslovom da od njega ne očekujemo suviše... Ja nisam spreman da igram ulogu koju je čak i Ezop izvrgao ruglu, pišući o tome kako su vukovi i ovce odlučili da se „razoružaju“. Ovce su u znak poverenja uklonile pse čuvare, a vukovi su ih odmah potom pojeli.[56]

Narednog meseca, napisao je senatoru Noksu iz Pensilvanije:

> Društvo naroda može da bude pomalo i korisno. Međutim, što više bude pompezno, i što se više bude pretvaralo da radi, manje će u stvarnosti postići. Priča o njemu podseća na tragikomičan razgovor o Svetoj alijansi vođen pre sto godina, čiji je glavni cilj bilo očuvanje trajnog mira. Uzgred, u tom pokretu od pre jednog veka car Aleksandar je bio predsednik Vilson.[57]

Po Ruzveltovoj proceni, samo mistici, sanjalice i intelektualci smatraju da je mir čovekovo prirodno stanje i da ga može očuvati konsenzus u koji nisu uključeni interesi. Po njemu, mir je suštinski nepostojan i mogu ga očuvati samo stalna budnost, oružje i savezi istomišljenika.

Međutim, Ruzvelt je bio jedan vek iza ili ispred svog vremena. Njegov pristup međunarodnoj politici umro je 1919. zajedno s njim; na njega se od tada u Americi više nije pozivala nijedna značajna spoljnopolitička škola. S druge strane, veličinu Vilsonove intelektualne pobede svakako pokazuje i to što je čak i Ričard Nikson, čija se spoljna politika u suštini zasnivala na mnogim Ruzveltovim postavkama, samog sebe smatrao sledbenikom Vilsonovog internacionalizma i što je u kabinetu držao portret predsednika iz vremena Prvog svetskog rata.

Društvo naroda nije uspelo da stekne podršku u Americi, stoga što zemlja još nije bila spremna za globalnu ulogu tih razmera. Uprkos tome, Vilsonova intelektualna pobeda pokazala se kao nešto mnogo značajnije od bilo kakvog političkog trijumfa. Jer, kad god je bila suočena sa zadatkom da uspostavi novi svetski poredak, Amerika se na jedan ili drugi način vraćala pretpostavkama Vudroa Vilsona. Na kraju Drugog svetskog rata, ona je učestvovala u osnivanju Ujedinjenih nacija zasnovanih na principima Društva naroda, nadajući se da će postići mir na osnovu saglasnosti pobednika. Kada se ta nada izjalovila, Amerika hladni rat nije videla kao sukob između dve supersile, već kao borbu za uspostavljanje demokratije. Kada je komunizam doživeo krah, administracije dve vodeće političke partije usvojile su Vilsonovu ideju da put ka miru leži u kolektivnoj bezbednosti i širenju demokratskih institucija po celom svetu.

Vilsonizam je na svetsku pozornicu izneo ključni američki problem: američka ideologija je u izvesnom smislu bila revolucionarna, iako su na domaćem planu Amerikanci bili zadovoljni postojećim stanjem. U želji da spoljnopolitička pitanja pretvore u borbu između dobra i zla, Amerikanci su se uopšteno osećali nelagodno u odnosu na kompromise kao i na parcijalna ili neubedljiva rešenja. Činjenica da je Amerika izbegavala da insistira na geopolitičkim promenama velikih razmera, često se dovodila u vezu s odbranom teritorijalnog, a ponekad i političkog statusa kvo. Verujući u vladavinu prava, njoj je bilo teško da svoju veru u promene mirnim putem izmiri s činjenicom da su skoro sve značajne promene u istoriji uključivale nasilje i prevrat.

Amerika je smatrala da njeni sopstveni ideali treba da se ostvare u manje srećnom delu sveta, kao i da će to moći da se postigne u saradnji sa zemljama koje poseduju neuporedivo manje samopouzdanja, čija je bezbednost mnogo manja i čiji su

ciljevi mnogo više ograničeni. Uprkos svemu, Amerika je na tome stalno istrajavala. Posleratni svet je u velikoj meri postao američka tvorevina, te je ona na kraju preuzela ulogu koju joj je predskazao Vilson – postala je stalna nada i svetionik koji se sledi.

NAPOMENE

1. Robert W. Tucker i David C. Hendrickson, „Thomas Jefferson and American Foreign Policy", *Foreign Affairs*, 69, br. 2 (proleće 1990), str. 148.

2 Thomas G. Paterson, J. Garry Clifford i Kenneth J. Hagan, *American Foreign Policy: A History* (D.C. Heath, Leksington, Masačusets, 1977), str. 60.

3. Tucker i Hendrickson, „Thomas Jefferson", str. 140; citat iz: *Letters and Other Writings of James Madison* (J.B. Lippincott, Filadelfija, 1865), IV, str. 491-492.

4. Džejms Monro, citat iz: William A. Williams, urednik, *The Shaping of American Diplomacy* (Rand McNally, Čikago, 1956), I, str. 122.

5. Oproštajni govor Džordža Vašingtona, 17. septembar 1796; preštampano kao „Senatski dokument" br. 3, 1. sednica 102. saziva Kongresa (U. S. Government Printing Office, Vašington, 1991), str. 24.

6. Džefersonovo pismo vojvotkinji D'Avil od 2. aprila 1790; Paul Leicester Ford, urednik, *The Writings of Jefferson* (G.P. Putnam's Sons, Njujork, 1892-99), V, str. 153; citat iz: Tucker i Hendrickson, „Thomas Jefferson", str. 139.

7. Thomas Paine, *Rights of Man* (1791) (Citadel Press, Sikokas, Nju Džerzi, 1794), str. 147.

8. Alexander Hamilton, „The Federalist No. 6", Edward Mead Earle, urednik, *The Federalist* (Modern Library, Njujork, 1941), str. 30-31.

9. Džefersonovo pismo Džonu Dikinsonu od 6. marta 1801; Adrienne Koch i William Peden, urednici, *The Life and Selected Writings of Thomas Jefferson* (Modern Library, Njujork, 1944), str. 561.

10. Džefersonovo pismo Džozefu Pristliju od 19. juna 1802; Ford, urednik, *Writings of Thomas Jefferson*, VIII, str. 158-159; citat iz: Robert W. Tucker i David C. Hendrickson, *Empire of Liberty: The Statecraft of Thomas Jefferson* (Oxford University Press, Njujork/Oksford, 1990), str. 11.

11. Tucker i Hendrickson, „Thomas Jefferson", str. 141.

12. Džon Kvinsi Adams, govor održan 4. jula 1821; Walter LaFeber, urednik, *John Quincy Adams and American Continental Empire* (Times Books, Čikago, 1965), str. 45.

13. Poruka predsednika Monroa Kongresu, 2. decembar 1823: Ruhl J. Bartlett, urednik, *The Record of American Diplomacy* (Alfred A. Knopf, Njujork, 1956), str. 182.

14. *Ibid.*

15. Inauguracioni govor predsednika Džejmsa Polka, 4. mart 1845; *The Presidents Speak*, priredio: David Newton Lott (Holt, Rinehart and Winston, Njujork, 1969), str. 95.

16. Williams, *Shaping of American Diplomacy*, I, str. 315.

17. Videti Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers* (Random House, Njujork, 1987), str. 201 i str. 242 i dalje; i Fareed Zakaria, „The Rise of a Great Power, National Strength, State Structure, and American Foreign Policy 1865-1908" (neobjavljena doktorska disertacija, Harvardski univerzitet, 1992), III glava, str. 4 i dalje.

18. Zakaria, *ibid*, str. 7-8.

19. *Ibid*, str. 71.

20. Patterson, Clifford i Hagan, urednici, *American Foreign Policy*, str. 189.

21. Godišnje obraćanje predsednika Ruzvelta Kongresu, 6. decembra 1904, Bartlett, urednik, *Record of American Diplomacy*, str. 539.

22. Ruzveltova izjava u Kongresu, 1902, John Morton Blum, *The Republican Roosevelt* (Harvard University Press, Kembridž, Masačusets, 1967), str. 127.

23. *Ibid*, str. 137.

24. Ruzveltovo pismo Hugu Minsterbergu od 3. oktobra 1914; Elting E. Morison, urednik, *The Letters of Theodore Roosevelt* (Harvard University Press, Kembridž, Masačusets, 1954), VIII, str. 824-825.

25. Blum, *Republican Roosevelt*, str. 131.

26. *Selections from the Correspondence of Theodore Roosevelt and Henry Cabot Lodge 1884-1918*, urednici Henry Cabot Lodge i Charles F. Redmond (Charles Scribner's Sons, Njujork/London, 1925), II, str. 162.

27. Blum, *Republican Roosevelt*, str. 135.

28. *Ibid*, str. 134.

29. John Milton Cooper, Jr, *Pivotal Decades: The United States, 1900-1920* (W.W. Norton, Njujork/London, 1990), str. 103.

30. Blum, *Republican Roosevelt*, str. 134.

31. Ruzvelt, *Outlook*, 107 (22. avgust 1914), str. 1012.

32. Ruzveltovo pismo Minsterbergu, 3. oktobar 1914; Morison, urednik, *Letters of Theodore Roosevelt*, str. 823.

33. Ruzveltovo pismo Sesilu Arturu Springu Rajsu, 3. oktobar 1914; *ibid*, str. 821.

34. Ruzveltovo pismo Radjardu Kiplingu, 4. novembar 1914; Robert Endicott Osgood, *Ideals and Self-Interest in America's Foreign Relations* (University of Chicago Press, Čikago, 1953), str. 137.

35. Vudro Vilson, Godišnji izveštaj Kongresu o stanju nacije, 2. decembar 1913; Arthur S. Link, urednik, *The Papers of Woodrow Wilson* (Princeton University Press, Prinston, Nju Džerzi, 1966), 29, str. 4.

36. Ruzveltovo pismo jednom prijatelju, decembar 1914; Osgood, *Ideals and Self-Interest*, str. 144.

37. Vudro Vilson, Godišnji izveštaj Kongresu, 8. decembar 1914; Link, urednik, *Papers of Woodrow Wilson*, 31, str. 423.

38. *Ibid*, str. 422.

39. Govor Vudroa Vilsona polaznicima američke Vojne akademije u Vest Pointu, 13. jun 1916; *ibid*, 37, str. 212. i dalje.

40. Vudro Vilson, obraćanje ratnim veteranima vojske Konfederacije u Vašingtonu, 5. jun 1917; *ibid*, 42, str. 453.

41. Vudro Vilson, Godišnji izveštaj Kongresu o stanju nacije, 7. decembar 1915; *ibid*, 35, str. 257.

42. Vudro Vilson, govor održan u Pozorištu „Prinses", u Čejenu, savezna država Vajoming, 24. septembar 1919; *ibid*, 63, str. 474.

43. Vudro Vilson, govor na zajedničkoj sednici oba doma Kongresa, 2. april 1917; *ibid*, 41, str. 526-527.

44. *Ibid*, str. 523.

45. Vudro Vilson, govor u Senatu, 22. januar 1917; *ibid*, 40, str. 536.

46. Selig Adler, *The Isolationist Impulse: Its Twentieth-Century Reaction* (Abelard Schuman, London/Njujork, 1957), str. 36.

47. *Ibid*.

48. Vudro Vilson, govor, 2. april 1917; Link, urednik, *Papers of Woodrow Wilson*, 41, str. 519 i dalje.

49. Vudro Vilson, govor u Bostonu, 24. februar 1919; *ibid*, 55, str. 242-243.

50. Vudro Vilson, govor održan 22 januara 1917; *ibid*, 40, str. 536-537.

51. Videti VI glavu.

52. Vudro Vilson, govor na Američkom vojnom groblju u Sirenu na Dan pomena poginulima, 30. maj 1919; *ibid*. 59, str. 608-609.

53. Vudro Vilson, govor u Društvu za jačanje mira, 27. maj 1916, *ibid*, 37, str. 113 i dalje.

54. Vudro Vilson, govor u Maunt Vernonu, 4. jul 1918; *ibid*, 48, str. 516.

55. Vudro Vilson, govor na Trećoj plenarnoj sednici Pariske mirovne konferencije, 14. februar 1919; *ibid*, 55, str. 175.

56. Ruzveltovo pismo Džejmsu Brajsu od 19. novembra 1918; Morison, urednik, *Letters of Theodore Roosevelt*, VIII, str. 1400.

57. Ruzveltovo pismo Filanderu Čejsu Noksu, republikanskom senatoru iz Pensilvanije, 6. decembar 1918; *ibid*, str. 1413-1414.




OD UNIVERZALNOSTI DO RAVNOTEŽE: RIŠELJE, VILIJAM ORANSKI I PIT

Poredak koji istoričari danas nazivaju evropskim sistemom ravnoteže snaga nastao je u XVII veku, posle konačnog sloma srednjovekovne težnje ka univerzalnosti, odnosno ideje o svetskom poretku koji objedinjuje tradiciju Rimskog carstva i Katoličke crkve. U skladu s tom tradicijom, svet je predstavljao odraz nebeskog carstva, te kao što na nebu vlada jedan Bog, ovim svetom bi trebalo da vlada jedan car, a univerzalnom crkvom jedan papa.

U tom duhu su se feudalne države u Nemačkoj i severnoj Italiji našle pod vlašću „rimskog imperatora". Sve do XVII veka, Sveto Rimsko Carstvo je bilo dovoljno moćno da dominira Evropom. U odnosu na njega, ostrvska Engleska i Francuska čija se granica nalazila mnogo zapadnije od reke Rajne, predstavljale su periferne države. Da je rimsko-nemački car ikada uspeo da uspostavi centralnu vlast nad svim teritorijama koje su se nalazile pod njegovom jurisdikcijom, odnosi među zapadnoevropskim državama prema toj vlasti mogli su biti slični odnosima kineskih suseda prema Srednjem kraljevstvu, pri čemu bi Francuska mogla da se uporedi s Vijetnamom ili Korejom, a Engleska s Japanom.

Međutim, u srednjem veku, car gotovo nikada nije uspeo da uspostavi jaku centralnu vlast i to ne samo zato što je nepostojanje odgovarajućih komunikacija otežavalo povezivanje tako velikih teritorija. Centralizaciju je najviše osujetilo razdvajanje crkvene i svetovne vlasti u Svetom Rimskom Carstvu. Za razliku od faraona ili cezara, za rimsko-nemačkog cara nije se smatralo da poseduje božanska svojstva. Svuda izvan zapadne Evrope, čak i u oblastima pod jurisdikcijom Istočne crkve, crkva i država bile su ujedinjene, a najvažnija naimenovanja i u jednoj i u drugoj za-

visila su od centralne vlasti, budući da crkva nije posedovala ni sredstva ni ovlašćenja koja bi joj omogućila autonoman položaj na koji je zapadno hrišćanstvo polagalo pravo.

Povremeni sukobi između pape i cara, kao i stalna mogućnost da do njih dođe, stvorili su u zapadnoj Evropi uslove za kasniju pojavu konstitucionalizma i podelu vlasti, kao temelja savremene demokratije. To je mnogim feudalcima omogućilo da cenjkajući se sa sukobljenim stranama ostvare veću samostalnost, zahvaljujući čemu se u tom delu Evrope pojavilo bezbroj vojvodstava, grofovija, slobodnih gradova i biskupija. Mada su svi feudalci teorijski bili obavezni na vernost caru, u praksi su činili šta im je bila volja. Centralna vlast gotovo da nije ni postojala, dok su pravo na carsku krunu polagale mnoge dinastije. Carevi su održavali staru sliku univerzalne vlasti koju uopšte nisu posedovali. Zemlje na periferiji – Francuska, Engleska i Španija – nisu priznavale vlast Svetog rimskog carstva, mada su pripadale univerzalnoj crkvi.

Nijedan rimsko-nemački car nije mogao ni da pokuša da svoje univerzalne težnje pretoči u politički sistem, sve dok se u XV veku kao stalni pretendenti nisu pojavili Habsburzi koji su u međuvremenu, zahvaljujući vešto sklopljenim brakovima, uspeli da se domognu španske krune i ogromnog bogatstva. U prvoj polovini XVI veka, car Karlo V je svoju vlast dovoljno učvrstio da poveća izglede za uspostavljanje jedinstvenog srednjoevropskog carstva u čiji bi sastav ušle teritorije koje danas obuhvataju Nemačku, Austriju, severnu Italiju, Češku, Slovačku, Mađarsku, istočnu Francusku, Belgiju i Holandiju. To carstvo je moglo da bude dovoljno snažno da uspostavi hegemoniju i spreči pojavu bilo čega što bi podsećalo na evropsku ravnotežu snaga.

Međutim, upravo tada je usled Reformacije došlo do slabljenja papske vlasti, što je smanjilo i izglede za uspostavljanje jednog hegemonog evropskog carstva. Dok je bila snažna, papska vlast je predstavljala opasnost, suparnika i trn u oku „rimskog imperatora", a kada je u XVI veku počela da opada, postala je podjednako opasna za samu ideju carstva. Carevi, koji su na sebe gledali kao na Božje predstavnike, želeli su da ih i drugi vide u toj ulozi. Međutim, u XVI veku, protestantske zemlje su u caru sve manje videle Božjeg predstavnika, a sve više bečkog vojskovođu vezanog za dekadentnog papu. Reformacija je buntovnim feudalcima pružila novu slobodu delovanja, kako u verskoj, tako i u političkoj sferi. Njihov prekid s Rimom predstavljao je prekid s univerzalnošću vere, a njihova borba s habsburškim carem pokazala je da feudalci više ne smatraju da verske dužnosti obuhvataju i odanost caru.

Kada je ideja o jedinstvu počela da se kruni, nove evropske države su osetile potrebu za nekim principom koji bi opravdao njihovu jeres i regulisao njihove odnose. Našle su ga u međusobno zavisnim idejama, kao što su *raison d'état* (državni razlog) i ravnoteža snaga. Doktrina državnog razloga podrazumeva da dobrobit države opravdava sva sredstva što se koriste za njegovo ostvarenje; srednjovekovnu ideju o univerzalnom moralu zamenio je nacionalni interes. Nostalgiju za univerzalnom monarhijom zamenila je ideja o ravnoteži snaga koja je pružala utehu da će se time što svaka država sledi sopstvene sebične interese, nekako ostvariti opšta bezbednost i napredak.

Najstarija i najcelovitija formulacija ovog novog pristupa nastala je u Francuskoj, jednoj od prvih nacionalnih država u Evropi. Francuska je bila zemlja koja je mogla najviše da izgubi da je došlo do učvršćivanja Svetog Rimskog Carstva koje bi je – rečeno savremenim jezikom – lako „pretvorilo u Finsku". Zahvaljujući popuštanju religioznih stega, Francuska je počela da koristi suparništva što ih je među njenim susedima podstakla Reformacija. Francuski vladari su shvatili da bi dalje slabljenje (a još više raspad) Svetog Rimskog Carstva povećalo bezbednost Francuske i omogućilo joj da se uz nešto sreće proširi na istok.

Glavni predstavnik ove francuske politike bila je jedna izuzetna ličnost, inače crkveni velikodostojnik – Arman Žan di Plesi, kardinal Rišelje, prvi ministar Francuske od 1624. do 1642. godine. Kažu da je čuvši za smrt kardinala Rišeljea, papa Urban VIII navodno rekao: „Ako Bog postoji, kardinal Rišelje će odgovarati za mnogo štošta. U suprotnom... pa, postigao je veliki uspeh u životu."[1] Ovaj dvosmisleni epitaf bi se nesumnjivo dopao državniku koji je zaista postigao ogroman uspeh zahvaljujući tome što je prenebregavao, u stvari gazio, osnovne postulate svoga vremena.

Malo je državnika koji bi sebi u zaslugu mogli da pripišu da su više od njega uticali na istoriju. Rišelje je bio otac države u savremenom smislu. On je zastupao doktrinu državnog razloga koju je neumorno sprovodio u korist svoje zemlje. Pod njegovim pokroviteljstvom, ta doktrina je zamenila srednjovekovnu ideju o univerzalnim moralnim vrednostima i postala načelo na kojem je počivala francuska politika. Mada je u početku težio jedino sprečavanju habsburške dominacije u Evropi, za sobom je ostavio legat koji će njegove naslednike tokom naredna dva veka dovoditi u iskušenje da uspostave francuski primat u Evropi. Ako se izuzme to što ove ambicije nisu ostvarene, ravnoteža snaga je najpre postala realnost, a potom i sistem na kojem su se temeljili međunarodni odnosi.

Rišelje je došao na vlast 1624. godine, u vreme kada je rimsko-nemački car Ferdinand II Habsburški pokušavao da oživi katoličku univerzalnost, iskoreni protestantizam i uspostavi carsku vlast nad srednjoevropskim vlastodršcima. Taj proces, odnosno Kontrareformacija, izazvao je 1618. u Srednjoj Evropi jedan od najsurovijih i najrazornijih ratova u istoriji čovečanstva, koji će se kasnije nazvati „Tridesetogodišnjim".

Do 1618. godine, delovi Srednje Evrope koji su pripadali nemačkom govornom području, većinom pod vlašću Svetog Rimskog Carstva, podelili su se na dva naoružana tabora – protestante i katolike. Ratni fitilj upaljen je te godine u Pragu, a nedugo zatim, požar je zahvatio celu Nemačku. Dok je Nemačka sve više krvarila, njene kneževine su postajale sve lakši plen za osvajače sa strane. Ubrzo potom, u Srednjoj Evropi su se pojavile danska i švedska vojska, a na kraju se u sukob uključila i Francuska. Do 1648, kada je rat konačno završen, Srednja Evropa je pretvorena u zgarište, a Nemačka je izgubila skoro trećinu svog stanovništva. U vreme kada je ovaj tragičan sukob bio na vrhuncu, kardinal Rišelje je francusku spoljnu politiku zasnovao na načelu državnog razloga, što će u narednom veku prihvatiti i sve ostale evropske države.

Bilo bi logično da je Rišelje, kao visoki crkveni velikodostojnik, pozdravio Ferdinandovu borbu za obnovu neprikosnovenosti katoličanstva. On je, međutim,

francuski nacionalni interes stavio iznad bilo kakvih crkvenih ciljeva. To što je po pozivu bio kardinal nije ga sprečilo da vidi kako pokušaj Habsburga da ponovo uspostave katolicizam predstavlja geopolitičku pretnju bezbednosti Francuske. On u tome nije video religiozni čin, već politički manevar Austrije usmeren ka uspostavljanju dominacije u Srednjoj Evropi, što bi Francusku svelo na zemlju drugorazednog značaja.

Rišeljeov strah nije bio neosnovan. Jedan pogled na kartu Evrope pokazuje da je Francuska sa svih strana bila okružena habsburškim zemljama: na jugu Španijom, na jugoistoku gradovima-državama u severnoj Italiji, kojima su uglavnom vladali Španci, na istoku Franš-Konteom (današnja oblast iznad Liona i Savoje), takođe pod španskom vlašću i na severu Holandijom pod španskom upravom. Ono malo granica na kojima se nisu nalazili španski Habsburzi pripadalo je austrijskom ogranku iste dinastije. Lorensko vojvodstvo bilo je u vazalnom odnosu prema „rimskom imperatoru", isto kao i važne oblasti u dolini Rajne, u današnjem Alzasu. Da je i severna Nemačka potpala pod vlast Habsburga, Francuska bi opasno oslabila u odnosu na Sveto Rimsko Carstvo.

To što su i Španija i Austrija pripadale istoj, Katoličkoj, crkvi kao Francuska, Rišeljeu nije pružalo veliku utehu. Nasuprot očekivanjima, on je odlučio da spreči pobedu Kontrareformacije. U skladu s onim što bi se danas nazvalo interesom nacionalne bezbednosti, a što je tada prvi put definisano kao državni razlog, Rišelje je bio spreman da stane na stranu protestantskih vladara i da iskoristi shizmu unutar vlastite, univerzalne crkve.

Da su postupali u skladu s istim pravilima, ili da su shvatili da nastaje svet zasnovan na doktrini državnog razloga, habsburški carevi bi uvideli da se nalaze na najboljem putu da postignu ono od čega je Rišelje najviše strahovao – prevlast Austrije i uzdizanje Svetog Rimskog Carstva na nivo dominantne evropske sile. Međutim, neprijatelji habsburške dinastije vekovima su imali koristi od njene nespremnosti da se prilagodi taktičkim potrebama, ili nesposobnosti da shvati buduća kretanja. Habsburški vladari su bili principijelni ljudi. Kada su u pitanju bila njihova ubeđenja, na kompromise su bili spremni isključivo u slučaju poraza. Stoga su na početku ove političke odiseje bili prilično bespomoćni u odnosu na kardinalove bezobzirne mahinacije.

Car Ferdinand II, Rišeljeova sušta suprotnost, po svoj prilici nikada nije ni čuo za državni razlog. A i da jeste, odbacio bi ga kao svetogrđe, budući da je sprovođenje Božje ideje shvatao kao svoju ovozemaljsku misiju i da je u svojoj tituli „sveti rimski imperator" uvek naglašavao reč „sveti". On nikada ne bi mogao da prihvati ideju da božanski ciljevi mogu da se ostvaruju išta manje moralnim sredstvima. Njemu nikada ne bi ni na pamet palo da zaključi sporazum sa Švеđanima – protestantima, ili s Turcima – muslimanima, što je kardinal učinio kao nešto sasvim prirodno. Ferdinandove stavove je rezimirao njegov savetnik, jezuita Lamormaini:

> On je, u svojoj mudrosti, već na početku osudio lažnu i iskvarenu politiku koja se raširila u ovo vreme. On je smatrao da se ne može sarađivati s onima što je slede, budući da propovedaju laž i zloupotrebljavaju Boga i veru. Bila bi



velika ludost kada bi bilo ko pokušao da od Boga povereno mu kraljevstvo učvršćuje sredstvima koja Bog mrzi.[2]

Vladar opredeljen za tako apsolutne vrednosti nije mogao da prihvati kompromis, a još manje je bio sposoban da izmeni svoje stavove. Godine 1596, dok je još bio nadvojvoda, Ferdinand je izjavio: „Kada je u pitanju vera, pre bih umro nego što bih pristao na bilo kakve ustupke sektašima."[3] Na štetu svog carstva, on je nesumnjivo ostao veran tim rečima. Kako ga je manje zanimala dobrobit carstva od pokoravanja Božjoj volji, smatrao je da mu dužnost nalaže da uništi protestantizam, bez obzira na to što je postizanje izvesnog kompromisa moglo i te kako da mu koristi. Savremenim jezikom rečeno – bio je fanatik. Reči jednog od carskih savetnika, Kaspara Sciopijusa, ističu careva uverenja: „Teško kralju koji se ogluši o glas Božji što od njega zahteva da pobije jeretike. Vi nećete ratovati za sebe, već za Boga." (*Bellum non tuum, sed Dei esse statuas*).[4] Po Ferdinandu, država je postojala da služi religiji, a ne obratno: „U državnim poslovima, tako značajnim za našu svetu veru, nemoguće je obazirati se uvek na čoveka; nada se mora više polagati u Boga u koga jedinog treba verovati".[5]

Rišelje je Ferdinandovu religioznost doživljavao kao stratešku pretnju. Bez obzira na to što je i on lično bio religiozan, svoje ministarske dužnosti shvatao je isključivo kao sekularne. Spasenje mu je moglo biti cilj kao čoveku, ali Rišeljeu-državniku ono nije bilo važno. „Čovek je besmrtan i stoga ga spas čeka na onom svetu", rekao je jednom prilikom. „Država nije besmrtna i zato može da se spase sada, ili nikad više."[6] Drugim rečima, državama ni na ovom ni na onom svetu niko neće odati priznanje zato što čine ono što je ispravno; nagrada ih čeka samo ukoliko imaju dovoljno snage da učine ono što je neophodno.

Rišelje sebi nikada ne bi dozvolio da propusti priliku kakva se Ferdinandu ukazala 1629, jedanaeste godine rata. Protestantski vladari bili su spremni da prihvate političku dominaciju habsburške dinastije pod uslovom da im se dozvoli sloboda veroispovesti i zadržavanje crkvenog zemljišta što su ga zaposeli u vreme Reformacije. Međutim, Ferdinand nije bio spreman da svoje versko opredeljenje podredi političkim potrebama. Odlučan u nameri da iskoreni protestantsku jeres, on je, odbijajući ono što bi predstavljalo veliku pobedu i garanciju za opstanak njegovog carstva, objavio Edikt o restituciji kojim je zahtevao da protestantski vladari vrate svu crkvenu zemlju zaposednutu posle 1555. godine. Bio je to trijumf odanosti nad korišću, klasičan slučaj u kojem je uverenje nadvladalo političku računicu. U ovom slučaju, taj stav je predstavljao i jemstvo da će se borba voditi do istrebljenja.

Kada se tako povoljna prilika već ukazala, Rišelje je odlučio da produži rat sve dok Srednja Evropa u potpunosti ne iskrvari. Verske obzire je potisnuo u stranu i na domaćoj političkoj sceni. Aleskim ediktom iz 1629, zagarantovao je hugenotima slobodu veroispovesti, upravo ono što car nije pristao i zbog čega je ratovao protiv nemačkih kneževa. Zaštitivši svoju zemlju od unutrašnjih sukoba koji su razdirali Srednju Evropu, Rišelje je rešio da Ferdinandovu versku revnost iskoristi za francuske nacionalne ciljeve.

Careva nesposobnost da shvati svoje nacionalne interese – tačnije, njegovo odbijanje da prihvati značaj bilo kakve slične ideje – pružilo je prvom ministru Francuske mogućnost da podrži i pomogne nemačke kneževe-protestante u borbi protiv katoličkog cara. Uloga branioca sloboda protestantskih kneževa protiv centralističkih ciljeva rimsko-nemačkog cara bila je veoma neobična kako za Rišeljea, kao prelata, tako i za Luja XIII, kralja-katolika. Implikacije pomoći što ju je jedan francuski crkveni velikodostojnik najvišeg ranga pružio protestantskom kralju Švedske, Gustavu Adolfu, u ratu protiv rimsko-nemačkog cara, po značaju su mogle da se mere s dubokim, dramatičnim promenama koje će 150 godina kasnije doneti Francuska revolucija.

U vremenu kada su verski zanos i ideološki fanatizam još dominirali, spoljna politika lišena strasti i moralnih imperativa bila je nešto poput snežnog planinskog vrha u pustinji. Rišeljeov cilj bio je sprečavanje mogućnosti da Francuska bude zaokružena, a to je zahtevalo iscrpljivanje Habsburgovaca i sprečavanje nastanka jedne velike sile na nekoj od francuskih granica, posebno na granici s Nemačkom. Francuski interesi bili su jedini kriterijum koji je uzimao u obzir kada je sklapao saveze, najpre s protestantskim državama, a kasnije čak i s muslimanskom Otomanskom imperijom. Da bi produžio rat i time iscrpeo zaraćene strane, Rišelje je potpomagao neprijatelje svojih neprijatelja, potkupljivao, podsticao pobune i pokretao čitav niz neobičnih dinastičkih i pravnih sporova. To mu je tako dobro išlo od ruke, da se rat započet 1618. protezao iz decenije u deceniju sve dok konačno nije ušao u istoriju pod nazivom „Tridesetogodišnji", koji mu je nametnula odlika po kojoj je najviše zapamćen.

Francuska je stajala po strani i pratila uništavanje Nemačke sve dok se 1635. još jednom nije učinilo da će zamor zaustaviti neprijateljstva i da će se uspostaviti mir. Međutim, Rišelje nije bio zainteresovan za kompromis sve dok francuski kralj ne postane jak kao i habsburški car ili, po mogućstvu, jači. Sledeći taj cilj, on je u sedamnaestoj godini rata ubedio svog suverena u neophodnost da se u njega uključi na strani protestantskih vladara – za šta nije mogao da nađe bolje opravdanje od mogućnosti da se iskoristi narastajuća moć Francuske:

> Ukoliko to što ste posežući za džepom, a ne za sabljom neprijatelje svoje države čitavih deset godina odbijali vojskom svojih saveznika, predstavlja znak izuzetne mudrosti, onda će otvoren ulazak u rat u trenutku kada vaši saveznici bez vaše pomoći više ne mogu da se drže biti znak hrabrosti i ogromne mudrosti; to će pokazati da čuvarno upravljate mirom u svom kraljevstvu, poput čuvarnih domaćina što se najpre pomuče da steknu imetak, a potom znaju i kako da ga utroše.[7]

Uspeh politike zasnovane na državnom razlogu iznad svega zavisi od sposobnosti da se proceni odnos snaga. Univerzalne vrednosti određuju se na osnovu sopstvenih premisa te ih stoga uopšte nije potrebno stalno iznova tumačiti, budući da se tome u stvari opiru. Međutim, utvrđivanje granica moći ne samo što zahteva iskustvo i pronicljivost, već i prilagođavanje okolnostima. Ravnoteža snaga bi teorij-

ski, naravno, mogla sasvim tačno da se sračuna. Praksa, međutim, pokazuje da je donošenje realističnih procena veoma teško. Još složeniji zadatak predstavlja usklađivanje sopstvenih proračuna s proračunima drugih zemalja, a upravo to je preduslov za funkcionisanje ravnoteže snaga. Konsenzus u odnosu na vrstu ravnoteže obično se postiže na osnovu povremenih sukoba.

Čvrsto ubeđen da je moguće skoro matematički tačno prilagoditi sredstva ciljevima, Rišelje nije sumnjao u svoju sposobnost da odgovori na svaki izazov. „Logika", napisao je on u svom *Političkom testamentu*, „zahteva da stvar koja treba da se podrži i sila koja će je podržati budu geometrijski proporcionalne."[8] Sudbina ga je učinila visokim crkvenim poglavarem; ubeđenje ga je svrstalo među filozofe racionaliste kao što su bili Dekart i Spinoza koji su smatrali da se čovekovo ponašanje može naučno obrazložiti. Prilike su mu omogućile da međunarodni poredak u ogromnoj meri izmeni u korist svoje zemlje. Bio je to jedan od retkih slučajeva u kojima je neki državnik sam o sebi izrekao tačan sud. Rišelje je izuzetno jasno sagledavao sopstvene ciljeve, ali on – kao i njegove ideje – ne bi prevagnuli da nije bio sposoban da taktiku prilagodi strategiji.

Jedna do te mere nova i proračunata doktrina svakako nije mogla da prođe bez osporavanja. Bez obzira na to koliko će široko kasnije biti prihvaćena, doktrina ravnoteže snaga duboko je vređala univerzalističku tradiciju zasnovanu na prvenstvu etičkog zakona. Jedna od najjasnijih kritika potiče iz pera poznatog teologa Jansena Kornelijusa koji je napadao politiku lišenu bilo kakvih etičkih kočnica:

> Veruju li oni da svetovna, prolazna država može da bude iznad vere i crkve?... Ne misli li Najhrišćanskiji kralj da u upravljanju njegovom državom ne postoji ništa što bi ga primoralo da širi i brani carstvo gospoda moga, Isusa Hrista?... Da li bi se on usudio da kaže Bogu: neka samo moja država bude zaštićena od opasnosti, a tvoja moć i slava, kao i vera koja me uči da te obožavam slobodno mogu da nestanu i da propadnu.[9]

Ovo je, naravno, bilo tačno ono što je Rišelje govorio svojim savremenicima i, koliko nam je poznato, svom Bogu. Zbog veličine promene koju je doneo, Rišeljeove ideje se najtačnije mogu sažeti baš u stavu što su ga njegovi protivnici proglasili za *reductio ad absurdum* (argument do te mere nemoralan i opasan da sam sebe pobija). Kao kraljev prvi ministar, on je i religiju i moral podredio svojoj zvezdi vodilji – državnom razlogu.

Pokazujući do koje mere su ovladali ciničnim metodama svog učitelja, Rišeljeovi branioci su argumente kritičara okrenuli protiv njih samih. Politika nacionalnog interesa, tvrdili su oni, predstavljala je najviši moralni zakon; stoga, etičke principe krše njegovi kritičari a ne on.

Zvaničan obračun s kritikom obavio je Danijel de Prijezak, čovek blizak Dvoru, gotovo sigurno uz Rišeljeov blagoslov. Prijezak je u klasičnom makijavelističkom stilu osporio pretpostavku da Rišelje čini smrtni greh sledeći politiku koja navodno pogoduje širenju jeresi. U stvari, tvrdio je on, upravo Rišeljeovi kritičari dovode u pitanje svoju dušu. Budući da je Francuska najčistija i najodanija katolička

zemlja u Evropi, služeći interesima Francuske, Rišelje istovremeno služi interesima katoličke vere.

Prijezak nije objasnio na osnovu čega je zaključio da Francuskoj pripada tako jedinstveno mesto u katoličkom svetu. Međutim, iz te pretpostavke je proisticalo da je jačanje francuske države u interesu Katoličke crkve, te je stoga i Rišeljeova politika bila visokomoralna. U stvari, habsburški obruč predstavljao je tako veliku opasnost za bezbednost Francuske, da je njegovo probijanje opravdavalo francuskog kralja bez obzira na metode za kojima bude posegao u težnji da ostvari taj moralni cilj.

> On ratuje da bi uspostavio mir, a ako se u tom ratu dogodi nešto neželjeno, u pitanju nije smišljeno počinjen zločin, već nužnost čiji su zakoni najnemilosrdniji, a zapovesti najsurovije... Rat je pravedan ako je cilj u kojem se vodi pravedan... stoga je ono osnovno što treba imati na umu namera, a ne sredstvo... Namera da se kazni krivac često dovodi do prolivanja krvi nedužnih, ali za to ne može da se snosi krivica.[10]

Ukratko, cilj opravdava sredstvo.

Jedan drugi Rišeljeov kritičar, Matje de Morg, optužio je kardinala da zloupotrebljava religiju „onako kao što je vaš prethodnik Makijaveli objasnio da su to činili stari Rimljani, oblikujete je... tumačite i... prilagođavate je... onako kako odgovara *sprovođenju vaših planova.*“[11]

De Morgova kritika bila je podjednako tačna i nedelotvorna kao Jansenova. Rišelje je neosporno bio ono što su protivnici u njemu videli: manipulator koji se prema religiji nesumnjivo odnosio tačno onako kao što su ga optuživali. On bi nesumnjivo odgovorio da je samo sagledao svet onakav kakav jeste, kao što bi to učinio i Makijaveli. I on bi, poput Makijavelija, verovatno više voleo svet čija bi moralna čuvstva bila istančanija, ali je istovremeno bio ubeđen da će način na koji je vodio državu istorija oceniti na osnovu toga koliko dobro je iskoristio postojeće uslove i činioce. U stvari, ukoliko se državnik procenjuje na osnovu toga da je li je ostvario ciljeve koje je sam sebi postavio, Rišelje se mora upamtiti kao jedna od najznačajnijih ličnosti savremene istorije. Jer, on je za sobom ostavio svet u potpunosti drugačiji od zatečenog i inicirao je politiku koju će Francuska slediti naredna tri veka.

Francuska je zahvaljujući Rišeljeu postala najznačajnija država u Evropi, a njena teritorija se u ogromnoj meri proširila. Tridesetogodišnji rat je 1648. okončan Vestfalskim mirom, dok je doktrina državnog razloga tokom narednog veka prerasla u osnovno načelo evropske diplomatije. Kardinala koji nije gajio nikakve iluzije čak ni kad je on sam bio u pitanju, ne bi iznenadili ni poštovanje koje su državnici u kasnijim vekovima gajili prema njemu, ni zaborav u koji je pao njegov protivnik, Ferdinand II. „U državnim poslovima“, zapisao je Rišelje u svom *Političkom testamentu*, „onaj ko poseduje moć često je u pravu, a onaj što je slab veoma teško može da se odbrani krivice u očima najvećeg dela sveta.“ U vekovima što su usledili ova misao je retko kada bila opovrgnuta.[12]

Rišeljeov uticaj na istoriju Srednje Evrope predstavljao je suštu suprotnost uspesima koje je omogućio Francuskoj. On je strahovao od ujedinjene Srednje Evrope i sprečio je da do toga dođe. Po svemu sudeći, ujedinjenje Nemačke odložio je za skoro dva veka. Početna faza Tridesetogodišnjeg rata mogla bi da se shvati kao pokušaj Habsburga da postanu dinastija koja će ujediniti Nemačku – onako kao što je normanska dinastija od Engleske stvorila nacionalnu državu, ili kao što će to nekoliko vekova kasnije učiniti Kapeti u Francuskoj. Rišelje je umanjio značaj habsburške dinastije, dok je Sveto Rimsko Carstvo podeljeno između više od tri stotine vladara od kojih je svaki bio slobodan da sprovodi nezavisnu spoljnu politiku. Nemačka nije uspela da postane nacionalna država, već se zaokupljena sitnim dinastičkim svađama, praktično zatvorila u samu sebe. Zbog toga nije razvila nacionalnu političku kulturu, nego se zaparložila u provincijalizmu iz kojeg nije isplivala sve do druge polovine XIX veka kada ju je Bizmark ujedinio. Nemačka je pretvorena u poprište većine evropskih ratova od kojih je mnoge inicirala Francuska, i propustila je prvi talas kolonizacije prekomorskih zemalja. Kada se konačno ujedinila, bila je do te mere neiskusna u pogledu odbrane sopstvenog nacionalnog interesa da je izazvala mnoge od najvećih tragedija ovog veka.

Međutim, bogovi čoveka često kažnjavaju time što mu u potpunosti ispunjavaju želje. Kardinalova procena da bi uspeh Kontrareformacije sveo Francusku na „privezak" sve više centralizovanog Svetog Rimskog Carstva, bila je verovatno potpuno tačna, posebno ako se pretpostavi, kao što je to on po svoj prilici pretpostavio, da je nastupilo doba nacionalne države. Ali, ako je Nemezis za Vilsonov idealizam predstavljao jaz između proklamovanog i realnosti, za doktrinu državnog razloga Nemezis predstavlja prenaprezanje – izuzev u slučajevima kada je praktikuje vrhunski majstor, a možda čak i tada.

Rišeljeova doktrina državnog razloga nije obuhvatala ograničenja. Koliko daleko će neko otići pre nego što zaključi da su državni interesi zadovoljeni? Koliko je ratova potrebno da bi se postigla bezbednost? Vilsonov idealizam, koji se zalaže za nesebičnu politiku, stalno je izložen opasnosti kakvu predstavlja zanemarivanje državnih interesa; Rišeljeova doktrina državnog razloga nosi u sebi opasnost od samouništavajućeg prenaprezanja. Upravo to se dogodilo Francuskoj kada je Luj XIV došao na presto. Rišelje je francuskim kraljevima u nasleđe ostavio snažnu, nadmoćnu državu koja se graničila sa slabom, podeljenom Nemačkom i Španijom čija je moć opadala. Međutim, Luju XIV bezbednost nije pružila duševni mir; on je u njoj video priliku za osvajanje. Preterano revnosnom primenom doktrine državnog razloga, Luj XIV je izazvao strah u ostatku Evrope, što je dovelo do stvaranja antifrancuske koalicije koja je na kraju suzbila njegove pretenzije.

Bilo kako bilo, dvesta godina posle Rišeljea, Francuska je bila najuticajnija zemlja u Evropi, a do današnjeg dana ostala je značajan činilac u međunarodnoj politici. Retko koji svetski državnik bi sebi u zaslugu mogao da pripiše sličan uspeh. Ipak se mora reći da je Rišelje najveće uspehe ostvario u vreme kada je bio jedini državnik koji je odbacio srednjovekovna moralna i verska ograničenja. Rišeljeovi naslednici su neizbežno nasledili i zadatak da se snalaze u sistemu u kojem je većina država funkcionisala na osnovu njegovih pretpostavki. Shodno tome, Francuska

je izgubila prednost kakvu su joj davali protivnici sputani etičkim obzirima, kao što je to bio slučaj s Ferdinandom u Rišeljeovo vreme. Jednom kada su sve zemlje prihvatile ista pravila igre, postizanje uspeha postalo je mnogo teže. Jer, velika slava, koju je doktrina državnog razloga donela Francuskoj, pretvorila se u Sizifov posao, u stalno nastojanje da se državne granice i dalje šire i da se posreduje u sukobima među nemačkim državama, a time i da se dominira Srednjom Evropom. Ti napori su Francusku postepeno iscrpljivali sve dok na kraju nije izgubila sposobnost da Evropu oblikuje u skladu sa svojim zamislima.

Doktrina državnog razloga pružila je obrazloženje za ponašanje pojedinih država, ali nije obezbedila rešenje za izazove svetskog poretka. Državni razlog može da podstakne želju za uspostavljanjem primata ili ravnoteže. Međutim, uspostavljanje ravnoteže teško može da se isplanira. Ona obično nastaje tokom procesa ograničavanja neke zemlje da uspostavi hegemoniju, kao što je ravnoteža snaga u Evropi nastala iz pokušaja da se ograniče francuske aspiracije.

U svetu koji je inaugurisao Rišelje, države više nisu bile ograničene pokušajima da se pridržavaju moralnog kodeksa. Ako je dobro države predstavljalo najviši cilj, dužnost vladara bila je da uveća i unapredi sopstvenu slavu. Jači su težili da dominiraju, a slabiji da se odupru i stoga su udruživali snage, odnosno sklapali koalicije. Ukoliko je koalicija bila dovoljno snažna da obuzda agresora, uspostavljala se ravnoteža snaga; u protivnom, jedna zemlja je mogla da uspostavi hegemoniju. Ishod nije morao da bude unapred određen, i stoga su ga česti ratovi stalno stavljali na proveru. U početku, ishod je podjednako lako mogao da bude i stvaranje francuske ili nemačke imperije i uspostavljanje ravnoteže. Zbog toga je bilo potrebno više od sto godina da se u Evropi uspostavi poredak zasnovan isključivo na ravnoteži snaga. Ravnoteža snaga u početku nije predstavljala cilj međunarodne politike, već nešto što se gotovo slučajno dogodilo.

To, začudo, tadašnji mislioci nisu tako shvatali. Kao baštinici ideja epohe prosvećenosti i mišljenja koje je preovladavalo u XVIII veku, oni su smatrali da će se iz sukoba suprotstavljenih interesa, harmonija i pravda same po sebi uspostaviti. Ideja o ravnoteži snaga jednostavno je predstavljala produžetak ustaljenog načina razmišljanja. Njen glavni cilj bilo je onemogućavanje dominacije jedne države i očuvanje međunarodnog poretka, ali ne i sprečavanje već samo ograničavanje sukoba. Za razborite državnike iz XVIII veka ideja da bi sukobi (ili ambicije, ili pohlepa) mogli da se eliminišu predstavljala je čistu utopiju; po njima, najbolji mogući dugoročni ishod mogao se postići samo neutralisanjem i obuzdavanjem urođenih nedostataka čovekove prirode.

Mislioci epohe prosvećenosti videli su u međunarodnom poretku deo univerzuma koji funkcioniše kao neki veliki mehanizam koji nikada ne staje, a neizbežno vodi ka boljem svetu. Godine 1751, Volter je „hrišćansku Evropu" opisivao kao „neku vrstu ogromne republike izdeljene na nekoliko država", koje bez obzira na različit sistem vladavine „žive u uzajamnoj slozi, i sve počivaju na istim principima javnih i političkih zakona kakve drugi delovi sveta ne poznaju". Te države bi „iznad svega... bile složne u jednom, u mudroj politici koja bi među njima koliko god je to moguće održavala podjednaku ravnotežu snaga".[13]

Monteskje se bavio istom temom. Po njemu, ravnoteža snaga je iz raznolikosti stvarala jedinstvo:

> U Evropi je situacija takva da su sve države uzajamno zavisne... Evropa je jedna država sastavljena od nekoliko pokrajina.[14]

U vreme kada su ovi redovi napisani, u XVIII veku, već su se odigrala dva rata za špansko nasleđe, jedan rat za poljsko nasleđe, i niz ratova za austrijsko nasleđe.

U istom duhu, istorijski mislilac Emerih de Vatel mogao je 1758, druge godine Sedmogodišnjeg rata, da napiše:

> Stalni pregovori koji se odvijaju, čine savremenu Evropu nekom vrstom republike, čiji su članovi – pojedinačno nezavisni, ali vezani zajedničkim interesom – ujedinjeni radi održavanja poretka i očuvanja slobode. Ovo je dovelo do nastanka dobro poznatog principa ravnoteže snaga, pod čim se podrazumeva ustrojstvo u kojem nijedna država nije u položaju da ostvari apsolutnu premoć i uspostavi dominaciju nad drugima.[15]

Ti mislioci nisu uočili razliku između namere i ishoda. Tokom čitavog XVIII veka, evropski vladari su vodili bezbrojne ratove mada ne postoji ni najmanji dokaz da su svesno težili sprovođenju ma kakve opšte ideje o međunarodnom poretku. Čim su međunarodni odnosi počeli da se zasnivaju na moći, pojavilo se toliko mnogo novih činilaca da je sve manje bilo moguće izvesti nekakvu računicu.

Brojne dinastije su se stoga usredsredile na teritorijalno širenje radi jačanja vlastite bezbednosti. Tokom tog procesa, iz osnova se promenio njihov položaj zasnovan na moći. Španija i Švedska su sve više postajale države od drugorazrednog značaja. Poljska je počela da nestaje. Status velikih sila počele su da stiču Rusija (koja uopšte nije učestvovala u zaključivanju Vestfalskog mira) i Pruska (koja je u Vestfaliji igrala beznačajnu ulogu). Ravnoteža snaga se veoma teško utvrđuje i kada su joj komponente relativno stabilne; procena moći različitih zemalja i usaglašavanje tih procena u situaciji kada se moć stalno menja beznadežno je složena.

Prazan prostor koji je Tridesetogodišnji rat ostavio iza sebe u Srednjoj Evropi, doveo je okolne zemlje u iskušenje da je komadaju. Francuska je stalno vršila pritisak sa zapada. S istoka je nadirala Rusija. Pruska se širila u središtu kontinenta. Nijedna od važnijih evropskih zemalja nije osećala posebnu obavezu prema toliko hvaljenoj ravnoteži snaga. Rusija je o samoj sebi razmišljala kao o suviše dalekoj zemlji. Pruska, najmanja među velikim silama, još je bila suviše slaba da bi uticala na opštu ravnotežu. Svi kraljevi su se tešili pomišlju da učvršćujući svoju vladavinu pružaju najveći mogući doprinos opštem miru, dok su sveprisutnoj „nevidljivoj ruci" prepustili da, ne ograničavajući njihove ambicije, opravda ono što čine.

Način na koji je Fridrih Veliki opravdao to što je od Austrije oteo Šleziju, uprkos tome što je Pruska do tada imala prijateljske odnose s tom državom i što ga je sporazum obavezivao na poštovanje teritorijalnog integriteta Austrije, pokazuje da se doktrina državnog razloga u suštini svodila na sračunavanje koristi i štete:

Nadmoć naše vojske, brzina s kojom možemo da je pokrenemo, jednom rečju, naša očigledna premoć u poređenju sa susednim zemljama, daje nam u ovom neočekivanom slučaju beskrajnu prednost u odnosu na sve ostale evropske sile... Engleska i Francuska su neprijatelji. Ukoliko bi se Francuska umešala u poslove Carevine, Engleska ne bi mogla to da dozvoli, te stoga s jednom ili drugom uvek mogu da sklopim koristan savez. Engleskoj ne bi moglo da smeta to što sam zauzeo Šleziju, što njoj ničim ne bi škodilo, a potrebni su joj saveznici. Holandiji će to biti svejedno, tim više što će se zagarantovati krediti amsterdamskih bankara za koje je jemstvo predstavljala Šlezija. Ukoliko ne možemo da se sporazumemo s Engleskom i Holandijom, svakako ćemo to moći da učinimo s Francuskom, koja ne može da osujeti naše planove, a pozdraviće poniženje carskog doma. Jedino bi Rusija mogla da nam stvori probleme. Ukoliko carica poživi... mogli bismo da podmitimo njene glavne savetnike. Ukoliko umre, Rusi će time biti toliko zaokupljeni da neće imati vremena za spoljnu politiku...[16]

Fridrih Veliki se prema spoljnoj politici odnosio kao prema partiji šaha. On je želeo da zaposedne Šleziju da bi povećao moć Pruske. Od toga nisu mogli da ga odvrate moralni obziri, već samo eventualan otpor jačih sila. On je proučio opasnosti kojima se izlaže i koristi koje može da stekne, te se stoga samo pitao da li će se druge države svetiti, ili tražiti nadoknadu ako bude osvojio Šleziju.

Fridrih je tu dilemu rešio u svoju korist. Osvajanje Šlezije učinilo je Prusku istinskom velikom silom, ali je izazvalo i niz ratova, budući da su druge zemlje pokušavale da se prilagode novom akteru. Najpre je izbio Rat za austrijsko nasleđe, koji je trajao od 1740. do 1748. Pruskoj su se u njemu pridružile Francuska, Španija, Bavarska i Saksonija – koja je 1743. promenila stranu – dok je Velika Britanija podržavala Austriju. U sledećem sukobu, Sedmogodišnjem ratu, koji je trajao od 1756. do 1763. godine – uloge su se izmenile. Austriji su tada prišle Rusija, Francuska, Saksonija i Švedska, dok su Prusku podržavale Velika Britanija i Hanover. Do promene strane dolazilo je na osnovu proračuna neposrednih koristi i posebnih nadoknada, a ne bilo kakvog opšteg principa o međunarodnom poretku.

Pa ipak, iz ovog očiglednog bezvlašća tokom kojeg je svaka država neprikriveno nastojala da uveća sopstvenu moć, postepeno je nastala ravnoteža. Do nje nije dovelo samoograničavanje, već to što nijedna država, čak ni Francuska, nije bila dovoljno jaka da nametne svoju volju svima ostalima i tako stvori imperiju. Kad god bi se ukazala pretnja da će jedna država uspostaviti hegemoniju, susedi bi stvarali koalicije – ne zato što su sledili teoriju međunarodnih odnosa, već iz čistog ličnog interesa koji se sastojao u zaustavljanju ambicija najmoćnije među njima.

Ovi stalni ratovi nisu izazvali razaranja, kao verski ratovi, iz dva razloga. Paradoksalno je to što sredstva koja bi za rat prikupili apsolutni vladari iz XVIII veka, po obimu nikada nisu mogla da se mere sa snagom emocija kakve su bile u stanju da pokrenu vera, ili ideologija, ili populistička vlast. Njih je sputavala tradicija, a možda i sopstvena nesigurnost u pogledu nametanja poreza na prihod i ostalih dažbina kakve se danas plaćaju, što je ograničavalo veličinu nacionalnog bogatstva

koje bi potencijalno moglo da se upotrebi za rat. Drugi razlog predstavljalo je to što je vojna tehnologija i dalje bila na veoma niskom nivou.

Ravnotežu u Evropi je konačno učvrstila, i u stvari održavala, pojava jedne države čija je spoljna politika bila direktno posvećena održavanju ravnoteže. Bila je to Engleska, koja je u tom cilju, kad god bi prilike zahtevale, pružala pomoć slabijoj i ugroženijoj strani. Tvorac te politike bio je engleski kralj Vilijam III, ozbiljan, razuman i realistički nastrojen čovek, po rođenju Holanđanin. Zbog velikih problema koje su mu u rodnoj Holandiji stvarale ambicije francuskog Kralja Sunca, on je odmah po stupanju na engleski presto uspostavio saveze kako bi u svim situacijama mogao da zakoči ekspanzionizam Luja XIV. Engleska je bila jedina evropska zemlja čiji državni razlog nije zahtevao širenje po samom kontinentu. Shvatajući da je u njenom nacionalnom interesu očuvanje ravnoteže, Engleska je bila i jedina zemlja koja za sebe u Evropi nije tražila ništa više od sprečavanja dominacije samo jedne sile. Sledeći taj cilj, ona je postala otvorena za sve kombinacije drugih zemalja koje su se suprotstavljale pokušajima uspostavljanja hegemonije.

Iz stalnih promena savezništava pod britanskim vođstvom, čiji je cilj predstavljalo sprečavanje pokušaja Francuske da ostvari dominaciju u Evropi, postepeno je nastala ravnoteža snaga. Gotovo svi ratovi vođeni u XVIII veku i sve koalicije koje je predvodila Velika Britanija, bile su usmerene protiv francuske hegemonije koja se nametala u ime istih onih evropskih sloboda što ih je, radi ograničavanja habsburškog uticaja u Nemačkoj, prvi podstakao Rišelje. Ravnoteža snaga se održala stoga što su zemlje koje su se opirale francuskoj dominaciji bile suviše jake da bi se mogle nadvladati, ali i stoga što je ekspanzionistička politika vođena jedan i po vek sve vreme siromašila Francusku.

Takva uloga Engleske odražavala je jednu jasnu geopolitičku činjenicu. Opstanak relativno malog evropskog ostrva bio bi ugrožen kada bi sve evropske resurse mogao da mobiliše jedan jedini vladar, stoga što bi Engleska (onakva kakva je bila do ujedinjenja sa Škotskom 1707. godine) posedovala mnogo manje resursa i stanovništva, te bi se pre ili posle našla na udaru neke kontinentalne imperije.

Slavna revolucija iz 1688. godine, smesta je gurnula Englesku u sukob s francuskim kraljem Lujem XIV. Ta revolucija je uklonila s prestola katoličkog kralja Džejmsa II. Tragajući po kontinentu za protestantom koji bi ga zamenio, Engleska se opredelila za Vilijama Oranskog, namesnika (*Stadthalter*) Holandije, koji je na engleski presto polagao pravo samo na osnovu braka s ćerkom svrgnutog kralja, Meri. Zajedno s Vilijamom, Engleska je uvezla i stalni rat s Lujem XIV oko teritorije današnje Belgije, gde su se nalazila mnoga značajna utvrđenja i luke iz kojih se izuzetno lako moglo stići do britanske obale (mada se ta briga javila tek kasnije). Vilijamu je bilo jasno šta bi se dogodilo ukoliko bi Luj XIV uspeo da zauzme ta uporišta: Holandija bi izgubila nezavisnost, izgledi za uspostavljanje francuske hegemonije u Evropi višestruko bi se povećali, a Engleska bi bila direktno ugrožena. Vilijamova odluka da pošalje englesku vojsku da se bori u današnjoj Belgiji protiv Francuske, podseća na britansku odluku da se bori za Belgiju kada su je 1914. okupirali Nemci.

Od tada nadalje, Vilijam je predvodio borbu protiv Luja XIV. Mali rastom, grbav i astmatičan, Vilijam na prvi pogled nije izgledao kao neko koga je sudbina odredila da ponizi Kralja Sunca. Međutim, vojvoda Oranski je posedovao gvozdenu volju i izuzetnu bistrinu duha. On je sebe ubedio – gotovo sasvim ispravno – da će Engleska biti dovedena u veliku opasnost ukoliko se Luju XIV, već najmoćnijem monarhu u Evropi, dozvoli da osvoji špansku Holandiju (današnju Belgiju). Bilo je neophodno stvoriti savez sposoban da zauzda francuskog kralja, ne u smislu apstraktne teorije o ravnoteži snaga, već u cilju očuvanja nezavisnosti i Holandije i Engleske. Vilijam je shvatio da će planovi Luja XIV u vezi sa Španijom i njenim posedima, ako se ostvare, od Francuske stvoriti supersilu kojoj neće moći da se suprotstavi nikakva koalicija. Da bi preduPredio tu opasnost, počeo je da traga za saveznicima i ubrzo ih je pronašao. Velika alijansa u čiji su sastav ušle Švedska, Španija, Savoja, austrijski car, Saksonija, Holandija i Engleska, predstavljala je do tada najveću evropsku koaliciju formiranu protiv jedne sile. Bezmalo 25 godina (od 1688. do 1713), Luj XIV je gotovo neprekidno ratovao protiv te koalicije. Međutim, francusko istrajavanje na doktrini državnog razloga na kraju je bilo zauzdano ličnim interesima drugih evropskih država. Francuska će ostati najjača država u Evropi, ali ne i dominantna. Bio je to školski primer funkcionisanja ravnoteže snaga.

Vilijamovo neprijateljstvo prema Luju XIV nije bilo lične prirode, niti zasnovano na bilo kakvim antifrancuskim osećanjima; ono je odražavalo njegovu hladnu procenu moći i neograničenih ambicija Kralja Sunca. Jednom svom savetniku je sâm rekao da bi, da je živeo sredinom XVI veka, kada su Habsburzi pretili da postanu dominantna sila, bio „Francuz isto koliko je sada Španac"[17], onako kao što će Vinston Čerčil tridesetih godina XX veka odgovoriti na optužbu da je antigermanski nastrojen: „Kada bi okolnosti bile drugačije, mi bismo podjednako mogli da budemo progermanski, a antifrancuski raspoloženi".[18]

Vilijam je bio više nego spreman da pregovara s Lujem XIV kada je osetio da bi time najviše doprineo uspostavljanju ravnoteže snaga. On je jednostavno sračunao da Engleska treba da pokušava da održi približnu ravnotežu između Habsburga i Burbona – odnosno ravnotežu u Evropi – tako što će pružiti pomoć slabijoj strani. Još od Rišeljeovog doba, slabija strana bila je Austrija, i stoga je Velika Britanija, da bi osujetila francuski ekspanzionizam, prišla Habsburzima.

Ideju o delovanju u cilju uspostavljanja ravnoteže britansko javno mnjenje u početku nije pozdravilo. Englezi su krajem XVII veka bili skloni izolacionizmu, kao što će to dva veka kasnije biti Amerikanci. Preovladavalo je uverenje da će biti dovoljno vremena za odupiranje pretnji onda kada – i ako – se ukaže, te da ne postoji nikakva potreba za suprotstavljanjem eventualnoj opasnosti, na osnovu onoga što bi neka zemlja kasnije *mogla* da učini.

Vilijam je odigrao ulogu kakvu će kasnije odigrati Teodor Ruzvelt u Americi – upozoravao je svoj u suštini izolacionistički nastrojen narod da njegova bezbednost zavisi od učešća u ravnoteži snaga u prekomorskim zemljama. Njegovi zemljaci su te stavove prihvatili mnogo brže nego Amerikanci Ruzveltove. Dvadesetak godina posle Vilijamove smrti, *The Craftsman*, jedan tipično opozicioni list, ukazao je na

to da ravnoteža snaga predstavlja jedan od „originalnih, trajnih principa britanske politike“ i da je mir na kontinentu „tako bitan za prosperitet ostrva koje se bavi trgovinom, da ... britanska vlada treba stalno da se trudi da ga sama očuva, ili obnovi ukoliko ga drugi naruše ili ugroze“.[19]

Međutim, prihvatanje značaja politike ravnoteže snaga nije stišalo britanske rasprave u vezi s najboljom strategijom za njeno vođenje. Javile su se dve škole mišljenja koje su zastupale dve vodeće stranke u parlamentu, što bi u velikoj meri moglo da se uporedi sa sličnim neslaganjima u Sjedinjenim Državama posle dva svetska rata. Vigovci su tvrdili da bi Velika Britanija trebalo da se angažuje isključivo onda kada je ravnoteža stvarno ugrožena, i to samo onoliko dugo koliko je potrebno da se opasnost otkloni. Nasuprot tome, torijevci su verovali da je osnovna dužnost Velike Britanije da *oblikuje* a ne samo da štiti ravnotežu snaga. Vigovci su smatrali da će uvek biti dovoljno vremena da se na napad na Holandiju odgovori pošto do njega dođe; torijevci su smatrali da bi politika iščekivanja agresoru mogla omogućiti da trajno oslabi ravnotežu. Po njima, da bi izbegla borbe u Doveru, Engleska je agresoru morala da se odupre duž Rajne, ili u bilo kojem drugom delu Evrope gde je ravnoteža snaga ugrožena. Vigovci su na saveze gledali kao na privremene poduhvate koje je trebalo okončati čim pobeda ostvari zajednički cilj, dok su se torijevci zalagali za učešće u trajnim savezima koji će zemlji omogućiti da očuva mir i učestvuje u oblikovanju događaja.

Lord Karteret, torijevski ministar spoljnih poslova od 1742. do 1744, ubedljivo se zalagao za stalno angažovanje u Evropi. On je kritikovao sklonost vigovaca „da zanemare sve nevolje i poremećaje na kontinentu, da ne napuštaju svoje ostrvo u potrazi za neprijateljima, već da se bave domaćim poslovima i ličnim zadovoljstvima i da ne izazivajući opasnost u drugim zemljama bezbedno spavaju sve dok ih na našoj sopstvenoj obali ne probudi zvono za uzbunu“. Međutim, govorio je on, Velika Britanija mora da se suoči s realnošću svog trajnog interesa i da podržava Habsburge kao protivtežu Francuskoj „jer, ako francuski monarh jednom pomisli da na kontinentu više nema suparnika, možda će se zadovoljiti s onim što je osvojio i možda će smanjiti svoje garnizone, napustiti svoja utvrđenja i raspustiti svoju vojsku; međutim, riznica iz koje se sada finansira vojska u (holandskoj) ravnici ubrzo će se iskoristiti za planove mnogo opasnije po našu zemlju... Shodno tome, gospodo, ... mi moramo da podržimo Austriju, kao jedinu silu koja se može iskoristiti kao protivteža vladarima iz porodice Burbona.[20]

Razlika između spoljnopolitičke strategije vigovaca i torijevaca bila je praktična, a ne teorijska, tj. taktička, a ne strateška, a odražavala je procene tih stranaka o ugroženosti Velike Britanije. Vigovska politika odugovlačenja zasnivala se na uverenju da je Velika Britanija izuzetno bezbedna zemlja. Torijevci su smatrali da je položaj Velike Britanije mnogo nesigurniji. Bezmalo ista će biti i razlika između američkih izolacionista i globalista u XX veku. Ni Velika Britanija u XVIII i XIX veku, ni Amerika u XX veku, nisu uspevale lako da ubede građane da njihova bezbednost zahteva stalno angažovanje, a ne izolaciju.

S vremena na vreme, u obema zemljama bi se pojavio državnik koji bi narodu obrazložio potrebu za stalnim angažovanjem. Vilson je osmislio Društvo naroda;

Karterit se zanosio idejom o stalnom angažovanju na kontinentu. Kaslrej, ministar spoljnih poslova od 1812. do 1821, zalagao se za sistem evropskih kongresa; a Gledston, predsednik vlade krajem XIX veka, predložio je prvu verziju sistema kolektivne bezbednosti. Njihovi predlozi nisu urodili plodom, budući da se ni Britanci ni Amerikanci, sve do završetka Drugog svetskog rata, nisu mogli ubediti da ih išta ugrožava sve dok se nad njima ne bi jasno nadvila smrtna opasnost.

Velika Britanija je tako postala teg koji je obezbeđivao ravnotežu u Evropi, u početku gotovo slučajno, a kasnije na osnovu svesne strategije. Da se Velika Britanija nije čvrsto opredelila da igra tu ulogu, Francuska bi u XVIII i XIX veku sigurno uspostavila hegemoniju u Evropi, a Nemačka bi učinila isto u XX veku. U tom smislu, Čerčil je dvesta godina kasnije s pravom mogao da tvrdi da je Velika Britanija „očuvala slobodu u Evropi“.[21]

Početkom XIX veka, Velika Britanija je svoju *ad hoc* odbranu ravnoteže snaga pretvorila u smišljen plan. Do tada je, u skladu s raspoloženjem svog javnog mnjenja, vodila pragmatičnu politiku, tako što se suprotstavljala svakoj zemlji koja je ugrožavala ravnotežu – a to je, u XVIII veku, nesumnjivo bila Francuska. Ratovi su se završavali kompromisom, koji je obično neznatno unapređivao položaj Francuske, ali joj nije omogućavao ostvarivanje pravog cilja, odnosno hegemonije.

Bilo je neizbežno da Francuska bude zemlja koja će Veliku Britaniju podstaći da jasno stavi do znanja šta podrazumeva pod ravnotežom snaga. Pošto je vek i po u ime državnog razloga težila za dominacijom, Francuska se posle revolucije vratila starijoj ideji – univerzalnosti. Ekspanzionizam više nije zasnivala na državnom razlogu, a još manje na slavi svojih svrgnutih kraljeva. Posle revolucije, Francuska je zaratila s ostatkom kontinenta da bi očuvala svoju revoluciju i da bi po Evropi širila svoje republikanske ideje. Nadmoćna Francuska je još jednom zapretila da će zagospodariti Evropom. Opšta vojna obaveza i ideološka groznica povele su francusku vojsku u pohod na Evropu u ime univerzalne ideje o slobodi, jednakosti i bratstvu. Na osnovu tih ideja, Napoleon je gotovo uspeo da u Evropi stvori zajednicu država u čijem središtu bi se nalazila Francuska. Do 1807. godine, francuska vojska je uspostavila satelitske kraljevine duž Rajne, u Italiji i Španiji, svela Prusku na drugorazrednu silu i ozbiljno oslabila Austriju. Napoleona je od francuske hegemonije u Evropi delila još samo Rusija.

Međutim, Rusija je već tada budila oprečna osećanja kao što su nada i strah, što će se zadržati do današnjih dana. Početkom XVIII veka, ruska granica se nalazila na Dnjepru, a sto godina kasnije na Visli, pet stotina milja dalje na zapad. Početkom XVIII veka Rusija se borila za opstanak protiv Šveđana na Poltavi, duboko u teritoriji današnje Ukrajine. Sredinom XVIII veka uključila se u Sedmogodišnji rat i njena vojska je stigla do Berlina, da bi krajem veka bila glavni učesnik u podeli Poljske.

Nemilosrdni autokratizam ruskih institucija činio je njenu sirovu fizičku snagu još zlokobnijom. Za razliku od krunisanih glava što su po milosti Božjoj vladale u zapadnoj Evropi, rusku apsolutističku vlast nisu ograničavali ni običaji ni samouverena i nezavisna aristokratija. U Rusiji je bukvalno sve zavisilo od ćudi cara. U skladu s raspoloženjem cara koji se u datom trenutku nalazio na prestolu, spoljna poli-

tika je u potpunosti mogla da bude čas liberalna, čas konzervativna – kao što se to zaista dešavalo u vreme Aleksandra I. Međutim, unutar svojih granica ruski vlastodršci nikada nisu načinili ni pokušaj da bilo šta liberalizuju.

Godine 1804, nestalni Aleksandar I, car cele Rusije, izneo je jedan predlog britanskom predsedniku vlade Vilijamu Pitu Mlađem, inače Napoleonovom najljućem neprijatelju. Pod velikim uticajem mislilaca epohe prosvećenosti, Aleksandar I je samog sebe zamišljao kao moralnu savest Evrope, a nalazio se u poslednjoj fazi svoje privremene opsednutosti liberalnim institucijama. U tom duhu, predložio je Pitu nekakav nejasan plan za postizanje opšteg mira, koji bi od svih zemalja zahtevao da reformišu svoje ustave kako bi se okončao feudalizam, a prihvatila vladavina ograničena ustavom. Te reformisane države bi se potom odrekle sile, a svoje međusobne sporove rešavale putem arbitraže. Tako je taj ruski autokrata neočekivano postao preteča Vilsonove ideje o liberalnim institucijama kao o preduslovu za mir, bez obzira na to što nikada nije otišao tako daleko da se potrudi da ista načela u praksi primeni na sopstveni narod. Za samo nekoliko godina on će napraviti zaokret i otići u potpuno drugu krajnost – apsolutni konzervatizam.

Pit se u odnosu na Aleksandra našao u manje-više istom položaju u kojem će se sto pedeset godina kasnije naći Čerčil u odnosu na Staljina. Očajnički mu je bila potrebna ruska podrška protiv Napoleona, pošto je bilo nemoguće i zamisliti neku drugu mogućnost da se Francuska porazi. S druge strane, Pit nije mogao biti više zainteresovan, nego što će to kasnije biti Čerčil, za to da dominaciju jedne zemlje zameni dominacija druge, ili za prihvatanje Rusije kao arbitra u Evropi. Iznad svega, britanska ograničenja nisu omogućavala nijednom predsedniku vlade da svoju zemlju navede na uspostavljanje mira na osnovu političke i društvene reforme u Evropi. Britanija nikada nije ratovala iz takvih razloga – stoga što narod nije osećao da ga ugrožavaju burne društvene i političke promene na kontinentu – već samo zbog promene ravnoteže snaga.

Pitov odgovor Aleksandru I obuhvatio je sve te činjenice. Ignorišući ruski predlog u vezi s političkom reformom Evrope, on je istakao ravnotežu koja mora da se uspostavi da bi se mir očuvao. Prvi put posle Vestfalskog mira sklopljenog sto pedeset godina ranije, izneseno je jedno opšte rešenje za Evropu. Prvi put se, takođe, dogodilo da se rešenje u potpunosti zasniva na principima ravnoteže snaga.

Glavni razlog za nestabilnost Pit je video u slabosti Srednje Evrope, koja je Francusku stalno dovodila u iskušenje da ostvari svoje hegemonističke ciljeve. (Bio je suviše učtiv, kao što mu je i ruska pomoć bila suviše potrebna, da bi ukazao na to kako bi Srednja Evropa, ako bi bila dovoljno jaka da izdrži francuske pritiske, podjednako bila u stanju da umanji i ruske ekspanzionističke pretenzije.) Uspostavljanje mira u Evropi trebalo je da otpočne tako što bi se Francuskoj oduzele sve teritorije zauzete posle revolucije i što bi se postepeno obnovila nezavisnost Holandije, čime bi glavni britanski problem postao i osnovni princip rešenja.[22]

Međutim, ograničavanje francuske dominacije ne bi bilo ni od kakve koristi ukoliko bi oko tri stotine manjih nemačkih država i dalje izazivalo Francusku na pritiske i intervencije. Da bi se umanjile te ambicije, Pit je smatrao da je neophodno da se u Srednjoj Evropi stvore „velike gromade", tako što će se nemačke kneževine ujedini-

ti u veće celine. Neke od tih državica koje su se priključile Francuskoj, ili neslavno propale, trebalo je pripojiti Pruskoj ili Austriji, a ostale ujediniti u veće celine.

Pit je izbegao bilo kakvo pominjanje evropske vlade. Umesto toga, predložio je da novu teritorijalnu pobedu u Evropi, Velika Britanija, Pruska, Austrija i Rusija zagarantuju trajnim savezništvom usmerenim protiv francuske agresije – isto onako kao što će Franklin D. Ruzvelt predložiti da se po okončanju Drugog svetskog rata međunarodni poredak zasnuje na savezu protiv Nemačke i Japana. Ni Velika Britanija u Napoleonovo vreme, kao ni Amerika u Drugom svetskom ratu, nisu mogle da shvate da najveću opasnost za mir u budućnosti može da predstavlja trenutni saveznik, a ne neprijatelj koji još nije poražen. Upravo je ogroman strah od Napoleona podstakao britanskog predsednika vlade da se složi s nečim što je do tada njegova zemlja tako odlučno odbacivala – trajnim angažovanjem na kontinentu – kao i s lišavanjem Britanije taktičke fleksibilnosti time što će politiku zasnovati na pretpostavci o jednom trajnom neprijatelju.

Nastajanje evropske ravnoteže snaga u XVIII i XIX veku može se uporediti s izvesnim aspektima sveta kakav je nastao po završetku hladnog rata. Onda, kao i sada, svetski poredak koji se rušio doveo je do nastanka velikog broja država koje su sledile svoje nacionalne interese, a nisu bile ograničene nikakvim osnovnim principom. Tada, kao i danas, države koje sačinjavaju međunarodni poredak pokušavale su da definišu svoju ulogu na međunarodnoj sceni. U ono vreme, imajući poverenja u takozvanu „nevidljivu ruku", odlučile su da se u potpunosti oslone na potvrđivanje svog nacionalnog interesa. Pitanje je da li će posthladnoratovski svet moći da pronađe neki princip koji će ograničiti potvrđivanje snage i ličnog interesa. Na kraju, iz međusobnog uticaja nekoliko država uvek se, u stvari, uspostavlja nekakva ravnoteža snaga. Pitanje je samo da li će se održavanje takvog međunarodnog poretka pretvoriti u neki smišljen plan, ili će nastati kroz razne vidove isprobavanja snaga.

U vreme završetka Napoleonovih ratova, Evropa je jedini put u svojoj istoriji bila spremna da isplanira međunarodni poredak zasnovan na principu ravnoteže snaga. Shvaćeno je da se ne sme dopustiti da se ravnoteža snaga uspostavi sama od sebe na zgarištu što su ga za sobom ostavili ratovi koje su evropske države vodile u XVIII i početkom XIX veka. U Pitovom planu iznesena su teritorijalna rešenja za ispravku nedostataka poretka kakav je u svetu postojao u prethodnom veku. Međutim, Pitovi evropski saveznici morali su da steknu još jedno iskustvo.

Snaga sama po sebi nije mnogo pouzdan putokaz za uspostavljanje svetskog poretka zato što se veoma teško procenjuje, dok je spremnost da se ispolji suviše različita. Ravnoteža najbolje funkcioniše kada je podupire sporazum o zajedničkim vrednostima. Ona sprečava *mogućnost*, a sporazum o zajedničkim vrednostima suzbija *želju* za rušenjem međunarodnog poretka. Ukoliko ne postoji legitimitet, moć navodi na iskušenje da se odmere snage; insistiranje na legitimitetu, ukoliko ga ne podupire moć, postaje obična poza.

Bečki kongres je uspešno odgovorio na izazov kakav je predstavljalo spajanje ova dva elementa i time omogućio uspostavljanje međunarodnog poretka koji sto godina nije prekinuo opšti rat.

NAPOMENE

1. Louis Auchincloss, *Richelieu* (Viking Press, Njujork, 1972), str. 256.
2. *Quellenbuch zur Österreichische Geschichte*, II, urednik Otto Frass (Birken Verlag, Beč, 1959), str. 100.
3. *Ibid.*
4. *Ibid.*
5. *Ibid.*
6. Joseph Strayer, Hans Gatzke i E. Harris Harbison, *The Mainstream of Civilization Since 1500* (Harcourt Brace Jovanovich, Njujork, 1971), str. 420.
7. Carl J. Burckhardt, *Richelieu and His Age*, prevod s nemačkog: Bernard Hoy (Harcourt Brace Jovanovich, Njujork, 1970), III, „Power Politics and the Cardinal's Death", str. 61.
8. *Ibid*, str. 122.
9. Jansenius, *Mars Gallicus*; William F. Church, *Richelieu and Reason of State* (Princeton University Press, Prinston, Nju Džerzi, 1972), str. 388.
10. Daniel de Priezac, *Défence des Droits et Prérogatives des Roys de France; ibid*, str. 398.
11. Mathieu de Morgues, *Catholicon françois*, traktat iz 1636; *ibid*, str. 376.
12. Albert Sorel, *Europe Under the Old Regime*, prevod: Francis H. Herrick (Ward Ritchie Press, Los Andeles, 1947), str. 10.
13. F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace* (Cambridge University Press, Kembridž, 1963), str. 162-163.
14. *Ibid*, str. 162.
15. *Ibid*, str. 166.
16. Gordon A. Craig i Alexander L. George, *Force and Statecraft* (Oxford University Press, Njujork/Oksford, 1983), str. 20.
17. G. C. Gibbs, „The Revolution in Foreign Policy"; Geoffrey Holmes, urednik, *Britain After the Glorious Revolution, 1689-1714* (Macmillan, London, 1969), str. 61.
18. Winston S. Churchill, *The Gathering Storm, The Second World War*. I (Houghton Mifflin, Boston, 1948), str. 208.
19. Gibbs, „Revolution"; Holmes, urednik, *Britain After the Glorious Revolution*, str. 62.
20. Govor državnog sekretara, lorda Džona Karterita, erla od Grenvila, u Domu lordova, 27. januar 1744; Joel H. Wiener, urednik, *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire, 1689-1971*, I (Chelsea House u saradnji s McGraw-Hill, Njujork/London, 1972), str. 84-86.
21. Churchill, *Gathering Storm*, str. 208.
22. Pitov plan; Sir Charles Webster, urednik, *British Diplomacy 1813-1815* (G. Bell and Sons, London, 1921), str. 389 i dalje.



„EVROPSKI KONCERT": VELIKA BRITANIJA, AUSTRIJA I RUSIJA

Septembra 1814. godine, još dok se Napoleon nalazio u svom prvom progonstvu na Elbi, ratni pobednici su se sastali u Beču radi dogovora o uređenju posleratnog sveta. Bečki kongres je nastavio da zaseda i kada je Napoleon pobegao s Elbe, sve do njegovog konačnog poraza kod Vaterloa. U međuvremenu, potreba za uspostavljanjem novog poretka postala je još aktuelnija.

Predstavnik Austrije bio je knez Meternih, ali kako se kongres održavao u Beču, u blizini se uvek nalazio i austrijski car. Pruski kralj je poslao kneza Hardenberga, a novoustoličeni francuski kralj Luj XVIII oslonio se na Taljerana koji je time zabeležio sopstveni rekord, budući da je bio u službi svih francuskih vladara, još od pre revolucije. Car Aleksandar I nije bio spreman da ikome prepusti počasno mesto Rusije, te je stoga lično došao u Beč. Predstavnik Velike Britanije bio je engleski ministar spoljnih poslova, lord Kaslrej.

Njih petorica su svoju nameru sproveli u delo. Posle Bečkog kongresa, Evropa je zakoračila u najduži period mira u svojoj istoriji. Punih četrdeset godina nije izbio nijedan rat između velikih sila, a posle Krimskog rata iz 1854, još šezdeset godina nije izbio opšti sukob. Bečki sporazum je do te mere bio usaglašen s Pitovim planom, da je Kaslrej uz njega, kada ga je podneo Parlamentu, priložio koncept originalnog britanskog predloga da bi pokazao kako ga se strogo pridržavao.

Taj međunarodni poredak pri čijem se uspostavljanju više nego ikada ranije ili kasnije vodilo računa o ravnoteži snaga, očuvao se najmanje zahvaljujući snazi. Ovaj paradoks je delimično prouzrokovalo to što je ravnoteža bila tako dobro ispla-

nirana da ju je mogla poremetiti samo akcija ogromnih razmera kakvu je bilo suviše teško preduzeti. Međutim, najvažniji razlog predstavljala je čvrsta ideološka spona koja je zahvaljujući zajedničkim vrednostima povezivala evropske zemlje. Ravnoteža ostvarena na Bečkom kongresu nije bila samo vojna, već i etička. Snaga i pravda bile su prilično usaglašene. Ravnoteža snaga smanjuje mogućnosti za pribegavanje sili; saglasnost u pogledu pravičnog rešenja smanjuje želju za pribegavanjem sili. Međunarodni poredak koji se ne smatra pravednim pre ili posle biće osporen. Međutim, način na koji jedan narod shvata pravičnost nekog svetskog poretka određuju kako domaće institucije, tako i stavovi o taktičkim spoljnopolitičkim pitanjima. Zbog toga kompatibilnost domaćih institucija predstavlja potporu miru. Ma kako to paradoksalno zvučalo, Meternih je svojim uverenjem da zajedničko shvatanje pravde predstavlja preduslov međunarodnog poretka „najavio" Vilsona, bez obzira na to što se njegova ideja o pravdi dijametralno razlikovala od onoga što će Vilson pokušati da institucionalizuje u XX veku.

Uspostavljanje opšte ravnoteže snaga pokazalo se kao relativno jednostavno. Državnici su sledili Pitov plan kao arhitektonski projekat. Ideja o samoopredeljenju naroda nije postojala, te stoga nisu ni najmanje vodili računa o stvaranju etnički homogenih država na teritorijama koje su povraćene od Napoleona. Austrija je učvrstila svoju poziciju u Italiji, a Pruska u nemačkim zemljama. Holandska Republika je dobila austrijsku Nizozemsku (uglavnom današnju Belgiju). Francuska je morala da se odrekne svih osvojenih teritorija i da se vrati u „stare granice", odnosno da se povuče na teritoriju koju je posedovala pre izbijanja revolucije. Rusija je dobila središnje delove Poljske. (U skladu sa svojom politikom neširenja po Evropi, Velika Britanija se zadovoljila teritorijalnim ograničenjem na Rt dobre nade na jugu Afrike.)

Prema britanskoj ideji o svetskom poretku, proveru ravnoteže snaga predstavljala je sposobnost pojedinih zemalja da igraju uloge koje su im dodeljene u okviru celokupnog plana – u velikoj meri onako kao što su Sjedinjene Države gledale na svoja savezništva u periodu posle Drugog svetskog rata. Zbog takvog pristupa, Velika Britanija se u odnosu na druge evropske zemlje suočila s istom razlikom u perspektivi s kakvom su se Sjedinjene Države susrele tokom hladnog rata, budući da nijedna zemlja jednostavno ne može sebe da vidi kao „šraf" u nekom bezbednosnom sistemu. Bezbednost državama omogućava postojanje, ali ona nikada nije njihova jedina, čak ni najvažnija svrha.

Austrija i Pruska nisu ništa lakše u sebi mogle da vide „velike gromade", nego što će Francuska kasnije moći da izjednači svrhu postojanja NATO-a s podelom rada. Opšta ravnoteža snaga ne bi za Austriju i Prusku mnogo značila da istovremeno nije postojao odgovarajući odnos prema njihovoj posebnoj, složenoj vezi, ili da u obzir nisu bile uzete istorijske uloge tih dveju zemalja.

Pošto Habsburzi tokom Tridesetogodišnjeg rata nisu uspeli da ostvare hegemoniju u Srednjoj Evropi, Austrija je odustala od pokušaja da ostvari dominaciju nad svim nemačkim zemljama, a poslednji ostaci Svetog Rimskog Carstva ukinuti su 1806. godine. Međutim, Austrija je sebe i dalje smatrala za prvu među jednakima i stoga je bila odlučna u nameri da spreči bilo koju nemačku državu, posebno Prusku, da joj oduzme primat.

Austrija je svakako imala mnogo razloga da bude na oprezu. Još otkako je Fridrih Veliki osvojio Šleziju, njene pretenzije na vodeću ulogu u nemačkim zemljama bile su dovedene u pitanje. Zahvaljujući beskrupuloznoj diplomatiji, sklonosti vojničkom zanatu i visokorazvijenom osećanju discipline, Pruska se za sto godina uzdigla od drugorazredne kneževine u neplodnoj severnonemačkoj ravnici do kraljevine koja je, mada još najmanja među velikim silama, u vojnom smislu bila jedna od najznačajnijih. Čak i njene neobično iscrtane granice, koje su se protezale preko severne Nemačke, od delimično poljskog istoka do donekle latinizirane Rajnske oblasti (odvojene Kraljevinom Hanover od prvobitne pruske teritorije), ulivale su pruskoj državi snažan osećaj nacionalnog zadatka kao što je bila odbrana rascepkane teritorije.

Odnosi između te dve najveće nemačke države i njihove veze s ostalim nemačkim zemljama predstavljale su središnje pitanje evropske stabilnosti. U stvari, unutrašnje ustrojstvo Nemačke posle Tridesetogodišnjeg rata, a možda i prethodno, Evropu je stalno suočavalo s istom dilemom: slaba i podeljena Nemačka je svoje susede, posebno Francusku, uvek podsticala na ekspanzionizam; s druge strane, već sama ideja o ujedinjenoj Nemačkoj užasavala je okolne države, što se ni do danas nije izmenilo. Rišeljeov strah da bi ujedinjena Nemačka mogla da uspostavi hegemoniju u Evropi i zaseni Francusku, najavio je jedan engleski posmatrač koji je 1609. napisao da bi: „... za sve nas bilo užasno kada bi cela Nemačka potpala pod vlast jednog suverena".[1] Istorijski gledano, Nemačka je bila ili suviše slaba ili suviše jaka da bi u Evropi mogao da se očuva mir.

„Arhitektama" Bečkog kongresa bilo je jasno da će u cilju mira i stabilnosti u Srednjoj Evropi morati da ponište ono što je u XVII veku stvorio Rišelje. On se postarao da Srednja Evropa bude slaba i iscepkana, što je Francusku potom stalno dovodilo u iskušenje da osvaja njene delove i da je bukvalno pretvori u svoj vojni poligon. Stoga su se državnici u Beču potrudili da Nemačku konsoliduju, ali ne i da je ujedine. Austrija i Pruska bile su vodeće nemačke države, a za njima je sledio veći broj država srednje veličine – kao što su Bavarska, Virtenberg i Saksonija – koje su bile povećane i ojačane. Od nekih trista državica koliko je postojalo pre Napoleonovih ratova, stvoreno je tridesetak, međusobno povezanih u jedan novi entitet – Nemački savez. Zahvaljujući tome što je obezbeđivao zajedničku odbranu u slučaju spoljne agresije, Nemački savez se pokazao kao genijalna tvorevina. On je bio suviše jak da bi ga napala Francuska, ali suviše slab i decentralizovan da bi ugrozio svoje susede. Tim savezom je uspostavljena i ravnoteža između nadmoćne pruske vojne snage i većeg ugleda i legitimiteta Austrijskog Carstva. On je stvoren zato da bi se sprečilo ujedinjenje Nemačke na nacionalnoj osnovi, očuvali prestoli brojnih nemačkih kneževa i kraljeva i onemogućila francuska agresija. Taj cilj je u potpunosti ostvaren.

U odnosu prema poraženom neprijatelju, pobednici koji utvrđuju uslove mira moraju da prevaziđu nepomirljivost neophodnu za pobedu, i da prihvate pomirenje neophodno za uspostavljanje trajnog mira. Osvetnički mir predstavlja hipoteku za međunarodni poredak stoga što pobednicima koje je rat iscrpeo, nameće potrebu da obuzdavaju zemlju rešenu da ga podrije. Svaka zemlja koja smatra da ju je rešenje

oštetilo, može gotovo sigurno da dobije podršku od nezadovoljne, poražene strane. Upravo zbog toga će propasti Versajski mir.

Kao ni pobednici u Drugom svetskom ratu, pobednici u Napoleonovim ratovima okupljeni na Bečkom kongresu nisu učinili tu grešku. Nije bilo nimalo lako postaviti se velikodušno prema Francuskoj koja je čitavih sto pedeset godina pokušavala da ostvari hegemoniju u Evropi, a poslednjih dvadeset pet ratovala u susednim zemaljama. Uprkos tome, državnici okupljeni u Beču došli su do zaključka da će Evropa biti bezbednija ukoliko Francuska bude relativno zadovoljna, nego ako bude ozlojeđena i nezadovoljna. Francuskoj su oduzete osvojene teritorije, ali su joj zagarantovane „stare" – tj. predrevolucionarne – granice, mada je i njima bila obuhvaćena znatno veća teritorija od one kojom je vladao Rišelje. Kaslrej, ministar spoljnih poslova Napoleonovog najljućeg neprijatelja, isticao je da:

> ukoliko Francuska nastavi s izgredima, Evropa nesumnjivo može da preduzme meru kao što je rasparčavanje... Saveznici treba (ipak) da iskoriste ovu priliku kako bi obezbedili predah koji je svim evropskim silama toliko potreban, uz uverenje da će, ukoliko budu razočarane, ponovo posegnuti za oružjem, a u tom slučaju, ne samo što će biti u stanju da okupe impresivnu vojnu silu, već će posedovati i moralnu snagu koja je sama po sebi dovoljna da očuva takvu ligu...[2]

Francuskoj je već 1818. bilo dopušteno da prisustvuje skupovima evropskih zemalja koji su se povremeno sazivali, i da se tako uključi u sistem zasnovan na kongresima; taj sistem se održao pola veka i za to vreme je gotovo prerastao u neku vrstu zajedničke, evropske vlade.

Čvrsto uverena da sve zemlje shvataju svoj lični interes dovoljno dobro da bi ga, ukoliko je ugrožen, odbranile, Velika Britanija bi po svoj prilici bila zadovoljna da sve ostane na tome. Britanci su verovali da nikakva zvanična garancija nije potrebna, pošto ionako ne bi mnogo doprinela razumnijem utvrđivanju principa. S druge strane, zemlje Srednje Evrope, žrtve ratova koji su se vodili sto pedeset godina, insistirale su na konkretnim jemstvima.

Posebno je Austrija bila suočena s opasnostima koje Velika Britanija nije mogla ni da zamisli. Kao relikt srednjeg veka, Austrija je bila carevina u čijem sastavu su se pored njenih istorijskih teritorija u Nemačkoj i severnoj Italiji, nalazile i ogromne podunavske teritorije naseljene različitim narodima koji su govorili različitim jezicima. Svesna da sve disonantnija strujanja liberalnih i nacionalnih ideja sve više ugrožavaju njeno postojanje, Austrija se trudila da stvori sistem etičkih ograničenja koji će predupredili odmeravanje snaga. Meternih je ispoljio vrhunsko umeće time što je najznačajnije zemlje naveo da svoje uzajamne sporove podrede zajedničkim vrednostima. Važnost postojanja izvesnih ograničavajućih principa objasnio je Taljeran:

> Ako bi... minimum snage koja pruža otpor... bio jednak maksimumu snage koja napada... uspostavila bi se stvarna ravnoteža. Međutim... postojeće sta-

nje priznaje samo veštačku, nepouzdanu ravnotežu koja će moći da traje samo donde dok u velikim državama preovladava duh umerenosti i pravde.[3]

Posle Bečkog kongresa, veza između ravnoteže snaga i zajedničkog osećanja legitimiteta potvrđena je osnivanjem dveju koalicija: četvornog saveza, u koji su stupile Velika Britanija, Pruska, Austrija i Rusija, i Svete alijanse u čiji sastav su ušla samo tri takozvana istočna dvora – pruski, austrijski i ruski. Početkom XIX veka, Francuska je budila iste strahove kao Nemačka u XX; na nju se gledalo kao na hronično agresivnu silu čije samo postojanje predstavlja faktor nestabilnosti. Zato je u Beču stvoren četvorni savez čiji je cilj bio da se nadmoćnom silom u začetku skrši svaki pokušaj francuske agresije. Da su pobednici okupljeni u Versaju 1918. godine sklopili bilo kakav sličan savez, svet možda nikada ne bi doživeo Drugi svetski rat.

Sveta alijansa je predstavljala nešto sasvim različito; Evropa nije videla takav dokument još otkako je gotovo dva veka ranije Ferdinand II sišao s prestola Svetog Rimskog Carstva. Predložio ga je ruski car, koji se smatrao pozvanim da promeni i popravi međunarodni poredak i njegove aktere, i ni po koju cenu nije pristajao da se odrekne zadatka što ga je sam sebi namenio. Godine 1804, Pit je mogao da zanemari njegov predlog u vezi s uspostavljanjem liberalnih institucija; 1815. Aleksandar je bio suviše ponesen pobedom da bi lako moglo da se pređe preko njegovog predloga – bez obzira na to što se tada zalagao za nešto potpuno suprotno od onoga što je pokušao da nametne jedanaest godina ranije. Aleksandar je ovog puta bio opsednut verom i konzervativnim vrednostima, te je predlagao ništa manje od celovite reforme međunarodnog poretka. Ona bi se, po njemu, zasnivala na pretpostavci da „kurs koji su sile *ranije* usvojile u pogledu svojih uzajamnih odnosa mora *iz osnova* da se promeni i *hitno* da se zameni poretkom zasnovanim na uzvišenoj istini večne vere našeg Spasitelja".[4]

Austrijski car je u šali izjavio da se našao u dilemi da li da ove ideje razmotri s ministarskim savetom ili na ispovesti. On je, međutim, bio svestan da ne može da se uključi u carev krstaški rat, ali ni da odbije predlog i time Aleksandru pruži povod da u njega krene sam, ostavljajući Austriju da se bez saveznika suoči s liberalnim i nacionalnim strujanjima toga vremena. Zbog toga je Meternih taj predlog pretočio u koncept nazvan „Sveta alijansa", u okviru kojeg je verski imperativ protumačen kao obaveza potpisnika da očuvaju postojeće stanje u evropskim zemljama. Time su prvi put u savremenoj istoriji evropske sile sebi postavile jedan zajednički zadatak.

Nijedan britanski državnik nije mogao da se pridruži inicijativi koja predviđa opšte pravo – tačnije, obavezu – uplitanja u unutrašnje stvari drugih država. Kasrej je Svetu alijansu nazvao „vrhunski mističnom i besmislenom tvorevinom".[5] Međutim, Meternih je u njoj video mogućnost da se ruski car obaveže na očuvanje legitimne vlasti, a iznad svega da se odvrati od pokušaja da jednostrano i neograničeno zadovoljava svoje misionarske porive. Sveta alijansa je povezala konzervativne vladare radi zajedničke borbe protiv revolucije, ali ih je obavezivala i na to da deluju isključivo u saglasju, čime je Austrija teoretski stekla pravo da stavi veto na avan-

ture svog ruskog saveznika koje bi mogle da je uguše. Evropsko saglasje, nazvano „Evropskim koncertom", podrazumevalo je da će u slučaju da dođe do sukoba interesa države konsenzusom rešavati sporove koji zadiru u opštu stabilnost.

Sveta alijansa je predstavljala najoriginalniji aspekt bečkog mirovnog sporazuma. Uzvišeni naziv tog sporazuma zaklanjao je njegov stvarni smisao – uvođenje etičkog ograničenja u odnose između velikih sila. Kako je očuvanje domaćih institucija postalo pitanje opstanka, evropske kontinentalne zemlje su bile primorane da izbegavaju sukobe koji bi u prethodnom veku bili neizbežni.

Bilo bi ipak suviše jednostavno dokazivati da postojanje sličnih institucija samo po sebi podrazumeva miroljubivu ravnotežu snaga među državama. Ako se izuzme Engleska, u XVIII veku su svi evropski monarsi vladali na osnovu božanskog prava, a njihove domaće institucije bile su međusobno veoma slične. Međutim, smatrajući da su te institucije neprikosnovene, a da su oni i njihova vlast večni, neprekidno su međusobno ratovali.

Vudro Vilson nije bio prvi koji je poverovao da karakter domaćih instituticija određuje ponašanje jedne države na međunarodnoj sceni. I Meternih je u to verovao, ali na osnovu potpuno drugačijih postavki. Dok je Vilson bio ubeđen da su demokratske zemlje po prirodi razumne i miroljubive, Meternih je smatrao da su opasne i nepredvidljive. Kao svedok patnji što ih je republikanska Francuska nanela Evropi, Meternih je mir poistovetio s legitimnom vlašću. On je očekivao da će krunisane glave, izdanci starih dinastija, svakako sačuvati osnovnu strukturu međunarodnih odnosa, ako ne i sam mir. U tom smislu, legitimitet je postao spona koja je povezivala međunarodni poredak.

Razlika između Vilsonovog i Meternihovog pristupa pravičnom unutrašnjem uređenju i međunarodnom poretku predstavlja osnov za razumevanje razlike u američkim i evropskim stavovima. Vilson se zalagao za principe za koje je smatrao da su revolucionarni i novi. Meternih se trudio da institucionalizuje vrednosti koje su po njemu bile veoma stare. Kao predsednik zemlje stvorene u nameri da čoveka učini slobodnim, Vilson je čvrsto verovao da demokratske vrednosti mogu da se pretoče u zakone, a potom i u potpuno nove svetske institucije. Meternih, predstavnik jedne stare države čije su institucije postepeno, skoro neosetno, nastajale, nije verovao da prava mogu da se uvedu zakonima. „Prava" su, prema Meternihu, jednostavno postojala po prirodi stvari. Da li ih potvrđuju zakoni ili ustav, bilo je u suštini tehničko pitanje koje nije imalo nikakve veze s ostvarivanjem slobode. Meternih je smatrao da garantovanje prava predstavlja paradoks: „Ono što se samo po sebi podrazumeva, gubi snagu kada se pojavi u vidu proizvoljnih proklamacija... Stvari koje se greškom obuhvate zakonom samo nameću ograničenja, ili čak potpuno poništavaju ono što je trebalo očuvati".[6]

Neke od Meternihovih maksima predstavljaju objašnjenje načina na koji je funkcionisalo Austrijsko Carstvo, nesposobno da se prilagodi novom svetu u nastajanju. Međutim, Meternih je ispoljavao i racionalističko ubeđenje da zakoni i prava postoje u prirodi, te da se stoga ne mogu nametati uredbama. Svoja uverenja je formirao na iskustvima Francuske revolucije koja je započela proklamovanjem prava čoveka, a završila se Velikim terorom. Vilson je potekao iz sredine koja nije iskusi-

la ništa slično, te stoga – petnaest godina pre pojave savremenog totalitarizma – nije mogao ni da zamisli na kakve stranputice narodna volja može da odvede.

Meternih je u periodu posle Bečkog kongresa odigrao odlučujuću ulogu u održavanju međunarodnog poretka i u tumačenju ciljeva Svete alijanse. Bio je prinuđen da preuzme tu ulogu zbog toga što se Austrija nalazila na udaru svake bure, i što su njene institucije sve manje odgovarale nacionalnim i liberalnim strujanjima toga vremena. Pruska je ugrožavala austrijske pozicije u Nemačkoj, a Rusija među njenim sopstvenim stanovništvom slovenskog porekla na Balkanu. Tu je bila i Francuska, uvek spremna da se prema Srednjoj Evropi postavi u skladu s Rišeljeovim testamentom. Meternih je znao da bi se Austrija iscrpla ukoliko bi se dozvolilo da te pretnje prerastu u odmeravanje snaga, bez obzira na ishod bilo kojeg pojedinačnog sukoba. Njegova politika se stoga zasnivala na korišćenju etičkog konsenzusa u cilju izbegavanja kriza ili u njihovom preusmeravanju ukoliko se nisu mogle izbeći; to je postizao diskretnim podržavanjem svake zemlje spremne da primi prvi udar u sukobu – Veliku Britaniju u odnosu na Francusku u Nizozemskoj, Veliku Britaniju i Francusku u odnosu na Rusiju, kada je u pitanju bio Balkan, i manje države u odnosu na Prusku u Nemačkoj.

Zahvaljujući svojoj izuzetnoj diplomatskoj veštini, Meternih je uspeo da od poznatih diplomatskih postavki stvori principe na osnovu kojih će funkcionisati spoljna politika. On je uspeo da ubedi svoja dva najbliža saveznika, koji su inače predstavljali podjednaku geopolitičku pretnju za Austrijsko Carstvo, da ideološka opasnost kao što je revolucija prevazilazi njihove vlastite strateške mogućnosti. Da je pokušala da iskoristi nemački nacionalizam, Pruska bi tridesetak godina pre Bizmarka osporila austrijski primat u Nemačkoj. Da su carevi Aleksandar I i Nikola I – kao što će to učiniti njihovi naslednici krajem veka – uzimali u razmatranje samo ruske geopolitičke mogućnosti, mogli su mnogo bolje da iskoriste raspadanje Otomanske imperije, i to na štetu Austrije. I jedan i drugi su se uzdržali i nisu iskoristili svoju prednost, stoga što to nije odgovaralo preovlađujućem načelu održavanja postojećeg stanja. Meternihova politika je Austriji koja je posle Napoleonovih ratova bila, činilo se, na izdisaju, udahnula novi život i omogućila joj da opstane još čitav jedan vek.

Tu preživelu carevinu, čiju je politiku vodio gotovo pola veka, spasao je čovek koji ju je u svojoj trinaestoj godini prvi put video, a tek u sedamnaestoj počeo u njoj da živi.[7] Otac kneza Klemensa fon Meterniha bio je upravitelj Rajnske oblasti, tada u posedu Habsburga. Kao kosmopolitska ličnost, Meternih se uvek lakše izražavao na francuskom nego na nemačkom. „Evropa već dugo", pisao je on 1824. Velingtonu, „za mene predstavlja otadžbinu (*patrie*)".[8] Protivnici, njegovi savremenici, podsmevali su se Meternihovim jasnim maksimama i uglačanim epigramima. Međutim, Volter i Kant bi razumeli te stavove. On je bio racionalista, izdanak epohe prosvećenosti, čovek koji se mimo svoje volje našao u nečemu što je bilo strano njegovoj naravi – burnim revolucionarnim događajima – a zatim na čelu države pod opsadom čija se struktura nije mogla izmeniti.

Meternihov stil odlikovali su trezvenost duha i umerenost ciljeva: „Ne zanoseći se apstraktnim idejama, mi prihvatamo stvari onakve kakve su i pokušavamo ko-

liko god nam to naše mogućnosti dozvoljavaju da se zaštitimo od iluzija u pogledu stvarnosti."[9] Odnosno, „ništa konkretno ne može da se definiše frazama koje se raspršavaju i nestaju čim se bolje prouče, recimo 'odbranom civilizacije'."[10]

Takvim stavovima Meternih se branio od mogućnosti da ga ponesu trenutne emocije. Čim je Napoleon pretrpeo poraz u Rusiji, još pre nego što su ruske trupe i stigle u Srednju Evropu, Meternih je Rusiju identifikovao kao potencijalnu dugoročnu opasnost. Kada su se njegovi susedi usredsredili na oslobađanje od francuske vlasti, on je austrijsko učešće u antinapoleonovskoj koaliciji uslovio tačnim utvrđivanjem ratnih ciljeva koji bi odgovarali opstanku njegove trošne imperije. Meternih se postavio potpuno drugačije nego što će se postaviti demokratske zemlje kada su se tokom Drugog svetskog rata našle u sličnoj situaciji u odnosu na Sovjetski Savez. On je, poput Kaslreja i Pita, verovao da jaka Srednja Evropa predstavlja preduslov za evropsku stabilnost. Čvrsto rešen da koliko god je to moguće izbegne odmeravanje snaga, Meternih je bio podjednako zainteresovan za vođenje politike i akumuliranje sirove snage:

> Stav (evropskih) sila razlikuje se u zavisnosti od njihovog geografskog položaja. Francuska i Rusija imaju samo jednu granicu koja bi se teško mogla ugroziti. *Rajna sa svojom trostrukom linijom utvrđenja obezbeđuje mir...* Francuskoj; zahvaljujući surovoj klimi... ruska granica na Njemenu nije ništa manje bezbedna. Austrija i Pruska su sa svih strana izložene opasnosti od napada susednih sila. Usled stalne pretnje od tih dveju sila, Austrija i Pruska mogu da osiguraju mir samo vođenjem mudre, odmerene politike i održavanjem dobrih odnosa i između sebe i sa svojim susedima...[11]

Uprkos tome što je Rusija bila potrebna kao zaštita od Francuske, Austrija se plašila svog opasnog saveznika, a posebno sklonosti ruskog cara da ratuje za svoje ideje. Taljeran je rekao da Aleksandar I nije slučajno sin ludog cara Pavla. Meternih je Aleksandra opisao kao „čudnu mešavinu muških vrlina i ženskih slabosti, čoveka preslabog za stvarnu ambiciju, ali prejakog za čistu sujetu".[12]

Po Meternihu, Rusija je nametala problem ne toliko u pogledu obuzdavanja njene agresivnosti – što je iziskivalo napor koji bi u potpunosti iscrpeo Austriju – koliko u pogledu sputavanja njenih ambicija. „Aleksandar *želi mir u svetu*", izvestio je jedan austrijski diplomata, „*ali ne zbog samog mira i njegovih blagodeti*, već više zbog sebe samog; ne bezuslovno, već uz njegove lične uslove: on bi morao da bude arbitar tog mira, od njega bi potekli mir i sreća u svetu i cela Evropa bi trebalo da shvati da je taj mir njegovo delo, da zavisi od njegove dobre volje i da ga on po sopstvenoj ćudi može poremetiti..."[13]

Kaslrej i Meternih su se razilazili u pogledu načina na koji bi se mogla obuzdati nestalna i nametljiva Rusija. Kao ministar spoljnih poslova ostrvske zemlje udaljene od poprišta sukoba, Kaslrej je bio spreman da se odupre isključivo otvorenim napadima, i to samo onima koji ugrožavaju ravnotežu. Meternihova zemlja, s druge strane, nalazila se u središtu kontinenta i nije sebi mogla to da dopusti. Upravo stoga što nije imao poverenja u Aleksandra, Meternih se trudio da mu uvek bude

blizak, kako bi sprečio bilo kakvu naznaku pretnje iz tog pravca. „Ukoliko samo jedan top opali", pisao je on, „Aleksandar će nam pobeći na čelu svoje pratnje, posle čega više neće moći da se ograniči na ono što u tom trenutku bude shvatio kao svoje bogomdano pravo".[14]

Da bi ublažio Aleksandrov fanatizam, Meternih je primenjivao dvostruku strategiju. Pod njegovim vodstvom, Austrija je predvodila borbu protiv nacionalnih pokreta, mada nipošto nije pristajao da se to čini suviše otvoreno, ili da Austrija preduzima jednostrane mere. Još manje je bio sklon podsticanju drugih da deluju na svoju ruku, delimično stoga što je strahovao da bi misionarski poriv Rusiju mogao da odvede u ekspanzionizam. Po Meternihu, umerenost je predstavljala filozofsku vrlinu i praktičnu neophodnost. Jednom je, dajući uputstva nekom austrijskom ambasadoru, napisao: „Mnogo je važnije eliminisati pretenzije drugih, nego istrajavati na sopstvenim... ukoliko tražimo malo, proporcionalno ćemo dobiti mnogo."[15] Kad god je to bilo moguće, pokušavao je da ublaži „krstaške" planove ruskog cara time što ga je uključivao u savetovanja koja su oduzimala mnogo vremena, kao i time što ga je ograničavao na ono u vezi s čim bi Evropa mogla da postigne konsenzus.

Drugi pravac Meternihove strategije predstavljalo je jedinstvo konzervativnih snaga. Kad god bi postalo neizbežno da se nešto preduzme, Meternih se oslanjao na nadmudrivanje koje je jednom ovako opisao: „Austrija sve razmatra uzimajući u obzir *suštinu*. Rusija iznad svega želi *formu*; Britanija želi *suštinu* bez forme... Naš zadatak će biti da spojimo ono *nemoguće* za šta se zalaže Britanija i ruske hirove."[16] Meternih je svojom umešnošću omogućio Austriji da tridesetak godina određuje tempo događaja, time što je na osnovu jedinstvenih konzervativnih interesa od Rusije, zemlje od koje je strahovao, stvorio partnera, dok je Veliku Britaniju, u koju je imao poverenja, pretvorio u poslednje uporište za suprotstavljanje pretnjama ravnoteži snaga. Međutim, neizbežan ishod mogao je samo da se odloži. Uprkos tome, očuvati još sto godina jednu veoma staru državu na osnovu vrednosti koje odudaraju od glavnih tokova u njenom okruženju nije nimalo beznačajan uspeh.

Nedoumica s kojom se Meternih stalno suočavao sastojala se u tome što je približavanje ruskom caru sve više dovodilo u pitanje njegove odnose s Britancima, a što je to više činio, *morao je* više da se približi ruskom caru kako bi izbegao izolaciju. Idealnu kombinaciju za Meterniha predstavljala bi britanska podrška radi očuvanja teritorijalne ravnoteže i ruska podrška u cilju suzbijanja nemira u zemlji – četvorni savez za očuvanje geopolitičke bezbednosti i Sveta alijansa za osiguranje stabilnosti u zemlji.

Međutim, kako je vreme prolazilo, a sećanje na Napoleona bledelo, ova kombinacija se sve teže održavala. Što su se ti savezi više približavali sistemu kolektivne bezbednosti i evropske vlade, to je Velika Britanija sve više osećala da mora iz njih da se isključi. A što se Velika Britanija više udaljavala, Austrija je postajala zavisnija od Rusije, zbog čega je sve rigidnije branila konzervativne vrednosti. To se pretvorilo u začarani krug iz kojeg se nije moglo izići.

Ma koliko da je imao razumevanja za austrijske probleme, Kaslrej nije mogao da navede Veliku Britaniju da se pozabavi mogućim umesto samo stvarnim opasnostima. „Kada se teritorijalna ravnoteža snaga u Evropi poremeti", uveravao je Ka-

slrej, „ona (Britanija) može efikasno da se umeša, ali ovo je poslednja vlada u Evropi od koje se može očekivati da će se upustiti u razmatranje bilo kakvog apstraktnog pitanja... Mi ćemo zauzeti svoje mesto kada stvarna opasnost ugrozi evropski poredak, ali ova zemlja ne može i neće da deluje na osnovu apstraktnih i spekulativnih načela predostrožnosti".[17]

Uprkos svemu, srž Meternihovih problema predstavljalo je to što ga je nužda primoravala da se kao praktičnim pitanjem pozabavi baš onim u čemu Velika Britanija vidi apstrakciju i spekulaciju. Naime, brzo se pokazalo da nemiri u zemlji predstavljaju opasnost koju Austrija najteže može da suzbije.

Da bi u načelu ublažio neslaganja, Kaslrej je predložio održavanje povremenih sastanaka ili kongresa ministara spoljnih poslova na kojima bi se razmatrala situacija u Evropi. Sistem održavanja kongresa predstavljao je pokušaj da se postigne konsenzus u vezi s pitanjima s kojima je Evropa bila suočena i da se utre put za njihovo rešavanje na multilateralnoj osnovi. Međutim, Velika Britanija nije bila sklona sistemu evropske vlade, stoga što se on suviše približio ujedinjenoj Evropi kojoj su se Britanci stalno protivili. U skladu sa svojom tradicionalnom politikom, nijedna britanska vlada nikada nije preuzela stalnu obavezu da razmatra aktuelne događaje ukoliko nije bila suočena s konkretnom pretnjom. Učešće u evropskoj vladi nije za britansko javno mnjenje bilo ništa privlačnije nego što će sto godina kasnije Društvo naroda biti za Ameriku, i to iz sličnih razloga.

Britanski kabinet je sasvim jasno ispoljio svoje rezerve još na prvom takvom skupu, na kongresu u Eks-la-Šapelu 1818. Instrukcije što ih je tom prilikom dobio Kaslrej odišu mrzovoljom: „Mi ovom prilikom prihvatamo, mada nerado (opštu deklaraciju), i jasno stavljamo do znanja (drugorazrednim silama) da... povremeni skupovi...: treba da se ograniče na jednu... temu, ili čak... na jednu silu, Francusku, a ne da podrazumevaju obavezu da se interveniše ukoliko međunarodno pravo ne opravdava uplitanje. Naša stvarna politika se uvek zasnivala na tome da se ne uplićemo ukoliko situacija zaista nije ozbiljna, a tada to činimo žestoko".[18] Velika Britanija je želela da se Francuska drži pod kontrolom, ali izvan toga u Londonu je preovladavao dvostruki strah – od „angažovanja na kontinentu" i od ujedinjene Evrope. Samo jednom prilikom Velika Britanija je smatrala da diplomatska aktivnost koja se vodila na kongresu odgovara njenim ciljevima. Tokom grčkog ustanka 1821. godine, Engleska je želju ruskog cara da zaštiti hrišćansko stanovništvo od Otomanskog Carstva koje se urušava, protumačila kao prvu fazu pokušaja Rusije da osvoji Egipat. S obzirom na to da su u pitanju bili britanski strateški interesi, Kaslrej se nije ustezao da na ruskog cara apeluje u ime samog svetog jedinstva koje je sve do tog trenutka pokušavao da ograniči na obuzdavanje Francuske. On je, na sebi svojstven način, podrobno objasnio razliku između teoretskih i praktičnih pitanja: „Pitanje Turske je potpuno druge prirode, i mi u Engleskoj njega ne razmatramo teoretski već praktično..."[19]

Međutim, Kaslrejovo pozivanje na Alijansu pre svega je ukazalo na njenu suštinsku krhkost. Savez u kojem jedan partner svoje lične strateške interese tretira kao jedino praktično pitanje, ne pruža nikakvu dodatnu sigurnost ostalim članovima. U tom slučaju ne postoji nikakva obaveza izvan one što bi pitanja od njihovog

nacionalnog interesa ionako nametala. Meterniha je nesumnjivo ohrabrivalo to što Kaslrej ispoljava lično razumevanje za njegove ciljeve, pa čak i za sâm sistem kongresa. Kaslrej je, po rečima jednog austrijskog diplomate, podsećao na „velikog ljubitelja muzike u crkvi – želi da aplaudira, ali se ne usuđuje."[20] Bilo kako bilo, u situaciji u kojoj se ni najevropskije orijentisan britanski državnik nije usuđivao da aplaudira onome u šta veruje, uloga Velike Britanije u „Evropskom koncertu" morala je da bude privremena i nedelotvorna.

Slično onome što će se sto godina kasnije dogoditi Vilsonu u vezi s Društvom naroda, Kaslrejovi pokušaji da ubedi Veliku Britaniju da se uključi u sistem kongresa umnogome su prevazišli ono što su engleske predstavničke institucije mogle da prihvate bilo teoretski, bilo sa strateškog stanovišta. Kaslrej je bio ubeđen, kao što će to biti i Vilson, da bi se opasnost od nove agresije najbolje mogla izbeći ukoliko bi se njegova zemlja uključila u neki stalni evropski forum koji bi otklanjao pretnje pre nego što prerastu u krize. On je Evropu razumeo mnogo bolje od većine njegovih britanskih savremenika i znao je da će u novouspostavljenu ravnotežu morati da se uloži mnogo truda. On je smatrao da je pronašao rešenje koje bi Velika Britanija mogla da podrži stoga što se od nje nije zahtevalo ništa više od prisustva na sastancima ministara spoljnih poslova četiri zemlje pobednice i što taj sistem nije imao obavezujući karakter.

Međutim, čak i takvi skupovi su britanski kabinet suviše podsećali na nekakvu evropsku vladu. U stvari, sistem kongresa nikada nije ni raščistio svoje početne nedoumice: Kada je Kaslrej došao na prvu konferenciju u Eks-la-Šapelu 1818, Francuska je bila uključena u sistem, a Velika Britanija je iz njega izišla. Kabinet nije dozvolio Kaslreju da prisustvuje evropskim kongresima koji su se potom održali u Tropau 1820, u Ljubljani 1821. i u Veroni 1822. Velika Britanija se distancirala od sistema koji je njen sopstveni ministar spoljnih poslova uspostavio, isto kao što će jedan vek kasnije Sjedinjene Države ostati izvan Društva naroda osnovanog na predlog njihovog predsednika. U oba slučaja, pokušaj lidera najmoćnije zemlje da uspostavi opšti sistem kolektivne bezbednosti propao je zbog ograničenja i tradicija njihovih zemalja.

I Vilson i Kaslrej su verovali da međunarodni poredak uspostavljen posle jednog katastrofalnog rata može da se zaštiti samo ako se u njega aktivno uključe svi relevantni članovi međunarodne zajednice, a posebno njihove vlastite zemlje. Oni su smatrali da bezbednost može da se ostvari samo kolektivno; ako jedna zemlja padne kao žrtva, na kraju će stradati sve. Kada se bezbednost ovako shvati, sve države imaju zajednički interes da se odupru agresiji, a još više da je spreče. Prema Kaslreju, Velika Britanija je, bez obzira na svoje stavove o pojedinim pitanjima, imala stvarni interes za očuvanje opšteg mira i održavanje ravnoteže snaga. On je, kao Vilson, smatrao da će se taj interes najbolje odbraniti učešćem u donošenju odluka koje utiču na međunarodni poredak, i u organizovanju otpora narušavanju mira.

Slaba tačka kolektivne bezbednosti sastoji se u tome što su interesi retko kada jedinstveni i što se bezbednost retko shvata na isti način. Članice opšteg sistema kolektivne bezbednosti će se stoga lakše složiti da ne deluju, nego što će postići dogo-

vor o zajedničkoj akciji; ako ih ne povezuju jasni opšti interesi, može im se dogoditi da ih napusti najmoćnija članica koja se oseća najbezbednijom, te joj je stoga ovakav sistem najmanje i potreban. Ni Vilson ni Kaslrej nisu bili u stanju da svoje države uključe u sistem kolektivne bezbednosti zato što zemlje iz kojih su poticali nisu osećale da im preti neka predvidiva opasnost, s kojom bi ionako mogle same da iziđu na kraj, *ili su smatrale da bi u slučaju potrebe mogle u poslednjem trenutku* da pronađu saveznike. I u jednoj i u drugoj zemlji preovladalo je mišljenje da učešće u Društvu naroda ili u sistemu evropskih kongresa ne povećava bezbednost već rizike.

Između ta dva anglosaksonska državnika ipak je postojala i jedna ogromna razlika. Kaslrej se nije razilazio samo sa svojim savremenicima, već i sa celokupnom savremenom spoljnom politikom svoje zemlje. On nije ostavio naslede; nijedan britanski državnik nije se oslanjao na Kaslreja kao na uzor. Vilson ne samo što je uspeo da pokrene izvornu američku motivaciju, već ju je preusmerio na novi, viši nivo. Svi njegovi naslednici su se u izvesnoj meri na njega oslanjali, a sama američka spoljna politika kasnije je formulisana na osnovu njegovih postavki.

Lord Stjuart, britanski „posmatrač", kome je bilo dopušteno da prisustvuje mnogim evropskim kongresima, inače Kaslrejov polubrat, najviše energije je utrošio na definisanje granica britanskog angažovanja, a ne na doprinos postizanju konsenzusa u Evropi. Na skupu održanom u Tropau podneo je memorandum kojim je potvrđeno pravo na samoodbranu, ali i naglašeno da Velika Britanija „kao članica Alijanse neće sebi nametnuti moralnu odgovornost za opšte održavanje reda".[21] Lord Stjuart je smatrao za svoju obavezu da na kongresu u Ljubljani ponovi kako se Velika Britanija nikada neće angažovati protiv „teorijskih opasnosti". Sam Kaslrej je izneo britanski stav u jednom zvaničnom dokumentu od 5. maja 1820. Četvorni savez, tvrdio je on, predstavljao je savez za „oslobođenje velikog dela evropskog kontinenta od francuske vojne dominacije... Međutim, njegov cilj nikada nije bila neka unija, ili svetska vlada, ili bavljenje unutrašnjim pitanjima drugih država".[22]

Kaslrej se na kraju našao u procepu između vlastitih ubeđenja i realnosti koju su nametale potrebe njegove zemlje. Iz te neodržive situacije nije mogao da vidi izlaz. „Sire", rekao je Kaslrej tokom svog poslednjeg razgovora s kraljem, „potrebno je da se oprostimo od Evrope; samo vi i ja poznajemo Evropu koju smo i spasli; niko osim mene ne razume ono što se događa na kontinentu".[23] Četiri dana kasnije izvršio je samoubistvo.

Kako je Austrija postajala sve više zavisna od Rusije, kao najveći problem s kojim je Meternih bio suočen nametalo se pitanje koliko će dugo njegovo pozivanje na careva konzervativna načela uspeti da zadrži Rusiju da ne iskoristi mogućnosti što joj se ukazuju na Balkanu i na periferiji Evrope. To mu je polazilo za rukom gotovo trideset godina tokom kojih je uspeo da sačuva evropski konsenzus u vezi s revolucijama u Napulju, Španiji i Grčkoj, kao i da odvrati Rusiju od intervencije na Balkanu.

Međutim, Istočno pitanje time nije bilo rešeno. Njega je, u suštini, nametnula borba za nezavisnost balkanskih naroda pod turskom vlašću. Istočno pitanje je za

Meterniha predstavljalo problem kako zbog toga što se kosilo sa sistemom koji je stvorio na osnovu opredeljenja za očuvanje postojećeg poretka, tako i stoga što su oslobodilački pokreti trenutno usmereni ka Turskoj, ubrzo mogli da se okrenu protiv Austrije. Povrh svega, za intervenciju je bio najraspoloženiji ruski car, ali niko, posebno u Londonu ili Beču – bez obzira na to što se baš on najviše zalagao za princip legitimiteta – nije verovao da bi on, jednom pošto bi pokrenuo svoju vojsku, bio spreman da i dalje čuva postojeći poredak.

Zajednički interes za ublažavanje poremećaja izazvanih urušavanjem Otomanske imperije izvesno vreme je održavao prijateljske odnose između Velike Britanije i Austrije. Mada su ih se pojedini balkanski problemi veoma malo ticali, Englezi su se žestoko protivili ruskom prodoru u tom pravcu, budući da su ga shvatali kao pretnju britanskim interesima u Sredozemlju. Meternih je podržavao taj otpor, ali nikada nije neposredno učestvovao u onome što su Britanci činili da bi zaustavili ruski ekspanzionizam. Njegova vešta i iznad svega diskretna diplomatija – oslonjena na značaj evropskog jedinstva, laskanje Rusima i ulagivanje Britancima – omogućila je Austriji da očuva podršku Rusije, dok je suzbijanje ruskog ekspanzionizma prepuštala drugim zemljama.

Meternihov odlazak s političke scene 1848. godine predstavljao je početak kraja balansiranja koje je Austriji omogućilo da koristeći jedinstvo konzervativnih interesa očuva odluke Bečkog kongresa. Legitimitet svakako nije mogao zauvek da nadoknađuje stalno pogoršavanje geopolitičkog položaja Austrije, ili sve veći nesklad između njenih domaćih institucija i preovlađujućih nacionalnih tendencija. Međutim, suštinu državništva čine nijanse. Za razliku od Meterniha koji je vešto koristio Istočno pitanje, njegovi naslednici su svoju nesposobnost da osavremene domaće institucije pokušali da nadoknade usklađivanjem svoje diplomatije sa sve prisutnijom politikom sile koja je ne obazirući se na legitimitet vremenom dovela do narušavanja međunarodnog poretka.

To je bio razlog zbog kojeg se „Evropski koncert" slomio na Istočnom pitanju. Godine 1854, velike sile su zaratile prvi put od vremena Napoleona. Taj sukob, odnosno Krimski rat koji je istorija dugo osuđivala kao potpunu besmislicu i kao nešto što se moglo izbeći, paradoksalno, nisu izazvale zemlje u čije je interese Istočno pitanje u velikoj meri zadiralo – Rusija, Velika Britanija ili Austrija – već Francuska.

Godine 1852, francuski car Napoleon III, koji je nešto pre toga izvršio državni udar koji ga je doveo na presto, ubedio je turskog sultana da mu dodeli „titulu" zaštitnika hrišćana u Otomanskom Carstvu, odnosno ulogu što je po tradiciji pripadala ruskom caru. Nikola I se razbesneo stoga što je Napoleon, po njemu nelegitiman vladar i skorojević, zauzeo rusko mesto zaštitnika slovenskih naroda na Balkanu, i zatražio je isti status kao Francuska. Kada je sultan odbio njenog emisara, Rusija je prekinula diplomatske odnose s Turskom. Britansku spoljnu politiku u to vreme je formulisao lord Palmerston, poznat po preteranom podozrenju prema Rusiji. On je smesta odaslao kraljevsku mornaricu u Dardanele. Ruski car se i dalje ponašao u duhu Meternihovog sistema: „Vas četiri", rekao je misleći na ostale velike sile, „možete da mi izdajete naređenja, ali to se nikada neće dogoditi. Mogu da se oslo-

nim na Berlin i na Beč".[24] Da bi to i pokazao, Nikola je naredio okupaciju kneževina Moldavije i Vlaške (današnja Rumunija).

Austrija, koja je mogla najviše da izgubi u ratu, predložila je rešenje koje se samo po sebi nametalo – da Francuska i Rusija zajednički deluju kao zaštitnici hrišćana u Otomanskom Carstvu. Palmerston nije bio raspoložen ni za kakvo rešenje. Da bi ojačao britansku pregovaračku poziciju, poslao je kraljevsku mornaricu na ulaz u Crno more i time ohrabrio Tursku da objavi rat Rusiji. Velika Britanija i Francuska su podržale Tursku.

Međutim, stvarni uzroci tog rata bili su mnogo dublji. Pozivanje na religiju bilo je u stvari izgovor za političke i strateške planove. Nikola I je sledio stari ruski san o osvajanju Carigrada i izlasku na Bosfor i Dardanele. Napoleon III je video mogućnost da izvede Francusku iz izolacije i da slabljenjem Rusije razbije Svetu alijansu. Palmerston je tražio bilo kakav izgovor da za sva vremena prekine ruski prodor ka Bosforu i Dardanelima. Kada je izbio rat, britanski brodovi su ušli u Crno more i počeli da uništavaju rusku Crnomorsku flotu. Anglo-francuske snage iskrcale su se na Krimu da bi osvojile rusku pomorsku bazu Sevastopolj.

Ti događaji za austrijske političare nisu značili ništa drugo osim problema. Oni su pridavali značaj svom tradicionalnom prijateljstvu s Rusijom, ali su strahovali da bi ruski prodor na Balkan mogao da podstakne nemire među njihovim podanicima slovenskog porekla; istovremeno su se plašili da bi svrstavanje uz svog starog prijatelja, Rusiju, pružilo Francuskoj izgovor za napad na austrijske teritorije u Italiji.

Austrija je u početku objavila neutralnost, što je predstavljalo mudar potez. Međutim, novi austrijski ministar spoljnih poslova grof Buol je smatrao da neaktivnost dovodi do suviše velike napetosti, a da je francuska pretnja austrijskim posedima u Italiji suviše ozbiljna. Dok su britanska i francuska vojska opsedale Sevastopolj, Austrija je ruskom caru poslala ultimativni zahtev za povlačenje iz Moldavije i Vlaške. To je bio odlučujući činilac za okončanje Krimskog rata – ili su bar tako o tome kasnije mislili ruski političari.

Austrija je tako odbacila kao balast Nikolu I i čvrsto prijateljstvo s Rusijom, koje je poticalo još iz vremena Napoleonovih ratova. Nepromišljenost i strah naveli su Meternihove naslednike da se odreknu tradicionalnog jedinstva konzervativnih snaga, koje je on brižljivo, a povremeno i mukotrpno, održavao više od trideset godina. Čim je Austrija zbacila okove zajedničkih vrednosti, i Rusija je dobila odrešene ruke da sopstvenu politiku sprovodi isključivo na osnovu geopolitičke koristi. Sledeći vlastiti put, Rusija je morala da se sukobi s Austrijom u vezi s budućnošću Balkana, a vremenom i da pokuša da podrije Austrijsko Carstvo.

Odluke Bečkog kongresa sprovođene su pedeset godina zahvaljujući tome što su tri istočne sile – Pruska, Rusija i Austrija – u svom jedinstvu videle glavnu branu revolucionarnom haosu i francuskoj dominaciji u Evropi. Međutim, u Krimskom ratu, Austrija („evropski dom lordova", kako ju je Taljeran nazivao) uplela se u nesigurno savezništvo s Napoleonom III, koji se spremao da podrije austrijske pozicije u Italiji, i Velikom Britanijom koja nije bila spremna da se upliće u evropske poslove. Tim postupkom, Austrija je Rusiji i Pruskoj, svojim pohlepnim saveznicima iz Svete alijanse, dala odrešene ruke da otvoreno slede vlastite nacionalne interese. Pruska je iz-

nudila povlačenje Austrije iz Nemačke, dok se sve veće rusko uplitanje na Balkanu pretvorilo u jednu od varnica što će izazvati svetski rat i konačni raspad Austrije.

Suočena s realnošću politike sile, Austrija nije shvatila da njen spas leži u evropskom opredeljenju za legitimitet. Koncepcija jedinstva konzervativnih interesa prevazilazila je državne granice, što je ublažavalo sukobe do kojih je politika sile dovodila. Time što je isticao nacionalni interes, naglašavao sukobe i sve strane izlagao većem riziku, nacionalizam je imao potpuno suprotan efekat. Austrija se uključila u nadmetanje u kojem, s obzirom na sve svoje slabe tačke, nije mogla da pobedi.

Pet godina po okončanju Krimskog rata, italijanski nacionalistički vođa Kamilo Kavur pokrenuo je proces oslobađanja Italije od Austrije. On je uz francusko savezništvo i ruski prećutni pristanak poveo rat protiv Austrije, što bi u prethodnom periodu bilo nezamislivo. Tokom narednih pet godina, Bizmark će poraziti Austriju u ratu za prevlast u nemačkim zemljama. Rusija je i tog puta stajala po strani, što je učinila i Francuska, mada nerado. U Meternihovo vreme, „Evropski koncert" bi se okupio i posavetovao o načinu na koji će stišati buru. Ali tada, kao i ubuduće, diplomatija će se mnogo više oslanjati na golu silu nego na zajedničke vrednosti. Mir je održavan još pedeset godina, mada su se iz decenije u deceniju tenzije povećavale, dok je trka u naoružanju postajala sve žešća.

Velika Britanija se potpuno drugačije postavila prema politici sile u međunarodnim odnosima. Pre svega, ona svoju bezbednost nikada nije zasnivala na sistemu kongresa; ta zemlja se prema novoj strukturi međunarodnih odnosa po običaju odnosila kao prema poslovnoj transakciji. Velika Britanija je u XIX veku postala dominantna zemlja u Evropi. Ona je svakako bila dovoljno jaka da opstane sama, a uživala je i prednost svog geografskog položaja koji ju je štitio od poremećaja na kontinentu. Engleska je, međutim, imala još jednu prednost – političare koji su nepokolebljivo, bez ikakve sentimentalnosti, sledili isključivo svoj nacionalni interes.

Kaslrejovi naslednici nisu razumevali Evropu ni izbliza onako dobro kao on. Međutim, oni su tačnije shvatali suštinu nacionalnog interesa koji su izuzetno vešto i uporno sledili. Džordž Kaning, Kaslrejov neposredni naslednik, nije oklevao da smesta prekine i ono malo veza preko kojih je Kaslrej, makar izdaleka, održavao svoj uticaj na evropske kongrese. Kaning se još 1821, godinu dana pre nego što je nasledio Kaslreja, založio za politiku „neutralnosti rečju i delom".[25] „Ne dozvolimo sebi", rekao je on, „da u nerazumnom romantičarskom duhu pretpostavimo da sami možemo da preporodimo Evropu".[26] Postavši ministar spoljnih poslova, Kaning nije ostavio ni traga sumnji da je njegov osnovni princip nacionalni interes koji se, kako je smatrao, nije uklapao u stalno angažovanje u Evropi:

> ...to što smo blisko povezani s evropskim poretkom, ne znači da treba i da se u svim prilikama angažujemo, da se neumorno uplićemo u probleme zemalja koje nas okružuju.[27]

Drugim rečima, Velika Britanija će zadržati pravo da u svakom slučaju ponaosob, u skladu s nacionalnim interesom, odredi svoj put, dakle slediće politiku za koju saveznici, ukoliko ne mogu da joj posluže, uopšte nisu značajni.

Palmerston je 1856. godine ovako definisao britanske nacionalne interese: „Kada mi ljudi postavljaju pitanja u vezi s onim što se naziva politikom, odgovaram samo da mi nameravamo da činimo ono što mislimo da je najbolje u svakoj prilici koja iskrsne, rukovodeći se pri tome isključivo interesom naše zemlje".[28] Zvanično tumačenje britanske spoljne politike, kao što se vidi iz ovog objašnjenja britanskog ministra spoljnih poslova, ser Edvarda Greja, nije postalo ništa preciznije ni pola veka kasnije: „Britanski ministri spoljnih poslova su se rukovodili onim što im se činilo da predstavlja neposredan interes ove zemlje, dok se u detaljna predviđanja budućnosti nisu upuštali."[29]

U većini drugih zemalja, ovakve izjave bile bi ismejane kao izlišno ponavljanje jednog te istog – mi činimo ono što je najbolje zato što smatramo da je to najbolje. U Velikoj Britaniji, one su se shvatale kao objašnjenje, a zahtevi da se definiše često korišćeni izraz „nacionalni interes" u toj zemlji su se retko postavljali: „Mi nemamo ni večne saveznike ni večne neprijatelje", rekao je Palmerston. Velikoj Britaniji nije bila potrebna zvanična strategija stoga što su njeni lideri veoma dobro, štaviše instinktivno, shvatali britanske interese, te su mogli spontano da deluju u svakoj situaciji koja bi iskrsla, čvrsto uvereni da će ih javno mnjenje podržati. Kako je to Palmerston rekao, „naši interesi su večni, a naša dužnost je da ih sledimo".[30]

Britanski političari su češće mnogo jasnije objašnjavali šta *nisu* spremni da brane nego da unapred odrede *casus belli*. Još manje su bili voljni da iznose pozitivne ciljeve, možda stoga što im je suviše odgovarao *status quo*. Čvrsto uvereni da će u svakom trenutku prepoznati britanski nacionalni interes, nisu osećali potrebu da ga unapred tumače. Oni su bili mnogo više skloni da sačekaju konkretan slučaj, pa da tek onda zauzmu stav, što ostale evropske zemlje nisu mogle da učine prosto zato što su upravo one *bile* ti konkretni slučajevi.

Britanski pristup bezbednosti nije se razlikovao od stava američkih izolacionista, pošto je i Velika Britanija smatrala da je ne može ugroziti ništa osim poremećaja katastrofalnih razmera. Međutim, Amerika i Velika Britanija su se razlikovale po pitanju odnosa između mira i unutrašnjeg uređenja drugih zemalja. Za razliku od svojih američkih kolega, britanski političari ni u kom smislu nisu smatrali da širenje demokratskih institucija predstavlja ključ za mir, niti su obraćali pažnju na institucije koje su se razlikovale od njihovih.

Tako je Palmerston 1841. godine objasnio britanskom ambasadoru u Petrogradu šta je Velika Britanija spremna i oružjem da brani, i zašto se neće protiviti promenama na čisto unutrašnjem planu:

> Jedan od opštih principa kojim će se vlada njenog veličanstva rukovoditi u svom stavu prema odnosima Engleske sa drugim zemaljama, jeste da se Engleska neće uplitati niti pribegavati sili zbog promena koje strane zemlje eventualno mogu da unesu u svoje ustave, niti će se obazirati na unutrašnje ustrojstvo za koje su se opredelile...
>
> Međutim, pokušaj neke zemlje da prigrabi i pripoji tuđu teritoriju predstavlja drugo pitanje; budući da takav pokušaj izaziva poremećaj postojeće ravno-

teže snaga, i da menjajući relativnu moć pojedinih država može da izazove opasnost za druge sile, britanska vlada smatra da u takvim slučajevima ima potpunu slobodu da se odupre...[31]

Svi britanski ministri su iznad svega bili zaokupljeni očuvanjem slobode delovanja vlastite zemlje. Godine 1841, Palmerston je ponovio da se Velika Britanija gnuša apstrakcija:

> Za Englesku nije uobičajeno da ulazi u obaveze zbog slučajeva koji se u stvari nisu dogodili, ili se neće dogoditi u bliskoj budućnosti...[32]

Skoro trideset godina kasnije, Gledston je u pismu kraljici Viktoriji istakao isto načelo:

> Engleska će u potpunosti samostalno procenjivati svoje obaveze u odnosu na činjenično stanje koje se javlja; ona se neće lišavati svoje slobode izbora, a neće je ni sužavati izjavama datim drugim silama u vezi s njihovim stvarnim ili pretpostavljenim interesima, čijim se makar i zajedničkim tumačima one smatraju...[33]

Istrajavajući na slobodi delovanja, britanski državnici su po pravilu odbacivali sve varijacije na temu kolektivne bezbednosti. Taj stav, kasnije nazvan „sjajnom izolacijom" odražavao je uverenje da Engleska u savezništvima može više da izgubi nego da dobije. Takvo držanje po strani jedna zemlja može sebi da dozvoli samo ukoliko je dovoljno jaka da ostane sama, odnosno ako ne predviđa nikakve opasnosti što bi mogle da iziskuju pomoć saveznika i ako je sigurna da ono što je ugrožava predstavlja još veću pretnju za njene potencijalne saveznike. Uloga zemlje koja održava evropsku ravnotežu pružala je Velikoj Britaniji sve poželjne i potrebne opcije. Takva politika bila je održiva stoga što nije težila za teritorijalnim proširenjima u Evropi; Engleska je mogla da bira evropske sporove u kojima će intervenisati, budući da je nasuprot nezajažljivom apetitu za kolonijalnim širenjem u prekomorskim zemljama, njen jedini interes u Evropi bila ravnoteža.

Uprkos tome, kada je u posebnim okolnostima trebalo delovati, „sjajna izolacija" nije sprečila Britaniju od stupanja u privremene saveze s drugim zemljama. Kao pomorska sila s velikom stajaćom vojskom, Velika Britanija je povremeno morala da sarađuje sa svojim evropskim saveznicima, za šta se uvek opredeljivala tek kad bi iskrsla potreba. U takvim prilikama, britanski političari su mogli da pokažu primetnu neosetljivost prema ranijim animozitetima. Godine 1839, u vreme odvajanja Belgije, Palmerson je najpre zapretio Francuskoj ratom ukoliko pokuša da uspostavi dominaciju nad novom državom, da bi joj potom, nekoliko godina kasnije, ponudio savezništvo u cilju garancije belgijske nezavisnosti: „Engleska sama ne može da sprovodi svoje planove na kontinentu; ona mora da ima saveznike kao oruđe s kojim će delovati".[34]

Brojna britanska *ad hoc* savezništva imala su, naravno, vlastite ciljeve koji su se obično odnosili na širenje uticaja ili teritorija u Evropi. Kada bi se njeni partneri proširili više nego što je to Engleska smatrala poželjnim, ona bi promenila stranu i u cilju očuvanja ravnoteže uspostavljala nove koalicije protiv ranijih saveznika. Zbog odsustva sentimentalnosti i egoizma, Velika Britanija je stekla naziv „perfidnog Albiona". Ova vrsta diplomatije možda nije odražavala neki posebno uzvišeni stav, ali je očuvala mir u Evropi, naročito kada je Meternihov sistem počeo da se kruni po krajevima.

Britanski uticaj je u XIX veku dostigao vrhunac. Velika Britanija je s punim pravom bila samopouzdana. Bila je vodeća industrijska zemlja, a njena mornarica je gospodarila morima. U periodu kada su druge zemlje potresali nemiri, u njoj je vladalo spokojstvo. U pogledu krupnih pitanja – kao što su intervencija ili neuplitanje, odbrana postojećeg stanja ili prihvatanje promena – britanski političari XIX veka nisu dozvoljavali da ih sputa bilo kakva dogma. Kada je Grčka otpočela borbu za nezavisnost dvadesetih godina, Velika Britanija je ispoljavala simpatije za grčko oslobađanje od otomanske vlasti sve dok jačanje ruskog interesa nije zapretilo njenom strateškom položaju u istočnom Sredozemlju. Međutim, Velika Britanija će 1840. godine intervenisati da bi zadržala Rusiju, čime je podržala *status quo* u Otomanskom Carstvu. Godine 1848, u vreme Mađarske bune, Velika Britanija, koja se zvanično zalagala za neuplitanje, u stvari je pozdravila rusku obnovu postojećeg stanja. Kada se Italija pedesetih godina pobunila protiv habsburške vlasti, Velika Britanija je prema njoj ispoljila simpatije, ali se nije uplitala. U cilju očuvanja ravnoteže snaga, Velika Britanija se kategorički nije opredeljivala ni za intervenciju ni za neuplitanje, niti je branila poredak uspostavljen u Beču, niti je delovala kao revizionistička sila. Njen stil je bio isključivo pragmatičan, a britanski narod se ponosio svojom sposobnošću da ispliva iz svake situacije.

Pa ipak, svaka pragmatična politika – u stvari, posebno pragmatična politika – mora da se zasniva na nekom čvrstom načelu kako se taktička veština ne bi nasumično rasipala. A čvrsto načelo britanske spoljne politike, bez obzira na to da li ga je jasno isticala, bila je njena uloga čuvara ravnoteže snaga, što je uopšteno značilo podržavanje slabijih protiv jačih. U Palmerstonovo vreme, ravnoteža snaga je do te mere prerasla u nepromenljivo načelo britanske politike, da mu nije bila potrebna nikakva teoretska odbrana; bilo kakva politika koja se u nekom trenutku vodila neizbežno se tumačila u smislu zaštite ravnoteže snaga. Izuzetna fleksibilnost primenjivala se na veliki broj stalnih, konkretnih ciljeva. Na primer, odlučnost da se najjačoj sili ne dozvoli da zaposedne Holandiju nije se promenila od vremena Vilijama III do izbijanja Prvog svetskog rata. Godine 1870, Dizraeli je iznova istakao to načelo:

> Vlada ove zemlje oduvek je smatrala da je u engleskom interesu da zemlje na evropskoj obali od Denkerka i Ostendea do ostrva u Severnom moru, pripadaju slobodnim, naprednim, miroljubivim zajednicama, koje uživaju u blagodetima slobode i bave se trgovačkim poslovima čime doprinose razvoju civilizacije, a ne da budu pod vlašću neke velike vojne sile...[35]

Koliko su nemački političari bili izolovani pokazuje i to što su se iskreno iznenadili kada je Velika Britanija 1914. godine na nemačku invaziju Belgije odgovorila objavom rata.

Tokom skoro celog XIX veka, očuvanje Austrije predstavljalo je važan britanski cilj. U XVIII veku, Marlborou, Karterit i Pit vodili su nekoliko ratova kako Francuska ne bi oslabila Austriju. Mada je Austrija u XIX veku manje strahovala od francuske agresije, Britanci su na nju i dalje gledali kao na korisnu protivtežu ruskom prodoru ka Bosforu i Dardanelima. Kada je revolucija 1848. zapretila da će dovesti do raspada Austrije, Palmerston je rekao:

> *Austrija se nalazi u središtu Evrope i predstavlja bedem protiv prodora s jedne i invazije s druge strane. Po mom mišljenju, politička nezavisnost i sloboda Evrope zavise od očuvanja celovitosti Austrije kao velike evropske sile; stoga sve što teži da neposredno ili izdaleka oslabi i obogalji Austriju, štaviše da ugrozi njen status prvorazredne sile i da je svede na državu od drugorazrednog značaja, mora da se shvati kao veliki poremećaj za Evropu koji svaki Englez treba da osudi i pokuša da spreči.*[36]

Posle 1848. godine, Austrija je sve više slabila, a njena politika je postajala sve pogrešnija, što je smanjivalo i njenu ulogu ključnog činioca britanske politike u istočnom delu Sredozemlja.

Engleska politika bila je usredsređena na sprečavanje Rusije da zaposedne Dardanele. Suparništvo Austrije i Rusije uglavnom se odnosilo na ruske planove u vezi s delovima Austrije naseljenim slovenskim narodima, što Veliku Britaniju nije mnogo zanimalo, dok kontrola Dardanela, s druge strane, nije predstavljala vitalan austrijski interes. Međutim, oslabljena Austrija je sve manje mogla da predstavlja odgovarajuću protivtežu Rusiji. Stoga je Britanija i ostala neutralna kada je Austrija pretrpela poraz od strane Pijemonta u Italiji, odnosno od Pruske u nadmetanju za primat u nemačkim zemljama – ispoljivši pri tome nezainteresovanost kakva bi samo tridesetak godina ranije bila nezamisliva. Krajem veka, britanskom politikom će dominirati strah od Nemačke, pri čemu će se na Austriju, kao nemačkog saveznika, u britanskim planovima prvi put gledati kao na protivnika.

Niko u XIX veku ne bi mogao da poveruje u mogućnost da će Velika Britanija jednog dana biti saveznik s Rusijom. Prema Palmerstonovom mišljenju, Rusija je „vodila politiku opšte agresije na sve strane, delimično zato što je to bilo u skladu sa carevim (Nikolinim) karakterom, delimično zato što je to predstavljalo deo samog sistema vlasti".[37] Dvadeset pet godina kasnije, taj stav je ponovio lord Klarendon, koji je tvrdio da Krimski rat predstavlja „borbu civilizacije protiv varvarstva".[38] Velika Britanija je veći deo veka posvetila nastojanjima da zaustavi širenje Rusije ka Persiji, kao i njeno približavanje Carigradu i Indiji. Biće potrebne decenije nemačke ratobornosti i bezobzirnosti da bi Britanija glavnu brigu u vezi sa svojom bezbednošću preusmerila na tu zemlju, što će se dogoditi tek krajem veka.

U Britaniji su se vlade menjale mnogo češće nego vlade takozvanih „istočnih dvorova"; nijedna od vodećih političkih ličnosti u Velikoj Britaniji – Palmerston,

Gledston i Dizraeli – nije ostajala godinama na vlasti, kao što je to bio slučaj s Meternihom, Nikolom I i Bizmarkom. Uprkos tome, ciljevi Velike Britanije bili su izuzetno konzistentni. Jednom kada bi krenula određenim pravcem, Britanija bi ga sledila s nepokolebljivom upornošću, zahvaljujući čemu je stekla odlučujući uticaj na očuvanje mira u Evropi.

Jedan od razloga za britansku nepokolebljivost u kriznim situacijama bio je predstavnički karakter njenih političkih institucija. Od 1700. godine, javno mnjenje je igralo značajnu ulogu u britanskoj spoljnoj politici. U XVIII veku ni u jednoj drugoj evropskoj zemlji nije postojalo „opoziciono" mišljenje u vezi sa spoljnom politikom; u Velikoj Britaniji, ono je predstavljalo deo sistema. U XVIII veku, torijevci su po pravilu zastupali kraljevu spoljnu politiku sklonu uplitanju u evropske sporove; vigovci, kao ser Robert Volpol, više su bili skloni ostajanju po strani u odnosu na evropske nesuglasice, dok su veći značaj pridavali širenju u prekomorskim zemljama. U XIX veku njihove uloge su se izmenile. Vigovci, kao Palmerston, zalagali su se za aktivnu politiku u Evropi, dok su se torijevci, kao Derbi ili Solzberi, oprezno odnosili prema angažovanju u drugim zemljama. Radikalni političari, kao što je bio Ričard Kobden, podržavali su konzervativce koji su se protivili intervencionizmu.

S obzirom na to da je britanska spoljna politika nastala iz otvorenih rasprava, britanski narod je ispoljavao izuzetno jedinstvo u vreme ratova. S druge strane, izrazito stranačka spoljna politika omogućila je i nešto veoma neobično – njenu promenu u slučaju smene na čelu vlade. Na primer, britanska podrška Turskoj iz sedamdesetih godina naglo je prekinuta kada je na izborima 1880. godine Dizraelija porazio Gledston koji se s etičkog stanovišta gnušao Turaka.

Velika Britanija se prema svojim predstavničkim institucijama odnosila kao prema nečemu što je samo njoj svojstveno. Britanska politika u Evropi oduvek se pravdala britanskim nacionalnim, a ne ideološkim interesima. Kad god je Velika Britanija ispoljila simpatije prema nekoj revoluciji, kao što se dogodilo 1848. u Italiji, to je bilo učinjeno isključivo iz praktičnih razloga. Tako je Palmerston s odobravanjem citirao Kaningovu pragmatičnu izreku: „Oni što zaustavljaju napredak zato što predstavlja novinu, biće prinuđeni da jednog dana prihvate novinu koja više neće predstavljati napredak".[39] Međutim, bio je to savet zasnovan na iskustvu, a ne zahtev da se britanske vrednosti ili institucije nameću drugima. Tokom celog XIX veka, Velika Britanija je o drugim zemljama donosila sud na osnovu njihove spoljne politike i uvek je, izuzev za vreme kratkog Gledstonovog intermeca, bila nezainteresovana za unutrašnje uređenje drugih zemalja.

Mada su Velika Britanija i Amerika ispoljavale sličnu sklonost da se klone stalnog angažovanja na međunarodnoj sceni, Velika Britanija je svoju verziju izolacionizma apsolutno drugačije opravdavala. Amerika je svoje demokratske institucije isticala kao primer ostatku sveta; Velika Britanija se prema svojim parlamentarnim institucijama odnosila kao prema nečemu što nema nikakve veze s drugim zemljama. Amerika je čvrsto verovala da će širenje demokratije obezbediti mir, odnosno da je to jedini način za postizanje trajnog mira. Velika Britanija je možda pokazivala veću sklonost prema unutrašnjem uređenju nekih zemalja, ali nikada nije bila spremna da zbog toga sebe dovede u opasnost.

Godine 1848, Palmerston je britanske istorijske sumnje u vezi s ukidanjem monarhije u Francuskoj i eventualnom pojavom nekog novog Bonaparte, podredio ovom praktičnom pravilu britanske politike: „Engleska deluje u skladu s nepromenljivim načelom da kao predstavnika svake zemlje prihvati onoga koga ta zemlja smišljeno odabere".[40]

Palmerston je skoro trideset godina bio glavni kreator britanske spoljne politike. Analizirajući njegov pragmatizam, Meternih je 1841. godine ispoljio cinično diviljenje:

> ...Šta želi lord Palmerston? On želi da Francuska oseti moć Engleske i zato joj pokazuje da će se egipatsko pitanje rešiti samo u skladu s njegovim željama, dok Francuska neće imati pravo da se u to upliće. On želi da dvema germanskim silama pokaže da mu nisu potrebne, da je Engleskoj dovoljna ruska pomoć. On želi da obuzda Rusiju i da je upregne u svoja kola, time što će je stalno zastrašivati mogućnošću da se ponovo približi Francuskoj.[41]

Ovo nije bilo netačno viđenje onoga što je Velika Britanija podrazumevala pod ravnotežom snaga. Ona je, konačno, zahvaljujući tome uspela da preživi čitav vek, a da samo jednom uđe u relativno kratak rat s nekom drugom velikom silom. Mada to u vreme izbijanja Krimskog rata nije bila ničija namera, upravo je on srušio poredak čije je temelje Meternih veoma brižljivo postavio na Bečkom kongresu. Međusobno udaljavanje trojice „istočnih" monarha, isključilo je iz evropske diplomatije element umerenosti. Usledilo je petnaest burnih godina pre nego što je uspostavljena nova, mnogo manje stabilna ravnoteža.

NAPOMENE

1. Sir Thomas Overbury, „Observations on His Travels"; *Stuart Tracts 1603-1693*, priređivač C. H. Firth (Constable, London, 1903), str. 227; citat iz: Martin Wight, *Power Politics* (Holmes and Meier, Njujork, 1978), str. 173.
2. Memorandum lorda Kaslreja, 12. avgust 1815; C. K. Webster, urednik, *British Diplomacy, 1813-1815* (G. Bell and Sons, London, 1921), str. 361-362.
3. Taljeran; Harold Nicolson, *The Congress of Vienna* (Harcourt Brace Jovanovich, broširano, Njujork/San Dijego/London, 1974), str. 155.
4. Wilhelm Schwarz, *Die Heilige Allianz* (Štutgart, 1935), str. 52 i dalje.
5. Asa Briggs, *The Age of Improvement 1783-1867* (Longmans, London, 1959), str. 345.
6. Klemens Metternich, *Aus Metternichs Nachgelassenen Papieren*, I-VIII, priredio Alfons von Klinkowstroem (Beč, 1880), VIII, str. 557 i dalje.
7. Materijal na ovim stranama zasniva se na autorovoj knjizi *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-1822* (Houghton Mifflin, 1973 Sentry Edition, Boston).
8. *Ibid*, str. 321.
9. Wilhelm Oncken, *Österreich und Preussen im Befreiungskriege*, I-II, (Berlin, 1880), II, str. 630 i dalje.
10. Metternich, *Nachgelassenen Papieren*, VIII, str. 365.
11. Oncken, *Österreich und Preussen*, I, str. 439 i dalje.
12. Metternich, *Nachgelassenen Papieren*, I, str. 316 i dalje.

13. Nicholas Mikhailovitch, *Les Rapports Diplomatiques du Lebzeltern* (Sankt Peterburg, 1915), str. 37 i dalje.

14. Schwarz, *Die Heilige Allianz*, str. 234.

15. Alfred Stern, *Geschichte Europas seit den Veträgen von 1815 bis zum Frankfurter Frieden von 1871*, I-X (Minhen-Berlin, 1913-1924), I, str. 298.

16. Hans Schmalz, *Versuche einer Gesamteuropäischen Organisation, 1815-20* (Bern, 1940), str. 66.

17. Poverljiv izveštaj lorda Kaslreja, 5. maj 1820; Sir A. W. Ward i G. P. Gooch, urednici, *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783-1919* (Macmillan, Njujork, 1923), II (1815-66), str. 632.

18. Viscount Castlereagh, *Correspondence, Dispatches and Other Papers*, I-XII, priredio njegov brat, markiz Londonderi (London, 1848-52), XII, str. 394.

19. Sir Charles Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh*, I-II (London, 1825. i 1931), II, str. 366.

20. Briggs, *Age of Improvement*, str. 346.

21. Webster, *Foreign Policy of Castlereagh*, II, str. 303 i dalje.

22. Kaslrejov poverljivi izveštaj od 5. maja 1820; Ward i Gooch, urednici, *Cambridge History*, II, str. 626-627.

23. Kissinger, *A World Restored*, str. 311.

24. A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford University Press, Oksford, 1965), str. 54.

25. Kaning; R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe, 1789-1914* (Cambridge University Press, Kembridž, 1955), str. 74.

26. *Ibid.*

27. Kaningov govor u Plimutu 28. oktobra 1823; *ibid*, str. 119.

28. Palmerstonovo pismo Klarendonu, 20. jul 1856; Harold Temperley i Lillian M. Penson, *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902)* (Cambridge University Press, Kembridž, 1938), str. 88.

29. Ser Edvard Grej; Seton-Watson, *Britain in Europe*, str. 1.

30. Palmerston; Briggs, *Age of Improvement*, str. 352.

31. Palmerstonova depeša br. 6 markizu Klenrikardu (ambasadoru u Petrogradu), 11. januar 1841; Temperley i Penson, *Foundations of Foreign Policy*, str. 136.

32. *Ibid*, str. 137.

33. Gledstonovo pismo kraljici Viktoriji, 17. april 1869; Harold Nicolson, *Diplomacy* (Oxford University Press, London, 1963), str. 137.

34. Palmerston; Briggs, *Age of Improvement*, str. 357.

35. Dizraelijevo obraćanje Donjem domu, 1. avgust 1870; *Parliamentary Debates* (Hansard), 3/SSIII (Cornelius Buck, London, 1870), stubac 1289.

36. Palmerstonovo obraćanje Donjem domu, 21. jul 1849; Temperley i Pension, *Foundations of Foreign Policy*, str. 173.

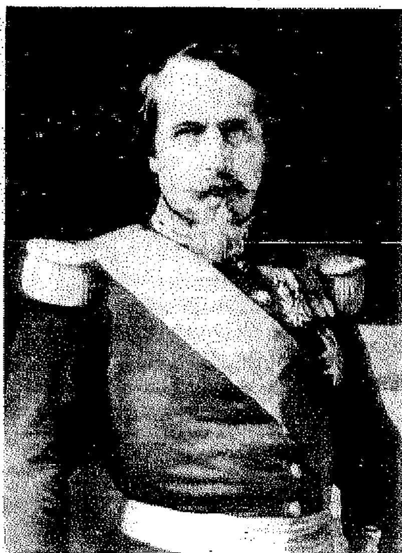
37. Palmerston; Briggs, *Age of Improvement*, str. 353.

38. Klarendonovo obraćanje Gornjem domu, 31. mart 1854; Seton-Watson, *Britain in Europe*, str. 327.

39. Palmerstonovo obraćanje Donjem domu, 21. jul 1849; Temperley i Penson, *Foundations of Foreign Policy*, str. 176.

40. Joel H. Wiener, urednik, *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire 1689-1971* (Chelsea House u saradnji s McGraw-Hill, Njujork/London, 1972), str. 404.

41. Meternih, 30. jun 1841; Seton-Watson, *Britain in Europe*, str. 221.





DVA REVOLUCIONARA: NAPOLEON III I BIZMARK

U predvečerje Krimskog rata, Meternihov sistem je doživeo krah, a naredne dve decenije bile su gotovo u potpunosti obeležene sukobima: ratom Pijemonta i Francuske protiv Austrije 1859. godine, ratom zbog Šlezviga i Holštajna 1864, Austrijsko-pruskim ratom 1866. i Francusko-pruskim ratom 1870. Iz ovog meteža u Evropi se na kraju uspostavila nova ravnoteža snaga. Učešćem u tri rata i podsticanjem ostalih, Francuska je izgubila dominantan položaj koji je preuzela Nemačka. Što je još značajnije, nestala su i sva etička ograničenja Meternihovog poretka. Simbol tog poremećaja postalo je korišćenje jednog novog termina za vođenje politike ravnoteže snaga bez ikakvih ograničenja: nemačka reč *Realpolitik* zamenila je francuski izraz *raison d'état*, mada je značenje ostalo isto.

Novi evropski poredak bio je zajedničko delo dva prilično različita čoveka koji će vremenom postati zakleti neprijatelji – cara Napoleona III i Ota fon Bizmarka. Njih dvojica nisu vodila računa o starim Meternihovim svetinjama kao što su: očuvanje legitimnih monarhija u interesu stabilnosti, suzbijanje nacionalnih i liberalnih pokreta i konsenzus vladara istih shvatanja kao temelj na kojem države grade svoje međusobne odnose. Oni su svoje delovanje zasnivali na realpolitici, odnosno ideji da odnose među državama određuje gola sila i da jači pobeđuje.

Napoleon III, bratanac velikog Bonaparte koji je opustošio Evropu, u mladosti je bio član tajnih italijanskih društava čiji je cilj bila borba protiv austrijske vlasti u Italiji. Napoleon je 1848. godine, posle revolucije, izabran za predsednika, ali je 1851. izveo državni udar, a 1852. se proglasio za cara. Oto fon Bizmark je bio iz-

danak jedne ugledne pruske porodice i žestok protivnik liberalne revolucije koja je 1848. zahvatila i Prusku. Godine 1862. postao je *Ministerpräsident* (predsednik vlade) samo zahvaljujući tome što kralj nije znao na koga drugog da se osloni da bi se izvukao iz ćorsokaka u koji je podela u vezi s vojnim izdacima odvela Parlament.

Napoleon III i Bizmark podjednako su doprineli rušenju poretka stvorenog na Bečkom kongresu, posebno u smislu samoograničavanja koje je proisticalo iz zajedničkih konzervativnih vrednosti. Teško je i zamisliti dve osobe koje bi se međusobno toliko razlikovale kao Bizmark i Napoleon III. „Gvozdenog kancelara" i „Sfingu iz Tiljerija" ujedinila je odvratnost prema nasleđenom poretku. Obojica su smatrala da poredak koji je 1815. godine Meternih stvorio u Beču predstavlja smetnju koju treba ukloniti. Napoleon III ga je mrzeo zato što je bio na brzinu stvoren radi obuzdavanja Francuske. Mada nije posedovao megalomanske ambicije svoga strica, ovaj zagonetni državnik je smatrao da Francuska ima pravo na povremena teritorijalna osvajanja i nije želeo da mu se na tom putu ispreči ujedinjena Evropa. Štaviše, on je bio ubeđen da ideje kao što su nacionalizam i liberalizam svet poistovećuje s Francuskom, te da bečki poredak, gušeći ih, obuzdava njegove lične ambicije. Bizmark je prezirao Meternihovo delo stoga što je Prusku ograničio na mlađeg partnera Austrije u Nemačkom savezu, a bio je ubeđen i da njegovu zemlju sputava to što je u nemačkim zemljama na vlasti ostalo previše vladara. Bečki poredak je trebalo uništiti kako bi Pruska mogla da ostvari ono što joj je sudbina namenila – da ujedini Nemačku.

Iako su i jedan i drugi prezirali postojeći poredak, ova dva revolucionara na kraju su ostvarila dijametralno različite rezultate. Napoleon je „postigao" suprotno od onoga što je želeo da ostvari. Videvši u sebi čoveka koji će uništiti bečki poredak i nadahnuće evropskog nacionalizma, on je evropsku diplomatiju doveo u stanje pometnje iz kojeg Francuska dugoročno neće izvući ništa, dok će druge zemlje ostvariti korist. Napoleon je omogućio ujedinjenje Italije i nenamerno podstakao ujedinjenje Nemačke, a i jedno i drugo je u geopolitičkom smislu oslabilo Francusku i uništilo istorijske osnove za francusku hegemoniju u Srednjoj Evropi. Francuska ne bi bila sposobna da spreči ove događaje, ali Napoleonova pogrešna politika ih je umnogome ubrzala, dok je istovremeno smanjila mogućnost Francuske da u skladu sa svojim dugoročnim interesima formuliše novi međunarodni poredak. Napoleon je pokušao da sruši bečki poredak zato što je smatrao da izoluje Francusku – što je u izvesnoj meri i bilo tačno – pa ipak, u vreme kada se njegova vladavina okončala, 1870. godine, Francuska je bila mnogo više izolovana nego što je to bila u Meternihovo vreme.

Bizmarkovo nasleđe bilo je potpuno drugačije. Malo je državnika koji su tok istorije promenili u meri u kojoj je on to učinio. Pre nego što je postao predsednik pruske vlade, očekivalo se da će se ujedinjenje Nemačke ostvariti na neki parlamentaran, ustavni način, čemu je težila revolucija iz 1848. Pet godina kasnije, Bizmark je već uveliko bio na putu da reši problem ujedinjenja koji je pritiskao tri generacije Nemaca, ali je to postigao oslanjajući se na prusku vojnu nadmoć, a ne na parlamentarne, demokratske institucije. Bizmarkovo rešenje nikada nije podržavala nijedna parlamentarna grupa. Novu Nemačku – suviše demokratsku za konzervativ-

ce, suviše autoritarnu za liberale, suviše oslonjenu na moć za legitimiste – stvorio je prema svojoj meri jedan čovek na osnovu genijalne zamisli da snage koje je sam oslobodio (kako domaće tako i strane) vešto usmerava koristeći se njihovim antagonizmima; bilo je to umeće kojim je on lično savršeno ovladao, ali je u potpunosti prevazilazilo sposobnosti njegovih naslednika.

Napoleona III su za života nazivali „Sfingom iz Tiljerija" stoga što se verovalo da stalno kuje neke krupne, velike planove koje niko nije mogao da nasluti sve dok postepeno ne počne da ih sprovodi. Smatralo se i da je izuzetno lukav, stoga što je izveo Francusku iz diplomatske izolacije u kojoj se našla posle Bečkog kongresa i što je izazivanjem Krimskog rata podstakao raspad Svete alijanse. Na samom početku njegove vladavine prozreo ga je samo jedan evropski državnik – Oto fon Bizmark. On je pedesetih godina za Napoleona podsmešljivo rekao da se „njegova inteligencija precenjuje na račun njegove sentimentalnosti".

Napoleona III je, isto kao njegovog strica, opsedalo to što ne poseduje legitimitet. Mada je o sebi mislio kao o revolucionaru, čeznuo je za time da ga prihvate legitimni evropski kraljevi. Da se još pridržavala svojih početnih uverenja, Sveta alijansa bi svakako pokušala da uništi republikanske institucije koje su 1848. zamenile francusku monarhiju. Međutim, krvoproliće koje je izazvala Francuska revolucija još je bilo u živom sećanju, ali isto tako i činjenica da je upravo strana intervencija 1792. godine izazvala francusku revolucionarnu vojsku da krene u pohod na Evropu. Istovremeno, podjednako veliki strah od strane intervencije odvratio je novu francusku republiku od izvoza revolucije. Našavši se u pat poziciji, konzervativne sile su same sebe naterale da nevoljno priznaju republikansku Francusku, na čijem čelu se najpre našao pesnik i državnik Alfons de Lamartin, a zatim Napoleon, prvo kao izabrani predsednik, a već od 1852. kao car Napoleon III, pošto je decembra prethodne godine izvršio državni udar i pogazio ustav na osnovu čijih odredbi nije mogao ponovo da bude izabran.

Čim je Napoleon III proglasio Drugo carstvo, ponovo se otvorilo pitanje legitimiteta. Ono se ovoga puta odnosilo na dilemu u vezi s priznavanjem Napoleona za cara, budući da je prema odlukama Bečkog kongresa članovima porodice Bonaparta izričito bilo zabranjeno stupanje na francuski presto. Austrija je prva prihvatila ono što se nije moglo promeniti. Austrijski ambasador u Parizu, baron Hibner, zabeležio je karakterističnu, ciničnu primedbu svoga pretpostavljenog, kneza Švarcenberga, izrečenu 31. decembra 1852, koja je obeležila kraj Meternihove ere: „Prošlo je vreme principa."[1]

Sledeće što je Napoleona brinulo bilo je to da li će mu se monarsi obraćati s „brate", kako su se međusobno oslovljavali, ili na neki manje intiman način. Na kraju su austrijski i pruski vladar popustili pred Napoleonom, dok je neumoljivi car Nikola I odbio da ga oslovi drugačije nego s „prijatelju". Imajući na umu mišljenje ruskog cara o revolucionarima, on je nesumnjivo smatrao da je Napoleona i time nagradio više nego što je zasluživao. Hibner je zabeležio uvređenost u Tiljerijama:

> Oseća da ga stari evropski dvorovi preziru. To je crv koji izjeda srce cara Napoleona.[2]

Bez obzira na to da li je bio stvaran ili zamišljen, taj prezir je ukazivao na jaz između Napoleona i drugih evropskih monarha, što je predstavljalo jednu od psiholoških pobuda za njegovo lakomisleno i neumorno ruganje evropskoj diplomatiji.

Napoleonu III je, paradoksalno, mnogo više ležalo vođenje unutrašnje politike za koju u osnovi nije bio zainteresovan, nego spoljnih poslova, za šta nije posedovao ni potrebno znanje ni smelost. Kad god je sebi dopustio predah od revolucionarne misije koju je sam sebi dodelio, Napoleon bi mnogo doprineo razvoju Francuske. On je izveo industrijsku revoluciju i podstakao razvoj velikih kreditnih institucija koje su odigrale ključnu ulogu u ekonomskom razvoju zemlje. Za vreme njegove vladavine izvršena je rekonstrukcija Pariza koji je tada stekao svoj sadašnji veleiepan izgled. Početkom XIX veka Pariz je još bio srednjovekovni grad s uskim, krivudavim ulicama. Svom bliskom savetniku, baronu Osmanu, Napoleon je dao ovlašćenje i odobrio sredstva da stvori moderan grad sa širokim bulevarima, velikim javnim građevinama i panoramama od kojih zastaje dah. Trajnu vrednost tog poduhvata ne umanjuje jedan od razloga za izgradnju širokih avenija – obezbeđenje velikih brisanih prostora koji nisu pogodni za dizanje revolucije.

Napoleonova strast je ipak bila spoljna politika u koju se uključio rastrzan protivurečnim osećanjima. S jedne strane je shvatao da nikada neće uspeti da ostvari željeni legitimitet koji monarh stiče isključivo rođenjem. S druge strane, on nije želeo da se ponaša kao legitimista i da siđe s istorijske pozornice. Pripadao je organizaciji italijanskih karbonara (boraca za nezavisnost) i sebe je smatrao borcem za samoopredeljenje naroda, ali nipošto nije bio sklon da se izlaže velikim rizicima. Njegov krajnji cilj predstavljalo je poništenje teritorijalnih odredbi Bečkog kongresa i promena evropskog poretka. On, međutim, nikada nije uspeo da shvati da bi postizanje tog cilja dovelo i do ujedinjenja Nemačke, što bi zauvek osujetilo francuske težnje da uspostavi hegemoniju u Srednjoj Evropi.

Napoleonova nedosledna politika je odražavala njegovu ličnu raspolućenost. Nepoverenje prema „braći" monarsima primoralo ga je da se oslanja na javno mnjenje, te se njegova politika menjala u skladu s procenom šta mu je potrebno za očuvanje popularnosti. Godine 1857, sveprisutni baron Hibner je napisao austrijskom caru:

> U njegovim (Napoleonovim) očima spoljna politika je samo instrument za učvršćivanje vlasti u Francuskoj, za obezbeđenje legitimiteta svom prestolu, za osnivanje vlastite dinastije... (On) ne bi prezao ni od čega, ni od kakve kombinacije koja bi mogla da mu pomogne u sticanju popularnosti u sopstvenoj zemlji.[3]

Čineći to, Napoleon je postao zarobljenik kriza koje je sam izazivao, budući da mu je nedostajao kompas koji bi ga pravilno usmeravao. On je stalno podsticao krize – čas u Italiji, čas u Poljskoj, zatim u Nemačkoj – samo da bi pred njihovim konačnim posledicama na kraju uzmakao. On je posedovao ambicije svoga strica, ali ne i snagu duha, genijalnost, ili čak sirovu snagu. Italijanski nacionalni pokret podržavao je sve dotle dok je bio ograničen na severnu Italiju, a za nezavisnost Polj-

ske zalagao se sve dok nije zapretila opasnost od rata. A kada je u pitanju bila Nemačka, on jednostavno nije znao koju stranu da podrži. Najpre je očekivao dugotrajan sukob između Austrije i Pruske, a zatim je samog sebe izvrgao ruglu kada je od Pruske, pobednice u ratu, tražio obeštećenje zbog toga što nije uspeo da predvidi ko će prevagnuti.

Ono što je Napoleonovom stilu najviše odgovaralo bio je nekakav evropski kongres koji bi izmenio kartu Evrope; bio je uveren da bi na njemu mogao da zablista, a da se ne izloži nikakvom riziku, bez obzira na to što nije imao čak ni jasnu ideju kakvu promenu granica želi. Bilo kako bilo, nijedna druga velika sila nije bila spremna da organizuje forum koji bi odgovarao njegovim domaćim potrebama. Nijedna država ne pristaje da menja svoje granice – pogotovu ne na svoju štetu – ukoliko za to ne postoji preka potreba. Kako se ispostavilo, jedini kongres kojim je Napoleon predsedavao – Pariski kongres održan po završetku Krimskog rata – nije promenio kartu Evrope; na njemu je jednostavno ratifikovano ono što je ostvareno u ratu. Rusiji je zabranjeno da drži ratnu mornaricu u Crnom moru što ju je lišilo sposobnosti da se brani u slučaju nekog drugog britanskog napada. Pored toga, Rusija je primorana da Turskoj vrati Besarabiju i oblast Kars na istočnoj obali Crnog mora, a ruski car da odustane od pretenzija na ulogu zaštitnika hrišćana u Otomanskom Carstvu, što je inače bio neposredan uzrok rata. Pariski kongres je postao simbol rascepa Svete alijanse, ali nijedna zemlja učesnica nije bila spremna da se upusti u promenu karte Evrope.

Napoleon nikada nije uspeo da sazove neki drugi kongres na kojem bi do toga došlo. Na osnovni razlog što to nije postigao, ukazao mu je britanski ambasador, lord Klarendon, po kome „zemlja koja teži za velikim promenama, a ne poseduje spremnost da se izloži velikim rizicima, sámu sebe osuđuje na jalovost".

> Vidim da se u carevoj glavi rađa ideja o evropskom kongresu, a s njom i *arrondissement* francuskih granica, poništenje zastarelih ugovora, i po potrebi drugi *remaniements*. Ja sam mu *improvizovao* poduži spisak opasnosti i teškoća što bi ih takav kongres izazvao, osim u slučaju da njegove odluke budu jednoglasno usvojene, što ne bi bilo moguće; u protivnom, jedna ili dve najjače sile morale bi da uđu u rat da bi ostvarile ono što žele.[4]

Palmerston je jednom prilikom za Napoleona kao državnika rekao: „...ideje mu se stalno roje u glavi – kao pčele u košnici".[5] Problem je bio u tome što te ideje nisu mogle da se usklade ni sa kakvom celovitom koncepcijom. U pometnji koja je nastala zbog rušenja Meternihovog poretka, Francuska je mogla da sprovodi samo dve strategije. Mogla je da sledi Rišeljeovu politiku i da se trudi da Srednja Evropa ostane podeljena. Ta opcija bi zahtevala da Napoleon, bar u Nemačkoj, potisne svoja revolucionarna ubeđenja u korist postojećih legitimnih vladara u čijem je interesu bilo da Srednja Evropa ostane razjedinjena. U protivnom, mogao je da se poput svog strica stavi na čelo republikanskog pohoda i da na osnovu toga očekuje da će Francuska steći zahvalnost nacionalnih pokreta, a možda čak i političko vođstvo u Evropi.

Na francusku nesreću, Napoleon je istovremeno primenjivao obe strategije. Za samoopredeljenje naroda zalagao se kao da je bio nesvestan geopolitičke opasnosti u koju je takav stav dovodio Francusku u Srednjoj Evropi. Podržao je ustanak u Poljskoj, ali je ustuknuo kada se suočio s njegovim posledicama. Protivio se odlukama Bečkog kongresa smatrajući ih uvredljivim za Francusku, a nije shvatao – bar donde dok nije postalo suviše kasno – da taj poredak predstavlja najbolju moguću garanciju bezbednosti i za njegovu zemlju.

Nemački savez je po planu trebalo da deluje kao jedinstvena celina samo u slučaju neke velike spoljne opasnosti. Državama koje su ga sačinjavale bilo je izričito zabranjeno da se udružuju da bi nekoga napale, mada one nikada ne bi ni bile u stanju da se sporazumeju o jedinstvenoj ratnoj strategiji – što pokazuje činjenica da tokom pola veka postojanja Saveza ta tema nikada nije bila ni pokrenuta. Francuska granica na Rajni – nepovrediva sve donde dok su na snazi bile odluke Bečkog kongresa – neće postati sigurna čitav vek posle propasti Saveza koji je omogućila Napoleonova politika.

Napoleon nikada nije shvatio ovaj ključni element francuske bezbednosti. Još u vreme izbijanja Austrijsko-pruskog rata – kojim je 1866. godine okončan Savez – on je pisao austrijskom caru:

> Moram da priznam da nisam bez izvesnog zadovoljstva posmatrao raspad Nemačkog saveza usmerenog uglavnom protiv Francuske.[6]

Habsburg mu je odgovorio mnogo mudrije: „...Nemački savez stvoren je isključivo u cilju odbrane i nije nikada, tokom pola veka postojanja, dao svojim susedima razloga za strah".[7] Alternativu Nemačkom savezu nije predstavljala Rišeljeova razjedinjena Srednja Evropa, već ujedinjena Nemačka s većim brojem stanovnika od Francuske i industrijskim kapacitetima koji će ubrzo nadmašiti francuske. Napadajući odluke Bečkog kongresa, Napoleon je odbrambene mehanizme pretvorio u potencijalnu pretnju francuskoj bezbednosti.

Pravu proveru jednog državnika predstavlja njegova sposobnost da u mnoštvu taktičkih odluka utvrdi stvarne dugoročne interese svoje zemlje, kao i odgovarajuću strategiju za njihovo ostvarivanje. Napoleon je mogao da uživa u opštem priznanju koje je stekao zahvaljujući veštoj taktici što ju je ispoljio u Krimskom ratu (u čemu mu je naruku išla austrijska kratkovidost), i da iskoristi veće diplomatske mogućnosti koje su mu se time otvorile. Francuski interes je nalagao očuvanje bliskih odnosa s Austrijom i Velikom Britanijom, dvema zemljama koje bi po svoj prilici podržale teritorijalno razjedinjenu Srednju Evropu.

Napoleon III je, međutim, vodio specifičnu politiku, u velikoj meri zasnovanu na njegovom nestalnom karakteru. Kao član porodice Bonaparta, nikada nije bio sklon saradnji s Austrijom, ma šta da mu je državni razlog nalagao. Godine 1858. jednom diplomati iz Pijemonta je rekao: „Austrija je zemlja prema kojoj sam oduvek osećao i još osećam najjaču odbojnost".[8] Sklonost ka revolucionarnim poduhvatima nagnala ga je da 1859. zarati s Austrijom zbog Italije. Od Engleske ga je udaljilo anektiranje Savoje i Nice po okončanju tog rata, kao i stalni pokušaji da organizuje jedan evrop-

ski kongres na kojem bi se izmenile granice. Podržavajući poljsku revoluciju iz 1863. godine, žrtvovao je mogućnost da uspostavi savezništvo s Rusijom, i time se u potpunosti izolovao. Pošto je mašući zastavom samoopredeljenja naroda stalno izazivao promene u evropskoj diplomatiji, Napoleon se iznenada našao potpuno *sam*, i to u trenutku kada je iz poremećaja što ih je u velikoj meri sam podsticao, nemačka nacija ostvarila i objavila kraj francuskog primata u Evropi.

Prvi potez na koji se Napoleon III odlučio posle Krimskog rata, bio je povučen 1859. u Italiji, tri godine posle Pariskog kongresa. Niko nije očekivao da će se Napoleon vratiti svojim mladalačkim idealima i pokušati da oslobodi severnu Italiju od austrijske vlasti. Iz takve avanture Francuska je mogla da izvuče malu korist. Ako bi pokušaj uspeo, stvorila bi se država koja bi bila u mnogo boljem položaju od Austrije da blokira tradicionalni pravac francuskog prodora; ako bi propao, car bi doživeo poniženje koje bi nepostojanje jasnog cilja samo dodatno povećalo. U svakom slučaju, pojava francuske vojske u Italiji, bez obzira na ishod, izazvala bi uznemirenje u Evropi.

Britanski ambasador, lord Henri Kauli, upravo je iz tih razloga čvrsto verovao da je francuska vojna intervencija u Italiji apsolutno nemoguća. „U njegovom interesu nije da ulazi u rat", rekao je Kauli prema Hibnerovom izveštaju. „Savezništvo s Engleskom, bez obzira na to što je trenutno poremećeno i što prilično stagnira, i dalje predstavlja osnov politike Napoleona III."[9] Tridesetak godina kasnije, Hibner će zapisati sledeće razmišljanje:

> Bilo nam je teško da shvatimo da bi taj čovek, čiji je ugled bio na vrhuncu, ukoliko nije sišao s uma ili nije oboleo od kockarske groznice, mogao ozbiljno da razmatra upuštanje u novu avanturu, i to bez bilo kakvog razumljivog motiva.[10]

Napoleon je ipak iznenadio sve diplomate – izuzev onoga koji će mu se na kraju osvetiti. Bizmark je predvideo da će Francuska zaratiti protiv Austrije – tačnije, to je priželjkivao, pošto je u tome video mogućnost za slabljenje austrijskih pozicija u nemačkim zemljama.

Jula 1858, Napoleon III je s Kamilom Bensom di Kavurom, ministrom-predsednikom Saradinije-Pijemonta, najjače italijanske države, zaključio tajni sporazum o zajedničkom učešću u ratu protiv Austrije. Bio je to čisto makijavelistički potez kojim će Kavur ujediniti severnu Italiju, a Napoleon za uzvrat od Pijemonta dobiti Nicu i Savoju. Maja 1859, pronađen je odgovarajući povod za rat. Austrija je, delujući kao i uvek *nervozno*, dopustila da je jedna čarka od strane Pijemonta navede na objavu rata. Napoleon je objavio da je to isto što i objava rata Francuskoj i poslao je svoju vojsku u Italiju.

Kada su govorili o stvaranju nacionalnih država kao o talasu koji će u budućnosti zapljusnuti Evropu, Francuzi su u vreme Napoleona III, za veliko čudo, prvenstveno mislili na Italiju, a ne na mnogo jaču Nemačku. Francuzi su prema Italiji osećali simpatije i kulturnu bliskost, što nije bio slučaj kada je u pitanju bio njihov zlokobni istočni sused. Pored toga, snažan procvat privrede koji će Nemačku dovesti

na čelo evropskih sila, tek je započinjao; stoga još nije bilo jasno da bi Italija mogla da bude manje moćna od Nemačke. Obazrivost što ju je Pruska ispoljila tokom Krimskog rata, učvrstila je Napoleona III u mišljenju da je ta zemlja najslabija među velikim silama i nesposobna za snažnu akciju ukoliko ne uživa rusku podršku. On je smatrao da će ratom u Italiji oslabiti Austriju i time umanjiti moć svog najopasnijeg neprijatelja među nemačkim državama i uvećati značaj Francuske u Italiji; bile su to u oba slučaja pogrešne procene s nesagledivim posledicama.

Napoleon III je i dalje imao dve različite opcije. U slučaju pobede, dakle povoljnijoj varijanti, severna Italija bi zbacila austrijski jaram, a on bi odigrao ulogu državnika evropskih razmera; pod njegovim pokroviteljstvom održao bi se kongres na kojem bi se evropske sile okupile da ugovore reviziju granica velikih razmera, kakvu nije uspeo da ostvari na Pariskom kongresu. U gorem slučaju, rat bi zapao u pat poziciju, a on bi odigrao makijavelističku ulogu i u ime državnog razloga izvukao od Austrije izvesne ustupke za račun Pijemonta, kao naknadu za okončanje rata.

Napoleon je istovremeno učinio i jedno i drugo. Francuska vojska je odnela pobede kod Mađente i Solferina, ali je izazvala takav talas antifrancuskog raspoloženja u Nemačkoj da se u jednom trenutku činilo da će manje nemačke države, iz straha da im se ne ponove Napoleonovi ratovi, primorati Prusku da interveniše na strani Austrije. Potresen tim prvim znakom nemačkog nacionalizma, kao i posetom bojnom polju kod Solferina, Napoleon III je, iza leđa svojih pijemontskih saveznika, 11. jula 1859, u Vilafranki, zaključio primirje s Austrijom.

Napoleon III ne samo što nije ostvario nijedan od svojih ciljeva, već je ozbiljno oslabio pozicije Francuske na međunarodnoj sceni. Od tada nadalje, italijanski nacionalisti će njegove vlastite planove sprovoditi u obimu koji njemu nije padao ni na kraj pameti. Njegova ideja da u Italiji uspostavi satelitsku državu srednje veličine, izdeljenu na oko pet manjih država, uvredila je Pijemont koji nije bio spreman da se odrekne svog nacionalnog cilja. Austrija nije odustajala od zadržavanja Venecije, isto onako nepokolebljivo kao što je Napoleon III bio rešen da je vrati Italiji, što je izazvalo još jedan nerešiv spor koji nije obuhvatao nikakav jasan francuski interes. Velika Britanija je aneksiju Savoje i Nice protumačila kao početak nove epohe napoleonovskih osvajanja i odbacila je sve francuske inicijative u vezi s omiljenom opsesijom Napoleona III o sazivanju evropskog kongresa. Istovremeno, nemački nacionalisti su u metežu do kojeg je došlo u Evropi videli da im se ukazuje mogućnost za ostvarivanje nada u vezi s nacionalnim ujedinjenjem.

Napoleona III je u još dublju izolaciju gurnulo njegovo držanje u vreme poljskog ustanka 1863. godine. Obnavljajući tradicionalno prijateljstvo Bonaparte s Poljskom, on je prvo pokušao da ubedi Rusiju da svojim pobunjenim podanicima učini neke ustupke, ali ruski car o tome nije želeo ni da razgovara. Napoleon III je potom pokušao da organizuje zajedničku akciju s Velikom Britanijom, ali Palmerston u njega nije imao poverenja. Na kraju se Austriji obratio s predlogom da odustane od svojih poseda u Poljskoj u korist poljske države koja još nije bila stvorena, kao i da ustupi Veneciju Italiji, a da kompenzaciju potraži u Šleziji i na Balkanu. Ta ideja nije bilo posebno privlačna za Austriju od koje se tražilo da se izloži

opasnosti od rata sa Pruskom i Rusijom, da bi za uzvrat na granici dobila jednu francusku satelitsku državu.

Kada su državnici u pitanju, lakomislenost predstavlja skupo zadovoljstvo koje se na kraju obavezno plaća. Akcije koje se preduzimaju u skladu s trenutnim raspoloženjem, umesto da budu obuhvaćene nekom opštom strategijom, ne mogu beskrajno da se održavaju. Pod Napoleonom III, Francuska je izgubila uticaj na unutrašnje uređenje nemačkih zemalja, što je inače predstavljalo opšte mesto francuske politike još od Rišeljeovog vremena. Dok je Rišelje smatrao da slaba Srednja Evropa predstavlja ključ francuske bezbednosti, politika Napoleona III, podstaknuta njegovom željom za popularnošću, usredsredila se na periferiju Evrope, jedine teritorije gde se uz minimalan rizik nešto moglo postići. Kako se težište evropskih političkih zbivanja pomeralo u pravcu Nemačke, Francuska je postajala sve više usamljena.

Godine 1864, odigrao se jedan zlosluten događaj. Prvi put posle Bečkog kongresa, Austrija i Pruska su zajednički poremetile mir u Srednjoj Evropi, otpočinjući u ime nemačke ideje rat protiv jedne negermanske zemlje. U pitanju je bio spor u vezi s budućnošću vojvodstava Šlezvig i Holštajn na Elbi, koja su dinastički pripadala danskoj kruni, mada su bila obuhvaćena Nemačkim savezom. Smrt danskog vladara pokrenula je takvu zbrku političkih, dinastičkih i nacionalnih pitanja, da se Palmerston osetio pobuđenim da u šali kaže kako su samo tri čoveka uspela da je razumeju: od te trojice, jedan je bio mrtav, drugi se nalazio u duševnoj bolnici, a treći je bio on sam, ali je zaboravio o čemu se radi.

Suština tog spora bila je mnogo manje važna od činjenice da su dve glavne nemačke države zajednički povele rat da bi primorale Dansku da se odrekne dveju starih nemačkih oblasti koje su pripadale danskoj kruni. Pokazalo se da su Nemci ipak spremni za ofanzivne akcije, a da Savez, u slučaju da se pokaže suviše glomaznim za pokretanje, dve nemačke supersile mogu jednostavno da zanemare.

U skladu s tradicijom poretka nastalog posle Bečkog kongresa, velike sile su morale istog trenutka da sazovu kongres na kojem bi, bar približno, obnovile prethodno stanje stvari. Međutim, Evropa je sada bila pometena, uglavnom zbog poteza francuskog cara. Rusija nije bila spremna da se suprotstavi dvema zemljama koje su se držale po strani dok je ona gušila pobunu u Poljskoj. Velika Britanija je bila uznemirena zbog napada na Dansku, ali joj je za intervenciju na kontinentu bio potreban bar jedan saveznik, a jedini mogući partner, Francuska, nije ulivala mnogo poverenja.

Istorija, ideologija i državni razlog trebalo je da upozore Napoleona da će događaji uskoro krenuti sopstvenim tokom, ali on se i dalje kolebao između poštovanja tradicionalnih načela francuske spoljne politike zasnovane na očuvanju podeljene Nemačke, i podržavanja nacionalnog principa koji ga je nadahnjivao u mladosti. Francuski ministar spoljnih poslova Druen de Lis je pisao francuskom ambasadoru u Londonu, La Turu d'Overnju:

> Rastrzani između prava jedne zemlje prema kojoj dugo gajimo simpatije i aspiracija nemačkog naroda, koje podjednako treba da uzmemo u obzir, mi moramo da delujemo mnogo obazrivije od Engleske.[11]

Međutim, dužnost državnika je da rešava složen problem, a ne da o njemu razmišlja. Za političare nesposobne da se opredele za neko od mogućih rešenja, obazrivost predstavlja alibi za pasivnost. Napoleon III je sam sebe ubedio da je pasivnost mudar potez, čime je Pruskoj i Austriji omogućio da odluče i o budućnosti vojvodstava na *Elbi*. One su otrgle Šlezvig i Holštajn od Danske i zajednički ih okupirale, dok je ostatak Evrope stajao po strani, što bi u okviru Meternihovog poretka bilo nezamislivo. Francuska noćna mora, ujedinjenje Nemačke, što je Napoleon III čitavih deset godina pokušavao da osujeti, bilo je na pomolu.

Bizmark nije nameravao da bilo s kim podeli vodeću ulogu u Nemačkoj. On je zajednički rat za Šlezvig i Holštajn pretvorio u još jedan u naizgled beskrajnom nizu austrijskih promašaja, koji su čitavih deset godina predstavljali obeležje sve veće erozije njenog položaja kao velike sile. Greške su činjene stalno iz istog razloga – svakome u kome je videla protivnika, Austrija je nudila saradnju da bi ga umirila. Politika popuštanja prema Pruskoj nije dala ništa bolje rezultate nego deset godina ranije u vreme Krimskog rata prema Francuskoj. Zajednička pobeda nad Danskom ne samo što nije oslobodila Austriju pruskog pritiska, već je stvorila mogućnost da doživljava nove, još gore neprijatnosti. Austriji je sada bilo prepušteno da upravlja vojvodstvima na Elbi zajedno sa svojim saveznikom, čiji je predsednik vlade, Bizmark, bio čvrsto rešen da tu priliku iskoristi za ostvarenje starih planova u pogledu teritorije koja se nalazila uz samu Prusku, dok je od Austrije bila udaljena nekoliko stotina milja.

Što je zategnutost više rasla, Napoleonova raspolućenost je postajala sve uočljivija. On se užasavao ujedinjenja Nemačke, ali je gajio simpatije prema nemačkom nacionalizmu zbog čega se klonio rešavanja te inače nerešive dileme. On je Prusku smatrao najautentičnijom nacionalnom nemačkom državom, kao što je to napisao 1860. godine:

> Pruska personifikuje nemačku naciju, versku reformu, privredni napredak, liberalno ustavno uređenje. Ona je najveća među čisto nemačkim monarhijama; u njoj postoji više slobode savesti, više prosvećenosti, više političkih prava nego u većini nemačkih država.[12]

Bizmark bi potpisao svaku od ovih reči. Međutim, u Napoleonovom isticanju jedinstvenog položaja Pruske, Bizmark je video ključ za njen konačni trijumf. Divljenje koje je francuski car ispoljavao prema Pruskoj na kraju se pretvorilo u još jedan alibi za pasivnost. Objašnjavajući svoju neodlučnost kao veoma vešt manevarski potez, on je u stvari podstakao austrijsko-pruski rat, delimično zato što je bio ubeđen da će Pruska izgubiti. On je Aleksandru Valevskom, svom ranijem ministru spoljnih poslova, decembra 1865. rekao: „Veruj mi, dragi prijatelju, da rat između Austrije i Pruske predstavlja jednu od onih neočekivanih srećnih prilika koja bi nam mogla doneti ne jednu prednost".[13] Začudo, za sve vreme dok je podsticao rat, Napoleon III se izgleda nikada nije zapitao zašto je Bizmark toliko rešen da zarati, ako je Pruska po svoj prilici morala da bude poražena.

Četiri meseca pre izbijanja austrijsko-pruskog rata, Napoleon III taj sukob više nije samo prećutno podržavao. Direktno ga podstičući, on je pruskom ambasadoru u Parizu, grofu fon der Golcu, februara 1866. godine rekao:

> Molim vas da prenesete kralju da uvek može da računa na moje prijateljstvo. U slučaju sukoba između Pruske i Austrije, ostaću apsolutno neutralan. Ja želim prisajedinjenje vojvodstava (Šlezvig i Holštajn) Pruskoj... Ukoliko bi rat dobio zasada nepredvidljive dimenzije, ubeđen sam da bih uvek mogao da postignem sporazum s Pruskom čiji se interesi u vezi s velikim brojem pitanja u potpunosti poklapaju sa francuskim, dok ne postoji ništa u vezi s čim bih mogao da se složim s Austrijom.[14]

Šta je Napoleon III u stvari želeo? Da li je bio ubeđen da će po svoj prilici doći do pat pozicije koja će mu poboljšati pregovarački položaj? On se nesumnjivo nadao da će u zamenu za neutralnost od Pruske iznuditi izvesne ustupke. Bizmark je prozreo tu igru, te mu je blagonaklono ponudio prećutni pristanak na pripajanje Belgije, što bi mu donelo i dodatnu korist – pogoršanje odnosa između Francuske i Velike Britanije. Napoleon III tu ponudu verovatno nije shvatio suviše ozbiljno, budući da je očekivao da će Pruska izgubiti; koraci koje je preduzimao imali su za cilj podsticanje Pruske da uđe u rat, a ne obezbeđenje ustupaka za svoju zemlju. Nekoliko godina kasnije, grof Arman, glavni pomoćnik francuskog ministra spoljnih poslova, priznao je:

> Jedino što je nas u Ministarstvu spoljnih poslova brinulo bila je mogućnost da Pruska bude suviše poražena i ponižena, te smo bili rešeni da blagovremenom intervencijom to sprečimo. Car je želeo da sačeka pruski poraz, a onda da interveniše kako bi stvorio Nemačku prema svojoj zamisli.[15]

Napoleon III je na umu imao Rišeljeove mahinacije u novom ruhu. Od Pruske se očekivalo da Francuskoj ponudi kompenzaciju na zapadu da bi je spasla poraza; u tom slučaju, Venecija bi pripala Italiji, a Nemačka bi bila ustrojena na novi način; na severu bi se uspostavio savez pod pokroviteljstvom Pruske, a na jugu zajednica nemačkih država koje bi podržavale Francuska i Austrija. Jedinu slabu tačku ovog plana predstavljalo je to što za razliku od kardinala koji bi nepogrešivo procenio odnos snaga i bio spreman da se u skladu s tom procenom bori, Napoleon III nije bio sposoban da učini ni jedno ni drugo.

Napoleon III je oklevao, nadajući se razvoju događaja koji će mu omogućiti da ne izlažući se riziku ostvari svoje najveće želje. Kao i obično, založio se za sazivanje evropskog kongresa koji bi otklonio ratnu opasnost. I reakcija na njegov predlog bila je podjednako standardna – preostale dve sile su strahujući od Napoleonovih planova odbile svoje učešće. Kud god da se okrenuo, bio je suočen s dilemom: mogao je da odustane od zalaganja za princip opredeljenja naroda i da tako odbrani *status quo*, ili je mogao da podstiče revizionizam i nacionalizam i da sledeći to opredeljenje ugrozi ustrojstvo za koje se oduvek smatralo da predstavlja francuski

nacionalni interes. Izlaz je pokušao da nađe tako što je Pruskoj nagovestio prihvatanje „kompenzacije", ne navodeći tačno šta pod time podrazumeva, što je Bizmarka ubedilo da francuska neutralnost predstavlja pitanje cene, a ne principa. Golc je pisao Bizmarku:

> Jedini problem koji car vidi u zajedničkom stavu koji bi Pruska, Francuska i Italija zauzele na kongresu jeste odsustvo kompenzacije koja bi se ponudila Francuskoj. Poznato je šta mi želimo; poznato je šta Italija želi; ali car ne može da kaže šta Francuska želi, te i mi u tom smislu ne možemo ništa da mu predložimo.[16]

Velika Britanija je svoje učešće na kongresu uslovila time da Francuska prethodno pristane na očuvanje postojećeg stanja. Umesto da iskoristi tu ponudu koja ja značila dalju podelu Nemačke koju je svojevremeno nametnula Francuska i na kojoj se zasnivala njena bezbednost, francuski car je to odbacio, insistirajući i dalje da je „radi očuvanja mira neophodno uzeti u obzir nacionalne strasti i zahteve".[17] Ukratko, Napoleon III je bio spreman da se suoči s rizikom kakav je predstavljao austrijsko-pruski rat i ujedinjenje Nemačke, zarad nejasnih dobitaka u Italiji, koji u stvari nisu zadirali u francuske nacionalne interese, kao i ustupaka u zapadnoj Evropi koje nije bio voljan da jasno navede. Međutim, nasuprot njemu stajao je majstor. Bizmark se oslanjao na realnu situaciju, a za ostvarenje svojih ciljeva izuzetno vešto je koristio i Napoleonova besmislena zamešateljstva za koja je ovaj inače bio stručnjak.

U Francuskoj je bilo političara koji su shvatali kakvoj opasnosti car izlaže zemlju, kao što im je bilo jasno i da takozvana „kompenzacija" kojoj je težio ne uključuje nikakve značajne francuske interese. U briljantnom govoru održanom 3. maja 1866, Adolf Tjer, nepopustljivi republikanski protivnik Napoleona III, a kasnije i predsednik Francuske, tačno je predvideo da će Pruska po svoj prilici iz svega izići kao vodeća sila u Nemačkoj:

> Bićemo suočeni s obnovljenim carstvom Karla V, koji će sada umesto u Beču stolovati u Berlinu, što znači blizu naše granice koju će ugrožavati... Vi imate pravo da se odupre toj politici u ime *francuskih interesa*, jer Francuska je suviše važna da je takav preokret ne bi ozbiljno ugrozio. I da li je ona, pošto se dva veka borila... da uništi tog kolosa, da li je spremna da posmatra kako se on na njene oči ponovo stvara?![18]

Tjer je tvrdio da bi Francuska umesto Napoleonovih nebuloza trebalo da usvoji jasnu politiku suprotstavljanja Pruskoj, za šta bi kao izgovor mogla da posluži nezavisnost nemačkih država – inače stara Rišeljeova formula. Francuska je, tvrdio je Tjer, imala pravo da se odupre ujedinjenju Nemačke „pre svega u ime nezavisnosti nemačkih država... a zatim u ime svoje sopstvene nezavisnosti, i konačno, u ime evropske ravnoteže koja je u interesu svih, celoga društva... Čovek danas pokušava da se izruguje izrazu 'evropska ravnoteža'... ali, šta znači evropska ravnoteža? Ona znači nezavisnost Evrope".[19]

Bilo je suviše kasno da se spreči rat između Pruske i Austrije koji će zauvek promeniti evropsku ravnotežu. Tjerova analiza je bila tačna, ali preduslovi za takvu politiku trebalo je da se stvore deset godina ranije. Bizmark je čak i tada mogao da bude zaustavljen da je Francuska ozbiljno upozorila da neće dozvoliti da Austrija bude poražena, niti uništavanje tradicionalnih državica, kao što je bilo Kraljevstvo Hanover. Međutim, Napoleon III to nije učinio zato što je očekivao da Austrija pobedi, kao i stoga što je poništenju odluka Bečkog kongresa i produžetku porodične tradicije pridavao veći značaj nego bilo kakvoj analizi francuskih istorijskih nacionalnih interesa. On je Tjeru odgovorio tri dana kasnije: „Ja prezirem sporazume iz 1815. na osnovu kojih bi, po nekima, naša današnja politika morala isključivo da se zasniva".[20]

Manje od mesec dana posle Tjerovog govora, Pruska i Austrija su zaratile. Nasuprot svim Napoleonovim očekivanjima, Pruska je odnela brzu i odlučujuću pobedu. Prema pravilima Rišeljeove diplomatije, Napoleon III bi potpomogao gubitnika i sprečio potpunu pobedu Pruske. On je, međutim, poslao jedan „osmatrački" korpus na Rajnu, ali je inače oklevao. Bizmark je Napoleonu bacio kost time što mu je dozvolio da posreduje u sklapanju mira, mada taj beznačajan gest nije mogao da prikrije činjenicu da se Nemačka u ostvarivanju svojih planova sve manje osvrtala na Francusku. Mirovni sporazum potpisan avgusta 1866. u Pragu primorao je Austriju da se povuče iz nemačkih zemalja. Dve države, Hanover i Hese-Kasel, koje su se za vreme rata svrstale uz Austriju, pripojene su Pruskoj, isto kao i Šlezvig i Holštajn i slobodni grad Frankfurt. Uklanjajući njihove vladare, Bizmark je jasno stavio do znanja da je Pruska, svojevremeno osovina Svete alijanse, odustala od legitimiteta kao osnovnog principa međunarodnog poretka.

Severnonemačke države koje su sačuvale svoju nezavisnost bile su uključene u Bizmarkovu novu tvorevinu, Severnonemački savez, u kojem je Pruska vodila glavnu reč u svemu – od trgovinskih zakona do spoljne politike. Južnonemačkim državama, Bavarskoj, Badenu i Virtenbergu, bilo je dozvoljeno da zadrže nezavisnost pod uslovom da s Pruskom sklope sporazume koji su predviđali da se u slučaju rata sa nekom spoljnom silom njihove oružane snage stave pod prusku komandu. Posle toga, bilo je potrebno da izbije samo još jedna kriza pa da se Nemačka definitivno ujedini.

Napoleon III je svoju zemlju odveo u ćorsokak iz kojeg više nije mogao da je izvuče. On je suviše kasno pokušao da sklopi savez s Austrijom koju je vojnom akcijom isterao iz Italije, a neutralnošću iz Nemačke. Međutim, shvativši da mora najpre sâma da se konsoliduje, Austrija je izgubila interes i za Italiju i za Nemačku; ona se reorganizovala kao dvojna monarhija sa sedištima u Beču i Pešti, kako bi potom mogla lakše da se usredsredi na svoje posede na Balkanu. Velika Britanija je bila uvređena zbog francuskih planova u vezi s Luksemburgom i Belgijom, a Rusija Napoleonu III nikada nije oprostila držanje tokom poljskog ustanka.

Francuska je morala potpuno sama da se suoči s krahom svoje istorijske, dominantne uloge u Evropi. Kako je položaj Francuske postajao sve beznadežniji, Napoleon III se trudio da ga popravi nekim briljantnim potezom, kao kockar koji posle svakog gubitka udvostručuje ulog. Bizmark je podstakao Napoleonovu neutralnost

u Austrijsko-pruskom ratu tako što mu je mahao mogućnošću teritorijalnog proširenja – najpre u Belgiji a zatim i na Luksemburg. Te mogućnosti su nestajale kad god je Napoleon III pokušao da ih zgrabi, stoga što je on želeo da mu „kompenzacije" budu date, dok Bizmark nije video razloga da se izlaže riziku, kad je već ubrao plodove Napoleonove neodlučnosti.

Osećajući poniženje zbog takve demonstracije nemoći, a iznad svega zato što se evropska ravnoteža sve više pomerala na štetu Francuske, Napoleon III je pokušao da pogrešan proračun u pogledu austrijske pobede u Austrijsko-pruskom ratu nadoknadi time što je otvorio pitanje nasleđa upražnjenog španskog prestola. On je zahtevao garancije od pruskog kralja da nijedan knez iz porodice Hoencolern (pruske dinastije) neće pretendovati na presto. Bio je to još jedan prazan gest, nešto što je u najboljem slučaju moglo da se okonča uspehom koji nije imao nikakvog značaja za odnos snaga u Srednjoj Evropi.

Niko nikada nije nadigrao Bizmarka u diplomatskoj okretnosti. Jednim od svojih veštijih poteza, Bizmark je 1870. godine iskoristio Napoleonovo razmetanje da bi ga naveo da objavi rat Pruskoj. Francuski zahtev da se pruski kralj zauvek odrekne pretenzija bilo kog člana svoje porodice na špansku krunu bio je zaista provokativan. Međutim, dostojanstveni stari kralj Vilhelm nije izgubio živce, već je strpljivo i učtivo odbio francuskog ambasadora koji mu je bio poslan s takvim zahtevom. Kralj je svoj izveštaj o tom događaju poslao Bizmarku, koji je redigovao njegovu depešu tako što je iz nje odstranio sve učtive i pomirljive izraze koje je kralj prethodno već izrekao francuskom ambasadoru.[21] Potom je Bizmark, pokazujući time koliko je mnogo bio ispred svog vremena, pribegao metodu koji će kasnije državnici razraditi do savršenstva: dozvolio je da sadržaj te depeše „procuri" u štampu. Redigovana verzija kraljeve depeše protumačena je kao kraljevski šamar Francuskoj. Razjarena francuska javnost zahtevala je rat, a Napoleon joj je izišao u susret.

Uz pomoć svih ostalih nemačkih država, Pruska je odnela brzu i odlučujuću pobedu. Time je bio otvoren put za ujedinjenje Nemačke koje su pruski političari prilično netaktično objavili 18. januara 1871. u Dvorani ogledala u Versaju.

Napoleon III je izazvao prevrat za kojim je čeznuo – jedino što su posledice bile potpuno suprotne od onoga što je očekivao. Karta Evrope je zaista bila promenjena, ali njen novi izgled je nepopravivo oslabio francuski uticaj, a caru nije doneo slavu za kojom je čeznuo.

Napoleon III je podstakao preokret ne shvatajući njegov mogući ishod. Na tom ispitu je pao zbog nesposobnosti da proceni odnos snaga i da ga uključi u ostvarivanje svojih dugoročnih ciljeva. Njegova spoljna politika je doživela krah ne zato što su mu nedostajale ideje, već stoga što nije uspeo da usaglasi sve ono za čim je težio, niti da uspostavi vezu između tih svojih aspiracija i stvarnih događaja u svom okruženju. Žudeći za slavom, Napoleon III nikada nije sledio jedan politički kurs. Umesto toga, bio je rastrzan između bezbroj ciljeva od kojih su mnogi bili potpuno protivrečni. Kada se suočio s najvećom krizom u svojoj karijeri, međusobno različiti porivi počeli su uzajamno da se potiru.

Napoleon III je Meternihov poredak doživljavao kao poniženje za Francusku i ograničenje za svoje ambicije. Zabivši klin između Austrije i Rusije u vreme Krim-

skog rata, uspešno je poljuljao Svetu alijansu, ali nije znao šta da učini s tom „pobedom“. Od 1853. do 1871. godine, evropski poredak se menjao, a međunarodni odnosi su bili relativno haotični. Na kraju tog perioda, Nemačka se pojavila kao najveća sila u Evropi. Legitimitet – princip na kojem se tokom Meternihove epohe zasnivalo jedinstvo konzervativnih vladara i koji je ublažavao rigidnost sistema ravnoteže snaga – pretvorio se u praznu parolu. Napoleon III je sâm usmerio situaciju u tom pravcu. Precenjujući svoje snage, on je podsticao meteže, ubeđen da ih može usmeriti u korist Francuske.

Na kraju, međunarodna politika je počela da se zasniva na goloj sili. A u takvom svetu neminovno se ukazao jaz između predstave o Francuskoj kao o najznačajnijoj zemlji u Evropi, kakvu je sama o sebi imala, i njene sposobnosti da očuva taj položaj, što do današnjeg dana opterećuje francusku politiku. Za vreme vladavine Napoleona III, dokaz za to predstavljala je careva nesposobnost da sazove kongres na kojem bi se prekrojila karta Evrope. Uporno se nadajući da će za konferencijskim stolom postići reviziju granica koje nikada nije tačno definisao i za koje nije bio spreman da se izloži riziku kao što je rat, Napoleon je stalno pokušavao da organizuje nekakav skup velikih sila: posle Krimskog rata 1856, uoči izbijanja rata u Italiji 1859, tokom poljskog ustanka 1863, za vreme rata protiv Danske 1864. i uoči Austrijsko-pruskog rata 1856. Njegov problem se sastojao u tome što nije bio dovoljno jak da istraje u toj nameri i što su njegovi predlozi uvek bili suviše radikalni da bi mogli da se usvoje konsenzusom.

Stalni činilac francuske spoljne politike u periodu posle Krimskog rata postala je sklonost ka savezima sa zemljama spremnim da prihvate njeno vođstvo. U nemogućnosti da dominira u savezu s Velikom Britanijom, Nemačkom, Rusijom ili Sjedinjenim Državama, a smatrajući niži status nespojivim sa vlastitom predstavom o nacionalnoj veličini i mesijanskoj ulozi u svetu, Francuska je tražila vodeću ulogu u paktovima s drugorazrednim zemljama – Sardinijom, Rumunijom i srednjonemačkim državama u XIX veku, odnosno s Čehoslovačkom, Jugoslavijom i Rumunijom u periodu između dva svetska rata.

Isti stav može se uočiti i u francuskoj spoljnoj politici u periodu posle de Gola. Čitav vek posle Francusko-pruskog rata, problem moćnije Nemačke i dalje predstavlja francusku noćnu moru. Francuska je načinila hrabar izbor time što je potražila prijateljstvo sa susedom od koga je zazirala i kome se divila. Uprkos tome, geopolitička logika bi nalagala da Francuska teži ka uspostavljanju bližih veza sa Sjedinjenim Državama – ako ni zbog čega drugog onda da bi povećala svoje opcije. Međutim, to se nije dogodilo zbog sujete koja je Francusku navela da traga, ponekad donkihotski, za udruživanjem – povremeno skoro za bilo kakvim udruživanjem – koje bi moglo da uspostavi ravnotežu između Sjedinjenih Država i evropskog saveza, čak i po cenu konačne nemačke dominacije. U novije vreme, Francuska se povremeno ponašala kao neka vrsta parlamentarne opozicije američkom vođstvu, zbog čega je pokušavala da od Evropske zajednice stvori alternativnog svetskog lidera, kao što se trudila i da održava odnose sa zemljama kojima je mogla da dominira, ili joj se to bar činilo.

Još od završetka vladavine Napoleona III, Francuskoj je nedostajala moć da nametne univerzalističke ideje nasleđene od revolucije, ili pozornica na kojoj bi njen misionarski poriv mogao da dođe do izražaja. Već duže od jednog veka, Francuska nije sposobna da shvati činjenicu da su objektivni uslovi za dominaciju koju joj je omogućio Rišelje iščezli čim su se u Evropi konsolidovale nacionalne države. Zajedljiv stil njene diplomatije stoga najvećim delom potiče od pokušaja njenih lidera da povrate ulogu stožera evropske politike u okruženju koje sve manje odgovara takvim težnjama.

Razaranje poretka stvorenog na Bečkom kongresu, koje je započeo Napoleon III, dovršio je Bizmark. On je politički ugled stekao kao glavni konzervativni protivnik liberalne revolucije iz 1848. godine. Osim toga, bio je prvi političar koji je uveo opšte pravo glasa za muškarce u Evropi, isto kao i veoma složen sistem socijalne zaštite kakav se nigde u svetu nije pojavio narednih šezdeset godina. Godine 1848, Bizmark se žestoko protivio tome što je Parlament, u koji su ušli izabrani predstavnici naroda, nemačku carsku krunu ponudio pruskom kralju. Daće mu je lično, ali tek pošto za manje od dve decenije, zahvaljujući svojoj tipično pruskoj sposobnosti da volju nameće silom, ali i odbacivanju liberalnih načela, ostvari najvažniji cilj – ujedinjenje nemačkog naroda. Taj zadivljujući uspeh učinio je da se međunarodni poredak vrati na neobuzdano nadmetanje iz XVIII veka, sada mnogo opasnije s obzirom na tehnološki napredak i mogućnost da se mobilišu ogromni nacionalni potencijali. Više nije bilo ni govora o jedinstvu krunisanih glava, ili slozi starih evropskih država. U skladu sa Bizmarkovom realpolitikom, spoljna politika se pretvorila u nadmetanje snaga.

Bizmarkovi uspesi bili su neočekivani isto koliko i njegova ličnost. Taj čovek od „krvi i gvožđa" pisao je izuzetno jednostavnim i lepim stilom i bio je poznat kao ljubitelj poezije (Bajronove stihove prepisivao je u svoj dnevnik). Mada je veličao realpolitiku, posedovao je izuzetan osećaj mere što mu je pomoglo da sopstvenu moć pretvori u sredstvo za samoobuzdavanje.

Šta nekoga čini revolucionarom? Kada bi se na to pitanje mogao dati nedvosmislen odgovor, veoma malo revolucionara bi ikada postiglo uspeh. Jer, revolucionari gotovo uvek imaju slabije početne pozicije. Oni pobeđuju zato što postojeći poredak nije sposoban da shvati vlastite nedostatke. Ovo je posebno tačno u slučajevima kada revolucionarni izazov ne otpočinje pohodom na Bastilju, već je zaodenut u konzervativne ideje. Retko koja institucija je sposobna da se brani od onih što se pozivaju na njeno očuvanje.

Upravo to je činio Oto fon Bizmark. Rođen je u vreme kada je Meternihov sistem bio na vrhuncu, u svetu koji se sastojao od tri glavna činioca: evropske ravnoteže snaga, unutrašnje nemačke ravnoteže između Austrije i Pruske, i sistema savezništava zasnovanog na jedinstvu konzervativnih vrednosti. Gotovo trideset godina posle Bečkog kongresa, na međunarodnoj sceni uglavnom nije bilo zategnutosti, budući da su sve evropske države shvatale da jedna drugoj omogućavaju opstanak, kao i stoga što su takozvani „istočni dvorovi" – pruski, austrijski i ruski – podržavali zajedničke vrednosti.

Bizmark je osporio obe premise.[22] On je bio ubeđen da je Pruska postala najjača nemačka država, te mu stoga nije bila potrebna Sveta alijansa kao spona s Rusijom. Po njegovom mišljenju, adekvatnu vezu mogli su da obezbede zajednički nacionalni interesi, dok je pruska realpolitika mogla da zameni jedinstvo konzervativnih snaga. Bizmark u Austriji nije video partnera, već prepreku za ostvarivanje pruske misije u vezi s ujedinjenjem Nemačke. Nasuprot stavovima skoro svih svojih savremenika, izuzev možda pijemontskog ministra-predsednika Kavura, Bizmark je neumornu diplomatsku aktivnost Napoleona III shvatao kao stratešku prednost, a ne kao pretnju.

Kada je Bizmark 1850. održao govor u kojem je napao tradicionalnu ideju da ujedinjenje Nemačke zahteva uspostavljanje parlamentarnih institucija, njegove konzervativne pristalice nisu odmah shvatile da to što čuju pre svega predstavlja pretnju konzervativnim postavkama Meternihovog sistema.

> Čast Pruske ne sastoji se u glumljenju Don Kihota koji će se po Nemačkoj boriti za sumnjive parlamentarne veličine koje smatraju da je ugrožen njihov lokalni ustav. Čast Pruske tražim u odvajanju ove zemlje od bilo kakve sramne veze s demokratijom i u tome da se u Nemačkoj nikada ne dogodi ništa bez pruskog pristanka...[23]

Na prvi pogled, Bizmarkov napad na liberalizam zasnivao se na Meternihovim idejama. Međutim, on se značajno razlikovao po tome šta je naglašavao. Meternihov sistem je bio zasnovan na pretpostavci da Prusku i Austriju povezuje zajedničko opredeljenje za konzervativne institucije i da su te dve zemlje jedna drugoj potrebne kako bi se porazile liberalne demokratske tendencije. Bizmark je podrazumevao da Pruska može da nametne svoje želje jednostrano, da može da vodi konzervativnu unutrašnju politiku ne vezujući se u spoljnoj politici za Austriju, ili bilo koju drugu konzervativnu državu, i da joj nisu potrebna savezništva da bi suzbila unutrašnje nemire. Bizmark je za Habsburge predstavljao istu pretnju kao Rišelje, budući da njegova politika nije bila povezana ni sa kakvim sistemom vrednosti, izuzev sa slavom sopstvene države. Kao i kada je u pitanju bio Rišelje, oni nisu znali kako da se postave prema toj politici, niti su čak bili sposobni da shvate njen karakter.

Kako je Pruska, s obzirom na geografski položaj, mogla sama da sprovodi realpolitiku? Posle 1815. godine, Pruska je smatrala da rešenje tog problema leži u očuvanju Svete alijanse po svaku cenu. Nasuprot tome, Bizmark je rešenje video u nečem sasvim drugom – stvaranju savezništava i veza na sve strane, kako bi Pruska uvek mogla da bude bliža svakoj sukobljenoj strani, nego što su one bile međusobno. Zahvaljujući tome, naizgled izolovan položaj mogao je Pruskoj da omogući da iskoristi obaveze drugih sila, a da svoju podršku pruži onome ko najviše ponudi.

Po Bizmarkovom mišljenju, Pruska je mogla da sprovodi takvu politiku zahvaljujući tome što je njen skoro jedini interes na spoljnopolitičkom planu predstavljalo učvršćivanje položaja u okviru nemačkih zemalja. Sve ostale sile su se angažovale na mnogo više strana. Velika Britanija nije samo morala da vodi računa o ce-

loj svojoj imperiji, već i o ukupnoj ravnoteži snaga; Rusija je istovremeno vršila pritisak na istočnu Evropu, Aziju i Otomansko Carstvo; Francuska je pored novoosnovanog carstva imala pretenzije u Italiji i bila je angažovana u Meksiku, a Austrija je bila preokupirana Italijom i Balkanom, kao i svojom vodećom ulogom u Nemačkom savezu. S obzirom na to koliko je Pruska bila zaokupljena Nemačkom, njeni interesi se nisu sukobljavali s interesima bilo koje druge sile, osim s austrijskim, a *i taj sukob je, u tom trenutku, postojao isključivo u Bizmarkovoj glavi. On je vodio* politiku prodaje pruske saradnje na „pijaci" na kojoj je ponuda bila slaba i koja bi se savremenom terminologijom nazvala „nesvrstavanjem":

> Sadašnja situacija nas primorava da se ne opredeljujemo unapred u odnosu na druge sile. Mi nismo sposobni da utičemo na međusobne odnose velikih sila u skladu s našim željama, ali možemo da očuvamo slobodu delovanja kako bismo odnose koji se uspostave iskoristili za sebe... Naši odnosi s Austrijom, Britanijom i Rusijom ne predstavljaju prepreku za približavanje bilo kojoj od tih zemalja. Jedino naši odnosi s Francuskom zahtevaju posebnu obazrivost kako bismo sačuvali mogućnost da s njom uspostavimo saradnju isto onako lako kao i s drugim zemljama...[24]

Ovaj nagoveštaj približavanja Francuskoj Napoleona III, ukazivao je na spremnost da se ideologija u potpunosti odbaci kako bi Pruska mogla slobodno da stupi u savezništvo sa svakom zemljom (bez obzira na njene domaće institucije) koja može da posluži njenim interesima. Bizmarkova politika obeležila je povratak principima koje je uspostavio Rišelje kada se, mada kardinal, u ime francuskih interesa suprotstavio katoličkom „rimskom imperatoru". Shodno tome, Bizmark se, bez obzira na lična, konzervativna uverenja, udaljavao od svojih konzervativnih mentora svaki put kada bi mu se učinilo da bi njihovi legitimistički principi mogli da ograniče prusku slobodu delovanja.

Do direktnog neslaganja došlo je 1856. godine kada je Bizmark, tada pruski predstavnik u Nemačkom savezu, obrazložio svoj stav da će Pruska biti otvorenija prema Napoleonu III koji je, u očima pruskih konzervativaca, predstavljao uzurpatora legitimnih kraljevskih prerogativa.

Isticanje Napoleona III kao potencijalnog pruskog sagovornika prevazilazilo je okvire onoga što su mogli da tolerišu konzervativni krugovi koji su Bizmarka uzdigli i podržavali njegovu diplomatsku karijeru. Bizmarkove nove ideje dočekane su među njegovim dotadašnjim pristalicama s istom nevericom s kakvom se dva veka ranije suočio Rišelje kada se zalagao za tada revolucionarnu tezu po kojoj bi državni *razlog trebalo da se postavi iznad religije, ili kao što će u naše vreme biti doče*kana Niksonova politika detanta u odnosu na Sovjetski Savez. Napoleon III je za konzervativce predstavljao mogućnost novog talasa francuskog ekspanzionizma i, što je još značajnije, simbol reafirmacije omraženih principa Francuske revolucije.

Bizmark nije osporavao mišljenje konzervativaca o Napoleonu III ništa više nego što je Nikson osporavao konzervativna tumačenja komunističkih motiva. Bizmark je u neobuzdanom francuskom vladaru, kao i Nikson u preživelom sovjet-

skom rukovodstvu (v. XXVIII glavu), video i mogućnost i opasnost. On je smatrao da je Pruska mnogo manje od Austrije izložena opasnostima kao što su francuski ekspanzionizam i revolucija. Bizmark takođe nije prihvatao opšte mišljenje o lukavosti Napoleona III; štaviše, odbacio ga je uz sarkastičnu primedbu da mu sposobnost da se divi drugima ne predstavlja jaču stranu. Što se Austrija više plašila Napoleona, to je više ustupaka morala da čini Pruskoj, čija je diplomatska fleksibilnost postajala sve veća.

Bizmark je prekinuo veze s pruskim konzervativcima uglavnom iz istih razloga iz kojih je Rišelje ulazio u rasprave sa svojim klerikalnim kritičarima; jedina razlika sastojala se u tome što su pruski konzervativci isticali univerzalne političke, a ne univerzalne verske principe. Bizmark je tvrdio da sila sama po sebi obezbeđuje legitimitet, a konzervativci da je legitimitet nešto iznad kalkulacija i sile; Bizmark je verovao da tačna procena moći sama po sebi podrazumeva samoograničenje; konzervativci su tvrdili da pretenzije sile mogu definitivno da ograniče samo etički principi.

Krajem pedesetih godina za ovim sukobom usledila je razmena oštrih pisama između Bizmarka i njegovog starog mentora Leopolda fon Gerlaha, ađutanta pruskog kralja, kome je Bizmark dugovao sve – svoje prvo diplomatsko naimenovanje, pristup dvoru, čitavu svoju karijeru.

Ta razmena pisama započela je kada je Bizmark posiao Gerlahu preporuku da Pruska razradi diplomatsku strategiju prema Francuskoj, uz propratno pismo u kojem je naglasio da korist prevazilazi ideologiju:

> Ne mogu da prenebregnem matematički logičnu činjenicu da savremena Austrija ne može da nam bude prijatelj. Sve dok se Austrija ne bude složila s razgraničenjem uticajnih sfera u Nemačkoj, moraćemo da imamo u vidu mogućnost da ćemo se protiv nje boriti – diplomatskim sredstvima i lažima u mirnodopsko vreme – i da ćemo iskoristiti priliku za zadavanje završnog udarca.[25]

Međutim, Gerlah sebe nije mogao da natera da prihvati predlog da iz strateških razloga odustane od svojih principa, posebno ne kada je u pitanju jedan Bonaparta. Kao pristalica Meternihovog pristupa, zalagao se za čvršće povezivanje Pruske s Rusijom i Austrijom, i obnovu Svete alijanse koja bi Francuskoj nametnula izolaciju.[26]

Ono što se Gerlahu učinilo još više neprihvatljivim bio je Bizmarkov predlog da se Napoleon III pozove na manevre jednog pruskog korpusa, pošto bi „taj dokaz dobrih odnosa s Francuskom... povećao naš uticaj u svim sferama diplomatskih odnosa“.[27]

Predlog da jedan Bonaparta prisustvuje pruskim manevrima izazvao je izliv Gerlahovog pravednog gneva: „Kako čovek Vaše inteligencije može da žrtvuje svoje principe zbog osobe kao što je Napoleon. Napoleon je naš prirodni neprijatelj“.[28] Da je Gerlah video Bizmarkovu ciničnu primedbu napisanu na margini – „Pa šta?“ – verovatno nikada ne bi napisao naredno pismo u kojem je ponovo izneo svoje životne, antirevolucionarne principe – upravo one što su ga podstakli da podrži Svetu alijansu i da potpomogne Bizmarkove početne korake u službi:

> Moj politički princip jeste i ostaje rat protiv revolucije. Vi Bonapartu nećete ubediti da ne bude na strani revolucije. A on neće otići ni na jednu drugu stranu, budući da iz ovoga jasno izvlači prednost... Dakle, ako je moj princip da se protivim revoluciji ispravan... on mora da se primenjuje i u praksi.[29]

Bizmark se, međutim, nije složio sa Gerlahom ne zato što ga nije razumeo, kao što je Gerlah pretpostavio, već zato što ga je suviše dobro razumeo. Realpolitika je po Bizmarku zavisila od fleksibilnosti i sposobnosti da se bez ideoloških predrasuda iskoristi svaka mogućnost. Bizmark je, u stilu Rišeljeovih branilaca, raspravu usmerio na princip koji će Gerlaha staviti u nepovoljniji položaj, a odnosio se na nešto u vezi s čim nije bilo dileme – vrhunski značaj pruskog patriotizma. Gerlahovo insistiranje na jedinstvu konzervativnih interesa po Bizmarku je bilo nespojivo s lojalnošću otadžbini:

> Francuska me interesuje samo onoliko koliko utiče na situaciju u mojoj zemlji, a mi politiku možemo da vodimo s Francuskom ovakvom kakva jeste... Kao romantičar, mogao bih da pustim suzu zbog sudbine Anrija V (pretendenta na presto iz porodice Burbon); kao diplomata, služio bih ga da sam Francuz; ali ovako kako stvari stoje, Francuska, *bez obzira na to ko se slučajno nalazi na njenom* mestu, za mene predstavlja neizbežnog piona na diplomatskoj šahovskoj tabli na kojoj nemam drugu dužnost do da služim *svom* kralju i *svojoj* zemlji (podvukao Bizmark). Lične simpatije i antipatije prema stranim silama ne mogu da pomirim sa svojim osećanjem dužnosti u odnosu na međunarodne poslove; u stvari, u njima vidim klicu nelojalnosti prema suverenu i zemlji kojoj služim.[30]

Kako je jedan pruski tradicionalista mogao da reaguje na ideju da pruski patriotizam prevazilazi princip legitimiteta i pretpostavku da bi jedinstvo konzervativnih vrednosti u koje je verovalo čitavo jedno pokolenje pod datim okolnostima moglo da se izrodi u nelojalnost? Odbijajući unapred Gerlahovu tvrdnju da legitimitet predstavlja pruski nacionalni interes i da je Napoleon stoga večiti neprijatelj Pruske, Bizmark je neizbežno presekao svaku mogućnost intelektualnog razrešenja spora:

> ...ovo bih mogao da opovrgnem – ali čak i da ste u pravu, ne bih smatrao politički mudrim da dozvolim drugim državama da znaju od čega strahujemo u vreme mira. Sve dok se ne dogodi prekid koji predviđate, smatrao bih korisnim da se podstiče uverenje... da tenzije s Francuskom ne predstavljaju urođenu manu našeg karaktera...[31]

Drugim rečima, realpolitika je zahtevala taktičku fleksibilnost, a pruski nacionalni interes očuvanje mogućnosti za sporazumevanje s Francuskom. Pregovarački položaj jedne zemlje zavisi od opcija koje ona po svom mišljenju ima. Zatvaranje opcija olakšava kalkulaciju protivnika i sužava računicu zasnovanu na realpolitici.

Definitivan razlaz između Gerlaha i Bizmarka izazvao je 1860. godine pruski stav prema francuskom ratu s Austrijom zbog Italije. Gerlah je smatrao da je taj rat

uklonio svaku sumnju u pogledu stvarnog cilja Napoleona III, što je po njemu bilo stvaranje uslova za pohod u stilu prvog Bonaparte. Gerlah je stoga insistirao da Pruska podrži Austriju. Bizmark je sa svoje strane u tome video samo mogućnost eventualnog potiskivanja Austrije iz Italije, što je moglo da predstavlja prvi korak ka njenom kasnijem istiskivanju iz Nemačke. Uverenja Meternihove generacije za Bizmarka su se pretvorila u niz štetnih prepreka:

> Ja ću biti uz svog suverena ili ću s njim pasti, čak i ako prema mom mišljenju on sebe nerazumno upropašćuje, ali će Francuska za mene ostati Francuska bez obzira da li se na njenom čelu nalazi Napoleon ili Sveti Luj, kao što je i Austrija za mene strana zemlja... Znam da ćete odgovoriti da se činjenice i pravo ne mogu razdvajati, da promišljena pruska politika zahteva čestitost u *spoljnoj politici čak i kada je u pitanju korist. Spreman sam da* s Vama razmotrim korist, ali ako se Vi pozivate na suprotnosti kao što su pravo i revolucija, hrišćanstvo i bezverje, Bog i đavo, odustajem od rasprave i samo vam kažem: „Ne delim Vaše mišljenje, a Vi o meni donosite sudove na osnovu onoga što nije na Vama da sudite".[32]

Ovaj gorki kredo predstavljao je u suštini isto što i Rišeljeova tvrdnja da će o postupcima ljudi, budući da je duša besmrtna, suditi Bog, dok se državama, pošto nisu besmrtne, može suditi samo na osnovu toga koliko su uspešne. Bizmark, kao i Rišelje, nije lično odbacio Gerlahove etičke stavove – po svoj prilici ih je uglavnom delio; on je, međutim, odbacio njihov značaj za obavljanje državničkih dužnosti i u tom smislu je podrobno istakao razliku između ličnih uverenja i realpolitike:

> Ja nisam tražio da služim kralju... Bog koji me je neočekivano postavio na tu dužnost verovatno će mi pre pokazati izlaz nego što će dozvoliti da izgubim dušu. Ja bih suviše precenio značaj ovog života... kada bih bio ubeđen da će posle trideset godina za mene biti nevažno šta smo ja, ili moja zemlja ostvarili u Evropi. Čak bih mogao da zamislim da će „bezbožni jezuiti" i bonapartistički apsolutizam jednoga dana zavladati Brandenburgom (srcem Pruske). Ja pripadam drugom vremenu nego Vi, ali mu pripadam iskreno kao što i Vi pripadate Vašem.[33]

Čovek kome je Bizmark dugovao svoju karijeru nikada nije odgovorio na ovo zlokobno predskazanje sudbine što će sto godina kasnije zadesiti Prusku.

Bizmark je zaista bio dete potpuno različite epohe od one što je iznedrila njegovog nekadašnjeg mentora. On je pripadao eri realpolitike, dok je Gerlaha formiralo Meternihovo doba. Meternihov sistem je odražavao ideju XVIII veka o univerzumu kao velikom mehanizmu čiji rad može da poremeti zaustavljanje jednog od bezbroj međusobno povezanih delova od kojih je sastavljen. Bizmark je odražavao nova strujanja i u nauci i u politici. On univerzum nije shvatao kao mehanizam već, u skladu sa svojim vremenom, kao beskrajno mnoštvo čestica u stalnom pokretu čije uzajamno dejstvo stvara ono što shvatamo kao realnost. Bizmarkovo vreme do-

nelo je još jednu novu teoriju, Darvinovu teoriju evolucije prema kojoj preživljavaju samo najjači.

U skladu s takvim ubeđenjima, Bizmark je objavio relativnost svih uverenja, uključujući i uverenje u trajnost njegove sopstvene zemlje. U svetu realpolitike, državnikova dužnost bila je da ideje shvati kao sile i da ih procenjuje u odnosu na sve druge „sile" koje su relevantne za donošenje odluka; svi sudovi morali su da se donose samo na osnovu toga koliko nešto koristi nacionalnom interesu, a ne na osnovu ideoloških predubeđenja.

Uprkos tome što zvuče veoma realistično, Bizmarkove postavke, kao ni Gerlahove, nisu mogle da se dokažu, pošto su bile zasnovane na uverenju da podrobna analiza određenih okolnosti sve državnike mora neophodno da dovede do istih zaključaka. Isto onako kao što je Gerlah smatrao nezamislivim da princip legitimiteta može da se protumači na više načina, Bizmark nije mogao da shvati da državnici mogu da se ne slože u vezi s načinom na koji procenjuju nacionalni interes. Zahvaljujući izvanrednom razumevanju nijansi kada su u pitanju moć i njeno širenje, Bizmark je uspeo da filozofska ograničenja Meternihovog sistema zameni politikom samoograničenja. Budući da te nijanse nisu bile toliko same po sebi jasne, doslovna primena realpolitike odvela je Bizmarkove naslednike i epigone do preteranog oslanjanja na vojnu silu, a zatim u trku u naoružanju i dva svetska rata.

Uspeh često može do te mere da zavede da državnici koji mu teže retko obraćaju pažnju na mogućnost da on u sebi nosi i kaznu. Stoga se Bizmark na početku svoje karijere uglavnom trudio da sprovodeći realpolitiku razori zatečen svet kojim su još u velikoj meri vladali Meternihovi principi. To je zahtevalo da Pruska raščisti s idejom po kojoj je vodeći položaj Austrije u nemačkim zemljama bio od presudnog značaja kako za prusku bezbednost, tako i za očuvanje konzervativnih vrednosti. Ma kako to bilo tačno u vreme Bečkog kongresa, sredinom XIX veka Pruskoj više nije bilo potrebno savezništvo s Austrijom da bi sačuvala unutrašnju stabilnost ili mir u Evropi. Bizmark je smatrao da je iluzija o neophodnosti savezništva s Austrijom pre svega služila odvraćanju Pruske od njenog krajnjeg cilja – ujedinjenja Nemačke.

Prema Bizmarkovom shvatanju, istorija je pružala obilje dokaza u prilog njegove teze o pruskom primatu u Nemačkoj i pruskoj sposobnosti da samostalno deluje. Jer, Pruska nije bila samo jedna od mnogih nemačkih država. Nikakva konzervativna unutrašnja politika nije mogla da zakloni nacionalnu slavu stečenu zahvaljujući ogromnim žrtvama što ih je podnela u ratovima za oslobođenje od Napoleona. Sam izgled Pruske – niz neobično oblikovanih enklava što su se protezale preko severnonemačke ravnice od Visle do Rajne – predodredio ju je čak i u očima liberala da predvodi borbu za ujedinjenje Nemačke.

Bizmark je, međutim, otišao još dalje. On je osporio tradicionalno uverenje koje je poistovećivalo nacionalizam s liberalizmom, ili bar s pretpostavkom da se ujedinjenje Nemačke može ostvariti jedino kroz liberalne institucije:

> Pruska je postala velika ne zahvaljujući liberalizmu i slobodi misli, već zahvaljujući nizu moćnih, odlučnih i mudrih vladara koji su u sopstvenim ruka-

ma držali vojna i finansijska državna sredstva i brižljivo ih koristili kako bi u svakoj povoljnoj prilici mogli odlučno da ih bace na tas evropske politike.[34]

Bizmark se nije oslanjao na konzervativne principe, već na jedinstven karakter pruskih institucija; pruske pretenzije na vodeće mesto u Nemačkoj zasnivao je na njenoj snazi, a ne na opštim vrednostima. Prema Bizmarkovom mišljenju, pruske institucije do te mere nisu bile podložne spoljnim uticajima, da je Pruska mogla da koristi demokratska strujanja toga vremena kao instrument spoljne politike, odnosno da po potrebi zapreti da će uvesti veću slobodu izražavanja – bez obzira na to što nijedan pruski kralj takvu politiku nije vodio već četiri decenije, ukoliko ju je ikada i vodio:

> Nijedna država na ovom kontinentu, a pre svega nijedna druga nemačka država, nije kao Pruska toliko čvrsto uverena u to da kralj ostaje gospodar u svojoj zemlji čak i onda kada mu se cela vojska nađe van njenih granica. To pruža mogućnost da se prihvati unutrašnja politika koja mnogo više odgovara savremenim potrebama. Kraljevski autoritet u Pruskoj toliko je čvrsto utemeljen da vlada bez ikakvog rizika može da podstakne življu parlamentarnu aktivnost i da time utiče na prilike u Nemačkoj.[35]

Bizmark je odbacio Meternihovo mišljenje da zajednički osećaj unutrašnje nesigurnosti zahteva čvrsto udruživanje tri „istočna dvora". On je smatrao da su okolnosti potpuno drugačije. S obzirom na to da joj nisu pretili unutrašnji nemiri, Pruskoj je baš ta kohezija mogla da posluži kao oružje za podrivanje odluka Bečkog kongresa, pošto drugim silama, posebno Austriji, može slobodno da zapreti politikom koja bi podstakla unutrašnje nemire. Bizmark je bio uveren da snaga pruskih državnih, vojnih i finansijskih institucija utire put ka pruskom primatu u Nemačkoj. Kada je 1852. naimenovan za ambasadora u Skupštini Nemačkog saveza, a 1858. za ambasadora u Petrogradu, Bizmark se uspeo na položaje koji su mu omogućili da se zalaže za svoju politiku. Njegovi izveštaji, veoma dosledni i briljantno pisani, podsticali su spoljnu politiku zasnovanu ne na osećanjima ili legitimitetu, već na tačnoj proceni snaga. Bizmark se time vratio tradiciji vladara iz XVIII veka, kao što su bili Luj XIV i Fridrih Veliki. Jačanje uticaja vlastite države postalo je glavni, ako ne i jedini cilj ograničen isključivo silama koje su se tome suprotstavljale:

> ...Sentimentalna politika ne nailazi na reciprocitet. To je isključivo pruska osobenost.[36]

> ...Za ime Božje! Ne ulazimo ni u kakva sentimentalna savezništva u kojima će osećaj da smo učinili dobro delo predstavljati jedinu nagradu za našu žrtvu.[37]

> ...Politika je veština mogućeg, nauka o relativnom.[38]

Čak ni kralj nema pravo da interese države podredi svojim simpatijama ili antipatijama.[39]

Po Bizmarkovoj proceni, spoljna politika je bila utemeljena na gotovo naučnim principima, zahvaljujući čemu je nacionalni interes mogao da se analizira na osnovu objektivnih kriterijuma. U skladu s takvom računicom, Austrija je bila strana, a ne bratska zemlja i ukazivala se pre svega kao prepreka za zauzimanje onog položaja u Nemačkoj što je Pruskoj s pravom pripadao: „Naša politika nema drugo smotrište do onoga za koje Austrija čvrsto veruje da joj je potrebno – a to je Nemačka... Mi jedni drugima oduzimamo vazduh neophodan za disanje. Ta činjenica se ne može ignorisati ma kako da je neprijatna".[40]

Prvi pruski kralj koga je Bizmark služio kao ambasador, Fridrih Vilhelm IV, bio je razapet između Gerlahovog legitimističkog konzervatizma i mogućnosti koje su se ukazivale u okviru Bizmarkove realpolitike. Bizmark je insistirao na tome da kraljev lični stav prema zemlji što je tradicionalno zauzimala vodeći položaj u Nemačkoj ne sme da ograniči prusku politiku. Pošto Austrija nikada ne bi prihvatila prusku hegemoniju u Nemačkoj, Bizmarkova strategija se sastojala u tome da je u svakoj prilici oslabi. Godine 1854, tokom Krimskog rata, Bizmark je predlagao da se austrijsko udaljavanje od Rusije iskoristi za rat protiv zemlje koja je još bila pruski partner u Svetoj alijansi, i to isključivo zato što se ukazala povoljna prilika:

> Ako bismo mogli da nateramo Beč da shvati da pruski napad na Austriju nije nemoguć, ubrzo bismo odande mogli da čujemo i nešto razumnije...[41]

Godine 1859, za vreme rata Austrije s Francuskom i Pijemontom, Bizmark se vratio na istu temu:

> Sadašnja situacija nam još jednom pruža priliku da izvučemo korist ukoliko sačekamo da se rat između Austrije i Francuske rasplamsa, a onda da krenemo sa svojom vojskom na jug, noseći u svojim rančevima granične belege koje nećemo postavljati sve dok ne stignemo na Bodensko jezero, ili bar do oblasti koje više nisu naseljene pretežno protestantima.[42]

Meternih bi to smatrao za jeres, ali Fridrih Veliki bi pozdravio veštinu s kojom je učenik prilagodio njegovo vlastito obrazloženje za osvajanje Šlezije.

Bizmark je evropsku ravnotežu snaga podvrgao istoj hladnokrvnoj relativističkoj analizi kao i situaciju u nemačkim zemljama. Kada je Krimski rat bio u punom jeku, Bizmark je istakao osnovne pruske opcije:

> Na raspolaganju nam stoje tri pretnje: (1) savezništvo s Rusijom; bilo bi besmisleno da se odmah zaklinjemo da se nikada nećemo pridružiti Rusiji. Čak i kada bi to bilo tačno, trebalo bi da sačuvamo tu opciju, kako bismo je iskoristili kao pretnju. (2) Politika kojom ćemo se baciti u zagrljaj Austriji i to naplatiti na račun verolomnih članica (Nemačkog) Saveza. (3) Zaokret Ka-

bineta ulevo, što bi nas ubrzo učinilo dovoljno velikim „zapadnjacima“ da nadigramo Austriju.[43]

U istom izveštaju navedene su još neke, podjednako korisne pruske opcije: savezništvo s Rusijom protiv Francuske (po svoj prilici na osnovu zajedničkih konzervativnih interesa); sporazum s Austrijom protiv drugorazrednih nemačkih država (a moguće i protiv Rusije); zaokret ka liberalizmu u unutrašnjoj politici usmeren protiv Austrije i Rusije (verovatno u saradnji s Francuskom). Bizmark je, kao Rišelje, smatrao da može slobodno da bira partnere i bio je spreman da sklopi savez s Rusijom, Austrijom ili s Francuskom; izbor je zavisio isključivo od toga koja od tih zemalja bi mogla najbolje da posluži pruskim nacionalnim interesima. Mada ogorčeni protivnik Austrije, Bizmark je bio spreman da pokuša da postigne sporazum s Bečom, ako mu se za uzvrat omogući adekvatna kompenzacija u Nemačkoj. Mada je u pogledu unutrašnje politike bio izuzetno konzervativan, Bizmarku ne bi smetalo skretanje ulevo, samo ukoliko bi i to moglo da posluži kao instrument realpolitike.

Pokušaji da se poremeti ravnoteža snaga dešavali su se, naravno, i dok je Meternihov poredak bio na vrhuncu. Međutim, u to vreme evropske sile su ulagale veliki trud kako bi se osiguralo da će promena biti sprovedena legitimno, na osnovu konsenzusa. Meternihov sistem je zahtevao da se korekcije obavljaju na kongresima, a ne da do njih dovodi međunarodna politika zasnovana na uzajamnim pretnjama. Bizmark bi bio poslednji čovek koji bi zanemario značaj etičkog konsenzusa. Međutim, za njega je to bio samo jedan od mnogih elemenata sile. Stabilnost međunarodnog poretka zavisila je tačno od te nijanse. Insistiranje na promeni lišeno čak i deklarativnog izjašnjavanja za postojeće odnose zasnovane na sporazumima, zajedničke vrednosti, ili Evropski savez, označilo je revoluciju u diplomatiji. Vremenom, pretvaranje sile u jedini kriterijum navelo je sve zemlje na uključivanje u trku u naoružanju i na vođenje spoljne politike zasnovane na konfrontacijama.

Bizmarkovi stavovi nisu bili ništa više od akademske rasprave sve donde dok najbitniji element Bečkog kongresa – jedinstvo konzervativnih dvorova Pruske, Austrije i Rusije – nije bio narušen, pošto se Pruska nije usuđivala da to sama učini. Posle Krimskog rata, Sveta alijansa se neočekivano i prilično brzo raspala, kada je Austrija odustala od uzdržane politike pomoću koje je Meternih odvraćao krize od svoje trošne imperije, da bi se, posle dugog oklevanja, svrstala uz neprijatelje Rusije. Bizmark je smesta shvatio da je Krimski rat doveo do revolucije u diplomatiji. „Dan svođenja računa“, rekao je on, „svakako će doći, makar kroz nekoliko godina.“[44]

U stvari, možda najznačajniji dokument u vezi s Krimskim ratom predstavlja Bizmarkov izveštaj iz 1856. godine, koji obuhvata analizu situacije nastale posle okončanja rata; napisan je u njemu svojstvenom stilu i pretpostavljao je savršeno fleksibilne diplomatske metode i potpuno odsustvo skrupula kada je reč o ostvarivanju ciljeva. Nemačka istoriografija je taj Bizmarkov izveštaj tačno nazvala „*Prachtbericht*“, tj. „generalni izveštaj“. On je sadržavao suštinu realpolitike, mada je bio suviše smeo po mišljenju onoga kome je bio upućen, pruskog predsedni-

ka vlade Ota fon Mantojfela, čije brojne primedbe po marginama ukazuju na to da ga Bizmark ni izbliza nije ubedio u svoje ideje. Izveštaj započinje izlaganjem o izuzetno povoljnom položaju Napoleona III po okončanju Krimskog rata. Ubuduće, primećuje Bizmark, sve evropske države će tražiti prijateljstvo Francuske, a najveće izglede na uspeh imaće Rusija:

> Savez Francuske i Rusije je suviše prirodan da se ne bi ostvario... Snaga Svete alijanse je... do sada razdvajala te dve države, ali pošto je car Nikola umro, a Austrija rasturila Svetu alijansu, ne postoji više ništa što bi sprečilo prirodno približavanje ovih dveju država čiji se interesi ne sukobljavaju.[45]

Bizmark je predvideo da je Austrija sebe uvela u klopku iz koje neće biti u stanju da se izvuče tako što će se s ruskim carem trkati do Pariza. Da bi zadržao podršku svoje vojske, Napoleonu će biti potreban bilo kakav spor koji će mu u poslednjem trenutku obezbediti „neki ne preterano proizvoljan ili nepravedan povod za intervenciju. Italija bi bila idealna za ovu ulogu. Ambicije Sardinije i sećanja na Bonapartu i Miraa pružaju dovoljno opravdanja, a put će da utre mržnja prema Austriji".[46] Bilo je to, naravno, tačno ono što se tri godine kasnije i dogodilo.

Kako bi Pruska trebalo da se postavi u svetlosti neizbežne, prećutne francusko-ruske saradnje, i mogućeg sukoba između Francuske i Austrije? U skladu s Meternihovim sistemom, Pruska bi učvrstila savezništvo s konzervativnom Austrijom, jačala Nemački savez, uspostavila bliske odnose s Velikom Britanijom i pokušala da odvrati Rusiju od Napoleona.

Bizmark je odbacio svaku od ovih mogućnosti. Britanske kopnene snage bile su suviše beznačajne da bi se mogle iskoristiti protiv francusko-ruskog saveza. Austrija i Pruska bi na kraju morale same da podnesu teret ratovanja. Ni Nemački savez ne bi mogao da pruži značajniju pomoć:

> Uz pomoć Rusije, Pruske i Austrije, Nemački savez bi po svoj prilici udruženo delovao stoga što bi verovao u pobedu čak i bez njegove pomoći, ali u slučaju rata na dva fronta, istočnom i zapadnom, nemački vladari koji nisu pod kontrolom naših bajoneta, mogli bi da pokušaju da se spasu izjavama o neutralnosti, ili bi se čak okrenuli protiv nas...[47]

Uprkos tome što je više od tri decenije bila glavni pruski saveznik, Austrija je u Bizmarkovim očima predstavljala prilično nepouzdanog partnera, štaviše glavnu prepreku za jačanje Pruske: „Nemačka je suviše mala za naše dve zemlje..., sve dok budemo orali istu brazdu, Austrija će biti jedina zemlja u odnosu na koju možemo stalno da budemo na dobitku i od koje možemo stalno da trpimo štetu".[48]

Bez obzira na to koji aspekt međunarodnih odnosa da je razmatrao, Bizmark ga je rešavao tvrdnjom da Pruska mora da prekine svoj savez s Austrijom i da izmeni politiku Meternihove epohe, kako bi iskoristila svaku priliku da oslabi svog nekadašnjeg saveznika: „Kada Austrija upregne jednog konja spreda, mi smesta upregnemo drugog pozadi".[49]

Stabilni međunarodni sistemi su na svoju nesreću gotovo potpuno nesposobni da predvide smrtnu opasnost. Slabu tačku revolucionara predstavlja njihovo uverenje da sve koristi koje im donose ostvareni ciljevi mogu da sjedine s najboljim svojstvima srušenog sistema. Međutim, snage koje revolucija oslobađa poseduju sopstveni zamajac, a izjave njihovih pristalica ne moraju obavezno da ukažu na pravac kojim će krenuti.

To se dogodilo Bizmarku. Pet godina pošto je 1862. došao na vlast, on je, koristeći sve ono što je prethodne decenije predlagao, uklonio austrijsku pretnju ujedinjenju Nemačke. Vodio je tri rata – o kojima je u ovoj glavi već bilo reči – i pomoću njih je istisnuo Austriju iz nemačkih zemalja, dok je u Francuskoj uništio i poslednje tragove rišeljeovskih iluzija.

Nova, ujedinjena Nemačka nije bila otelovljenje ideala dveju generacija Nemaca koji su težili stvaranju ustavne, demokratske države. U stvari, ona nije odražavala taj, nekada značajan tok nemačke misli, budući da je nastala pre kao diplomatski sporazum nemačkih suverena, nego kao izraz narodne volje. Njen legitimitet se zasnivao na pruskoj moći, a ne na principu samoopredeljenja naroda. Mada je Bizmark ostvario ono što je nameravao da učini, sama veličina njegove pobede opteretila je hipotekom budućnost Nemačke, a u suštini i evropski poredak. Kada je okončavao svoje ratove, on je bio isto onako umeren kao što je bio bezobziran kada ih je pripremao. Čim je Nemačka uspostavila granice koje je on smatrao vitalnim za nacionalnu bezbednost, Bizmark je počeo da sprovodi obazrivu i stabilizujuću spoljnu politiku. On je dve decenije maestralno usmeravao evropske pretenzije i interese, primenjujući i dalje realpolitiku, ali sada u korist mira.

Međutim, jednom prizvani duhovi više se nisu mogli rasterati nikakvim veštinama, bez obzira na to da li su bile spektakularne ili uzdržane. Nemačka se ujedinila zahvaljujući diplomatiji zasnovanoj na neograničenoj prilagodljivosti; međutim, baš uspeh takve politike lišio je međunarodni poredak bilo kakve fleksibilnosti. On se sada sastojao od manje učesnika, što je neizbežno smanjilo i mogućnost prilagođavanja. Na sceni je ostalo samo nekoliko snažnijih aktera, što je otežalo pregovore o uopšteno prihvatljivoj ravnoteži i njeno održavanje bez stalnog odmeravanja snage.

Ove strukturalne probleme uvećavali su razmera pruske pobede u Francusko-pruskom ratu i karakter mira koji je potom zaključen. Nemačka aneksija Alzasa i Lorena izazvala je nepomirljiv antagonizam u Francuskoj, što je isključilo bilo kakvu nemačku diplomatsku opciju u odnosu na tu zemlju.

Pedesetih godina XIX veka, Bizmark je francusku opciju smatrao toliko bitnom da je u njeno ime žrtvovao svoje prijateljstvo s Gerlahom. Posle aneksije Alzasa i Lorena, francusko neprijateljstvo je preraslo u „organski nedostatak našeg karaktera" protiv čega je Bizmark stalno upozoravao. To je onemogućavalo politiku iznesenu u njegovom „generalnom izveštaju", prema kojoj je trebalo ostati po strani sve dok se ostale sile ne izjasne, posle čega bi se pruska podrška prodala onoj koja najviše ponudi.

Nemački savez je uspevao da funkcioniše kao celina samo kada je bio suočen s opasnostima koje su bile dovoljno velike da potisnu suparništva među pojedinim

državama, dok je njegova struktura onemogućavala zajedničke ofanzivne akcije. Upravo zbog toga je Bizmark insistirao da se ujedinjenje Nemačke izvede pod pruskim vođstvom. Međutim, on je platio i cenu ovog novog aranžmana. Čim se Nemačka od potencijalne žrtve agresije pretvorila u pretnju evropskoj ravnoteži, malo verovatna mogućnost da bi druge evropske države mogle da se ujedine protiv Nemačke pretvorila se u realnost. A ta noćna mora je sa svoje strane podstakla u Nemačkoj politiku koja će ubrzo podeliti Evropu na dva neprijateljska tabora.

Značaj nemačkog ujedinjenja najbrže je od svih evropskih državnika shvatio Bendžamin Dizraeli, koji će kasnije postati britanski predsednik vlade. On je 1871. godine o Francusko-pruskom ratu rekao sledeće:

> Ovaj rat predstavlja nemačku revoluciju, značajniji politički događaj od Francuske revolucije u prošlom veku... Ne postoji nijedna diplomatska tradicija koja nije zbrisana... Vi sada imate novi svet... Ravnoteža snaga u potpunosti je uništena.[50]

Dok je Bizmark bio na državnom kormilu, njegova složena i vešta diplomatija je ovakve dileme potiskivala u stranu. Međutim, Bizmarkovi aranžmani su bili toliko složeni da ih je baš to svojstvo na dug rok osudilo na propast. Dizraeli je bio potpuno u pravu. Bizmark je izmenio kartu Evrope i strukturu međunarodnih odnosa, ali na kraju nije bio u stanju da stvori plan koji bi njegovi naslednici mogli da slede. Njegova taktika više nije bila novina, a njegovi naslednici i takmaci su bezbednost potražili u gomilanju oružja, što je kako su smatrali, smanjivalo njihovu zavisnost od nejasnih diplomatskih apstrakcija. Nesposobnost „gvozdenog kancelara“ da institucionalizuje svoju politiku, ubacila je Nemačku u diplomatski mlin iz kojeg je jedini izlaz najpre predstavljala trka u naoružanju, a zatim rat.

Ni kada je u pitanju unutrašnja politika, Bizmark nije uspeo da razradi plan koji bi njegovi naslednici mogli da slede. Njegova usamljena ličnost nije bila mnogo jasna ni savremenicima, a još manje su je shvatali kada je po odlasku s političke scene prerastao u mit. Bizmarkovi naslednici su zapamtili tri pobede koje su omogućile ujedinjenje Nemačke, ali su zaboravili mukotrpne pripreme što su ih omogućile i umerenost potrebnu za ubiranje njihovih plodova. Oni su videli manifestaciju moći, ali nisu shvatili suptilne analize na kojima je bila zasnovana.

Tim tendencijama u prilog je išao i nemački ustav čiji je nacrt izradio sâm Bizmark. Mada izabran na osnovu prvog opšteg prava glasa u Evropi, parlament (Rajhstag) nije kontrolisao vladu; nju je imenovao car i on je jedini mogao da je raspusti. Kancelar je bio bliži caru i Rajhstagu nego što su ovi bili međusobno. Stoga je Bizmark u određenim granicama mogao da okreće domaće institucije jednu protiv druge, umnogome onako kao što je to u okviru svoje spoljne politike činio kada su u pitanju bile druge države. Nijedan od Bizmarkovih naslednika nije posedovao ni veštinu ni smelost da učini isto. Usled toga, nacionalizam koji nije nadahnjivala demokratija sve više se pretvarao u šovinizam, dok je demokratija lišena odgovornosti postajala sve jalovija. Suštinu Bizmarkovog života možda je najbolje objasnio sam „gvozdeni kancelar“ u jednom pismu svojoj budućoj ženi:

To što se na ovom svetu dešava... uvek poseduje neka svojstva palog anđela: on je lep, ali mu nedostaje mir, veliki je po svojim zamislima i delima, ali neuspešan, gord i usamljen.[51]

Dvojica revolucionara s kojima počinje savremeni evropski sistem država bili su otelovljenje mnogih dilema svoje epohe. Napoleon III, slučajni revolucionar, predstavljao je tendenciju da se politika prilagođava javnom mnjenju. Bizmark, konzervativni revolucionar, odražavao je tendenciju poistovećenja politike s procenom snage.

Napoleon III je posedovao revolucionarne ideje, ali se povlačio pred njihovim posledicama. Posvetivši mladost onome što bi XX vek nazvao pobunom, nikada nije premostio jaz između definisanja jedne ideje i njenog sprovođenja u delo. Nesiguran u pogledu svojih ciljeva – tačnije u svoj legitimitet – oslanjao se na javno mnjenje kako bi premostio taj jaz. Spoljnu politiku je vodio u stilu savremenih političara koji svoj uspeh mere reakcijom u večernjim televizijskim vestima. Kao i oni, Napoleon III je sebe učinio zatočenikom čisto taktičkih uspeha koji su se usredsređivali na kratkoročne ciljeve i brze rezultate, dok je javno mnjenje pokušavao da zadivi uveličavanjem pritisaka koje je sam izazivao. Čineći to, povremeno se umesto diplomatskim koristio iluzionističkim trikovima. Međutim, o stvarnom učinku jednog državnika sudi se na osnovu onoga što realno postiže, a ne publiciteta.

Javnost na dugi rok ne poštuje lidere u kojima se ogleda njena sopstvena nesigurnost, ili uočavaju samo simptomi krize, a ne dugoročni planovi. Uloga lidera sastoji se u preuzimanju na sebe tereta delovanja zasnovanog na poverenju u sopstvene procene pravca u kojem će se događaji razvijati i načina na koji na njih može da se utiče. Ako to ne učini, krize se umnožavaju, što u stvari znači da je lider izgubio kontrolu nad događajima. Ispostavilo se da je Napoleon III preteča jedne neobične savremene pojave, političke ličnosti koja se očajnički trudi da utvrdi šta javnost želi, da bi ga na kraju ta ista javnost odbacila, ili možda čak prezrela.

Bizmarku nije nedostajalo samopouzdanje potrebno da se deluje na osnovu sopstvenih sudova. On je briljantno procenio postojeću situaciju i pruske mogućnosti. Bio je tako dobar graditelj da je Nemačka koju je on stvorio preživela poraze u dva svetska rata, dve strane okupacije i pola veka dugu podelu. Međutim, on je svoju zemlju osudio na politiku koja se mogla sprovoditi samo da se u svakoj generaciji pojavio jedan veliki čovek. Ali takve pojave ne samo što su uopšteno retke, već su ih institucije carske Nemačke i onemogućavale. U tom smislu, Bizmark nije posejao samo seme uspeha, već i tragedija što će u XX veku zadesiti njegovu zemlju. „Niko nekažnjeno ne ubira plodove s drveta besmrtnosti",[52] napisao je o Bizmarku njegov prijatelj Fon Ron.

Tragedija Napoleona III sastojala se u tome što su njegove ambicije prevazilazile njegove sposobnosti; Bizmarkova tragedija bila je to što su njegove sposobnosti prevazilazile sposobnost njegove zemlje da ih usvoji. Napoleon III je Francuskoj u nasleđe ostavio stratešku paralizu, a Bizmark Nemačkoj veličinu koju nije mogla samoj sebi da prilagodi.

NAPOMENE

1. Joseph Alexander, Graf von Hübner, *Neun Jahre der Errinerungen eines österreichischen Botschafters in Paris under dem zweiten Kaiserreich, 1851-1859* (Berlin, 1904), I, str. 109.
2. *Ibid*, str. 93.
3. Hibnerovo pismo Franji Josifu, 23. septembar 1857; Hübner, *Neun Jahre*, II, str. 31.
4. William E. Echard, *Napoleon III and the Concert of Europe* (Louisiana State University Press, Baton Ruž, Lujzijana, 1983), str. 72.
5. *Ibid*, str. 2.
6. Napoleon III Franji Josifu, 17. jun 1866; Hermann Oncken, urednik, *Die Rheinpolitik Napoleons III* (Berlin, 1926), I, str. 280.
7. Franja Josif Napoleonu III, 24. jun 1866; *ibid*, p. 284.
8. A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1917* (Oxford University Press, Oksford, 1954), str. 102.
9. Hibnerov izveštaj Ferdinandu Buolu, 9. april, 1858; Hübner, *Neun Jahre*, II, str. 82.
10. *Ibid*, str. 93.
11. Druen de Lis La Turu d'Overnju, 10. jun 1864; *Origines Diplomatiques de la Guerre de 1870/71* (Ministarstvo spoljnih poslova, Pariz, 1910-30), III, str. 203.
12. Wilfried Radewahn, „Französische Aussenpolitik for dem Krieg von 1870", Eberhard Kolb, urednik, *Europa vor dem Krieg von 1870* (Minhen, 1983), str. 38.
13. Wilfried Radewahn, *Die Pariser Presse und die Deutsche Frage* (Frankfurt, 1977), str. 104.
14. Golcov izveštaj o razgovoru s Napoleonom III, 17. februar 1866; Oncken, urednik, *Rheinpolitik*, I, str. 90.
15. Radewahn, *Pariser Presse*, str. 110.
16. Golc Bizmarku, 25. april 1866; Oncken, urednik, *Rheinpolitik*, I, str. 140.
17. Taljeran Druenu, 7. maj 1866; *Origines Diplomatiques*, IX, str. 47.
18. Tjerov govor, 3. maj 1866; Oncken, urednik, *Rheinpolitik*, I, str. 154 i dalje.
19. *Ibid*.
20. Taylor, *Struggle for Mastery*, str. 163.
21. *Ibid*, str. 205-206.
22. Analiza Bizmarkove političke misli zasnovana je na autorovom delu „The White Revolutionary: Reflections on Bismarck"; *Daedalus*, 97, br. 3 (leto 1968), str. 888-924.
23. Horst Kohl, urednik, *Die politischen Reden des Fürsten Bismarck, Historische-Kritische Gesamtausgabe* (Štutgart, 1892), I, str. 267-268.
24. Otto von Bismarck, *Die gesammelten Werke* (Berlin, 1924), II, str. 139 i dalje.
25. *Briefwechsel des Generals von Gerlach mit dem Bundestags-Gesandten Otto von Bismarck* (Berlin, 1893), str. 315 (28. april 1856).
26. Otto Kohl, urednik, *Briefe des Generals Leopold von Gerlach an Otto von Bismarck* (Štutgart/Berlin, 1912), str. 192-193.
27. *Briefwechsel*, str. 315.
28. Kohl, urednik, *Briefe*, str. 206.
29. *Ibid*, str. 211 (6. maj 1857)
30. *Briefwechsel*, str. 333-334.
31. *Ibid*.
32. *Ibid*, str. 353.
33. *Ibid*.
34. Bismarck, *Werke*, I, str. 375 (septembar 1853).
35. *Ibid*, II, str. 320 (mart 1858).
36. *Briefwechsel*, str. 334.
37. *Ibid*, str. 130 (20. februar 1854).
38. Bismarck, *Werke*, I, str. 62 (29. septembar 1851).
39. *Briefwechsel*, str. 334 (2. maj 1857)

40. *Ibid,* str. 128 (19. decembar 1853).
41. *Ibid,* str. 194 (13. oktobar 1854).
42. Bismarck, *Werke,* XIV (III izdanje, Berlin, 1924), br. 1, str. 517.
43. *Briefwechsel,* str. 199 (19. oktobar 1854).
44. Bismarck, *Werke,* II, str. 516 (8-9. decembar 1859).
45. *Ibid,* str. 139 (26. april 1856).
47. *Ibid.*
48. *Ibid.*
49. Otto Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany: The Period of Unification 1815-1871* (Princeton University Press, Prinston, Nju Džerzi 1990), str. 85.
50. J. A. S. Grenville, *Europe Reshaped, 1848-1878* (Harvester Press, Saseks, 1976), str. 358.
51. Bismarck, *Werke,* XIV, br. 1, str. 61.
52. Emil Ludwig, *Bismarck: Geschichte eines Kämpfers* (Berlin, 1926), str. 494.



REALPOLITIKA SE OKREĆE PROTIV SEBE

Realpolitika – spoljna politika zasnovana na proceni moći i nacionalnom interesu – omogućila je ujedinjenje Nemačke. Međutim, ujedinjenje Nemačke dovelo je do toga da se realpolitika okrene protiv same sebe, ostvarjući suprotno od onoga što je trebalo da postigne. Vođenjem realpolitike trka u naoružanju i rat mogu da se izbegnu samo ukoliko glavni akteri na međunarodnoj sceni imaju dovoljnu slobodu delovanja da svoje odnose prilagođavaju promenljivim okolnostima, ili ako ih ograničava zajednički sistem vrednosti, ili i jedno i drugo.

Posle ujedinjenja, Nemačka je postala najjača država u Evropi, a jačala je i dalje, iz decenije u deceniju, što je iz temelja izmenilo evropsku diplomatiju. Još od Rišeljeovog vremena, kada je nastao savremeni sistem država, zemlje koje su se nalazile po obodu Evrope – Velika Britanija, Francuska i Rusija – vršile su pritisak na središte kontinenta. Sada je prvi put središte Evrope postalo dovoljno jako da „pritisne" periferiju. Kako je Evropa mogla da se postavi prema ovom gigantu koji se pojavio u njenom srcu?

Geografski položaj je stvarao nerešivu dilemu. U skladu s tradicijom realpolitike moglo se očekivati da će u nastojanju da zadrže sve veću, potencijalno dominantnu snagu, ostale zemlje uspostavljati koalicije. S obzirom na to da se nalazila u središtu kontinenta, Nemačka je bila izložena stalnoj opasnosti od onoga što je Bizmark nazivao *„le cauchemar des coalitions"* – košmarom neprijateljskih koalicija koje je okružuju. Međutim, ako bi pokušala da se istovremeno zaštiti od koalicije svih svojih suseda – istočnih i zapadnih – ona bi ih sigurno svakog pojedinačno ugrozila, čime bi samo ubrzala dalje stvaranje koalicija. Proročanstva koja se ostva-

ruju postala su deo međunarodnog poretka. Ono što se još nazivalo „Evropskim koncertom" razdirale su u stvari dve vrste animoziteta: neprijateljstvo Francuske i Nemačke, i sve veće neprijateljstvo između Austro-Ugarske i Rusije.

Što se tiče Francuske i Nemačke, veličina pruske pobede u ratu 1870. godine stalno je podsticala Francusku na revanšizam, a ozlojeđenost zbog nemačke aneksije Alzasa i Lorena pružala joj je i opipljiv motiv. Čim su francuski političari naslutili da je rat vođen 1870-71. godine označio kraj epohe francuskog primata u Evropi i trajnu promenu u odnosu snaga, ozlojeđenost se pomešala sa strahom. Više nije postojala razjedinjena Srednja Evropa na koju je mogao da se primeni Rišeljeov sistem nahuškavanja nemačkih država jednih protiv drugih. Razdirana između sećanja i ambicija, Francuska je gotovo pedeset godina sve svoje frustracije usmeravala samo u jednom pravcu – ka tvrdoglavoj rešenosti da povrati Alzas i Loren, ne razmišljajući uopšte o tome da ostvarenje te želje ne bi bilo ništa više od zalečenja povređenog ponosa, dok se njen strateški položaj u osnovi ne bi promenio. Ona više nije bila dovoljno jaka da bi sama mogla da obuzda Nemačku i stoga su joj za odbranu stalno bili potrebni saveznici, zbog čega je uvek bila otvorena za savezništvo sa svakim neprijateljem Nemačke, što je sa svoje strane ograničavalo fleksibilnost nemačke diplomatije i zaoštravalo svaku krizu koja se doticala i te zemlje.

Druga naprslina u Evropi, između Austro-Ugarske i Rusije, takođe je predstavljala posledicu ujedinjenja Nemačke. Kada je 1862. postao *Ministerpräsident*, Bizmark je od austrijskog ambasadora zatražio da svome caru prenese zaprepašćujući predlog da Austrija, nekada prestonica Svetog Rimskog Carstva, premesti svoje težište iz Beča u Peštu. Ambasador je smatrao da je taj predlog toliko drzak da ga je, u izveštaju koji je podneo Beču, pripisao Bizmarkovoj nervnoj iscrpljenosti. Međutim, kada je poražena u borbi za primat u nemačkim zemljama, Austriji nije preostalo ništa drugo do da postupi u skladu s Bizmarkovim savetom. U novostvorenoj Dvojnoj Monarhiji, Pešta je postala ravnopravan, povremeno dominantan partner.

Pošto je proterana s nemačkih prostora, nova imperija nije imala gde da se širi izuzev prema Balkanu. Kako Austrija nije osnivala kolonije u prekomorskim zemljama, njeni političari su Balkan, naseljen slovenskim stanovništvom, smatrali prirodnom pozornicom za ostvarenje svojih geopolitičkih ambicija – ako ni zbog čega drugog, ono da bi održali korak s drugim velikim silama. Ta politika je u sebi nosila klicu sukoba s Rusijom.

Zdrav razum bi austrijskim političarima nalagao da ne podstiču nacionalizam na Balkanu, niti da od Rusije stvaraju stalnog neprijatelja. Međutim, zdrav razum nikada nije predstavljao jaču stranu Beča, a još manje Pešte, zbog čega je prevagu na kraju odneo šovinistički nacionalizam. Vlada u Beču je istrajavala na svom kursu koji se sastojao od inercije na unutrašnjem planu i histeričnih izliva u spoljnoj politici, što ju je posle Meternihove epohe sve više izolovalo.

Nemačka nije imala nikakav nacionalni interes na Balkanu. Međutim, očuvanje Austrougarske monarhije jeste shvatala kao svoj važan interes. Slom Dvojne Monarhije mogao je u potpunosti da poremeti Bizmarkovu unutrašnju politiku. Nemač-

ko stanovništvo katoličke veroispovesti stremilo bi ujedinjenju s Nemačkom, što bi ugrozilo dominaciju protestantske Pruske za koju se Bizmark uporno borio. Raspad Austrijskog carstva ostavio bi Nemačku bez ijednog pouzdanog saveznika. S druge strane, mada je želeo da očuva Austriju, Bizmark nije želeo da izaziva Rusiju. Taj problem je nekoliko decenija uspevao da potiskuje, ali nikada i da ga u potpunosti prevaziđe.

Da bi situacija bila još gora, agonija sporog raspadanja kroz koju je u to vreme prolazila Otomanska imperija izazivala je među velikim silama česte sukobe oko podele plena. Bizmark je jednom rekao da je u igri s pet igrača uvek poželjno biti na strani trojice. Međutim, kako je od tih pet velikih sila – Engleske, Francuske, Rusije, Austrije i Nemačke – Francuska bila neprijateljski nastrojena, Velika Britanija nedostupna zbog politike „sjajne izolacije“, a Rusija neodlučna zbog sukoba s Austrijom, Nemačka je po svaku cenu morala da stvori savez i s Rusijom i s Austrijom, kako bi se našla u tročlanoj alijansi. Na ideju o uspostavljanju tako nesigurne ravnoteže mogao je da dođe samo državnik koji je posedovao Bizmarkovu snagu volje i veštinu. Sve u svemu, odnosi između Nemačke i Rusije postali su ključ mira u Evropi.

Jednom kada je stupila na međunarodnu scenu, Rusija je neverovatno brzo stekla dominantan položaj. U vreme sklapanja Vestfalskog mira, 1648. godine, Rusiju još nisu smatrali dovoljno značajnom da bi je pozvali u Vestfaliju. Međutim, od 1750. nadalje, Rusija se aktivno uključivala u svaki značajniji evropski rat. Sredinom XVIII veka, Rusija je već izazivala izvesnu nelagodnost među zapadnim posmatračima. Godine 1762, francuski *chargé d'affaires* u Petrogradu je izvestio:

> Posledice ruskih ambicija, ukoliko se ne ograniče, mogle bi da budu sudbonosne po susedne zemlje... Ja znam da sudove o moći Rusije ne treba donositi na osnovu njenog prostranstva, i da njena dominacija nad teritorijama na istoku predstavlja više varku koja opsenjuje nego izvor stvarne snage. Međutim, ja slutim i da nacija koja je zahvaljujući svojoj surovoj klimi sposobna da prkosi vremenskim neprilikama bolje od bilo koje druge, nacija naviknuta na slepu poslušnost, nacija kojoj je dovoljno malo za život te je stoga sposobna da uz male izdatke vodi rat... takva zemlja bi, slutim, mogla da osvaja...[1]

U vreme održavanja Bečkog kongresa, Rusija je po svoj prilici bila najmoćnija država u Evropi. Sredinom XX veka, dostigla je status jedne od samo dve svetske supersile, da bi se četrdesetak godina kasnije urušila i za samo nekoliko meseci izgubila mnoge, ogromne posede koje je sticala prethodna dva veka.

Apsolutistička priroda carske vlasti omogućavala je ruskim vladarima da podjednako proizvoljno, na sebi svojstven način, vode i spoljnu politiku. Za samo šest godina, od 1756. do 1762, Rusija je ušla u sedmogodišnji rat na strani Austrije i zauzela Prusku, da bi januara 1762, posle smrti carice Jelisavete, prešla na prusku stranu, i na kraju se povukla u neutralnost kada je juna iste godine Katarina Velika zbacila muža s prestola. Pedeset godina kasnije, Meternih će istaći da se car Aleksandar I nikakvih uverenja ne pridržava duže od pet godina. Meternihov savetnik,

Fridrih fon Genc, opisao je carev položaj ovako: „Ruskog cara ne sputavaju nikakve prepreke koje ograničavaju i sputavaju druge vladare – podela vlasti, ustavna ograničenja, javno mnjenje itd. On ujutru može slobodno da uradi ono što je prethodne noći sanjao“.[2]

Najistaknutija odlika Rusije bio je paradoksalni osećaj ugroženosti koji je nije napuštao iako je stalno vodila ratove i širila se na sve strane. Što je u sastav carstva ulazilo više teritorija, Rusija se osećala sve ugroženijom, delimično zbog potrebe da pripadnike različitih naroda odvoji od njihovih suseda. Da bi održali vlast i prevazišli tenzije među različitim narodima koji su živeli u carstvu, svi ruski vlastodršci su se pozivali na nekakvu ogromnu spoljašnju opasnost što preti zemlji; bio je to jedan od mnogih mitova koji su, time što su se prizivali sve dok se vremenom ne bi obistinili, ugrožavali stabilnost u Evropi.

Kako se Rusija širila od Moskovske oblasti ka središtu Evrope, duž obala Pacifika i u Srednju Aziju, težnja za bezbednošću prerasla je u ekspanziju koja je postala samoj sebi cilj. Ruski istoričar Vasilij Ključevski je taj proces ovako opisao: „... ti ratovi, u početku odbrambeni, neosetno su se preobrazili, mada to nije bila namera ruskih političara, u osvajačke ratove – u direktan nastavak politike ujedinjenja koju je vodila stara dinastija (koja je vladala pre Romanovih), u borbu za rusku teritoriju koja nikada nije pripadala moskovskoj državi“.[3]

Rusija se postepeno pretvorila u isto onako veliku pretnju ravnoteži snaga u Evropi, kao što je bila za suverenitet susednih zemalja duž svojih udaljenih granica. Bez obzira na to koliku je teritoriju kontrolisala, Rusija je neprekidno i dalje širila svoje granice. To je otpočelo iz suštinski odbrambenih razloga, kao kada se knez Potemkin (čuven po tome što je duž puteva kojima je carica prolazila podizao veštačka sela) 1776. godine zalagao za osvajanje Krima koji je pripadao Turskoj, s razumnim motivom da će to povećati sposobnost Rusije da brani svoju teritoriju.[4] Međutim, do 1864. godine, bezbednost je postala sinonim za neprekidnu ekspanziju. Državni kancelar Gorčakov definisao je širenje Rusije u pravcu Srednje Azije kao trajnu obavezu u cilju pacifikovanja udaljenih krajeva, koja se izvršava po inerciji:

> Rusija je u Srednjoj Aziji suočena sa situacijom s kojom se suočavaju sve civilizovane države kada dođu u dodir s poludivljim nomadskim plemenima bez čvrste društvene organizacije. U takvim slučajevima, u interesu bezbednosti na granicama i trgovinskih veza neophodno je da civilizovanija država uspostavi izvesnu vlast nad svojim susedima...
>
> Država stoga mora da načini izbor: ili da odustane od tog stalnog napora i osudi svoje granice na stalne nemire... ili da sve dublje i dublje prodire u srce divljih zemalja... pri čemu se najveća teškoća sastoji u njenoj sposobnosti da se zaustavi.[5]

Mnogi istoričari su se prisetili ovog citata 1979. godine kada je Sovjetski Savez izvršio invaziju Avganistana.

Paradoks predstavlja i to što je tokom poslednja dva veka evropska ravnoteža snaga nekoliko puta zaista sačuvana samo zahvaljujući ruskim naporima i junaštvu.

Da nije bilo Rusije, Napoleon i Hitler bi gotovo sigurno uspeli da uspostave svetske imperije. Rusija je, poput Janusa, istovremeno predstavljala i pretnju ravnoteži snaga i jedan od njenih ključnih činilaca; ona je bila bitna za evropsku ravnotežu, ali nikada u potpunosti nije bila njen deo. Tokom većeg dela svoje istorije, Rusija je prihvatala samo ograničenja koja joj je nametao spoljni svet, mada i njih preko volje. Međutim, postojali su i periodi kada Rusija nije koristila prednost kakvu joj je pružala njena ogromna moć, već ju je umesto toga stavljala u službu zaštite konzervativnih vrednosti Srednje i Zapadne Evrope, kao što je to posebno činila punih četrdeset godina posle završetka Napoleonovih ratova.

Čak i kada se Rusija zalagala za legitimitet, njeni stavovi su bili mnogo više mesijanski – a time i više imperijalistički – od stavova drugih konzervativnih dvorova. Dok su zapadnoevropski konzervativci sebe definisali u skladu s idejom o samoograničenju, ruski državnici su smatrali da vode krstaške ratove. S obzirom na to da legitimitet ruskih careva bukvalno nije bio osporavan, oni su pokazivali malo razumevanja za republikanske pokrete, osim što su ih smatrali nemoralnim. Kao pobornici jedinstva pristalica konzervativnih vrednosti – bar do Krimskog rata – Rusi su za širenje sopstvenog uticaja bili spremni i da se pozivaju na legitimitet, što je Nikoli I donelo naziv „evropskog žandara". U vreme kada je Sveta alijansa bila na vrhuncu, Fridrih fon Genc je o Aleksandru I napisao sledeće:

> (Car Aleksandar), uprkos predanosti i oduševljenju, što ih stalno pokazuje za veliku alijansu, najlakše bi od svih vladara mogao da opstane i bez nje... Velika alijansa za njega predstavlja samo sredstvo za širenje uticaja, a to je jedna od njegovih glavnih ambicija... Za razliku od Austrije, Pruske ili Engleske, njegov interes za očuvanje sistema nije zasnovan na neophodnosti ili strahu; on se (za alijansu) opredelio slobodno, na osnovu računice, i u položaju je da je odbaci ako mu neki drugi sistem ponudi veće prednosti.[6]

Rusi su, kao i Amerikanci, smatrali da je njihova zemlja nešto posebno. Širenje u pravcu Srednje Azije, u okviru kojeg se Rusija susretala samo s nomadskim ili feudalnim društvima, posedovalo je mnoge odlike američkog širenja na Zapad, a rusko opravdanje tog širenja, u skladu s navedenom Gorčakovljevom izjavom, može da se uporedi s američkim shvatanjem da je njihovo širenje (na Zapad) predodredila sudbina. Međutim, što se Rusija više približavala Indiji, sve više je izazivala podozrivost Britanije, zbog čega je u drugoj polovini XIX veka rusko širenje u pravcu Srednje Azije, za razliku od američkog širenja na Zapad, postalo spoljnopolitički problem.

Jednu od zajedničkih odlika američke i ruske izuzetnosti predstavljale su otvorene granice. Američko osećanje jedinstvenosti bilo je zasnovano na ideji o slobodi; rusko je poticalo iz zajedničke patnje. Američke vrednosti mogli su da prihvate svi; ruske su bile dostupne samo Rusima, a isključivale su većinu podanika koji nisu bili Rusi. Osećanje izuzetnosti odvelo je Ameriku u izolacionizam koji su povremeno smenjivali etički krstaški ratovi; ruski osećaj izuzetnosti budio je osećaj misije koji je često vodio u vojne avanture.

Mihail Katkov, ruski publicista nacionalističkog usmerenja, ovako je definisao razliku između zapadnih i ruskih vrednosti:

> ...tamo je sve zasnovano na ugovornim odnosima, a ovde sve na veri; tu razliku je najpre odredio položaj Crkve koji je prihvatio Zapad i onaj što ga je prihvatio Istok. Tamo je vlast suštinski razdvojena, a ovde je jedinstvena.[7]

Navodni altruizam ruske nacije, ruski nacionalisti i panslavisti – pisci i intelektualci pripisivali su, svi do jednog, svojoj pravoslavnoj veri. Veliki književnik i strastveni nacionalista Fjodor Dostojevski je ruski altruizam tumačio kao obavezu da se slovenski narodi uprkos protivljenju cele Zapadne Evrope oslobode tuđinske vlasti. Tokom ruskog učešća u ratu na Balkanu 1877, Dostojevski je zapisao:

> Pitajte narod; pitajte vojnika: zašto ustaju? Zašto idu u rat i šta od njega očekuju? Oni će vam, kao jedan čovek, reći da idu da služe Hristu i da oslobađaju porobljenu braću... Mi ćemo nadzirati njihovu uzajamnu slogu i štititi njihovu slobodu i nezavisnost, čak i ako cela Evropa bude protiv toga.[8]

Rusija je smatrala da se za razliku od zapadnoevropskih država – prema kojima je istovremeno ispoljavala divljenje, prezir i zavist – nalazi iznad svake geopolitike, budući da sebe nije doživljavala kao državu, već kao ideju koju podstiče vera, a održava oružje. Dostojevski ulogu Rusije nije ograničio samo na oslobađanje slovenske braće, već ju je proširio i na nadziranje njihove sloge, a to je već poduhvat koji se lako pretvara u dominaciju. Po Katkovu, Rusija je bila treći Rim:

> Ruski car je nešto više od naslednika svojih predaka; on je naslednik cezara istočnog Rima, osnivača Crkve i njenih sabora koji su udarili temelj hrišćanskoj veri. Posle propasti Vizantije, uzdigla se Moskva i počela je da se ukazuje veličina Rusije.[9]

Posle revolucije, strastveni osećaj misije prenesen je na Komunističku internacionalu.

Paradoks ruske istorije sastoji se u stalnom kolebanju između mesijanskog poriva i snažnog osećanja nesigurnosti. To kolebanje je konačno počelo da izaziva strah da će se imperija urušiti ukoliko se ne bude širila. Tako je podela Poljske, koju je Rusija inicirala, delimično bila podstaknuta bezbednosnim razlozima, a ne samo sklonošću za grandomanijom svojstvenom XVIII veku. Sto godina kasnije, to osvajanje je dobilo poseban značaj. Panslavista Rostislav Andrejevič Fadejev je 1869, u svom zapaženom članku „Mišljenje o Istočnom pitanju", zapisao da Rusija mora i dalje da se širi ka zapadu, kako bi zaštitila svoje postojeće posede:

> Istorijsko pomeranje Rusije od Dnjepra ka Visli (podela Poljske) predstavljalo je objavu rata Evropi, pošto ju je dovelo u delove kontinenta koji joj nisu pripadali. Rusija se sada nalazi usred neprijateljskih redova – to stanje je sa-

mo privremeno: ona mora ili da potisne neprijatelja, ili da napusti svoje položaje... Mora da proširi svoj uticaj do Jadranskog mora, ili da se ponovo povuče iza Dnjepra...[10]

Fadejevljeva analiza nije se mnogo razlikovala od analize urađene sa suprotne strane linije razdvajanja, koju je u svom izuzetno značajnom članku o izvorima sovjetskog ponašanja izneo Džordž Kenan. On je predvideo da će se Sovjetski Savez urušiti i raspasti ukoliko ne bude uspeo da se širi.[11]

Uzvišeno mišljenje Rusije o samoj sebi spoljni svet je retko kada delio. Uprkos izuzetnim dostignućima u književnosti i muzici, Rusija nikada nije uspela da postane kulturni magnet za osvojene narode, kao što su uspele matice nekih drugih kolonijalnih imperija. Ruska imperija nikada nije shvaćena kao uzor, ni od strane drugih zemalja, ni od strane sopstvenih podanika. Za spoljni svet Rusija je predstavljala iskonsku snagu – tajanstvenu, zastrašujuću pojavu koja se širi i koju treba zaustaviti, bilo po cenu prihvatanja, bilo suprotstavljanja.

Meternih je pokušao da Rusiju uključi u evropski sistem, što je tridesetak godina uglavnom uspešno funkcionisalo. Međutim, posle ujedinjenja Nemačke i Italije, krupna ideološka pitanja iz prve polovine XIX veka više nisu mogla da podstaknu na zajedničku akciju. Nacionalizam i revolucionarno republikanstvo više se nisu smatrali za pretnju evropskom poretku. Nacionalizam je postao preovlađujući princip, a krunisane glave Rusije, Pruske i Austrije sve manje su osećale potrebu da se udružuju u cilju zajedničke odbrane legitimiteta.

Zahvaljujući tome što su evropski vladari smatrali da njihovo ideološko jedinstvo predstavlja neophodnu zaštitu od revolucije, Meternih je bio u stanju da uspostavi nešto nalik na evropsku vladu. Međutim, sedamdesetih godina ne samo što je splasnuo strah od revolucije, već su pojedine vlade smatrale da bi s njom mogle da iziđu na kraj i bez pomoći sa strane. Na pogubljenje Luja XVI već je u velikoj meri pao zaborav, liberalne revolucije iz 1848. godine bile su ugušene, a vreme je učinilo da i u Francuskoj, mada republici, splasne prozelitski žar. Više nije postojala ideološka spona koja bi sprečila sve oštriji sukob između Rusije i Austrije zbog Balkana, ili između Nemačke i Francuske zbog Alzasa i Lorena. Velike sile jedna na drugu više nisu gledale kao na partnere opredeljene za zajednički cilj, već kao na opasne, nepomirljive suparnike. Konfrontacija je postala standardni diplomatski metod.

Time što je delovala kao teg koji je održavao evropsku ravnotežu, Velika Britanija je u prethodnom periodu mnogo doprinela očuvanju mira. Ona je čak i tada bila jedina evropska zemlja koja je mogla da vodi diplomatiju zasnovanu na ravnoteži snaga, pošto nije bila sputana nepomirljivim neprijateljstvom u odnosu na neku drugu silu. Međutim, Velika Britanija nikako nije mogla da razazna šta predstavlja najveću opasnost i zbog toga nekoliko decenija nije uspevala da utvrdi ni pravac delovanja.

Njoj veoma bliska ravnoteža snaga, uspostavljena na Bečkom kongresu, iz korena se promenila. Ujedinjena Nemačka je sve više sticala snagu potrebnu da sama dominira Evropom – čemu se Velika Britanija u prošlosti uvek opirala, ukoliko je u

pitanju bilo osvajanje. Međutim, u Britaniji niko izuzev Dizraelija nije video razlog za protivljenje konsolidaciji Srednje Evrope na nacionalnoj osnovi; štaviše, britanski državnici decenijama su blagonaklono gledali na taj proces, pogotovu kada je konačno krunisan uspehom zahvaljujući ratu u kojem je agresor nedvosmisleno bila Francuska.

Još otkako je Kaning četrdeset godina ranije udaljio zemlju od Meternihovog sistema, politika „sjajne izolacije" omogućavala je Britaniji da igra ulogu čuvara ravnoteže, uglavnom zbog toga što nijedna zemlja pojedinačno nije bila kadra da sama uspostavi dominaciju u Evropi. Međutim, ujedinjena Nemačka je postepeno sve više postajala sposobna da baš to učini. Ona je, začudo, primat sticala ne osvajanjima, već snažnim unutrašnjim razvojem. S druge strane, Britanija je obično intervenisala samo kada bi ravnoteža snaga zaista bila ugrožena, a ne dok se samo nazirala takva mogućnost. S obzirom na to da su bile potrebne decenije da nemačka pretnja evropskoj ravnoteži postane eksplicitna, britanska spoljna politika je do kraja veka bila usredsređena na Francusku, čije su se kolonijalne pretenzije sukobljavale s britanskim, posebno u Egiptu, kao i na ruski prodor u pravcu Bosfora, Persije i Indije, a kasnije i Kine. Međutim, to su bila kolonijalna pitanja, a u odnosu na evropsku diplomatiju, koja će izazvati krize i ratove u XX veku, Velika Britanija je i dalje vodila politiku „sjajne izolacije".

Bizmark je u takvim okolnostima predstavljao dominantnu ličnost evropske diplomatije, sve dok 1890. nije bio uklonjen s položaja. On nije želeo da se novostvoreno Nemačko Carstvo konfrontira ni s jednom drugom zemljom. U odsustvu etičkih spona koje bi povezivale evropske države, izbegavanje konfrontacije predstavljalo je herkulovski zadatak. On je bio primoran da Rusiju i Austriju drži podalje od neprijateljske Francuske, što je zahtevalo sprečavanje austrijskog osporavanja legitimnih ruskih ciljeva i sprečavanje ruskih pokušaja da potkopava Austro-Ugarsku. Bilo mu je potrebno da održava dobre odnose s Rusijom, a da time ne izazove britansko podozrenje, zbog čega je morao pažljivo da motri na ruske planove u vezi s Carigradom i Indijom. Ravnoteža snaga je postala toliko osetljiva da čak ni genije kao Bizmark nije mogao beskonačno da je održava; sve jači pritisak na međunarodni poredak sve teže je mogao da se drži pod kontrolom. Međutim, sve vreme dok se nalazio na čelu Nemačke (gotovo dve decenije) Bizmark je vodio realpolitiku, i to tako umereno i vešto, da se ravnoteža snaga nikada nije poremetila.

Bizmark je sebi postavio za cilj da nijednoj drugoj sili – izuzev Francuskoj s kojom nije mogao da se pomiri – ne pruži povod da stupi u bilo kakav savez usmeren protiv Nemačke. Tvrdeći da je ujedinjena Nemačka „zasićena" i da više nema teritorijalne pretenzije, Bizmark se trudio da uveri Rusiju kako Nemačka nema nikakve interese na Balkanu; po njemu, Balkan nije bio vredan kostiju ni jednog jedinog pomeranskog grenadira. Imajući na umu Veliku Britaniju, Bizmark nije na kontinentu činio ništa što bi moglo da izazove britansku zabrinutost za očuvanje ravnoteže, a Nemačku je držao izvan trke za kolonijama. „Ovde je Rusija, a ovde je Francuska, a mi smo u sredini. To je moja karta Afrike", odgovorio je Bizmark jednom pobornika nemačkog kolonijalizma;[12] to mišljenje će kasnije, pod pritiskom unutrašnje politike, morati da izmeni.

Međutim, uveravanja nisu bila dovoljna. Nemačkoj je bio neophodan savez i s Rusijom i s Austrijom, što je na prvi pogled izgledalo neizvodljivo. Pa ipak, on je 1873. postigao baš to, kada je uspostavio prvi tzv. Trojecarski savez koji je po tome što se pozivao na jedinstvo tri konzervativna dvora, u velikoj meri podsećao na Meternihovu Svetu alijansu. Činilo se da je Bizmark iznenada postao sklon Meternihovom poretku čijem je rušenju lično mnogo doprineo. Međutim, zahvaljujući baš njegovim uspesima, vremena su se umnogome promenila. Mada su se Nemačka, Rusija i Austrija u pravom Meternihovom stilu zavetovale da će jedna drugoj pomagati u suzbijanju subverzivnih delatnosti, zajednička netrpeljivost prema političkom radikalizmu više nije mogla da spoji takozvane „istočne dvorove" – pre svega zato što su čvrsto verovali da i sami, bez pomoći sa strane, mogu da guše pobune.

Povrh svega, Bizmark nije uživao čvrst legitimistički kredibilitet. Mada prepiska s Gerlahom (v. V glavu) nije bila objavljena, njegovi osnovni stavovi bili su opštepoznati. S obzirom na to da je tokom čitave svoje karijere delovao s pozicija realpolitike, nagli zaokret ka legitimitetu nije ni mogao da deluje uverljivo. Sve žešće geopolitičko suparništvo između Rusije i Austrije prevazilazilo je ideološko jedinstvo dvojice konzervativnih monarha. I jedan i drugi su pokušavali da preotmu Balkan od Otomanskog Carstva na zalasku. Avanturističku politiku Rusije na Balkanu podsticali su panslavizam i zastareli ekspanzionizam. Slično ponašanje Austrougarske imperije podsticao je čist strah. Stoga, bez obzira na postojanje formalnog saveza između nemačkog cara i konzervativnih vladara Rusije i Austrije, odnosi između ova dva sabrata u stvarnosti su bili više nego zategnuti. Bizmarku će biti suđeno da se do kraja svoje karijere bori s problemom kakav je predstavljalo usklađivanje savezničkih odnosa s dvojicom partnera koji su jedan drugog doživljavali kao smrtnu opasnost.

Prvi Trojecarski savez pokazao je Bizmarku da više ne može da kontroliše sile koje je oslobodio pozivajući se na načela austrijske i ruske unutrašnje politike. Zbog toga će ubuduće pokušavati da ih usmerava isticanjem moći i ličnog interesa.

Da je realpolitika postala dominantna tendencija toga perioda najbolje pokazuju dva događaja. Prvi se zbio 1875, u vidu izmišljene ratne krize koju je pokrenuo uvodnik jednog od vodećih nemačkih listova. Taj uvodnik, s provokativnim naslovom „Da li predstoji rat?", predstavljao je reakciju na francusko povećanje vojnog budžeta i kupovinu ogromnog broja konja od strane francuske vojske. Lako je moguće da je u pozadini stajao Bizmark koji očigledno nije nameravao da ide dalje od izazivanja straha, pošto u Nemačkoj nije sprovedena delimična mobilizacija, niti je došlo do pretećeg pokreta trupa.

Suočavanje s nepostojećom opasnošću predstavlja jednostavan način za poboljšanje pozicija jedne zemlje. Francuska diplomatija je pomenuti tekst inteligentno iskoristila za stvaranje utiska da Nemačka priprema preventivni rat. Francusko ministarstvo spoljnih poslova plasiralo je priču da je ruski car u razgovoru s francuskim ambasadorom stavio do znanja da će u francusko-nemačkom sukobu podržati Francusku. Korake je preduzela i Velika Britanija, uvek osetljiva na mogućnost da jedna sila uspostavi dominaciju u Evropi. Predsednik vlade Dizraeli je izdao na-

log svom ministru spoljnih poslova, lordu Derbiju, da ruskom kancelaru Gorčakovu izloži ideju o zastrašivanju Berlina:

> *Moj sopstveni utisak je da bi trebalo da izvedemo neki zajednički korak radi* očuvanja mira u Evropi, kao što je to učinio Pam (lord Palmerston) kada je obmanuo Francusku i proterao Egipćane iz Sirije. Mogli bismo da sklopimo savez s Rusijom zbog ovog posebnog cilja; a druge sile, kao što su Austrija i možda Italija, mogle bi da budu pozvane da se uključe.[13]

To što je Dizraeli, koji je gajio duboko nepoverenje prema ruskim imperijalnim ambicijama, rešio da makar samo nagovesti neki englesko-ruski savez, pokazuje kako je ozbiljno shvatio mogućnost da Nemačka uspostavi dominaciju u Zapadnoj Evropi. Ratna pretnja je nestala isto onako brzo kao što se i pojavila, tako da Dizraelijev plan nikada nije ostvaren. Iako nije bio upoznat s detaljima Dizraelijevog manevra, Bizmark je bio suviše pronicljiv da ne bi shvatio zbog čega su se Englezi u suštini zabrinuli.

Ta kriza, kao što je pokazao Džordž Kenan,[14] ni izbliza nije bila onako ozbiljna kao što bi se moglo pretpostaviti na osnovu publiciteta koji je dobila. Bizmarku nije padalo ni na kraj pameti da uđe u rat tako brzo pošto je ponizio Francusku, iako nije imao ništa protiv da među Francuzima stvori utisak kako je na to spreman ukoliko ga dovoljno izazovu. Car Aleksandar II nije nameravao da pruži garancije republikanskoj Francuskoj, mada mu nije smetalo da Bizmarku stavi do znanja da je i ta opcija moguća.[15] Dizraeli je dakle odreagovao na jedan običan privid. Pa ipak, ispoljena kombinacija britanske zabrinutosti, francuskog manevrisanja i ruskog kolebanja, bila je dovoljna da ubedi Bizmarka da samo aktivna politika može da odloži stvaranje antinemačke koalicije kakvu će naredna generacija stvoriti u okviru Trojnog sporazuma (Antante).

Druga kriza je bila sasvim realna. Ona se javila u vidu još jedne balkanske krize koja je pokazala da ne postoje nikakve filozofske spone koje Trojecarski savez mogu da održe kada se suoči sa sukobom nacionalnih interesa. Tu krizu ćemo detaljnije objasniti zbog toga što je podstakla sukob koji će na kraju uništiti Bizmarkov poredak u Evropi i izazvati Prvi svetski rat.

Po okončanju Krimskog rata, Istočno pitanje nije pokretano sve dok ga glavnom temom međunarodne politike nije ponovo učinio prvi u seriji događaja čiji će razvoj vremenom postati stereotipan kao zaplet japanske kabuki drame. Najpre bi se dogodilo nešto što bi gotovo slučajno podstaklo krizu; Rusija bi zapretila, a Britanija pokrenula svoju ratnu mornaricu. Rusija bi potom od Turske preotela neki deo Balkana da bi ga iskoristila kao zalogu. Velika Britanija bi zapretila ratom. Otpočeli bi pregovori tokom kojih bi Rusija smanjila svoje zahteve, i tačno u tom trenutku kriza bi se raspršila.

Bugari, koji su vekovima živeli pod turskom vlašću, podigli su 1876. godine ustanak, a pridružili su im se i drugi balkanski narodi. Turska je odreagovala sa zastrašujućom brutalnošću, a Rusija, podstaknuta panslovenskim osećanjima, zapretila intervencijom.

London je u ruskoj reakciji video staru avet – mogućnost ruskog izlaska na Bosfor. Još od Kaningovog vremena, britanski državnici su bili uvereni da će Rusija, ukoliko zaposedne Bosfor, ostvariti dominaciju u istočnom Sredozemlju i na Bliskom istoku, i time ugroziti britanski položaj u Egiptu. U skladu s tom tradicionalnom britanskom idejom, Otomansko Carstvo je moralo da se očuva čak i po cenu rata s Rusijom, uprkos tome što je bilo trošno i nehumano.

Bizmark je bio suočen s ozbiljnom dilemom. Ruski prodor je mogao da izazove britansku vojnu reakciju, ali i da podstakne Austriju da se uključi u rat. A ukoliko bi Nemačka bila dovedena u situaciju da se opredeljuje između Austrije i Rusije, zajedno s Trojecarskim savezom bila bi uništena i njegova spoljna politika. Bez obzira na razvoj događaja, Bizmark bi bio suočen s opasnošću da se suprotstavi Austriji ili Rusiji, odnosno da izazove gnev svih strana ukoliko zauzme neutralan stav. „U slučajevima kada je dolazilo do razmimoilaženja mišljenja Austrije i Rusije", rekao je Bizmark u Rajhstagu 1878. godine, „nikada nismo bili spremni da se priklonimo jednoj strani i da joj time obezbedimo većinu..."[16]

Kako se kriza zaoštravala, Bizmarkovo, kao i obično, trezveno držanje ipak je ukazivalo na sve veću dilemu. On je najpre pokušao da učvrsti Trojecarski savez, i stoga je zatražio da se zauzme zajednički stav. Početkom 1876. Savez je sastavio tzv. Berlinski memorandum kojim je Turska upozorena da ne nastavlja s represijom. Njime je, čini se, bilo nagovešteno, da bi Rusija pod određenim uslovima mogla u ime „Evropskog koncerta" da interveniše na Balkanu, otprilike onako kao što su kongresi koje je Meternih sazivao u Veroni, Ljubljani i Tropau davali u zadatak nekoj evropskoj sili da sprovede njihove odluke.

Međutim, postojala je i jedna ogromna razlika u odnosu na mogućnost preduzimanja takve akcije. Britanski ministar spoljnih poslova u Meternihovo vreme, Kaslrej, pokazivao je razumevanje za intervencije Svete alijanse, uprkos tome što je Britanija odbijala da u njima učestvuje. Međutim, 1876. godine predsednik vlade bio je Dizraeli koji je Berlinski memorandum protumačio kao prvi korak ka rušenju Otomanskog Carstva bez učešća Velike Britanije. Takva mogućnost se suviše približavala evropskoj hegemoniji kakvoj se Britanija vekovima protivila. Šuvalovu, ruskom ambasadoru u Londonu, Dizraeli je prebacio: „Engleska se tretira kao da je Crna Gora ili Bosna".[17] Ledi Bredford, s kojom se često dopisivao, Dizraeli je napisao:

> Ne postoji ravnoteža i ukoliko ne skrenemo sa svog puta da bismo delovali zajedno s tri severne sile, one bi mogle da deluju bez nas što je za državu kao što je Engleska neprihvatljivo.[18]

S obzirom na jedinstvo koje su ispoljili Petrograd, Berlin i Beč, Britaniji bi bilo izuzetno teško da se odupre bilo čemu s čim bi se ove tri sile složile. Izgledalo je da Dizraeli nema drugog izbora do da se pridruži tzv. „severnim dvorovima" kada Rusija bude napala Tursku.

Međutim, Dizraeli je, onako kao što je to činio Palmerston, odlučio da pokaže britansku snagu. On je poslao ratnu mornaricu u istočno Sredozemlje i objavio svoj proturski stav – što je zagarantovalo da Turska neće ustuknuti i učinilo da na povr-

šinu isplivaju sva latentna neslaganja u okviru Trojecarskog saveza. Dizraeli, kome višak skromnosti nikada nije bio jača strana, pohvalio se kraljici Viktoriji da je razbio tu koaliciju. Trojecarski savez je, kako je verovao, bio „bukvalno uništen, uništen kao rimski trijumvirat".[19]

Bendžamin Dizraeli je bio jedna od najneobičnijih i najizuzetnijih ličnosti što su se ikada našle na čelu Velike Britanije. Kada je 1868. saznao da će biti postavljen za premijera, on je uzviknuo: „Ura! Ura! Uspeo sam se na vrh klizavog stuba!" Nasuprot tome, kada je pozvan da preuzme položaj, Vilijam Evart Gledston, Dizraelijev večiti protivnik, zapisao je jednu rasplinutu misao o odgovornostima što ih vlast donosi i njegovim svetim dužnostima prema Bogu, uključujući i molitvu da ga Svevišnji obdari snagom kako bi valjano obavio svoj ozbiljan zadatak.

Te izjave dvojice velikih ljudi, koji su dominirali britanskom politikom tokom druge polovine XIX veka, pokazuju njihove dijametralno suprotne karaktere: Dizraeli je bio zavodljiv, briljantan i nestalan, a Gledston obrazovan, pobožan i ozbiljan. Nemalu ironiju predstavljalo je to što je torijevska partija, koju su podržavali seosko plemstvo i anglikanska aristokratija, kao svog lidera – i to u viktorijansko doba – istakla ovog briljantnog intelektualca pustolovnog duha, odnosno da je partija koja je suštinski predstavljala jedan zatvoren krug, na svetsku pozornicu izvela nekoga ko mu uopšte nije pripadao. Nijedan Jevrejin se nikada nije tako visoko uspeo u britanskoj politici. Sto godina kasnije, ponovo će navodno konzervativni torijevci, a ne po sopstvenoj definiciji progresivni laburisti, na taj položaj dovesti ćerku jednog piljara – Margaret Tačer, koja će takođe postati značajan državnik, ali i prva žena predsednik vlade u Britaniji.

Životni put Bendžamina Dizraelija nije bio nimalo tipičan za političara. U mladosti se bavio pisanjem romana i više se kretao u literarnim nego političkim krugovima, te se od njega pre očekivalo da će život završiti kao iskričav pisac i sagovornik, a ne kao jedna od ključnih ličnosti britanske politike XIX veka. Dizraeli je, kao i Bizmark, smatrao da biračko pravo treba proširiti i na obične ljude, ubeđen da će engleska srednja klasa glasati za Konzervativnu partiju.

Kao vođa torijevaca, Dizraeli je artikulisao jedan novi vid imperijalizma, u suštini različit od komercijalnog širenja kakvo je Velika Britanija praktikovala od XVII veka, u okviru kojeg je, kažu, imperiju stvorila u nastupu rasejanosti. Prema Dizraeliju, imperija nije predstavljala ekonomsku već duhovnu potrebu na kojoj se temeljila veličina njegove zemlje. „Ovo nije beznačajno pitanje", izjavio je on u svom čuvenom govoru održanom 1872. godine u Kristalnoj palati. „To je u suštini izbor između prijatne zemlje oblikovane u skladu s kontinentalnim principima, koja će u dogledno vreme doživeti svoju neizbežnu sudbinu, ili velike zemlje – imperije – u kojoj će vaši sinovi, kada se budu uzdizali, uzdizati na vrhunske položaje, čime neće buditi poštovanje samo svojih sunarodnika, već i celog sveta."[20]

U skladu s ovakvim uverenjima, Dizraeli je bio spreman da se suprotstavi ruskoj pretnji Otomanskom Carstvu. On nije bio sklon da u ime evropske ravnoteže prihvati preporuke Trojecarskog saveza, već rešen da se u ime Britanske imperije suprotstavi Rusiji koja je Evropi nametala konsenzus u cilju vlastitog približavanja Carigradu. Ovakav stav je podstakla ideja koja se tokom XIX veka snažno učvrsti-

la, a po kojoj je glavnu pretnju za britanski položaj u svetu predstavljala Rusija. Velika Britanija je smatrala da ruski prodor u dva pravca – ka Carigradu i ka Indiji preko Srednje Azije – ugrožava njene prekomorske interese. Šireći se po Srednjoj Aziji tokom druge polovine XIX veka, Rusija je razradila stereotipan metod osvajanja. Žrtva je uvek bila toliko udaljena od središta svetskih zbivanja, da je veoma malo zapadnjaka ikada imalo tačnu predstavu o onome što se događa. Zahvaljujući tome, Rusi su u slučaju potrebe mogli da se pozivaju na tvrdnju da je njihov car u stvari miroljubiv, a da su njegovi potčinjeni ratoborni, i da kao svoje specifično diplomatsko oruđe koriste udaljenost i konfuziju.

Velika Britanija je bila jedina evropska sila koja je obraćala pažnju na Srednju Aziju. Kako se rusko širenje na jug sve više približavalo Indiji, državni kancelar, knez Aleksandar Gorčakov, sve manje je bio spreman da odgovori na proteste Londona, budući da često nije znao šta i gde radi ruska vojska. Lord Ogastus Loftus, britanski ambasador u Petrogradu, pretpostavljao je da ruski pritisak na Indiju „ne potiče od suverena, bez obzira na to što je on apsolutni vladar, već da glavnu reč u tom pogledu vode vojni krugovi. Tamo gde postoji ogromna stajaća vojska, postoji i potreba da se ona nečim uposli... Kada proces osvajanja otpočne, kao što se to dogodilo u Srednjoj Aziji, pripajanje jedne teritorije vodi drugom, dok problem predstavlja pitanje gde stati."[21] Ovaj izveštaj je u stvari predstavljao ponavljanje Gorčakovljevih sopstvenih reči (v. str. 115). S druge strane, britanskoj vladi nije bilo mnogo važno da li Rusija ugrožava Indiju spontano, ili na osnovu svog imperijalističkog plana.

Događaji su se uvek isto odvijali. Ruske trupe bi svake godine prodirale sve dublje u Srednju Aziju. Velika Britanija bi tražila objašnjenje i primila sve vrste uveravanja da car ne namerava da pripoji nijedan kvadratni metar teritorije. U početku, tako umirujuće reči mogle su da stišaju situaciju. Međutim, naredno rusko napredovanje neizbežno bi ponovo pokrenulo isto pitanje. Na primer, pošto je maja 1868. godine ruska vojska okupirala Samarkand (današnji Uzbekistan), Gorčakov je britanskom ambasadoru, ser Endruu Bjukananu, rekao „da ruska vlada ne samo što nije želela zauzimanje tog grada, već i da duboko žali što je do toga došlo, i da on čvrsto veruje da ga neće trajno zadržati".[22] Samarkand je, naravno, ostao pod ruskom vlašću još više od sto godina, sve do raspada Sovjetskog Saveza.

Godine 1872, ista predstava je ponovljena nekoliko stotina milja dalje, na jugoistoku, u odnosu na Hivski hanat na granici današnjeg Avganistana. Grof Šuvalov, carev ađutant, poslan je u London da uveri Britance da Rusija ne namerava da pripoji dodatne teritorije u Srednjoj Aziji:

> Car ne samo što ne namerava da zaposedne Hivu, već su izdata konkretna naređenja koja to sprečavaju, a izdata su i uputstva da nametnuti uslovi budu takvi da ni na koji način ne dovedu do duže okupacije Hive.[23]

Ova uveravanja jedva da su i izrečena kada je stigla vest da je ruski general Kaufman pregazio Hivu i nametnuo joj sporazum koji je u potpunosti bio suprotan Šuvalovljevim tvrdnjama.

Godine 1875, isti metod primenjen je na Kokand, drugi hanat na granici s Avganistanom. Tom prilikom državni kancelar Gorčakov je osetio izvesnu potrebu da opravda razliku između reči i dela. Ispoljivši dovitljivost bez presedana, on je formulisao *razliku između unilateralnih izjava (koje, u skladu s njegovom definicijom, nisu imale obavezujuću snagu)* i zvaničnih, bilateralnih obaveza. On u jednoj noti kaže: „Iz toga što smo u nekoliko prilika spontano i prijateljski saopštili svoje stavove u pogledu Srednje Azije, a posebno iz naše čvrste odluke da ne sledimo politiku osvajanja i pripajanja, vlada u Londonu je, čini se, izvukla zaključak da smo s njom sklopili zvanični sporazum u vezi s ovim pitanjem".[24] Drugim rečima, Rusija će i dalje insistirati na odrešenim rukama u Srednjoj Aziji, određivaće sopstvene granice i *neće biti sputana čak ni vlastitim čvrstim uveravanjima.*

Dizraeli nije imao nameru da dozvoli da se isti metod iznova primeni kada je u pitanju bilo približavanje Carigradu. On je podstakao Turke da odbiju Berlinski memorandum, drugim rečima da nastave s represijom na Balkanu. Uprkos toj manifestaciji britanske odlučnosti, Dizraeli se našao pod jakim pritiskom u zemlji. Turska zlodela su izazvala osudu britanskog javnog mnjenja, a Gledston je grmeo protiv amoralnosti Dizraelijeve spoljne politike. Dizraeli je stoga 1877. bio primoran da *prihvati* Londonski protokol, kojim se priključio zahtevu koji su tri „severna dvora" uputila Turskoj u vezi s okončanjem pokolja na Balkanu i reformom uprave u tom regionu. Međutim, sultan je odbacio čak i taj dokument, ubeđen da je Dizraeli na njegovoj strani, bez obzira na to šta je zvanično zahtevao. Rusija je na to odgovorila objavom rata.

Za trenutak se činilo da je u toj diplomatskoj igri Rusija odnela pobedu. Ne samo što su je podržala druga dva „severna dvora", već i Francuska, a stekla je i široku podršku britanskog javnog mnjenja. Dizraelijeve ruke bile su vezane; ulazak u rat na strani Turske lako je mogao da obori njegovu vladu.

Međutim, kao i u mnogim ranijim slučajevima, Rusi su otišli suviše daleko. Pod vođstvom briljantnog, ali lakomislenog generala i diplomate Nikolaja Ignjatijeva, ruske trupe su stigle do kapija Carigrada, a Austrija je počela da preispituje svoju podršku ruskoj kampanji. Dizraeli je poslao britanske ratne brodove u Dardanele. U tom trenutku, Ignjatijev je zaprepastio celu Evropu time što je objavio odredbe Sanstefanskog ugovora, na osnovu kojih bi se oslabila Turska i stvorila „velika Bugarska". Ova velika država, koja bi se prostirala do Sredozemlja, trebalo je, po opštem mišljenju, da se nalazi pod ruskom dominacijom.

Posle 1815. godine, u Evropi je preovladavalo mišljenje da sudbinu Otomanskog Carstva može da razreši samo „Evropski koncert" kao celina, a ne jedna sila, najmanje Rusija. Ignjatijevljev Sanstefanski ugovor bi stvorio mogućnost za rusku kontrolu nad Bosforom i Dardanelima, što Velika Britanija nije mogla da toleriše, kao i rusku dominaciju nad slovenskim narodima na Balkanu, što nije prihvatala Austrija. Stoga su i Velika Britanija i Austro-Ugarska objavile da je taj mirovni ugovor neprihvatljiv.

Dizraeli iznenada više nije bio usamljen. Njegovi potezi su ruskim političarima zlokobno nagovestili mogućnost obnavljanja koalicije stvorene u Krimskom ratu. Aprila 1878. ministar spoljnih poslova lord Solzberi je u svom čuvenom memoran-

dumu naveo zašto Sanstefanski ugovor mora da se revidira, s čim se složio čak i Šuvalov, ruski ambasador u Londonu i Ignjatijevljev dugogodišnji suparnik. Velika Britanija je zapretila ratom ukoliko Rusija uđe u Carigrad, dok je Austrija zapretila ratom u vezi s podelom plena na Balkanu.

Trojecarski savez, u koji je Bizmark polagao velike nade, našao se na ivici raspada. Sve do tog trenutka Bizmark je bio izuzetno oprezan. Avgusta 1876, godinu dana pre nego što je ruska vojska „u ime pravoslavlja i slovenstva" krenula na Tursku, Gorčakov je Bizmarku predložio da Nemačka organizuje kongres na kojem bi se rešila kriza na Balkanu. Dok bi Meternih i Napoleon III smesta prihvatili mogućnost da odigraju ulogu glavnog posrednika u „Evropskom koncertu", Bizmark je oklevao uveren da bi se na takvom skupu samo produbile razlike unutar Trojecarskog saveza. On je privatno izjavio da bi svi učesnici, uključujući i Veliku Britaniju, posle tog kongresa ispoljili „odbojnost prema nama stoga što nikome od njih ne bismo pružili podršku kakvu očekuje".[25] Bizmark je takođe smatrao da ne bi bilo mudro povezati Dizraelija i Gorčakova, po njemu, „podjednako opasno sujetne ministre".

Uprkos tome, kako je sve više izgledalo da će Balkan postati varnica koja će se rasplamsati u opšti rat u Evropi, Bizmark je nevoljno organizovao kongres u Berlinu, jedinoj prestonici u koju su ruski predstavnici bili spremni da dođu. Bez obzira na to, bio je čvrsto rešen da sačuva distancu u odnosu na svakodnevnu diplomatiju, i stoga je ubedio austrougarskog ministra spoljnih poslova Andrašija da pošalje pozivnice.

Kongres je bio zakazan za 13. juni 1878. Međutim, pre nego što je otvoren, Velika Britanija i Rusija su se već usaglasile oko ključnih pitanja u okviru sporazuma koji su lord Solzberi i novi ruski ministar spoljnih poslova Šuvalov potpisali 30. maja. „Veliku Bugarsku", predviđenu Sanstefanskim ugovorom, zamenila su tri nova entiteta: u velikoj meri smanjena nezavisna bugarska država; država Istočna Rumelija, nezavisan entitet tehnički pod vlašću turskog guvernera, čiju upravu je u stvari trebalo da nadgleda Evropska komisija (kao najava mirovnih projekata Ujedinjenih nacija u XX veku); i ostatak Bugarske vraćen pod tursku upravu. Ruska teritorijalna osvajanja u Jermeniji su smanjena. Posebnim tajnim sporazumima Velika Britanija je Austriji obećala da će podržati okupaciju Bosne i Hercegovine, a sultana je uverila da će zagarantovati turske teritorije u Aziji. Sultan je za uzvrat Engleskoj dao ostrvo Kipar da na njemu izgradi vojno-pomorsku bazu.

Do početka Berlinskog kongresa, ratna opasnost koja je Bizmarka navela da pristane da organizuje taj skup umnogome je splasla. Glavni cilj Kongresa bio je da se Evropi da blagoslov za ono što je već bilo ugovoreno. Pitanje je da li bi Bizmark rizikovao da preuzme u suštini nesigurnu ulogu posrednika da je bio u stanju da predvidi ishod. Moguće je, naravno, da je već i sazivanje tog skupa nateralo Rusiju i Englesku da se separatno sporazumeju, kako uzajamni ustupci koji su u direktnim pregovorima mogli mnogo brže i lakše da se utanače ne bi zavisili od ćudi jednog evropskog kongresa.

Razrada detalja jednog već sklopljenog sporazuma ne predstavlja veliko delo. Sve vodeće države, izuzev Velike Britanije, predstavljali su ministri spoljnih poslo-

va. Prvi put u britanskoj istoriji, jednom međunarodnom skupu koji se održavao izvan Britanskih ostrva prisustvovali su i predsednik vlade i ministar spoljnih poslova, zato što Dizraeli nije želeo da neko drugi – Solzberi – sebi pripiše u zaslugu veliki diplomatski uspeh koji je uglavnom bio unapred osiguran. Gorčakov, sujetni starac koji je više od pola veka ranije pregovarao s Meternihom na kongresima u Ljubljani i Veroni, odabrao je Berlinski kongres za svoje poslednje pojavljivanje na međunarodnoj sceni. „Ne želim da se polako ugasim kao lampa koja se dimi. Želim da nestanem kao zvezda", rekao je po dolasku u Berlin.[26]

Kada su ga upitali ko je najvažnija ličnost na Kongresu, Bizmark je pokazao na Dizraelija: „*Der alte Jude, das ist der Mann* (Taj čovek je stari Jevrejin)".[27] Bez obzira na dijametralno različito poreklo, Bizmark i Dizraeli su jedan prema drugom ispoljavali neskriveno divljenje. Obojica su bili pristalice realpolitike. Mrzeli su ono što su nazivali „moralisanjem", a Gledstona su prezirali; religijska nota u njegovim izjavama zvučala im je lažno. Ni Bizmark ni Dizraeli nisu gajili nikakve simpatije prema slovenskim narodima na Balkanu, u kojima su videli samo violentne izazivače stalnih problema. Obojica su bili skloni zajedljivim, ciničnim šalama, uopštavanjima i sarkastičnim žaokama. Ni jedan ni drugi nisu imali strpljenja za sitne političke zađevice, budući da su mnogo radije povlačili široke, dramatične poteze.

Moglo bi se tvrditi da je Dizraeli bio jedini državnik koji je ikada nadigrao Bizmarka. On se u Berlinu pojavio s nadmoćnim stavom čoveka koji je već ostvario svoje ciljeve, s kakvim je Kaslrej došao u Beč, ili kakav je Staljin zauzeo na kraju Drugog svetskog rata. Na Kongresu je trebalo još samo utanačiti detalje u vezi s primenom već postignutog sporazuma između Velike Britanije i Rusije, i u suštini tehničkog pitanja da li će Turska i novostvorena Bugarska vojno kontrolisati putne pravce na Balkanu. Dizraeli je bio suočen samo s jednim strateškim problemom – što većim skretanjem ruske ozlojeđenosti zbog povraćaja već zauzetih teritorija u drugom pravcu, kako osujećenje svojih planova ne bi pripisali Britaniji.

Dizraeliju je to pošlo za rukom zahvaljujući izuzetno nezgodnom položaju u kojem se našao sâm Bizmark. On na Balkanu nije video nikakve nemačke interese i jedino što ga je u suštini zanimalo bilo je da gotovo po svaku cenu spreči rat između Austrije i Rusije. Sebe je na tom Kongresu video isključivo u ulozi „nepristrasnog posrednika" (*ehrlicher Mahler*), a skoro svaku izjavu započinjao je rečima: „*L'Alemagne, qui n'est liée par aucun intérêt direct dans les affaires d'Orient...*" („Nemačka, koja nema nikakvih direktnih interesa u vezi s Istočnim pitanjem...")[28].

Uprkos tome što mu je bilo savršeno jasno šta se događa, Bizmark se osećao kao čovek koji u snu vidi kako mu se približava opasnost, ali ne može da je izbegne.

Kada je nemački Parlament od njega zatražio da zauzme čvršći stav, Bizmark je odgovorio da ne namerava da se upliće. Da bi ukazao na opasnosti od posredovanja, pozvao se na jedan događaj iz 1851. godine; u ulozi posrednika u nekom sporu između Austrije i Pruske, car Nikola I je držao stranu Austriji:

> Car Nikola je tada odigrao ulogu koju (moj protivnik) sada namerava da dodeli Nemačkoj; on (Nikola) je došao i rekao: „Pucaću na onoga ko bude pr-

vi pucao", i zahvaljujući tome mir je očuvan. Pitanje ko je od toga imao koristi, a ko štetu pripada istoriji, te ga ovde ne bih pokretao. Postavljam jednostavno pitanje: da li je car Nikola ikada nagrađen zahvalnošću zbog toga što je stao na jednu stranu. Mi, Prusi, mu na tome svakako nismo mogli biti zahvalni!... A kako se caru Nikoli zahvalila Austrija? Tri godine kasnije izbio je Krimski rat. Mislim da bi dalji komentar bio izlišan.[29]

Mogao je da doda da careva intervencija nije sprečila ni Prusku od ostvarenja plana koji je i bio povod krize iz 1851. godine – da na kraju konsoliduje severnu Nemačku.

S obzirom na to da je u rukama imao unapred podeljene karte, Bizmark je „partiju" odigrao najbolje što je mogao. Uopšteno rečeno, njegov pristup se sastojao od pružanja podrške Rusiji u vezi s istočnim delom Balkana (odnosno aneksijom Besarabije), a Austriji u vezi sa zapadnim delom (tj. okupacijom Bosne i Hercegovine). Bizmark je Rusiji uskratio podršku samo u vezi s jednim pitanjem: kada je Dizraeli zapretio da će napustiti Kongres ukoliko Turskoj ne budu ostavljeni planinski prolazi prema Bugarskoj, ubedio je cara da obuzda svog pregovarača Šuvalova.

Bizmark je time izbegao udaljavanje od Rusije kakvo je zadesilo Austriju posle Krimskog rata, mada ni on iz krize nije izišao neozleđen. Mnogi vodeći ruski političari su osećali da im je ukradena pobeda. Svako zaustavljanje ruskog ekspanzionizma izazivalo je negodovanje; Rusija je povremeno, u ime legitimiteta, mogla da odustane od teritorijalnih dobitaka (kao što je dvadesetih godina, u vreme grčkog ustanka, učinio Aleksandar I, ili Nikola I tokom revolucionarne 1848. godine), ali nikada nije odustajala od nekog krajnjeg cilja, ili prihvatila kompromis kao pravedno rešenje.

Tako se dogodilo da Rusija krivicu za to što na Berlinskom kongresu nije uspela da ostvari sve svoje ciljeve pripiše „Evropskom koncertu", a ne svojim preteranim ambicijama, pa čak ni Dizraeliju koji je protiv nje organizovao koaliciju i pripretio joj ratom, već Bizmarku koji je organizovao kongres da bi izbegao opšti sukob u Evropi. Rusija je bila naviknuta na britansko protivljenje, ali to što su ulogu nepristrasnog posrednika preuzeli njeni tradicionalni saveznici Nemci, panslavisti su shvatili kao uvredu. Ruska nacionalistička štampa je Kongres proglasila za „evropsku koaliciju protiv Rusije pod vođstvom kneza Bizmarka"[30] od koga je načinila žrtvenog jarca zbog toga što Rusija nije uspela da ostvari svoje preambiciozne ciljeve.

Razlog zbog kojeg je Rusiju posle Kongresa obuzela nacionalistička euforija, objasnio je Šuvalov, glavni ruski pregovarač u Berlinu i stoga u potpunosti upoznat sa stvarnim stanjem stvari:

> Najlakše je ljudima stvoriti paranoičnu iluziju o ozbiljnoj ugroženosti ruskih interesa usled delovanja izvesnih stranih sila i time dati hranu izuzetno opasnoj propagandi. Svi žele mir; stanje u kakvom se zemlja nalazi neodložno ga zahteva, ali istovremeno se javljaju pokušaji da se na nekog drugog prebaci nezadovoljstvo koje su u stvari izazvale greške sopstvene politike.[31]

Međutim, Šuvalov nije odražavao stav ruskog javnog mnjenja. Mada sâm nije išao tako daleko kao ruska ratoborna štampa i radikalni panslavisti, car nije bio u potpunosti ni pomiren s ishodom Kongresa. Narednih decenija, perfidnost koju je Nemačka ispoljila u Berlinu postaće opšte mesto brojnih ruskih političkih tekstova, uključujući i nekoliko dokumenata sačinjenih neposredno uoči izbijanja Prvog svetskog rata. Trojecarski savez, zasnovan na jedinstvu konzervativnih monarha, više nije mogao da se održi. Posle toga, jedina koheziona snaga u međunarodnim odnosima mogla je da bude sama realpolitika.

Bizmark se pedesetih godina XIX veka zalagao za politiku koja bi se mogla uporediti s britanskom „sjajnom izolacijom". On je smatrao da savezništva treba izbegavati sve dok se ne utvrdi strana koja u datom trenutku može najbolje da posluži pruskom nacionalnom interesu i na koju treba stati. Zahvaljujući tom pristupu, Pruskoj ne samo što nije bila sputana sloboda delovanja, već joj je na raspolaganju uvek stajalo više opcija nego što ih je mogla imati bilo koja suparnička strana. Da bi učvrstio novu državu, Bizmark je ujedinjenu Nemačku uključio u tradicionalni savez s Austrijom i Rusijom. Međutim, Nemačka se osamdesetih godina našla u situaciji bez presedana. Postala je suviše jaka da bi sebi dozvolila izolaciju koja je preostali deo Evrope mogla da podstakne da se protiv nje ujedini, dok istorijska, gotovo automatska podrška Rusije više nije postojala. Nemačka je postala div kome su bili potrebni prijatelji.

Taj problem Bizmark je rešio tako što je iz osnova promenio svoj pristup spoljnoj politici. Budući da ravnotežu snaga više nije mogao da podešava izbegavanjem savezništava kako bi imao veću slobodu delovanja od bilo kog potencijalnog protivnika, odlučio je da uspostavi više veza s više zemalja nego bilo koji protivnik i da zahvaljujući tome, u skladu s potrebom, odabere najkorisnije savezništvo. Istog časa kada se odrekao slobodnog manevarskog prostora koji je prethodnih dvadeset godina predstavljao glavno obeležje njegove diplomatije, Bizmark je počeo da stvara sistem vešto isplaniranih savezništava, kako bi s jedne strane predupredio udruživanje potencijalnih nemačkih neprijatelja, a s druge ograničio delovanje nemačkih partnera. U svakoj od Bizmarkovih ponekad protivurečnih koalicija Nemačka je bila bliža pojedinim partnerima nego što su to oni međusobno bili; zahvaljujući tome, Bizmark je uvek mogao da stavi veto na neku zajedničku akciju, a mogao je i da nezavisno deluje. Punih deset godina mu je polazilo za rukom da očuva paktove s neprijateljima svojih saveznika i da zahvaljujući tome utiče na popuštanje zategnutosti na svim stranama.

Bizmark je svoju novu politiku inaugurisao 1879, kada je sklopio jedan tajni savez s Austrijom. Bio je svestan ruske ozlojeđenosti posle Berlinskog kongresa i nadao se da će ovim potezom zaustaviti njenu dalju ekspanziju. Da bi onemogućio Austriju da iskoristi nemačku podršku za sukobljavanje s Rusijom, čemu nije bio sklon, istovremeno je sebi osigurao i veto u odnosu na austrijsku politiku na Balkanu. Oduševljenje s kojim je Solzberi pozdravio savez između Austrije i Nemačke – kao „veoma radosne vesti" – uverilo je Bizmarka da nije usamljen u želji da zaustavi ruski ekspanzionizam. Solzberi se nesumnjivo nadao da će Austrija ubuduće, uz nemačku podršku, preuzeti od Britanije obavezu da se odupire ruskom prodoru u

pravcu Bosfora i Dardanela. Međutim, Bizmark nije bio sklon da se bori za nacionalne interese drugih zemalja. Posebno mu nije padalo ni na kraj pameti da to čini na Balkanu, budući da se prema sukobima u tom delu sveta odnosio s dubokim prezirom. „Tim ovcokradicama treba jasno staviti do znanja“, zagrmeo je jednom prilikom govoreći o Balkanu, „da evropskim vladama nije potrebno da se uključuju u njihovu pohlepu i njihova suparništva.“[32] Njegovi naslednici su zaboravili ovo upozorenje, što se pokazalo kao pogubno po mir u Evropi.

Bizmark je predlagao da se rusko delovanje na Balkanu sputa savezništvima, a ne konfrontacijom, što je ruskog cara jednostavno suočilo s mogućnošću da bude izolovan. Smatrajući Veliku Britaniju za glavnog neprijatelja Rusije, a Francusku za suviše slabu i iznad svega suviše „republikansku“ da bi mu bila odgovarajući saveznik, on se složio s obnavljanjem Trojecarskog saveza, ovog puta zasnovanog na principima realpolitike.

Korist od savezništva sa svojim glavnim protivnikom austrijskom caru nije bio odmah jasan. Njemu bi više odgovaralo udruživanje s Velikom Britanijom s kojom ga je povezivao zajednički interes – sprečavanje ruskog izlaska na Bosfor i Dardanele. Međutim, tu mogućnost je isključio Dizraelijev poraz na izborima 1880. Gledstonov dolazak na vlast je u potpunosti onemogućio bilo kakvo britansko učešće, makar i indirektno, u nekakvom proturskom, antiruskom savezništvu.

Drugi, odnosno obnovljeni, Trojecarski savez nije imao nikakve etičke pretenzije, već je u potpunosti odražavao principe realpolitike. On je zemlje potpisnice obavezivao na dobrovoljnu neutralnost u slučaju da jedna od njih stupi u rat s nekom četvrtom zemljom – na primer, ukoliko bi Engleska zaratila s Rusijom, ili Francuska s Nemačkom. Nemačka bi time bila zaštićena od rata na dva fronta, a Rusija od obnavljanja koalicije (Velike Britanije, Francuske i Austrije) iz vremena Krimskog rata, dok bi nemačka obaveza da brani Austriju u slučaju agresije i dalje ostala na snazi. Obaveza ograničavanja ruskog ekspanzionizma na Balkanu prebačena je na Veliku Britaniju, stoga što je Austrija, bar na papiru, bila sprečena da stupa u koaliciju protiv Rusije. Zahvaljujući tome što je uspostavio ravnotežu između savezništava koja su se uzajamno donekle neutralisala, Bizmark je sebi mogao da dozvoli gotovo istu slobodu delovanja kakvu je uživao tokom svoje prethodne faze dok se klonio svih koalicija. Najvažnije je ipak bilo to što je uklonio varnice koje su neku lokalnu krizu mogle da raspale u ratni požar.

Godine 1882, odnosno godinu dana posle osnivanja drugog Trojecarskog saveza, Bizmark je dodatno proširio svoju mrežu time što je ubedio Italiju da pride savezu Austrije i Nemačke, koji je tako prerastao u Trojni savez. Italija je uglavnom stajala po strani u odnosu na diplomatske aktivnosti u Srednjoj Evropi, ali je Bizmarkov predlog prihvatila stoga što je francusko osvajanje Tunisa osujetilo njene vlastite planove u Severnoj Africi. Pored toga, nestabilna italijanska monarhija je smatrala da bi izvesna diplomatska aktivnost u stilu velike sile mogla da doprinese potiskivanju narastajućeg talasa republikanskih ideja. Austrija je sa svoje strane tražila dodatno obezbeđenje za slučaj da Trojecarski savez ne uspe da ograniči Rusiju. Sklapajući Trojni savez, Nemačka i Italija su se obavezale na uzajamnu pomoć u slučaju francuskog napada, dok se Italija obavezala na neutralnost u slučaju da

Austro-Ugarska zarati s Rusijom, što je ublažilo austrijski strah od sukoba na dva fronta. Konačno, Bizmark je 1887. godine podstakao svoja dva saveznika, Austriju i Italiju, da s Velikom Britanijom zaključe tzv. Sredozemne ugovore koji su zemlje potpisnice obavezali na zajedničko očuvanje postojećeg stanja u Sredozemlju.

Bizmarkova diplomatija je stvorila niz izukrštanih saveza od kojih su se neki preklapali, a neki bili međusobno protivrečni, ali su svi zajedno uspeli da zaštite Austriju od ruske agresije, Rusiju od austrijskog avanturizma i Nemačku od zaokruživanja, a Englesku naveli da na sebe preuzme sprečavanje ruskog prodora ka Sredozemlju. Da bi olakšao funkcionisanje ovog složenog sistema, Bizmark je činio sve što je bilo u njegovoj moći da zadovolji sve francuske ambicije, izuzev naravno onih u vezi s Alzasom i Lorenom. On je podsticao Francuze na kolonijalno širenje, delimično da bi njihove snage odvratio od Srednje Evrope, ali mnogo više zato da bi im poremetio odnose sa suparničkim kolonijalnim silama, posebno Velikom Britanijom.

Tačnost Bizmarkove računice više od deset godina nije dovedena u pitanje. Francuska i Velika Britanija su zbog Egipta došle na granicu otvorenog sukoba, Francuska se zbog Tunisa udaljila od Italije, a Velika Britanija se i dalje sukobljavala s Rusijom u Srednjoj Aziji, kao i zbog pretenzija na Bosfor i Dardanele. Da bi izbegao sukob s Engleskom, Bizmark se klonio kolonijalnog širenja sve do sredine osamdesetih godina, što je nemačku spoljnu politiku ograničavalo na Evropu gde mu je glavni cilj bilo očuvanje postojećeg stanja.

Međutim, zahtevi realpolitike postali su suviše složeni da bi mogli da se održe. Kako je vreme prolazilo, sukob između Austrije i Rusije na Balkanu sve teže je mogao da se smiruje. Da je ravnoteža snaga mogla da funkcioniše u svom najčistijem obliku, Balkan bi bio podeljen na rusku i austrijsku zonu uticaja. Međutim, javno mnjenje je već bilo suviše raspaljeno da bi takva politika čak i u najautokratskijim državama mogla da se sprovede u delo. Rusija nije mogla da prihvati zonu uticaja koja bi slovenske narode prepustila Austriji, dok Austrija nije pristajala da potpomaže širenje ruskog uticaja u delovima Balkana nastanjenim slovenskim narodima.

Bizmarkova kabinetska diplomatija u stilu XVIII veka sve teže se uklapala u vreme u kojem je javno mnjenje postajalo sve važnije. Dve predstavničke vlade, britanska i francuska, neizbežno su morale da vode računa o reakciji svojih birača. Francusko javno mnjenje je sve glasnije zahtevalo povratak Alzasa i Lorena. Međutim, najočigledniji primer nove, ključne uloge javnosti predstavljala je Velika Britanija, u kojoj je Gledston 1880. porazio Dizraelija na jedinim izborima na kojima se glavna bitka vodila u vezi sa spoljnopolitičkim pitanjima, posle čega se čak i Dizraelijeva balkanska politika izmenila.

Gledston, možda najznačajnija ličnost na britanskoj političkoj sceni u XIX veku, zauzeo je u odnosu na spoljnu politiku stav sličan američkom stavu posle Vilsona. Donoseći spoljnopolitičke sudove na osnovu moralnih a ne geopolitičkih kriterijuma, on je tvrdio da su nacionalne aspiracije Bugara u osnovi legitimne i da Velika Britanija, kao hrišćanska zemlja, mora da pomogne Bugarskoj protiv Turaka-muslimana. Gledston je tvrdio da Turke treba naterati na drugačije ponašanje, što je po njemu mogla da učini koalicija sila koje bi potom preuzele odgovornost za upra-

vljanje Bugarskom. Gledston je izneo i ideju koja će kasnije, u vreme predsednika Vilsona, biti nazvana „kolektivnom bezbednošću" – Evropa je morala da deluje zajednički; u protivnom, Velika Britanija uopšte neće delovati.

> To se može bezbedno učiniti jedino zajedničkom akcijom evropskih sila. Vaša snaga je velika; međutim, važnije od svega je da Evropa u ovo pitanje unese i srce i dušu. Ja sada govorim samo o šest zemalja koje nazivamo velikim silama, o Rusiji, Nemačkoj, Austriji, Francuskoj, Engleskoj i Italiji. Njihovo jedinstvo nije samo važno, već nezamenljivo za postizanje potpunog uspeha i zadovoljstva.[33]

Gledston, koga je vređalo Dizraelijevo insistiranje na realpolitici, pokrenuo je 1880. svoju čuvenu „Midlotijansku kampanju", prvu „putujuću" kampanju u istoriji, u okviru koje je, obilazeći mesto po mesto, takođe prvi put spoljnopolitička pitanja iznosio direktno pred narod. Gledston, tada već u poodmaklim godinama, neočekivano je stekao popularnost kao javni govornik. On je tvrdio da razumna spoljna politika mora da se zasniva na moralu, da njene zvezde vodilje treba da budu hrišćanska pristojnost i poštovanje ljudskih prava, a ne ravnoteža snaga i nacionalni interes. Na jednom mestu je izjavio:

> Zapamtite da je svetinja života u očima Boga nepovrediva podjednako u brdskim selima Avganistana, kao i ovde. Zapamtite da je Onaj što vas je stvorio kao ljudska bića od krvi i mesa, povezao i zakonom uzajamne ljubavi... koja ne može da bude ograničena međama hrišćanske civilizacije...[34]

Gledston je osvetlio put kojim će kasnije krenuti Vilson kada bude tvrdio da se ne može povući granica između morala pojedinca i morala države. Kao Vilson, političar naredne generacije, on je mislio da je uočio globalnu težnju ka ostvarivanju promena mirnim putem, pod budnim okom javnog mnjenja:

> Izvesno je da jedan novi zakon sve više obuzima misli svih naroda i da sve više usmerava ponašanje u svetu; zakon koji priznaje nezavisnost; koji se gnuša agresije, koji se zalaže za rešavanje sporova mirnim putem, a ne uz prolivanje krvi, koji teži trajnim, a ne privremenim usaglašavanjima i koji, pre svega, kao najvišu sudsku instancu priznaje opšti sud civilizovanog ljudskog roda.[35]

Svaku reč u ovom citatu mogao je da izgovori i Vilson, kao što i implikacija ove ideje umnogome podseća na njegovo Društvo naroda. Ukazujući na razliku između svoje i Dizraelijeve politike, Gledston je 1879. naglasio da bi, umesto da održava ravnotežu snaga, radije uložio trud u „podsticanje evropskih sila na jedinstvo. Zašto? Stoga što bi jedinstvo moglo da neutrališe, sputa i ograniči njihove pojedinačne sebične ciljeve... Zajednička akcija je fatalna za sebične ciljeve..."[36] Nemogućnost da se očuva evropsko jedinstvo bila je, naravno, razlog za sve jače tenzije.

Nije postojala nijedna ideja – budućnost Bugarske to svakako nije mogla da bude – koja bi premostila jaz između Francuske i Nemačke, ili Austrije i Rusije.

Nijedan britanski predsednik vlade pre Gledstona nije koristio takvu retoriku. Kaslrej je na „Evropski koncert" gledao kao na instrument za nametanja odluka Bečkog kongresa, a Palmerston kao na sredstvo za očuvanje ravnoteže snaga. Budući da u „Evropskom koncertu" uopšte nije video sredstvo za očuvanje postojećeg stanja, Gledston mu je dodelio revolucionarnu ulogu kao što je stvaranje jednog potpuno novog svetskog poretka. Te ideje će ostati uspavane sve dok se u sledećoj generaciji na sceni ne bude pojavio Vilson.

Bizmark je Gledstonove ideje shvatao kao čisto svetogrđe. Stoga ne iznenađuje što su te dve markantne ličnosti jedna drugu iskreno prezirale. Bizmarkov stav prema Gledstonu bio je sličan stavu Teodora Ruzvelta prema Vilsonu; on je tog velikog viktorijanca doživljavao podjednako kao varalicu i kao opasnu pojavu. U pismu nemačkom caru, „gvozdeni kancelar" je 1883. primetio:

> Naš zadatak bi bio lakši da u Engleskoj nije u potpunosti izumro soj nekadašnjih velikih državnika koji su razumeli evropsku politiku. S nesposobnim političarem kao što je Gledston, koji je veliki govornik i ništa više, nemoguće je voditi politiku u okviru koje bismo mogli da se oslonimo na engleski stav.[37]

Gledston je svoje mišljenje o protivniku iznosio mnogo direktnije; on se nije ustezao da Bizmarka nazove „otelotvorenjem zla".[38]

Gledstonove ideje u vezi sa spoljnom politikom doživele su istu sudbinu kao i Vilsonove, pošto su njegove sunarodnike podstakle na povlačenje iz svetske politike, umesto na veće učešće u njoj. Na nivou dnevne diplomatije, Gledstonov dolazak na vlast 1880, veoma malo je izmenio politiku Britanske Imperije u Egiptu i oblastima istočno od Sueca. Ali jeste sprečio Englesku da se uključi u balkansku politiku i uopšteno u evropsku ravnotežu.

Gledstonov drugi mandat (1880–85) je stoga imao jednu paradoksalnu posledicu: lišio je bezbednosne mreže Bizmarka, najumerenijeg državnika u Evropi, isto onako kao što je Kaningovo povlačenje iz Evrope približilo Meterniha ruskom caru. Sve dok su britanskom spoljnom politikom dominirali Palmerstonovi i Dizraelijevi stavovi, ta zemlja je mogla da posluži kao poslednje pribežište kad god bi Rusija preterala s uplitanjem na Balkanu, ili u nastojanju da izađe na Bosfor. Ova garancija je s Gledstonom nestala, a Bizmark je postao još zavisniji od svog sve anahronijeg Trojecarskog saveza s Austrijom i Rusijom.

Tzv. „istočni dvorovi" – nekadašnji bedemi konzervativizma – postali su u izvesnom smislu još osetljiviji na svoje nacionalistički nastrojeno javno mnjenje, nego što su to bile predstavničke vlade. Bizmark je u Nemačkoj uspostavio unutrašnje uređenje koje mu je dozvoljavalo da na njega primenjuje svoje diplomatske formule zasnovane na ravnoteži snaga, mada je pokazivao i jaku tendenciju ka demagogiji. Uprkos tome što je članove Rajhstaga biralo najšire biračko telo u Evropi, nemačke vlade je postavljao car, te su one stoga bile odgovorne njemu, a ne Rajhstagu.

Članovi Rajhstaga, lišeni odgovornosti, mogli su beskrajno da se nadmeću u govorništvu. Činjenica da je vojni budžet izglasavan za period od pet godina, dovodila je vlade u iskušenje da izazivaju krize u godini u kojoj to glasanje dolazi na red. Da je bilo dovoljno vremena, ovo ustrojstvo je lako moglo da se razvije i u ustavnu monarhiju čija bi vlada bila odgovorna parlamentu. Međutim, u ključnim godinama formiranja nove nemačke države, vlade su bile izuzetno podložne nacionalističkoj propagandi, i suviše sklone izmišljanju spoljašnjih pretnji u cilju mobilisanja biračkog tela.

Na rusku spoljnu politiku takođe je uticala žestoka propaganda panslavista, čiju je osnovnu temu predstavljao zahtev za agresivnom politikom na Balkanu i obračunom s Nemačkom. Jedan ruski zvaničnik je pred kraj vladavine Aleksandra II, 1879. godine, austrijskom ambasadoru dao sledeće objašnjenje:

> Ljudi su ovde jednostavno *uplašeni* od nacionalističke štampe... Oni se zaogrću zastavom nacionalizma da bi se zaštitili i stekli snažnu podršku. Otkako je nacionalistička tendencija tako značajno izbila u prvi plan, a posebno otkako je u vezi s pitanjem ulaska u rat (protiv Turske), uspela da nadvlada razum, tzv. „narodnjačka" struja... postala je stvarna snaga, posebno stoga što obuhvata celu vojsku.[39]

U sličnom položaju našla se i Austrija, druga višenacionalna imperija.

U takvim okolnostima, Bizmarku je postajalo sve teže da na sebi svojstven, obazriv način podešava ravnotežu. Godine 1881, u Petrogradu je na presto stupio novi car, Aleksandar III, koga za razliku od njegovog dede Nikole I i Aleksandra II, nisu sputavale ni konzervativna ideologija, ni lične simpatije prema ostarelom Kajzeru. Aleksandar III, indolentan i autokrata, nije imao poverenja u Bizmarka, donekle i stoga što je Bizmarkova politika bila suviše složena da bi je shvatio. Jednom prilikom je čak rekao da Bizmarkovo ime precrtava svaki put kada u nekom izveštaju naiđe na njega. Aleksandrovu sumnju je pojačavala carica, Dankinja, koja Bizmarku nikako nije mogla da oprosti što je njenoj zemlji oduzeo Šlezvig i Holštajn.

Bugarska kriza iz 1885. godine dovela je sve ove tendencije do usijanja. Posle još jednog ustanka stvorena je veća bugarska država, za kakvu se Rusija deset godina ranije strasno zalagala, a od koje su Velika Britanija i Austrija zazirale. Da istorija može da izneveri i najizvesnija očekivanja pokazuje to što nova bugarska država ne samo što nije bila ruska marioneta, već je ujedinjena pod jednim nemačkim knezom. Mada bi Bizmark, da je samo mogao, osujetio takav rasplet, Petrograd je to stavio na dušu lično njemu. Ruski dvor je bio izvan sebe od besa, a panslavisti, koji su u svakom uglu zapadno od Visle videli zaveru, širili su glasine da se Bizmark nalazi u pozadini satanske antiruske zavere. U toj atmosferi, Aleksandar je 1887. godine odbio da obnovi Trojecarski savez.

Bizmark ipak nije bio spreman da odustane od svoje ruske opcije. Njemu je bilo jasno da će Rusija ukoliko bude prepuštena sama sebi, pre ili posle skliznuti u savezništvo s Francuskom. Međutim, imajući u vidu situaciju osamdesetih godina – kada su se Rusija i Velika Britanija stalno nalazile na ivici rata – takav kurs pove-

čavao je rusku opasnost u odnosu na Nemačku, pri čemu nije umanjen antagonizam s Britanijom. Štaviše, Nemačkoj je i dalje ostajala kao opcija Britanija, pogotovu kada je Gledston otišao s položaja. Aleksandar je u svakom slučaju imao mnogo razloga da sumnja da bi se Francuska izložila ratnoj opasnosti zbog Balkana. Drugim rečima, rusko-nemačke veze, iako su postajale sve slabije, još su odražavale veoma realnu podudarnost nacionalnih interesa, a ne samo Bizmarkova predubeđenja – mada se mora reći da se ti zajednički interesi nikada ne bi formalno definisali da nije bilo njegove diplomatske veštine.

Bizmark je tada, dovitljivo kao i uvek, pokrenuo svoju poslednju veliku inicijativu, zaključenje Ugovora o međusobnom osiguranju. Nemačka i Rusija su jedna drugoj obećale da će ostati neutralne u slučaju rata s trećom zemljom, ukoliko Nemačka ne napadne Francusku, ili Rusija Austriju. Teorijski, Rusija i Nemačka su se time osigurale od vođenja rata na dva fronta, pod uslovom da se same uzdrže od ofanzivnih akcija. Međutim, mnogo je zavisilo od toga kako će se definisati agresija, posebno stoga što je mobilizacija sve više počela da se izjednačava s objavom rata (v. VIII glavu). Budući da to pitanje nijednom nije bilo pokrenuto, Ugovor o međusobnom osiguranju očigledno je imao ograničenja, a ruski car ga je dodatno narušio time što je insistirao da bude tajan. Tajnost tog sporazuma predstavljala je najbolju ilustraciju sukoba između potreba kabinetske diplomatije i zahteva što ih je nametala sve veća demokratizacija spoljne politike. Situacija je postala toliko složena da su u okviru tajnog Ugovora o međusobnom osiguranju, postojala i dva tajna aneksa. Posebno poverljiv je bio drugi – Bizmarkova šifrovana obaveza da neće sprečavati ruske pokušaje da zaposedne Carigrad i da će podržati Rusiju u cilju širenja njenog uticaja u Bugarskoj. Nijedna od ovih garancija ne bi odgovarala Austriji, s kojom je Nemačka bila u savezu, a još manje Britaniji, mada se ne može reći da Bizmarku ne bi odgovaralo da se Velika Britanija i Rusija sukobe zbog budućnosti Bosfora i Dardanela.

Uprkos svemu, Ugovor o međusobnom osiguranju očuvao je neophodnu vezu između Petrograda i Berlina. Rusi su dobili uveravanja da Nemačka, mada spremna da brani integritet Austrougarske imperije, neće pomagati njeno širenje na račun Rusije. Nemačka je, ako ništa drugo, postigla odlaganje francusko-ruskog saveza.

Bizmarkova reakcija na pritisak nemačkih militarističkih krugova koji su 1887. godine, kada se raspao Trojecarski savez, zahtevali preventivni rat protiv Rusije, pokazuje da je cilj njegove složene spoljne politike bilo stišavanje strasti i očuvanje mira. U govoru koji nije bio samo obraćanje Rajhstagu, već i pokušaj da se Petrogradu pošalje poruka u cilju sprečavanja francusko-ruskog savezništva, on je u potpunosti odbacio sva nagađanja u vezi s eventualnim ratom:

> Mir s Rusijom s naše strane neće biti narušen, a ja ne verujem da će nas Rusija napasti. Takođe ne verujem da Rusi traže savezništva zato da bi nas zajedno s drugima napali, niti da bi iskoristili teškoće s kojima bismo se mogli suočiti na drugoj strani kako bi nas nesmetano napali.[40]

Međutim, ravnoteža snaga je bila osuđena na propast i vreme joj je isticalo, bez obzira na svu Bizmarkovu veštinu i umerenost. Manevrisanje je postalo suviše složeno čak i za diplomatu njegovog formata. Savezništva koja su se preklapala upravo zato da bi obezbedila „međusobno osiguranje", počela su da izazivaju podozrenje, a sve veći značaj javnog mnjenja svima je smanjivao manevarski prostor.

Već sama potreba za ogromnom diplomatskom veštinom koju je Bizmark posedovao, ukazuje na to kakvo je opterećenje za evropsku ravnotežu snaga predstavljala snažna, ujedinjena Nemačka. Nemačko Carstvo je izazivalo opšte nespokojstvo još dok je Bizmark bio za njegovim kormilom. U stvari, sva njegova zamešateljstva u cilju obezbeđenja garancija, vremenom su samo počela da izazivaju izuzetnu uznemirenost, delimično i stoga što je savremenicima bilo veoma teško da shvate njegove neverovatno zamršene poteze. U strahu da ne budu nadigrani, i sami su pokušavali da se što bolje zaštite. Međutim, delovanje u tom pravcu ograničavalo je i fleksibilnost kao jednu od postavki realpolitike u smislu zamene za politiku sukoba.

Mada je Bizmarkov način vođenja diplomatije po svoj prilici bio osuđen da ne preživi njegov odlazak s položaja, to nipošto ne znači da je bilo neizbežno zameniti ga nerazumnom trkom u naoružanju i rigidnim savezništvima, potezima koji bi pre mogli da se uporede s onim što će se događati tokom hladnog rata, nego s tradicionalnom ravnotežom snaga. Bizmark je zahvaljujući svojoj umerenosti i fleksibilnosti skoro deset godina uspevao da očuva mir i da smanji međunarodnu zategnutost. Međutim, veličina njegovog dela neće biti shvaćena i to će biti skupo plaćeno; Bizmarkovi naslednici i kasniji epigoni iz njegovog primera neće uspeti da izvuku pouku, već će se opredeliti za nagomilavanje oružja i pokretanje rata koji će dovesti do samoubistva evropske civilizacije.

Godine 1890, ideja o ravnoteži snaga bila je do kraja potrošena. Ona je bila neophodna pre svega zato što je na ruševinama srednjovekovnog traganja za univerzalnim carstvom nastao veliki broj država. U XVIII veku, državni razlog je izazivao česte ratove čiji je osnovni cilj bilo sprečavanje pojave jedne dominantne sile i obnavljanje neke evropske imperije. Ravnoteža snaga je očuvala slobodu država, ali ne i mir u Evropi.

NAPOMENE

1. Izveštaj Lorana Beranžea iz Petrograda, 3. septembra 1762; George Vernadsky, urednik, *A Source Book for Russian History: From Early Times to 1917*, I-III (Yale University Press, Nju Hejvn, Konektikat, 1972), II, str. 397.
2. Friedrich von Gentz, „Considerations on the Political System in Europe" (1818); Mack Walker, urednik, *Metternich's Europe* (Walker and Co., Njujork, 1968), str. 80.
3. V. O. Kliuchevsky, *A Course in Russian History: The Seventeenth Century*, prevod: Natalie Duddington (Quadrangle Books, Čikago, 1968), str. 97.
4. Potemkinov memorandum; Vernadsky, urednik, *Source Book*, II, str. 411.
5. Gorčakovljev memorandum; *ibid.*, III, str. 610.
6. Gentz, „Considerations"; Walker, urednik, *Metternich's Europe*, str. 80.
7. M. N. Katkov, uvodnik od 10. maja 1883; Vernadsky, urednik, *Source Book*, III, str. 676.

8. F. M. Dostoyevsky; *ibid,* III, str. 681.

9. Katkov, uvodnik od 7. septembra 1882; *ibid,* III, str. 676.

10. B. H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880* (Klarendon Press, Oksford, 1957), str. 72.

11. George F. Kennan, „The Sources of Soviet Conduct", *Foreign Affairs,* 25, br. 4 (jul 1947).

12. Oto fon Bizmark; Gordon A. Craig, *Germany 1866-1945* (Oxford University Press, Njujork, 1978), str. 117.

13. Robert Blake, *Disraeli* (St. Martin's Press, Njujork, 1966), str. 574.

14. George F. Kennan, *Decline of Bismarck's European Order* (Princeton University Press, Prinston, 1979), str. 11 i dalje.

15. *Ibid.*

16. Bizmark, 19. februar, 1878; Horst Kohl, urednik, *Politische Reden,* VII (Scientia Verlag, Alen, SRN, 1970), str. 94.

17. A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford University Press, Oksford, 1954), str. 236.

18. Blake, *Disraeli,* str. 580.

19. Taylor, *Struggle for Mastery,* str. 237.

20. Dizraelijev govor od 24. juna 1872; Joel H. Wiener, urednik, *Great Britain. Foreign Policy and the Span of Empire, 1689-1971,* III (Chelsea House u saradnji s McGraw-Hill, Njujork-London, 1972), str. 2500.

21. Lord Augustus Loftus, *Diplomatic Reminiscences,* 2. serija (London, 1892), II, str. 46.

22. Firuz Kazemzadeh, „Russia and the Midle East"; Ivo J. Lederer, urednik, *Russian Foreign Policy* (Yale University Press, Nju Hejvn/London, 1962), str. 498.

23. *Ibid,* str. 499.

24. *Ibid,* str. 500.

25. Alan Palmer, *The Chancelleries of Europe* (George, Allen and Unwin, London, 1983), str. 155.

26. *Ibid,* str. 157.

27. Blake, *Disraeli,* str. 646.

28. W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After* (Archon Books, Hamden, Konektikat, 1963), str. 37.

29. Bizmark; Kohl, urednik, *Politische Reden,* VII, str. 102.

30. Videti Medicott, *The Congress of Berlin.*

31. Kennan, *Decline of European Order,* str. 70.

32. *Ibid,* str. 141.

33. Gledstonov govor, „Denouncing the Bulgarian Atrocities Committed by Turkey", 9. septembar 1876; Wiener, urednik, *Great Britain,* III, str. 2448.

34. A. N. Wilson, *Eminent Victorians* (W. W. Norton, Njujork, 1989), str. 122.

35. Gledston; Carsten Holbraad, *The Concert of Europe: A Study in German and British International Theory, 1815-1914* (Longmans, London, 1970), str. 166.

36. *Ibid,* str. 145.

37. Bizmarkovo pismo caru Vilhelmu, 22. oktobar 1883; Otto von Bismarck, *Die gesammelten Werke,* 6C (Berlin, 1935), str. 282-283.

38. Gledstonovo pismo lordu Grenvilu, 22. avgust 1873; Agatha Ramm, urednik, *The Political Correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville, 1868-1876,* II (Clarendon Press, Oksford, 1952), str. 401.

40. Kennan, *Decline of European Order,* str. 39.

41. *Ibid,* str. 258.



POLITIČKA PAKLENA MAŠINA: EVROPSKA DIPLOMATIJA DO PRVOG SVETSKOG RATA

„Evropski koncert", koji je sto godina čuvao mir, krajem prve decenije XX veka praktično više nije postojao. Zaslepljene vlastitom lakomislenošću, velike sile su se uključile u bipolarno nadmetanje iz kojeg su nastala dva čvrsta bloka. Iako to što se tada dogodilo umnogome deluje kao najava hladnog rata koji će izbiti pedeset godina kasnije, postojala je i jedna značajna razlika. U eri nuklearnog naoružanja, izbegavanje rata biće važan, a možda i osnovni cilj spoljne politike. Početkom XX veka ratovi su još uvek mogli prilično olako da se otpočinju. Štaviše, neki evropski mislioci su smatrali da povremeno puštanje krvi deluje kao katarza; tu naivnu pretpostavku surovo je opovrgao Prvi svetski rat.

Istoričari već decenijama raspravljaju o tome ko je odgovoran za izbijanje Prvog svetskog rata. Bez obzira na sve, nijedna zemlja ne snosi isključivu krivicu za to bezumno srljanje u katastrofu. Sve vodeće sile dale su svoj doprinos u kratkovidosti i neodgovornosti, ispoljivši pri tome lakomislenost kakva, jednom kada katastrofa koju su izazvale postane deo evropskog kolektivnog pamćenja, više nikada neće biti moguća. One su zaboravile na upozorenje koje je Paskal izneo u „Mislima", ukoliko su ga ikada i znali: „*Mi bezbrižno srljamo u ponor, pošto smo najpre stavili ispred sebe nešto što nas sprečava da ga vidimo*".

Krivica je bila dovoljno velika da se mogla svaliti na sve. Evropske države su ravnotežu snaga pretvorile u trku u naoružanju, ne shvatajući da savremena tehno-

logija i opšta vojna obaveza pretvaraju opšti rat u najveću opasnost za njihovu sopstvenu bezbednost, ali i za evropsku civilizaciju u celini. Mada su sve evropske države vodile politiku koja je doprinela katastrofi, Nemačka i Rusija su bile zemlje čiji je sam karakter podrivao svaki vid ograničenja.

Dok se proces ujedinjenja Nemačke odvijao, nije se mnogo vodilo računa o tome kako će to ujedinjenje uticati na ravnotežu snaga. Tokom prethodna dva veka Nemačka je bila žrtva, a ne pokretač evropskih ratova. Procenjuje se da je broj poginulih u Tridesetogodišnjem ratu iznosio čak 30 odsto od ukupnog stanovništva, a neke od najvažnijih bitaka dinastičkih ratova iz XVIII veka, kao i Napoleonovih ratova, vođene su na nemačkom tlu. Ujedinjena Nemačka je stoga neizbežno sebi postavila kao cilj sprečavanje mogućnosti da se slične tragedije ponove. Međutim, nije bilo neizbežno da nova nemačka država prema toj opasnosti zauzme stav uglavnom kao prema vojnom problemu, niti da nemačke diplomate posle Bizmarka vode tvrdoglavo agresivnu spoljnu politiku. Dok je Pruska Fridriha Velikog bila najslabija među velikim silama, Nemačka je ubrzo posle ujedinjenja postala najjača, što je počelo da izaziva uznemirenost među njenim susedima. Zato je Nemačka, da bi se uključila u „Evropski koncert", morala da pokaže posebnu uzdržljivost u svojoj spoljnoj politici.[1] Na nesreću, posle Bizmarkovog odlaska sa scene, umerenost je postala odlika koja je Nemačkoj najviše nedostajala.

Nemački državnici su bili opsednuti golom silom zbog toga što Nemačka, za razliku od drugih nacionalnih država, nije posedovala nikakav integrativni idejni okvir. Nijedan od ideala što su oblikovali savremene nacionalne države u drugim delovima Evrope nije postojao u Bizmarkovoj tvorevini – ni britanski naglasak na tradicionalnim slobodama, ni pozivanje na univerzalnu slobodu kakvu je istakla Francuska revolucija, pa čak ni bezopasan univerzalistički imperijalizam Austrije. Strogo govoreći, *ujedinjena Nemačka nije predstavljala ni otelovljenje želje za nacionalnom državom*, budući da je Bizmark iz nje smišljeno isključio austrijske Nemce. Bizmarkov Rajh je bio veštačka tvorevina, prvenstveno velika Pruska, čiji je osnovni cilj bilo povećanje sopstvene moći.

Zbog odsustva tradicije, nemačka spoljna politika nije imala cilj. Sećanje na to da je veoma dugo služila kao glavno poprište evropskih bitaka izazvalo je duboko ukorenjen osećaj nesigurnosti u nemačkom narodu. Mada je Bizmarkovo carstvo postalo najjača sila na kontinentu, nemački političari su uvek osećali neku nejasnu opasnost, što dokazuje njihova opsednutost borbenom gotovošću koju je pratila ratoborna retorika. Nemački vojni planeri uvek su razmišljali o eventualnom odbijanju *svih* nemačkih suseda istovremeno. Priprema za takav, najgori mogući, scenario, učinila je da se on i ostvari. Dovoljno jaka da porazi koaliciju svih svojih suseda, Nemačka je očigledno bila više nego sposobna da savlada svakog od njih pojedinačno. Suočene sa vojnim kolosom na svojim granicama, susedne zemlje su počele da se približavaju radi uzajamne zaštite, pretvarajući tako nemačku težnju za sigurnošću u uzrok nesigurnosti.

Mudra, uzdržana politika mogla je da odloži, a možda i da odvrati opasnost koja se nadvijala. Međutim, Bizmarkovi naslednici su odustali od njegove uzdržanosti i sve više su se oslanjali na golu silu što je odražavala jedna od njihovih omilje-

nih izreka – da Nemačka u evropskoj diplomatiji treba da bude čekić a ne nakovanj. Nemačka je, čini se, istrošila toliko energije na stvaranje države, da nije imala vremena da razmisli čemu će ta nova država služiti. Nemačka carevina nikada nije uspela da razradi koncept sopstvenog nacionalnog interesa. Nošeni trenutnim emocijama i sputani neverovatnim nerazumevanjem drugih, nemački političari su bili podjednako nadmeni i neodlučni, čime su svoju zemlju gurnuli prvo u izolaciju, a potom u rat.

Bizmark je ulagao ogroman trud u to da ne ističe nemačku snagu, a svoj složeni sistem savezništava koristio je za obuzdavanje brojnih saveznika i sprečavanje mogućnosti da njihove latentne nesuglasice dovedu do izbijanja rata. Bizmarkovi naslednici nisu posedovali ni strpljenje ni veštinu za bavljenje tako složenim poslom. Kada je 1888. umro car Vilhelm I, njegov sin, Fridrih (od čijeg je liberalizma Bizmark mnogo zazirao), ostao je na prestolu samo 98 dana, a onda je umro od raka grla. Nasledio ga je njegov sin, Vilhelm II, čije je izveštačeno ponašanje na uznemirene posmatrače ostavljalo utisak da najmoćnijom evropskom državom vlada podjednako nezreo i nastran čovek. Vilhelmovu neobuzdanu tvrdoglavost, psiholozi su pripisivali pokušaju da kompenzira urođenu deformaciju ruke – što je morao biti težak udarac za jednog člana pruske kraljevske porodice s naglašenom vojničkom tradicijom. Godine 1890, mladi car je otpustio Bizmarka, zato što nije želeo da vlada u senci jedne tako nadmoćne ličnosti. Ključni faktor mira u Evropi od tog trenutka postaće Kajzerova diplomatija. Vinston Čerčil je suštinu Vilhelmovog karaktera opisao ironičnim stilom:

> Samo se šepuri i pozira i zvecka neisukanom sabljom. Želeo je samo da se oseti kao Napoleon, da bude kao on, ali ne i da vodi njegove bitke. Ništa manje od toga ga svakako ne bi zadovoljilo. Kada se nađete na vrhu vulkana, najmanje što možete da učinite jeste da pušite. I tako je on pušio, a svima koji su ga izdaleka posmatrali delovao je kao stub dima danju, i sjaj vatre noću; postepeno i neumitno, uznemireni posmatrači su se okupljali i udruživali u cilju uzajamne zaštite.
>
> ...međutim, sve to silno zavaravanje i poziranje krilo je jednog sasvim običnog, nadmenog, mada u celini dobronamernog čoveka koji je želeo da se predstavi kao drugi Fridrih Veliki.[2]

Kajzer je više od svega želeo međunarodno priznanje nemačkog značaja i, pre svega, njene snage. Pokušao je da vodi ono što su on i njegova svita nazivali *Weltpolitik*, tj. svetsku politiku, a da nikada nije definisao taj pojam, ili vezu te politike s nemačkim nacionalnim interesom. Iza parola se nalazio intelektualni vakuum: nadmen rečnik skrivao je unutarnju prazninu, a krupne reči strah i nedostatak bilo kakve orijentacije. Razmetljivost i neodlučno delovanje odražavali su nasleđe što su za sobom ostavila dva veka nemačkog provincijalizma. Čak i da je nemačka politika bila mudra i odgovorna, uključivanje tog kolosa u postojeće međunarodne okvire predstavljalo bi veoma težak zadatak. Međutim, eksplozivna mešavina karakternih osobina i domaćih institucija ne samo što je sprečila razvoj u tom pravcu, već

je dovela i do nerazumne spoljne politike čiji je poseban uspeh predstavljalo to što je Nemačkoj donela sve ono čega se oduvek plašila.

Tokom dvadeset godina posle otpuštanja Bizmarka, Nemačka je uspela da podstakne stvaranje neobičnih, potpuno drugačijih savezništava. Godine 1898, Francuska i Velika Britanija samo što nisu zaratile zbog Egipta. Neprijateljstvo između Velike Britanije i Rusije predstavljalo je konstantu u međunarodnim odnosima tokom većeg dela XIX veka. Velika Britanija je povremeno tražila saveznike protiv Rusije, pokušavajući da pridobije Nemačku pre nego što se opredelila za Japan. Niko ne bi mogao ni da pomisli da bi Velika Britanija, Francuska i Rusija ikako mogle da završe na istoj strani. Uprkos svemu, deset godina kasnije upravo to se dogodilo zahvaljujući tvrdoglavoj, pretećoj nemačkoj diplomatiji.

Ma kako da je njegovo manevrisanje bilo složeno, Bizmark nikada nije pokušao da zaobiđe tradiciju ravnoteže snaga. Međutim, njegovim naslednicima ravnoteža snaga očigledno nije odgovarala; oni, čini se, nikada nisu razumeli da što više uvećavaju sopstvenu snagu, to više podstiču stvaranje protivničkih koalicija i gomilanje oružja u cilju održavanja evropske ravnoteže.

Nemački političari su prezirali nespremnost drugih zemalja da uđu u savez s državom koja je već bila najjača u Evropi i čija je snaga izazivala strah od nemačke hegemonije. Njima se činilo da je agresivnost najbolji način da svojim susedima stave do znanja granice njihove vlastite moći i shodno tome korist od prijateljstva s Nemačkom. Ta nadmenost je izazvala potpuno suprotne efekte. Pokušavajući da svoju zemlju učine što sigurnijom, Bizmarkovi naslednici su u svim ostalim evropskim zemljama izazvali apsolutnu nesigurnost, što je skoro automatski dovelo do stvaranja savezništava kao protivteže. Za ostvarivanje dominacije ne postoje diplomatske prečice; jedini put koji ka njoj vodi jeste rat, a tu pouku su provincijski političari postbizmarkovske Nemačke naučili tek kada je bilo suviše kasno da se izbegne sveopšta katastrofa.

Paradoksalno je to što se tokom najvećeg dela istorije nemačke carevine, glavna pretnja miru nije videla u Nemačkoj već u Rusiji. Najpre Palmerston, a potom i Dizraeli, bili su ubeđeni da Rusi nameravaju da prodru do Egipta i Indije. Do 1913. godine, strah nemačkih političara da će ih pregaziti ruske horde dostigao je ogromne razmere, a naredne godine je znatno uticao na njihovu odluku da izazovu sudbonosni obračun.

U stvari, bilo je malo čvrstih dokaza koji su išli u prilog strahu da Rusija teži ka uspostavljanju evropske imperije. Tvrdnje nemačke vojne obaveštajne službe da poseduje dokaze da se Rusija u stvari priprema za takav rat bile su tačne isto koliko i irelevantne. Sve članice oba tabora, opijene novinom kakvu je predstavljala železnica, kao i mobilizacijskim planovima, stalno su obavljale vojne pripreme koje su prevazilazile razmere svih spornih pitanja. Međutim, baš zato što nisu mogle da se povežu ni s jednim konkretnim ciljem, te grozničave pripreme bile su tumačene kao nagoveštaji ogromnih, mada nejasnih, ambicija. Knez Bilov, nemački kancelar od 1900. do 1909, karakteristično je izložio stanovište Fridriha Velikog prema kojem „ruska carevina po svojoj snazi i svom položaju predstavlja najopasnijeg od svih pruskih suseda"[3].

Ogromno rusko prostranstvo i njena izdržljivost predstavljali su nešto zaista zastrašujuće za Evropu. Sve evropske države su težile uvećanju putem pretnji i protivpretnji. Međutim, Rusija kao da se širila nekim sopstvenim tempom; činilo se da ju je *mogla zadržati samo jača sila, obično ratom.* U mnogim krizama, Rusija je često bila na domaku razumnog rešenja, u stvari mnogo boljeg od onoga što je na kraju usvajala. Međutim, Rusija se uvek radije izlagala riziku da pretrpi poraz, nego da nađe kompromis. Upravo to se dogodilo u Krimskom ratu 1854, u ratovima na Balkanu od 1875. do 1878. i tokom krize što je prethodila Rusko-japanskom ratu 1904. godine.

Ova tendencija se između ostalog objašnjavala time što je Rusija pripadala i Evropi i Aziji. Na Zapadu, Rusija je bila deo „Evropskog koncerta", obuhvaćena složenim pravilima ravnoteže snaga. Međutim, ruski političari čak ni tamo najčešće nisu imali dovoljno strpljenja za pozivanje na ravnotežu, već su bili skloni da pribegnu ratu, ukoliko se njihovim zahtevima ne bi izišlo u susret – na primer, u događajima što su prethodili Krimskom ratu iz 1854. i ratovima na Balkanu, a zatim ponovo 1885, kada Rusija zamalo nije zaratila s Bugarskom. U Srednjoj Aziji, Rusija je imala posla sa slabim hanatima na koje se princip ravnoteže snaga nije mogao primeniti, a u Sibiru – sve do sukoba s Japanom – mogla je da se širi isto onako kao Amerika po slabo naseljenom kontinentu.

Rusija je u evropskim forumima obično slušala argumente koji su išli u prilog ravnoteži snaga, ali se nije uvek držala u skladu s njihovim preporukama. Dok su evropske zemlje uvek smatrale da sudbinu Turske i Balkana treba da određuje „Evropski koncert", Rusija je s druge strane uvek težila da se tim problemom bavi unilateralno i da ga rešava silom – prilikom sklapanja Jedrenskog mira 1829. i Unkjar-iskeleskog saveza 1833, sukoba sa Turskom 1853. i ratova na Balkanu 1875–1878. i 1885. Rusija je očekivala da Evropa na to neće obraćati pažnju i bila je uvređena kada bi se dogodilo suprotno. Isti problem iskrsnuo je i posle Drugog svetskog rata kada su zapadni saveznici smatrali da se sudbina Istočne Evrope tiče cele Evrope, dok je Staljin insistirao na tome da se Istočna Evropa, a posebno Poljska, nalaze u sovjetskoj sferi i da njihova budućnost treba da se odredi bez učešća zapadnih demokratskih zemalja. Kao i njegovi prethodnici iz carske Rusije, Staljin je u tom slučaju delovao unilateralno. Međutim, zapadne sile bi posle svakog ruskog unilateralnog poteza neizbežno stvarale nekakvu koaliciju kako bi pružile otpor ruskim vojnim prodorima i odbacile rešenja što ih je Rusija nametala svojim susedima. Posle Drugog svetskog rata bilo je potrebno da prođe nekoliko decenija da bi se ova istorijska shema ponovo potvrdila.

U vojnim pohodima Rusija je retko kada ispoljavala osećaj gde treba da stane. Kada bi bila umanjena, lečila je svoje rane i čekala vreme da se osveti – Velikoj Britaniji tokom skoro celog XIX veka, Austriji posle Krimskog rata, Nemačkoj posle Berlinskog kongresa i Sjedinjenim Državama tokom hladnog rata. Ostaje da se vidi kako će jednom kada se u potpunosti bude oporavila od šoka koji je doživela zbog raspada, nova postsovjetska Rusija reagovati na krah svoje istorijske imperije i izlazak satelitskih zemalja iz njene orbite.

Kada je u pitanju bila Azija, ruski osećaj misije bio je još manje ograničen političkim ili geografskim preprekama. Tokom čitavog XVIII veka, i većim delom XIX, Rusija je na Dalekom istoku bila sama. Bila je to prva evropska sila koja je trgovala s Japanom i prva koja je zaključila neki sporazum s Kinom. Ovo širenje, ostvareno pomoću relativno malo vojnika-avanturista i naseljenika, nije izazvalo sukob s evropskim silama. Sporadični sukobi s Kinom nisu bili od većeg značaja. U zamenu za rusku pomoć protiv zaraćenih plemena, Kina je u XVIII i XIX veku prepustila ruskoj upravi ogromne teritorije, što je dovelo do sklapanja niza tzv. „neravnopravnih ugovora", koji će od tada svaka kineska vlada, a posebno komunistička, osuđivati.

Posle svakog teritorijalnog proširenja u Aziji, ruski apetiti su obavezno rasli. Godine 1895, Sergej Vite, ruski ministar finansija i carev poverenik, napisao je Nikoli II: „Imajući u vidu našu ogromnu granicu s Kinom i našu izuzetno povoljnu situaciju, pripajanje Rusiji znatnog dela Kineskog carstva samo je pitanje vremena".[4] Kao i kada je u pitanju bila Otomanska imperija, ruski političari su smatrali da Daleki istok predstavlja isključivo ruski problem, te da ostatak sveta nema pravo da interveniše. Rusija je često napredovala na svim frontovima istovremeno; još češće se povlačila i ponovo napredovala, u zavisnosti od toga gde je ekspanzija bila najmanje rizična.

Politički aparat carske Rusije odražavao je njenu dvojnu prirodu. U ruskom Ministarstvu spoljnih poslova, koje je, iako deo vlade, delovalo samostalno, radili su većinom prozapadno orijentisani ljudi.[5] To su često bili baltički Nemci, koji su Rusiju smatrali za evropsku državu čija bi politika trebalo da se sprovodi u skladu s načelima „Evropskog koncerta". Međutim, u okviru Ministarstva je postojalo i podjednako nezavisno Azijsko odeljenje, zaduženo za rusku politiku prema Otomanskom Carstvu, Balkanu i Dalekom istoku – drugim rečima, za sve frontove na kojima se Rusija u stvari širila.

Za razliku od Ministarstva, Azijsko odeljenje sebe nije smatralo delom „Evropskog koncerta". Gledajući na evropske države kao na smetnju za ostvarenje svojih planova, ono ih je tretiralo kao irelevantne i trudilo se da kad god može ruske ciljeve ostvaruje unilateralnim sporazumima, ili ratovima koji su otpočinjani bez obraćanja pažnje na Evropu. Kako je Evropa insistirala na tome da se pitanja u vezi s Balkanom i Otomanskim Carstvom rešavaju zajednički, česti sukobi su bili neizbežni, a Rusija je sve više bila ozlojeđena zbog toga što je ograničavaju sile koje je smatrala uljezima na tom terenu.

Ruska ekspanzija, delimično defanzivna, delimično ofanzivna, uvek je bila dvosmislena, što je sve do kraja sovjetske ere na Zapadu podsticalo rasprave o stvarnim namerama te zemlje. Ruske namere nikada nisu mogle lako da se shvate između ostalog i zato što su ruske vlasti, čak i u komunističkom periodu, uvek bile sličnije nekom autokratskom dvoru iz XVIII veka nego supersili iz XX. Ni carska ni komunistička Rusija nikada nisu imale jednog velikog ministra spoljnih poslova. Njeni ministri spoljnih poslova, kao Neselrode, Gorčakov, Girs, Lamsdorf, pa čak i Gromiko, bili su kompetentni i sposobni, ali nisu posedovali ovlašćenja za kreiranje dugoročne politike. Oni su bili tek nešto više od slugu nekog ćudljivog i često



neuravnoteženog autokrate za čiju naklonost su morali da se nadmeću u okruženju opterećenom brojnim unutrašnjim problemima. Carska Rusija nije imala ni Bizmarka, ni Solzberija, ni Ruzvelta – ukratko, nijednog samostalnog ministra s izvršnim ovlašćenjima u odnosu na sve aspekte spoljne politike.

Čak i kada se na prestolu nalazio car koji je predstavljao dominantnu ličnost, ruski autokratski politički sistem nije dozvoljavao razvoj koherentne spoljne politike. Jednom kada bi pronašli ministra spoljnih poslova koji im odgovara, carevi su bili skloni da ga na tom položaju zadrže sve dok ne bi posenilio, kao što je to bio slučaj s Neselrodeom, Gorčakovim i Girsom. Njih trojica su dužnost ministra spoljnih poslova obavljali bezmalo tokom celog XIX veka. Čak i u dubokoj starosti, oni su stranim državnicima bili dragoceni, stoga što su ih smatrali jedinim ličnostima koje u Petrogradu vredi videti, budući da su bili jedini zvaničnici koji su imali pristup caru. Protokol bukvalno nikom drugom nije dozvoljavao da zatraži audijenciju kod cara.

Donošenje odluka dodatno je komplikovalo to što se careva izvršna vlast često sukobljavala s njegovim aristokratskim predstavama o načinu života jednog vladara. Na primer, ubrzo posle potpisivanja Ugovora o međusobnom osiguranju, u ključnom periodu za rusku spoljnu politiku, Aleksandar III je napustio Petrograd da bi puna četiri meseca, od jula do oktobra 1887, posvetio krstarenju jahtom, prisustvu manevrima i poseti ženinoj rodbini u Danskoj. Kako je jedini stvarni donosilac odluka bio izvan domašaja, ruska spoljna politika se vodila vezanih ruku. Careva politika ne samo što je često bila inspirisana trenutnim raspoloženjem, već je na nju u velikoj meri uticala nacionalistička propaganda koju su sa svoje strane podsticali vojni krugovi. Vojni avanturisti, kao što je bio general Kaufman u Srednjoj Aziji, gotovo da nisu obraćali nikakvu pažnju na ministre spoljnih poslova. Gorčakov je možda govorio istinu kada je britanskom ambasadoru u jednom razgovoru, opisanom u prethodnoj glavi, izjavio kako je slabo upoznat s onim što se dešava u Srednjoj Aziji.

Do dolaska na presto Nikole II, koji je vladao od 1894. do 1917, Rusija je već bila primorana da plati cenu svojih proizvoljnih institucija. Nikola je Rusiju najpre uveo u nesrećan rat s Japanom, a onda je dozvolio da se njegova zemlja uplete u sistem savezništava koji je rat s Nemačkom učinio bukvalno neizbežnim. Dok je Rusija svoju snagu usmeravala ka širenju, a trošila na prateće sukobe s inostranstvom, socijalna i politička struktura u zemlji postajale su sve krhkije. Poraz u ratu s Japanom iz 1905. godine, morao je da posluži kao upozorenje da ističe vreme za sređivanje domaćih prilika – za kakvo se zalagao veliki reformator Petar Stolipin. Rusiji je bio neophodan predah, a ona je sebi umesto toga priredila još jedan pohod izvan granica. Pošto je potisnuta u Aziji, obnovila je svoj san o panslavizmu i prodoru ka Bosforu i Dardanelima, koji se ovog puta otrgao kontroli.

Paradoksalno je to što ruski ekspanzionizam, stigavši do određene tačke, više nije uvećavao rusku moć, već je izazivao njeno slabljenje. Godine 1849, Rusija se smatrala za najjaču državu u Evropi. Sedamdeset godina kasnije, njena dinastija je bila svrgnuta, a ona je za izvesno vreme nestala iz redova velikih sila. Od 1848. do 1914. godine, Rusija je učestvovala u nekoliko ratova (ne računajući kolonijalne),

mnogo više nego bilo koja druga veća sila. U svim tim sukobima, s izuzetkom intervencije u Mađarskoj 1849, finansijska i politička cena koju je Rusija platila daleko je prevazilazila moguće dobitke. Mada je svaki od ovih sukoba naplatio svoj danak, Rusija je i dalje status velike sile poistovećivala sa teritorijalnim proširenjem; ona je osećala neutoljivu glad za zemljom koja joj nije bila potrebna, a nije mogla ni da je apsorbuje. Sergej Vite, carev bliski savetnik, obećao je Nikoli II da će „od obala Tihog okeana do vrhova Himalaja, Rusija voditi glavnu reč ne samo u stvarima koje se tiču Azije već i Evrope."[6] Međutim, za status velike sile u industrijskoj eri, privredni, društveni i politički razvoj bili bi mnogo korisniji od satelitske bugarske države i protektorata u Koreji.

Među ruskim političarima bilo je malo onih što su kao Gorčakov bili dovoljno mudri da shvate da za Rusiju „svako teritorijalno proširenje predstavlja dodatno slabljenje"[7], ali njihovi stavovi nikada nisu mogli da umire rusku maniju za novim osvajanjima. Na kraju, komunistička imperija se srušila u osnovi iz istih razloga kao i carska. Sovjetski Savez bi mnogo bolje prošao da se po okončanju Drugog svetskog rata nije širio izvan svojih granica i da je s tzv. satelitskim državama uspostavio odnose kakve je na primer održavao s Finskom.

Kada se dva kolosa – moćna, plahovita Nemačka i ogromna, neobuzdana Rusija – nađu jedan pored drugog, sukob je neizbežan, bez obzira na to što Nemačka nije imala šta da dobije od rata s Rusijom i što je Rusija mogla sve da izgubi u ratu s Nemačkom. Mir u Evropi je stoga zavisio od jedine zemlje koja je tokom čitavog XIX veka vešto i veoma umereno igrala ulogu „jezička" na vagi evropske ravnoteže. Godine 1890, izraz „sjajna izolacija" i dalje je tačno objašnjavao britansku spoljnu politiku. Britanci su svoju zemlju ponosno nazivali evropskim „tegom" – čija je težina sprečavala da bilo koja od brojnih koalicija što su ih sklapale kontinentalne sile postane dominantna. Britanski državnici su tradicionalno bili neskloni uključivanju u ta savezništva, isto kao i američki izolacionisti. Pa ipak, samo 25 godina kasnije, stotine hiljada Engleza ginuće u blatnjavim poljima Flandrije, boreći se sa svojim francuskim saveznicima protiv zajedničkog neprijatelja, Nemačke.

Od 1890. do 1914. došlo je do značajnog zaokreta u britanskoj spoljnoj politici. Nemalu ironiju predstavlja to što je kroz prvi deo ove promene zemlju proveo jedan tipičan predstavnik tradicionalne Britanije i njene tradicionalne spoljne politike. Lord Solzberi je bio izdanak stare porodice Sesil, čiji su preci bili velikodostojnici na dvorovima britanskih kraljeva još od vremena kraljice Elizabete I. Poznato je da se kralj Edvard VII (vladao od 1901. do 1910), koji je u poređenju sa Sesilovima poticao iz skorojevićke porodice, povremeno žalio da mu se Solzberi obraća s visine.

Solzberijev uspon u politici bio je lak isto kao što je bio i predodređen. Obrazovanje je stekao na Hristovom koledžu u Oksfordu, u mladosti je putovao po imperiji, usavršio je znanje francuskog jezika i upoznao se s mnogim državnicima. Obavljao je dužnost ministra za Indiju, a sa 48 godina postao je Dizraelijev ministar spoljnih poslova; u tom svojstvu odigrao je vodeću ulogu na Berlinskom kongresu na kojem je obavio najveći deo detaljnih, svakodnevnih pregovora. Posle Dizraelijeve smrti postao je vođa torijevaca i, ako se izuzme Gledstonova poslednja vlada

(1892–94), predstavljao je dominantnu figuru britanske političke scene tokom poslednjih petnaest godina XIX veka.

Solzberijev položaj se u izvesnom smislu nije mnogo razlikovao od položaja Džordža Buša, mada je najvišu funkciju u svojoj zemlji obavljao duže. I jedan i drugi su dominirali svetom koji je, kada su došli na vlast, uveliko nestajao, mada oni to nisu znali. I jedan i drugi su ostavili za sobom trag, zahvaljujući tome što su umeli da iskoriste ono što su nasledili. Bušov pogled na svet oblikovao je hladni rat tokom kojeg se uzdizao i čijim okončanjem je na vrhuncu svoje karijere bio primoran da predsedava; Solzberi se formirao na iskustvima stečenim u Palmerstonovoj eri, eri britanske prekomorske moći bez presedana i neobuzdanog englesko-ruskog suparništva, a i jedno i drugo se u vreme njegovog mandata nesumnjivo bližilo kraju.

Solzberijeva vlada je morala da se uhvati u koštac s poljuljanim položajem Velike Britanije. Nemačka ekonomska moć je sustizala britansku, a ruski i francuski ekspanzionizam ugrožavali su gotovo svuda Britansku imperiju; Velika Britanija je i dalje bila dominantna sila, ali dominacija kakvu je ostvarivala sredinom XIX veka sada je nestajala. Isto onako kao što se Buš vešto prilagođavao onome što nije predvideo, britanski državnici su devedesetih godina XIX veka shvatili potrebu da svoju tradicionalnu politiku usaglase s neočekivanim razvojem događaja.

Već i po svom fizičkom izgledu, gojazni i naborani lord Solzberi je bolje otelovljavao britansko zadovoljstvo postojećim stanjem, nego transformaciju Velike Britanije. Kao tvorac izraza „sjajna izolacija“, Solzberi je u skladu s njom obećavao da će voditi tradicionalnu britansku politiku koja je podrazumevala čvrst kurs prema drugim imperijalnim silama u prekomorskim zemljama i uključivanje u evropska savezništva samo kada to predstavlja poslednje sredstvo za sprečavanje namere nekog agresora da poremeti ravnotežu. Po Solzberiju, idealna politika Velike Britanije, imajući u vidu njen ostrvski položaj, trebalo je da bude aktivna na otvorenom moru, dok na kontinentu nije bilo poželjno uključivanje u uobičajene saveze. „Mi smo ribe“, izjavio je jednom prilikom.

Solzberi je na kraju morao da shvati da se glomazna Britanska imperija našla pod pritiskom Rusije na Dalekom i Bliskom istoku, a Francuske u Africi. U kolonijalnu trku se uključila čak i Nemačka. Mada su se Francuska, Nemačka i Rusija međusobno sukobljavale u Evropi, u prekomorskim zemljama sve tri su se sudarale s Britanijom. Do svih tih sudara dolazilo je zato što Britanija nije samo posedovala Indiju, Kanadu i veliki deo Afrike, već je insistirala i na dominaciji nad drugim ogromnim teritorijama kako ne bi pale u ruke neke druge sile, što joj iz strateških razloga ne bi odgovaralo, mada nije želela da ih direktno kontroliše. Solzberi je te pretenzije nazvao „nekom vrstom žiga koji se udara na teritoriju, kako u slučaju bilo kakvog poremećaja Engleska ne bi morala da je ustupi nijednoj drugoj sili“.[8] Te teritorije su obuhvatale Persijski zaliv, Kinu, Tursku i Maroko. Velika Britanija je devedesetih godina XIX veka bila pritisnuta beskrajnim sukobima s Rusijom u Avganistanu, u oblasti Bosfora i Dardanela i u severnoj Kini, a s Francuskom u Egiptu i Maroku.

Preko Sredozemnih ugovora iz 1887. godine, Velika Britanija se indirektno povezala s Trojnim savezom Nemačke, Austro-Ugarske i Italije, u nadi da bi joj Italija

i Austrija ojačale pozicije u odnosu na Francusku u Severnoj Africi i Rusiju na Balkanu. Međutim, pokazalo se da su Sredozemni ugovori bili prolaznog karaktera.

Novonastalo Nemačko Carstvo, na čijem čelu se više nije nalazio njegov veliki strateg, nije znalo kako da se postavi u odnosu na mogućnosti koje su se ukazivale. Uprkos ogromnom protivljenju tradicionalista, geopolitička realnost je Veliku Britaniju postepeno izvlačila iz „sjajne izolacije". Prvi korak ka većem uključivanju u Evropi učinjen je radi uspostavljanja boljih odnosa s carskom Nemačkom. Ubeđeni da je njihova zemlja očajnički potrebna i Rusiji i Velikoj Britaniji, nemački političari su smatrali da mogu istovremeno s obema da se žestoko cenjkaju. Oni, međutim, nikada nisu precizirali šta u stvari traže, a nije im padalo na pamet ni da bi onim što čine mogli da podstaknu Rusiju i Veliku Britaniju na zbližavanje. Kada bi povremeno odustali od igre na sve ili ništa, nemački političari bi se povlačili u zlovolju koja bi brzo prelazila u nadmenost. Takav pristup bio je dijametralno suprotan pristupu Francuske koja se opredelila za napredovanje korak po korak, te je stoga dvadeset godina čekala da joj Rusija predloži sporazum, i još deset da isto učini Velika Britanija. Uprkos ogromnoj buci koju je podizala postbizmarkovska Nemačka, njena spoljna politika je u celini bila amaterska, kratkovida, pa čak i plašljiva, kada bi se suočila s konfrontacijama koje je sama izazvala.

Prvi diplomatski korak na putu koji će postati sudbonosan, Vilhelm II je načinio 1890, ubrzo pošto je otpustio Bizmarka. Tada je odbacio ponudu ruskog cara da se Ugovor o međusobnom osiguranju produži za naredne tri godine. Time što je odmah po stupanju na presto odbio rusku ponudu, Kajzer je zajedno sa svojim savetnicima, počeo da para možda najznačajniju nit iz mreže Bizmarkovih unakrsnih savezništava. Na to su ih podstakla tri razloga: najpre, želeli su da njihova politika bude što je moguće više „jednostavna i otvorena" (novi kancelar Kaprivi, jednom prilikom je priznao da jednostavno ne poseduje Bizmarkovu sposobnost da istovremeno žonglira s osam loptica); drugo, želeli su da uvere Austriju da savezništvo s njom predstavlja glavni prioritet za Nemačku; konačno, smatrali su da Ugovor o međusobnom osiguranju predstavlja prepreku za ono čemu su težili – sklapanje saveza s Velikom Britanijom.

Svi ovi razlozi pokazivali su nerazumevanje geopolitike zbog kojeg se Nemačka Vilhelma II sve više izolovala. Nemačka je zbog svog položaja i zbog svoje istorije bila složena zemlja, te stoga nikakva „jednostavna" politika nije mogla da odgovori svim njenim potrebama. Upravo zahvaljujući tome što su istovremeno sklopljeni sporazumi s Rusijom i s Austrijom predstavljali protivrečnost, Bizmark je mogao punih dvadeset godina da održava ravnotežu između austrijskih strahovanja i ruskih ambicija, a da ne prekida odnose ni s jednom od njih, niti da podstiče endemske krize na Balkanu. Okončanje Ugovora o međusobnom osiguranju izazvalo je potpuno suprotnu situaciju: ograničavanje nemačkih mogućnosti i podsticanje austrijskog avanturizma. Nikolaj de Girs, ruski ministar spoljnih poslova, smesta je to shvatio i primetio: „Prestanak važenja našeg sporazuma (Ugovora o međusobnom osiguranju), lišio je Beč mudre i dobronamerne, mada i stroge kontrole kneza Bizmarka."[9]

Napuštanje Ugovora o međusobnom osiguranju ne samo što je dovelo do toga da Nemačka odustane od uravnoteženog odnosa prema Austriji, već je pre svega izazvalo uznemirenost u Rusiji. Nemačko oslanjanje na Austriju u Petrogradu se tumačilo kao novo opredeljenje za pružanje podrške Dvojnoj Monarhiji na Balkanu. Odmah pošto se Nemačka isprečila ruskim ciljevima u regionu koji nikada ranije nije bio od vitalnog interesa za Nemačku, Rusija je potražila saveznika, što je Francuska više nego spremno prihvatila.

Kolonijalni sporazum koji je Nemačka sklopila s Velikom Britanijom neposredno pre Kajzerovog odbijanja da produži Ugovor o međusobnom osiguranju, samo je još jače učvrstio Ruse u nameri da se približe Francuskoj. Velika Britanija je od Nemaca dobila izvore Nila i teritorije u istočnoj Africi, uključujući i ostrvo Zanzibar. Za uzvrat, Nemačka je dobila relativno beznačajne teritorije koje su povezivale jugozapadnu Afriku s rekom Zambezi, tzv. koridor Kaprivi, i ostrvo Helgoland u Severnom moru, za koje se smatralo da ima izvestan strateški značaj za zaštitu nemačke obale od napada s mora.

To je bila obostrano prilično korisna pogodba, mada se izrodila u prvi u nizu nesporazuma. London je taj sporazum shvatio kao sredstvo za rešavanje kolonijalnih pitanja u Africi, Nemačka kao uvod u englesko-nemački savez, a Rusija je otišla još dalje i protumačila ga kao prvi korak Engleske ka stupanju u Trojni savez. Stoga je baron Stal, ruski ambasador u Berlinu, uzbuđeno izvestio Petrograd o paktu između Nemačke, tradicionalno prijateljske zemlje, i Velike Britanije, tradicionalno neprijateljske zemlje:

> Kada nekoga ujedinjuju brojni interesi i pozitivni angažmani u jednom delu sveta, on će sigurno otići dalje i usaglasiti se u vezi sa svim krupnim pitanjima koja mogu da se otvore na planu međunarodnih odnosa... Pakt s Nemačkom je bukvalno ostvaren. On će neizostavno uticati na engleske odnose s ostalim zemljama – članicama Trojnog saveza.[10]

Time su počele da se ostvaruju koalicije kojih se Bizmark užasavao, budući da je kraj Ugovora o međusobnom osiguranju utro put francusko-ruskom savezu.

Nemačka je računala da Francuska i Rusija nikada neće sklopiti savez, stoga što Rusija nije bila zainteresovana da se bori za Alzas i Loren, a Francuska za slovenske narode na Balkanu. Ispostavilo se da je to jedna od mnogih ogromnih zabluda Bizmarkovih naslednika. Čim se Nemačka neopozivo stavila na stranu Austrije, Francuska i Rusija su u stvari postale jedna drugoj neophodne, ma kako da su im ciljevi bili različiti, zato što nijedna od te dve zemlje nije mogla da ostvaruje vlastite strateške ciljeve ukoliko prethodno ne bi porazila, ili bar oslabila, Nemačku. Francuskoj je savez bio potreban zbog toga što je bilo jasno da se Nemačka bez rata neće odreći Alzasa i Lorena, a Rusiji zato što je znala da nikada neće moći da „nasledi" austrijske teritorije naseljene Slovenima, ukoliko ne porazi Austriju; Nemačka je odbijanjem da obnovi Ugovor o međusobnom osiguranju jasno stavila do znanja da će se odupreti ruskim planovima, a Rusija nije imala nikakvih šansi protiv Nemačke bez francuske pomoći.

Godinu dana pošto je Nemačka odbila da obnovi Ugovor o međusobnom osiguranju, Francuska i Rusija su potpisale ugovor o prijateljstvu, tzv. „Srdačni sporazum" (*Entente codiale*), koji je predviđao uzajamnu diplomatsku podršku. Girs, veoma cenjeni ruski ministar spoljnih poslova, upozorio je da taj sporazum neće rešiti osnovni problem, budući da glavni neprijatelj Rusije nije Nemačka već Velika Britanija. U očajničkoj želji da se spase izolacije na koju ju je osudio Bizmark, Francuska je pristala da se francusko-ruskom sporazumu doda klauzula po kojoj je bila obavezna da pruži Rusiji diplomatsku podršku u svim kolonijalnim sukobima s Velikom Britanijom.

Ova antibritanska klauzula je za francuske političare predstavljala jeftinu ulaznicu za uspostavljanje planirane antinemačke koalicije. Francuska će se odmah zatim potruditi da sporazum s Rusijom preraste u vojni savez. Ruski nacionalisti su bili skloni savezu koji bi mogao da ubrza raspad Austrougarske monarhije, ali ruski tradicionalisti su se zabrinuli. Girsov naslednik na položaju ministra spoljnih poslova, grof Vladimir Lamsdorf, zapisao je početkom februara 1892. godine u svoj dnevnik:

> Oni (Francuzi) se pripremaju da nas opsedaju predlozima u vezi sa sporazumom o zajedničkoj vojnoj akciji u slučaju napada neke treće zemlje... Zašto, međutim, da preterujemo, kada je i ovo što imamo dobro? Nama su potrebni red i mir, s obzirom na patnje kao što su glad, nezadovoljavajuće stanje naših finansija, neispunjavanje programa naoružavanja, očajno stanje naše transportne mreže i, konačno, ponovno delovanje nihilističkog tabora.[11]

Francuski političari su na kraju ipak razvejali Lamsdorfove sumnje, ukoliko ga u suprotno nije ubedio car. Godine 1894, potpisan je vojni sporazum kojim se Francuska obavezala da pomogne Rusiju u slučaju da je napadne Nemačka, ili Austrija zajedno s Nemačkom. Rusija je trebalo da podrži Francusku ukoliko je napadne Nemačka, ili Nemačka zajedno s Italijom. Dok je francusko-ruski sporazum iz 1891. predstavljao diplomatsko sredstvo za koje se moglo tvrditi da je usmereno protiv Velike Britanije isto koliko i protiv Nemačke, jedini neprijatelj koga je ovaj vojni sporazum uzeo u razmatranje bila je Nemačka. Sporazum između Francuske i Rusije sklopljen 1891, za kojim će 1894. godine uslediti vojni sporazum, „sudbonosni savez", kako ga je kasnije nazvao Džordž Kenan, predstavljao je prekretnicu u srljanju Evrope u rat.

Bio je to početak kraja funkcionisanja ravnoteže snaga. Taj sistem najbolje funkcioniše ukoliko postoji bar jedan od navedenih uslova: najpre, svaka država mora da bude slobodna da u skladu s trenutnim okolnostima sklopi savez s bilo kojom drugom državom. Tokom većeg dela XVIII veka, ravnoteža se održavala zahvaljujući stalnoj promeni savezništava; isto se može reći i za Bizmarkov period do 1890. godine. Drugo, kada postoje čvrsta savezništva, ali i „teg" koji obezbeđuje da nijedna od postojećih koalicija ne postane dominantna – kao što je to bio slučaj posle francusko-ruskog sporazuma, kada je Velika Britanija i dalje predstavljala taj „teg" i kada su obe strane pokušavale da je pridobiju. Treće, kada postoje čvrsti sa-

vezi, ali ne i „teg", ili jaka kohezija, zahvaljujući čemu u vezi sa svim pitanjima mogu da se postignu kompromisi, ili da se promeni strana.

Kada nijedan od ovih uslova ne preovlađuje, diplomatija postaje rigidna. Dolazi do bespoštedne borbe u kojoj se dobitak jedne strane smatra gubitkom za drugu, a trka u naoružanju i sve jača zategnutost postaju neizbežne. Takva situacija, kakva će postojati tokom hladnog rata, prećutno se pojavila u Evropi posle britanskog pristupanja francusko-ruskom savezu, čime je 1908. godine nastao Trojni sporazum (Antanta).

Za razliku od perioda hladnog rata, međunarodni poredak posle 1891. godine nije postao rigidan usled jedne jedine pretnje. Bilo je potrebno petnaest godina da bi se postepeno rasturila sva tri elementa koja omogućavaju fleksibilnost. Posle uspostavljanja Antante, ravnoteža snaga više nije funkcionisala. Odmeravanje snaga je postalo pravilo, a ne izuzetak. Diplomatija je prestala da bude veština postizanja kompromisa. Mogućnost da tokom neke krize događaji izmaknu kontroli postala je samo pitanje vremena.

Međutim, 1891. godine, kada su Francuska i Rusija sklopile savez usmeren protiv Nemačke, ova se još nadala da kao protivtežu može da uspostavi savez s Velikom Britanijom za kakvim je Vilhelm II čeznuo, ali ga je onemogućila njegova vlastita plahovitost. Kolonijalni sporazum iz 1890. godine nije doveo do stvaranja saveza od kojeg je strahovao ruski ambasador. On se nije ostvario delimično zbog britanske unutrašnje politike. Kada se 1892. godine poslednji put vratio na položaj predsednika vlade, ostareli Gledston je odbio bilo kakvo udruživanje s autokratskim zemljama kao što su Nemačka i Austrija, i time naneo udarac Kajzerovoj sujeti.

Međutim, nekoliko pokušaja da se uspostavi englesko-nemački savez propalo je pre svega zato što nemački političari uporno nisu shvatali ni tradicionalnu britansku spoljnu politiku, ni realne zahteve svoje sopstvene bezbednosti. Tokom jednog i po veka, Velika Britanija je odbijala da se pridruži bilo kakvom otvorenom vojnom savezu. Ona je prihvatala samo dve vrste angažovanja: ograničene vojne sporazume za rešavanje konkretnih, jasno naznačenih opasnosti, ili aranžmane tipa „antante", tj. ugovore o prijateljstvu, u cilju diplomatske saradnje u vezi s pitanjima u kojima je imala paralelne interese s nekom drugom zemljom. U izvesnom smislu, britanska definicija antante svodila se na tautologiju – Velika Britanija je spremna na saradnju kada odluči da sarađuje. Međutim, ugovor o prijateljstvu podrazumevao je i uspostavljanje etičkih i psiholoških veza, kao i pretpostavku – ako ne i pravnu obavezu – o zajedničkom delovanju u vreme krize. Upravo to je sprečavalo, ili bar otežavalo britansko približavanje Francuskoj ili Rusiji.

Nemačka je odbila da prihvati tako neformalan vid saradnje. Vilhelm II je insistirao na onome što je nazvao savezom „kontinentalnog tipa". „Ako Engleska želi saveznike ili pomoć", rekao je on 1895. godine, „ona mora da napusti svoju neutralnu politiku i da prihvati garancije ili sporazume kontinentalnog tipa."[12] Šta je, međutim, Kajzer pod tim podrazumevao? Posle skoro jednog veka „sjajne izolacije", Velika Britanija očigledno nije bila spremna da preuzme trajne obaveze na kontinentu kakve je uporno izbegavala sto pedeset godina, posebno u odnosu na Nemačku, koja je ubrzano postajala najjača država u Evropi.

Nemačko insistiranje na čvrstim garancijama samo sebe je osudilo na poraz, posebno imajući u vidu da one Nemačkoj nisu bile ni potrebne. Ona je bila dovoljno jaka da porazi bilo kog potencijalnog evropskog protivnika, ili nekoliko njih zajedno, sve donde dok Velika Britanija ne bi stala na njihovu stranu. Nemačka je zato morala od Velike Britanije da traži ne savez, već samo neutralnost u slučaju da na kontinentu dođe do rata, a za to bi bio dovoljan sporazum tipa antante. Tražeći *ono što joj nije bilo potrebno, i nudeći ono* što Velika Britanija nije želela (uopštenu obavezu da brani Britansku Imperiju), Nemačka je Britaniju navela na sumnju da u stvari teži ka svetskoj dominaciji.

Nemačko nestrpljenje je dodatno povećalo rezerve Britanaca koji su počeli da gaje sve dublje sumnje u pobude zbog kojih im se nudi savez. „Ne bih želeo da zanemarim očigledno nestrpljenje mojih nemačkih prijatelja", zapisao je Solzberi. „Međutim, sada ne bi bilo mudro da se suviše oslanjamo na njihov savet. Njihov Ahitofel (dobar i mudar savetodavac) je otišao. S njima je sada mnogo lakše i prijatnije imati posla, ali čoveku ipak nedostaje starčeva (Bizmarkova) izuzetna pronicljivost."[13]

Dok su se nemački političari grozničavo trudili da uspostave savez, javno mnjenje je zahtevalo sve odlučniju spoljnu politiku. Od toga su se jedno vreme uzdržavali samo socijaldemokrati, mada su mu se na kraju, 1914. godine, i oni priklonili i podržali objavu rata. Vladajući slojevi nemačkog društva nisu posedovali evropsko diplomatsko iskustvo, a još manje su se razumevali u svetsku politiku na kojoj su izuzetno bučno insistirali. Posle dva svetska rata, krivica će, posebno u Sjedinjenim Državama, biti svaljena na junkere, klasu koja je Pruskoj omogućila da igra dominantnu ulogu u Nemačkoj. Taj društveni sloj je u stvari bio najmanje kriv za ekstremizam u spoljnoj politici, budući da su u osnovi bili orijentisani ka evropskoj politici, dok su ih događaji izvan Evrope slabo zanimali. Jezgro nacionalističke propagande, koje u tamošnjem političkom sistemu Parlament nije mogao da neutrališe onako kao što je to već vekovima bio slučaj u Velikoj Britaniji i Francuskoj, sačinjavali su, u stvari, novi slojevi društva, predstavnici industrijskih krugova i stručnjaci. U zapadnim demokratskim zemljama snažne nacionalističke struje kanalisane su preko parlamentarnih institucija, dok su u Nemačkoj morale da dođu do izražaja u vanparlamentarnim grupama za pritisak.

Bez obzira na to što je Nemačka bila autokratska zemlja, njeni političari su bili veoma osetljivi na javno mnjenje i nalazili su se pod snažnim uticajem nacionalističkih grupa za pritisak. Te grupe su na diplomatiju i međunarodne odnose gledale bezmalo kao na sportska takmičenja i stoga su stalno podsticale vladu na zauzimanje čvršćeg stava, veće teritorijalno širenje, više kolonija, snažniju vojsku ili veću ratnu mornaricu. Tradicionalnu, uravnoteženu diplomatiju, ili najmanji nagoveštaj diplomatskog ustupka s nemačke strane, shvatali su kao veliko poniženje. Kurt Ricler, politički sekretar nemačkog kancelara Teobalda fon Betman-Holvega u vreme izbijanja rata, ispravno je primetio: „Ratna pretnja u naše vreme potiče od... unutrašnje politike zemalja u kojima se slaba vlada sukobljava sa snažnim nacionalističkim pokretom".[14]

Ovakva duhovna i politička klima izazvala je i najveći nemački diplomatski gaf – tzv. Krigerovu depešu – kojom je car uništio mogućnost da bar do kraja veka uspostavi savez s Velikom Britanijom. Godine 1895, pukovnik Džejmson, koga su podržavali britanski kolonijalni krugovi, a naročito Sesil Rouds, napali su nezavisne burske države u južnoafričkom Transvalu. Taj pokušaj je pretrpeo neuspeh i doveo je u izuzetno neprijatan položaj Solzberijevu vladu, koja je tvrdila da nije bila neposredno uključena u taj sukob. Nemačka nacionalistička štampa je likovala i zahtevala da se Britanci dodatno ponize.

Fridrih fon Holštajn, glavni savetnik i siva eminencija u Ministarstvu spoljnih poslova, video je u toj zlosrećnoj avanturi mogućnost da Britancima ukaže na prednosti prijateljskih odnosa s Nemačkom tako što će im objasniti kako bi inače nezgodan neprijatelj mogla da bude. Takvoj prilici za razmetanje nije mogao da odoli ni sam Kajzer. Odmah posle nove 1896. godine, poslao je depešu predsedniku Transvala, Paulusu Krigeru, kojom mu je čestitao što je uspeo da odbije „spoljašnje napade". Bio je to direktan šamar Velikoj Britaniji, pošto je tom depešom nagovešten nemački protektorat u srcu teritorije koju je Velika Britanija smatrala za svoju interesnu sferu. U stvari, depeša Krigeru nije odražavala ni nemačke kolonijalne pretenzije, ni nemačku spoljnu politiku, već je u pitanju bila isključivo smicalica namenjena sopstvenom javnom mnjenju i u tom smislu je ostvarila svoj cilj: „Ništa što je Vlada činila godinama", pisao je liberalni *Allgemeine Zeitung* 5. januara, „nije pružilo tako potpuno zadovoljstvo... ona (depeša) je napisana iz duše celog nemačkog naroda."[15]

Nemačka kratkovidost i neosetljivost dodatno su ubrzale ovu tendenciju. S obzirom na to da „udvaranje" Velikoj Britaniji nije dovelo do stvaranja željenog saveza, Kajzer i njegova klika su ubedili sebe da bi izvesna demonstracija cene nemačkog nezadovoljstva možda mogla da bude ubedljivija. Na nemačku nesreću, taj pristup nije vodio računa o istoriji u kojoj nije postojao primer da je Britanija ikada dozvolila da je neko ponižava.

Ono što je u početku predstavljalo neku vrstu čarke koja je trebalo da pokaže vrednost nemačkog prijateljstva, postepeno se pretvorilo u stvarnu stratešku pretnju. Nije postojalo ništa što bi od Velike Britanije moglo da stvori tako nepomirljivog neprijatelja kao ugrožavanje njene dominacije na moru. Nemačka je preduzela baš to, očigledno ne shvatajući da se time neminovno upušta u opasnost. Počevši od sredine devedesetih godina, unutrašnji pritisci da se izgradi velika ratna flota počeli su sve više da narastaju, a predvodili su ih tzv. „navalisti", jedna od sve većeg broja grupa za pritisak, koju su sačinjavali pomorski oficiri i industrijalci. S obzirom na to da su zategnuti odnosi s Velikom Britanijom, koji su mogli da opravdaju izdatke za ratnu mornaricu bili direktno u njihovom interesu, oni su Krigerovu depešu dočekali kao dar s neba, kao uostalom i svaki drugi problem koji je ukazivao na mogućnost sukoba s Velikom Britanijom u udaljenim delovima sveta, počevši od statusa Samoe do granica Sudana i budućnosti portugalskih kolonija.

Tako se stvorio začarani krug koji je kulminirao sukobom. Da bi izgradila ratnu flotu koja će u sledećem ratu ući u samo jedan, i to nerešen sukob s Britancima u bici kod Jilanda, Nemačka je uspela da svom sve dužem spisku neprijatelja doda

i Veliku Britaniju. Bilo je, naime, savršeno jasno da će Engleska pružiti otpor čim jedna kontinentalna zemlja, koja već poseduje najjače kopnene snage u Evropi, pokuša da s njom izjednači snagu na moru.

Uprkos tome, Kajzer kao da nije bio svestan posledica svoje politike. To što je Britaniju iritiralo nemačko razmetanje i izgradnja ratne flote nije, bar u početku, mnogo uticalo na njene tekuće probleme kao što su bili francuski pritisak u Egiptu i ruska pretnja u Srednjoj Aziji. Šta ako Rusija i Francuska odluče da sarađuju, i izvrše istovremeno pritisak u Africi, Avganistanu i Kini? Šta ako im se Nemci pridruže i napadnu imperiju u Južnoj Africi? Britanski političari su sve manje verovali da „sjajna izolacija" i dalje predstavlja odgovarajuću spoljnu politiku.

Najznačajniji i najglasniji predstavnik ove grupe bio je ministar za kolonije Džozef Čemberlen. Kao odvažna ličnost i kao neko koga je od Solzberija delila čitava jedna generacija, on je delovao kao čovek za naredni, XX vek, kada se zalagao za savezništva – po mogućstvu s Nemačkom – dok se stari aristokrata i dalje strogo pridržavao izolacionizma iz prethodnog. U jednom važnom govoru, održanom novembra 1899. godine, Čemberlen se založio za „tevtonski" savez, u koji bi ušle Velika Britanija, Nemačka i Sjedinjene Države.[16] Čemberlen je za to bio toliko zainteresovan, da je svoj predlog izneo Nemačkoj bez Solzberijevog odobrenja. Međutim, nemački političari su još insistirali na zvaničnim garancijama, i dalje nesvesni realnosti, odnosno toga da su uslovi irelevantni, a da je najvažnije da obezbede britansku neutralnost u slučaju rata na kontinentu.

Solzberi je oktobra 1900. godine bio primoran da iz zdravstvenih razloga napusti položaj ministra spoljnih poslova, mada je i dalje ostao predsednik vlade. Njegov naslednik u Forin ofisu bio je lord Lansdaun, koji je isto kao Čemberlen smatrao da „sjajna izolacija" Velikoj Britaniji više ne može da obezbedi sigurnost. Lansdaun međutim nije uspeo da postigne konsenzus u pogledu jednog potpunog, zvaničnog saveza s Nemačkom, pošto Kabinet nije bio spreman da ode dalje od nekog ugovora o prijateljstvu: „...sporazuma u vezi s politikom koje bi (Britanci i nemačka vlada) mogli da slede u vezi s određenim pitanjima ili u određenim delovima sveta u kojima im se interesi poklapaju".[17] Bila je to u suštini ista formula koja će nekoliko godina kasnije dovesti do uključenja u *Entente cordiale* s Francuskom i što je, kako se pokazalo, bilo dovoljno da Veliku Britaniju uvede u Prvi svetski rat na strani te zemlje.

Međutim, Nemci su još jednom odbacili moguće u korist neostvarivog. Novi nemački kancelar Bilov odbio je ugovor o prijateljstvu s Velikom Britanijom. On je više vodio računa o javnom mnjenju nego o geopolitičkim potrebama, posebno stoga što mu je prioritet bio da ubedi Parlament da izglasa ogromno povećanje izdataka za ratnu mornaricu. Program izgradnje ratne flote bio je spreman da smanji samo pod uslovom da Britanija pristupi Trojnom savezu Nemačke, Austrije i Italije. Solzberi je odbacio taj gambit u stilu sve ili ništa, i tako je po treći put u toj deceniji propala mogućnost postizanja englesko-nemačkog sporazuma.

Suštinska nepodudarnost britanske i nemačke ideje o spoljnoj politici može se videti u načinu na koji su lideri tih zemalja objasnili zašto nisu uspeli da sklope sporazum. Bilov je veoma emotivno optužio Veliku Britaniju za provincijalizam, igno-

rišući činjenicu da je ta zemlja određivala svetsku politiku sto godina pre nego što se Nemačka čak i ujedinila:

> Engleski političari znaju malo o kontinentu. S kontinentalne tačke gledišta, isto onoliko koliko mi poznajemo Peru ili Sijam, oni su naivni u svom svesnom egoizmu i izvesnom slepom poverenju. Njima je teško da pripišu zaista rđave namere drugima. Oni su veoma mirni, veoma flegmatični i veoma optimistični...[18]

Solzberi je svom nestrpljivom i prilično nejasnom sagovorniku sročio odgovor u vidu lekcije iz detaljne strateške analize. Navodeći netaktičan komentar nemačkog ambasadora u Londonu, po kojem je Velikoj Britaniji bio neophodan savez s Nemačkom kako bi izbegla opasnu izolaciju, on je napisao:

> Obaveza da se brane nemačka i austrijska granica od Rusije teža je od *potrebe da se brane Britanska ostrva* od Francuske... Grof Halcfelt (nemački ambasador) govori o našoj *„izolaciji"* kao o nečemu što za nas predstavlja ozbiljnu opasnost. *Da li smo mi ikada u praksi bili izloženi takvoj opasnosti?* Da nas je uništila revolucija, naša propast ne bi bila izazvana izolacijom. Mi smo imali mnoge saveznike, ali oni ne bi mogli da nas spasu da je francuski car bio u stanju da stekne prevlast na Lamanšu. Izuzev za vreme njegove (Napoleonove) vladavine, mi nikada nismo bili u opasnosti; stoga ne možemo ni da ocenimo da li „izolacija" usled koje navodno patimo, nosi u sebi bilo kakav element opasnosti. Ne bi bilo mnogo mudro da sebi nametnemo nove i veoma teške obaveze radi zaštite od *opasnosti u čije postojanje, kako istorija pokazuje, nemamo razloga da verujemo.*[19]

Velika Britanija i Nemačka jednostavno nisu imale dovoljno paralelnih interesa koji bi opravdali zvaničan globalni savez kakav je tražilo Nemačko Carstvo. Britanija je strahovala da bi dodatno jačanje Nemačke od njenog potencijalnog saveznika moglo da stvori dominantnu silu kakvoj se uvek kroz istoriju opirala. Istovremeno, Nemačka nije bila sklona da preuzme ulogu britanskog saveznika u vezi s pitanjima koja je tradicionalno smatrala perifernim za nemačke interese – na primer, pretnju Indiji – a bila je suviše arogantna da bi shvatila korist od britanske neutralnosti.

Naredni korak ministra spoljnih poslova Lansdauna pokazao je Nemcima da njihovo nadmeno uverenje da su neophodni Velikoj Britaniji predstavlja isključivo plod samouverenosti. Godine 1902, on je zaprepastio Evropu kada je sklopio savez s Japanom. Prvi put posle Rišeljeovih kontakata s otomanskim Turcima jedna evropska zemlja je zatražila pomoć izvan „Evropskog koncerta". Velika Britanija i Japan su se sporazumeli da će biti neutralni ukoliko jedna od te dve zemlje bude uključena u rat s *jednom* drugom silom zbog Kine ili Koreje; ukoliko jednu od zemalja potpisnica napadnu *dva* neprijatelja, druga potpisnica je obavezna da pruži pomoć. S obzirom na to da bi savezništvo funkcionisalo samo ukoliko se Japan bude borio protiv dva neprijatelja, Britanija je konačno otkrila saveznika koji je bio

spreman, štaviše rad, da obuzda Rusiju, a nije pokušavao da joj nametne druge obaveze. Povrh svega, taj saveznik se nalazio na Dalekom istoku, u oblasti koja je za Veliku Britaniju bila od većeg strateškog interesa nego rusko-nemačka granica, dok je Japan zaštićen od Francuske koja bi, da nije postojalo to savezništvo, mogla da pribegne ratu kako bi učvrstila pretenzije na rusku podršku. Velika Britanija će posle toga izgubiti interes za Nemačku kao strateškog partnera, u stvari vremenom će početi na nju da gleda kao na geopolitičku pretnju.

Još 1912. godine postojala je mogućnost da se prevaziđu englesko-nemački nesporazumi. Britanski ministar mornarice, lord Holdejn, posetio je Berlin da razmotri mogućnost popuštanja zategnutosti. Prema dobijenim uputstvima pokušao je da s Nemačkom postigne dogovor na osnovu pomorskog sporazuma i britanske obaveze da će ostati neutralna: „Ukoliko jedna od visokih ugovornih strana (tj. Britanija ili Nemačka) bude uključena u rat u kojem nije agresor, druga strana će u najmanju ruku prema toj sili zauzeti stav dobronamerne neutralnosti".[20] Međutim, Kajzer je insistirao da se Engleska obaveže na neutralnost „u slučaju da se Nemačkoj nametne rat",[21] što je Londonu zvučalo kao zahtev da Velika Britanija stane na stranu Nemačke ukoliko se ova odluči na preventivni rat protiv Rusije ili Francuske. Kada je Britanija odbila da prihvati Kajzerovu formulaciju, on je sa svoje strane odbacio britansku; nemački predlog zakona o ratnoj mornarici je izglasan, a Holdejn se vratio u London praznih ruku.

Kajzer i dalje nije shvatao da Velika Britanija nije spremna da prihvati nešto više od prećutne pogodbe, mada Nemačkoj ništa više od toga nije ni bilo potrebno. „Engleska namera da nam pruži ruku samo pod uslovom da mi sa svoje strane obavezno ograničimo flotu", napisao je on, „predstavlja neograničenu drskost koja sama po sebi nanosi veliku uvredu nemačkom narodu i njegovom caru. Ova ponuda treba da bude odbačena *a limine*..."[22] Uveren više nego ikad da bi Englesku pod pretnjom mogao da primora na zvanično savezništvo, Kajzer se razmetao: „Pokazao sam Englezima da je dotaći naše oružje isto što i zagristi kamen. Možda sam time uvećao njihovu mržnju, ali sam stekao njihovo poštovanje, što će ih u dogledno vreme naterati da prihvate pregovore – nadajmo se uz umereniji ton i mnogo srećniji ishod".[23]

Kajzerov plahovit i nadmen pokušaj da uspostavi savez izazvao je samo još veću britansku sumnjičavost. Nemački program razvoja ratne mornarice, povrh provokacije iz vremena Burskog rata (1899–1902), naveo je Britaniju da detaljno preispita svoju spoljnu politiku. Čitav vek i po Velika Britanija je smatrala da osnovnu pretnju za evropsku ravnotežu predstavlja Francuska koja je mogla da se savlada samo uz pomoć neke od nemačkih država, obično Austrije, a povremeno Pruske. Najozbiljniju pretnju svojoj imperiji Velika Britanija je videla u Rusiji. Međutim, čim su ušli u savez s Japancima, Britanci su počeli da preispituju svoje dotadašnje prioritete. Godine 1903, Velika Britanija je pokrenula sistematsku akciju u cilju rešavanja otvorenih kolonijalnih pitanja s Francuskom, čiju je kulminaciju predstavljao takozvani „Srdačni sporazum" iz 1904. godine – upravo ona vrsta sporazuma o nezavničnoj saradnji kakav je Nemačka stalno odbijala. Odmah potom, Velika Britanija je počela da ispituje mogućnost sklapanja sličnog sporazuma s Rusijom.

S obzirom na to da je Antanta zvanično bila sporazum o kolonijama, ona nije značila prekid s tradicionalnom britanskom politikom „sjajne izolacije". Mnogo konkretniju posledicu Antante predstavljalo je britansko odustajanje od tradicionalne uloge „tega" kojim se podešava ravnoteža, kao i to što se priklonila jednom od dva suprotstavljena saveza. Jula 1903. godine, još dok su vođeni pregovori u vezi s Antantom, jedan francuski izaslanik u Londonu obavestio je Lansdauna da će Francuska za uzvrat učiniti sve što je u njenoj moći da rastereti Veliku Britaniju ruskog pritiska na drugim stranama. On je rekao:

> ...da najozbiljniju pretnju miru u Evropi predstavlja Nemačka, da su dobri odnosi između Francuske i Engleske jedini način da se preduprede nemački planovi i da će Engleska, ukoliko takav sporazum bude postignut, otkriti da je Francuska sposobna da izvrši blagotvoran uticaj na Rusiju čime će nas osloboditi mnogih briga u vezi s tom zemljom.[24]

Za samo deset godina, Rusija je stupila u vojni savez s Francuskom, iako je do tada uvek bila vezana za Nemačku, dok je Velika Britanija, koja je sve to vreme povremeno koketirala s Nemačkom, ušla u francuski diplomatski tabor. Nemačka je zaista uspela da postigne nešto izuzetno – sebe je potpuno izolovala, a tri tradicionalna neprijatelja povezala i uvela u antinemačku koaliciju.

Državnik svestan opasnosti koja se približava, mora da donese jednu osnovnu odluku. Ukoliko veruje da će se problemi vremenom nagomilati, treba da pokuša da ih saseče u korenu. Međutim, ako zaključi da opasnost što se nadvija odražava iznenadan, ili slučajan splet okolnosti, neuporedivo je bolje da sačeka i dopusti vremenu da otkloni opasnost. Shvativši da Francuskoj može lako da se dogodi da je sa svih strana opkole neprijateljske sile, Rišelje je dva veka ranije svoju politiku zasnovao na uklanjanju te pretnje. Međutim, on je podjednako dobro shvatio različite komponente te potencijalne opasnosti i zaključio da bi prevremena akcija zbližila države u čijem se okruženju nalazila njegova zemlja. Stoga se kao na glavnog saveznika oslonio na vreme i buđenje uspavanih nesporazuma među neprijateljima Francuske. Tek kada bi ti nesporazumi postali nepremostivi – tačnije, samo tada – dozvoljavao je Francuskoj da uđe u bitku.

Kajzer i njegovi savetnici nisu posedovali ni strpljenje ni pronicljivost kakvu ta vrsta politike iziskuje – uprkos tome što su zemlje koje su predstavljale pretnju za Nemačku bile sve samo ne prirodni saveznici. Reagujući na zaokruživanje koje je bilo na pomolu, Nemačka je pojačala baš one diplomatske napore bez kojih takva opasnost ne bi ni postojala. Da bi rasturila novoosnovanu Antantu, samo je tražila povod za zastrašivanje Francuske kako bi joj time pokazala da je britanska podrška iluzorna i nedelotvorna. Mogućnost da se čvrstina Antante stavi na probu ukazala im se u Maroku, gde su se francuski planovi sukobili sa sporazumom kojim je Maroku potvrđena nezavisnost, i gde je Nemačka imala značajne trgovinske interese. Marta 1905. godine, Kajzer je prilikom jednog krstarenja odlučio da stavi do znanja šta smera. Iskrcavši se u Tangeru, objavio je nemačku spremnost da podrži nezavisnost Maroka. Nemački političari su blefirali, očekujući najpre da će Sjedinje-

ne Države, Italija i Austrija podržati njihovu politiku otvorenih vrata, drugo, da Rusija, po okončanju rata s Japanom, neće biti sposobna da se angažuje, i treće, da će Velika Britanija jedva čekati da se na nekoj međunarodnoj konferenciji oslobodi obaveze prema Francuskoj.

Pokazalo se da su te pretpostavke, od prve do poslednje, bile netačne, budući da je strah od Nemačke nadjačao sve ostalo. Prvi put kada se Antanta suočila s pretnjom, Velika Britanija je u potpunosti podržala Francusku, a nemački predlog o održavanju konferencije nije prihvatala sve dok se Francuska s tim nije složila. Austrija i Italija sa svoje strane nisu bile voljne da se upuste ni u kakvu avanturu koja bi mogla da ih približi ratu. Uprkos tome, nemački političari su svoj veliki prestiž uložili u zaoštravanje tog sukoba, smatrajući da bi izuzev diplomatske pobede koja bi jasno pokazala beznačajnost Antante svako drugo rešenje bilo ravno katastrofi.

Za sve vreme svoje vladavine, Kajzer je mnogo uspešnije izazivao krize nego što ih je rešavao. Dramatične situacije su ga uzbuđivale, ali s dugotrajnim krizama nije bio sposoban da se izbori. Vilhelm II i njegovi savetnici su ispravno procenili da Francuska nije spremna za ulazak u rat. Ispostavilo se, međutim, da za rat nije bila spremna ni Nemačka. Jedino što su zaista postigli bila je smena francuskog ministra spoljnih poslova Delkasea, odnosno simbolična pobeda, pošto se Delkase ubrzo vratio na drugi položaj i zadržao vodeću ulogu u francuskoj politici. Što se tiče suštine spora, nemački političari, hrabriji na rečima nego na delu, na kraju su se zadovoljili obećanjem da će se konferencija organizovati šest meseci kasnije u španskom gradu Alhesirasu. Kada jedna zemlja zapreti ratom, a onda ustukne i zadovolji se konferencijom koja će se dosta kasnije održati, uverljivost njene pretnje automatski se smanjuje. (Na isti način će zapadne demokratske zemlje, pedeset godina kasnije, neutralisati Hruščovljev ultimatum u vezi s Berlinom.)

Mera u kojoj je Nemačka samu sebe izolovala jasno se pokazala februara 1906. prilikom otvaranja konferencije u Alhesirasu. Edvard Grej, ministar spoljnih poslova nove, liberalne britanske vlade, upozorio je nemačkog ambasadora u Londonu da će se njegova zemlja, ukoliko izbije rat, svrstati uz Francusku:

> ...u slučaju nemačkog napada na Francusku, koji bi proistekao iz našeg Sporazuma o Maroku, raspoloženje engleske javnosti bilo bi takvo da nijedna britanska vlada ne bi mogla da ostane neutralna...[25]

Emotivnost nemačkih političara i njihova nesposobnost da utvrde dugoročne ciljeve pretvorile su skup u Alhesirasu u njihov vlastiti diplomatski debakl. Sjedinjene Države, Italija, Rusija i Velika Britanija odbile su da podrže Nemačku. Ishod te prve marokanske krize bio je upravo suprotan od onoga što su Nemci želeli da postignu. Antanta ne samo što se nije raspala, već je uspostavljena francusko-britanska vojna saradnja, a podstaknuto je sklapanje englesko-ruskog sporazuma do kojeg će doći 1907. godine.

Posle Alhesirasa, Velika Britanija je pristala na ono što je dugo izbegavala – vojnu saradnju s kontinentalnim silama. Otpočele su konsultacije vodećih ličnosti britanske i francuske ratne mornarice. Britanska vlada se nije lako prilagodila no-

vonastaloj situaciji. Pokušavajući da se obezbedi, Grej je napisao Polu Kambonu, francuskom ambasadoru u Londonu:

> Mi smo se dogovorili da se konsultacije stručnjaka neće smatrati, niti bi trebalo da se smatraju za obavezu jedne od dveju vlada da preduzmu akciju u slučaju koji se još nije dogodio i možda se nikada neće dogoditi...[26]

Ovim je ispoljeno tradicionalno britansko izbegavanje bilo kakve zvanične obaveze na osnovu koje bi London u određenoj situaciji *morao* da preduzme vojne akcije. Francuska je prihvatila ovaj ustupak britanskoj parlamentarnoj kontroli, ubeđena da će pregovori vojnih stručnjaka bez obzira na ugovornu obavezu u potpunosti odgovarati njihovim namerama. Nemački političari su deceniju i po odbijali da prihvate ovakvo, tipično britansko, ispoljavanje rezervi. Francuzi su posedovali dovoljno političke mudrosti da pristanu na britansku nedorečenost i da se oslone na pretpostavku da će se vremenom razviti moralna obaveza koja će u kriznom trenutku lako odneti prevagu.

Kada je 1907. godine nastao englesko-francusko-ruski blok, na evropskoj diplomatskoj sceni ostale su samo dve sile: Trojni sporazum i nemačko-austrijski vojni savez. Nemačka je time bila potpuno zaokružena. Kao i u slučaju s Francuskom, Britanci su s Rusima najpre sklopili sporazum u vezi s kolonijama. Velika Britanija i Rusija su nekoliko godina postepeno odlagale u stranu svoje kolonijalne sporove. Japanska pobeda nad Rusijom iz 1905. u suštini je srušila ruske ambicije na Dalekom istoku. Do leta 1907. Velika Britanija je slobodno mogla da ponudi Rusiji velikodušne uslove sporazuma u vezi s Persijom i Avganistanom, na osnovu kojeg je Persija podeljena na tri sfere uticaja: severni deo te zemlje dobili su Rusi, Velika Britanija južni, a središnji je proglašen za neutralnu teritoriju. Avganistan je potpao pod britansku sferu uticaja. Time su konačno izglađeni englesko-ruski odnosi, pomućeni deset godina ranije usled sporova koji su obuhvatali jednu trećinu zemaljske kugle – od Carigrada do Koreje. Meru zabrinutosti zbog nemačke pretnje pokazivalo je to što su Englezi, samo da bi uspostavili saradnju s Rusijom, ispoljili spremnost da odustanu od tradicionalnog sprečavanja njenog prodora ka Bosforu i Dardenelima. Ministar spoljnih poslova Grej je to ovako prokomentarisao: „Dobri odnosi s Rusijom značili su da mora da se napusti naša stara politika zatvaranja tog prolaza za Rusiju i svrstavanja protiv nje na svakoj konferenciji velikih sila".[27]

Prema tvrdnjama nekih istoričara,[28] Trojni sporazum je u stvari predstavljao dva kolonijalna sporazuma sprovedena na pogrešnom mestu, dok je Velika Britanija samo želela da zaštiti svoju imperiju, a ne i da zaokruži Nemačku. Međutim, postoji i jedan klasičan dokument, tzv. Krouov memorandum, koji ne ostavlja nikakvu sumnju u pogledu toga da je Velika Britanija pristupila Trojnom sporazumu zato da bi onemogućila ono čega se pribojavala – uspostavljanje nemačke dominacije u svetu. Ser Er Krou, ugledni analitičar u britanskom Forin ofisu, objasnio je zašto je po njegovom mišljenju sporazum s Nemačkom nemoguć, odnosno zašto sporazum s Francuskom predstavlja jedinu opciju. Što se tiče kvaliteta tog izveštaja, treba reći da nijedan dokument nastao u postbizmarkovskoj Nemačkoj po nivou analize ne

može da se meri s dometom Krouovog memoranduma. U njemu je izneta teza da je u sukobu koji se pretvori u sukob između strategije i gole sile – ukoliko ne postoji ogromna nesrazmera u snazi, što nije bio slučaj – strateg u mogućnosti da određuje pravila igre zahvaljujući tome što svoje akcije planira, dok je njegov protivnik primoran da improvizuje. Svestan velikih razlika između Velike Britanije s jedne, i Francuske i Rusije s druge strane, Krou je ipak smatrao da se one mogu prevazići, pošto su se odnosile na određene i stoga ograničene ciljeve. Nemačka spoljna politika je zastrašivala zato što se nije mogao uočiti nijedan razuman razlog za neprestane pretnje po čitavom svetu, uključujući i tako udaljene regione kao što su Južna Afrika, Maroko i Bliski istok. Osim toga, nemačke aspiracije da postane pomorska sila bile su „nespojive s opstankom Britanske Imperije".

Prema Krouu, neobuzdano ponašanje Nemačke moralo je da izazove konfrontaciju: „Kada jedna zemlja poseduje najveću vojnu i pomorsku silu podstaći će svet da se ujedini kako bi se oslobodio takve napasti".[29]

U skladu s načelima realpolitike, Krou je tvrdio da stabilnost određuje struktura, a ne motiv: bitni su bili nemački potencijali a ne, u suštini, irelevantne namere. On je izložio dve pretpostavke:

> Nemačka ili definitno teži uspostavljanju opšte političke hegemonije i sticanju prevlasti na moru, što ugrožava nezavisnost njenih suseda, a u krajnjoj instanci i postojanje Engleske, ili ne poseduje nikakvu sličnu, konkretnu ambiciju, već zasada samo misli da iskoristi svoj legitimni položaj i uticaj jedne od vodećih sila u zajednici naroda da bi unapredila svoju spoljnu trgovinu, proširila uticaj svoje kulture, proširila obim delovanja vlastitih potencijala i pronašla za sebe nove interese širom sveta gde god i kad god joj se ukaže prilika da to ostvari na miroljubiv način...[30]

Krou je tvrdio da su razlike između ovih dveju mogućnosti nevažne, stoga što će prevagu na kraju odneti iskušenje koje u sebi nosi sve veća moć Nemačke:

> ...jasno je da bi druga mogućnost (donekle nezavisan razvoj koji u potpunosti ne podupire država) u svakoj fazi mogla da se stopi s prvom, ili svesno isplaniranom strategijom. Štaviše, ukoliko se postepen razvoj ikada ostvari, položaj koji će Nemačka zahvaljujući tome steći, očigledno će predstavljati zastrašujuću pretnju za ostatak sveta, isto kao da je taj položaj stekla osvojivši ga sa „zlonamernim predumišljajem".[31]

Mada Krouov memorandum u stvari nije predlagao ništa više od odbacivanja sporazuma s Nemačkom, njegova poruka je bila jasna: ukoliko Nemačka ne odustane od svojih ambicija za ostvarivanjem prevlasti na moru, i ne umeri svoju tzv. „svetsku politiku" (*Weltpolitik*), Velika Britanija će se priključiti Rusiji i Francuskoj da bi se tome suprotstavila, i to isto onako odlučno kako je suzbila francuske i španske pretenzije u prethodnim vekovima.

Velika Britanija je nedvosmisleno ukazala na to da neće tolerisati više nijednu manifestaciju nemačke sile. Godine 1909, ministar spoljnih poslova Grej je to jasno stavio do znanja u odgovoru na nemački predlog da *uspori* (ali ne i prekine) izgradnju svoje ratne flote, u zamenu za britansku neutralnost u slučaju da Nemačka zarati sa Francuskom i Rusijom. Predloženi sporazum, tvrdio je Grej:

> ...služio bi samo uspostavljanju nemačke hegemonije u Evropi i ne bi mnogo nadživeo ostvarivanje tog cilja. On je u stvari predstavljao poziv da se Nemačkoj pomogne da u Evropi stvori situaciju koja bi lako mogla da se okrene protiv nas kada joj to bude odgovaralo... Ako žrtvujemo druge sile Nemačkoj, na kraju ćemo i mi biti napadnuti.[32]

Posle formiranja Trojnog sporazuma, igra mačke i miša koju su Nemačka i Velika Britanija igrale od devedesetih godina XIX veka, postala je veoma ozbiljna i pretvorila se u borbu između sile kojoj je odgovaralo postojeće stanje i sile koja je zahtevala promenu ravnoteže. Kako diplomatska fleksibilnost više nije bila moguća, jedini način za promenu ravnoteže snaga predstavljalo je dalje naoružavanje, ili pobeda u ratu.

Sve veće uzajamno nepoverenje stvorilo je jaz između dva tabora. Za razliku od perioda hladnog rata, ova dva bloka nisu strahovala od rata; oni su u stvari više vodili računa da očuvaju sopstvenu koheziju, nego što su pokušavali da izbegnu obračun. Konfrontacija je postala uobičajeni metod u diplomatiji.

Uprkos tome, katastrofa je još mogla da se izbegne, imajući u vidu da čak ni u okviru postojećih saveza nije postojao jedinstven stav u odnosu na sporove koji bi mogli da opravdaju ulazak u rat. Nijedan drugi član Trojnog sporazuma ne bi ušao u rat da pomogne Francuskoj da povrati Alzas i Loren; uprkos egzaltiranom raspoloženju, Nemačka po svoj prilici ne bi podržala agresivni rat Austrije na Balkanu. Uzdržana politika je mogla da odloži rat i da dovede do postepenog raspada neprirodnih saveza – posebno stoga što je Trojni sporazum na prvom mestu nastao usled straha od Nemačke.

Krajem prve decenije XX veka, ravnoteža snaga se preobrazila u dve oštro suprotstavljene koalicije, podjednako rigidne i neodgovorne u odnosu na posledice svojih postupaka. Rusija je bila bliska sa Srbijom u kojoj je postojalo mnogo nacionalističkih, čak terorističkih grupa, i koja, nemajući šta da izgubi, nije vodila računa o opasnosti od opšteg rata. Francuska je dala *carte blanche* Rusiji željnoj da povrati samopoštovanje poljuljano ratom s Japanom. Nemačka je učinila isto s Austrijom koja je očajnički želela da zaštiti svoje teritorije naseljene slovenskim narodima od propagande iz Srbije, koju je sa svoje strane podržavala Rusija. Evropske države su sebi dozvolile da postanu robovi svojih neodgovornih balkanskih štićenika. Ne samo što nisu stišavale neobuzdane strasti tih naroda i što u njima nisu podstakle osećaj globalne odgovornosti, već su dozvolile da ih za sobom povuče paranoičan strah da bi njihovi neobuzdani partneri mogli da promene stranu ukoliko im ne udovolje. Krize su nekoliko godina prevazilažene, ali su i dalje izbijale, a konačni obračun postajao je sve bliži i sve neizbežniji. Nemačka reakcija na zaključenje

Trojnog sporazuma pokazala je tvrdoglavu rešenost da stalno ponavlja istu grešku; svaki problem pretvarao se u odmeravanje snaga, kako bi se dokazalo da je Nemačka, za razliku od svojih protivnika, odlučna i jaka. Međutim, posle svake nemačke pretnje spone što su povezivale Trojni sporazum postajale su sve čvršće.

Godine 1908, izbila je međunarodna kriza u vezi s Bosnom i Hercegovinom koju vredi objasniti, stoga što ilustruje sklonost istorije da se ponavlja. Bosna i Hercegovina se nalazila na periferiji Evrope, a njena sudbina na Berlinskom kongresu nije jasno definisana stoga što niko u stvari nije znao šta s njom da učini. Ova ničija zemlja između Otomanskog i Habsburškog carstva, u kojoj su živeli pripadnici rimokatoličke, pravoslavne i muslimanske veroispovesti, odnosno srpskog, hrvatskog i muslimanskog naroda, nikada nije bila država, pa čak nije posedovala ni samoupravu. U njoj se mogla uspostaviti vlast samo ako se ni od jedne od ovih grupa nije zahtevalo da se potčini drugoj. Bosna i Hercegovina se već trideset godina posle turske nalazila pod austrijskom upravom; za to vreme, njeno multinacionalno ustrojstvo nije bilo suočeno ni s jednim ozbiljnim izazovom, dok je pitanje suvereniteta ostalo nerešeno. Austrija je čekala trideset godina da izvrši direktnu aneksiju stoga što su strasti ove višenacionalne sredine čak i za njih bile suviše složene, uprkos dugogodišnjem iskustvu s upravljanjem u haotičnim prilikama. Na aneksiju Bosne i Hercegovine odlučila se više stoga da bi sebi ubeležila poen u odnosu na Srbiju (i indirektno Rusiju), nego da bi postigla bilo kakav koherentan politički cilj. Austrija je time poremetila delikatnu ravnotežu mržnji koje su se uzajamno potirale.

Tri generacije kasnije, 1992. godine, iste iskonske strasti provalile su u vezi s istim pitanjima, što je zbunilo sve osim fanatika direktno uključenih u sukob i onih što su poznavali eksplozivnu istoriju te regije. Nagla promena vlasti još jednom je Bosnu i Hercegovinu pretvorila u kotao. Čim je Bosna proglašena za nezavisnu državu, pripadnici svih naroda su se međusobno sukobili u borbi za dominaciju, pri čemu su Srbi posebno brutalno namirivali stare račune.

Koristeći slabost Rusije posle Rusko-japanskog rata, Austrija je lakomisleno posegnula za trideset godina starom klauzulom s Berlinskog kongresa na osnovu koje su se velike sile složile da Austriji prepuste aneksiju Bosne i Hercegovine. Austrija je do tada bila zadovoljna s faktičkom vlašću, budući da nije želela dodatne podanike slovenskog porekla. Međutim, ona se 1908. godine u tom pogledu predomislila iz straha da bi njeno carstvo moglo da se raspadne pod uticajem srpske agitacije, kao i stoga što je smatrala da joj je potreban izvestan uspeh kako bi demonstrirala svoju trajnu premoć na Balkanu. Tokom prethodne tri decenije Rusija je izgubila svoj dominantni položaj u Bugarskoj, a Trojecarski savez se raspao. Ona je ne bezrazložno bila gnevna zato što je upravo u tom trenutku Austrija iskoristila jedan zaboravljeni sporazum da bi pripojila teritorije oslobođene u ratu koji je Rusija vodila. Međutim, ljutnja ne garantuje uspeh, posebno onda kada onaj što je ljutnju izazvao već prigrabi plen. Nemačka je prvi put nedvosmisleno stala na stranu Austrije, dajući do znanja da je spremna da rizikuje izbijanje rata u Evropi, ukoliko se Rusija usprotivi aneksiji. A onda, da bi se situacija još više zaoštrila, Nemačka je zahtevala da Rusija i Srbija zvanično priznaju austrijski potez. Rusija je morala

da proguta to poniženje stoga što Velika Britanija i Francuska još nisu bile spremne da uđu u rat zbog nekog balkanskog problema, a sama nije bila u položaju da tako brzo posle poraza koji joj je naneo Japan uđe u rat bez saveznika.

Nemačka se time isprečila Rusima u regionu koji nikada do tada nije predstavljao njen vitalni interes – štaviše, tamo gde je Rusija do tada mogla da računa na njenu podršku u suzbijanju austrijskih ambicija. Nemačka je ovim demonstrirala ne samo svoju neodgovornost, već i ozbiljan nedostatak istorijskog pamćenja. Samo pola veka ranije, Bizmark je tačno predvideo da Rusija nikada neće oprostiti Austriji poniženje naneto u Krimskom ratu. Nemačka je sada ponovila istu grešku i time doprinela još većem udaljavanju od Rusije, koje je otpočelo na Berlinskom kongresu.

Ponižavanje jedne velike zemlje – ukoliko je istovremeno i ne oslabi – uvek predstavlja opasnu igru. Mada je Nemačka smatrala da je Rusiji pokazala koliko njeno prijateljstvo može da bude korisno, Rusija je odlučila da ne dozvoli da više ikada bude iznenađena. Dve velike kontinentalne sile upustile su se u igru koja se u američkom slengu naziva „pilići", a sastoji se u tome što dva vozača naleću kolima jedan na drugog, pri čemu se, računajući na sopstvene jače živce, svaki nada da će onaj drugi skrenuti u stranu u poslednjem trenutku. Ova igra je, nažalost nekoliko puta odigrana u Evropi uoči Prvog svetskog rata. Pošto je sudar svaki put izbegnut, zavladalo je uverenje da je „igra" u krajnjoj liniji bezopasna i svi su zaboravili da jedna jedina greška može da izazove katastrofu.

Kao da je želela da savršeno jasno stavi do znanja da nije zanemarila vređanje nijednog od svojih potencijalnih neprijatelja, odnosno da nije zaboravila da svima pruži povod da se još čvršće povežu radi samoodbrane, Nemačka se posle ovoga ustremila na Francusku. Francuska, koja je u to vreme efektivno držala civilnu vlast u Maroku, odgovorila je 1911. godine na izbijanje lokalnih nereda tako što je poslala vojsku u grad Fes. Pošto je to bilo u suprotnosti sa sporazumom postignutim u Alhesirasu, Kajzer je u marokansku luku Agadir poslao topovnjaču *Panter*. Nemačka nacionalistička štampa je taj potez pozdravila gromoglasnim aplauzom. „Ura! Podvig!", pisao je *Rheinisch-Westfälische Zeitung* 2. jula 1911. „Konačno akcija, oslobodilački poduhvat... koji će svuda razvejati oblak pesimizma".[33] List *Münchener Neueste Nachrichten* savetovao je vladu da nastavi u tom pravcu svom snagom, „čak i ako takva politika dovede do situacije koju danas ne možemo da predvidimo",[34] praktično podstičući Nemačku da zbog Maroka uđe u rat!

Događaj koji je pompezno nazvan „Panterov skok" završio se isto kao i prethodni nemački pokušaj da probije izolaciju koju je sama izazvala. Nemačka i Francuska su se još jednom našle na ivici rata, pri čemu su nemački ciljevi kao i uvek bili loše definisani. Kakvu kompenzaciju je ovog puta tražila? Neku marokansku luku? Deo atlantske obale koji je pripadao Maroku? Kolonijalne ustupke na drugom mestu? Nemačka je jednostavno želela da ponizi Francusku, ali nije uspela da nađe valjan način za postizanje tog cilja.

U skladu sa sve boljim uzajamnim odnosima, Velika Britanija je podržala Francusku još čvršće nego u Alhesirasu 1906. godine. Promena raspoloženja britanskog javnog mnjenja došla je do izražaja u stavu tadašnjeg ministra finansija, Dejvida

Lojda Džordža, poznatog pacifiste i pristalice ideje o uspostavljanju dobrih odnosa s Nemačkom. Ovom prilikom on je, međutim, održao jedan zapažen govor u kojem je upozorio da

> ... ukoliko nam bude nametnuta situacija u kojoj ćemo mir moći da očuvamo samo odustajući od značajnog i korisnog položaja koji smo postigli zahvaljujući vekovnom junaštvu i podvizima... onda naglašavam da bi mir po tu cenu predstavljao poniženje kakvo velika zemlja kao što je naša ne bi mogla da dozvoli.[35]

Čak se i Austrija ponela uzdržano u odnosu na svog moćnog saveznika, smatrajući da zbog nekakve severnoafričke avanture ne treba da dovodi u pitanje vlastiti opstanak. Prihvativši jednu veliku mada bezvrednu teritoriju u Centralnoj Africi, Nemačka je, uz naglašeno negodovanje nacionalističke štampe, na kraju ustuknula. „Praktično smo se izložili opasnosti od rata za nekoliko kongoanskih močvara", pisao je *Berliner Tageblatt 3.* novembra 1911. godine.[36] Međutim, predmet kritike nije trebalo da bude vrednost dobijenih teritorija već ideja da se svakih nekoliko godina bez jasno definisanog, razumnog cilja pripreti nekoj drugoj zemlji i da se time dodatno uvećava strah – osnovni razlog za uspostavljanje neprijateljskih koalicija. Englesko-francuska reakcija je postala stereotipna, isto kao i nemačka taktika. Godine 1912, otpočeli su pregovori između britanskih, francuskih i ruskih vojnih predstavnika, čiji je značaj samo formalno bio ograničen uobičajenom tvrdnjom Britanaca da oni ne podrazumevaju nikakvu pravnu obavezu. Čak je i to ograničenje u izvesnom smislu bilo nategnuto, s obzirom na englesko-francuski pomorski sporazum iz 1912. godine, u skladu s kojim je francuska flota prebačena u Sredozemlje, dok je Velika Britanija na sebe preuzela obavezu da štiti atlantsku obalu Francuske. Dve godine kasnije, od Velike Britanije će se tražiti da na osnovu moralne obaveze proistekle iz ovog sporazuma uđe u Prvi svetski rat, pošto je Francuska, oslanjajući se na britansku podršku, kako se isticalo, ostavila Lamanš bez odbrane. (Dvadeset osam godina kasnije, 1940, jedan sličan sporazum između Sjedinjenih Država i Velike Britanije omogućiće Velikoj Britaniji da premesti svoju pacifičku flotu u Atlantik, što je podrazumevalo američku moralnu obavezu da štiti britanske posede u Aziji, koji su time bili lišeni odbrane od japanskih napada.)

Godine 1913, nemački političari su povukli još jedan svojeglav i besmislen potez i njime definitivno udaljili od sebe Rusiju. Nemačka je tog puta preuzela obavezu da reorganizuje tursku vojsku i u tom cilju poslala jednog nemačkog generala da preuzme komandu nad Carigradom. Da bi izazov Rusiji bio što dramatičniji, Kajzer je instruktore ispratio sebi svojstvenim pompeznim govorom u kojem je izrazio nadu da će se „nemačke zastave veoma brzo zavijoriti nad utvrđenjima u Bosforu".[37] Malo šta je moglo toliko da razbesni Rusiju kao nemačko polaganje prava na Bosfor i Dardanele, budući da je Evropa baš to sto godina osporavala Rusiji. Rusija je preko volje prihvatila da prepusti kontrolu nad Bosforom i Dardanelima jednoj slaboj zemlji kao što je bila otomanska Turska, ali nije bila spremna ni po koju cenu da to dozvoli nekoj drugoj velikoj sili. Ruski ministar spoljnih poslova Sergej

Sazonov napisao je svom caru decembra 1913: „Prepustiti Bosfor i Dardanele jednoj jakoj državi značilo bi isto što i potčiniti čitav privredni razvoj južne Rusije toj zemlji."[38] Nikola II je britanskom ambasadoru rekao da „Nemačka teži da u Carigradu stekne pozicije koje će joj omogućiti da Rusiji u potpunosti zatvori izlaz na Crno more. Ukoliko pokuša da ostvari tu politiku, biće primoran da joj se odupre svim sredstvima, čak i po cenu rata ukoliko ne postoji alternativa".[39]

Uprkos tome što je Nemačka iznašla način da povuče svog zapovednika iz Carigrada, a da sačuva obraz (on je unapređen u rang feldmaršala, što je, u skladu s nemačkom tradicijom, značilo da više ne može da zapoveda trupama na terenu), nenadoknadiva šteta je već bila nanesena. Rusija je shvatila da podrška koju je Nemačka pružila Austriji u vezi s Bosnom i Hercegovinom ne predstavlja slučajno odstupanje od pravila. Kajzer je na takav razvoj događaja gledao kao na proveru sopstvene snage. „Rusko-pruski odnosi su za sva vremena mrtvi! Mi smo postali neprijatelji!",[40] rekao je 25. februara 1914. svom kancelaru. Šest meseci kasnije, izbio je Prvi svetski rat.

Tadašnji međunarodni poredak, čija su se rigidnost i politika konfrontacije mogli uporediti s poretkom iz vremena hladnog rata, u stvari je bio mnogo nestabilniji nego svet iz vremena hladnog rata. U nuklearno doba, samo su Sjedinjene Države i Sovjetski Savez tehnički mogli da otpočnu opšti rat u kojem bi obostrani rizici bilo tako kataklizmični da se nijedna od dve supersile nije usuđivala da tako užasnu moć prepusti nekom od svojih saveznika, ma kako da je bio blizak. Nasuprot tome, uoči Prvog svetskog rata, svaki član dveju glavnih koalicija ne samo što je bio u situaciji da otpočne rat, već i da ucenom primora saveznike da mu pruže pomoć.

Sistem savezništava je sam po sebi neko vreme obezbeđivao izvesno uzdržavanje. Francuska je podržavala Rusiju u sukobima koji su se prvenstveno odnosili na Austriju; Nemačka je igrala istu ulogu u pogledu austrijskih odnosa s Rusijom. Tokom aneksione krize iz 1908. godine, Francuska je jasno stavila do znanja da ne namerava da uđe u rat zbog nekog balkanskog problema. Tokom marokanske krize 1911. godine, francuskom predsedniku vlade Kajou je nedvosmisleno rečeno da nikakav pokušaj da reši kolonijalnu krizu silom neće dobiti podršku Rusije. Još u vreme Prvog balkanskog rata 1912. godine, Nemačka je upozorila Austriju da postoje granice do kojih je spremna da je podrži, a Velika Britanija je izvršila pritisak na Rusiju da se umerenije postavi u odnosu na nesiguran i nepredvidljiv Balkanski savez koji je predvodila Srbija. Na Londonskoj konferenciji 1913. godine, Velika Britanija je pomogla da se smanje srpska teritorijalna osvajanja u Albaniji, na koja Austrija nije bila spremna da pristane.

Londonska konferencija iz 1913. godine će, međutim, biti poslednja prilika u kojoj je tadašnji međunarodni poredak mogao da stiša neki sukob. Srbija nije bila zadovoljna mlakom ruskom podrškom, a Rusija je bila ozlojeđena što je Velika Britanija zauzela neutralan stav, a Francuska očigledno oklevala da uđe u rat. Austrija, inače na ivici raspada usled pritisaka Rusa i južnoslovenskih naroda, bila je uznemirena zbog toga što je Nemačka nije jače podržala. Srbija, Rusija i Austrija očekivale su veću podršku od svojih saveznika; Francuska, Velika Britanija i Nemačka strahovale su da će izgubiti saveznike ukoliko ih u sledećoj krizi ne budu jače podržale.

Sve velike sile će kasnije iznenada obuzeti paničan strah da bi zbog pomirljivog stava mogle da deluju slabo i nepouzdano, zbog čega bi saveznici mogli da ih napuste i ostave da se same konfrontiraju s neprijateljskom koalicijom. One su počele da se upuštaju u rizike koji nikako nisu mogli da se opravdaju dotadašnjim nacionalnim interesima, ili bilo kakvim razumnim dugoročnim strateškim ciljem. Rišeljeova izreka da cilj mora da odgovara sredstvima kršena je skoro svakog dana. Nemačka je prihvatila rizik ulaska u svetski rat kako bi pokazala da podržava politiku Beča u odnosu na Južne Slovene, mada se to nije doticalo njenih nacionalnih interesa. Rusija je bila spremna da s Nemačkom uđe u borbu na život i smrt kako bi se pokazala kao pouzdan saveznik Srbije. Između Nemačke i Rusije nije postojao nikakav značajniji spor; one su se sukobljavale preko posrednika.

Godine 1912, novi francuski predsednik Remon Poenkare je u vezi s Balkanom rekao ruskom ambasadoru „da će Francuska ući u rat ukoliko u njega uđe Rusija, stoga što je poznato da u tom slučaju Nemačka stoji iza Austrije".[41] Oduševljeni ruski ambasador je izvestio o „potpuno novom francuskom stavu" po kojem „teritorijalno širenje Austrije negativno utiče na opštu ravnotežu u Evropi, a time ugrožava i francuske interese".[42] Iste godine, podsekretar u britanskom Forin ofisu, ser Artur Nikolson, napisao je svom ambasadoru u Petrogradu: „Ja ne znam koliko još dugo ćemo biti sposobni da sledimo našu sadašnju politiku igranja na zategnutom konopcu, a da ne budemo primorani da definitivno zauzmemo ovakav ili onakav stav. Mene opsedaju isti strahovi kao vas – da bi Rusija mogla da se umori od nas i da otpočne pregovore s Nemačkom".[43]

Da ga neko ne bi nadmašio u nesmotrenosti, nemački car je 1913. obećao Austriji da će Nemačka, ako to bude neophodno, prilikom sledeće krize ući za njom i u rat. Nemački kancelar je 7. jula 1914. izložio politiku koja će za manje od četiri nedelje stvarno izazvati rat: „Ako ih (Austrijance) podstaknemo, reći će da smo ih gurnuli u rat; ako ih od toga odvratimo, to će delovati kao da smo ih ostavili na cedilu. Potom će se okrenuti zapadnim silama koje ih čekaju raširenih ruku, a mi ćemo ostati bez svog poslednjeg saveznika, takvog kakav je".[44] Korist koju bi Austrija mogla da izvuče iz savezništva nije bila definisana. Takođe, nije bilo mnogo verovatno da bi Austrija mogla da uđe u blok s Rusijom koja se trudila da podrije austrijske pozicije na Balkanu. Savezništva su tokom čitave istorije sklapana da bi se u slučaju rata povećala snaga jedne zemlje; u predvečerje Prvog svetskog rata, osnovni motiv da se zarati bilo je učvršćivanje savezništava.

Vodeće ličnosti svih važnijih zemalja jednostavno nisu shvatile posledice tehnologije kojom raspolažu, niti savezništava koja su tako grozničavo uspostavljale. Oni, čini se, nisu bili svesni ogromnog broja žrtava u ne tako davnom američkom građanskom ratu i očekivali su kratak odlučujući sukob. Nije im padalo na pamet da će neuspeh da uspostave savezništva koja bi odgovarala racionalnim političkim ciljevima dovesti do uništenja civilizacije kakvu su poznavali. Za oba saveza ulog je bio suviše veliki da bi dopustili tradicionalnoj diplomatiji „Evropskog koncerta" da nešto preduzme. Umesto toga, velike sile su uspele da stvore diplomatsku paklenu mašinu, mada nisu bile svesne onoga što su učinile.

NAPOMENE

1. Franz Schnabel, „Das Problem Bismarck"; *Hochland,* 42 (1848-50), str. 1-27.
2. Winston S. Churchill, *Great Contemporaries* (University of Chicago Press, Čikago/London, 1973), str. 37 i dalje.
3. Fridrih Veliki; *Memoirs of Prince von Bülow: From Secretary of State to Imperial Chancellor* (Little, Brown and Co., Boston, 1931), str. 52.
4. Maurice Bompard, *Mon Ambassade en Russie, 1903-1908* (Pariz, 1937), str. 40.
5. B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880* (Shoe String Press, Hamden, Konektikat, 1962), str. 23 i dalje.
6. Sergej Vite; Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801-1917* (The Clarendon Press, Oksford, 1967), str. 581-582.
7. Lord Augustus Loftus, *Diplomatic Reminiscences,* 2/II (London, 1892), str. 38.
8. Raymond Sontag, *European Diplomatic History, 1871-1932* (The Century Co., Njujork, 1933), str. 59.
9. Nikolaj de Girs; Ludwig Reiners, *In Europa gehen die Lichter aus. Der Untergang des Wilhelminischen Reiches* (Minhen, 1981), str. 30.
10. Baron Stal; William I. Langer, *The Diplomacy of Imperialism,* I izdanje (Alfred A. Knopf, Njujork, 1935), str. 7.
11. George F. Kennan, *The Faithful Alliance: France, Russia and the Coming of the First World War* (Pantheon, Njujork, 1984), str. 147.
12. Car Vilhelm; Norman Rich, *Friedrich von Holstein: Politics and Diplomacy in the Era of Bismarck and Wilhelm II* (Cambridge University Press, Kembridž, 1965), str. 465.
13. Lord Solzberi; Gordon A. Craig, *Germany: 1866-1945* (Oxford University Press, Njujork, 1978), str. 236.
14. Fritz Stern, *The Failure of Illiberalism* (Columbia University Press, Njujork, 1992), str. 93.
15. Malcolm Carroll, *Germany and the Great Powers 1866-1914* (Prentice-Hall, Inc., Njujork, 1938), str. 372.
16. Čemberlenov govor, 30. novembra 1899; Joel H. Wiener, urednik, *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire, 1689-1971,* I (Chelsea House u saradnji s McGraw-Hill, Njujork/London, 1972), str. 510.
17. Sontag, *European Diplomatic History,* str. 60.
18. Valentin Chirol, *Fifty Years in a Changing World* (London, 1927), str. 284.
19. Memorandum markiza Solzberija od 29. maja 1901; G. P. Gooch i Harold Temperley, urednici, *British Documents on the Origins of the War,* II (London, 1927), str. 68.
20. Sontag, *European Diplomatic History,* str. 169.
21. *Ibid,* str. 170.
22. Car Vilhelm; Reiners, *In Europa,* str. 106.
23. Car Vilhelm; Craig, *Germany,* str. 331.
24. Markiz Lansdaun ser E. Monsonu, 2. jul 1903; Sontag, *European Diplomatic History,* str. 293.
25. Ser Edvard Grej ser F. Bertiju, 31. januar 1906; Viscount Grey, *Twenty-Five Years 1892-1916* (Frederick S. Stokes Co., Njujork, 1925), str. 76.
26. Ser Edvard Grej, objašnjenje dato M. Kambonu, francuskom ambasadoru u Londonu, 22. novembar 1912; *Ibid,* str. 94-95.
27. A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford University Press, Oksford, 1954), str. 443.
28. Videti, na primer, Paul Schroeder, „World War I as Galloping Gertie: A Reply to Joachim Remak", *Journal of Modern History,* 44 (1972), str. 328.
29. Krouov memorandum od 1. januara 1907; Kenneth Bourne i D. Cameron Watt, urednici, *British Documents on Foreign Affairs* (University Publications of America, Frederik, Merilend, 1983), I/19, str. 367 i dalje.

30. *Ibid,* str. 384.

31. *Ibid.*

32. Sontag, *European Diplomatic History,* str. 140.

33. Carroll, *Germany and the Great Powers,* str. 657.

34. Klaus Wernecke, *Der Wille zur Weltgeltung: Aussenpolitik und Öffentlichkeit am Vorabend des Ersten Weltkrieges* (Diseldorf, 1970), str. 33.

35. Govor ministra finansija, Dejvida Lojda Džordža, 12. jula 1911; Wiener, *Great Britain,* I, str. 577.

36. Carroll, *Germany and the Great Powers,* str. 643.

37. D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War* (St. Martin's Press, Njujork, 1983), str. 46.

38. Taylor, *Struggle for Mastery,* str. 507.

39. Lieven, *Russia,* str. 69.

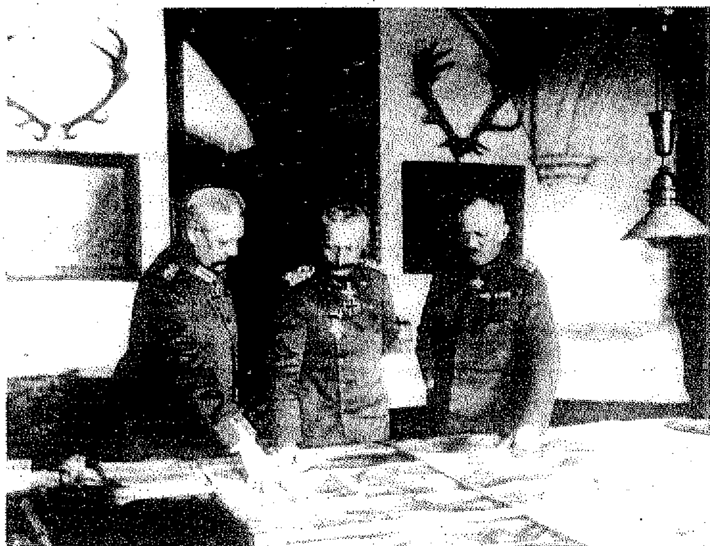
40. Taylor, *Struggle for Mastery,* str. 510.

41. *Ibid,* str. 492-493.

42. Lieven, *Russia,* str. 48.

43. Sontag, *European Diplomatic History,* str. 185.

44. Craig, *Germany,* str. 335.



KA VRTLOGU: VOJNA PAKLENA MAŠINA

U vezi s izbijanjem Prvog svetskog rata ne iznenađuje to što je katastrofu svetskih razmera konačno izazvala kriza koja je bila mnogo jednostavnija od mnogih što su do tada prevaziđene, već to što se na njegovo izbijanje toliko dugo čekalo. Do 1914. godine, konfrontacija Nemačke i Austro-Ugarske sa silama Antante zaoštrila se do maksimuma. Državnici iz svih vodećih zemalja učestvovali su u stvaranju diplomatske paklene mašine koja je svaku narednu krizu činila sve težom za rešavanje. Vojni vrhovi svih vodećih zemalja u ogromnoj meri su uvećavali opasnost time što su razrađivali nove strateške planove koji su skraćivali vreme potrebno za donošenje odluka. Budući da su vojni planovi zavisili od brzine, a da je diplomatska mašinerija funkcionisala svojim tradicionalnim, ležernim tempom, izlaženje iz krize pod žestokim pritiskom vremena postalo je nemoguće. Da bi stvari bile još gore, vojni planeri političarima nisu adekvatno objašnjavali posledice svojih postupaka.

U stvari, izrada vojnih planova otrgla se kontroli. Prvi korak u tom pravcu načinjen je u vreme pregovora o sklapanju francusko-ruskog vojnog saveza 1892. godine. Pregovori o savezima do tada su se vodili o tome šta će se smatrati za *casus belli*, ili koji bi konkretni potezi neprijatelja saveznike obavezivali na ulazak u rat. Gotovo bez izuzetka definicija je zavisila od toga ko je otpočeo neprijateljstva.

Ruski pregovarač general-ađutant Nikolaj Obručev je maja 1892. poslao pismo svom ministru spoljnih poslova, Girsu, u kojem mu je objasnio zašto je usled savremene tehnologije prevaziđen tradicionalni način na osnovu kojeg se definisao

casus belli. Obručev je tvrdio da je bitno ko je prvi izvršio mobilizaciju, a ne ko je ispalio prvi hitac: „Na mobilizaciju više ne može da se gleda kao na mirnodopski potez; naprotiv, ona predstavlja najneposredniji čin rata".[1]

Strana koja bi odugovlačila s mobilizacijom gubila je prednost koju je mogla da stekne u okviru svog saveza, a suprotnoj strani je omogućavala da se s neprijateljima sukobi pojedinačno i da im jednom po jednom nanese poraz. Potreba da se svi saveznici istovremeno mobilišu postala je tako važna u svesti evropskih političara, da se pretvorila u ključni element ozbiljnih diplomatskih angažmana. Cilj savezništava više nije bio garancija podrške *pošto* rat otpočne, već garancija da će svi saveznici odmah sprovesti mobilizaciju, ili po mogućstvu neposredno pre nego što to učini neprijatelj. Kada su se tako stvorena savezništva međusobno konfrontirala, pretnja zasnovana na mobilizaciji postala je neizbežna, stoga što bi nju bilo gore prekinuti nego uopšte ne otpočinjati. Ako bi jedna strana zaustavila mobilizaciju, a druga je nastavila, svaki dan što protekne nanosio bi sve veću štetu prvoj. Ako bi obe strane pokušale istovremeno da se zaustave, to bi u tehničkom pogledu bilo toliko teško da bi mobilizacija sigurno bila sprovedena brže nego što bi diplomate mogle da se sporazumeju o njenom obustavljanju.

Zbog ove procedure *casus belli* je u potpunosti izmakao političkoj kontroli. U svaku krizu bio je ugrađen element koji je mogao da eskalira u rat – odluka o mobilizaciji – a svaki rat je morao da postane opšti.

Obručev ne samo što nije osudio mogućnost automatske eskalacije, već ju je oduševljeno pozdravio. Poslednje što je želeo bio bi neki lokalni sukob. Jer, ukoliko bi Nemačka u slučaju rata između Rusije i Austrije ostala po strani, kasnije bi se našla u situaciji da diktira uslove mira. Obručev je zamišljao da je Bizmark upravo to učinio na Berlinskom kongresu:

> Naša diplomatija, manje od bilo koje druge, može da računa na izolovan sukob Rusije, na primer, s Nemačkom, ili Austrijom, ili Turskom pojedinačno. Berlinski kongres nam je pružio dobru pouku i naučio nas je u kome treba da vidimo svog najopasnijeg neprijatelja – u onome s kim se direktno borimo, ili u onome ko čeka da oslabimo, a potom nam diktira uslove mira...[2]

Prema Obručevu, ruski interes je zahtevao garanciju da će eventualni rat biti opšti. Korist od dobro sklopljenog saveza s Francuskom predstavljalo bi sprečavanje mogućnosti izbijanja nekog lokalnog rata:

> Prilikom izbijanja svakog rata u Evropi, diplomati uvek dolaze u veliko iskušenje da lokalizuju sukob i da koliko god je to moguće ograniče njegove posledice. Međutim, imajući u vidu sadašnju situaciju u kontinentalnom delu Evrope, kako u pogledu naoružanja, tako i raspoloženja, Rusija mora da bude posebno skeptična prema bilo kakvom pokušaju lokalizovanja rata, stoga što bi to bezrazložno ojačalo ne samo mogućnosti naših kolebljivih neprijatelja koji još ne otvaraju karte, već bi pokolebalo i saveznike.[3]

Drugim rečima, odbrambeni rat s ograničenim ciljevima bio bi *protivan* ruskim nacionalnim interesima. Svaki rat bi trebalo da bude opšti, a vojni planeri političarima ništa drugo nisu mogli ni da ponude:

> Jednom kada budemo uvučeni u rat, nećemo moći da ga vodimo drugačije osim svim našim snagama i protiv oba naša suseda. S obzirom na spremnost čitavih naoružanih naroda da uđu u rat, ne može se predvideti nikakav drugačiji rat osim odlučujućeg – rat koji će zadugo odrediti budućnost relativnih političkih pozicija evropskih sila, a posebno Rusije i Nemačke.[4]

Bez obzira na beznačajnost povoda, rat je morao da bude opšti; ukoliko bi uvod u taj rat uključivao samo jednog suseda, Rusija bi se postarala da i drugi u njega bude uvučen. Zvuči skoro groteskno to što je ruski Generalštab bio *više naklonjen* borbi s Nemačkom i Austro-Ugarskom istovremeno, nego samo s jednom od te dve zemlje. Vojni sporazum na osnovu Obručevljevih ideja potpisan je 4. januara 1894. godine. Francuska i Rusija su se obavezale da će istovremeno sprovesti mobilizaciju ukoliko *bilo koja* članica Trojnog sporazuma sprovede mobilizaciju iz *bilo kojeg* razloga. Paklena mašina je bila spremna. Na primer, ukoliko bi Italija, kao nemački saveznik, sprovela mobilizaciju usmerenu protiv Francuske zbog Savoje, Rusija bi morala da sprovede mobilizaciju usmerenu protiv Nemačke; ako bi Austrija sprovela mobilizaciju usmerenu protiv Srbije, Francuska bi bila obavezna da sprovede mobilizaciju usmerenu protiv Nemačke. Budući da je bilo više nego sigurno da će pre ili posle neka zemlja iz nekog razloga sprovesti mobilizaciju, izbijanje opšteg rata bilo je samo pitanje vremena, s obzirom na to da je bilo dovoljno da samo *jedna* vodeća sila pokrene mobilizaciju, pa da sve ostale aktiviraju paklenu mašinu.

Car Aleksandar III je shvatio da je u toku igra u najviše uloge. Kada ga je Girs upitao „... šta ćemo mi imati od toga ako pomognemo Francuskoj da uništi Nemačku?", on je odgovorio: „Dobićemo to što će Nemačka, ovakva kakva je, nestati. Ona će se raspasti na veliki broj malih, slabih država, kakva je nekad bila".[5] Nemački ratni ciljevi bili su podjednako ambiciozni i nejasni. Evropska ravnoteža na koju su se svi stalno pozivali, sada se pretvorila u borbu na život i smrt, mada nijedan državnik nije mogao da objasni koji cilj bi opravdao uništavanje velikih razmera, ili kakvi politički ciljevi bi se postigli ratnim požarom.

To o čemu su ruski planeri teoretski raspravljali, nemački Generalštab je razradio u operacioni plan gotovo u isto vreme kada je Obručev vodio pregovore o sklapanju francusko-ruskog saveza. Osim toga, Kajzerovi generali su, nemački temeljno, mobilizacijske planove razradili do savršenstva. Načelnik nemačkog Generalštaba, Alfred fon Šlifen, bio je opsednut mobilizacijskim planovima kao i njegove ruske i francuske kolege. Međutim, dok su se francuski i ruski vojni vrhovi bavili definisanjem opšte vojne obaveze, Šlifen se usredsredio na njeno sprovođenje u delo.

Odbijajući da bilo šta ostavi ćudima političkog okruženja, Šlifen je pokušao da osmisli jedan siguran plan za izvlačenje iz okruženja od kojeg je Nemačka stalno strahovala. Isto onako kao što su Bizmarkovi naslednici napustili njegovu složenu

diplomatiju, Šlifen se otresao ideja Helmuta fon Moltkea, stratega tri munjevite pobede koje je Bizmark izvojevao od 1864. do 1870.

Moltke je razradio strategiju koja je ostavljala otvorenu opciju političkog rešenja za Bizmarkov „košmar", odnosno mogućnost koalicije u koju bi ušli svi neprijatelji Nemačke. Za slučaj rata na dva fronta, Moltke je planirao manje-više ravnomernu podelu nemačkih snaga koje bi na Istočnom i na Zapadnom frontu preduzele defanzivne akcije. S obzirom na to da je glavni cilj Francuske bio povraćaj Alzasa i Lorena, bilo je izvesno da će ona prva napasti. Ukoliko bi Nemačka odbila taj napad, Francuska bi bila primorana da uzme u razmatranje kompromisni mir. Moltke je posebno upozoravao na to da se vojne operacije ne šire do Pariza, budući da ga je Francusko-pruski rat naučio koliko je teško zaključiti mir dok se opseda neprijateljska prestonica.

Moltke je istu strategiju predlagao za Istočni front – naime, nanošenje poraza Rusima u slučaju da napadnu, posle čega bi rusku vojsku trebalo potisnuti na strategijski značajnu razdaljinu, a onda ponuditi kompromisni mir. Snage koje prve odnesu pobedu, bile bi u mogućnosti da pomognu trupama na drugom frontu. Na taj način bi se održala izvesna ravnoteža u pogledu razmera rata, žrtava i političkog rešenja.[6]

Međutim, isto onako kao što Bizmarkovi naslednici nisu uspeli da se snađu u njegovim protivrečnim, izukrštanim savezništvima, tako je i Šlifen odbacio Moltkeov plan, smatrajući da se njime inicijativa prepušta neprijatelju. Šlifen takođe nije odobravao to što se Moltke zalagao za politički kompromis, umesto za apsolutnu pobedu. Rešen da nameće uslove koji su u stvari predstavljali bezuslovnu predaju, Šlifen je razradio plan za postizanje brze i odlučujuće pobede na jednom frontu, posle čega bi se sve nemačke snage preusmerile na drugog neprijatelja, što bi obezbedilo jasan ishod na oba fronta. S obzirom na to da Rusi zbog spore mobilizacije, koja bi, verovalo se, trajala šest nedelja, kao i ogromne teritorije koju je trebalo prevaliti, ne bi bili u stanju brzo da zadaju odlučujući udarac, Šlifen je smatrao da Francuzima treba naneti poraz pre nego što u Rusiji bude u potpunosti sprovedena mobilizacija. Da bi zaobišao jake francuske fortifikacije na nemačkoj granici, Šlifen je došao na ideju da povredi neutralnost Belgije, čiju bi teritoriju pregazile nemačke trupe. Planirao je da osvoji Pariz i da francuskoj vojsci zađe iza leđa, a onda da je sabije u sopstvena utvrđenja duž granice. U međuvremenu, Nemačka bi na istoku preduzimala defanzivne akcije.

Taj plan je bio podjednako briljantan i nesmotren. Čak i minimalno poznavanje istorije moglo je da ukaže na to da će Velika Britanija neizostavno ući u rat ukoliko Belgija bude okupirana – a ta činjenica izgleda da je potpuno promakla i Kajzeru i nemačkom Generalštabu. Tokom dve decenije, posle 1892. godine kada je Šlifen razradio svoj plan, nemački državnici su bezbroj puta bezuspešno pokušali da obezbede podršku Velike Britanije – ili bar njenu neutralnost – u nekom evropskom ratu, ali nemački vojni planeri kao da to nisu shvatali. Nije postojao razlog zbog kojeg je Velika Britanija bila uvek spremna da se žestoko bori kao za nezavisnost teritorije današnje Belgije. Tu odlučnost potvrdilo je držanje u ratovima protiv Luja XIV i Napoleona. Jednom kada bi se angažovala, Engleska bi se borila do kraja, čak i pošto bi

Francuska bila poražena. Osim toga, Šlifenov plan nije predviđao mogućnost neuspeha. Ukoliko Nemačka ne bi uništila francusku vojsku (što je bilo moguće s obzirom na to da je Francuska posedovala linije snabdevanja na sopstvenoj teritoriji i železničku mrežu koja je sve delove zemlje povezivala s Parizom, dok bi nemačka vojska morala da napreduje zaobilaznim putem kroz opustošene predele), bila bi prinuđena da se vrati na Moltkeovu defanzivnu strategiju na oba fronta, pošto je prethodno zbog okupacije Belgije uništila mogućnost za pronalaženje političkog rešenja, odnosno sklapanje kompromisnog mira. Dok je osnovni cilj Bizmarkove spoljne politike bilo izbegavanje rata na dva fronta, a Moltkeove vojne strategije vođenje ograničenog rata, Šlifen se zalagao za totalni rat na dva fronta.

U situaciji kada su se nemačke trupe koncentrisale naspram Francuske, dok je sukob po svoj prilici mogao da izbije u Istočnoj Evropi, Bizmarkovo košmarno pitanje „Šta ako dođe do rata na dva fronta?", pretvorilo se u Šlifenovo košmarno pitanje „Šta ako ne dođe do rata na dva fronta?" Ukoliko bi Francuska proglasila neutralnost u slučaju nekog rata na Balkanu, Nemačka bi mogla da se suoči s opasnošću da Francuska objavi rat *pošto* Rusija sprovede mobilizaciju, kao što se to već pominjalo s druge strane linije koja je delila Evropu, od strane Obručeva. Ako bi Nemačka ignorisala francusku neutralnost, Šlifenov plan bi je doveo u nezgodnu situaciju da napadne jednu zemlju koja nije u ratu, Belgiju, kako bi stigla do druge zemlje koja takođe nije u ratu, Francuske. Da bi rešio taj problem, morao je da izmisli razlog za napad na Francusku ukoliko bi odlučila da ostane po strani, a našao ga je u nemogućim kriterijumima za neutralnost. Na osnovu njih, Nemačka bi Francusku smatrala za neutralnu zemlju jedino pod uslovom da joj ustupi jedno od svojih najvećih utvrđenja – drugim rečima, samo ako bi joj se prepustila na milost i nemilost i odustala od svog statusa velike sile.

Veliki broj neverovatnih političkih savezništava, kao i opasne vojne strategije učinile su užasno krvoproliće neminovnim. U ravnoteži snaga više nije bilo ničega što ju je podsticalo na fleksibilnost kakvu je posedovala tokom XVIII i XIX veka. Bez obzira na to gde će rat izbiti (a bilo je skoro sigurno da će se to dogoditi na Balkanu), Šlifenov plan je predviđao da se prve bitke odigraju na zapadu, između zemalja kojih se konkretna kriza gotovo uopšte nije ticala. Međunarodna politika je ustuknula pred vojnom strategijom koja se sada sastojala od igranja na jednu kartu. Bilo bi teško i zamisliti nerazumniji i tehnokratskiji pristup ratu. Vojni krugovi i jedne i druge strane insistirali su na najdestruktivnijem mogućem ratu, ali su zloslutno ćutali o političkim posledicama koje bi mogao da ima s obzirom na raspoloživu vojnu tehnologiju. Kako će Evropa izgledati posle rata ogromnih razmera kakav su planirali? Kakve promene bi mogle da opravdaju klanicu koju su pripremali? Rusija u odnosu na Nemačku nije imala ni jednu jedinu konkretnu pretenziju vrednu čak i lokalnog, a kamoli opšteg rata, kao uostalom ni Nemačka.

Diplomate na obema stranama ostale su neme, uglavnom zato što nisu shvatale političke implikacije vlastitih tempiranih bombi, kao i zato što se zbog nacionalističke politike u svim tim zemljama nisu usuđivale da se suprotstave svojim vojnim krugovima. Zavera ćutanja nije dozvolila političarima svih većih zemalja da se založe za vojne planove koji bi uspostavili izvesnu vezu između vojnih i političkih ciljeva.

Imajući u vidu katastrofu što su je pripremali, lakomislenost s kojom su evropski državnici krenuli na put u propast deluje skoro zastrašujuće. Teško je i poverovati da se nije čula gotovo nijedna reč upozorenja. Častan izuzetak u tom smislu predstavlja Rus Petar Durnovo, član Državnog saveta i nekadašnji ministar unutrašnjih poslova. Februara 1914. godine – šest meseci pre izbijanja rata – on je caru uputio jedan proročanski memorandum:

> Najveći teret rata nesumnjivo će pasti na nas, budući da Engleska nije dovoljno sposobna da se značajno angažuje u kopnenom ratu, dok će se Francuska, čija živa sila nije velika, kako bi izbegla gubitke do kojih će doći s obzirom na sadašnje stanje vojne tehnike, po svoj prilici strogo pridržavati defanzivne taktike. Uloga ovna koji treba da probije najtvrđe uporište nemačke odbrane pripašće nama...[7]

Prema njegovoj proceni, te žrtve bile bi uzaludne s obzirom na to da Rusija ne bi mogla da stekne trajno teritorijalno proširenje, pošto bi se borila na strani Velike Britanije, svog tradicionalnog geopolitičkog protivnika. Mada bi Velika Britanija pristala na ustupke u Srednjoj Evropi, pripajanje još jednog dela Poljske samo bi uvećalo ionako veoma snažne centrifugalne tendencije unutar Ruske imperije. Povećanje broja stanovnika u Ukrajini, rekao je Durnovo, podstaklo bi zahteve za nezavisnošću. Stoga bi pobeda, paradoksalno, mogla da izazove etničku pometnju dovoljno veliku da postojeću carevinu smanji na malu Rusiju.

Čak i ukoliko bi Rusija ostvarila svoj vekovni san da osvoji Dardanele, taj uspeh bi se, istakao je Durnovo, pokazao kao strateški beznačajan:

> (To) nam ne bi omogućilo izlaz na otvoreno more stoga što se s njihove strane (Dardanela) nalazi more koje gotovo u celini predstavlja teritorijalne vode, more s bezbroj ostrva s kojih britanska mornarica, na primer, ne bi imala nikakvog problema da nam zatvori svaki ulaz i izlaz, bez obzira na Bosfor i Dardanele.[8]

Ostaje tajna zašto je ova jednostavna geopolitička činjenica zanosila tri generacije Rusa koji su čeznuli za osvajanjem Carigrada – ali i Engleza, odlučnih da ih u tome spreče.

Durnovo je zatim dokazivao da bi rat, u ekonomskom pogledu, Rusiji doneo još manje koristi. Prema svim proračunima, koštao bi neuporedivo više nego što bi se njime možda moglo dobiti. Eventualna nemačka pobeda uništila bi rusku privredu, dok bi ruska pobeda iscedila Nemačku, tako da reparacije, bez obzira na to ko pobedi, ne bi imale iz čega da se isplaćuju:

> Nema nikakve sumnje da bi rat iziskivao troškove koji prevazilaze ruska ograničena finansijska sredstva. Morali bismo da obezbedimo zajmove od savezničkih i neutralnih zemalja, ali oni ne bi bili povoljni. U ovom trenutku ne želim ni da razmišljam o tome šta bi se dogodilo ukoliko bi ishod rata po nas

bio katastrofalan. Ne mogu se *ni sračunati ni predvideti finansijske i ekonomske* posledice poraza koji bi nesumnjivo u potpunosti uništio čitavu našu nacionalnu privredu. Međutim, čak i pobeda bi nas dovela u izuzetno nepovoljnu finansijsku situaciju; potpuno uništena Nemačka ne bi bila u stanju da nam na*doknadi utrošena sredstva. Mirovni ugovor, koji bi bio diktiran* u skladu s interesima Engleske, Nemačkoj ne bi pružio mogućnost da se ekonomski dovoljno oporavi i pokrije naše ratne troškove čak ni u dalekoj budućnosti.[9]

Međutim, najvažniji razlog zbog kojeg se Durnovo protivio ratu bilo je predviđanje da će rat neizbežno dovesti do socijalne revolucije – prvo u poraženoj zemlji, a potom će se odatle proširiti na pobednika:

> Čvrsto smo ubeđeni, na osnovu dugog i brižljivog proučavanja svih savremenih prevratničkih težnji da u poraženoj zemlji neizbežno mora da izbije socijalna revolucija koja će se, po prirodi stvari, raširiti na pobedničku zemlju.[10]

Ne zna se da li je car video taj memorandum koji je mogao da spase njegovu dinastiju. Takođe nije poznato da je u bilo kojoj drugoj evropskoj prestonici načinjena analiza koja bi se mogla uporediti s ovom. Stavovima Durnova najviše se približilo nekoliko epigramskih komentara Betman-Holvega, kancelara koji će Nemačku uvesti u rat. Godine 1913, kada je već bilo suviše kasno, on je prilično tačno objasnio zašto nemačka spoljna politika izaziva tako veliku uznemirenost u ostatku Evrope:

> Izazivaj svakog, isprečí se svakome na putu i time, u stvari, nikoga nećeš oslabiti. Razlog: besciljnost, potreba za sitnim uspesima u pogledu prestiža i poklanjanje pažnje svakoj struji u javnom mnjenju.[11]

Iste godine, Betman-Holveg je zapisao drugu maksimu koja je mogla da sačuva njegovu zemlju da je dvadeset godina ranije primenjena u praksi:

> *Mi moramo da kontrolišemo Francusku time što ćemo voditi opreznu po*litiku u odnosu na Rusiju i Englesku. To, naravno, ne odgovara našim šovinistima i nije popularno. Međutim, Nemačka nema drugu alternativu u bliskoj budućnosti.[12]

U vreme kada su ovi redovi napisani, Evropa je već uveliko srljala u ambis. Mesto na kojem je izbila kriza što će dovesti do Prvog svetskog rata bilo je beznačajno za evropsku ravnotežu snaga, a povod slučajan isto onoliko koliko je diplomatija što mu je prethodila bila neodgovorna.

Dvadeset osmog juna 1914. godine, Franc Ferdinand, naslednik habsburškog prestola, platio je glavom to što je Austrija 1908. ishitreno anektirala Bosnu i Hercegovinu. Tragika i apsurd, obeležja austrijskog propadanja, nisu mimoišli čak ni način na koji je on stradao. Prvi pokušaj jednog mladog srpskog teroriste nije uspeo

– umesto nadvojvode ranjen je njegov šofer. Pošto je stigao u Gradsku većnicu i ukorio predstavnike austrijskih vlasti zbog nemarnosti, Franc Ferdinand je odlučio da zajedno sa svojom ženom poseti žrtvu u bolnici. Novi šofer kraljevskog para skrenuo je u pogrešnom pravcu i izlazeći iz te ulice zastao ispred zaprepašćenog atentatora koji je svoju frustraciju lečio pićem u jednoj kafanskoj bašti. S obzirom na to da su se žrtve stvorile pred njim kao da mu ih je proviđenje poslalo, ubica drugi put nije promašio.

Ono što je otpočelo kao za dlaku izbegnuta nesreća, preraslo je u požar, neumitan kao grčka tragedija. S obzirom na to da nadvojvodina žena nije bila kraljevske krvi, nijedan evropski kralj nije prisustvovao sahrani. Da su se krunisane glave skupile i imale prilike da razmene mišljenja, možda bi nekoliko nedelja kasnije bile manje voljne da uđu u rat zbog nečega što je naposletku bila samo jedna teroristička zavera.

Po svemu sudeći, čak ni kraljevski samit ne bi sprečio Austriju da zapali fitilj koji joj je nemački car smesta dodao. Setivši se svog obećanja iz prethodne godine da će podržati Austriju u narednoj krizi, pozvao je 5. jula austrijskog ambasadora na ručak i podstakao ga je na brzu akciju protiv Srbije. Betman-Holveg je 6. jula potvrdio carevo obećanje: „Austrija mora da proceni šta treba da učini kako bi se razjasnili njeni odnosi sa Srbijom; međutim, kakva god da bude ta odluka, Austrija može sigurno da računa da će Nemačka stati iza nje kao saveznik“.[13]

Austrija je konačno dobila *carte blanche* koji je veoma dugo želela i stvarni osnov na koji se mogla pozvati. Neosetljiv kao i obično na stvarne posledice svog junačenja, Vilhelm II je otišao na krstarenje po norveškim fjordovima (i to u vreme kada nisu postojale radio-veze). Šta je tačno imao na umu nije jasno, ali očigledno nije predvideo izbijanje evropskog rata. Nemački car i njegov kancelar su po svoj prilici računali da Rusija još nije spremna za rat i da će, kao 1908. godine, ostati po strani, bez obzira na to što je Srbija ponižena. U svakom slučaju, verovali su da su u boljem položaju za konačni obračun s Rusijom nego što će to biti nekoliko godina kasnije.

Na osnovu uobičajeno pogrešnih psiholoških procena svojih potencijalnih protivnika, nemački političari su u tom trenutku bili ubeđeni da im se ukazuje jedinstvena prilika isto kao onda kada su pokušali da primoraju Veliku Britaniju da uđe s njima u savez time što su počeli da grade veliku ratnu flotu, ili da izoluju Francusku zapretivši ratom zbog marokanske krize. Polazeći od pretpostavke da bi uspeh Austrije mogao da probije sve jače zaokruženje, pošto bi razočarao Rusiju u Trojni sporazum, oni nisu razmišljali o Francuskoj, smatrajući da je nepomirljiva, a britansko posredovanje su izbegli kako im ne bi izmakao trijumf. Oni su sebe ubedili da će ukoliko uprkos svim očekivanjima rat izbije, Velika Britanija ostati neutralna, ili da će se suviše kasno umešati. Međutim, Sergej Sazonov, ruski ministar spoljnih poslova u vreme izbijanja rata, opisao je zašto Rusija ovoga puta nije mogla da ustukne:

> Mi još od Krimskog rata ne gajimo nikakve iluzije o austrijskim osećanjima prema nama. Od dana kada je Austrija počela da vodi grabežljivu politiku

na Balkanu, u nadi da će time podupreti svoje poljuljane državne temelje, njeni odnosi s nama postajali su sve više neprijateljski. Međutim, mi smo bili sposobni da se mirimo s tom neugodnošću sve dok nije postalo jasno da njena balkanska politika uživa nemačke simpatije i da je Berlin ohrabruje.[14]

Rusija je osećala da treba da se odupre, kako je smatrala, nemačkom manevru za uništenje njenih pozicija među slovenskim narodima time što će poniziti Srbiju, najpouzdanijeg ruskog saveznika u toj regiji. „Bilo je jasno", napisao je Sazonov, „da se mi nismo suočili s ishitrenom odlukom koju je neki kratkovidi ministar preuzeo na sopstveni rizik i odgovornost, već s brižljivo pripremljenim planom razrađenim uz pomoć nemačke vlade, bez čijeg se pristanka i obećane podrške Austro-Ugarska nikada ne bi usudila da ga sprovede."[15]

Jedan drugi ruski diplomata je kasnije nostalgično pisao o razlici između Bizmarkove i Kajzerove Nemačke:

> Veliki rat bio je neizbežna posledica ohrabrenja koje je Nemačka dala Austro-Ugarskoj za politiku prodora na Balkan, zajedno s grandioznim pangermanskom idejom o germanizovanoj „Srednjoj Evropi". To se u Bizmarkovo vreme nikada ne bi dogodilo. Ono što se dogodilo, bilo je rezultat nove nemačke ambicije da se uhvati u koštac sa zadatkom grandioznijim od Bizmarkovog – ali bez Bizmarka.[16]*

Ruska diplomatija je Nemcima suviše laskala, budući da car i njegovi saveznici 1914. godine, kao ni prilikom bilo koje prethodne krize, nisu posedovali nikakav dugoročan plan. Kriza izazvana ubistvom nadvojvode izmakla je kontroli stoga što nijedan državnik nije bio spreman da ustukne, a sve zemlje su iznad svega bile zainteresovane da ispoštuju zvanične ugovorne obaveze, a ne da razmotre opštu ideju dugoročnog zajedničkog interesa. Evropi je nedostajao nekakav zajednički sistem vrednosti kakav je postojao u Meternihovom sistemu, ili proračunatoj diplomatskoj fleksibilnosti Bizmarkove realpolitike. Prvi svetski rat nije izbio stoga što zemlje nisu poštovale svoje sporazume, već stoga što su ih u potpunosti ispoštovale.

Među mnogim čudnovatim aspektima uvoda u Prvi svetski rat, jedan od najčudnijih bilo je to što se u početku ništa nije događalo. U skladu s načinom na koji je funkcionisala, Austrija je odugovlačila, delimično i stoga što je Beču bilo potrebno vreme da nadvlada oklevanje mađarskog predsednika vlade Ištvana Tise da carevinu izloži riziku. Kada je konačno na to pristao, Beč je Srbiji 23. jula uputio ultimatum s rokom od 48 sati, kojim je namerno zatraženo da ispuni uslove koji su bili toliko ponižavajući, da je morala da ih odbaci. Međutim, ovo odugovlačenje je

* Prema ruskim memoarima mora se ispoljiti izvesna rezerva, budući da su oni svu odgovornost za izbijanje rata pokušavali da prebace na Nemačku. Posebno Sazonov mora da snosi deo krivice, stoga što je nedvosmisleno pripadao ratnoj struji koja se zalagala za opštu mobilizaciju – bez obzira na to što njegova analiza uopšteno zaslužuje priličnu pažnju.

Austriju koštalo prednosti kakvu je u početku predstavljalo gnušanje što ga je u Evropi izazvalo nadvojvodino ubistvo.

U Meternihovoj Evropi, koju je povezivalo opredeljenje za legitimitet, Rusija nesumnjivo ne bi sankcionisala austrijsku odmazdu nad Srbijom zbog ubistva direktnog naslednika austrijskog prestola. Međutim, 1914. godine legitimitet više nije predstavljao kariku koja je povezivala Evropu. Ruske simpatije prema savezničkoj Srbiji prevagnule su nad gnušanjem zbog ubistva Franca Ferdinanda.

Punih mesec dana posle ubistva, austrijska diplomatija je odugovlačila. A zatim je za manje od nedelju dana došlo do nerazumnog uletanja u kataklizmu. Austrijski ultimatum je događaje istrgao iz ruku političara. Jer, čim je upućen, sve važnije zemlje su se našle u situaciji da otpočnu nepovratnu trku u mobilizaciji. Ubrzanu mobilizaciju je paradoksalno pokrenula jedina zemlja za koju su mobilizacijski planovi bili u suštini nevažni. Od svih većih sila, samo je Austrija još imala zastarele vojne planove koji nisu zavisili od brzine. Za austrijske ratne planove nije bilo mnogo značajno koje će nedelje rat otpočeti, sve donde dok su njene trupe bile sposobne da pre ili posle uđu u rat protiv Srbije. Austrija je uručila ultimatum Srbiji zato da bi predupredila posredovanje, a ne zato da bi ubrzala vojne operacije. Austrijska mobilizacija nije predstavljala opasnost ni za jednu drugu veću silu, budući da je iziskivala mesec dana.

Tako su mobilizacijski planovi koji su rat učinili neizbežnim, počeli da se sprovode od strane zemalja čije su trupe, u stvari, počele da se bore tek *pošto* su glavne bitke na zapadu već bile završene. S druge strane, bez obzira na austrijsko stanje pripravnosti, Rusija je da bi zapretila Austriji morala da sprovede bar delimičnu mobilizaciju, a taj čin bi izazvao isto u Nemačkoj (mada nijedan političar, čini se, nije shvatio tu opasnost). Zemlje koje su jula 1914. godine imale političke razloge da uđu u rat, paradoksalno, nisu bile sputane strogim mobilizacijskim planovima, dok zemlje koje su takve planove posedovale, kao Nemačka i Rusija, nisu imale nikakvog političkog razloga da zarate.

Velika Britanija je oklevala, iako se nalazila u najboljem položaju da prekine lanac događaja. Balkanska kriza se gotovo uopšte nije doticala njenih interesa, mada se očuvanju Trojnog sporazuma pridavao veliki značaj. Nemačke pobede se plašila više od rata. Da je Velika Britanija nedvosmisleno objavila svoje namere i ubedila Nemačku da će ući u opšti rat, Kajzer bi možda mogao da odustane od konfrontacije. Sazonov je to kasnije ovako sagledao:

> Ne mogu da se uzdržim, a da ne iznesem svoje mišljenje da je 1914. ser Edvard Grej mogao da spase čovečanstvo ove užasne kataklizme čije su posledice ugrozile samo postojanje evropske civilizacije, da je blagovremeno i nedvosmisleno objavio solidarnost Velike Britanije s Francuskom i Rusijom.[17]

Britanski političari nisu bili voljni da rizikuju Trojni sporazum time što bi pokazali bilo kakvo oklevanje da pruže pomoć saveznicima i, što je donekle protivrečno, nisu želeli da zaprete Nemačkoj kako bi ostavili otvorenu mogućnost za posredovanje u pravom trenutku. Velika Britanija je zbog toga pala između dve stolice.

Ona zvanično nije bila obavezna da uđe u rat na strani Francuske i Rusije, kao što je to Grej tvrdio u Donjem domu 11. juna 1914, nešto pre ubistva nadvojvode Franca Ferdinanda:

> ...ako evropske sile međusobno zarate, ne postoje neobjavljeni sporazumi koji bi ograničili ili sprečili slobodu Vlade i Parlamenta da odluče da li će Velika Britanija ući u rat...[18]

S pravne tačke gledišta to je svakako bilo tačno. Međutim, postojala je i apstraktna, moralna dimenzija. Francuska ratna mornarica nalazila se u Sredozemlju na osnovu Pomorskog sporazuma između te zemlje i Velike Britanije, usled čega bi obala severne Francuske bila ugrožena od strane nemačke ratne flote u slučaju da Britanija ne uđe u rat. Kako se kriza zaoštravala, Betman-Holveg se kleo da neće upotrebiti nemačku ratnu mornaricu protiv Francuske, ukoliko Velika Britanija obeća da će ostati neutralna. Međutim, Grej je odbacio takvu pogodbu iz istog razloga iz kojeg je 1909. odbio nemačku ponudu da uspori razvoj svoje ratne flote ukoliko Britanija ostane neutralna u nekom evropskom ratu – strahovao je da bi posle poraza Francuske, Velika Britanija mogla da bude prepuštena na milost i nemilost Nemačkoj:

> Morate da obavestite nemačkog kancelara da njegov predlog da se obavežemo na neutralnost pod takvim uslovima ne može ni za trenutak da se uzme u razmatranje.
>
> ...Takva pogodba s Nemačkom na štetu Francuske za nas bi predstavljala sramotu posle koje naša zemlja više nikada ne bi povratila svoj ugled.
>
> Kancelar u stvari od nas traži da odustanemo od svih obaveza, ili interesa koje imamo u vezi s neutralnošću Belgije. Mi ni tu pogodbu ne možemo da uzmemo u razmatranje.[19]

Uzrok Grejovog oklevanja bilo je to što se njegova zemlja našla u makazama između pritiska javnog mnjenja i tradicija svoje spoljne politike. S jedne strane, nedostatak javne podrške za ulazak u rat zbog nekog balkanskog problema ukazivao je na mogućnost da se odigra posrednička uloga. S druge strane, ukoliko bi Francuska pretrpela poraz, ili izgubila poverenje u britansko savezništvo, Nemačka bi se našla u dominantnom položaju, čemu se Britanija oduvek opirala. Imajući to na umu, Velika Britanija bi po svoj prilici na kraju ušla u rat da bi sprečila vojni poraz Francuske, čak i ukoliko Nemačka ne bi okupirala Belgiju, mada bi bilo potrebno izvesno vreme kako bi se kristalizovala podrška britanskog naroda. Tokom tog perioda, Velika Britanija bi mogla da pokuša da posreduje. Međutim, nemačka odluka da dovede u pitanje jedan od najčvršćih principa engleske spoljne politike – da Belgija ne sme da padne u ruke neke velike sile – pomogla je da Britanci razreše dilemu i onemogućila kompromisno okončanje rata.

Grej je smatrao da Britanija, ukoliko u početnoj fazi krize ne stane ni na jednu stranu, može da sačuva utisak da je nepristrasna, što bi joj omogućilo da posreduje pri iznalaženju rešenja. Iskustva iz prošlosti išla su u prilog ovoj strategiji. Velike tenzije na međunarodnoj sceni pune dve decenije po pravilu su se završavale održavanjem neke konferencije. Međutim, ni u jednoj prethodnoj krizi nije došlo do mobilizacije. Kako su se sve velike sile spremile za mobilizaciju, više nije bilo vremena da se pribegne tradicionalnim diplomatskim metodama. Stoga, tokom ključnih 96 časova tokom kojih su mobilizacijski planovi uništili mogućnost za političko manevrisanje, britanska Vlada je u stvari preuzela ulogu posmatrača.

Austrijski ultimatum je priterao Rusiju uza zid u trenutku kada je već verovala da je bila zloupotrebljena. Bugarska, koja se oslobodila turske vlasti zahvaljujući ratovima što ih je vodila Rusija, sada se sve više priklanjala Nemačkoj. Austrija, pošto je anektirala Bosnu i Hercegovinu, sada je, kako se činilo, nastojala da u svoj protektorat pretvori i poslednjeg značajnog saveznika Rusije na Balkanu – Srbiju. Konačno, s obzirom na to da se Nemačka učvrstila u Carigradu, Rusija je mogla samo da se pita da li će se *era panslavizma možda završiti tevtonskom dominacijom* nad svim onim za čim je žudela čitav jedan vek.

Uprkos tome, car Nikola II nije bio mnogo sklon definitivnom obračunu s Nemačkom. Na ministarskom sastanku održanom 24. jula, on je razmotrio ruske opcije. Ministar finansija, Petar Bark, zapisao je da je car rekao: „Rat će biti katastrofa za svet, a jednom kada izbije teško će se zaustaviti". Pored toga, Bark je zabeležio da je „nemački car često uveravao (ruskog cara) u svoju iskrenu želju da sačuva mir u Evropi". On je takođe podsetio ministre na „lojalno držanje nemačkog cara tokom Rusko-japanskog rata i unutrašnjih problema s kojima se Rusija posle toga suočila".[20]

To je opovrgao Aleksandar Krivošejin, uticajni ministar poljoprivrede. Ispoljavajući večitu rusku nespremnost da pređe preko nipodaštavanja, on je tvrdio da je Nemačka, uprkos ljubaznim pismima koja je Kajzer pisao svom rođaku, caru Nikoli, ponizila Rusiju tokom bosanske krize 1908. Stoga, „ni javnost ni Duma ne bi shvatili zašto je u ovom kritičnom trenutku za vitalne ruske interese carska vlada nespremna da odlučno deluje... Naš preterano oprezan stav nažalost nije uspeo da umiri srednjoevropske sile".[21]

Krivošejinovu tvrdnju podržala je depeša ruskog ambasadora iz Sofije prema kome će u slučaju da Rusija popusti, „naš prestiž u slovenskom svetu i na Balkanu iščeznuti i više nikad se neće obnoviti".[22] Šefovi država su po tradiciji veoma osetljivi na argumente koji dovode u pitanje njihovu hrabrost. Car je na kraju potisnuo svoje slutnje u vezi s katastrofom i opredelio se da podrži Srbiju, čak i po cenu rata, uprkos tome što nije naredio mobilizaciju.

Kada je Srbija 25. jula odgovorila na austrijski ultimatum na neočekivano pomirljiv način – prihvatajući sve austrijske zahteve osim jednog – Kajzer (koji se upravo vratio s krstarenja) je pomislio da je kriza prevaziđena. On, međutim, nije računao s austrijskom rešenošću da iskoristi podršku koju joj je suviše neoprezno ponudio. Povrh toga, zaboravio je – ukoliko je to ikada i znao – da kada se velike sile toliko približe ivici rata, mobilizacija prestiže diplomatiju.

Austrija je 28. jula objavila rat Srbiji, mada za vojnu akciju nije mogla da bude spremna pre 12. avgusta. Ruski car je istog dana naredio delimičnu mobilizaciju protiv Austrije, otkrivši na svoje iznenađenje, da je jedini plan koji je njegov Generalštab pripremio, bio plan opšte mobilizacije protiv Nemačke i Austrije, uprkos tome što je Austrija već čitavih pedeset godina stajala na putu ruskim ambicijama na Balkanu, i što je austrijsko-ruski rat lokalnih razmera tokom čitavog tog perioda predstavljao glavni predmet u ruskim vojnim školama. Nesvestan da živi u iluzijama, ruski ministar spoljnih poslova pokušao je 28. jula da ubedi Berlin kako nijedna od „vojnih mera koje smo preduzeli usled objave rata od strane Austrije... nije usmerena protiv Nemačke".[23]

Ruski vojni vrh, bez izuzetka odškolovan na teorijama Obručeva, bio je užasnut zbog careve uzdržljivosti. Oni su želeli opštu mobilizaciju, a time i rat s Nemačkom, koja do tog trenutka u vojnom smislu još ništa nije preduzela. Jedan od vodećih generala rekao je Sazonovu da je „rat postao neizbežan i da se mi nalazimo u opasnosti da ga izgubimo pre nego što smo stigli da isučemo sablju".[24]

Ako je po mišljenju svojih generala car suviše oklevao, Nemci su smatrali da je delovao preterano odlučno. Svi nemački vojni planovi zasnivali su se na izbacivanju Francuske iz stroja za šest nedelja, kako bi odmah potom sve svoje snage mogli da koncentrišu protiv Rusa koji, kako se pretpostavljalo, neće uspeti da izvrše potpunu mobilizaciju. Bilo kakva ruska mobilizacija – čak i delimična – poremetila bi taj plan i smanjila izglede Nemačke u ionako rizičnoj igri. Shodno tome, Nemačka je 29. jula zatražila od Rusije da prekine mobilizaciju kako u protivnom ne bi preduzela iste mere. Bilo je potpuno jasno da je u Nemačkoj mobilizacija značila isto što i rat.

Car je bio suviše slab da bi na to pristao. Zaustavljanje delimične mobilizacije unelo bi nered u kompletan ruski vojni plan; njegovi generali su se tome toliko usprotivili da je shvatio da je kocka već bačena. On je 30. jula naredio potpunu mobilizaciju. Nemačka je 31. jula ponovo zatražila od Rusije da obustavi mobilizaciju. Pošto odgovor na taj zahtev nije stigao, Nemačka je objavila Rusiji rat. Petrograd i Berlin prethodno nisu ni pokušali da ozbiljno razmene mišljenje o suštini krize; rat je, dakle, objavljen bez obzira na to što između Nemačke i Rusije nije postojao nijedan konkretan spor.

Problem s kojim je Nemačka sada bila suočena, sastojao se u tome što su njeni vojni planovi zahtevali da smesta napadne Francusku, koja se za sve vreme krize držala po strani, osim što je, obećavajući bezrezervnu podršku, podsticala Rusiju da ne prihvati kompromis. Shvativši gde su ga na kraju odvele dve decenije paradiranja, Kajzer je pokušao da preusmeri nemačku mobilizaciju s Francuske ka Rusiji. Pokušaj da obuzda vojne krugove bio je podjednako uzaludan kao i prethodni pokušaj ruskog cara da ograniči mobilizaciju. Članovi nemačkog Generalštaba nisu bili ništa spremniji od svojih ruskih kolega da odustanu od dvadeset godina razrađivanih planova; štaviše, oni kao ni Rusi, uopšte nisu imali alternativni plan. Mada su i jedan i drugi u poslednjem trenutku ustuknuli, nijedan od njih dvojice više nije mogao ništa da učini; ruski car zato što je bio sprečen u pokušaju da sprovede samo delimičnu mobilizaciju, nemački zato što mu nije dozvoljeno da mobiliza-

ciju usmeri isključivo protiv Rusije. Obojicu je sputala vojna mašinerija u čijem stvaranju su i sami učestvovali, i koja, jednom kad bi se pokrenula, više nije mogla da se zaustavi.

Nemačka je 1. avgusta zatražila od Francuske odgovor da li namerava da ostane neutralna. Da je Francuska potvrdno odgovorila, Nemačka bi, kao zalog, zahtevala utvrđenja na Verdenu i u Tulu. Umesto toga, Francuska je odgovorila prilično zagonetno da će delovati u skladu sa svojim nacionalnim interesima. Nemačka, naravno, nije imala nikakav konkretan razlog koji bi opravdao rat s Francuskom koja se za sve vreme balkanske krize držala po strani. Pokretačku snagu ratne mašinerije i u ovom slučaju predstavljali su mobilizacijski planovi. Iskoristivši kao povod neke povrede granice od strane Francuske, Nemačka joj je 3. avgusta objavila rat. Istog dana, nemačke trupe su u skladu sa Šlifenovim planom upale u Belgiju. Sledećeg dana, 4. avgusta, Velika Britanija je objavila rat Nemačkoj, što nije iznenadilo nikoga izuzev nemačkih političara.

Velike sile su uspele da jednu balkansku krizu od drugorazrednog značaja pretvore u svetski rat. Spor u vezi s Bosnom i Srbijom doveo je do okupacije Belgije, na drugom kraju Evrope, što je sa svoje strane neizbežno uvelo Veliku Britaniju u rat. Paradoksalno je to što u vreme kada su na zapadnom frontu već vođene odlučujuće bitke, austrijske trupe još nisu preduzele ofanzivu protiv Srbije.

Nemačka je suviše kasno shvatila da ishod rata ne može da bude siguran, a njena opsesivna težnja za brzom i odlučujućom pobedom uvela ju je u dugotrajni rat iznurivanja. Sprovodeći u delo Šlifenov plan, Nemačka je uništila sve nade u britansku neutralnost, a da nije postigla primarni cilj izlaganja tom riziku – uništenje francuske vojske. Ona je, paradoksalno, izgubila ofanzivnu bitku na zapadu, a dobila defanzivnu na istoku, gotovo sasvim onako kao što je to Moltke Stariji predvideo. Nemačka je na kraju bila primorana da prihvati i njegovu defanzivnu strategiju na zapadnom frontu, ali tek pošto je učinila sve da onemogući političko rešenje i uspostavljanje kompromisnog mira, na čemu se zasnivala Moltkeova strategija.

„Evropski koncert“ je neslavno završio stoga što su vodeći političari „abdicirali“. Usled toga, niko nije pokušao čak ni da sazove nekakav evropski kongres na kojem bi se, kao što je to činjeno većim delom XIX veka, smirile strasti i pronašlo neko stvarno rešenje. Evropski političari su predvideli sve mogućnosti izuzev vremena neophodnog za diplomatsko rešenje. Oni su zaboravili i na Bizmarkovu maksimu: „Teško državniku čiji argumenti na kraju rata nisu isto onako uverljivi kao što su to bili na početku“.

Na kraju tog rata 20 miliona ljudi bilo je mrtvo; Austrougarska monarhija je nestala; tri od četiri dinastije koje su ušle u rat – nemačka, austrijska i ruska – bile su zbačene s prestola, a održala se jedino britanska kraljevska kuća. Kasnije je čak bilo teško prisetiti se šta je izazvalo sukob. Svima je jedino bilo jasno da je na zgarištu jedne ludosti monumentalnih razmera morao da se izgradi novi evropski poredak, čiju je prirodu bilo teško odrediti zbog raspaljenih strasti i iscrpljenosti što ih je za sobom ostavila opšta klanica.

NAPOMENE

1. Memorandum Obručeva Girsu od 7/19. maja 1892; George F. Kenann, *The Fateful Alliance: France, Russia and the Coming of the First World War* (Pantheon, Njujork, 1984), Dodatak II, str. 264.

2. *Ibid*, str 265.

3. *Ibid.*

4. *Ibid*, str. 268.

5. *Ibid*, str. 153.

6. Videti Gerhart Ritter, *The Schlieffen Plan* (Frederick A. Praeger, Njujork, 1958).

7. Frank A. Golder, urednik, *Documents of Russian History 1914-1917*, prevod: Emanuel Aronsberg (Century, Njujork, 1927), str. 9-10.

8. *Ibid*, str. 13.

9. *Ibid*, str. 18.

10. *Ibid*, str. 19.

11. Betman-Holveg; Fritz Stern, *The Failure of Illiberalism* (Columbia University Press, Njujork, 1992), str. 93.

12. Betman-Holveg Ajzendeheru, 13. mart 1913; Konrad Jarausch, „The Illusion of Limited War: Chancellor Bethmann-Holweg's Calculated Risk, July 1914"; *Central European History*, mart 1969, str. 48-77.

13. A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford University Press, Oksford, 1954), str. 521-522.

14. Serge Sazonov, *The Fateful Years, 1909-1916: The Reminiscences of Serge Sazonov* (Frederick A. Stokes, Njujork, 1928), str. 31.

15. *Ibid*, str. 153.

16. N. B. Tcharykow, *Glimpses of High Politics* (London, 1931), str. 271.

17. Sazonov, *Fateful Years*, str. 40.

18. Izlaganje ser Edvarda Greja u Donjem domu o tajnim vojnim pregovorima s drugim silama, 11. jun 1914; Joel H. Wiener, urednik, *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire, 1689-1971*, I (Chelsea House u saradnji s McGraw Hill, Njujork/London, 1972); str. 607.

19. Depeša ser Edvarda Greja britanskom ambasadoru u Berlinu, ser E. Gošenu kojom se odbija politika neutralnosti, 30. jun 1914; *ibid*, str. 607.

20. D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War* (St. Martin's Press, Njujork, 1983), str. 66.

21. *Ibid*, str. 143.

22. *Ibid*, str. 147.

23. Sazonov, *Fateful Years*, str. 188.

24. L. C. F. Turner, „The Rusian Mobilization in 1914"; *Journal of Contemporary History*, 3 (1968), str. 70.



NOVO LICE DIPLOMATIJE: VILSON I VERSAJSKI UGOVOR

Na dan 11. novembra 1918. godine, britanski predsednik vlade Dejvid Lojd Džordž je objavio da je između nemačke i savezničkih snaga potpisano primirje: „Nadam se da možemo reći da je ovog sudbonosnog jutra došao kraj svim ratovima".[1] U stvarnosti, samo dve decenije delile su Evropu od novog, još katastrofalnijeg.

S obzirom na to da se ništa u vezi s Prvim svetskim ratom nije dešavalo onako kako je planirano, bilo je neizbežno da se težnja za mirom pokaže podjednako jalovom kao i očekivanja s kojima su narodi uleteli u katastrofu. Svi učesnici su predviđali da će rat trajati kratko, a da će se uslovi mira potom utvrditi na nekakvom diplomatskom skupu, onako kao što su se u prethodnom veku završavali evropski sukobi. Međutim, stradanja su dostigla zastrašujuće razmere i time zasenila političke sporove koji su predstavljali uvod u sukob – borbu za uticaj na Balkanu, posedovanje Alzasa i Lorena i nametanje prevlasti na moru. Evropske zemlje su vlastita stradanja počele da pripisuju urođenom zlu svojih neprijatelja i same sebe ubedile da kompromis neće dovesti do stvarnog mira; neprijatelj je morao da bude potpuno poražen, ili je rat morao da se vodi do potpunog iscrpljenja.

Da su evropski državnici nastavili da se ponašaju u skladu s pravilima doratnog međunarodnog poretka, kompromisni mir je mogao da se sklopi u proleće 1915. godine. Krvave ofanzive s jedne i druge strane bile su završene, i na svim

frontovima je vladala šah-mat pozicija. Međutim, kao što su u sedmici što je prethodila izbijanju rata mobilizacijski planovi nadvladali diplomatiju, tako se veličina podnesenih žrtava sada isprečila na putu postizanja razumnog kompromisa. Evropski državnici su stoga sve više pooštravali svoje uslove, čime ne samo što su još više isticali nekompetenciju i neodgovornost s kojom su skliznuli u rat, već su uništili i svetski poredak zahvaljujući kojem su njihove zemlje bezmalo sto godina uspevale da žive jedna pored druge.

Tokom zime 1914/15. godine, vojna strategija i spoljna politika potpuno su se razišle. Nijedna zaraćena strana nije se usuđivala da razmišlja o kompromisnom miru. Francuska ne bi pristala na rešenje koje ne bi obuhvatilo povratak Alzasa i Lorena, a Nemačka nije želela da uzme u razmatranje mir koji bi zahtevao povraćaj davno osvojenih teritorija. Jednom kada su uleteli u rat, evropski državnici su postali toliko opsednuti bratoubilaštvom, toliko raspamećeni zbog sve većeg uništenja čitave jedne generacije mladih ljudi, da se pobeda pretvorila u cilj sam po sebi, bez obzira na ruševine na kojima bi se ostvario. Krvave ofanzive potvrdile su vojni šah-mat i izazvale stradanja kakva se do pojave savremene tehnologije nisu mogla ni zamisliti. Napori da se steknu novi saveznici produbljavali su politički ćorsokak. Jer, svaki novi saveznik – Italija i Rumunija na strani Antante, a Bugarska na strani Centralnih sila – zahtevao je svoj deo pretpostavljenog plena, čime je uništavano i ono malo manevarskog prostora što je još možda ostalo diplomatiji.

Uslovi mira postepeno su dobijali nihilistički karakter. Ispostavilo se da je u periodu opšte mobilizacije aristokratski, donekle zaverenički, način na koji je u XIX veku vođena diplomatija irelevantan. Zemlje Antante su posebno bile sklone da rat formulišu moralističkim parolama kao što su „rat za okončanje svih ratova" ili, naročito posle ulaska Amerike u rat, „stvaranje prostora za demokratiju". Prvi od ovih ciljeva bio je razumljiv, ako ne i moguć s obzirom na to da su u pitanju bile zemlje koje su međusobno ratovale već hiljadu godina, a da se praktično tumačenje ove parole svodilo na potpuno razoružavanje Nemačke. Drugi predlog – širenje demokratije – zahtevao je rušenje nemačkih i austrijskih institucija. To je značilo da obe savezničke parole podrazumevaju borbu do kraja.

Velika Britanija, koja je tokom Napoleonovih ratova stvorila matricu za uspostavljanje evropske ravnoteže utemeljenu na Pitovom planu, podržala je insistiranje na potpunoj pobedi. Decembra 1914. godine, britanski ministar spoljnih polova Grej odbacio je nezvaničnu ponudu Nemačke da se u zamenu za Belgijski Kongo povuče iz Belgije, s obrazloženjem da saveznici moraju da se „obezbede protiv bilo kakvog nemačkog napada u budućnosti".[2]

Grejovo obrazloženje je predstavljalo promenu britanskog pristupa. Skoro do samog izbijanja rata, Velika Britanija je svoju bezbednost poistovećivala s ravnotežom snaga, a štitila ju je tako što je podržavala slabiju stranu protiv jače. Godine 1914, ta uloga je počela sve manje da joj odgovara. Osetivši da je Nemačka postala jača od svih ostalih kontinentalnih zemalja zajedno, shvatila je da više ne može da se, u skladu sa svojom tradicijom, drži „iznad" evropskih sukoba. Pošto je uočila opasnost od nemačke hegemonije u Evropi, Britanija je smatrala da povratak na predratno stanje nipošto neće ublažiti osnovni problem. Stoga ni ona više nije hte-

la da prihvati kompromis, već je zahtevala „garancije" u skladu sa svojim interesima. One su se svodile na trajno slabljenje Nemačke, posebno ogromno smanjenje nemačke prekookeanske flote, što Nemačka, jasno, nikada ne bi prihvatila ukoliko ne bi bila potpuno poražena.

Nemački uslovi bili su određeniji i više utemeljeni na geopolitici. Međutim, usled karakterističnog nedostatka osećanja mere, nemački političari su postavljali zahteve koji su se svodili na bezuslovnu predaju. Na zapadu su tražili pripajanje ugljenokopa u severnoj Francuskoj i vojnu kontrolu nad Belgijom, uključujući i luku Antverpen, što je garantovalo trajno neprijateljstvo s Velikom Britanijom. Što se tiče Istočne Evrope, Nemci su samo naveli zvanične uslove u vezi s Poljskom, gde su, prema obećanju datom 5. novembra 1916. godine, nudili stvaranje „nezavisne države, naslednе, ustavne monarhije"[3] – i time onemogućili sve izglede za uspostavljanje kompromisnog mira s Rusijom. (Nemačka se nadala da će obećavajući Poljskoj nezavisnost obezbediti dovoljno dobrovoljaca da popuni pet divizija; ispostavilo se da se pojavilo samo 3.000 poljskih regruta).[4] Porazivši Rusiju, Nemačka je 3. marta 1918. izdiktirala uslove mira u Brest-Litovsku, na osnovu kojeg je pripojila jednu trećinu evropskog dela Rusije i uspostavila protektorat u Ukrajini. Konačno definišući šta podrazumeva pod „svetskom politikom", Nemačka se opredelila za to da ostvari bar hegemoniju u Evropi.

Prvi svetski rat otpočeo je kao tipičan kabinetski rat, uz razmenu diplomatskih nota i depeša koje su razaslane monarsima duž cele trase puta što je vodio u sukob. Međutim, čim je rat objavljen, što su razdragane mase bučno pozdravile po ulicama evropskih prestonica, to više nije bio diplomatski sukob već borba masa. Posle prve dve godine rata, obe strane su postavljale uslove nespojive s bilo kakvom idejom o ravnoteži.

I najmaštovitije pretpostavke prevazišlo je to što su obe strane podjednako mogle i da pobede i da budu poražene: Nemačka je mogla da porazi Rusiju i da ozbiljno oslabi Francusku i Englesku; ali su i zapadni saveznici, uz neophodnu američku pomoć, mogli na kraju da iziđu kao pobednici. Za Napoleonovim ratovima usledio je čitav vek mira koji se zasnivao na ravnoteži, a održavao zahvaljujući zajedničkim vrednostima. Za Prvim svetskim ratom usledili su socijalni poremećaji, ideološki sukobi i još jedan svetski rat.

Oduševljenje koje je obeležilo početak rata iščezlo je čim su evropski narodi počeli da shvataju da su njihove vlade sposobne da ih uvedu u klanicu, ali ne i da pobede, ili uspostave mir. U vrtlogu što je usledio, nestali su „istočni dvorovi", na čijem je jedinstvu u vreme Svete alijanse počivao mir u Evropi. Austrougarska se potpuno raspala. U Ruskoj imperiji su na vlast došli boljševici, posle čega se ta zemlja čitavih dvadeset godina nalazila u zapećku Evrope. Nemačka je doživela niz potresa kao što su poraz u ratu, revolucija, inflacija, ekonomska kriza i diktatura. Francuska i Velika Britanija nisu imale koristi od toga što su njihovi neprijatelji oslabili. One su žrtvovale cvet svoje mladosti za mir koji je neprijatelja u geopolitičkom pogledu učinio jačim nego što je bio pre rata.

Pre nego što su i shvaćene stvarne razmere ovog debakla koji su evropske zemlje uglavnom same sebi priredile, na sceni se pojavio novi igrač, a ono što se do

tada nazivalo „Evropskim koncertom" definitivno je otišlo u istoriju. Usred ruševina i razočaranja što ih je donela trogodišnja klanica, Amerika je stupila na međunarodnu pozornicu sa samopouzdanjem, snagom i idealizmom kakve njeni, mnogo više iznureni, evropski saveznici nisu mogli ni da zamisle.

Ulazak Amerike u rat tehnički je omogućio postizanje konačne pobede, iako njeni ratni ciljevi gotovo da nisu imali nikakve veze sa svetskim poretkom kakav je Evropa poznavala skoro tri veka i zbog kojeg je verovatno i ušla u rat. Amerika je prezirala ideju o ravnoteži snaga, a realpolitiku je smatrala nemoralnom. Američki kriterijumi za uspostavljanje međunarodnog poretka bili su demokratija, sistem kolektivne bezbednosti i samoopredeljenje naroda – a nijedna od tih ideja nije bila obuhvaćena nijednim ranijim evropskim sporazumom.

Amerikanci su smatrali da raskorak između američke i evropske misli jasno ukazuje na vrednost njihovih sopstvenih uverenja. Vilsonova ideja o svetskom poretku – nastala iz američkog uverenja u suštinski miroljubivu prirodu čoveka koja omogućava harmoniju u svetu – najavila je radikalni raskid s postavkama i iskustvima Starog sveta. Prema tom stanovištu, demokratske zemlje su po definiciji bile miroljubive; ljudi kojima bi se omogućilo samoopredeljenje više ne bi imali razloga da ulaze u rat, ili da jedni druge ugnjetavaju. Pošto budu osetili blagodeti mira i demokratije svi narodi sveta će se sigurno podići kao jedan da brane ono što su stekli.

Evropski političari nisu posedovali misaone kategorije koje bi obuhvatile takve stavove. Ni njihove institucije ni njihov međunarodni poredak nisu bili zasnovani na političkim teorijama koje su polazile od suštinske dobrote čoveka. Pre bi se moglo reći da su stvoreni zato da čovekovu neospornu sebičnost stave u službu nekog opšteg dobra. Evropska diplomatija nije bila zasnovana na pretpostavci o miroljubivoj prirodi država nego na potrebi da se njihova sklonost da ratuju obeshrabri ili dovede u ravnotežu. Savezništva su bila uspostavljana da bi se sledili određeni, jasno definisani ciljevi, a ne odbrana apstraktnog mira.

Vilsonova doktrina o samoopredeljenju naroda i sistemu kolektivne bezbednosti dovela je evropske diplomate na potpuno nepoznat teren. Svi evropski sporazumi zasnivali su se na pretpostavci da se granice mogu prilagoditi u skladu s potrebama ravnoteže snaga, što je bilo važnije od onoga što je želelo stanovništvo obuhvaćeno tim granicama. Upravo na taj način je Pit po okončanju Napoleonovih ratova predvideo „velike gromade" koje će „zadržati" Francusku.

Na primer, Velika Britanija i Austrija su se tokom celog XIX veka opirale slamanju Otomanske imperije stoga što su bile ubeđene da bi manje države koje bi iz nje nastale poremetile međunarodni poredak. Prema njihovom mišljenju, neiskustvo manjih država zaoštrilo bi nasleđene etničke sukobe, dok bi njihova relativna slabost dovodila u iskušenje velike sile da se upliću. Prema mišljenju Velike Britanije i Austrije, manje države su svoje nacionalne ambicije morale da podrede širem interesu kao što je mir. Francuska je zbog ravnoteže sprečena da pripoji frankofonski, valonski deo Belgije, a Nemačka je odvraćana od ujedinjenja s Austrijom (mada je Bizmark posedovao sopstvene razloge zbog kojih nije želeo takvu uniju).

Vilson je u potpunosti odbacio taj pristup, što su Sjedinjene Države od onda uvek činile. Prema američkom mišljenju, ratove nije izazivalo samoopredeljenje,

već to što do njega nije došlo; destabilizaciju su izazvali pokušaji da se održi ravnoteža snaga, a ne njeno odsustvo. Vilson je predložio da mir bude zasnovan na principu kolektivne bezbednosti. Po njegovom mišljenju, kao i mišljenju svih njegovih sledbenika, bezbednost u svetu nije zahtevala odbranu nacionalnih interesa, već mir kao pravni koncept. Utvrđivanje da li je zaista došlo do narušavanja mira, zahtevalo je uspostavljanje jedne međunarodne institucije koju je Vilson definisao kao „društvo naroda".

Neobično je to što se ideja o takvoj organizaciji prvi put javila u Londonu, dotadašnjem bastionu diplomatije zasnovane na ravnoteži snaga. Ona nije bila motivisana pokušajem Engleza da osmisle novi svetski poredak, već njihovim traganjem za ubedljivim razlogom zbog kojeg bi Amerika ušla u rat proistekao iz starog poretka. Septembra 1915. godine, ministar spoljnih poslova Grej napisao je Vilsonovom povereniku, pukovniku Hausu, predlog koji se u potpunosti razlikovao od dotadašnje britanske prakse i koji, bio je uveren, američki predsednik, idealista kakav je bio, neće moći da odbije.

U kojoj meri bi, pitao je Grej, predsednik bio zainteresovan za jedno „društvo naroda" zaduženo za sprovođenje razoružanja i rešavanje sporova mirnim putem.

> Da li bi predsednik predložio da se osnuje jedno društvo naroda koje bi se obavezalo da se ispreči svakoj sili što prekrši neki sporazum... ili u slučaju spora ne prihvata nijedan drugi način za rešavanje osim rata?[5]

Bilo je neočekivano da Velika Britanija, koja se dva veka klonila neodređenih saveza, iznenada ispolji sklonost prema nedefinisanim obavezama globalnih razmera. Međutim, britanska rešenost da prevaziđe neposrednu opasnost od Nemačke bila je dovoljno velika da je njen ministar spoljnih poslova mogao sebe da natera da predloži doktrinu o sistemu kolektivne bezbednosti, najneodređeniju obavezu što se mogla zamisliti. Svaka članica predložene svetske organizacije bila bi obavezna da se odupre agresiji bilo gde da do nje dođe i bilo ko da je počini, kao i da kažnjava države u slučaju da odbiju miroljubivo rešenje spora.

Grej je znao s kim ima posla. Još u mladosti, Vilson je verovao da bi američke federalne institucije mogle da posluže kao model za jedan eventualan „parlament čovečanstva"; na početku svog predsedničkog mandata, on je u tom smislu već ispitivao mogućnost postizanja nekakvog panameričkog sporazuma na Zapadnoj hemisferi. Grej sigurno nije bio iznenađen – mada je nesumnjivo bio zadovoljan – kada je smesta dobio odgovor, i to potpuno u skladu s onim što je, unazad gledano, bio njegov prilično jasan nagoveštaj.

Ta razmena mišljenja bila je možda prvi primer „posebnih odnosa" između Amerike i Velike Britanije, odnosa koji će Velikoj Britaniji omogućiti da zadrži jedinstven uticaj u Vašingtonu dugo nakon što je, posle završetka Drugog svetskog rata, njena moć opala. Isti jezik i kulturno nasleđe, kao i izuzetno velika taktičnost omogućili su britanskim političarima da uključe svoje ideje u američki proces odlučivanja, i to tako neprimetno, da su delovale kao njihove sopstvene. Tako je Vilson u maju 1916. godine, kada je prvi put izložio svoj plan za osnivanje jedne svet-

ske organizacije, nesumnjivo bio ubeđen da je to njegova vlastita ideja. Na izvestan način ona to i jeste bila, budući da ju je Grej predložio u potpunosti svestan njegovih ubeđenja.

Bez obzira na to u čijoj se glavi zaista začelo, Društvo naroda je u suštini predstavljalo američku ideju. Vilson je predvideo jedno „svetsko udruženje zemalja koje bi održavalo nepovredivu bezbednost morskih puteva za opštu, nesmetanu plovidbu svih naroda na svetu, i sprečavalo svaki rat do kojeg bi došlo zbog nepoštovanja ugovornih obaveza, ili bez upozorenja i nepodnošenja razloga na uvid svetu – dakle, pružalo stvarne garancije integriteta i političke nezavisnosti."[6]

Međutim, Vilson je u početku bio uzdržan u pogledu američkog učešća u tom „svetskom udruženju", ali je januara 1917. načinio i taj korak i počeo je da se zalaže za učlanjenje Amerike, pozivajući se, začudo, na Monroovu doktrinu:

> Ja predlažem, kako stvari stoje, da države kao svetsku doktrinu složno usvoje doktrinu predsednika Monroa po kojoj nijedna država ne bi trebalo da teži širenju svoje vlasti na druge države ili narode... i sve zemlje stoga (treba da) izbegavaju stupanje u savezništva koja bi mogla da ih odvedu u nadmetanje u snazi...[7]

Meksiko je verovatno bio zaprepašćen kada je čuo da predsednik zemlje koja je prisvojila trećinu njegove teritorije u XIX veku i samo godinu dana ranije slao tamo svoje trupe, sada prezentira Monroovu doktrinu kao garanciju za teritorijalni integritet drugih zemalja i kao klasičan obrazac za međunarodnu saradnju.

Vilsonov idealizam nije obuhvatao i uverenje da će njegovi stavovi preovladati u Evropi zahvaljujući samoj svojoj vrednosti. On je pokazao da je potpuno spreman da svoje argumente podrži pritiskom. Ubrzo pošto je Amerika aprila 1917. godine ušla u rat, on je pukovniku Hausu napisao: „Kada rat bude završen, moći ćemo da ih primoramo da prihvate naš način mišljenja, budući da će oni do tada, između ostalog, i finansijski biti u našim rukama".[8] U to vreme, nekoliko savezničkih zemalja je odugovlačilo s odgovorom na Vilsonov predlog. Mada nisu u potpunosti mogle da prihvate stavove koji su se toliko razlikovali od njihove tradicije, nisu mogle ni da ispolje svoje rezerve, pošto im je Amerika bila isuviše potrebna.

Krajem oktobra 1917, Vilson je poslao Hausa da zatraži od Evropljana da formulišu svoje ratne ciljeve i to u skladu s njegovim stavovima, dakle mir koji ne bi podrazumevao aneksije ili plaćanje ratne štete, i čiji bi čuvar postala jedna svetska institucija. Vilson se nekoliko meseci uzdržavao od iznošenja tih stavova zato što bi, kako je objasnio Hausu, Francuska i Italija mogle da se usprotive američkim rezervama u odnosu na ispravnost njihovih teritorijalnih aspiracija.[9]

Konačno, 8. januara 1918, Vilson je uzeo stvar u svoje ruke. Veoma elokventno i poletno, on je na zajedničkoj sednici oba doma Kongresa izneo američke ratne ciljeve, obrazloživši ih u četrnaest tačaka. One su bile podeljene u dva dela: osam tačaka je nazvao obaveznim stoga što su „morale" da se ispune. One su obuhvatale otvorenu diplomatiju, slobodnu plovidbu morima, opšte razoružanje, uklanjanje tr-

govinskih barijera, nepristrasno rešavanje kolonijalnih pitanja, obnovu belgijske države, povlačenje sa ruske teritorije i, kao najvažnije, osnivanje Društva naroda.

Preostalih šest tačaka, koje su bile mnogo određenije, Vilson je naveo uz komentar da bi bilo „poželjno" da se ostvare, mada ne bi „moralo", verovatno stoga što po njegovom mišljenju nisu bile neophodne. Začudo, vraćanje Alzasa i Lorena Francuskoj bilo je uključeno u tu neobaveznu kategoriju, uprkos tome što je rešenost da se ostvari taj cilj predstavljala neodvojivi deo francuske politike punih pedeset godina, i što su za njega u ratu već bile podnesene žrtve bez presedana. Drugi „poželjni" ciljevi bili su autonomija etničkih grupa u Austro-Ugarskoj i u Otomanskom Carstvu, korekcija italijanskih granica, povlačenje s Balkana, slobodan prolaz kroz Dardanele i osnivanje nezavisne poljske države s izlaskom na more. Da li je Vilson ovim želeo da nagovesti da tih šest uslova mogu da budu predmet kompromisa? Izlazak Poljske na more i korekcija italijanskih granica sigurno bi teško mogle da se usaglase s principom samoopredeljenja, što je predstavljalo prvi nedostatak u moralnoj simetriji Vilsonovog plana.

Vilson je svoje izlaganje završio time što je u duhu pomirenja s kojim će Amerika prići izgradnji novog svetskog poretka, iznoseći stav koji je isključivao tradicionalne ratne ciljeve, uputio poruku Nemačkoj:

> Mi joj nećemo uskratiti nikakvo dostignuće, ili uspeh u znanju ili u bilo kojem drugom mirnodopskom poduhvatu kakvi su njenu istoriju učinili svetlom i veoma zavidnom. Mi ne nameravamo da je povredimo niti da na bilo koji način zaustavimo njen legitimni uticaj ili moć. Mi ne želimo s njom da se borimo ni oružjem ni nepovoljnim trgovinskim aranžmanima, ako je spremna da se udruži s nama i drugim miroljubivim zemljama sveta u okviru sporazuma o pravdi i zakonima, kao i pravednim odnosima. Mi želimo samo da ona prihvati ravnopravno mesto među narodima sveta...[10]

Još nikada se nije dogodilo da ovako revolucionarni ciljevi budu predloženi uz tako malo uputstava za njihovo ostvarenje. Svet kakav je Vilson zamišljao bio bi zasnovan – i to podjednako za pobednika i za poraženog – na principima, a ne na sili; na zakonima, a ne na interesu; drugim rečima, postao bi nešto potpuno suprotno od istorijskog iksustva i načina na koji su delovale velike sile. Na to simbolično ukazuje način na koji je Vilson definisao svoju i američku ulogu u tom ratu. Zbog odvratnosti prema reči „savezništvo", rekao je da je Amerika prišla „jednoj strani" u jednom od najkrvavijih ratova u istoriji, u kojem je sebe video kao glavnog „posrednika". Vilson kao da je pokušavao da kaže da rat nije vođen zato da bi se ostvarili određeni ciljevi, već da bi se preispitali određeni nemački stavovi; njega je stoga nametnula potreba preobražaja, a ne geopolitika. U govoru održanom 28. decembra 1918. godine, posle sklapanja primirja, u Gradskoj većnici u Londonu, Vilson je posebno osudio ravnotežu snaga kao nesigurnu i zasnovanu na „ljubomornoj podozrivosti i sukobu interesa":

> Oni (saveznički vojnici) su se borili da bi ukinuli stari poredak i uspostavili novi, a srž i karakteristiku tog starog poretka predstavljao je nestabilan princip koji smo nazivali „ravnotežom snaga" – pri čemu je ravnotežu određivala sablja koja se bacala na jedan ili drugi tas. Nesigurna ravnoteža snaga koju su određivali sukobljeni interesi... Ljudi koji su se borili u ovom ratu bili su ljudi iz slobodnih zemalja rešeni da se s tako nečim prekine za sva vremena.[11]

Vilson je svakako bio u pravu što se tiče toga da su evropske države izazvale pometnju. Međutim, katastrofu kakvu je predstavljao Prvi svetski rat nije toliko izazvala ravnoteža snaga, koliko to što je se Evropa odrekla. U doratnom periodu, evropski državnici su zanemarili istorijsku ravnotežu snaga i odustali od povremenih prilagođavanja koja su omogućavala da se izbegne konačni obračun. Umesto toga, uspostavili su bipolarni svet, manje fleksibilan čak i od hladnog rata koji će se pojaviti u budućnosti, stoga što nije postojala zadrška kakvu je nametao strah od nuklearne katastrofe. Dok su se deklarativno izjašnjavali za ravnotežu, evropski državnici su izlazili u susret najekstremnijim nacionalističkim elementima svog javnog mnjenja. Ni njihovi politički ni vojni aranžmani nisu dopuštali nikakvu fleksibilnost; između aktuelnog stanja i požara nije postojao sigurnosni ventil. To je izazvalo krizu koja se nije mogla rešiti i dovelo je do stalnog zauzimanja javnih stavova koji su na kraju onemogućili povlačenje. Vilson je tačno identifikovao neke od glavnih izazova XX veka – posebno način na koji se sila može staviti u službu mira. Uprkos tome, njegova rešenja su probleme koje je identifikovao suviše često činila još složenijim. Recimo, on je suparništvo među državama prvenstveno pripisao nepostojanju samoopredeljenja i ekonomskim motivima. Međutim, istorija pokazuje mnoge druge, češće uzroke sukoba, među kojima važno mesto zauzimaju povećanje državne teritorije i neumerenost vladara, ili grupe na vlasti. Vilson je prezirao ovakve porive i bio je ubeđen da bi širenje demokratije moglo da ih obuzda, a samoopredeljenje liši fokusa.

Sistem kolektivne bezbednosti, koji je Vilson predlagao kao lek, bio je zasnovan na pretpostavci da će se zemlje sveta ujediniti protiv agresije, nepravde i, po svoj prilici, preterane sebičnosti. U govoru održanom u Senatu početkom 1917. godine, on je tvrdio da bi priznavanje jednakih prava svim državama obezbedilo uslov za očuvaje mira kroz sistem kolektivne bezbednosti, bez obzira na snagu koju te države pojedinačno poseduju.

> Pravo mora da se zasniva na zajedničkoj, a ne na pojedinačnoj snazi država od čijeg će sporazumevanja mir zavisiti. Jednakost u pogledu teritorije ili resursa svakako ne može da se postigne; niti bilo koja druga vrsta jednakosti koja je stečena tokom običnog, miroljubivog i legitimnog razvoja samih naroda. Međutim, niko ne traži, niti očekuje nešto više.[12]

Vilson je predlagao svetski poredak u kojem bi otpor agresiji bio zasnovan više na etici nego na geopolitičkim procenama. Zemlje bi trebalo da se pitaju da li je neki čin nepravedan, a ne da li je opasan. Američki saveznici nisu imali mnogo po-

verenja u to novo ustrojstvo, ali su bili suviše slabi da bi ga osporili. Oni su znali, ili su mislili da znaju, kako da sračunaju ravnotežu zasnovanu na snazi, ali nisu verovali da bi oni sami, ili neko drugi mogao da zna kako da proceni ravnotežu zasnovanu na etičkim pretpostavkama.

Do ulaska Amerike u rat, evropske demokratske zemlje nisu se usuđivale da javno ispolje svoje sumnje u pogledu Vilsonovih ideja, već su mu, samo da bi ga uvele u rat, na sve moguće načine povlađivale. U trenutku kada je Amerika prišla saveznicima, oni su bili u očajnom položaju. Udružene britanske, francuske i ruske snage nisu bile dovoljne da nadjačaju Nemačku, a posle izbijanja revolucije u Rusiji, strahovali su da ulazak Amerike u rat možda neće značiti ništa više od neutralisanja sloma Rusije. Brest-Litovski mirovni ugovor ukazao je na sudbinu koju je Nemačka namenila poraženima. Strah od nemačke pobede sprečio je Britaniju i Francusku da raspravljaju o ratnim ciljevima sa svojim idealistički nastrojenim partnerom.

Posle sklapanja primirja, saveznici su mogli lakše da ispolje svoje rezerve. Nije to bio prvi put da u nekoj evropskoj alijansi dođe do nesporazuma, ili da se ona raskine odmah posle pobede (na primer, Bečki kongres je prošao i kroz fazu u kojoj su pobednici jedni drugima čak pretili ratom). Međutim, pobednici u Prvom svetskom ratu bili su suviše iscrpljeni zbog podnesenih žrtava, i još uvek suviše zavisni od američke moći, da bi se usudili da se upuste u raspravu, ili da rizikuju povlačenje Amerike iz mirovnog procesa.

Ovo se posebno odnosilo na Francusku koja se tada nalazila u zaista tragičnom položaju. Ona se dva veka borila da bi ostvarila primat u Evropi, ali po završetku svetskog rata više nije bila sigurna ni u mogućnost da od poraženog neprijatelja štiti čak i vlastite granice. Francuski političari su instinktivno osetili da zadržavanje Nemačke prevazilazi moć njihove opustošene zemlje. Rat je iscrpeo Francusku, a mir kao da je ukazivao na nastavak katastrofe. Francuska, koja se u ratu borila za sopstveni opstanak, sada se borila za svoj identitet. Ona se nije usuđivala da ostane sama, a njen najmoćniji saveznik je predlagao da se mir zasnuje na principima koji su bezbednost pretvorili u sudski proces.

Pobeda je Francusku navela da jasno shvati kako ju je revanš suviše skupo koštao i kako je uzalud potrošila gotovo ceo jedan vek. Samo je Francuska znala koliko je oslabila u poređenju s Nemačkom, mada niko drugi, posebno ne Amerika, nije bio spreman u to da poveruje. I tako je u predvečerje pobede otpočeo francusko-američki dijalog, koji je samo ubrzao proces demoralisanja Francuske. Francuska je, kao savremeni Izrael, svoju ranjivost prikrivala zajedljivošću; kao što se, poput današnjeg Izraela, našla suočena i sa stalnom opasnošću od izolacije.

Mada su francuski saveznici smatrali da su ti strahovi preterani, francuski političari su znali o čemu govore. Godine 1880, Francuzi su sačinjavali 15,7 odsto evropskog stanovništva. Godine 1900, cifra je pala na 9,7 odsto. Godine 1920, broj stanovnika Francuske iznosio je 41 milion, a Nemačke 65 miliona, što je navelo francuskog državnika Brijana da kritičarima svoje pomirljive politike prema Nemačkoj odgovori argumentom da on vodi spoljnu politiku u skladu s francuskim natalitetom.

Još dramatičnije je bilo relativno ekonomsko opadanje Francuske. Godine 1850, Francuska je bila najveća industrijska zemlja na kontinentu. Do 1880, Nemačka je nadmašila Francusku u proizvodnji čelika, uglja i gvožđa. Godine 1913, Francuska je proizvodila 41 milion tona uglja u poređenju s 279 miliona tona koliko je proizvodila Nemačka; krajem tridesetih godina, ta razlika je postala još veća, Francuska je proizvodila 47 miliona tona a Nemačka 351 milion.[13]

Preostala snaga poraženog neprijatelja ukazivala je na bitnu razliku između poretka stvorenog na Bečkom kongresu i onog što je nastao u Versaju, a razlog za to bilo je nejedinstvo pobednika posle sklapanja Versajskog ugovora. Napoleona je porazila koalicija, kao što je koalicija bila neophodna i da bi se savladala imperijalna Nemačka. Čak i posle poraza, Francuska 1815. i Nemačka 1918. ostale su dovoljno jake da nadvladaju svaku pojedinačnu članicu koalicije, a možda i neki dvojni savez. Međutim, na Bečkom kongresu održanom 1815. godine, mirotvorci su sačuvali jedinstvo i formirali Četvorni savez, čvrstu koaliciju četiri sile koja je mogla da sruši bilo kakve revizionističke snove. Posle Versaja, pobednici nisu ostali jedinstveni, a Amerika i Sovjetski Savez su se u potpunosti povukli sa scene, dok je držanje Velike Britanije u odnosu na Francusku bilo protivurečno.

Francuska je tek posle Versaja shvatila da 1871. nije slučajno bila poražena u ratu s Nemačkom. Ona je mogla da očuva ravnotežu s Nemačkom samo ukoliko bi se ova razbila na države od kojih je sačinjena i koje su, možda, ponovo mogle da se povežu u savez kakav je postojao u XIX veku. Francuska se u stvari tvrdoglavo zalagala za taj cilj i stoga je podsticala separatizam u Rajnskoj oblasti i zauzela rudnike uglja u Saru.

Međutim, rasparčavanju Nemačke isprečile su se dve smetnje. Kao prvo, Bizmark ju je suviše dobro ustrojio. Nemačka koju je on stvorio, očuvala je osećaj jedinstva uprkos porazima u dva svetska rata, za vreme francuske okupacije Rura 1923. godine i stvaranja sovjetske satelitske države u Istočnoj Nemačkoj posle Drugog svetskog rata, koja je postojala gotovo pola veka. Kada je 1989. godine pao Berlinski zid, francuski predsednik Miteran se jedno kratko vreme zanosio mogućnošću da u saradnji sa Gorbačovom opstruira ujedinjenje Nemačke. Međutim, Gorbačov je bio suviše zauzet problemima u zemlji da bi se upustio u takvu avanturu, a Francuska nije bila dovoljno jaka da bi to sama pokušala. Sličan nedostatak snage sprečio je Francusku da 1918. godine podeli Nemačku. Čak i da je bila dorasla tom zadatku, njeni saveznici, posebno Amerika, nikada ne bi tolerisali tako drastično kršenje principa samoopredeljenja. Međutim, ni Vilson nije bio spreman da insistira na miru koji bi doneo pomirenje. On se na kraju složio s nekoliko kaznenih odredbi koje su bile u potpunoj suprotnosti s podjednakim tretmanom kakav je obećao u „Četrnaest tačaka".

Ispostavilo se da pokušaj usklađivanja američkog idealizma i francuske strepnje prevazilazi ljudske mogućnosti. Vilson je prihvatio modifikaciju „Četrnaest tačaka" u zamenu za osnivanje Društva naroda, od kojeg je očekivao da će ispraviti sve legitimne prigovore proistekle iz mirovnog ugovora. U nadi da će obezbediti dugoročno američko opredeljenje za očuvanje svoje bezbednosti, Francuska je prihvatila mnogo manje kaznenih mera nego što je smatrala da odgovara podnesenim

žrtvama. Na kraju se ispostavilo da nijedna zemlja nije ostvarila svoj cilj. Do pomirenja s Nemačkom nije došlo, Francuska nije postala bezbedna, a Sjedinjene Države su se povukle sa scene.

Vilson je bio zvezda mirovne konferencije održane od januara do juna 1919. godine u Parizu. U vreme kada se do Evrope putovalo nedelju dana brodom, mnogi Vilsonovi savetnici su upozoravali da jedan američki predsednik sebi ne može da dopusti višemesečni boravak u inostranstvu. Vilsonov uticaj u Kongresu je tokom tog odsustva zaista oslabio, što je posebno došlo do izražaja prilikom ratifikacije mirovnog ugovora. Ostavljajući po strani Vilsonovo odsustvo iz Vašingtona, upuštanje u pojedinosti bilo kakvih pregovora od strane šefova država gotovo uvek predstavlja veliku grešku. To ih primorava da detaljno proučavaju stvari kojima se obično bave njihova ministarstva spoljnih poslova, i da preusmeravaju pažnju na ono što inače rade njihovi saradnici, zbog čega ne stižu da rešavaju pitanja koja isključivo oni mogu da reše. Budući da se na najviše položaje nikada ne uspinju ljudi koji ne poseduju snažno izražen ego, postizanje kompromisa postaje teško, a zastoji opasni. S obzirom na to da pozicije sagovornika na domaćoj sceni obično u priličnoj meri zavise od bar prividnog uspeha, pregovori se često više usredsređuju na prikrivanje nesuglasica nego na razmatranje suštine problema.

Ispostavilo se da se Vilsonu upravo to dogodilo u Parizu. Meseci su prolazili, a on se sve više upltao u pogađanje oko detalja o kakvima nikada ranije nije vodio računa. Što je duže ostajao, potreba da se posao okonča nadvladavala je želju za stvaranjem jednog potpuno novog međunarodnog poretka. Ishod kakav je postignut bio je neizbežan zbog procedure primenjene tokom pregovora u vezi s mirovnim ugovorom. S obzirom na to da je nesrazmerno mnogo vremena utrošeno na usklađivanje teritorijalnih zahteva, Društvo naroda se na kraju pojavilo kao neka vrsta *Deux ex machina* za prevazilaženje sve dubljeg jaza između Vilsonovih moralnih načela i stvarnih uslova sporazuma.

Snalažljivi Velšanin Dejvid Lojd Džordž, predstavnik Velike Britanije, kleo se tokom predizborne kampanje, vođene neposredno pred mirovnu konferenciju, da će Nemačku naterati da plati punu cenu rata i da će joj zbog toga „izvrnuti džepove". Međutim, kada se suočio s kolebljivom Nemačkom i ozlojeđenom Francuskom, svu svoju pažnju usredsredio je na manevrisanje između Klemansoa i Vilsona. Na kraju se složio s kaznenim odredbama, pozivajući se na Društvo naroda kao na mehanizam pomoću kojeg će eventualne nepravde kasnije biti ispravljene.

Francuske stavove je zastupao ostareli Žorž Klemanso, prekaljeni borac, inače poznat pod nadimkom „Tigar". On je bio veteran višedecenijskih borbi na domaćoj sceni, od svrgavanja Napoleona III do odbrane kapetana Drajfusa. Međutim, na Pariskoj mirovnoj konferenciji, Klemanso je sebi postavio u zadatak nešto što je prevazilazilo čak i njegove ogromne sposobnosti. Boreći se za mir koji bi nekako poništio Bizmarkovo delo i potvrdio rišeljeovski primat Francuske na kontinentu, on je prešao prag tolerancije međunarodnog sistema i, u stvari, mogućnosti sopstvenog društva. Časovnik se jednostavno nije mogao vratiti sto pedeset godina unazad. Nijedna druga zemlja nije prihvatala ni u potpunosti razumevala francuske ciljeve. Klemansou je bilo suđeno da doživi frustraciju, a Francuskoj da se još više demorališe.

Poslednji od „velike četvorice" bio je Vitorio Orlando, predsednik italijanske vlade. Mada je ostavljao dobar utisak, često je bio u senci svog energičnog ministra spoljnih poslova, Sidnija Sonina. Ispostavilo se da su italijanski pregovarači došli u Pariz da pokupe plen, a ne da stvaraju novi svetski poredak. Saveznici su uvukli Italiju u rat tako što su joj Londonskim ugovorom iz 1915. godine obećali Južni Tirol i dalmatinsku obalu. S obzirom na to da je Južni Tirol uglavnom bio naseljen Austrijancima, a dalmatinska obala Slovenima, italijanski zahtevi su bili u direktnoj suprotnosti s principom samoopredeljenja naroda. Uprkos tome, Orlando i Sonino su blokirali rad konferencije sve dok od svojih izmrcvarenih sagovornika na kraju nisu dobili Južni Tirol (mada ne i Dalmaciju). Ovaj „kompromis" je pokazao da „Četrnaest tačaka" nisu predstavljale svetinju, što je otvorilo vrata za razna druga prilagođavanja koja su se, zajedno uzevši, takođe direktno suprotstavljala preovlađujućem principu samoopredeljenja naroda, a da nisu ni poboljšala stari sistem ravnoteže snaga niti stvorila neki novi.

Za razliku od Bečkog kongresa, u radu Pariske konferencije nisu učestvovale poražene sile. Usled toga, višemesečni pregovori držali su Nemačku u nedoumici koja je podsticala iluzije. Oni su ponavljali Vilsonovih „Četrnaest tačaka" kao da su ih naučili napamet i, uprkos tome što bi njihov sopstveni mirovni program bio surov, zavaravali se uverenjem da će konačno rešenje biti prilično umereno. Kada su učesnici mirovne konferencije, juna 1919. godine, na kraju obelodanili svoje delo, šokirani Nemci su otpočeli sistematsko dvadesetogodišnje podrivanje Versajskog ugovora.

Lenjinova Rusija, koja takođe nije bila pozvana, osuđivala je čitav mirovni proces, uz tvrdnju da je u pitanju kapitalističko divljanje u organizaciji zemalja čiji je krajnji cilj predstavljala intervencija u građanskom ratu u Rusiji. Tako se dogodilo da mir zaključen na kraju rata, koji je trebalo da učini kraj svim ratovima, nije obuhvatio Nemačku i Rusiju, dve najveće evropske zemlje, s daleko najvećim vojnim potencijalom, u kojima je živelo preko polovine ukupnog evropskog stanovništva. Već sama ta činjenica bila je dovoljna da Versajski mir osudi na propast.

Pored toga, usvojena procedura nije omogućavala jedinstven pristup. Velika četvorica – Vilson, Klemanso, Lojd Džordž i Orlando – bili su nesumnjivo dominantne ličnosti, ali oni nisu mogli da kontrolišu rad mirovne konferencije onako kao što su to sto godina ranije mogli ministri velikih sila na Bečkom kongresu. Pregovarači u Beču su se pre svega usredsredili na uspostavljanje nove ravnoteže snaga po uzoru na Pitov plan. Državnici u Parizu sve vreme su morali da skreću pažnju na beskrajno mnogo sporednih pitanja.

Bilo je pozvano dvadeset sedam država. Konferencija, koja je bila zamišljena kao forum svih naroda na svetu, na kraju je postala otvorena za sve zainteresovane. Među mnoštvom komisija i sekcija od kojih se sastojala Konferencija, najvažnije telo bio je Savet četvorice – u čiji sastav su ušli šefovi vlada Velike Britanije, Francuske, Italije i Sjedinjenih Država. Pored toga, postojali su i Savet petorice, u koji je pored članova Saveta četvorice, ušao i šef japanske vlade, i Savet desetorice u čijem radu su pored članova Saveta petorice učestvovali i njihovi ministri spoljnih poslova. Predstavnici manjih zemalja imali su pravo da sve svoje prigovore iznesu

pred ova tela. To je isticalo demokratski karakter skupa, ali je odnosilo veoma mnogo vremena. S obzirom na to da dnevni red nije bio unapred utvrđen, delegati su dolazili ne znajući kojim će se redom problemi rešavati. Zbog toga je u radu Pariske mirovne konferencije na kraju učestvovalo pedeset osam različitih odbora. Većina njih se bavila teritorijalnim pitanjima. Osnovan je poseban odbor za svaku zemlju. Pored toga, bilo je i odbora koji su se bavili krivicom za rat i ratnim zločinima, reparacijama, lukama, vodenim putevima i železničkim prugama i, konačno, Društvom naroda. Sve u svemu, članovi odbora Pariske mirovne konferencije održali su 1.646 sastanaka.

Beskrajne rasprave o perifernim pitanjima zamaglile su ključnu činjenicu, odnosno potrebu da rešenje bude zasnovano na nekoj celovitoj ideji, kako bi mir bio stabilan – posebno da sadrži dugoročan stav o budućem položaju Nemačke. Nju su teorijski obezbedili američki principi o kolektivnoj bezbednosti i samoopredeljenju naroda. U praksi, stvarni problem na konferenciji – koji će se pokazati kao nerešiv – sastojao se u razlici između američkog i evropskog, posebno francuskog, shvatanja međunarodnog poretka. Vilson je odbacio ideju po kojoj su uzroci međunarodnih sukoba bili strukturne prirode. Smatrajući da harmonija predstavlja prirodno stanje, Vilson se zalagao za institucije koje će potisnuti iluziju o sukobljenim interesima i omogućiti da se afirmiše osnovna ideja o svetu kao zajednici.

Francusku, poprište i učesnicu mnogih evropskih ratova, niko nije mogao da ubedi u to da su sukobljeni nacionalni interesi iluzorni, odnosno da postoji nekakva maglovita harmonija koja se sama po sebi podrazumeva, mada je sve do tog trenutka bila skrivena od čovečanstva. Dve nemačke okupacije koje je za pedeset godina preživela, izazvale su u Francuskoj opsesivni strah od mogućnosti da se to još jednom ponovi. Ona je želela da joj se zagarantuje vlastita bezbednost, a moralno usavršavanje čovečanstva prepuštala je drugima. Međutim, konkretne garancije podrazumevale su ili slabljenje Nemačke, ili uverenje da će u slučaju ponovnog izbijanja rata, druge zemlje, posebno Sjedinjene Države i Velika Britanija, stati na stranu Francuske.

Kako je rasturanje Nemačke za Ameriku bilo neprihvatljivo, a sistem kolektivne bezbednosti suviše nejasan za Francusku, jedino preostalo rešenje za francuski problem bila je američka i britanska obaveza da će je braniti. A upravo to je bilo ono što nijedna od dve anglosaksonske zemlje uopšte nije bila voljna da učini. Nemajući u izgledu takve garancije, Francuska je bila prisiljena da traži bilo kakvu pomoć. Ameriku je štitio geografski položaj, a predaja nemačke ratne flote razvejala je britanski strah od njene prevlasti na moru. Francuska je bila jedina zemlja-pobednica od koje se tražilo da svoju bezbednost prepusti svetskom javnom mnjenju. Andre Tardje, glavni francuski pregovarač, tvrdio je da je:

> Za Francusku, isto kao i za Veliku Britaniju i Sjedinjene Države, neophodno stvaranje bezbednosne zone... Tu zonu pomorske sile uspostavljaju pomoću svojih flota, kao i eliminacijom nemačke flote. Francuska, koju ne štiti okean i koja nije sposobna da eliminiše milione Nemaca obučenih za rat, tu zonu mora da stvori na Rajni, tako što će saveznici zajednički zaposesti tu reku.[14]

Međutim, francuski zahtev da se Rajnska oblast odvoji od Nemačke bio je u suprotnosti s američkim ubeđenjem da bi „u tom slučaju bio sklopljen mir koji bi se kosio sa svim za šta smo se zalagali".[15] Američka delegacija je tvrdila da bi odvajanje Rajnske oblasti od Nemačke, praćeno stacioniranjem savezničkih trupa, postalo izvor stalnog nemačkog nezadovoljstva. Filip Ker, britanski delegat, rekao je Tardjeu da Velika Britanija na nekakvu nezavisnu rajnsku državu gleda kao na „izvor komplikacija i slabosti... U šta bi mogli da odvedu lokalni sukobi ako bi do njih došlo? Ako bi se ti sukobi izrodili u rat, ni Engleska ni njeni dominioni ne bi osećali onu veliku solidarnost s Francuskom koja ih je pokretala u prošlom ratu".[16]

Francuski političari su bili mnogo manje zabrinuti zbog nemačkog nezadovoljstva do kojeg bi eventualno došlo, nego zbog ukupne nemačke moći. Tardje je ostajao pri svome:

> Vi kažete da Engleska nerado šalje svoje trupe daleko od kuće. Razmotrimo činjenice. Engleska je uvek imala svoje trupe u Indiji i Egiptu. Zašto? Stoga što zna da njena granica nije u Doveru... *Tražiti od nas da odustanemo od okupacije bilo bi isto što i tražiti od Engleske i Sjedinjenih Država da potope svoje bojne brodove.*[17]

Francuskoj bi, ukoliko bude lišena tampon zone, bilo potrebno neko drugo obezbeđenje, po mogućstvu savez s Velikom Britanijom i Sjedinjenim Državama. Ona je bila spremna da po potrebi prihvati neko tumačenje ideje o kolektivnoj bezbednosti kojom bi se postigao isti rezultat kao s tradicionalnim savezništvom.

Vilson je toliko želeo da osnuje Društvo naroda da je povremeno iznosio teorije koje su pothranjivale francuske nade. On je nekoliko puta Društvo naroda definisao kao međunarodni sud koji bi rešavao sporove, menjao granice i unosio neophodnu fleksibilnost u međunarodne odnose. Jedan od Vilsonovih savetnika, Ajzeja Bouman, sažeo je Vilsonove ideje u memorandumu napisanom na brodu, dok su decembra 1918. godine putovali na mirovnu konferenciju. Društvo naroda bi obezbeđivalo:

> *...teritorijalni integritet kao i kasniju izmenu uslova i promenu granica ukoliko bi se moglo dokazati da je počinjena nepravda, ili da su se uslovi promenili.* Takve promene bi s vremenom lakše mogle da se učine jer bi se stišale strasti, a stvari bi mogle da se sagledaju u svetlu pravde, a ne u svetlu mirovne konferencije koja se održava na završetku višegodišnjeg rata... Suprotan kurs predstavljalo bi očuvanje ideje o *velikim silama i ravnoteži snaga, pošto je ta ideja uvek dovodila samo do „agresije i samoživosti i rata"*.[18]

Posle plenarne sednice održane 14. februara 1919, na kojoj je Vilson izneo Pakt Društva naroda, on je gotovo istim rečima rekao svojoj ženi: „Ovo je naš prvi korak napred pošto sada, više nego ikada ranije, shvatam da jednom kad se osnuje, Društvo može da arbitrira i ispravlja greške do kojih neminovno dolazi u sporazumu koji pokušavamo u ovom trenutku da postignemo."[19]

Vilson je predvideo da Društvo naroda treba da ima dvostruki mandat, da nameće mir i da ispravlja njegove nepravde. Međutim, protivrečnost te ideje bila je duboka. U istoriji Evrope nije mogao da se nađe ni jedan jedini primer menjanja granica na osnovu pozivanja na pravdu, ili u okviru čisto pravne procedure; u skoro svim pojedinačnim slučajevima, one su menjane – ili branjene – u ime nacionalnog interesa. Pa ipak, Vilson je bio potpuno svestan da američki narod ni izbliza nije spreman za vojne angažmane u cilju odbrane odredbi Versajskog ugovora. U suštini, prevođenje Vilsonovih ideja u institucije pretvaralo se u svetsku vladu na koju su Amerikanci bili još manje spremni da pristanu nego na ulogu svetskog policajca.

Vilson se trudio da zaobiđe taj problem time što je kao poslednje sredstvo protiv agresije prizivao svetsko javno mnjenje, a ne svetsku vladu ili vojnu silu. To je februara 1919, na Mirovnoj konferenciji i obrazložio:

> U okviru ove institucije (Društva naroda), mi prvenstveno i najviše zavisimo od jedne velike sile, a to je moralna snaga svetskog javnog mnjenja...[20]

Ono što ne bi moglo da reši javno mnjenje, svakako bi mogao da postigne ekonomski pritisak. Prema Boumanovom memorandumu:

> U slučajevima koji zahtevaju kažnjavanje postoji alternativa ratu, a to je bojkot; državi koja je počinila neki prestup mogla bi da se uskrati trgovina, uključujući i poštanske i telegrafske usluge.[21]

Nijedna evropska država nikada nije imala iskustvo s funkcionisanjem takvih mehanizama, niti je sebe mogla da natera da veruje u njihovu primenljivost. U svakom slučaju, bilo bi preterano očekivati to od Francuske koja je izgubila isuviše krvi i novca isključivo zato da bi preživela, a sada se našla suočena sa praznim prostorom u Istočnoj Evropi i Nemačkoj, čija je stvarna snaga bila mnogo veća od njene.

Stoga je Društvo naroda za Francusku imalo samo jedan cilj – aktiviranje vojne pomoći protiv Nemačke u slučaju potrebe. Jedna stara i u to vreme iscrpljena zemlja, Francuska, nije mogla sebe da natera da poveruje u osnovne postavke sistema kolektivne bezbednosti, na osnovu kojih bi sve zemlje procenjivale opasnosti na isti način, odnosno, u slučaju da se to dogodi, zauzele identičan stav u vezi s pružanjem otpora. Ukoliko sistem kolektivne bezbednosti ne bi uspeo, Amerika – a možda i Velika Britanija – mogle bi u krajnjem slučaju uvek same da se odbrane. Međutim, za Francusku nije postojao „krajnji slučaj“; ona sebi nije smela da dozvoli pogrešnu procenu. Ako bi se osnovna pretpostavka o kolektivnoj bezbednosti ispostavila kao pogrešna, Francuska, za razliku od Amerike, ne bi mogla da se bori u još jednom tradicionalnom ratu, već bi prestala da postoji. Francuska zato nije tražila neko uopšteno uveravanje, već garanciju koja bi se mogla primeniti na njenu specifičnu situaciju. Američka delegacija odlučno je odbila da joj je pruži.

Vilsonova nespremnost da obaveže Ameriku na nešto više od objavljivanja principa bila je razumljiva u svetlu pritisaka kojima je bio izložen u zemlji, ali je i

dalje uvećavala francuske strepnje. Sjedinjene Države nikada nisu oklevale da pribegnu sili kada je trebalo podržati Monroovu doktrinu na koju se Vilson stalno pozivao kao na uzor za novi međunarodni poredak. Pa ipak, Amerika se držala rezervisano kada se pokrenulo pitanje nemačke opasnosti za evropsku ravnotežu snaga. Nije li to značilo da Sjedinjene Države u bezbednosnom smislu pridaju manji značaj evropskoj ravnoteži, nego situaciji na zapadnoj hemisferi? Da bi se otklonila ta nesuglasica, francuski predstavnik u odgovarajućem odboru, Leon Buržoa, uporno se zalagao za međunarodne vojne snage, ili neki drugi mehanizam koji bi Društvu naroda automatski obezbedio aparat za prinudu u slučaju da Nemačka prekrši Versajski ugovor – jedini mogući uzrok za rat koji je zanimao Francusku.

Vilson je, čini se, za trenutak prihvatio tu ideju, pošto je predloženi pakt nazvao garancijom za „svetske tapije".[22] Međutim, Vilsonov tim je bio užasnut. Njegovi članovi su znali da Senat nikada neće ratifikovati stalne međunarodne vojne snage, ili stalan vojni angažman. Jedan od Vilsonovih savetnika je čak tvrdio da bi odredba koja predviđa primenu sile protiv agresije bila protivustavna:

> Značajna primedba na ovakvu odredbu je to što bi ona bila ništavna ukoliko bi se našla u nekom sporazumu Sjedinjenih Država, budući da je Kongres prema Ustavu ovlašćen da objavi rat. Rat u koji bi se automatski ušlo u skladu s odredbom nekog sporazuma ne bi bio rat koji je objavio Kongres.[23]

Ovo bi u bukvalnom smislu značilo da nijedan savez sklopljen sa Sjedinjenim Državama nikada ne bi mogao da ima obavezujuću snagu.

Vilson se brzo vratio na prvobitnu doktrinu o kolektivnoj bezbednosti. Odbacujući francuski predlog, on je rezervni mehanizam za primenu (odredbi mirovnog ugovora) nazvao nepotrebnim, stoga što će samo Društvo podsticati jačanje poverenja u svetu. On je smatrao da „jedini metod... predstavlja poverenje u dobru nameru zemalja koje pripadaju Društvu naroda... a kada opasnost iskrsne, doći ćemo i mi, ali vi morate imati u nas poverenja".[24]

Poverenje nije nešto što diplomate imaju na pretek. Kada je u pitanju opstanak zemalja, državnici traže mnogo konkretnije garancije – posebno kada neka zemlja ima tako nezgodan položaj kao Francuska. U odsustvu alternative, američki argumenti delovali su uverljivo; preovladalo je uverenje da je bolje imati i nedorečene obaveze Društva, nego nemati ništa. Lord Sesil, jedan od britanskih izaslanika, to je i rekao kada je zamerio Leonu Buržoa zbog pretnje da Francuska neće ući u Društvo ukoliko ugovor ne bude uključivao i mehanizam za primenu odredbi. „Amerika", rekao je Sesil, „nema šta da dobije od Društva naroda... Ona bi mogla da digne ruke od Evrope i da vodi brigu o sebi; ponuda za koju Amerika traži podršku praktično je poklon za Francusku..."[25]

Uprkos tome što su je opsedale mnoge slutnje i sumnje, Francuska je konačno popustila pred neumitnom logikom britanskih argumenata i prihvatila tautološki sročen član 10 Pakta Društva naroda: „Savet će davati savete u vezi sa sredstvima pomoću kojih će se ova obaveza (tj. očuvanje teritorijalnog integriteta) ispunjavati".[26] Drugim rečima, Društvo naroda će se u kriznim situacijama složiti u vezi s

onim s čim može da se složi. Dakle, učiniće isto što bi sve zemlje sveta učinile i kada ne bi postojao Pakt; bilo je to tačno ono što su tradicionalna savezništva rešavala time što su pribegavala zvaničnim obavezama o uzajamnoj pomoći u tačno utvrđenim okolnostima.

Jedan francuski memorandum je otvoreno ukazao na nedostatke predloženih rešenja Društva naroda u vezi s bezbednošću:

> Pretpostavimo da umesto vojnog odbrambenog sporazuma – doduše veoma ograničenog – koji su Velika Britanija i Francuska aktivirale 1914. godine, nije postojala druga veza između te dve zemlje osim opštih sporazuma kakve obuhvata Pakt Društva naroda; Britanci bi kasnije intervenisali, što bi obezbedilo nemačku pobedu. Mi stoga verujemo da će, pod sadašnjim uslovima, pomoć koju predviđa Pakt Društva naroda stići suviše kasno.[27]

Čim je postalo jasno da Amerika odbija da u Pakt uključi bilo kakve bezbednosne odredbe, Francuska je iznova počela da se zalaže za rasparčavanje Nemačke. Ona je predložila osnivanje nekakve nezavisne rajnske republike kao demilitarizovane tampon zone, a podsticaj za tamošnje stanovništvo predstavljalo bi izuzeće od plaćanja ratne štete. Kada su Sjedinjene Države i Velika Britanija to odbacile, Francuska je predložila da Rajnska oblast bude odvojena od Nemačke bar dok se ne razviju institucije Društva naroda i mehanizmi za primenu provere.

Da bi umirili Francusku, Vilson i britanski političari su umesto rasparčavanja Nemačke predložili sporazum koji je garantovao novo rešenje. Amerika i Velika Britanija bi na osnovu njega pristale da uđu u rat ukoliko bi ga Nemačka prekršila. To rešenje je mnogo podsećalo na sporazum što su ga saveznici stvorili na Bečkom kongresu kako bi se obezbedili od Francuske. Međutim, postojala je i jedna veoma značajna razlika: po okončanju Napoleonovih ratova, saveznici su iskreno verovali u postojanje opasnosti od Francuske i trudili su se da se od njih zaštite; posle Prvog svetskog rata, Velika Britanija i Sjedinjene Države u stvari nisu verovale u opasnost od Nemačke; one su ponudile garancije, mada nisu bile ubeđene u njihovu neophodnost, kao što nisu bile ni čvrsto rešene da ih sprovedu.

Glavni francuski pregovarač bio je prezadovoljan zbog britanske garancije koja je, kako je rekao, bila „bez presedana". Velika Britanija je povremeno sklapala privremene sporazume, smatrao je on, ali nikada nije prihvatila neku trajnu obavezu: „Ona je povremeno pružala pomoć; ona nikada nije sebe unapred obavezivala da će je dati".[28] Tardje je smatrao da predložena obaveza Amerike predstavlja podjednako značajno udaljavanje od njenog tradicionalnog izolacionizma.[29]

Obuzeti težnjom za sticanjem zvaničnih garancija, francuski političari su prevideli ključnu činjenicu da anglosaksonske odluke „bez presedana" pre svega predstavljaju taktiku za odvraćanje Francuske od zahteva za rasparčavanjem Nemačke. Izraz „bez presedana" u spoljnoj politici uvek je nekako sumnjiv, budući da su stvarne novine uvek ograničene istorijom, domaćim institucijama i geografskim položajem.

Da je Tardje bio upoznat s reakcijom američke delegacije, razumeo bi koliko je u suštini bila slaba ta garancija. Vilsonovi savetnici su se jednoglasno suprotstavili

svom šefu. Nije li nova diplomatija bila stvorena upravo zato da bi izbegla prihvatanje obaveze te vrste. Zar se Amerika borila u ratu samo zato da bi završila u jednom tradicionalnom savezu? Haus je u svom dnevniku zapisao:

> Mislim da moram da skrenem predsedniku pažnju na opasnosti od takvog sporazuma. Između ostalog, na to bi se gledalo kao na direktan udarac Društvu naroda. Od njega se očekuje da čini upravo ovo što sporazum predviđa; čemu, naposletku, služi Društvo naroda, ako je neophodno da države sklapaju takve sporazume?[30]

Pitanje je bilo dobro postavljeno. Ako bi Društvo naroda delovalo kao što je najavljivano, garancije bi bile izlišne, a ako su garancije bile neophodne, Društvo naroda ne bi ostvarivalo svoje ciljeve, što bi sve posleratne ideje dovelo u sumnju. Izolacionistički nastrojen Senat Sjedinjenih Država ispoljio je sopstvene rezerve. On nije bio toliko zabrinut zbog toga što je garancija bila u suprotnosti s Društvom naroda, koliko je strahovao od mogućnosti da lukavi Evropljani namamljuju Ameriku u mrežu svojih starih, nečasnih obaveza. Ova garancija nije dugo trajala. Poništilo ju je odbijanje Senata da ratifikuje Versajski ugovor, što je Velika Britanija smesta iskoristila kao povod da se i sama otrese te obaveze. Ispostavilo se da je francusko odustajanje od sopstvenih zahteva bilo trajno, a garancija privremena.

Iz svih tih isprepletanih tendencija konačno je nastao Versajski ugovor, nazvan po Dvorani ogledala u Versajskom dvorcu u kojem je potpisan. To mesto je, čini se, Nemcima nanelo nepotrebno poniženje. Pedeset godina ranije, Bizmark je tamo netaktično proglasio ujedinjenje Nemačke, a sada su pobednici tu uvredu vratili. Ni njihovo delo nije imalo izgleda da umiri međunarodno okruženje. Versajski ugovor je uključivao suviše kaznenih mera da bi omogućio pomirenje, a istovremeno je bio suviše popustljiv da bi Nemačkoj onemogućio oporavak, čime je iznurene demokratske zemlje osudio na stalnu budnost i potrebu za trajnim jačanjem protiv nepomirljive, revizionističke Nemačke.

Uprkos najavi datoj u okviru „Četrnaest tačaka", ugovor je Nemačku kažnjavao u teritorijalnom, ekonomskom i vojnom pogledu. Nemačka je morala da preda 13 odsto svoje predratne teritorije. Privredno značajna Gornja Šlezija data je novonastaloj poljskoj državi, koja je dobila i izlaz na Baltičko more i oblast oko Poznanja, čime je stvoren „Poljski koridor" koji je odvajao istočnu Prusku od ostalog dela Nemačke. Mala oblast Epen i Malmedi data je Belgiji, a Alzas i Loren vraćeni su Francuskoj.

Nemačka je izgubila svoje kolonije, čiji je pravni položaj izazvao spor između Vilsona i predstavnika zemalja koje su želele da međusobno podele plen – Francuske, Velike Britanije i Japana. Vilson je insistirao na tome da bi takvo direktno preuzimanje prekršilo načelo samoopredeljenja naroda. Saveznici su se konačno dogovorili o međunarodnom sistemu starateljstva, koji je bio podjednako genijalan i licemeran. Nemačke kolonije, isto kao i nekadašnje otomanske teritorije na Srednjem istoku, date su na privremenu upravu zemljama-pobednicama na osnovu mandata pod nadzorom Društva naroda, kako bi se olakšalo postepeno sticanje nezavisnosti.

Šta je to značilo, nikada nije bilo tačno definisano, kao što ni te, tzv. „mandatne teritorije" nisu ništa brže stekle nezavisnost nego druge kolonije.

Vojna ograničenja predviđena mirovnim ugovorom svela su nemačku vojsku na 100.000 regruta-dobrovoljaca, a njenu ratnu mornaricu na šest krstarica i nekoliko manjih brodova. Nemačkoj je zabranjeno posedovanje ofanzivnog naoružanja kao što su podmornice, avioni, tenkovi i teška artiljerija, a njen Generalštab je raspušten. Radi nadzora nemačkog razoružanja osnovana je „Saveznička vojna kontrolna komisija" kojoj su, kako će se kasnije ispostaviti, data izuzetno nejasna i neefikasna ovlašćenja.

Uprkos predizbornom obećanju Lojda Džordža da će „iscediti" Nemačku, saveznici su počeli da shvataju da bi privredno iscrpljena Nemačka mogla da izazove svetsku ekonomsku krizu koja bi i njih pogodila. Međutim, pobednički narodi su pokazivali malo interesa za upozorenja ekonomista. Britanci i Francuzi su zahtevali da Nemačka obešteti njihovo civilno stanovništvo. Uprkos tome što se s tim nije slagao, Vilson je na kraju prihvatio odredbu na osnovu koje je Nemačka morala da isplaćuje penzije žrtvama rata, kao i nadoknadu njihovim porodicama. Bila je to do tada nečuvena odredba; nijedan prethodni evropski mirovni ugovor nije uključivao takvu klauzulu. Iznos tih potraživanja nije bio utvrđen, već je trebalo da se odredi kasnije, odnosno pretvorio se u izvor beskrajnih rasprava.

Druge ekonomske kaznene mere obuhvatale su trenutno plaćanje pet milijardi dolara u gotovom ili u naturi. Francuska je trebalo da dobije ogromne količine uglja kao nadoknadu zbog toga što je Nemačka tokom okupacije uništila njene rudnike u istočnoj Francuskoj. Kao nadoknadu za brodove koje su potopile nemačke podmornice, Velika Britanija je dobila najveći deo nemačke trgovačke flote. Nemačka imovina u inostranstvu, u ukupnom iznosu od sedam milijardi dolara, zajedno s mnogim nemačkim patentima bila je zaplenjena (zahvaljujući Versajskom ugovoru, „Bajerov" aspirin je američki, a ne nemački proizvod). Nemačke glavne reke bile su otvorene za slobodnu plovidbu, a njena mogućnost da podiže carinske tarife je ograničena.

Ove odredbe ne samo što nisu pomogle stvaranju novog međunarodnog poretka, već su ga opteretile hipotekom. Kada su se okupili u Parizu, pobednici su objavili početak nove ere. Oni su bili toliko rešeni da izbegnu ono što su smatrali greškama Bečkog kongresa, da je britanska delegacija angažovala čuvenog istoričara ser Čarlsa Vebstera da o tome napiše jedan traktat.[31]

Međutim, ono što su na kraju stvorili predstavljalo je krhki kompromis između američkog utopizma i evropske paranoje – suviše uslovan da bi ispunio snove Amerikanaca i suviše neodređen da bi ublažio strahove Evropljana. Međunarodni poredak koji se može očuvati samo silom je nepouzdan, naročito kada glavni teret u pogledu njegovog uspostavljanja treba da podnesu nesložne zemlje – u ovom slučaju, Velika Britanija i Francuska.

Ubrzo je postalo jasno da je način sprovođenja principa samoopredeljenja naroda, predviđen u okviru „Četrnaest tačaka", u praksi neizvodljiv, posebno kada su u pitanju države nastale posle raspada Austrougarske monarhije. U Čehoslovačkoj, s ukupno 15 miliona stanovnika, ostalo je tri miliona Nemaca, milion Mađara i po-

la miliona Poljaka; skoro trećinu stanovništva nisu činili ni Česi ni Slovaci. Povrh toga, Slovačka nije oduševljeno ušla u novu državu, što će se pokazati kada se od nje bude odvajala 1939. i ponovo 1992. godine.

Novonastala Jugoslavija je ostvarila težnje južnoslovenskih intelektualaca. Međutim, za stvaranje ove države bilo je neophodno zanemariti granicu koja je u istoriji delila Zapadno i Istočno rimsko carstvo, katoličku i pravoslavnu veru, latinično i ćirilično pismo – granicu koja se grubo protezala između Hrvatske i Srbije, koje nikada u svojoj složenoj istoriji nisu pripadale istoj političkoj celini. Račun za to ispostavljen je posle 1941, kao i u krvavom građanskom ratu koji je iznova buknuo 1991. godine.

U Rumuniji su se našli milioni Mađara, a u Poljskoj milioni Nemaca; pored toga, Poljska je dobila starateljstvo nad koridorom koji je delio Istočnu Prusku od ostalog dela Nemačke. Na kraju tog procesa, obavljenog u ime samoopredeljenja, skoro isto onoliko ljudi je živelo pod tuđom vlašću kao i u vreme Austro-Ugarske, izuzev što su se sada našli u mnogo većem broju mnogo slabijih, međusobno sukobljenih nacionalnih država, što je dodatno podrivalo stabilnost.

Kada je za sve već bilo suviše kasno, Lojd Džordž je shvatio dilemu u koju su pobednici sami sebe doveli. U memorandumu od 25. marta 1919, on je Vilsonu napisao:

> Ne mogu da zamislim nijedan veći uzrok za budući rat od toga što je nemački narod, koji se svakako dokazao kao jedan od najsrčanijih i najjačih na svetu, okružen velikim brojem malih država od kojih u mnogima žive narodi koji nikada ranije nisu sami uspostavili stabilnu vlast, ali i veliki broj Nemaca koji čeznu za ponovnim ujedinjenjem sa svojom maticom.[32]

Međutim, konferencija se tada već uveliko približavala završetku predviđenom za juni mesec. Pošto je ravnoteža odbačena, na raspolaganju nije stajalo nijedno drugo načelo za uspostavljanje svetskog poretka.

Mnogi nemački političari će kasnije tvrditi da je njihova zemlja prihvatila primirje zato što je bila obmanuta Vilsonovim planom u četrnaest tačaka, koji je potom sistematski kršen. Takve pretpostavke predstavljaju u velikoj meri besmislicu zasnovanu na samosažaljenju. Nemačka je „Četrnaest tačaka" ignorisala sve dok je smatrala da postoje izgledi da pobedi u ratu, a ubrzo posle objavljivanja tog dokumenta Rusiji je u Brest-Litovsku nametnula „kartaginski mir", kojim je prekršeno svako pojedinačno Vilsonovo načelo. Nemačka je na kraju prekinula rat isključivo na osnovu računice prema kojoj je, uz uključenje američke vojske, konačni poraz predstavljao samo pitanje vremena. Kada je zatražila primirje, Nemačka je bila iscrpljena, njena odbrana je popuštala, a savezničke snage su već napredovale ka nemačkoj teritoriji. Vilsonova načela su Nemačku u stvari poštedela mnogo teže odmazde.

Mnogo više razloga imaju istoričari koji tvrde da je Versajski mirovni ugovor na propast osudilo to što Sjedinjene Države nisu ušle u Društvo naroda. To što Amerika nije ratifikovala ugovor ili zagarantovala predviđene francuske granice, svaka-

ko je doprinelo demoralisanju Francuske. Međutim, imajući u vidu izolacionističko raspoloženje u Americi, njeno članstvo u Društvu naroda ili ratifikacija garancija ne bi značajno uticali na situaciju. I u jednom i u drugom slučaju, Sjedinjene Države ne bi upotrebile silu da se odupru agresiji, ili bi je u protivnom definisale na način koji nije odgovarao Istočnoj Evropi – u velikoj meri onako kako će je Velika Britanija definisati tridesetih godina.

Krah Versajskog mirovnog ugovora bio je predodređen njegovom strukturom. Bečki kongres je omogućio stogodišnji mir zahvaljujući tome što su ga podupirala tri dragocena stuba: mir zasnovan na pomirenju s Francuskom, ravnoteža snaga i zajednički osećaj legitimiteta. Pomirenje, sâmo po sebi, ne bi sprečilo francuski revizionizam. Međutim, Francuska je znala da bi Sveta alijansa uvek mogla da okupi superiorne snage, zbog čega bi njen ekspanzionizam bio suviše rizičan. Istovremeno, evropski kongresi koji su se povremeno održavali, pružali su Francuskoj mogućnost da kao ravnopravan član učestvuje u „Evropskom koncertu". Iznad svega, najvažnije zemlje povezivale su zajedničke vrednosti, te stoga postojeći sporovi nisu prerastali u pokušaj rušenja međunarodnog poretka.

Versajski ugovor nije obezbedio nijedan od ovih uslova. Njegove odredbe bile su prestroge da bi došlo do pomirenja, a preblage za trajno potčinjavanje. U stvari, nije bilo lako uspostaviti ravnotežu koja bi Nemačku istovremeno i zadovoljila i pokorila. Budući da je doratni svetski poredak smatrala suviše ograničavajućim, Nemačka po svoj prilici ne bi bila zadovoljna *nikakvim* uslovima koji bi joj se ponudili posle poraza.

Francuska je imala tri strateška izbora: mogla je da pokuša da stvori neku antinemačku koaliciju, da insistira na rasparčavanju Nemačke, ili da pokuša da je umiri. Svi pokušaji za uspostavljanje saveza propali su usled britanskog i američkog odbijanja, dok Rusija više nije učestvovala u ravnoteži. Rasparčavanju Nemačke opirale su se zemlje koje su odbacivale i savez, a na čiju podršku je, u slučaju nevolje, Francuska ipak morala da se osloni. Povrh svega, bilo je i prerano i prekasno za pomirenje s Nemačkom – prekasno zato što je to bilo nespojivo s odredbama Versajskog ugovora, prerano zato što francusko javno mnjenje za to još nije bilo spremno.

Versajski ugovor je uprkos svojim kaznenima odredbama podjednako uvećao ranjivost Francuske i stratešku prednost Nemačke. Uoči rata, Nemačka je i na istoku i na zapadu bila suočena s jakim susedima. Ona nije mogla da se širi ni na jednu stranu, a da se ne sukobi s nekom od vodećih država – Francuskom, Austro-Ugarskom ili Rusijom. Međutim, posle Versaja, Nemačka na istoku više nije imala protivtežu. S obzirom na to da je Francuska bila oslabljena, da se Austro-Ugarska raspala i da je Rusija za izvesno vreme nestala sa scene, više jednostavno nije postojao način da se uspostavi stara ravnoteža snaga, posebno stoga što su anglosaksonske sile odbile da zagarantuju odluke Mirovne konferencije u Versaju.

Još 1916. godine, lord Balfur, tadašnji britanski ministar spoljnih poslova, predvideo je bar neke opasnosti s kojima se Evropa suočila, kada je upozorio da bi u slučaju novog rata nezavisna Poljska mogla da liši Francusku odbrane: ako bi „Poljska postala nezavisna kraljevina, odnosno tampon država između Rusije i Ne-

mačke, Francuska bi u sledećem ratu bila prepuštena na milost i nemilost Nemačkoj, budući da Rusija ne bi mogla da joj pritekne u pomoć, a da ne naruši neutralnost Poljske"[33] – tačno ono što se dogodilo 1939. godine. Francuska je mogla da „zadrži" Nemačku samo pod uslovom da na istoku ima saveznika, odnosno ako bi joj nametnula rat na dva fronta. Jedina zemlja koja je bila dovoljno jaka da odigra tu ulogu bila je Rusija. Međutim, ako bi se između Nemačke i Rusije našla Poljska, Rusija bi mogla da ugrozi Nemačku samo ako bi pregazila Poljsku, dok je Poljska bila suviše slaba da bi na sebe preuzela rusku ulogu. Versajski ugovor je stoga u stvari podstakao Nemačku i Rusiju na podelu Poljske, što će te dve zemlje dvadeset godina kasnije i učiniti.

Nemajući na istoku nijednu veliku silu s kojom bi sklopila savez, Francuska je pokušavala da ojača novonastale države kako bi Nemačkoj stvorila iluziju o pretnji s dva fronta. Ona je podržala novostvorene zemlje u istočnoj Evropi u pokušaju da Nemačkoj, ili ostatku Ugarske oduzmu što više teritorija. Te nove države očigledno su bile ohrabrene da podstiču francusko samozavaravanje u pogledu svoje sposobnosti da posluže kao protivteža Nemačkoj. Međutim, ove mlade države sve do danas nisu uspele da preuzmu ulogu Austrije i Rusije. One su bile suviše slabe i razdirane unutrašnjim sukobima i međusobnim suparništvima. A s istoka se nadvijala pretnja nove ruske države koja je kiptela od besa zbog vlastitih teritorijalnih gubitaka. Pokazaće se da će Rusija, čim bude povratila snagu, predstavljati istu opasnost po nezavisnost malih država kao Nemačka.

Stabilnost kontinenta stoga je počivala na Francuskoj. Međutim, rat je pokazao da su za pokoravanje Nemačke bile potrebne udružene snage Amerike, Velike Britanije, Francuske i Rusije. Posle rata, Amerika se vratila izolacionizmu, Rusiju su od Evrope odvojile revolucionarna drama i tzv. „sanitarni kordon" sačinjen od malih istočnoevropskih država koje su se nalazile direktno na putu pružanja ruske pomoći Francuskoj. Da bi očuvala mir, Francuska je morala da igra ulogu policajca u celoj Evropi. Ona ne samo što za tu vrstu politike više nije imala ni volje ni snage, već bi se, i da je to pokušala, našla usamljena i napuštena od Amerike i Velike Britanije.

Najopasniji nedostatak Versajskog ugovora ipak je bio psihološke prirode. Svetski poredak stvoren na Bečkom kongresu bio je učvršćen principom konzervativnog jedinstva ojačanog zahtevima ravnoteže snaga; u stvari, sile od kojih je poštovanje odluka Bečkog kongresa najviše zavisilo smatrale su njegove odluke pravednim. Versajsko rešenje je na samom početku bilo osuđeno na propast stoga što su se vrednosti koje je afirmisalo sukobile s podsticajima neophodnim za njihovo poštovanje: većina zemalja od kojih se zahtevalo da ga brane smatrala ga je na ovaj ili onaj način nepravednim.

Paradoks Prvog svetskog rata sastojao se u tome što je vođen u cilju ograničavanja nemačke moći i potencijalne dominacije, kao i u tome što je do te mere raspalio javno mnjenje da je uspostavljanje mira koji podrazumeva i pomirenje postalo nemoguće. Međutim, Vilsonovi principi su na kraju sprečili ograničenje nemačke moći, a nisu pružili osećaj da je postignuto rešenje pravedno. Vođenje spoljne politike zasnovane na apstraktnim principima plaća se nemogućnošću uočavanja

razlika između pojedinačnih slučajeva. Budući da u Versaju nije postojala spremnost da se nemačka moć umanji bilo implicitno, po pravu pobednika, bilo na osnovu sračunavanja ravnoteže snaga, postalo je neminovno da se odobri razoružavanje Nemačke, kao prva faza opšteg plana o razoružavanju, i da se utvrde reparacije kao kazna zbog izazivanja samog rata.

Odobrivši razoružavanje Nemačke, saveznici su samo oslabili psihološku spremnost koja je bila potrebna za očuvanje mirovnog ugovora. Nemačka je od početka mogla, što je i činila, da tvrdi da je diskriminisana i da zahteva da joj se dozvoli ponovno naoružavanje, ili da se u protivnom i druge zemlje razoružaju u istom obimu. Tokom tog procesa, odredbe Versajskog ugovora u vezi s razoružanjem na kraju su demoralisale pobednike. Na svakoj konferenciji o razoružanju, Nemačka se pozivala na visokomoralna načela, u čemu ju je obično podržavala Velika Britanija. Međutim, da je Francuska Nemačkoj odobrila ravnopravan tretman u pogledu ponovnog naoružanja, nestala bi mogućnost za očuvanje nezavisnosti država u Istočnoj Evropi. Klauzule o razoružanju su stoga mogle da dovedu ili do razoružavanja Francuske, ili do naoružavanja Nemačke. Ni u jednom od ta dva slučaja Francuska ne bi bila dovoljno jaka da odbrani Istočnu Evropu, a dugoročno, ni samu sebe.

Shodno tome, zabrana ujedinjenja Austrije i Nemačke, isto kao i prisustvo brojne nemačke manjine u Čehoslovačkoj i, u nešto manjem obimu, u Poljskoj, predstavljali su kršenje principa samoopredeljenja naroda. To je značilo da osnovni princip Versajskog ugovora podstiče nemački iredentizam, što je izazvalo dodatni osećaj krivice u demokratskim zemljama.

Najteži psihološki udarac mirovnom sporazumu predstavljao je član 231, tzv. „Klauzula o ratnoj krivici". Ta klauzula je Nemačku označila kao jedinog krivca za izbijanje Prvog svetskog rata čime je toj zemlji zadat težak moralni udarac. Većina kaznenih mera predviđenih protiv Nemačke – ekonomske, vojne i političke – zasnivala se na tvrdnji da je do celog ratnog požara došlo isključivo nemačkom krivicom.

Ljudi koji su sklapali mirovne ugovore u XVIII veku, „Klauzulu o ratnoj krivici" smatrali bi apsurdnom. Po njima, ratovi su predstavljali neminovni rezultat sukoba interesa na koji se nisu primenjivale moralne kategorije. U sporazumima kojima su završavani tadašnji ratovi, gubitnici su plaćali cenu, ali nisu bili osuđivani s moralnog stanovišta. Međutim, Vilson i ostali učesnici Mirovne konferencije u Versaju, uzrok rata vođenog od 1914. do 1918. morali su da pripišu nekom zlu koje je potom moralo da bude kažnjeno.

Međutim, kada su mržnje splasle, pažljivi posmatrači su počeli da uočavaju da su uzroci izbijanja rata bili mnogo složeniji. Nemačka je svakako snosila ogromnu odgovornost, ali da li je bilo pravično da se kaznene mere primene samo na nju? Da li je član 231 zaista bio pravičan? Čim je to pitanje počelo da se postavlja, posebno dvadesetih godina u Velikoj Britaniji, počela je da splašnjava volja da se protiv Nemačke primenjuju kaznene mere kakve je predviđao mirovni ugovor. Tvorci mira, pritisnuti grižom savesti, počeli su da se pitaju da li je ono što su stvorili bilo pravično, a to je smanjivalo spremnost za očuvanje sporazuma. Nemačka se, u tom pogledu, naravno, neodgovorno ponela. U nemačkim javnim raspravama član 231 po-

minjao se kao „laž o ratnoj krivici". Tehnički problem uspostavljanja ravnoteže snaga pojačao je psihološki problem u vezi s uspostavljanjem moralne ravnoteže.

Prema tome, tvorci versajskog rešenja postigli su tačno suprotno od onoga što su naumili da urade. Pokušali su da fizički oslabe Nemačku, ali su je učvrstili u geopolitičkom pogledu. Dugoročno gledano, Nemačka se posle Versaja našla u mnogo boljem položaju da ostvari primat u Evropi nego što je to bila pre izbijanja rata. Njoj je omogućeno da odmah pošto se oslobodi nametnutog razoružanja, postane moćnija nego ikad, a to je predstavljalo samo pitanje vremena. Harold Nikolson je to ovako rezimirao: „Došli smo u Pariz čvrsto uvereni da će se uspostaviti jedan novi svetski poredak, a otišli smo iz njega ubeđeni da smo samo upropastili stari".[34]

NAPOMENE

1. A. J. P. Taylor, *British History 1914-1945* (Clarendon Press, Oksford, 1965), str. 114.
2. A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford University Press, Oksford, 1954), str. 535.
3. *Ibid*, str. 553.
4. Werner Maser, *Hindenburg, Eine politische Biographie* (Verlag Ullstein GmbH, Frankfurt/M-Berlin, 1992), str. 138.
5. Ser Edvard Grej, pismo pukovniku E. M. Hausu, 22. septembar 1915; Arthur S. Link, *Woodrow Wilson, Revolution, War, and Piece* (Harlan Davidson, Arlington Hajts, Ilinois, 1979), str. 74.
6. Vudro Vilson, govor u Društvu za jačanje mira, 27. maj 1916; Arthur S. Link, urednik, *The Papers of Woodrow Wilson* (Princeton University Press, Prinston, Nju Džerzi, 1966), 37, str. 113.
7. Vudro Vilson, govor u Senatu, 22. januara 1917; *ibid*, 40, str. 539.
8. Arthur S. Link, *Wilson the Diplomatist* (Johns Hopkins Press, Baltimor, 1957), str. 100.
9. *Ibid*, str. 100 i dalje.
10. Vudro Vilson, govor na zajedničkoj sednici oba doma Kongresa, 8. januara 1918; Link, urednik, *Papers of Woodrow Wilson*, 45, str. 538.
11. Vudro Vilson, govor u Gradskoj većnici u Londonu, 28. decembra 1918; *ibid*, 53, str. 532.
12. Vilson, govor u Senatu, 22. januara 1917; *ibid*, 40, str. 536.
13. Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936-1939* (Frank Cass, London, 1977), str. 4.
14. André Tardieu, *The Truth About the Treaty* (Bobbs-Merrill, Indijanopolis, 1921), str. 165.
15. Vilsonov savetnik Dejvid Hanter Miler, 19. mart 1919; David Hunter Miller, *The Drafting of the Covenant* (G. Putnam's Sons, Njujork/London, 1928), I, str. 300.
16. Tardieu, *Truth About the Treaty*, str. 173.
17. Tardje; *ibid*, str. 174-175.
18. Boumanov memorandum od 10. decembra 1918; Charles Seymor, urednik, *The Intimate Papers of Colonel House* (Hougton Mifflin, Boston/Njujork, 1926-28), 4, str. 280-281.
19. Seth P. Tillmann, *Anglo-American Relations at the Paris Peace Conference of 1919* (Princeton University Press, Prinston, Nju Džerzi, 1961), str. 133.
20. Govor Vudroa Vilsona na Trećoj plenarnoj sednici Konferencije mira u Parizu, 14. februara 1919; Link, urednik, *Papers of Woodrow Wilson*, 55, str. 175.
21. Boumanov memorandum; Seymour, urednik, *Intimate Papers*, str. 281.
22. Tillman, *Anglo-American Relations*, str. 126.
23. Vilsonov savetnik Dejvid Hanter Miler; Miller, *Drafting of the Covenant*, 1, str. 49.
24. Paul Birdsall, *Versailles Twenty Years After* (Reynal & Hitchcock, Njujork, 1941), str. 128.
25. Miller, *Drafting of the Covenant*, 1, str. 216.
26. *Ibid*, 2, str. 727.

27. Tardieu, *Truth About the Treaty*, str. 160.

28. *Ibid*, str. 202.

29. *Ibid*, str. 204.

30. Hausov dnevnik, 27. mart 1919; Seymour, urednik, *Intimate Papers*, 4, str. 395.

31. Sir Charles Webster, *The Congress of Vienna* (Bell, London, 1937).

32. Memorandum Lojda Džordža Vudrou Vilsonu od 25. marta 1919; Ray Stannard Baker, *Woodrow Wilson and World Settlement* (Doubleday, Page & Co., Njujork, 1922), III, str. 450.

33. Louis L. Gerson, *Woodrow Wilson and the Rebirth of Poland, 1914-1920* (Yale University Press, Nju Hejvn, Konektikat, 1953), str. 27-28.

34. Harold Nicholson, *Peacemaking 1919* (Constable & Co., London, 1933), str. 187.



DILEME POBEDNIKA

Poštovanje Versajskog mirovnog ugovora zasnivalo se na dvema opštim idejama koje su se uzajamno potirale. Prva je propala zato što je bila suviše dalekosežna, druga zato što je bila suviše nevoljna. Ideja o kolektivnoj bezbednosti bila je suviše opšta da bi se mogla primeniti u okolnostima koje bi najverovatnije mogle da naruše mir; neformalna francusko-engleska saradnja koja ju je zamenila bila je suviše slaba i kolebljiva da bi mogla da odoli jačem nemačkom izazovu. Pre nego što je isteklo pet godina, dve pobeđene sile sastale su se u Rapalu. Sve čvršća saradnja Nemačke i Sovjetskog Saveza predstavljala je glavni udarac versajskom sistemu, mada demokratske zemlje to nisu odmah shvatile stoga što su bile suviše demoralisane.

Na završetku Prvog svetskog rata stara dilema o uticaju etike i interesa na međunarodne odnose bila je, čini se, rešena u korist zakona i etike. Pod uticajem šoka što ga je kataklizma izazvala, mnogi su se nadali boljem svetu koji bi što je moguće više bio oslobođen realpolitike; po opštem mišljenju, upravo je ona desetkovala čitavu jednu mladu generaciju. Amerika je u tom smislu izvršila snažan uticaj, uprkos tome što se povukla u izolaciju. Vilson je Evropi ostavio u nasleđe kurs kojim se uputila u pokušaju da, bez obzira na odsustvo Amerike, očuva stabilnost, ovoga puta pomoću sistema kolektivne bezbednosti, a ne tradicionalnih evropskih saveza i ravnoteže snaga.

Kasnije saveze u kojima je učestvovala (kao što je NATO), Amerika će definisati kao instrumente kolektivne bezbednosti. Međutim, ovaj izraz u početku nije imao to značenje, pošto je ideja o kolektivnoj bezbednosti u osnovi dijametralno suprotna savezništvu. Tradicionalna savezništva bila su usmerena protiv određenih opasnosti i tačno su definisala obaveze određenih grupa zemalja povezanih zajedničkim nacionalnim interesima, ili zajedničkom brigom za bezbednost. Kolektivna bezbednost ne definiše nikakvu određenu pretnju, ne pruža garancije nijednoj pojedinačnoj zemlji, i ne odnosi se diskriminatorski ni prema kome. Ona je teorijski zamišljena kao otpor *svakoj* pretnji miru, bez obzira na to od koga potiče, ili protiv koga je usmerena. Savezništva su uvek pretpostavljala konkretnog potencijalnog neprijatelja; kolektivna bezbednost apstraktno brani međunarodno pravo, gotovo isto onako kao što sudski sistem jedne zemlje pruža oslonac krivičnom zakoniku. Ona ništa više ne pretpostavlja pojedinačnu krivicu nego što to čini krivični zakon koji se primenjuje u nekoj zemlji. U savezništvu, *casus belli* je napad na interese ili na bezbednost zemalja-članica. U sistemu kolektivne bezbednosti *casus belli* je kršenje principa „mirnog" rešavanja sporova za koje su podjednako zainteresovani, kako se pretpostavlja, svi narodi na svetu. Stoga za svaki slučaj ponaosob treba da se formiraju snage iz različitih grupa zemalja čiji je zajednički interes „očuvanje mira".

Cilj jednog savezništva jeste da proizvede obavezu koja mora da bude predvidljivija i preciznija od analize nacionalnog interesa. Sistem kolektivne bezbednosti funkcioniše upravo suprotno. Primenu svojih principa on prepušta tumačenju određenih situacija koje se jave, pri čemu, nenamerno, do izražaja u velikoj meri dolazi trenutno raspoloženje, a time i samovolja pojedinih zemalja.

Sistem kolektivne bezbednosti može da doprinese bezbednosti samo ukoliko sve zemlje – ili bar sve one što su relevantne za kolektivnu bezbednost – dele približno isto mišljenje u vezi s pretnjom, i ako su spremne da pribegnu sili, ili da nametnu odgovarajuće sankcije, bez obzira na poseban nacionalni interes koji imaju u konkretnim slučajevima. Samo pod tim uslovima, svetska organizacija može da primeni sankcije, ili da deluje kao arbitar u međunarodnim sporovima. Septembra 1918, u vreme kada se rat bližio kraju, Vilson je upravo tako predvideo ulogu sistema kolektivne bezbednosti:

> Nacionalni ciljevi se sve više potiskuju, a njihovo mesto zauzima zajednički cilj prosvećenog čovečanstva. Saveti običnih ljudi postali su u svakom pogledu jednostavniji i konkretniji i jedinstveniji od saveta političara koji još uvek imaju utisak da igraju važnu igru u krupne uloge.[1]

Ove reči ukazuju na suštinsku razliku između Vilsonovog i evropskog tumačenja uzroka međunarodnog sukoba. Diplomatija u evropskom stilu pretpostavlja da se nacionalni interesi često sukobljavaju, a u sebi vidi sredstvo za njihovo izmirenje. Vilson je, s druge strane, smatrao da su međunarodni sporovi posledica „zamagljenog mišljenja", a ne izraz stvarnog sukoba interesa. U realpolitici, državnici se zalažu za dovođenje u vezu posebnih i opštih interesa, pri čemu podjednako koriste

i podsticaje i kazne. Po Vilsonovom mišljenju, državnik bi na specifične slučajeve morao da primenjuje univerzalne principe. Štaviše, on često smatra da su državnici uzrok sukoba, stoga što narušavaju čovekovu urođenu sklonost ka harmoniji i guraju je u pravcu nejasnih i sebičnih računica.

Ponašanje većine državnika u Versaju izneverilo je Vilsonova očekivanja. Oni su bez izuzetka isticali svoje nacionalne interese, prepuštajući Vilsonu odbranu zajedničkih ciljeva, budući da njegova zemlja (u evropskom smislu) nije imala nikakav nacionalni interes u pogledu teritorijalnih pitanja. Kada se suoče s realnošću koja ih ne prihvata, proroci nikada ne odustaju, već udvostručavaju svoje napore. Prepreke na koje je naišao u Versaju, Vilsona nisu ni najmanje pokolebale u vezi s mogućnošću da se njegove ideje sprovedu u delo. One su ga, naprotiv, učvrstile u uverenju da su njegovi principi neophodni. On je takođe bio ubeđen da će Društvo naroda i pritisak svetskog javnog mnjenja ispraviti brojne odredbe ugovora koje su se s njima kosile.

U stvari, snagu Vilsonovih ideala najbolje pokazuje njihov uticaj na Veliku Britaniju, kolevku politike ravnoteže snaga. Prema zvaničnom britanskom komentaru Pakta Društva naroda, „najjača i najefikasnija osuda mora da bude ona što je izriče javno mnjenje civilizovanog sveta".[2] Ili, kako je lord Sesil dokazivao u Donjem domu, „ono na šta ćemo se oslanjati biće javno mnjenje... A ako u tom pogledu grešimo, onda je sve pogrešno".[3]

Deluje neverovatno da su sledbenici Pitove, Kaningove, Palmerstonove i Dizraelijeve politike mogli sami da dođu do takvog zaključka. Oni su u početku pristajali na Vilsonovu politiku da bi obezbedili američku podršku u ratu. Međutim, Vilsonovi principi su vremenom uspeli da osvoje britansko javno mnjenje. Dvadesetih i tridesetih godina, sistem kolektivne bezbednosti Britanci više nisu branili samo iz taktičkih razloga. Vilsonizam je stekao jednog iskrenog konvertita.

Kolektivna bezbednost je na kraju pala kao žrtva slabosti svoje glavne postavke – da su sve zemlje podjednako zainteresovane za odupiranje nekom aktu agresije i da su spremne da se izlože istom riziku da bi mu se suprotstavile. Iskustvo je pokazalo da su te pretpostavke bile pogrešne. Nijedan akt agresije u koji je bila uključena neka veća sila nikada nije poražen primenom principa kolektivne bezbednosti, bez obzira na to da li je svetska zajednica odbijala da taj čin proglasi agresijom, ili nije uspela da se složi u vezi s odgovarajućim sankcijama. I kada bi bile primenjene, sankcije su neizbežno odražavale najmanji zajednički imenitelj, često toliko neefikasan da su nanosile više štete nego koristi.

U vreme japanskog osvajanja Mandžurije 1932, Društvo naroda nije posedovalo mehanizam kojim bi sankcionisalo taj čin. Ono je otklonilo taj nedostatak, ali kada se suočilo s italijanskom agresijom na Abisiniju, izglasalo je sankcije – da bi odmah potom, pod parolom „Sve vrste sankcija izuzev rata", odustalo od uskraćivanja isporuka nafte. Kada je Austrija prisilno prisajedinjena Nemačkoj, a Čehoslovačka izgubila slobodu, Društvo naroda uopšte nije reagovalo. Poslednje što je učinilo Društvo naroda – čiji članovi više nisu bili Nemačka, Japan i Italija – bilo je isključenje iz članstva Sovjetskog Saveza zbog napada na Finsku 1939. godine, što nije imalo nikakvog uticaja na sovjetske akcije.

Tokom hladnog rata, ispostavilo se da su Ujedinjene nacije podjednako neefikasne u svakom slučaju koji se odnosio na agresiju neke velike sile, bilo zbog veta komunističkih zemalja u Savetu bezbednosti, bilo zbog nespremnosti manjih zemalja da se izlože riziku zbog pitanja koja ih se nisu direktno doticala. Ujedinjene nacije su bile neefikasne, ili su se držale po strani tokom Berlinske krize i sovjetske intervencije u Mađarskoj, Čehoslovačkoj i Avganistanu. Na kubansku krizu nisu imale nikakav uticaj sve dok dve supersile nisu postigle međusobni sporazum. Amerika je 1950. godine uspela da pokrene autoritet Ujedinjenih nacija protiv Severne Koreje, samo zahvaljujući tome što je sovjetski predstavnik bojkotovao Savet bezbednosti, i što su u Generalnoj skupštini većinu još imale zemlje koje su želele da obezbede američku podršku u slučaju sovjetske agresije u Evropi. Ujedinjene nacije su obezbedile pogodno sastajalište za diplomate i koristan forum za razmenu ideja, a obavile su i značajne tehničke poslove. Međutim, one nisu mogle da ostvare osnovnu pretpostavku kolektivne bezbednosti – sprečavanje rata i pružanje zajedničkog otpora agresiji.

Isto se može reći za funkcionisanje Ujedinjenih nacija čak i u periodu posle hladnog rata. Prilikom Zalivskog rata 1991. godine, Ujedinjene nacije su zaista odobrile američku akciju, mada otpor iračkoj agresiji teško da bi mogao da se shvati kao primena doktrine o kolektivnoj bezbednosti. Ne čekajući na međunarodni konsenzus, Sjedinjene Države su jednostrano poslale jake ekspedicione snage. Druge zemlje su mogle da utiču na američke akcije samo uključivanjem u ono što je u stvari predstavljalo američki poduhvat; one nisu mogle da izbegnu opasnost od sukoba time što bi stavile veto. Pored toga, previranja na domaćoj sceni u Sovjetskom Savezu i Kini podsticale su te dve stalne članice Saveta bezbednosti na očuvanje američke dobre volje. U Zalivskom ratu, kolektivna bezbednost se prizivala ne kao zamena, već kao opravdanje za vodeću američku ulogu.

Ove pouke, naravno, još nisu bile shvaćene u vreme kada je ideja o kolektivnoj bezbednosti tek bila uključena u diplomatiju. Državnici u postversajskom periodu uspeli su da sebe napola ubede da je naoružanje uzrok tenzija, a ne njihov rezultat, kao što su donekle verovali da bi i međunarodni sukobi mogli da se izbegnu ukoliko bi dobra volja zamenila sumnjičavost tradicionalne diplomatije. Uprkos tome što ih je rat emocionalno iscrpeo, evropski političari su morali da shvate da opšta doktrina kolektivne bezbednosti neće funkcionisati – čak i ako prevaziđe sve druge prepreke – sve dok njom nisu obuhvaćene i tri najmoćnije zemlje na svetu: Sjedinjene Države, Nemačka i Sovjetski Savez. Jer, Sjedinjene Države su odbile učlanjenje u Društvo naroda, Nemačkoj je to bilo zabranjeno, dok je Sovjetski Savez, koji je uživao status parije, prezirao tu organizaciju.

Zemlja koja je bila najviše pogođena posleratnim poretkom bila je „pobednička“ Francuska. Tamošnjim političarima je bilo jasno da odredbe Versajskog ugovora neće Nemačku zauvek oslabiti. Posle završetka poslednjeg evropskog sukoba – Krimskog rata 1854–56. godine – pobedničke sile, Velika Britanija i Francuska, uspele su da očuvaju vojne odredbe mirovnog ugovora manje od dvadeset godina. Posle završetka Napoleonovih ratova, Francuska je posle samo tri godine postala punopravni član „Evropskog koncerta“. Posle Versaja, slabljenje Francuske u odno-

su na Nemačku postajalo je sve očiglednije, uprkos tome što se činilo da Francuska u vojnom pogledu dominira Evropom. Vrhovni komandant francuske pobedničke vojske, maršal Ferdinan Foš, bio je u pravu kada je za Versajski ugovor rekao: „Ovo nije mir; ovo je primirje koje će trajati dvadeset godina“.[4]

Godine 1924, štab britanskih kopnenih snaga došao je do istog zaključka, predvidevši da će Nemačka ponovo zaratiti s Velikom Britanijom zbog pitanja koje će „jednostavno biti ponavljanje onoga što nas je uvelo u prošli rat“.[5] Ograničenja koja je nametnuo Versajski ugovor, tvrdi se u tom izveštaju, odložiće nemačko naoružavanje najviše za devet meseci od trenutka kad Nemačka dovoljno politički ojača da zbaci versajske stege – a to će se, prema predviđanju Generalštaba, po svoj prilici dogoditi za deset godina. Isto kao i francuski analitičari, britanski Generalštab je predvideo da će Francuska biti nemoćna ukoliko u međuvremenu ne zaključi vojni savez s nekim „prvorazrednim silama“.

Međutim, jedina dostupna „prvorazredna“ sila bila je Velika Britanija čiji političari nisu prihvatali stavove svojih vojnih savetnika. Njihova politika se umesto toga zasnivala na pogrešnom uverenju da je Francuska već dovoljno snažna i da je savez s Velikom Britanijom poslednje što joj je potrebno. Britanski političari su u demoralisanoj Francuskoj videli potencijalno dominantnu silu kojoj treba stvoriti protivtežu, a u revizionističkoj Nemačkoj oštećenu stranu kojoj je trebalo pružiti ruku pomirenja. Ove pretpostavke – da Francuska poseduje vojnu premoć i da je prema Nemačkoj surovo postupljeno – bile su tačne samo kratko vreme. Međutim, kao premise na kojima se zasnivala dugoročna britanska politika, bile su katastrofalne. Državnici opstaju ili propadaju u zavisnosti od toga koliko razumeju razvoj događaja. Britanski političari u posleratnom periodu nisu uspeli da shvate opasnosti s kojima će se na dugi rok suočiti.

Francuska je očajnički želela vojni savez s Velikom Britanijom, kao nadoknadu za garanciju koja joj je uskraćena kada je američki Senat odbio da ratifikuje Versajski ugovor. Ova želja je naišla na nerazumevanje britanskih političara; oni nikada nisu sklapali vojni savez s najjačom evropskom zemljom, a sada su smatrali da bi Francuska mogla ponovo da uspostavi svoj nekadašnji primat na kontinentu. Godine 1924, Britansko ministarstvo spoljnih poslova je francusku okupaciju Rajnske oblasti definisalo kao „odskočnu dasku za prodor u Srednju Evropu“[6], a ta procena je bila u potpunoj suprotnosti s tadašnjim stanjem svesti u Francuskoj. U tom memorandumu je još pogrešnije shvaćena okupacija Rajnske oblasti – kao zaokruživanje Belgije što „predstavlja direktnu opasnost za Šeldu i Zojdersko jezero, a time i indirektnu opasnost za našu zemlju“.[7] Kako ne bi bio nadmašen u raspirivanju antifrancuskih sumnji, Admiralitet je potegao argument iz vremena ratova za špansko nasleđe, ili Napoleonovih ratova: da Rajnska oblast dominira holandskim i belgijskim lukama, čija kontrola može ozbiljno da ugrozi planove britanske ratne mornarice u slučaju rata s Francuskom.[8]

Nije postojala nikakva nada da bi se ravnoteža snaga u Evropi mogla očuvati, sve dok je Velika Britanija smatrala da joj osnovna opasnost preti od zemlje čija je skoro panična spoljna politika bila usmerena ka sprečavanju novog nemačkog napada. U stvari, donekle u skladu s istorijskim refleksom, mnogi Britanci su na Ne-

mačku počeli da gledaju kao na protivtežu Francuskoj. Na primer, britanski ambasador u Berlinu, vikont D'Abernon, izvestio je da je u engleskom interesu da očuva Nemačku kao protivtežu Francuskoj. „Sve dok Nemačka predstavlja jedinstvenu celinu, u Evropi postoji manja ili veća ravnoteža snaga", napisao je on 1923. godine. Ako bi se Nemačka raspala, Francuska bi stekla „neospornu vojnu i političku prevlast zasnovanu na vojnoj snazi i njenim vojnim savezima".[9] Ovo je bilo prilično tačno, ali nije imalo nikakve veze s događajima s kojima će se britanska diplomatija suočiti u narednim decenijama.

Velika Britanija je imala pravo što je tvrdila, kao što je to uvek činila, da obnavljanje međunarodnog poretka posle pobede zahteva povratak dotadašnjeg neprijatelja u zajednicu naroda. Međutim, ublažavanje nemačkog nezadovoljstva nije moglo da povrati stabilnost sve dok se ravnoteža snaga i dalje neumoljivo pomerala ka Nemačkoj. Francuska i Velika Britanija, čije je jedinstvo bilo neophodno za održavanje poslednjeg ostatka evropske ravnoteže snaga, gledale su jedna na drugu s podozrenjem i nerazumevanjem, dok su stvarne opasnosti za ravnotežu – Nemačka i Sovjetski Savez – smrknuto stajale po strani. Velika Britanija je u ogromnoj meri preuveličavala francusku snagu; Francuska je u ogromnoj meri preuveličavala mogućnost da Versajski ugovor iskoristi kao nadoknadu za svoju sve veću inferiornost u odnosu na Nemačku. Britanska strahovanja od eventualne francuske hegemonije na kontinentu bila su apsurdna; francusko uverenje da može da vodi spoljnu politiku na osnovu toga što će Nemačku držati na kolenima predstavljalo je zavaravanje proisteklo iz očajanja.

Velika Britanija nije prihvatala savez s Francuskom možda najviše zato što su njeni političari u dubini duše smatrali da Versajski ugovor, a naročito rešenje predviđeno za Istočnu Evropu, nisu pravedni, te su stoga strahovali da bi savez s Francuskom, koja je imala paktove s istočnoevropskim zemljama mogao da ih uvuče u sukob iz pogrešnih razloga, radi odbrane pogrešnih zemalja. Opšte mišljenje tog vremena pokazuje stav Lojda Džordža:

> Britanski narod... ne bi bio spreman da se uključi u svađe do kojih bi moglo da dođe zbog Poljske ili Dancinga u Gornjoj Šleziji... Britanski narod oseća da stanovništvo u tom delu Evrope nije stabilno i da je sklono uzbuđenjima; oni bi mogli da otpočnu borbu bilo kada, a na čijoj strani je pravda moglo bi da bude veoma teško da se odredi.[10]

Držeći se tih stavova, britanski političari su razgovore u vezi s mogućim savezom s Francuskom pre svega koristili iz taktičkih razloga, više da bi ublažili francuski pritisak na Nemačku, nego da bi pružili ozbiljan doprinos međunarodnoj bezbednosti.

Francuska je stoga nastavila s beznadežnim pokušajima da spreči jačanje Nemačke; Velika Britanija se trudila da razradi nekakve bezbednosne planove koji bi umirili francuske strahove, a ne bi podrazumevali britansku obavezu. Iz tog kruga se nikako nije moglo izići, budući da Velika Britanija sebe nije mogla da natera da

Francuskoj pruži jedino uverenje koje bi moglo da dovede do ležernije i pomirljivije francuske spoljne politike prema Nemačkoj – konkretan vojni savez.

Shvativši 1922. godine da britanski Parlament nikada neće pristati na neku formalnu vojnu obavezu, predsednik francuske vlade Brijan je ponovo posegnuo za presedanom kakav je predstavljao „Srdačni sporazum" iz 1904. godine – englesko-francuskom diplomatskom saradnjom bez vojnih klauzula. Međutim, Velika Britanija je 1904. smatrala da je ugrožavaju izgradnja ratne flote i stalno izazivanje od strane Nemačke. Dvadesetih godina je od Nemačke strahovala manje nego od Francuske, čije je držanje pogrešno pripisivala aroganciji, a ne strahu. Velika Britanija je nevoljno prihvatila Brijanov predlog, a njen stvarni motiv da to učini pokazuje jedna cinična zabeleška sa sednice Vlade, koja je savez s Francuskom pravdala kao sredstvo za učvršćivanje britanskih odnosa s Nemačkom:

> Nemačka je za nas najznačajnija zemlja u Evropi ne samo zbog naše trgovine, već i stoga što predstavlja ključ za rešenje situacije u Rusiji. Pomažući Nemačku mi bismo u sadašnjim okolnostima mogli da se izložimo optužbi da napuštamo Francusku, ali ako Francuska postane naš saveznik, takva optužba neće biti moguća.[11]

Da li stoga što je osetio britansku neodlučnost, ili zato što je jednostavno smatrao da je sporazum suviše neodređen, francuski predsednik Aleksandar Mileran je odbio Brijanov plan, zbog čega je ovaj podneo ostavku.

Frustrirana zbog pokušaja da uspostavi tradicionalni savez s Britanijom, Francuska je potom pokušala da isto postigne preko Društva naroda i u tom smislu je pripremila tačnu definiciju agresije. Suprotstavljanje tako shvaćenoj agresiji obavezivalo bi Društvo naroda, koje bi se time pretvorilo u savezništvo na svetskom nivou. Septembra 1923. godine, na insistiranje Francuske i Velike Britanije, Savet Društva naroda izradio je opšti sporazum o uzajamnoj pomoći. U slučaju sukoba, Savet bi bio ovlašćen da utvrdi koja je zemlja agresor, a koja žrtva. Svaka članica Društva bi potom bila obavezna da pomogne žrtvi, ako je neophodno i silom, na kontinentu na kojem se ta zemlja potpisnica nalazi (ovo objašnjenje bilo je dodato kako bi se izbegla obaveza Društva da pruža pomoć u sukobima u kolonijama). Budući da na osnovu doktrine o kolektivnoj bezbednosti obaveze proističu iz opštih razloga, a ne iz nacionalnih interesa, ovaj sporazum je podrazumevao da žrtva, da bi imala pravo na pomoć, prethodno mora da potpiše sporazum o razoružanju koji će Društvo odobriti, a potom da prema utvrđenom planu smanji svoje oružane snage.

Imajući u vidu da je žrtva obično slabija strana, sporazum Društva naroda o uzajamnoj pomoći u stvari je pružao podsticaj za agresiju, time što je od slabije strane tražio da samu sebe dovede u još gori položaj. Predlogom da se međunarodni poredak ubuduće brani u ime onih što su se temeljno razoružali, a ne u ime vitalnih nacionalnih interesa, zvučao je prilično apsurdno. Štaviše, imajući u vidu da su možda bile potrebne godine da bi se u okviru opšteg sporazuma o razoružanju postigao dogovor o planovima za smanjenje naoružanja, taj sporazum je stvarao ogro-

man prazan prostor. Kako je obaveza Društva naroda da pruži otpor bila odložena za daleku i neodređenu budućnost, Francuska je, kao i svaka druga ugrožena zemlja, morala sama da se suoči s opasnostima.

Uprkos klauzuli o izuzeću, taj sporazum nije stekao podršku. Sjedinjene Države i Sovjetski Savez odbili su da ga uzmu u razmatranje. Mišljenje Nemačke nije se ni tražilo. Čim je postalo jasno da bi predloženi sporazum primorao Veliku Britaniju, koja je imala kolonije na svim kontinentima, da pomaže žrtvi svake agresije u svim delovima sveta, laburistički predsednik vlade Ramzi Makdonald je takođe osetio obavezu da izjavi kako Velika Britanija ne može da prihvati sporazum, bez obzira na to što je učestvovala u izradi njegovog nacrta.

Francuski pokušaji da se obezbedi u međuvremenu su se pretvorili u opsesiju. Ne samo što se nije mirila s pomišlju da je taj trud uzaludan, već nije napuštala ni traganje za kriterijumima koji bi bili kompatibilni sa sistemom kolektivne bezbednosti, posebno stoga što je britanska vlada na čijem čelu se nalazio Ramzi Makdonald veoma čvrsto podržavala taj sistem, kao i razoružanje – tzv. progresivne ideje Društva naroda. Konačno, Makdonald i novi francuski predsednik vlade Eduar Erio ponudili su varijantu prethodnog predloga. Ženevski protokol iz 1924. godine predviđao je arbitražu Društva naroda u svim međunarodnim sporovima i uspostavljanje tri kriterijuma za opštu obavezu pružanja pomoći žrtvama agresije: odbijanje agresora da omogući Savetu da reši spor mirnim putem; neprihvatanje agresora da prepusti rešavanje spora sudu ili arbitraži; i, naravno, učešće žrtve u planu za opšte razoružanje. Protiv tako definisanog agresora, svaka zemlja potpisnica bila je obavezna da svim sredstvima pomogne žrtvi.[12]

Ženevski protokol je, međutim, propao iz istog razloga kao i sporazum o uzajamnoj pomoći, uostalom kao i svi ostali planovi koji su se dvadesetih godina predlagali u vezi s kolektivnom bezbednošću. On je po mišljenju Velike Britanije išao suviše daleko, dok je za Francusku bio nedovoljan. Velika Britanija ga je predložila kako bi navela Francusku na razoružanje, a ne zato da bi sebi nametnula dodatnu odbrambenu obavezu. Francuska je taj protokol prihvatala prvenstveno kao obavezu za pružanje uzajamne pomoći, dok je za razoružanje bila zainteresovana tek na drugom mestu – ukoliko je uopšte i bila. Da bi podvukle beskorisnost tog poduhvata, Sjedinjene Države su objavile da neće poštovati Ženevski protokol, niti pristati na bilo kakvo uplitanje u svoju trgovinu, koje bi predvidele njegove odredbe. Na upozorenje vojnih stručnjaka da bi ovaj protokol opasno opteretio britanske snage, Kabinet ga je početkom 1925. godine povukao iz procedure.

Situacija je bila apsurdna. Odupiranje agresiji zavisilo je od prethodnog razoružavanja žrtve, dok je legitimitet uskraćen geopolitičkim i strateškim razlozima zbog kojih su zemlje vekovima otpočinjale ratove. U skladu s tim pristupom, Velika Britanija bi Belgiju branila zato što se razoružala, a ne zbog njenog vitalnog strateškog značaja. Posle višemesečnih pregovora, demokratske zemlje nisu postigle nikakav uspeh u vezi s razoružanjem i kolektivnom bezbednošću. Tendencija ideje o kolektivnoj bezbednosti da agresiju pretoči u apstraktan pravni problem – umesto da u razmatranje uzme bilo kakvu određenu opasnost, ili obavezu – nije pružila osećaj sigurnosti već je podstakla strahove.

Velika Britanija se strasno zalagala za ideju kolektivne bezbednosti očigledno zato što je smatrala da je taj sistem manje obavezujući od bilo kakvog tradicionalnog saveza. Stoga je Kabinet uložio mnogo truda u pronalaženje velikog broja formula za postizanje kolektivne bezbednosti, dok je zvanični savez s Francuskom odbijao još punih 15 godina, sve do samog predvečerja rata. Prema ovim dvema mogućnostima, Britanija svakako ne bi zauzela tako različit stav da na obaveze proistekle iz sistema kolektivne bezbednosti nije gledala kao na nešto što će manje verovatno morati da ispoštuje, ili lakše da izbegne, nego obaveze proistekle iz savezništava.

Najmudriji potez bi bio da su saveznici dobrovoljno rasteretili Nemačku najtežih odredbi Versajskog ugovora i da je uspostavljen čvrst francusko-britanski savez. To je Vinston Čerčil imao na umu kada se zalagao za savez s Francuskom „ako (samo ako) u potpunosti promeni svoj stav prema Nemačkoj i iskreno prihvati britansku politiku zasnovanu na prijateljskim odnosima i pružanju pomoći toj zemlji".[13] Međutim, takvu politiku niko nije dosledno sprovodio. Francuski političari su se suviše plašili i Nemačke i sopstvenog, izrazito antinemački nastrojenog javnog mnjenja, a britanski političari su bili suviše sumnjičavi u odnosu na francuske namere.

Odredbe Versajskog ugovora u vezi s razoružanjem još više su produbile jaz između Engleske i Francuske. One su, paradoksalno, olakšale nemačko nastojanje da uspostavi vojni paritet što joj je, s obzirom na slabost Istočne Evrope, omogućilo da na duži rok ostvari geopolitičku prednost. Propustivši da stvore mehanizme za verifikaciju odredbi o razoružanju, saveznici su samo dodatno iskomplikovali situaciju. U pismu pukovniku Hausu, glavni francuski pregovarač Andre Tardje je, još 1919. godine, predvideo da će propust da se uspostavi verifikacioni mehanizam ometati primenu klauzula o razoružanju iz Ugovora:

> ...stvoren je slab, opasan i apsurdan instrument... Da li će Društvo naroda reći Nemačkoj: „Dokažite da su moje informacije pogrešne", ili čak „Želimo da proverimo". Ali u tom slučaju ono bi se pozivalo na pravo da nadgleda, a Nemačka bi odgovorila: „S kojim pravom?"

To bi Nemačka odgovorila i imala bi pravo to da odgovori ukoliko je Ugovor ne primora da prizna pravo na verifikaciju.[14]

U to vreme, kada proučavanje kontrole naoružanja još nije postalo akademsko pitanje, niko nije video ništa neobično u tome što se od Nemačke traži da verifikuje sopstveno razoružanje. Osnovana je, naravno, Saveznička vojna kontrolna komisija. Međutim, ona nije bila ovlašćena da samostalno sprovodi inspekciju; mogla je samo od nemačke vlade da traži obaveštenja u vezi s prekršajima – što baš nije bila sigurna procedura. Komisija je raspuštena 1926. godine, a verifikacija nemačkog poštovanja Versajskog ugovora prepuštena je savezničkim obaveštajnim službama. Nije nikakvo čudo što su odredbe o razoružanju masovno kršene još mnogo pre nego što je Hitler direktno odbio da ih se pridržava.

Nemci su na političkom nivou vešto insistirali na opštem razoružanju koje je predviđao Versajski ugovor i u okviru kojeg je njihovo vlastito razoružanje trebalo da predstavlja prvu fazu. Kako je vreme prolazilo, oni su uspeli da pridobiju Veliku Britaniju za tu ideju, a tu podršku su potom koristili za pravdanje neispunjavanja drugih odredbi. Da bi izvršila pritisak na Francusku, Velika Britanija je najavila drastično smanjenje sopstvenih kopnenih snaga (od kojih nikada nije zavisila britanska bezbednost), ali ne i svoje ratne mornarice (od koje, svakako, jeste). Francuska bezbednost je, s druge strane, u potpunosti zavisila od stajaće vojske koja je morala da bude značajno veća od nemačke, s obzirom na to da je Nemačka bila superiorna kako u pogledu industrijskog potencijala tako i po broju stanovnika. Praktična posledica pritiska u cilju promene te ravnoteže – putem naoružavanja Nemačke ili razoružavanja Francuske – predstavljala bi promenu rezultata postignutih u ratu. Do Hitlerovog dolaska na vlast već je bilo potpuno jasno da će odredbe Versajskog ugovora o razoružanju biti poništene, te da će Nemačka zahvaljujući tome ostvariti očiglednu geopolitičku prednost.

Reparacije su predstavljale dodatno seme razdora između Francuske i Velike Britanije. Sve do zaključenja Versajskog ugovora, samo se po sebi podrazumevalo da pobeđeni plaća ratnu štetu. Posle Francusko-pruskog rata 1870. godine, Nemačka nije osećala potrebu da se poziva na bilo koji princip, osim na pobedu, kada je Francuskoj nametnula plaćanje ratne štete; to nije učinila ni 1918. kada je, u okviru mirovnog ugovora sklopljenog u Brest-Litovsku, Rusiji ispostavila ogroman račun za reparacije.

Pa ipak, u novom svetskom poretku nastalom posle Versaja, saveznici su počeli da veruju da reparacije zahtevaju i moralno opravdanje. Pronašli su ga u članu 231, odnosno u „Klauzuli o ratnoj krivici", o kojoj je bilo reči u prethodnoj glavi. Ta klauzula, kojoj se Nemačka žestoko protivila, poništila je već ionako slab podsticaj za uspostavljanje saradnje.

Jedan od neverovatnih aspekata Versajskog ugovora bilo je to što su njegovi sastavljači u njega uključili i jednu tako uvredljivu, konkretnu klauzulu o krivici za rat, a da nisu utvrdili tačan iznos reparacija. Utvrđivanje te cifre ostavljeno je budućim stručnim komisijama, stoga što je iznos koji je javno mnjenje u savezničkim zemljama očekivalo bio tako preteran, da ne samo što se Vilson s njim ne bi složio, već ga ne bi podržala nikakva ozbiljna analiza finansijskih stručnjaka.

Time su se reparacije, isto kao i razoružanje, pretvorile u oružje u rukama nemačkih revizionista; stručnjaci su sve više sumnjali ne samo u moralnost već i u mogućnost naplate tih potraživanja. Najbolji primer za to predstavlja knjiga Džona Majnarda Kejnza *Rasprava o ekonomskim posledicama mira*.[15] Konačno, što vreme više protiče, pregovaračka pozicija pobednika sve više slabi. Ono što se ne postigne u trenutku šoka zbog poraza, sve teže se postiže kasnije, a tu pouku će Amerika izvući iz primera Iraka, po okončanju Zalivskog rata 1991. godine.

Tek 1921 – dve godine posle potpisivanja Versajskog ugovora – konačno je utvrđen iznos reparacija. Cifra je bila apsurdno visoka: 132 milijarde nemačkih maraka u zlatu (oko 40 milijardi dolara, što približno odgovara sadašnjoj vrednosti od 323 milijarde dolara). To je predstavljalo dug koji bi Nemačka otplaćivala do kraja

veka. Nemačka je, kao što se moglo i predvideti, tvrdila da je bankrot; čak i da je međunarodni finansijski sistem mogao da podnese teret tako ogromnog transfera sredstava, nijedna demokratska vlada u Nemačkoj ne bi preživela prihvatanje toli-kog duga.

U leto 1921. godine, Nemačka je platila prvu ratu reparacija u iznosu od jedne milijarde maraka (250 miliona dolara). Međutim, to je učinila štampajući papirni novac i prodajući ga za stranu valutu na otvorenom tržištu – drugim rečima, povećavajući iznos novčanica u opticaju sve dok više nikakav značajan transfer sredstava nije mogao da se obavlja. Krajem 1922. godine, Nemačka je zatražila četvorogodišnje odlaganje roka plaćanja reparacija.

U međuvremenu, malodušnost koju je sa sobom doneo međunarodni poredak nastao u Versaju, posebno u Francuskoj, njegovom glavnom stubu u Evropi, sve više je uzimala maha. Nije postojao nikakav instrument prinude kojim bi se mogla naplatiti ratna šteta, niti bilo kakav verifikacioni instrument za kontrolu razoružanja. Imajući u vidu da u vezi s tim pitanjem Francuska i Velika Britanija nisu uspele da usaglase stavove, da je Nemačka bila nezadovoljna, a da su Sjedinjene Države i Sovjetski Savez bili van igre, Versaj je u stvari izazvao nešto što je više ličilo na međunarodni gerilski rat, nego na svetski poredak. Četiri godine posle savezničke pobede, nemačka pregovaračka pozicija postala je jača od francuske. U takvoj atmosferi, britanski premijer Lojd Džordž sazvao je međunarodnu konferenciju koja je održana aprila 1922. godine u Đenovi. Bio je to razuman pokušaj da se razmotre reparacije, ratni dugovi i oporavak Evrope u celini, sličan onome što će naredna generacija učiniti u okviru Maršalovog plana. S obzirom na to da je bilo nemoguće postići privredni oporavak Evrope ukoliko dve najveće zemlje na kontinentu (koje su takođe bile i glavni dužnici) budu isključene, prvi put po okončanju rata, na jedan međunarodni skup pozvane su parije evropske diplomatije – Nemačka i Sovjetski Savez. Tom prilikom, međutim, nije uspostavljen međunarodni poredak kakvom se Lojd Džordž nadao, već je „otpadnicima" pružena prilika da se zbliže.

Još od vremena Francuske revolucije, na horizontu evropske diplomatije nije se pojavilo ništa što bi makar izdaleka ličilo na Sovjetski Savez. Prvi put posle više od sto godina, jedna zemlja se zvanično posvetila zbacivanju utvrđenog poretka. Francuski revolucionari su se borili da promene karakter države; boljševici su otišli korak dalje i predložili potpuno ukidanje države. Po Lenjinovim rečima, jednom kada država odumre, više neće biti potrebe ni za diplomatijom ni za spoljnom politikom.

U početku, ovaj stav je stvarao probleme i boljševicima i onima sa kojima su morali da dolaze u kontakt. Prvi boljševici su razradili teoriju o klasnoj borbi i imperijalizmu kao uzrocima rata. Međutim, oni se nikada nisu bavili pitanjem kako da se postave prema drugim suverenim državama. Bili su sigurni da će za nekoliko meseci posle njihove pobede u Rusiji buknuti svetska revolucija; najveći pesimisti među njima smatrali su da će do toga doći tek za pet godina. Prvi sovjetski komesar spoljnih poslova, Lav Trocki, bio je, po sopstvenom mišljenju, tek nešto više od činovnika koji će, da bi diskreditovao kapitaliste, objaviti razne tajne sporazume kojima su predlagali međusobnu podelu plena. Svoje zaduženje je definisao kao „ob-

javljivanje nekoliko revolucionarnih proklamacija narodima sveta posle čega može da se zatvori radnja".[16] Niko od prvih komunističkih vođa nije mislio da jedna komunistička država može decenijama da koegzistira s kapitalističkim zemljama. Budući da se očekivalo da će za samo nekoliko meseci ili godina država u potpunosti nestati, glavni zadatak sovjetske spoljne politike u početku bio je, kako se veruje, podsticanje svetske revolucije, a ne uređivanje odnosa među državama.

S obzirom na takve okolnosti, bilo je razumljivo što je Sovjetski Savez bio isključen iz mirovne konferencije u Versaju. Saveznike nije ništa podsticalo da u svoje pregovore uključe zemlju koja je već sklopila separatni mir s Nemačkom, i čiji su agenti pokušavali da sruše njihove vlade. S druge strane, ni Lenjin ni njegovi saradnici nisu imali nikakvu želju da se uključe u međunarodni poredak koji su želeli da unište.

Beskrajne interne rasprave nisu mogle da pripreme boljševike za ratno stanje koje su u stvari nasledili. Oni nisu imali nikakav mirovni plan, pošto svoju zemlju nisu shvatali kao državu, već kao ideju. Zato su se ponašali kao da završetak rata i izazivanje revolucije u Evropi predstavlja deo istog procesa. Njihov prvi spoljnopolitički dekret, objavljen sutradan po izbijanju revolucije 1917. godine, bio je tzv. Dekret o miru – poziv vladama i narodima sveta da uspostave ono što su nazvali – demokratskim mirom.[17]

Boljševička iluzija brzo je srušena. Nemačka Vrhovna komanda je prihvatila pregovore o miru u Brest-Litovsku i trenutno uspostavljanje primirja. Trocki je u početku zamišljao da će kao pregovaračko oružje moći da iskoristi pretnju svetskom revolucijom, te se postavio kao neka vrsta zastupnika svetskog proletarijata. Na njegovu nesreću, nemački pregovarač bio je general pobedničke vojske, a ne filozof. U skladu s odnosom snaga, Maks Hofman, vrhovni komandant nemačkih snaga na Istočnom frontu, predložio je, januara 1918, surove uslove za uspostavljanje mira. On je zahtevao aneksiju cele baltičke oblasti, deo Belorusije, faktički protektorat nad nezavisnom Ukrajinom i ogromne reparacije. Kada mu je oklevanje Trockog dosadilo, Hofman je na kraju izneo kartu na kojoj su širokom plavom linijom bili obeleženi nemački zahtevi i jasno je stavio do znanja da se iza te linije neće povući sve dok Rusija ne izvrši demobilizaciju – drugim rečima, dok potpuno ne položi oružje.

Hofmanov ultimatum je izazvao prvu značajnu komunističku debatu o spoljnoj politici koja je započela januara 1918. godine. Uz Staljinovu podršku, Lenjin se zalagao za uspostavljanje mira, dok se Buharin zalagao za revolucionarni rat. Lenjin je tvrdio da će Rusija, ukoliko revolucija u Nemačkoj ne izbije ili propadne, pretrpeti „užasan poraz", iz kojeg će proisteći još nepovoljniji „mir koji štaviše neće zaključiti socijalistička vlada već neka druga... S obzirom na takvu situaciju, dovođenje u pitanje sudbine socijalističke revolucije koja je otpočela u Rusiji, time što bi se oslonili na mogućnost da će u bliskoj budućnosti izbiti revolucija u Nemačkoj, predstavljalo bi apsolutno nedopustivu taktiku".[18] Govoreći u prilog diplomatije zasnovane na ideologiji, Trocki se zalagao za politiku „ni rata ni mira".[19] Međutim, slabija strana može da igra na kartu dobijanja na vremenu samo s protivnikom koji smatra da pregovori poseduju sopstvenu logiku u skladu s kojom se odvijaju. Ovom

iluzijom su se posebno zavaravale Sjedinjene Države, ali s Nemcima to nije bio slučaj. Kada se Trocki vratio s uputstvima da se drži politike ni rata ni mira, i kada je jednostrano objavio da je rat završen, Nemci su obnovili vojne operacije. Suočeni s potpunim porazom, Lenjin i njegovi saradnici su pristali na Hofmanove uslove i potpisali mirovni ugovor u Brest-Litovsku, i time prihvatili koegzistenciju s imperijalnom Nemačkom.

Sovjeti će se tokom narednih šezdeset godina povremeno pozivati na princip koegzistencije, a reakcije ostalih aktera uvek će biti iste: demokratske zemlje će sovjetsko izjašnjavanje za miroljubivu koegzistenciju svaki put pozdraviti kao znak prelaska na trajnu politiku mira. S druge strane, komunisti su periode miroljubive koegzistencije uvek opravdavali time što odnos snaga ne omogućava konfrontaciju. Očiglednu posledicu različitih stavova predstavljala je promena boljševičkog opredeljenja za miroljubivu koegzistenciju, do koje je dolazilo paralelno s promenama odnosa. Lenjin je smatrao da koegzistenciju s kapitalističkim neprijateljem diktira realnost:

> Zaključujući separatni mir, mi se u najvećoj mogućoj meri *za trenutak* oslobađamo ratovanja s oba zaraćena imperijalistička tabora; koristeći njihovo neprijateljstvo, mi koristimo rat koji otežava njihov sporazum u odnosu na nas.[20]

Takva politika je svoju kulminaciju, naravno, doživela 1939. godine, kada su Hitler i Staljin sklopili pakt. Eventualne nedoslednosti lako su se objašnjavale. „Mi smo ubeđeni", rekao je jedan komunistički državnik, „da najdoslednija socijalistička politika može da se pomiri s najsuvljim realizmom i najrazboritijim pragmatizmom".[21]

Prvi korak u priznavanju potrebe za vođenjem tradicionalnije politike prema Zapadu, sovjetska politika je konačno načinila 1920. godine, kada je komesar spoljnih poslova, Georgij Čičerin, rekao:

> Možda postoje razlike u mišljenjima o tome koliko će kapitalistički poredak trajati, ali sada kapitalistički sistem postoji i stoga se mora pronaći *modus vivendi*...[22]

Uprkos revolucionarnoj retorici, kao dominantan sovjetski cilj na kraju se iskristalisao nacionalni interes koji je uzdignut do socijalističke istine, isto onako kao što je dugo predstavljao okosnicu kapitalističkih država. Opstanak je postao neposredan cilj, a koegzistencija taktika.

Međutim, ta socijalistička država se ubrzo suočila s još jednom vojnom pretnjom kada ju je aprila 1920. godine napala Poljska. Pre nego što su pretrpele poraz, poljske snage su stigle skoro do Kijeva. Kada se Crvena armija, goneći ih, približila Varšavi, umešali su se zapadni saveznici koji su zahtevali kraj ofanzive i uspostavljanje mira. Britanski ministar spoljnih poslova, lord Kerzon, predložio je razgraničenje Poljske i Rusije koje su Sovjeti bili spremni da prihvate. Međutim, Poljska

je to odbila, a konačno rešenje je prihvatilo predratne vojne granice koje su se nalazile mnogo istočnije od onih što je predložio Kerzon.

Poljska je time uspela da poveća antagonizam u odnosu na svoja dva istorijska neprijatelja – Nemačku od koje je uzela Gornju Šleziju i tzv. „Poljski koridor", i Sovjetski Savez od kojeg je oduzela teritorije istočno od tzv. „Kerzonove linije". Kada se dim razišao, Sovjetski Savez se konačno oslobodio ratova i revolucije, ali je to platio gubitkom većeg dela teritorija što su ih carevi osvajali u Baltiku, Finskoj, Poljskoj, Besarabiji i duž turske granice. Do 1923. godine, Moskva je ponovo uspostavila vlast u Ukrajini i Gruziji, koje su se tokom revolucije otcepile od Ruske Carevine, što mnogi savremeni ruski političari nikada nisu zaboravili.

Da bi učvrstio vlast u zemlji, Sovjetski Savez je morao da uspostavi pragmatičan kompromis između revolucionarnih pohoda i realpolitike, između proklamovanja svetske revolucije i postizanja miroljubive koegzistencije. Mada se odlučio da svetsku revoluciju odloži, Sovjetski Savez je bio daleko od toga da podržava postojeći poredak. On je u miru video mogućnost da kapitaliste okrene jedne protiv drugih. Poseban cilj bila je Nemačka, koja je oduvek igrala glavnu ulogu u sovjetskim mislima i ruskim osećanjima. Decembra 1920. godine, Lenjin je ovako objasnio sovjetsku strategiju:

> Naše postojanje zavisi najpre od postojanja radikalnog razlaza u taboru imperijalističkih sila i drugo, od činjenice da su pobeda Antante i Versajski ugovor ogroman deo nemačkog naroda doveli u neizdržljiv položaj... Nemačka buržoaska vlada patološki mrzi boljševike, ali interesi međunarodne situacije guraju je mimo volje ka miru sa Sovjetskom Rusijom.[23]

Nemačka je dolazila do istog zaključka. U vreme Rusko-poljskog rata, general Hans fon Zekt, tvorac posleratne nemačke vojske, napisao je:

> Sadašnja poljska država je tvorevina Antante. Ona treba da zameni pritisak koji je na istočnu granicu Nemačke nekad vršila Rusija. Rat Sovjetske Rusije s Poljskom ne pogađa samo Poljsku, već iznad svega Antantu – Francusku i Britaniju. Ukoliko bi Poljska propala, srušila bi se versajska građevina. Iz ovoga jasno proističe da u nemačkom interesu apsolutno nije nikakvo pružanje pomoći Poljskoj u ratu s Rusijom.[24]

Fon Zektov stav je potvrdio strahovanje koje je lord Balfur izrazio nekoliko godina ranije (navedeno u prethodnoj glavi) – da je Poljska pružila Rusiji i Nemačkoj zajedničkog neprijatelja i onemogućila da jedna drugu dovode u ravnotežu, kao što su to činile tokom celog XIX veka. Versajski poredak nije suočio Nemačku s Antantom, već s mnoštvom država; među svima njima postojale su veće ili manje nesuglasice, kao što su i sve one zajedno bile trn u oku Sovjetskom Savezu koji je, slično Nemačkoj, smatrao da je u teritorijalnom pogledu oštećen. Kada će dvoje „prokaženih" udružiti svoje nezadovoljstvo postalo je samo pitanje vremena.

Prilika se ukazala 1922. godine u Rapalu, italijanskom primorskom gradiću u okolini Đenove, gde je Lojd Džordž organizovao međunarodnu konferenciju. Paradoksalno je to što je približavanje Nemačke i Sovjetskog Saveza omogućilo baš stalno cenjkanje oko reparacija, koje je trajalo još od potpisivanja Versajskog ugovora i intenziviralo se pošto su saveznici ispostavili svoj račun, a Nemačka objavila da nije sposobna da ga izmiri.

Glavnu prepreku za uspeh konferencije predstavljala je činjenica da Lojd Džordž nije posedovao ni moć ni mudrost s kojom će svoj program obnove kasnije pokrenuti državni sekretar Džordž Maršal. U poslednjem trenutku, Francuska je odbila da se u dnevni red uvrsti pitanje reparacija, strahujući, pokazalo se s pravom, da će se na nju izvršiti pritisak kako bi smanjila ukupno potraživanje. Francuskoj je, izgleda, više od svega bilo stalo da se njeno neostvarljivo, mada međunarodno priznato, potraživanje svede na neki prihvatljiv kompromis. Nemačka je tražila moratorijum na plaćanje reparacija. Sovjeti su se pribojavali mogućnosti da saveznici pokušaju da iziđu iz ćorsokaka tako što će dugove carske Rusije vezati za nemačke reparacije, zbog čega bi se od Sovjetskog Saveza tražilo da prizna stare dugove i sâm plaća nemačku ratnu štetu. Član 116 Versajskog ugovora ostavio je otvorenom upravo tu mogućnost.

Sovjetska vlast nije ništa više nameravala da prizna dugove carske Rusije nego što je priznavala britanska i francuska finansijska potraživanja. Ona takođe nije bila spremna da uključivanjem u reparacionu vrtešku svom, ionako podužem, spisku neprijatelja pridoda Nemačku. Kako bi onemogućila da se to pitanje na konferenciji u Đenovi reši na štetu Sovjetskog Saveza, Moskva je predložila da pre njenog održavanja „otpadnici" uspostave diplomatske odnose i da se uzajamno odreknu bilo kakvih potraživanja. Ne želeći da bude prva evropska zemlja koja će da uspostavi diplomatske odnose sa Sovjetskim Savezom i time eventualno ugrozi svoje izglede za smanjenje visine ratne štete, Nemačka je izbegavala da odgovori na ponudu. Taj predlog je ostao na stolu sve dok razvoj događaja u Đenovi nije izazvao promenu stava.

Sovjetski komesar spoljnih poslova, Georgij Čičerin – strastveni pristalica boljševizma, iako po rođenju aristokrata – u Đenovi nije propustio mogućnost da svoja revolucionarna ubeđenja stavi u službu realpolitike. Dajući praktičnoj saradnji prioritet u odnosu na ideološke potrebe, Čičerin je tom prilikom objavio „miroljubivu koegzistenciju":

> ...Ruska delegacija shvata da u sadašnjem istorijskom trenutku, koji dozvoljava paralelno postojanje starog društvenog ustrojstva i novog poretka u nastajanju, opšta ekonomska osnova neizostavno zahteva ekonomsku saradnju među državama koje predstavljaju ova dva sistema svojinskih odnosa.[25]

Istovremeno, Čičerin je uz poziv na saradnju izneo i predloge koji su bili dobro smišljeni kako bi uvećali zabunu među demokratskim zemljama. Predložio je dnevni red koji je bio toliko obiman da demokratske vlade nisu mogle ni da ga primene ni da ga ignorišu – a ta taktika će postati opšte mesto sovjetske diplomatije.

Dnevni red je obuhvatao eliminisanje oružja za masovno uništavanje, svetsku ekonomsku konferenciju i međunarodnu kontrolu svih vodenih puteva. To je učinio u cilju mobilisanja zapadnog javnog mnjenja i sticanja reputacije da se Moskva zalaže za miroljubivi internacionalizam, što bi demokratskim zemljama otežalo organizovanje antikomunističkog pohoda čija je mogućnost predstavljala noćnu moru Kremlja.

Čičerin je u Đenovi bio autsajder, mada ne veći od članova nemačke delegacije. Zapadni saveznici i dalje nisu bili svesni iskušenja u koja su dovodili i Nemačku i Sovjetski Savez time što su se pretvarali da dve najmoćnije evropske zemlje jednostavno mogu da se ignorišu. Lojd Džordž je odbio tri pokušaja nemačkog kancelara i njegovog ministra spoljnih poslova da s njim zakažu sastanak. Istovremeno, Francuska je predložila da se održe privatne konsultacije s Velikom Britanijom i Sovjetskim Savezom iz kojih bi Nemačka bila isključena. Cilj tih konsultacija bilo je obnavljanje starog plana zamene dugova carske Rusije za nemačke reparacije – što bi i manje sumnjičavi diplomati nego što su to bili Sovjeti shvatili kao zamku za podrivanje izgleda za unapređenje nemačko-sovjetskih odnosa.

Tokom održavanja konferencije Nemačka i Sovjetski Savez su već krajem prve nedelje bili zabrinuti zbog mogućnosti da budu navedeni na međusobnu konfrontaciju. Kada je jedan od Čičerinovih pomoćnika, 16. aprila 1922, telefonirao nemačkoj delegaciji u „zavereničko vreme", u 1:15 č.0

posle ponoći, i predložio da se kasnije tokom dana održi sastanak u Rapalu. Nemci su oberučke prihvatili poziv. Oni su bili isto onoliko nestrpljivi da okončaju svoju izolaciju, koliko su Sovjeti želeli da izbegnu sumnjivu privilegiju da postanu nemački poverioci. Dva ministra spoljnih poslova veoma brzo su pripremila nacrt ugovora za uspostavljanje punih diplomatskih odnosa između Nemačke i Sovjetskog Saveza, odrekli su se uzajamnih potraživanja i odobrili jedan drugom status najpovlašćenije nacije. Kada je primio zakasnele obaveštajne podatke o tom sastanku, Lojd Džordž je izbezumljeno pokušao da stupi u kontakt s nemačkom delegacijom, kako bi je pozvao na razgovor koji je do tada stalno odbijao. Nemački pregovarač Ratenau je tu poruku primio u trenutku kada je polazio na potpisivanje sovjetsko-nemačkog sporazuma. Malo je oklevao, a onda je promrmljao: „*Le vin est tiré; il faut le boire* (Vino je izvađeno; valja ga popiti)".[26]

Nemačka i Sovjetski Savez su godinu dana ugovarali tajne sporazume o vojnoj i ekonomskoj saradnji. Mada je Rapalo kasnije postao simbol opasnosti od sovjetsko-nemačkog približavanja, bio je to u stvari jedan od onih sudbonosnih slučajeva koji deluju kao da su bili predodređeni samo kada se na njih gleda unazad – „slučaj" zato što nijedna strana nije planirala da se dogodi onda kada se dogodio; „predodređen" zato što su pozornicu pripremili zapadni saveznici time što su izolovali dve najveće evropske zemlje, što su između njih stvorili pojas slabih država neprijateljski nastrojenih prema obema i što su rasparčavali i Nemačku i Sovjetski Savez. Sve to je snažno podsticalo Nemačku i Sovjetski Savez da prevaziđu svoje ideološke razlike i krenu u zajedničko podrivanje versajskog poretka.

Skup u Rapalu sam po sebi nije imao takve posledice, mada je simbolizovao glavni zajednički interes koji će tokom celog međuratnog perioda približavati so-

vjetske i nemačke lidere. Džordž Kenan je ovaj sporazum delimično pripisao sovjetskoj upornosti, a delimično nejedinstvu i pomirljivosti zapadnih zemalja.[27] Zapadne demokratske zemlje bile su nesumnjivo kratkovide i lakomislene. Međutim, pošto su počinile grešku kakvu je predstavljao Versajski ugovor, dve mogućnosti što su im preostale bile su izuzetno opasne. Sovjetsko-nemačka saradnja je na dugi rok mogla da se predupredi britanskim i francuskim sporazumom s jednom od te dve zemlje. Ali, minimalna cena za takav sporazum s Nemačkom bila bi korekcija poljske granice i, gotovo sigurno, ukidanje tzv. „Poljskog koridora". U tako skrojenoj Evropi, Francuska bi mogla da izbegne nemačku dominaciju samo uz čvrst savez s Velikom Britanijom, što su Britanci, naravno, odbijali da uzmu čak i u razmatranje. Slično tome, praktična posledica bilo kakvog sporazuma sa Sovjetskim Savezom bila bi vraćanje na „Kerzonovu liniju", tj. granicu, što bi Poljska odbila, a Francuska ne bi uzela u razmatranje. Demokratske zemlje nisu bile spremne da plate nijednu od tih cena, pa čak ni da priznaju postojanje dileme o načinu na koji će se braniti poredak stvoren u Versaju, ako se ni Nemačkoj ni Sovjetskom Savezu ne dozvoli da igraju značajne uloge.

U takvoj situaciji, uvek je postojala mogućnost da se dve velike evropske sile pre opredele za međusobnu podelu Istočne Evrope nego za ulazak u koaliciju koja bi bila usmerena protiv jedne od njih. Tako je Staljinu i Hitleru – s obzirom na to da ih prošlost nije sputavala, a da ih je podsticala žudnja za vlašću – preostalo još samo da sruše kulu od karata koju su u međuratnom periodu sagradili dobronamerni, miroljubivi i u suštini bojažljivi državnici.

NAPOMENE

1. Vudro Vilson, govor u Metropoliten operi, 27. septembra 1918; Arthur S. Link, urednik, *The Papers of Woodrow Wilson* (Princeton University Press, Prinston, Nju Džerzi, 1966), 51, str. 131-132.
2. Edward Hallett Carr, *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939* (Frank Cass, London, 1977), str. 34.
3. *Ibid,* str. 35.
4. Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936-1939* (Frank Cass, London, 1977), str. 17.
5. A. Schuker, *The End of French Predominance in Europe* (University of North Carolina Press, Čapel Hil, Severna Karolina, 1976), str. 254.
6. *Ibid,* str. 251.
7. *Ibid.*
8. *Ibid,* str. 254.
9. F. L. Carsten, *Britain and the Weimar Republic* (Schocken Books, Njujork, 1984), str. 128.
10. *Papers Respecting Negotiations for an Anglo-French Pact* (His Majesty's Stationery Office, London, 1924), 33, str. 112-113.
11. Zapisnici sa sastanaka Kabineta i ministarskih konferencija; zaključci Kabineta, 1(22), 10. januar 1922, Official Archives, Public Record Office, Cabinet Office, CAB 23/29.
12. Carr, *Twenty Years' Crisis,* str. 200 i dalje.
13. Carsten, *Britain and the Weimar Republic,* str. 81.
14. Tardjeovo pismo Hausu od 22. marta 1919; André Tardieu, *The Truth About the Treaty* (Bobbs-Merrill, Indijanopolis, 1921), str. 136.

15. John Maynard Keynes, *Treatise on the Economic Consequences of the Peace* (Macmillan, London, 1919).

16. Edward Hallett Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923,* 3 (W. W. Norton, broširano izdanje, Njujork/London, 1985), str. 16.

17. *Ibid,* str. 9.

18. V. I. Lenin, *Collected Works* (Progress Press, Moskva, 1964), 26, str. 448.

19. Carr, *Bolshevik Revolution,* str. 44.

20. *Ibid,* str. 42.

21. *Ibid,* str. 70.

22. *Ibid,* str. 161.

23. Edward Hallett Carr, *German-Soviet Relations Between the Two World Wars, 1919-1939* (Johns Hopkins Press, Baltimor, 1951), str. 40.

24. F. L. Carsten, *The Reichswehr and Politics, 1918-1933* (Oxford University Press, Oksford, 1966), str. 69.

25. George F. Kennan, *Russia and the West Under Lenin and Stalin* (Little, Brown, Boston/Toronto, 1960), str. 206.

26. *Ibid,* str. 210.

27. *Ibid,* str. 212.



ŠTREZEMAN I POVRATAK PORAŽENIH

Svi principi diplomatije zasnovane na ravnoteži snaga kakvu je Evropa upražnjavala još od vremena Vilijama III, nalagali bi da Velika Britanija i Francuska, u cilju suzbijanja revizionističkih namera svog neobuzdanog suseda, osnuju nekakav antinemački savez. Konačno, te dve zemlje su ponaosob bile slabije čak i od poražene Nemačke, zbog čega su samo u okviru koalicije mogle da se nadaju da će joj predstavljati protivtežu. Takva koalicija, međutim, nikada nije uspostavljena. Velika Britanija je odustala od opsesivne težnje za ravnotežom, koja je puna tri veka predstavljala glavnu odliku njene politike. Ona je oscilirala između površne primene ravnoteže snaga, usmerene protiv Francuske, i opredeljenja za novi princip kolektivne bezbednosti, koje je bilo sve snažnije, bez obzira na to što se uzdržavala da ga primeni. Francuska se očajnički kolebala između pokušaja da sprovodeći odredbe Versajskog ugovora odloži nemački oporavak i vlastitih neodlučnih pokušaja da umiri opasnog suseda. Zbog svega ovoga, državnik kome je bilo suđeno da najviše utiče na kreiranje diplomatskog miljea dvadesetih godina – Gustav Štrezeman – nije poticao ni iz jedne pobedničke zemlje, već iz poražene Nemačke.

Međutim, pre nego što se na sceni pojavio Štrezeman, Francuzi su zbog sopstvene bezbednosti još jednom bezuspešno pokušali da učine nešto na svoju ruku. Budući da je plaćanje reparacija bilo neizvesno, sistem razoružanja kontroverzan, neke značajnije bezbednosne garancije od strane Velike Britanije nedostupne, a približavanje Nemačke i Sovjetskog Saveza u toku, Francuska je 1922. godine bila

emocionalno potpuno iscrpljena. Došavši na položaj predsednika vlade, Remon Poenkare, tokom rata predsednik Republike, odlučio se za unilateralno sprovođenje klauzule Versajskog ugovora o reparacijama. Januara 1923. godine, ne konsultujući ostale saveznike, francuske i belgijske trupe okupirale su Rur, centar nemačke industrije.

Mnogo godina kasnije Lojd Džordž je to ovako prokomentarisao: „Da nije bilo Rapala ne bi bilo ni Rura".[1] Međutim, tačno je i to da Francuska nikada ne bi preduzela očajnički korak kakav predstavlja okupacija centra nemačke industrije, da je Velika Britanija bila spremna da joj pruži neku garanciju u pogledu bezbednosti. A da je Francuska bila spremnija na kompromis u vezi s reparacijama (kao i razoružanjem), Velika Britanija bi možda bila spremnija da sklopi savez – mada je drugo pitanje kako bi taj savez izgledao, imajući u vidu gotovo pacifističko raspoloženje britanskog javnog mnjenja.

Paradoksalno je to što je jedina francuska unilateralna vojna inicijativa pokazala da je ta zemlja u stvari izgubila sposobnost da samostalno deluje. Francuska je preuzela kontrolu nad industrijskom proizvodnjom Rurske oblasti kako bi eksploatacijom tamošnjeg gvožđa i uglja nadoknadila plaćanje reparacija koje je Nemačka odbila. Nemačka vlada je naredila pasivan otpor, a tamošnjim radnicima u industriji čelika plaćala je da ne rade. Mada je nemačku državu dovela do bankrota – i podstakla hiperinflaciju – ta politika je sprečila Francusku da ostvari cilj, čime se okupacija Rura pretvorila u ogroman francuski neuspeh.

Francuska je sada bila potpuno izolovana. Sjedinjene Države su nezadovoljstvo izrazile time što su povukle svoje okupacione snage iz Rajnske oblasti. Velika Britanija je na taj potez popreko gledala. U udaljavanju do kojeg je došlo među saveznicima Nemačka je videla mogućnost za približavanje Velikoj Britaniji. Ošamućujuća atmosfera koju je stvorilo pružanje otpora francuskoj okupaciji čak je neke nemačke političare navela da obnove stari plan o stvaranju englesko-nemačkog saveza, što predstavlja jedan u nizu primera urođene nemačke sklonosti ka precenjivanju svojih mogućnosti. Britanski ambasador u Berlinu, lord D'Abernon, izvestio je o razgovoru u kojem je jedan vodeći nemački državnik, pozivajući se na argumente iz vremena carske Nemačke koji su išli u prilog sklapanju saveza s Velikom Britanijom, izjavio da je „situacija potpuno promenjena u odnosu na 1914. godinu. Jasno je da će (Britanija) za nekoliko godina možda morati da se bori protiv Francuske – da bi sprečila njenu vojnu dominaciju u Evropi. Pitanje je da li bi Engleska želela da u taj rat uđe sama, ili bi više volela da ima saveznike".[2]

Nijedan razuman britanski političar nije ni pomišljao da ode tako daleko i sklopi savez s Nemačkom. Uprkos tome, 11. avgusta 1923, ministar spoljnih poslova Kerzon, i visoki funkcioner Forin ofisa, ser Er Krou (pisac poznatog memoranduma iz 1907. godine), zahtevali su da Francuska preispita ono što čini u Ruru, kako u nekoj budućoj krizi s Nemačkom ne bi izgubila podršku Velike Britanije. Poenkare time nije bio impresioniran. On je smatrao da britanska podrška, ukoliko bi do nje došlo, ne bi predstavljala uslugu Francuskoj, već nešto što zahteva britanski nacionalni interes: „...U slučaju da se ponovi situacija iz 1914... Engleska će u sopstvenom interesu morati da preduzme iste mere koje je tada preduzela".[3]

Vreme je pokazalo da je Poenkare bio u pravu što se tiče izbora koji će Velika Britanija načiniti ukoliko se suoči sa situacijom sličnom onoj iz 1914, ali nije tačno procenio koliko će vremena Velikoj Britaniji biti potrebno da shvati kako se zaista suočila sa sličnom krizom; u međuvremenu, krhki versajski poredak biće u ruševinama.

Okupacija Rurske oblasti završila se u jesen 1923. godine. Francuska nije uspela da podstakne neki značajniji separatistički pokret u Rurskoj, pa čak ni u Rajnskoj oblasti, gde nije postojala mogućnost da se takav pokret silom uguši, pošto u nju, u skladu s odredbama Versajskog ugovora, nemačka vojska nije smela da uđe. Eksploatacija uglja tokom okupacije jedva da je nadoknadila troškove administracije na toj teritoriji. U međuvremenu, Nemačku su potresale pobune u Saksoniji (koje je organizovala levica) i u Bavarskoj (koje je organizovala desnica). Zahuktala inflacija ugrožavala je sposobnost nemačke vlade da ispuni bilo koju obavezu. Plaćanje reparacija u punom iznosu, na čemu je Francuska insistirala, onemogućile su njene sopstvene akcije.

Francuska i Velika Britanija uspele su da matiraju jedna drugu. Francuska time što je, pokušavajući da oslabi Nemačku, preduzela jednostranu akciju zbog koje je izgubila britansku podršku; Velika Britanija time što je, ne vodeći računa o ravnoteži snaga, insistirala na pomirenju i time ugrozila francusku bezbednost. Nemačka je, čak i razoružana, bila dovoljno jaka da spreči unilateralne francuske akcije i da ukaže na to šta će se dogoditi čim zbaci versajske okove.

Kad god su dvadesetih godina zapadale u ćorsokak, demokratske zemlje su prizivale Društvo naroda umesto da se suoče s geopolitičkom realnošću. U tu zamku uleteo je i britanski Generalštab. Čak i memorandum naveden u prethodnoj glavi, koji je Nemačku identifikovao kao glavnu opasnost, a Francusku okarakterisao kao nesposobnu da pruži efikasan otpor, na kraju zapada u istu grešku: Generalštabu u zaključku nije palo na pamet ništa bolje od „jačanja" Društva naroda (ma šta to značilo) i stvaranja „ad hok saveza, na primer u slučaju... da Nemačkoj udari krv u glavu".[4]

Ova preporuka je predstavljala skoro siguran recept za neuspeh. Društvo naroda je bilo suviše podeljeno, dok bi onda kada Nemačkoj već „udari krv u glavu" bilo suviše kasno da se formiraju savezi. Da bi sebi obezbedila još bolju dugoročnu poziciju nego što je imala pre rata, Nemačkoj je u tom trenutku bio potreban još samo državnik dovoljno dalekovid i strpljiv da se polako, ali sigurno, otrese diskriminatorskih odredbi Versajskog ugovora.

Taj uslov je ispunjen 1923. godine, kada je Gustav Štrezeman postao najpre ministar spoljnih poslova, a zatim i kancelar. Njegov metod za obnavljanje nemačke moći bila je tzv. politika „ispunjavanja" – potpuni zaokret od dotadašnje nemačke politike i odustajanje od diplomatskog gerilskog rata koji su njegovi prethodnici vodili protiv odredbi Versajskog ugovora. „Ispunjavanje" se zasnivalo na korišćenju očigledne nelagodnosti što su je Velika Britanija i Francuska osećale zbog ogromnog raskoraka između svojih principa i uslova Versajskog ugovora. Štrezeman se trudio da ga saveznici, u zamenu za trud koji ulaže u ispunjavanje nešto ublaženih obaveza u pogledu plaćanja reparacija, sami oslobode mnogo težih političkih i vojnih odredbi Versajskog ugovora.

Zemlja koja je u ratu pretrpela poraz i koju su strane trupe delimično okupirale, u osnovi ima samo dva izbora. Ona može da se suprotstavi pobedniku u nadi da će nametanje mira učiniti suviše teškim, ili može s njim da sarađuje, obnavljajući istovremeno snagu za kasniji sukob. I jedna i druga strategija podrazumevaju rizik. Pružanje otpora posle vojnog poraza zahteva proveru snage u trenutku najveće slabosti; saradnja može da izazove opadanje morala, budući da vođenje politike koja odgovara pobedniku lako izaziva zbunjenost u javnom mnjenju pobeđene zemlje.

Do pojave Štrezemana, Nemačka je sledila politiku pružanja otpora. Taktika konfrontacije omogućila joj je da iz rurske krize iziđe kao pobednik, ali to što su se Francuzi povukli iz Rura uglavnom nije uspelo da ublaži nemačko nezadovoljstvo. Vraćanje Alzasa i Lorena Francuskoj, začudo, nije izazvao kontroverze. Međutim, izmena nemačkih granica kojom su Poljskoj dati veliki delovi nemačke teritorije, naišla je na žestoko protivljenje nacionalista. Konačno, postojao je i ogroman pritisak da se odbace ograničenja nametnuta nemačkoj vojnoj sili. Povrh svega, u Nemačkoj je vladalo jednoglasno mišljenje da su saveznički zahtevi u vezi s reparacijama previsoki.

Za razliku od nacionalista, Štrezeman je shvatio da se uprkos ogromnoj nepopularnosti mirovnog rešenja – u stvari, uprkos tome koliko mu se i on sam protivio – bez britanske i donekle francuske pomoći nikada neće osloboditi najtežih odredbi Versajskog ugovora. Rapalski ugovor bio je koristan taktički potez za obeshrabrivanje zapadnih demokratskih zemalja. Međutim, kako je Sovjetski Savez bio suviše osiromašen da bi Nemačkoj mogao da pruži pomoć za privredni oporavak, i suviše izolovan da bi joj pružio podršku u većini diplomatskih sukoba, pravi značaj tog ugovora nije mogao da se oseti pre nego što Nemačka dovoljno ojača da bude u stanju da otvoreno ospori Versajski ugovor. Povrh svega, stabilizacija privrede zahtevala je inostrane zajmove, do kojih se u atmosferi konfrontacije teško moglo doći. Stoga je politika ispunjavanja obaveza pre svega odražavala Štrezemanovu realnu procenu uslova koji bi bili neophodni da se Nemačka politički i privredno oporavi. „Jedna u osnovi slaba vojna sila", pisao je on, „određuje granice, karakter i metode nemačke spoljne politike."[5]

Mada je politika ispunjavanja obaveza bila zasnovana na realnim procenama, nedostatak sposobnosti da se realno razmišlja u posleratnoj Nemačkoj (posebno u konzervativnim krugovima) nije bio ništa manji nego u vreme kada je politika konzervativaca u ogromnoj meri doprinela izbijanju Prvog svetskog rata. Okončanje rata u trenutku kada su se nemačke snage još nalazile na neprijateljskoj teritoriji omogućilo je da odgovorni za nemačko učešće u ratu izbegnu posledice svoje avanture, a da se krivica pripiše njihovim mnogo umerenijim naslednicima. Lojd Džordž je to predvideo još 26. oktobra 1918, kada je na sednici Ratnog kabineta pomenuo prve nemačke signale u vezi s uspostavljanjem primirja:

> Premijer je rekao da je Francuska u industrijskom pogledu uništena, a da se Nemačka izvukla. Istog časa kada smo se našli u situaciji da kaznimo Nemačku, ona je rekla da odustaje. Postavlja se pitanje ne bi li trebalo da nastavimo da je šibamo onako kao što je ona šibala Francusku.[6]

Međutim, njegove kolege su smatrale da je Velika Britanija suviše iscrpljena da bi mogla da zauzme takav stav. Ministar spoljnih poslova Ostin Čemberlen zabrinuto mu je odgovorio da bi „osveta u ovom trenutku bila suviše skupa".[7]

Kao što je Lojd Džordž predvideo, novu Vajmarsku Republiku od početka su podrivali nacionalistički huškači, uprkos tome što su joj ponuđeni mnogo velikodušniji uslovi za postizanje mira od onih za koje bi vojni vrh uspeo da se izbori. Nemačkim političarima demokratske orijentacije nije odato nikakvo priznanje zbog toga što su u najtežim mogućim uslovima sačuvali supstancu svoje zemlje. Međutim, ublažavanje štete u politici retko kada biva nagrađeno zato što uglavnom nije moguće dokazati da su posledice mogle da budu i gore.

Isto onako kao što će dve generacije kasnije biti potrebno da jedan konzervativan predsednik sprovede američko otvaranje prema Kini, tako je samo političar, čija konzervativna uverenja apsolutno niko nije mogao da ospori, kakav je bio Štrezeman, smeo čak i da pomisli da nemačku spoljnu politiku zasnuje na usklađivanju, ma kako dvosmislenom, s omraženim Versajskim mirovnim ugovorom. Štrezeman je rođen 1888. godine kao sin jednog trgovca pivom; a političku karijeru je izgradio u okviru konzervativne građanske Narodne liberalne partije, koja je zastupala poslovne krugove, i čiji je vođa postao 1917. godine. Bio je veoma društven čovek, voleo je književnost i istoriju, a u razgovorima je često citirao nemačke klasike. Uprkos tome, njegovi početni spoljnopolitički stavovi odražavali su ustaljeno konzervativno mišljenje. On je, na primer, bio ubeđen da je Nemačku u rat uvukla Velika Britanija iz ljubomorne želje da očuva svoj primat.

Još krajem 1917. godine, Štrezeman se zalagao za velika osvajanja i na istoku i na zapadu, isto kao i za pripajanje francuskih i britanskih kolonijalnih poseda u Aziji i Africi. Podržavao je i neograničeno korišćenje podmornica, kobnu odluku koja će Americi dati povod da uđe u rat. Samo onima što veruju da realpolitika nije kadra da poduči koristi od umerenih stavova, može da deluje krajnje neobično to što će političar koji je Versajski ugovor nazvao „najvećom prevarom u istoriji"[8] inicirati politiku zasnovanu na poštovanju baš tog ugovora.

Štrezeman je bio prvi posleratni nemački političar – i jedini demokratski političar – koji je eksploatisao geopolitičke prednosti što ih je Nemačka stekla Versajskim ugovorom. Shvativši da su francusko-engleski odnosi u suštini krhki, potrudio se da proširi pukotinu između dva ratna saveznika. On je vešto koristio britanski strah od pretnje kakvu bi, s obzirom na Francusku i Sovjetski Savez, mogao da izazove slom Nemačke. Jedan zvaničan britanski analitičar nazvao je Nemačku glavnim bedemom protiv širenja boljševizma, koristeći pri tom argumente koji su potvrdili da „ispunjavanje obaveza" daje rezultate. Po njemu, nemačka vlada, „koja uživa podršku većine u Narodnoj skupštini, i koja je zaista demokratska, namerava da sprovede mirovni ugovor najbolje što može, te da zaslužuje iskrenu podršku saveznika". Ukoliko britanska podrška izostane, Nemačka će „u ovom trenutku neizbežno gravitirati ka boljševizmu, a na kraju možda i ka obnovi apsolutističke monarhije".[9]

Britansko zalaganje za pružanje pomoći Nemačkoj, u izvesnom smislu podseća na američke predloge u vezi s pružanjem pomoći Jeljcinovoj Rusiji. Ni u jednom od ta dva slučaja ne postoji procena o posledicama „uspeha" politike koja se zastu-

pa. Da je „ispunjavanje obaveza" uspelo, Nemačka bi sve više jačala i našla bi se u položaju da ugrozi evropsku ravnotežu. Shodno tome, ako međunarodni program pomoći Rusiji u posthladnoratovskom periodu ostvari svoj cilj, jačanje Rusije će izazvati geopolitičke posledice u svim perifernim delovima nekadašnje ogromne Ruske imperije.

U oba slučaja, pristalice pomirenja imale su pozitivne, čak dalekosežne ciljeve. Zapadne demokratske zemlje su mudro postupile što su prihvatile Štrezemanovu politiku „ispunjavanja obaveza". Međutim, one su pogrešile što nisu jačale međusobne veze. Politika „ispunjavanja obaveza" neizostavno je morala da približi dan kojem se nadao general Fon Zekt: „Mi moramo da povratimo svoju moć, a čim to postignemo, vratićemo, prirodno, sve što smo izgubili".[10] Amerika je bila dalekovida što je ponudila pomoć posthladnoratovskoj Rusiji, ali čim se Rusija privredno oporavi, njen pritisak na susedne zemlje sigurno će se pojačati. Tu cenu možda vredi platiti, ali bi bilo pogrešno ne shvatiti da postoji.

U početnim fazama sprovođenja politike „ispunjavanja obaveza", Štrezemanov krajnji cilj bio je irelevantan. Bez obzira na to da li je težio trajnom pomirenju, ili rušenju postojećeg poretka – ili, što je najverovatnije, zadržavanju obe opcije – on je najpre želeo da raščisti pitanje reparacija. Ako se izuzme Francuska, svi ostali saveznici bili su podjednako spremni da to pitanje ostave po strani i da počnu bar delimično da naplaćuju ratnu štetu. Što se tiče Francuske, ona se nadala da će se izvući iz zamke u koju je sama uletela okupiravši Rur.

Štrezeman je vešto predložio međunarodnu arbitražu koja bi odredila novu dinamiku plaćanja reparacija, očekujući da će jedan međunarodni forum biti umereniji nego što bi to po svoj prilici bila sama Francuska. Već i to što je Francuska, novembra 1923. godine, prihvatila naimenovanje jednog Amerikanca, bankara Čarlsa Dž. Doza, kao „nepristrasnog arbitra" koji će smanjiti njena potraživanja, predstavljalo je gorak simbol rasturanja ratnog savezništva. Aprila 1924. godine prihvaćene su preporuke Dozovog odbora koji je odredio niže rate koje će se isplaćivati narednih pet godina.

Tokom tih pet godina Nemačka je isplatila reparacije u visini od oko jedne milijarde dolara, a primila je zajmove u visini od oko dve milijarde dolara, uglavnom od Sjedinjenih Država. U stvari, Amerika je plaćala nemačke reparacije, dok je Nemačka višak sredstava od američkih zajmova ulagala u modernizaciju svoje industrije. Francuska je insistirala na reparacijama kako Nemačka ne bi ojačala. Prinuđena da bira između slabe Nemačke i Nemačke sposobne da plaća reparacije, opredelila se za drugu mogućnost, zbog čega su joj ruke bile vezane kada je shvatila da reparacije pomažu obnovi nemačke privrede i, konačno, vojnoj moći.

Krajem 1923. godine, Štrezeman je slobodno mogao da izjavi kako je postigao izvestan uspeh:

> Sve političke i diplomatske mere koje smo preduzeli uspostavljajući promišljenu saradnju s dve anglosaksonske sile, udaljavajući Italiju od njenog suseda (Francuske) i dovodeći u nedoumicu Belgiju, stvorile su u Francuskoj situaciju koju na duži rok neće moći da izdrži.[11]

Štrezemanova procena bila je tačna. Politika „ispunjavanja obaveza" stvorila je nerešivu dilemu i Francuskoj i celom evropskom poretku. Bezbednost Francuske zahtevala je izvesnu diskriminaciju Nemačke na vojnom planu, kako u suprotnom ne bi prevagnuli veći nemački potencijali u ljudstvu i resursima. Međutim, ukoliko bi joj se uskratilo jednako pravo da se naoružava kao bilo koja druga evropska zemlja, Nemačka nikada ne bi prihvatila versajski poredak, a time bi prestala i da ispunjava svoje obaveze.

„Ispunjavanje obaveza" dovelo je u težak položaj i britanske diplomate. Ukoliko *joj se kao naknada za plaćanje reparacija ne bi odobrila ravnopravnost i u vojnom* pogledu, Nemačka bi lako mogla da se vrati svojoj ranijoj beskompromisnoj politici. Međutim, ravnopravnost Nemačke u vojnom pogledu dovela bi u opasnost Francusku. Velika Britanija je mogla da sklopi savez s Francuskom, i da time uspostavi protivtežu Nemačkoj, ali nije želela da se upliće u francuske saveze u Istočnoj Evropi, ili da sebe dovede u situaciju da zbog nekog dela poljske ili češke teritorije zarati s Nemačkom. „Zbog Poljskog koridora", rekao je Ostin Čemberlen 1925. godine, parafrazirajući Bizmarkovu primedbu u vezi s Balkanom, „nijedna britanska vlada nikada neće ni želeti ni moći da rizikuje kosti jednog jedinog britanskog vojnika."[12] Njegovo predviđanje, isto kao i Bizmarkovo, opovrgli su događaji: Velika Britanija je ušla u rat – isto kao i Nemačka početkom veka – i to baš iz razloga koji je dugo uporno odbacivala.

Da bi izbegao tu dilemu, Ostin Čemberlen je 1925. godine razradio koncept ograničenog savezništva Velike Britanije s Francuskom i Belgijom, koje bi garantovalo samo njihove granice prema Nemačkoj – u suštini, vojni savez radi onemogućavanja nemačke agresije na zapadu. Međutim, Štrezemanova politika „ispunjavanja obaveza" u to vreme je već postigla tako veliki uspeh, da je on bezmalo bio u položaju da stavi veto na inicijative saveznika. Da bi predupredio mogućnost da Nemačka bude identifikovana kao mogući agresor, objavio je da pakt koji ne uključuje Nemačku predstavlja pakt protiv Nemačke.

Upola ubeđen da je militantnu politiku predratne Nemačke izazvao strah od zaokruživanja, Čemberlen se zadovoljio jednim neobičnim, hibridnim sporazumom kojim je pokušao da spoji tradicionalno savezništvo s novim principom kolektivne bezbednosti. U skladu s prvim konceptom sporazuma o savezništvu, novi pakt – potpisan u Lokarnu u Švajcarskoj – garantovao je nepovredivost granica između Francuske, Belgije i Nemačke. U skladu s principom kolektivne bezbednosti, tekst nije pretpostavljao ni agresora ni žrtvu, već samo otpor agresiji bez obzira odakle da potiče i to u *oba* pravca. *Casus belli* više nije bio čin agresije od strane određene zemlje, već kršenje pravnih normi od strane *bilo koje* zemlje.

Sredinom dvadesetih godina Štrezeman, ministar spoljnih poslova poražene Nemačke, mnogo više je uticao na političke odluke od predstavnika pobedničkih zemalja Brijana i Čemberlena. U zamenu za odustajanje od revizionizma na zapadu, Štrezeman je od Brijana i Čemberlena dobio prećutnu saglasnost u pogledu neophodnosti revizije Versajskog ugovora na istoku. Nemačka je prihvatila svoje *zapadne* granice s Francuskom i Belgijom, i trajnu demilitarizaciju Rajnske oblasti; Velika Britanija i Italija garantovale su taj dogovor, obavezujući se na pružanje po-

moći u slučaju povrede granica, ili zaposedanja demilitarizovane Rajnske oblasti od bilo čije strane. Istovremeno, Štrezeman je odbio da prizna nemačku granicu s Poljskom, te je stoga ni druge zemlje potpisnice nisu zagarantovale. Nemačka je sa svojim istočnim susedima zaključila ugovor o arbitraži, čime se obavezala na rešavanje svih sporova mirnim putem. Međutim, Velika Britanija je odbila da proširi svoje garancije čak i na tu obavezu. Konačno, Nemačka je pristala da uđe u Društvo naroda i time prihvatila opštu obavezu da se svi sporovi rešavaju mirnim putem, što je teorijski obuhvatalo i sporne granice na istoku.

Lokarnski pakt je dočekan s ogromnim olakšanjem, kao početak novog svetskog poretka, a ministri spoljnih poslova Aristid Brijan iz Francuske, Ostin Čemberlen iz Velike Britanije i Gustav Štrezeman iz Nemačke, dobili su Nobelovu nagradu za mir. U jeku slavlja, niko nije obratio pažnju na to da su tri državnika zaobišla stvarne probleme; u Lokarnu je mnogo manje ostvarena pacifikacija Evrope, nego što je određeno poprište sledećeg rata.

Olakšanje koje su demokratske zemlje osetile kada je Nemačka zvanično priznala svoju zapadnu granicu, pokazuje do koje mere je mešavina starih i novih stavova o međunarodnim pitanjima dovela do beznađa i pometnje. To priznanje je podrazumevalo da Versajski ugovor nije mogao da nametne prihvatanje mirovnih uslova koje su diktirali pobednici, odnosno da je Nemačka stekla mogućnost da poštuje samo odredbe na koje pristane. U tom smislu, Štrezemanova nespremnost da prihvati istočne granice Nemačke bila je zloslutna, dok je britansko odbijanje da garantuje čak i ugovore o arbitraži na međunarodnom planu sankcionisalo postojanje dveju vrsta granica u Evropi – onih koje Nemačka prihvata i koje druge zemlje garantuju, i onih koje ni Nemačka ni druge zemlje ne prihvataju.

Da bi situacija bila još složenija, u Evropi su u to vreme preovladavale čak tri vrste obaveza. Najpre su postojala tradicionalna savezništva sa svojim konvencionalnim mehanizmom za podršku – štapskim pregovorima i političkim konsultacijama. Kao već zastareo vid saradnje, takve obaveze bile su ograničene na francuske sporazume s novonastalim slabim državama u Istočnoj Evropi, kojima Velika Britanija nije htela da se priključi. U slučaju nemačke agresije na neku istočnoevropsku zemlju, Francuska bi bila suočena s nepoželjnim alternativama: da napusti Poljsku i Čehoslovačku, ili da se bori sama, što je još od 1870. godine predstavljalo njenu stalnu noćnu moru i što po svoj prilici ne bi učinila. Druga vrsta obaveza sastojala se od posebnih garancija kao što su bile one iz Lokarnskog pakta, manje striktne, kako se smatralo, od zvaničnih savezništava, čime se objašnjava i to što ih Donji dom britanskog Parlamenta nikada nije odbijao. Konačno, postojalo je i opredeljenje Društva naroda za sistem kolektivne bezbednosti, mada je ono Lokarnskim paktom praktično bilo devalvirano. Ukoliko je taj sistem zaista bio pouzdan, Lokarnski pakt je bio izlišan, a ako je taj pakt bio neophodan, Društvo naroda, po definiciji, nije moglo da pruži bezbednost čak ni zemljama koje su ga osnovale.

Budući da ni garancije date u Lokarnu, ni opšti koncept kolektivne bezbednosti nisu identifikovali potencijalnog agresora – i jedno i drugo je onemogućilo blagovremenu pripremu vojnih planova. Čak i da je zajednička vojna akcija bila moguća – što se u periodu postojanja Društva naroda nije dogodilo – birokratski me-

hanizam je garantovao beskonačno odlaganje usled utvrđivanja činjenica i pokušaja mirenja predviđenih procedurom te organizacije.

S obzirom na to da su bile bez presedana, navedene diplomatske obaveze samo su uvećale nespremnost zemalja koje su smatrale da su najugroženije. Italija je na kraju dala garancije za granice duž Rajne, koje nikada u svojoj istoriji nije dovodila u vezu s vlastitim nacionalnim interesom. Glavni interes Italije u Lokarnu bio je da ponovo stekne status velike sile. Postigavši taj cilj, nije videla nikakav razlog da se izlaže bilo kakvom stvarnom riziku – što će jasno pokazati deset godina kasnije kada granica na Rajni bude narušena. Što se tiče Velike Britanije, Lokarnski pakt bio je prvi u nizu sličnih sporazuma u okviru kojih će jedna vodeća sila potpuno nepristrasno pružiti garancije *i* dojučerašnjem savezniku *i* nedavno poraženom neprijatelju.

Lokarnski pakt nije toliko predstavljao pomirenje Francuske i Nemačke, koliko potvrdu vojnog ishoda tek završenog rata. Nemačka je bila poražena na zapadu, ali je na istoku pobedila Rusiju. Taj sporazum je u stvari potvrdio oba rezultata i stvorio osnov za definitivni nemački udar na mirovno rešenje na istoku.

Lokarnski pakt je 1925. godine pozdravljen kao zaokret ka trajnom miru, mada je u stvari predstavljao početak kraja međunarodnog poretka uspostavljenog u Versaju. Od tada, razlika između pobednika i poraženog sve teže će se uočavati, što bi bilo korisno da je to pobedniku pružilo veći osećaj sigurnosti, ili da se poraženi pomirio s modifikovanim rešenjem. Međutim, nije se dogodilo ni jedno ni drugo. Frustracija i osećaj nemoći u Francuskoj, a nacionalistička propaganda u Nemačkoj, sve više su uzimali maha. Svi ratni saveznici su se odrekli svojih obaveza – Amerika je napustila ulogu koju je igrala u kreiranju mira, Velika Britanija je odbacila svoju istorijsku ulogu „tega“, a Francuska dužnost čuvara versajskog poretka. Samo je Štrezeman, lider poražene Nemačke, vodio dugoročnu politiku, a time, neosporno, i svoju zemlju ka središtu međunarodne pozornice.

Jedinu preostalu nadu za uspostavljanje novog, miroljubivog svetskog poretka predstavljala je vera da će njegove suštinske nedostatke nadoknaditi „duh Lokarna“, kako su sažeto definisani emocionalni naboj samog sporazuma i očekivanja koja je podstakao. Nasuprot Vilsonovim stavovima, ova nova atmosfera nije bila proizvod javnog mnjenja, već dogovor ministara spoljnih poslova – Čemberlena, Brijana i Štrezemana – zemalja čije su uzajamno nepoverenje i suparništvo izazvali rat i onemogućili učvršćivanje mira.

Kako versajski poredak nije bio uspostavljen na geopolitičkim osnovama, državnici su bili podstaknuti da se radi njegovog očuvanja pozivaju na svoje lične odnose – sredstvo koje njihovi prethodnici nikada nisu koristili. Aristokrate, kreatori spoljne politike XIX veka, pripadali su svetu u kojem su se apstrakcije na isti način shvatale. Oni su se međusobno uglavnom dobro slagali, ali uprkos tome nisu verovali da njihovi lični odnosi mogu da utiču na procene nacionalnog interesa njihovih zemalja. Sporazumi se nikada nisu pravdali „atmosferom“ koju su stvarali, niti su ikada činjeni ustupci samo zato da bi se pojedini političari održali na položaju. Oni jedan drugog nisu ni oslovljavali po imenu da bi podvukli dobre lične odnose i time uticali na javno mnjenje u svojim zemljama.

Posle Prvog svetskog rata način vođenja diplomatije se izmenio. Od tada, sve više dolazi do izražaja tendencija da se odnosi personalizuju. Pozdravljajući ulazak Nemačke u Društvo naroda, Brijan je naglasio Štrezemanove ljudske kvalitete, a ovaj je odgovorio na isti način. Slično tome, Čemberlenova navodna lična naklonost Francuskoj navela je Štrezemana da intenzivira svoju politiku „ispunjavanja obaveza“ i da prihvati zapadne granice Nemačke, kada je Čemberlen 1924. godine, na mestu ministra spoljnih poslova, zamenio lorda Kerzona koji je bio više pronemački nastrojen.

Ostin Čemberlen je poticao iz ugledne porodice. Bio je sin briljantnog, mada nestalnog Džozefa Čemberlena, koji se početkom veka zalagao za savez s Nemačkom, i polubrat Nevila Čemberlena, budućeg potpisnika Minhenskog sporazuma. Ostin Čemberlen je, kao i njegov otac, posedovao ogroman uticaj u britanskim koalicionim vladama. Međutim, on je bio – kao i njegov otac – jedini lider Konzervativne partije u XX veku koji nije postao predsednik vlade. Prema jednoj anegdoti, Ostin je „uvek bio u igri i uvek je gubio“. Harold Makmilan je za Ostina rekao: „On je dobro govorio, ali nikad briljantno. Bio je jasan, ali ne i bridak. Njega su poštovali, ali od njega nikada nisu strahovali.“[13]

Čemberlenov najveći diplomatski uspeh bila je uloga koju je odigrao u sklapanju Lokarnskog pakta. S obzirom na to da se za njega znalo da je frankofil – jednom je, kažu, rekao da „Francusku voli kao ženu“ – Štrezeman je strahovao od francusko-engleskog saveza, što ga je i podstaklo da pokrene proces koji je doveo do Lokarnskog pakta.

Unazad gledano, slabost politike koja se zasnivala na uspostavljanju dveju vrsta granica u Evropi bila je očigledna. Čemberlen je u tome, pak, video bitno proširenje britanskih strateških obaveza koje je išlo do granice koju je britansko javno mnjenje moglo da prihvati. Sve do početka XVIII veka bezbednosna granica Velike Britanije nalazila se na Lamanšu. Tokom čitavog XIX veka bezbednosna granica nalazila se na granicama Belgije i Holandije. Ostin Čemberlen je pokušao da je proširi do Rajne, gde na kraju nije očuvana kada ju je Nemačka 1936. godine osporila. Godine 1925, garancija data Poljskoj nalazila se izvan dometa britanskih državnika.

Aristid Brijan je bio klasičan političar Treće republike. Karijeru je počeo kao aktivista levice, a potom je postao nezaobilazni član svih francuskih vlada. Povremeno je bio predsednik vlade, ali mnogo češće (u četrnaest vlada) ministar spoljnih poslova. On je rano shvatio da položaj Francuske u odnosu na Nemačku opada i zaključio je da pomirenje s Nemačkom predstavlja najveću nadu Francuske za ostvarivanje dugoročne bezbednosti i zbog toga je, oslanjajući se na lični šarm, pokušavao da oslobodi Nemačku najtežih odredbi Versajskog ugovora.

Brijanova politika nije mogla da stekne popularnost u zemlji koju je razorila nemačka vojska. Štaviše, nije lako utvrditi ni da li je u pitanju bio iskren pokušaj da stavi tačku na stogodišnje francusko-nemačko neprijateljstvo, ili je to, u stvari, bio nevoljni realpolitički potez. U kriznim situacijama Francuzima je bio bliži nepopustljivi Poenkare, koji je insistirao na striktnoj primeni Versajskog ugovora. Kada bi kriza postala neizdržljiva – kao posle okupacije Rura – kormilo bi ponovo preuzeo

Brijan. Ta stalna alternacija dovela je do toga da Francuska izgubi sposobnost da politiku jedne od te dve potpuno različite ličnosti sledi do logičnog razrešenja: niti je više bila dovoljno jaka za nepomirljivu Poenkareovu politiku, niti je njeno javno mnjenje dopuštalo Brijanu da Nemačkoj ponudi nešto što bi omogućilo trajno pomirenje.

Ma kakvi da su mu bili osnovni motivi, Brijan je shvatio da će Francusku, ukoliko ne krene putem pomirenja, ubrzo istisnuti anglosaksonski pritisci i nezaustavivo jačanje Nemačke. Mada žestok protivnik Versajskog ugovora, Štrezeman je verovao da će popuštanje zategnutosti u odnosima s Francuskom ubrzati reviziju klauzula o razoružanju i stvoriti osnove za reviziju istočne granice Nemačke.

Brijan i Štrezeman su se sastali 27. septembra 1926. u živopisnom selu Toari, u Francuskoj Juri, u okolini Ženeve. Nemačka je upravo bila primljena u Društvo naroda gde je dočekana toplim, elokventnim Brijanovim govorom. U toj opojnoj atmosferi dva državnika su razradila celovit sporazum čiji je cilj bio da se jednom zauvek stavi tačka na rat. Francuska je pristala da vrati Sar bez plebiscita predviđenog Versajskim ugovorom i da povuče svoje trupe iz Rajnske oblasti u roku od godinu dana, a složila se i s povlačenjem Savezničke vojne kontrolne komisije iz Nemačke. Nemačka je zauzvrat trebalo da plati 300 miliona maraka za sarske rudnike, da ubrza otplatu ratne štete Francuskoj i da ispuni Dozov plan. Brijan je, u stvari, ponudio mogućnost da se najuvredljivije odredbe Versajskog ugovora menjaju za pomoć neophodnu za oporavak francuske privrede. Taj sporazum je pokazao neravnopravne pregovaračke pozicije dve strane. Nemački dobici bili su trajni i neopozivi; korist koju je Francuska izvukla sastojala se od jednokratnog, privremenog finansijskog dobitka u okviru kojeg se nalazilo i ono što je Nemačka već ranije obećala.

Ovaj sporazum nije pozdravljen ni u jednoj od dve prestonice. Nemački nacionalisti su se žestoko protivili bilo kakvoj saradnji zasnovanoj na Versajskom ugovoru, bez obzira na to koliko su pojedine odredbe sporazuma bile povoljne, a Brijan je optužen da je izgubio tampon-zonu u Rajnskoj oblasti. Dalje teškoće predstavljalo je izdavanje obveznica za finansiranje dodatnih nemačkih troškova. Brijan je 11. novembra naglo prekinuo te razgovore izjavivši da su „hitnu realizaciju ideje iz Toarija onemogućile tehničke smetnje“.[14]

Time je završen poslednji pokušaj definitivnog poravnanja između Francuske i Nemačke u međuratnom periodu. Nije jasno ni da li bi to rešenje, da je sprovedeno, u većoj meri uticalo na dalji tok događaja. Osnovno pitanje, koje je nametnula diplomatska aktivnost proistekla iz Lokarnskog pakta, ostalo je nepromenjeno – da li će pomirenje podstaći Nemačku da prihvati međunarodni poredak uspostavljen u Versaju, ili će joj omogućiti da brže postane sposobna da ga ugrozi.

Posle Lokarna to pitanje je postajalo sve nejasnije. Velika Britanija je bila ubeđena da pomirenje predstavlja jedini realan kurs. Amerika je verovala da je ono moralni imperativ. Strateške geopolitičke analize postale su zastarele, a države su govorile o pravdi čak i onda kada su se oštro razmimoilazile u vezi s definicijom tog pojma. Usledio je niz sporazuma sačinjenih radi potvrde opštih principa, a Društvu naroda su upućeni brojni apeli; sve to činjeno je koliko iz ubeđenja, toliko i zbog nedostatka snage i želje da se izbegne bolna geopolitička realnost.

U periodu posle Lokarna Francuska je postepeno – mada s pravom nevoljno – počela da odustaje od odredbi Versajskog ugovora i to pod stalnim britanskim (i američkim) pritiskom da i dalje čini ustupke. Posle Lokarna, u Nemačku je počeo da se sliva kapital – uglavnom američki – što je ubrzalo modernizaciju njene industrije. Saveznička vojna kontrolna komisija, uspostavljena da bi nadgledala nemačko razoružavanje, ukinuta je 1927. godine, a njene funkcije je preuzelo Društvo naroda koje nije imalo instrumente za proveru poštovanja ugovora.

Nemačka se, tajno, sve brže ponovo naoružavala. Još početkom 1920. tadašnji ministar industrije Valter Ratenau utešio je nemačke vojne krugove tvrdnjom da se odredbe Versajskog ugovora, prema kojima je trebalo uništiti teško naoružanje, prvenstveno odnose na oružje koje bi ionako ubrzo zastarelo. S druge strane, kako je smatrao, nije postojalo ništa što bi sprečavalo naučnoistraživački rad na razvoju savremenog oružja, ili izgradnju industrijskih kapaciteta koji bi mogli brzo da ga proizvode. Godine 1926, ubrzo posle ratifikacije Lokarnskog pakta, a u vreme Brijanovog i Štrezemanovog sastanka u Toariju, feldmaršal Fon Hindenburg, vrhovni komandant nemačke vojske tokom poslednje tri godine rata, i tek izabrani predsednik Nemačke, na jednim vojnim manevrima je rekao: „Danas sam video da je očuvan tradicionalni nivo duha i obučenosti nemačke vojske".[15] U slučaju da je bio u pravu, bezbednost Francuske bila bi ugrožena istog časa kada bi se ukinule restrikcije u vezi s veličinom nemačke vojske.

Kako je pitanje razoružanja izbijalo u prvi plan međunarodne diplomatije, ta pretnja je postajala sve veća. Zahtevajući političku ravnopravnost, Nemačka je brižljivo stvarala psihološki okvir za kasnije insistiranje na vojnom paritetu. Francuska je odbijala da se razoruža dok ne dobije dodatne bezbednosne garancije; Velika Britanija, jedina zemlja koja je bila u položaju da ih pruži, nije pristajala da garantuje istočne granice, a u pogledu zapadnih nije bila spremna da ode dalje nego što je bilo predviđeno Lokarnskim paktom, čime je jasno stavljala do znanja da su te odredbe manje obavezujuće nego što bi to bilo savezništvo.

Da bi izbegla, ili bar odložila dan kada će Nemačka i zvanično postati ravnopravna, Francuska je započela igru s razrađivanjem kriterijuma za smanjenje naoružanja za šta su se zalagali stručnjaci za razoružanje Društva naroda. Ona je Pripremnoj komisiji Društva naroda podnela jedan analitički dokument koji se odnosio na vezu između stvarne i potencijalne moći obučenih rezervista i demografskih kretanja, kao i postojećeg naoružanja i brzine tehnoloških promena. Međutim, nijedna od tih lepo razrađenih teorija nije mogla da zaobiđe osnovni problem: pri istom obimu naoružanja, ma kako malom, bezbednost Francuske bila bi ugrožena zbog većeg mobilizacijskog potencijala Nemačke. Što je više prihvatala stavove Pripremne komisije, Francuska je, čini se, bila izložena sve većem pritisku. Na kraju, francusko manevrisanje samo je učvrstilo Engleze u uverenju da je baš Francuska glavna prepreka za razoružanje, a time i za mir.

Probleme je dodatno zagorčavalo to što Francuska posle Lokarna više nije bila u položaju da sledi vlastita uverenja i što je morala da se zadovolji ublažavanjem svojih strahova. Njena politika je postajala sve više reaktivna i defanzivna. Simbol takvog stanja duha predstavljao je početak izgradnje Mažino linije – dve godine po-

sle Lokarna – u vreme kada je Nemačka još bila razoružana, a nezavisnost novih država u Istočnoj Evropi zavisila od francuske sposobnosti da im pritekne u pomoć. U slučaju nemačke agresije, Istočna Evropa je mogla da se spase samo ukoliko bi Francuska usvojila ofanzivnu strategiju zasnovanu na korišćenju demilitarizovane Rajnske oblasti kao taoca. Nasuprot tome, Mažino linija je ukazivala na nameru Francuske da se brani unutar svojih granica, čime su Nemačkoj date odrešene ruke na istoku. Francuska politička i vojna strategija više nisu bile usaglašene.

Konfuzni političari su skloni tome da poteze namenjene javnom mnjenju pobrkaju s pravcem kojim bi trebalo da se kreću. Podstaknut željom da ostavi utisak da preduzima nešto značajno, Brijan je iskoristio priliku koja mu se ukazala povodom obeležavanja desetogodišnjice ulaska Amerike u rat, i juna 1927. godine poslao u Vašington nacrt sporazuma prema kojem dve vlade isključuju mogućnost međusobnog rata i prihvataju da sve svoje sporove rešavaju mirnim putem. Američki državni sekretar Frenk B. Kelog nije tačno znao kako da reaguje na dokument koji je odbacio ono od čega niko nije strahovao i nudio ono što se samo po sebi podrazumevalo.

Međutim, približavanje izborne 1928. godine pomoglo mu je da donese odluku; „mir" je bio popularan, a Brijanov predlog je imao tu prednost što nije podrazumevao nikakvu obavezu. Početkom 1928. godine Kelog je prekinuo ćutnju i prihvatio nacrt sporazuma. A onda je nadmašio Brijana predlažući da se dokumentu o odbacivanju rata priključi što je moguće više drugih zemalja. Ta ponuda je bila podjednako neodoljiva i beznačajna. Pariski pakt (popularno nazvan Kelog-Brijanov pakt), kojim se odbacuje rat kao sredstvo nacionalne politike, 27. avgusta 1928. godine potpisalo je, uz veliku pompu, petnaest država. Ubrzo su ga ratifikovale praktično sve zemlje na svetu, uključujući Nemačku, Japan i Italiju, države čija će agresija obeležiti sledeću deceniju.

Čim je taj sporazum potpisan, svetske državnike su zaokupile druge misli. Francuska je preinačila svoj prvobitni predlog time što je uključila klauzulu kojom se legalizuju odbrambeni ratovi i ratovi koji proističu iz obaveza proisteklih iz Pakta Društva naroda, garancija Lokarnskog pakta i svih francuskih savezništava. Time su stvari vraćene na početak, budući da su izuzeci obuhvatali praktično sve moguće slučajeve. Potom je Velika Britanija, radi odbrane svoje imperije, insistirala na slobodi delovanja. Amerika je ispoljila najdalekosežnije rezerve time što je počela da se poziva na Monroovu doktrinu, pravo na samoodbranu i pretpostavku da svaka zemlja sama procenjuje potrebe vlastite samoodbrane. Uz sve ostale izgovore, Sjedinjene Države su odbacile i mogućnost da učestvuju u bilo kakvoj akciji koja bi uključivala upotrebu sile.

Nekoliko meseci kasnije, Kelog je prilikom svedočenja pred senatskim Odborom za međunarodne odnose izneo neverovatnu teoriju po kojoj Sjedinjene Države na osnovu tog pakta nisu obavezne da pomognu žrtvama agresije, pošto bi pakt bio poništen već samim činom agresije. „Pretpostavimo da neka druga zemlja prekrši pakt; zašto bismo mi za njega bili zainteresovani?", upitao je senator Volš iz Montane. „Za to ne bismo imali ni najmanjeg razloga", odgovorio je državni sekretar.[16]

Kelog je Pariski pakt sveo na tautološko tumačenje da će on čuvati mir sve dotle dok mir bude sačuvan. Rat je bio zabranjen u svim slučajevima, izuzev u onima

koji su mogli da se predvide. Nije nikakvo čudo što je D. V. Brogan za Kelog-Brijanov pakt rekao: „Ukinuvši Osamnaestim amandmanom porok pijanstva, Sjedinjene Države su pozvale svet da ukine rat tako što će se na to zakleti. Nedovoljno hrabar da u to poveruje ili posumnja, svet je na to pristao".[17]

Na kraju, Brijanovi nekadašnji saveznici pretvorili su njegovu prvobitnu ideju u novo sredstvo pritiska na Francusku. Od tada nadalje, naširoko se dokazivalo da je Francuska, imajući u vidu da je rat stavljen van zakona, obavezna da ubrza sopstveno razoružanje. Da bi obeležili nastupanje perioda dobre volje, saveznici su, 1928. godine, prekinuli okupaciju Rajnske oblasti, pet godina ranije nego što je to bilo predviđeno.

Istovremeno, Ostin Čemberlen je obznanio da bi što se tiče Velike Britanije, poljska granica s Nemačkom mogla, u stvari trebalo, da se izmeni, ukoliko se Nemačka bude pristojno ponašala:

> Ako ona (Nemačka) uđe u Društvo naroda i svoju ulogu u njemu odigra u prijateljskom i pomirljivom duhu, lično verujem da će u razumnom roku doći u situaciju da njena ekonomska i trgovinska podrška Poljskoj postanu toliko neophodne, a njeno političko prijateljstvo tako poželjno, da će biti u stanju da, ne pokrećući mehanizme Društva naroda, uđe neposredno s Poljacima u prijateljske aranžmane... Ako bi se nemačko javno mnjenje i štampa mogli uzdržati od tolike priče o svojim istočnim granicama, rešenje bi se mnogo brže postiglo.[18]

Štrezeman je vešto iskoristio ulazak Nemačke u Društvo naroda za povećanje opcija u odnosu na Sovjetski Savez, kao i za jačanje pritiska na Francusku u vezi s paritetom u naoružanju. Na primer, Štrezeman je tražio i dobio izuzeće koje je Nemačkoj omogućilo učešće u primeni odredbi Pakta Društva naroda (član 16), na osnovu toga što razoružana Nemačka ne bi bila u položaju da se suoči s rizikom sankcija. Potom je, u Bizmarkovom stilu, obavestio Moskvu da je izuzeće zahtevao stoga što Nemačka nije bila voljna da se uključi u bilo kakvu antisovjetsku koaliciju.

Moskva je shvatila taj nagoveštaj. Godinu dana posle potpisivanja Lokarnskog pakta Sovjetski Savez i Nemačka su aprila 1926. u Berlinu potpisali Ugovor o neutralnosti. Obe strane su se obavezale da ostanu neutralne u slučaju da jedna od njih bude napadnuta, kao i da se ne uključuju ni u kakve političke kombinacije, ili ekonomski bojkot usmeren protiv jedne od njih – verovatno bez obzira na povod. To je, u stvari, značilo da su se Nemačka i Sovjetski Savez uzajamno isključili iz primene sistema kolektivne bezbednosti. Nemačka je u međuvremenu sebe već isključila iz primene sankcija protiv bilo koga drugog. Berlin i Moskvu je ujedinjavalo neprijateljstvo prema Poljskoj, kao što je to nemački kancelar Virt i rekao svom ambasadoru u Moskvi Ulrihu fon Brokdorf-Rancauu: „Jedno ću vam iskreno reći. Poljska mora da bude uništena... Ja ne sklapam nikakav sporazum koji bi mogao da ojača Poljsku".[19]

Uprkos tome, francuski političari, posebno Brijan, došli su do zaključka da prihvatanje politike „ispunjavanja obaveza" ostaje jedino što Francuska realno može da učini. Ukoliko bi se njeni najgori strahovi ostvarili, i ako bi Nemačka ponovo po-

čela da vodi militantnu politiku, nadu da će postepeno steći britansku podršku i očuvati naklonost Amerike, sigurno bi uništila mogućnost da se Francuska okrivi za nestanak šansi za pomirenje.

Težište evropskih zbivanja postepeno se pomeralo ka Berlinu. Iz sadašnje perspektive posebno začuđuje to što je Štrezemanov položaj na domaćoj političkoj sceni sve vreme slabio. Preovlađujući nacionalistički stav došao je do izražaja u reakcijama na takozvani Jungov plan, koji su saveznici predložili kada je 1929. istekao petogodišnji period Dozovog plana. Jungov plan je još više smanjio nemačke reparacije i utvrdio određen, mada dalek, rok za njihovo plaćanje. Godine 1924. Dozov plan je bio usvojen uz podršku nemačkih konzervativaca koji su 1929, uz podršku nacističke partije u nastajanju, isto kao i komunista, žestoko napali Jungov plan, čiji su uslovi bili znatno bolji. Rajhstag ga je konačno odobrio sa samo 20 glasova.

Takozvani „duh Lokarna" nekoliko godina je označavao želju za uspostavljanjem prijateljskih odnosa među nekadašnjim ratnim neprijateljima. Međutim, reč „duh" na nemačkom znači isto što i „avet", tako da je krajem te decenije u nacionalističkim krugovima postalo popularno zbijati šale na račun aveti Lokarna. Taj ciničan stav prema centralnoj tački međunarodnog poretka nastalog u Versaju bio je prisutan čak i u mirnom periodu privrednog oporavka, pre nego što je velika kriza definitivno radikalizovala nemačku politiku.

Štrezeman je umro 3. oktobra 1929. Pokazalo se da je nezamenljiv stoga što u Nemačkoj nije postojao političar koji bi se po talentu ili rafiniranosti mogao s njim uporediti, a pre svega zato što je veliko lično poverenje zapadnih sila, koje je uživao, u ogromnoj meri doprinelo rehabilitaciji Nemačke i pacifikaciji Evrope. Veoma dugo je preovladavalo mišljenje da Štrezeman predstavlja otelotvorenje svih odlika „dobrog Evropljanina". U tom smislu, on se smatrao prethodnikom velikog Konrada Adenauera, koji je shvatio da Francuska i Nemačka u stvari dele istu sudbinu bez obzira na jaz što ga je stvorilo njihovo istorijsko rivalstvo.

Međutim, kada je postala dostupna, Štrezemanova dokumentacija nije potvrdila povoljno mišljenje koje je uživao. Ona je otkrila sračunatog sledbenika realpolitike koji je s bezobzirnom upornošću radio na ostvarivanju tradicionalnog nemačkog nacionalnog interesa. Za Štrezemana, ti interesi su bili jasni: povratiti Nemačkoj položaj koji je uživala do 1914. godine, rešiti se finansijskog tereta reparacija, postići vojni paritet s Francuskom i Velikom Britanijom, revidirati istočnu nemačku granicu i ostvariti ujedinjenje (*Anschluß*) s Austrijom. Štrezemanov saradnik Edgar Štern-Rubart ovako je opisao ciljeve svog šefa:

> Štrezemanova najveća nada, kao što mi je to jednom poverio, bila je da oslobodi Rajnsku oblast, da povrati Epen i Malmedi i Sar, da pripoji Austriju i da dobije na upravljanje, ili na neki drugi način stekne, jednu koloniju u Africi iz koje bi se dobijale najvažnije tropske sirovine i koja bi poslužila kao ventil za višak energije mlade generacije.[20]

Štrezeman stoga nipošto nije bio „dobar Evropljanin" u smislu u kojem se taj izraz koristio posle Drugog svetskog rata, ali u njegovo vreme kriterijumi za to još

nisu ni postojali. Većina zapadnih državnika delila je Štrezemanovo mišljenje da je Versajski ugovor zahtevao reviziju, posebno na istoku, a da Lokarnski pakt predstavlja samo jednu fazu tog procesa. Za Francusku je, naravno, bilo nepodnošljivo bolno da se posle rata, u kojem je uništila svoju supstancu, suoči s obnovljenom Nemačkom. Međutim, to što se dogodilo predstavljalo je tačan odraz nove preraspodele moći. Štrezeman je shvatio da je Nemačka, čak i u okviru ograničenja predviđenih Versajskim ugovorom, potencijalno najjača zemlja u Evropi. Iz te procene je, u stilu realpolitike, izveo zaključak da mu se ukazuje mogućnost da je obnovi kako bi dostigla nivo na kojem je bila 1914, ako ne i viši.

Međutim, za razliku od svojih kritičara iz nacionalističkog tabora – i potpuno suprotno nacistima – Štrezeman je nastojao da te ciljeve ostvari oslanjajući se na strpljenje i kompromis, kao i uz saglasnost evropskih zemalja. Bio je dovoljno inteligentan da ustupke u ugovorima – posebno kada je u pitanju bilo izuzetno osetljivo pitanje reparacija – daje u zamenu za okončanje vojne okupacije Nemačke i mogućnost dugoročnih promena koje će njegovu zemlju neizostavno dovesti u nadmoćan položaj. Ali, za razliku od nemačkih nacionalista, on nije video potrebu da se odredbe Versajskog ugovora menjaju silom.

Štrezeman je svoju politiku mogao da sprovodi zahvaljujući nemačkim potencijalima i resursima. Rat njegovoj zemlji nije uništio moć, a Versajski ugovor joj je poboljšao geopolitički položaj. Čak ni neuporedivo teži poraz u Drugom svetskom ratu nije uspeo da eliminiše nemački uticaj u Evropi. Umesto da u Štrezemanu vidimo preteču nacističkog udara na zapadne vrednosti, bilo bi mnogo ispravnije da se na nacističke ekscese gleda kao na odustajanje od njegovog postepenog i skoro sigurno miroljubivog puta koji je Nemačkoj trebalo da obezbedi ključnu ulogu u Evropi.

Štrezeman je svoju taktiku vremenom mogao lako da pretvori u strategiju, kao što je mogao i da poveruje u ono što je u početku koristio samo kao sredstvo. Kao primer iz savremene istorije može se uzeti predsednik Sadat, čiji je motiv za približavanje Izraelu gotovo sigurno bila namera da pobije zapadne ideje o arapskoj militantnosti, a da Izrael dovede u psihološku defanzivu. Sadat je, kao Štrezeman, pokušavao da zabije klin između svojih neprijatelja i njihovih prijatelja. On se nadao da će ispunjavajući razumne zahteve Izraela oslabiti njegovo odbijanje da vrati arapske, posebno egipatske teritorije. Međutim, kako je vreme prolazilo, Sadat se stvarno pretvorio u apostola mira i iscelitelja međunarodnih razdora, što je u početku lako mogla biti samo poza. Insistiranje na miru i pomirenju vremenom je prestalo da bude Sadatovo sredstvo za ostvarivanje nacionalnog interesa i pretvorilo se u nešto što je samo po sebi postalo vrednost. Da li je i Štrezeman išao istim putem? Njegova prerana smrt tu mogućnost ostavlja kao jednu od nerešenih istorijskih zagonetki.

U vreme Štrezemanove smrti, pitanje reparacija nalazilo se na putu razrešenja, a pitanje zapadne granice bilo je rešeno. Nemačka je zadržala revizionistički stav u odnosu na svoje istočne granice i odredbe o razoružanju predviđene Versajskim ugovorom. Pokušaj da se na nju izvrši pritisak time što će se okupirati njena teritorija nije urodio plodom, a modifikovan pristup Lokarnskog pakta, zasnovan na ko-

lektivnoj bezbednosti, još nije umirio nemačke zahteve za paritetom. Evropski državnici su konačno našli pribežište u potpunom opredeljenju za razoružanje, kao najboljem sredstvu za očuvanje mira.

U Velikoj Britaniji se u međuvremenu učvrstila ideja da Nemačka ima pravo na paritet. Već prilikom svog prvog mandata, 1924. godine, predsednik vlade iz redova laburista Ramzi Makdonald objavio je da razoružanje predstavlja njegov najvažniji prioritet. U drugom mandatu, koji je započeo 1929. godine, obustavio je izgradnju jedne pomorske baze u Singapuru i gradnju novih krstarica i podmornica. Godine 1932, njegova vlada je objavila moratorijum na proizvodnju aviona. Makdonaldov glavni savetnik u vezi s tim pitanjem Filip Noel-Bejker izjavio je da sledeći rat može da spreči samo razoružavanje.

Međutim, suštinski problem, usklađivanje nemačkog pariteta i francuske bezbednosti, ostao je nerešen, možda i stoga što je bio nerešiv. Godine 1932, uoči samog Hitlerovog dolaska na vlast, francuski predsednik vlade Eduar Erio je predvideo: „Ja nemam nikakvih iluzija. Ubeđen sam da Nemačka želi da se ponovo naoruža... Mi se nalazimo na istorijskoj prekretnici. Nemačka je do sada vodila pomirljivu politiku... a sada prelazi na aktivnu politiku. Sutra će to biti politika teritorijalnih zahteva.“[21] Najuočljiviji aspekt ove izjave predstavlja njen pasivan, rezigniran ton. Erio nije rekao ništa o francuskoj vojsci koja je i dalje bila najveća u Evropi; o Rajnskoj oblasti koja je u skladu s Lokarnskim paktom demilitarizovana; o još uvek razoružanoj Nemačkoj; ili o francuskim obavezama u vezi s bezbednošću u Istočnoj Evropi. Nespremna da se bori za svoja uverenja, Francuska je jednostavno čekala da joj se dogodi ono što joj je sudbina namenila.

Velika Britanija je na razvoj događaja na kontinentu gledala iz sasvim drukčije perspektive. U želji da umiri Nemačku, uporno je od Francuske zahtevala da prihvati nemački paritet u naoružanju. Stručnjaci za razoružanje dobro su poznati po svojoj veštini da predlože planove koji odgovaraju formalnim aspektima pitanja bezbednosti, a da se ne pozabave suštinom. Tako su britanski stručnjaci pripremili predlog koji je Nemačkoj odobravao paritet, ali joj nije dozvoljavao regrutaciju, čime je Francuska teorijski bila u prednosti zahvaljujući većem broju obučenih rezervista. (Kao da Nemačka, kad bi već dotle došlo, ne bi mogla da nađe načina da izbegne i to poslednje relativno nevažno ograničenje.)

Iste te sudbonosne godine, uoči Hitlerovog dolaska na vlast, nemačka demokratska vlada osećala se dovoljno sigurno da napusti Konferenciju o razoružanju u znak protesta protiv, kako se izrazila, diskriminacije od strane Francuske. Nagovorena je da se vrati uz obećanje o „jednakim pravima u sistemu koji će pružiti bezbednost svim zemljama“;[22] ta dvosmislena rečenica je nagoveštavala teorijsko pravo na paritet uz „bezbednosne“ odredbe koje su ga činile teško ostvarivim. Javno mnjenje je prevazišlo takve finese. Levičarski list *New Statesman* pozdravio je tu formulu kao „bezuslovno priznanje principa ravnopravnosti država“. Na drugoj strani britanskog političkog spektra, *Times* je s odobravanjem govorio o „pravovremenom ispravljanju nejednakosti“.[23]

Formula o „jednakosti (u okviru) sistema bezbednosti“ bila je, međutim, terminološki kontradiktorna. Francuska više nije bila dovoljno jaka da se odupre Nemač-

koj, a Velika Britanija je odbijala da s Francuskom sklopi vojni savez koji je mogao da uspostavi približnu geopolitičku jednakost (mada, na osnovu iskustva iz rata, čak ni to nije bilo sigurno). Insistirajući na definisanju jednakosti uopštenim frazama o okončanju diskriminatorskog odnosa prema Nemačkoj, Engleska nije govorila ništa o uticaju te ravnopravnosti na evropsku ravnotežu. Godine 1932, ogorčeni predsednik vlade Makdonald rekao je francuskom ministru spoljnih poslova Polu Bonkuru: „Francuski zahtevi su uvek stvarali probleme zato što su podrazumevali da Velika Britanija preduzme dodatne obaveze, a u ovom trenutku o tome ne može da se razmišlja".[24] Ovaj onespokojavajući zastoj trajao je sve dok oktobra 1933. godine Hitler nije napustio pregovore o razoružanju.

Posle deset godina, tokom kojih se diplomatija bavila isključivo Evropom, nedostatke sistema kolektivne bezbednosti i samog Društva naroda neočekivano je pokazao Japan, čije su akcije tridesetih godina inaugurisale deceniju sve većeg nasilja.

Godine 1931, japanske trupe su okupirale Mandžuriju koja je zvanično bila deo Kine, mada centralna kineska vlast tamo već godinama nije funkcionisala. Intervencija takvog obima nije bila pokušana još od osnivanja Društva naroda. Ono, međutim, nije imalo mehanizam prinude čak ni da nametne ekonomske sankcije predviđene članom 16 Pakta Društva naroda. Njegovo oklevanje je pokazalo osnovnu dilemu sistema kolektivne bezbednosti: nijedna zemlja nije bila spremna da uđe u rat protiv Japana (niti je bila u položaju da to učini bez američkog učešća, budući da je japanska ratna mornarica imala prevlast u azijskim vodama). Čak i da je mehanizam za primenu ekonomskih sankcija postojao, nijedna zemlja nije bila voljna da usred krize smanji obim trgovine s Japanom; s druge strane, nijedna zemlja nije bila spremna ni da prihvati okupaciju Mandžurije. Članice Društva naroda jednostavno nisu znale kako da prevazidu suprotnosti koje su same sebi nametnule.

Na kraju je pronađen mehanizam koji je, u stvari, omogućio nečinjenje. On se sveo na utvrđivanje činjenica – standardno diplomatsko sredstvo koje pokazuje da neaktivnost predstavlja željeni cilj. Takvim komisijama je potrebno dosta vremena da se okupe, počnu da istražuju i usaglase stavove – do kada, ako imaju sreće, problem može sam po sebi da nestane. Japan je imao toliko poverenja u ovu praksu da je čak inicirao takvu vrstu utvrđivanja činjenica. Komisija, kasnije nazvana Litonovom, izvestila je da je Japan ispravio nepravde, a da je pogrešio utoliko što prethodno nije iscrpeo sva miroljubiva sredstva. Najblaži mogući prigovor zbog okupacije teritorije veće od sopstvene bilo je, kako se ispostavilo, nešto što Japan nije bio spreman da otrpi, već se povukao iz Društva naroda. Bio je to prvi korak u pravcu rasturanja cele te institucije.

U Evropi se na čitav ovaj incident gledalo kao na stranputicu svojstvenu dalekim kontinentima. Pregovori o razoružanju nastavljeni su kao da mandžurska kriza ne postoji, a rasprava o bezbednosti u svetlu pariteta pretvorila se u ritualnu proceduru. A onda, 30. januara 1933. godine, u Nemačkoj je na vlast došao Adolf Hitler koji je pokazao da poredak nastao u Versaju zaista predstavlja kulu od karata.



NAPOMENE

1. Hermann Graml, *Europa in der Zwischen der Kriegen* (Minhen, 1969), str. 154.
2. Viscount d'Abernon, *The Ambassador of Peace: Lord d'Abernon's Diary,* II (Hodder & Stoughton, London, 1929), str. 225.
3. Graml, *Europa,* str. 130.
4. Stephen A. Schuker, *The End of French Predominance in Europe* (University of North Carolina Press, Čepel Hil, Severna Karolina, 1976), str. 255.
5. Henry L. Bretton, *Stresemann and the Revision of Versailles* (Stanford University Press, Stanford, Kalifornija, 1953), str. 38.
6. Marc Trachtenberg, *Reparations in World Politics* (Columbia University Press, Njujork, 1980), str. 48.
7. *Ibid.*
8. Bretton, *Stresemann,* str. 21.
9. F. L. Carsten, *Britain and the Weimar Republic* (Schocken Books, Njujork, 1984), str. 37.
10. Hans W. Gatzke, *Stresemann and the Rearmament of Germany* (Johns Hopkins University Press, Baltimor, 1954), str. 12.
11. *Gustav Stresemann, His Diaries, Letters and Papers,* redakcija i prevod: Eric Sutton (London, 1935), I, str. 225.
12. David Dutton, *Austen Chamberlain, Gentleman in Politics* (Ross Anderson, Bolton, 1985), str. 250.
13. *Ibid,* str. 5.
14. Jon Jacobson, *Locarno Diplomacy* (Princeton University Press, Prinston, Nju Džerzi, 1972), str. 90.
15. Raymond J. Sontag, *A Broken World, 1919-1939* (Harper & Row, Njujork, 1971), str. 133.
16. Selig Adler, *The Isolationist Impulse: Its Twentieth-Century Reaction* (Free Press, Njujork, 1957), str. 217.
17. D. W. Brogan, *The French Nation, 1814-1940* (Hamilton, London, 1957), str. 267.
18. Dutton, *Austen Chamberlain,* str. 251.
19. F. L. Carsten, *The Reichswehr and Politics, 1918-1933* (University of California Press, Berkli, 1973), str. 139.
20. Bretton, *Stresemann,* str. 22.
21. Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936-1939* (Frank Cass, London, 1977), str. 29.
22. Winston S. Churchill, *The Second World War,* 1, *The Gathering of the Storm* (Houghton Mifflin, Boston, 1948), str. 74.
23. *Ibid,* str. 73.
24. A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (Atheneum, Njujork, broširano, 1983), str. 66.



KRAJ ILUZIJE: HITLER I RAZARANJE VERSAJSKOG PORETKA

Hitlerov dolazak na vlast značio je jednu od najvećih nesreća u istoriji sveta. Da nije bilo njega, rušenje kuće od karata, kakvu je predstavljao međunarodni poredak nastao u Versaju, možda bi se obavilo na miran način, ili bar ne katastrofalno. Bilo je neizbežno da Nemačka iz njega iziđe kao najjača država na kontinentu; masovna ubijanja i razaranja do kojih je taj proces doveo bila su delo jedne demonske ličnosti.

Hitler se pročuo zahvaljujući svom govorničkom daru. Za razliku od drugih revolucionarnih voda, on je bio usamljeni politički avanturista koji nije predstavljao nijednu važniju školu političke misli. Njegova filozofija, izložena u knjizi *Mein Kampf*, kretala se u rasponu od banalnog do fantastičnog i sastojala se od pojednostavljene kombinacije desničarskih, radikalnih i konvencionalnih ideja. Sama za sebe, ona nikada ne bi mogla da pokrene intelektualna strujanja koja bi kulminirala revolucijom, kao što je to bio slučaj s Marksovim *Kapitalom* ili delima filozofa iz XVIII veka.

Vešta demagogija katapultirala je Hitlera na čelo nemačke države i do kraja je ostala njegov glavni adut. S instinktima jednog marginalca i nepogrešivim okom za tuđe psihološke slabosti, on je svoje protivnike gurao iz nevolje u nevolju, sve dok ih nije toliko demoralisao da su se potčinili njegovoj dominaciji. Na međunarodnom planu on je bezobzirno eksploatisao grižu savesti koju su demokratske zemlje osećale zbog Versajskog ugovora.

Kao šef države Hitler je delovao na osnovu instinkta, a ne analize. Uobražavajući da je umetnik, opirao se „sedećim" poslovima i stalno je bio u pokretu. Pošto Berlin nije voleo, najčešće je, povremeno mesecima, boravio u svojoj bavarskoj rezidenciji, mada je i tamo brzo počinjao da se dosađuje. Budući da je prezirao ustaljene radne navike, a da je njegovim ministrima bilo teško da dođu do njega, politika nije mogla sistematski da se kreira. Uspevalo je ono što je bilo u skladu s njegovim napadima frenetične aktivnosti, a propadalo sve što je iziskivalo redovne napore.

Suština demagogije sastoji se u sposobnosti da se emocija i frustracija sabiju u jedan jedini trenutak. Postizanje tog trenutka i uspostavljanje hipnotičke, skoro senzualne veze sa svojim pristalicama i auditorijumom uopšte, postali su Hitlerova specijalnost. U inostranstvu je Hitler postizao najveći uspeh onda kada je na svet ostavljao utisak čoveka koji sledi normalne, ograničene ciljeve. Svi veliki spoljnopolitički uspesi ostvareni su tokom prvih pet godina Hitlerove vlasti – od 1933. do 1938 – i bili su zasnovani na pretpostavci budućih žrtava da je jedino što želi usklađivanje versajskog poretka s njegovim navodnim principima.

Hitler je izgubio kredibilitet čim je prestao da se pretvara kako samo namerava da ispravi nepravde. Krenuvši u direktna osvajanja koja su sama sebi bila cilj, počeo je da se odvaja od realnosti. Povremeno mu se još dešavalo da intuitivno nešto shvati, kao što je to bio slučaj s planom za rat protiv Francuske i odbijanjem da odobri povlačenje s fronta u blizini Moskve 1941, što bi gotovo sigurno dovelo do potpunog uništenja nemačke vojske. Poraz Nemačke u Prvom svetskom ratu predstavljao je, čini se, najvažnije iskustvo u Hitlerovom životu. Stalno je prepričavao kako je za kapitulaciju čuo u krevetu jedne vojne bolnice, privremeno oslepljen iperitom. Pripisujući krah Nemačke izdaji, jevrejskoj zaveri i nedostatku volje, do kraja života će tvrditi da Nemačku ne mogu da poraze stranci, već da ona jedino može samu sebe da porazi. Takav način razmišljanja preobrazio je poraz iz 1918. godine u izdaju, dok je odbijanje ljudi koji su se nalazili na čelu države da se bore do kraja postalo glavna tema njegovih opsesivnih govora i ošamućujućih monologa.

Hitler, začudo, kao da nikada nije bio zadovoljan svojim pobedama; na kraju je, izgleda, sebe doživljavao kao viziju čiste snage volje koja uspeva da izbegne predstojeći slom. Psiholozi bi u tome mogli da otkriju odgovor na pitanje zašto je vodio rat na način koji se strateški ili politički nije mogao opravdati sve dok nemački resursi nisu bili uništeni i dok konačno, i dalje nepopustljivo, nije uspeo da se u potpunosti potvrdi, prkoseći svetu iz bunkera u opkoljenoj prestonici svoje skoro potpuno okupirane zemlje.

Demagoška veština i bolesno samoljublje predstavljali su dve strane iste medalje. Hilter nije bio sposoban za normalne razgovore, te se stoga obično upuštao u dugačke monologe; u slučaju da neki sagovornik uspe da uzme reč, zaćutao bi, otvoreno pokazujući da se dosađuje, a povremeno bi čak i zadremao.[1] Hitler je svoj gotovo čudesan uspon s margina bečkog društva do neprikosnovenog vođe nacije pripisivao ličnim kvalitetima kakve nijedan njegov savremenik nije posedovao. Zato je prepričavanje njegovog osvajanja vlasti postalo deo dosadnog rituala od kojeg su se sastojali Hitlerovi „razgovori za stolom", kako su to opisali njegovi sledbenici.[2]

Hitlerov bolesni egoizam imao je i pogubnije posledice; on je sebe i, što je još značajnije, svoje sledbenike ubedio da čovek tako jedinstvenih sposobnosti mora za života da ostvari sve svoje ciljeve. Budući da je na osnovu porodične istorije procenjivao da neće dočekati duboku starost, nikada nije bio u stanju da dozvoli da bilo koji planirani poduhvat sazri, već ga je podsticao u skladu s rokovima koje je odredio na osnovu procene sopstvene fizičke snage. U istoriji nije poznato da je još neki važniji rat otpočeo na osnovu medicinskih predviđanja.

Sve u svemu, Hitlerovi zapanjujući početni uspesi svode se na ubrzano trošenje mogućnosti koje je stvorila politika njegovih prethodnika, koje je inače prezirao, posebno Štrezemana. Kao i Vestfalski mir, Versajski ugovor je učinio da se jedna moćna zemlja nađe suočena s mnogo manjih, nezaštićenih država na svojoj istočnoj granici. Međutim, razlika je bila u tome što je u Vestfaliji to i bila namera, dok se za Versajski ugovor moglo reći nešto potpuno suprotno. Versaj i Lokarno su Nemačkoj utrli put u Istočnu Evropu, u kojoj bi strpljivi nemački političari vremenom ostvarili dominantan položaj mirnim putem, ili bi im je možda Zapad direktno prepustio. Međutim, Hitlerova neobuzdana megalomanija pretvorila je moguću mirnu evoluciju u svetski rat.

Hitler je izgledao toliko obično da njegova prava priroda u početku nije mogla da se uoči. Ni nemački ni zapadnoevropski političari nisu verovali da on zaista namerava da promeni postojeći poredak, uprkos tome što je takve namere dovoljno često najavljivao. Umoran od problema koje je stvarala sve jača nacistička partija, demoralisan zbog krize i političkog haosa, konzervativni vrh nemačke države naimenovao je Hitlera za kancelara, smatrajući da će dovoljno obezbeđenje biti to što je okružen uglednim konzervativcima (u Hitlerovoj prvoj vladi, formiranoj 30. januara 1933. godine, nalazila su se samo tri člana nacističke partije). Međutim, Hitler je već prešao suviše dug put da bi dozvolio da ga zaustave parlamentarni manevri. Uz nekoliko grubih poteza (uključujući i čistku u kojoj je 30. juna 1934. pobijen veći broj njegovih suparnika i protivnika), on je za osamnaest meseci od stupanja na položaj kancelara sam sebi omogućio da zavede diktaturu u Nemačkoj.

Zapadne demokratske zemlje su na Hitlerov uspon u početku reagovale tako što su ubrzale izvršavanje svojih obaveza u odnosu na razoružanje. Na čelu nemačke vlade sada se nalazio kancelar koji je objavio svoju nameru da sruši Versajski poredak, da se ponovo naoruža i da zatim počne da vodi ekspanzionističku politiku. Uprkos tome, demokratske zemlje nisu videle potrebu da preduzmu bilo kakve posebne mere predostrožnosti. Hitlerov dolazak na vlast je Veliku Britaniju pre svega učvrstio u uverenju da je razoružavanje neophodno. Neke britanske diplomate su čak smatrale da Hitler pruža više nade za mir od manje stabilnih vlada koje su mu prethodile. „(Hitlerov) potpis će obavezati celu Nemačku kao što nikada do sada nije mogao potpis nekog drugog Nemca",[3] obavestio je oduševljeno ambasador Fips svoje ministarstvo. Prema Ramziju Makdonaldu, britanska garancija Francuskoj bila je nepotrebna, stoga što će, ukoliko Nemačka raskine ugovor o razoružanju, „osuda sveta biti neizrecivo velika".[4]

Tako umirujuće izjave, naravno, nisu mogle da razuvere Francusku. Ona je i dalje strahovala za svoju bezbednost u slučaju da se Nemačka ponovo naoruža, a

Velika Britanija je i dalje odbijala da joj pruži garancije. Ako je svetsko javno mnjenje zaista bilo odlučno da se obračuna s prekršiocima, zašto je Velika Britanija bila do te mere nespremna da pruži garanciju? Zato što je „javno mnjenje u Engleskoj ne bi podržalo", odgovorio je ser Džon Sajmon, ministar spoljnih poslova, čime je Francuskoj jasno stavio do znanja da na Veliku Britaniju ne može da se osloni, pošto neće braniti ono što nije spremna da garantuje.[5] Zašto britansko javno mnjenje ne bi podržalo garanciju? Zato što takav napad ne smatra verovatnim, objasnio je Stenli Boldvin, vođa Konzervativne partije, nezvanično i šef britanske vlade:

> Ako bi se moglo dokazati da se Nemačka ponovo naoružava, Evropa bi morala da se suoči s potpuno novom situacijom koja bi istog časa nastala... Ukoliko do toga dođe, vlada njenog veličanstva bi je veoma ozbiljno razmotrila, *ali takva situacija još nije nastala.*[6]

Ta tvrdnja se stalno vrtela ukrug i bila je potpuno kontradiktorna: garancija je bila suviše rizična i nepotrebna, pošto će Nemačka, čim se uspostavi paritet, biti zadovoljna. Uprkos tome, garancija za nešto što Nemačka navodno ne bi osporavala, bila bi suviše opasna iako bi osuda svetskog javnog mnjenja zaustavila prekršioca na pola puta. Izbegavanje odgovornosti i hipokriziju na kraju je okončao sam Hitler. Nemačka je 14. oktobra 1933. godine zauvek napustila Konferenciju o razoružanju – ne zato što je Hitler bio odbijen, već stoga što se plašio da bi nemački zahtev za paritetom mogao da bude ispunjen, što bi umanjilo njegovu želju za neograničenim naoružavanjem. Nedelju dana kasnije, Hitler se povukao iz Društva naroda, a početkom 1934. objavio je ponovno naoružavanje Nemačke. Zbog toga što se na ovakav način sama isključila iz svetske zajednice, Nemačka nije pretrpela nikakvu primetnu štetu.

Hitler je jasno uputio izazov, ali demokratske zemlje nisu bile sigurne šta to stvarno znači. Nije li on time što se ponovo naoružavao u stvari sprovodio nešto s čim se većina članica Društva naroda u principu već složila? Zašto reagovati pre nego što Hitler zaista počini neki konkretan akt agresije? Konačno, nije li to bilo ono što se podrazumevalo pod kolektivnom bezbednošću? Ovako, lideri zapadnih demokratskih zemalja bar nisu morali da se opterećuju donošenjem odluka. Bilo je mnogo lakše sačekati na neku jasnu demonstraciju Hitlerovih rđavih namera, pošto u njihovom odsustvu ne bi mogla da se stekne podrška javnog mnjenja – ili su bar oni tako mislili. Hitler je itekako imao razloga da prikriva svoje prave namere, sve dok za zapadne demokratije nije postalo suviše kasno da pruže efikasan otpor. U svakom slučaju, državnici u demokratskim zemljama su se u međuratnom periodu više plašili rata, nego što su strahovali od slabljenja ravnoteže snaga. Bezbednost se, tvrdio je Ramzi Makdonald, morala ostvarivati „moralnim, a ne vojnim sredstvima".

Hitler je vešto koristio takve stavove i povremeno je pokretao mirovne ofanzive koje su bile vešto prilagođene iluzijama njegovih potencijalnih žrtava. Kada se povukao iz pregovora o naoružanju, ponudio je da ograniči nemačku vojsku na 300.000 ljudi, a nemačke vazduhoplovne snage da svede na polovinu francuskih. Ta

ponuda je skrenula pažnju s činjenice da je Nemačka prešla granicu utvrđenu u Versaju (100.000 ljudi), dok je tobože pristajala na novu granicu koja se nije mogla ostvariti još nekoliko godina – a za to vreme bi i ta ograničenja nesumnjivo bila odbačena.

Izjavivši da će se sama postarati o svojoj bezbednosti, Francuska je odbacila ovu ponudu. Nadmenost francuskog odgovora nije mogla da prikrije činjenicu da je konačno počela da se ostvaruje njena noćna mora – vojni paritet s Nemačkom (ako ne i nešto gore). Velika Britanija je izvukla zaključak da je razoružavanje postalo značajnije nego ikad. Vlada je objavila: „Naša politika se i dalje sastoji u tome da putem međunarodne saradnje težimo ograničenju i smanjenju naoružanja u svetu, zato što su te naše obaveze u skladu s Paktom i što je to jedini način da se spreči trka u naoružanju".[7] U stvari, vlada je donela krajnje neobičnu odluku iz koje je proizlazilo da će pregovaračku poziciju steći ako se prethodno dovede u što slabiji položaj. Šest nedelja pošto je Hitler naložio nemačkoj delegaciji da napusti Konferenciju o razoružanju, 29. novembra 1933, Boldvin je rekao na sednici vlade:

> Kada se ne bismo nadali da ćemo postići ograničenje u naoružanju, imali bismo puno pravo da budemo uznemireni u vezi sa situacijom, i to ne samo u pogledu avijacije, već i u pogledu kopnenih snaga, i ratne mornarice. (Britanija) ulaže sve svoje napore u izradu programa razoružanja koji će uključiti i Nemačku.[8]

Kako se Nemačka ponovo naoružavala, a stanje britanske odbrane je, prema Boldvinovim sopstvenim rečima, bilo uznemirujuće, zaista bi bilo logičnije da se u tom smislu učinilo nešto više. Međutim, Boldvin je zauzeo potpuno suprotan stav. Proizvodnja vojnih aviona je od 1932. godine bila zamrznuta. Svrha tog poteza bio je „dodatni podsticaj Konferenciji o razoružanju".[9] Boldvin je propustio da objasni kakav podsticaj bi Hitler imao da pregovara o razoružanju za koje se Velika Britanija unilateralno spremala. (Postojalo je, naravno, i jedno mnogo manje altruističko tumačenje Boldvinovih poteza: Velika Britanija je razvijala nove modele vojnih aviona; nemajući u međuvremenu šta da proizvodi, on je neophodnost prikazivao kao vrlinu.)

Francuska se, sa svoje strane, zavaravala praznim nadama. Britanski ambasador u Parizu izvestio je: „Francuska se, u stvari, vratila politici krajnje opreznosti, ona se protivi bilo kakvim merama prinude koja bi imala ukus vojne avanture".[10] Jedan izveštaj Eduaru Daladjeu, tadašnjem ministru rata, pokazuje da je čak i Francuska počela da se priklanja ortodoksnim stavovima Društva naroda. Francuski vojni ataše u Berlinu objavio je da razoružanje predstavlja najefikasniji način za obuzdavanje Hitlera, pošto je samog sebe ubedio da u Nemačkoj postoje i opasniji fanatici od Hitlera:

> Čini se da nemamo nikakav drugi izlaz osim da postignemo sporazum koji će zadržati... bar za izvesno vreme, razvoj nemačke vojne sile... Ako je Hitler iskren kada ističe svoju želju za mirom, moći ćemo sami sebi da čestitamo

na tome što smo postigli sporazum; ukoliko ima druge planove, ili ako jednog dana bude morao da ustupi mesto nekom fanatiku, bar ćemo odložiti izbijanje rata, što zaista predstavlja dobitak.[11]

Velika Britanija i Francuska odlučile su da dozvole nastavak naoružavanja Nemačke, bukvalno zato što nisu znale šta drugo da rade. Velika Britanija još nije bila *spremna da odustane od sistema kolektivne bezbednosti i Društva* naroda, a Francuska je u međuvremenu postala toliko malodušna da nije bila sposobna da deluje u skladu sa svojim slutnjama. Dakle, Francuska se nije usuđivala da deluje sama, a Velika Britanija je odbijala zajedničku akciju.

Unazad gledano, lako je ismejati Hitlerove savremenike zbog ovako nerazumnih procena njegovih namera. Njegove ambicije, a još manje njegove ubilačke sklonosti, u početku ipak nisu bile tako očigledne. Prve dve godine po dolasku na vlast, on je pre svega bio zaokupljen učvršćivanjem vlastitih pozicija. Pored toga, Hitlerovu ratobornu spoljnu politiku u očima mnogih britanskih i francuskih političara neutralisali su, i to značajno, njegov nepokolebljiv antikomunizam i uspesi koje je postigao u vezi s obnovom nemačke privrede.

Državnici se uvek suočavaju s problemom koji se sastoji u tome što u vreme kada im je prostor za delovanje najveći, poseduju najmanje informacija, a kada prikupe dovoljno informacija, prostor za odlučno delovanje obično nestaje. Britanski političari su tridesetih godina bili suviše nesigurni u odnosu na Hitlerove ciljeve, a francuski suviše nesigurni sami u sebe da bi delovali na osnovu procena koje nisu mogli da dokažu. Upoznavanje s Hitlerovom pravom prirodom plaćeno je desetinama miliona grobova posejanih s kraja na kraj Evrope. S druge strane, da su demokratske zemlje krenule u definitivan obračun s Hitlerom na početku njegove vladavine, istoričari bi i dan-danas raspravljali o tome da li je Hitler bio pogrešno shvaćeni nacionalista, ili manijak rešen da zavlada svetom.

Opsednutost Zapada Hitlerovim pobudama bila je, naravno, na prvom mestu usmerena u pogrešnom pravcu. Principi ravnoteže snaga jasno bi ukazali da velika i jaka Nemačka, koja se na istoku graniči s malim i slabim državama, predstavlja opasnu pretnju. Realpolitika nas uči da bi nemačke odnose sa susednim zemljama, bez obzira na Hitlerove motive, određivala njihova stvarna snaga. Zapad je morao da utroši mnogo manje vremena na procenu Hitlerovih motiva, a mnogo više na uspostavljanje protivteže narastajućoj snazi Nemačke.

Posledice oklevanja zapadnih saveznika da se suprotstave Hitleru niko nije bolje obrazložio od Jozefa Gebelsa, Hitlerovog dijaboličnog šefa propagande. Aprila 1940, uoči nacističkog napada na Norvešku, on je na jednom tajnom sastanku rekao:

Do sada smo uspevali da od neprijatelja prikrijemo stvarne nemačke ciljeve, isto onako kao što do 1932. godine naši unutrašnji neprijatelji uopšte nisu videli kuda idemo, niti su shvatili da je to što smo se zakleli na poštovanje legaliteta samo trik... Oni su mogli da nas potisnu. Oni su mogli da uhapse nekolicinu nas 1925. i to bi bilo to, kraj. Ne, oni su nas pustili da prođemo kroz zo-

nu rizika. Isto se dogodilo i u spoljnoj politici... Godine 1933. neki francuski predsednik vlade je morao da kaže (što bih ja rekao da sam bio francuski predsednik vlade): „Novi državni kancelar je čovek koji je napisao *Mein Kampf*, u kojem se kaže to i to. Takav čovek se ne može tolerisati u našoj blizini. Ili će on da nestane, ili mi krećemo u pohod!" Ali, oni to nisu učinili. Ostavili su nas na miru i pustili da se provučemo kroz zonu rizika, a mi smo bili u mogućnosti da provedemo svoj brod pored svih opasnih grebena. *A kada smo se mi spremili i dobro naoružali, bolje od njih, oni su otpočeli rat!* (Kurziv je autorov.)[12]

Lideri demokratskih zemalja odbili su da se suoče s činjenicom da će istog časa kada Nemačka dostigne određeni nivo naoružanja Hitlerove namere postati irelevantne. Ubrzani rast nemačke vojne moći morao je da poremeti ravnotežu ukoliko se ne zaustavi, ili ukoliko mu se ne obezbedi protivteža.

To je, u stvari, bila Čerčilova poruka koju niko nije čuo. Međutim, tridesetih godina, proroci nisu mogli brzo da se shvate. Britanski političari su odbacili Čerčilova upozorenja, pri čemu su bez obzira na svoje mesto u političkom spektru ispoljili redak stepen jedinstva. Polazeći od pretpostavke da ključ za mir predstavlja razoružanje, a ne spremnost za rat, oni su se prema Hitleru odnosili kao prema psihološkoj zagonetki, a ne strateškoj opasnosti.

Kada je Čerčil 1934. godine insistirao da Velika Britanija na nemačko naoružavanje odgovori jačanjem ratnog vazduhoplovstva, predstavnici vlade i opozicije ispoljili su isti prezir. Herbert Samjuel je u ime Liberalne partije izjavio: „To bi delovalo kao da nam se posao ne sastoji u davanju razumnih, normalnih saveta ... već da smo se... uključili u neodgovornu partiju bridža... Sve te formule su opasne".[13] Ser Staford Krips je s oholim sarkazmom obrazložio stav Laburističke partije:

> Čovek bi mogao da ga zamisli kao nekog starog, srednjovekovnog barona koji se na svom posedu smeje na ideju razoružanja baronija i ukazuje na to da je posedovanje što veće količine oružja jedini način na koji on i njegovi vazali mogu da zaštite sebe i svoje krave.[14]

Predsednik vlade Boldvin, iz redova Konzervativne partije, postarao se da Čerčilov predlog bude jednoglasno odbačen – time što je Donji dom obavestio da nije „izgubio nadu bilo u ograničenje, bilo u restrikciju nekih vrsta oružja". Prema Boldvinu, bilo je „izuzetno teško" pribaviti tačne informacije o nemačkoj vazdušnoj moći – mada nije objasnio zbog čega.[15] Uprkos tome, bio je ubeđen da „nije tačno da nas Nemačka ubrzano sustiže".[16] Boldvin je smatrao „da u ovom trenutku nema osnova za davanje nepotrebnog znaka za uzbunu, a još manje za paniku". Kritikujući cifre koje je Čerčil pominjao kao „preterane", on je naglasio da „ne postoji nikakva neposredna pretnja s kojom je u ovom trenutku suočen bilo ko u Evropi, ili mi sami – nikakva stvarna opasnost".[17]

Francuska je pokušavala da se zaštiti sklapanjem dodatnih labavih saveza, time što je unilateralne garancije, date dvadesetih godina Čehoslovačkoj, Poljskoj i Rumuniji, pretvorila u sporazume o uzajamnoj odbrani. To je značilo da bi ove zemlje

sada bile obavezne da priteknu Francuskoj u pomoć, čak i u slučaju da se Nemačka opredeli da pre nego što krene na istok namiri račune s Francuzima.

Bio je to beznačajan, u stvari, patetičan potez. Ti savezi su bili prilično logični u smislu francuskih garancija nejakim novim državama u Istočnoj Evropi. Međutim, oni nisu mogli da posluže kao neka vrsta ugovora o uzajamnoj pomoći, koji bi Nemačku izložili opasnosti od ratovanja na dva fronta; bili su suviše slabi da obuzdaju Nemačku na istoku, dok ofanzivne akcije protiv Nemačke, koje bi rasteretile Francusku, nisu uopšte dolazile u obzir. Ističući irelevantnost tih ugovora, Poljska je svoje obaveze prema Francuskoj neutralisala ugovorom o nenapadanju s Nemačkom, što je značilo da bi u slučaju napada na Francusku zvanične poljske obaveze potrle jedna drugu – ili, tačnije, ostavile Poljskoj odrešene ruke da izabere savez koji bi joj u trenutku izbijanja krize pružio veću korist.

Nov francusko-sovjetski sporazum, potpisan 1935. godine, pokazao je veličinu francuske psihološke i političke malodušnosti. Pre Prvog svetskog rata, Francuska je zdušno nastojala da sklopi politički savez s Rusijom i nije se smirila dok taj politički sporazum nije pretvoren u vojni pakt. Godine 1935, francuski položaj je u strateškom pogledu bio mnogo slabiji, a njena potreba za sovjetskom vojnom podrškom skoro očajnička. Uprkos tome, Francuska je nevoljno zaključila politički savez sa Sovjetskim Savezom, dok je žestoko odbijala vojne pregovore. Još 1937. godine, Francuska je odbijala da dozvoli sovjetskim posmatračima da prisustvuju njenim godišnjim vojnim manevrima.

Postojala su tri razloga za rezervisano ponašanje francuskih političara koji su svi redom svakako preuveličavali Staljinovo urođeno nepoverenje prema zapadnim demokratskim zemljama. Najpre, strahovali su da bi preterana bliskost sa Sovjetskim Savezom oslabila njihove neophodne veze s Velikom Britanijom. Zatim, francuski istočnoevropski saveznici, locirani između Sovjetskog Saveza i Nemačke, nisu bili spremni da dopuste sovjetskim trupama ulazak na svoju teritoriju, što je otežavalo pronalažanje značajne teme za pregovore francuskog i sovjetskog generalštaba. Poslednji razlog bio je taj što su se već 1938. godine francuski političari toliko plašili Nemačke, da su se bojali da bi takvi razgovori sa Sovjetskim Savezom, kako se izrazio tadašnji predsednik vlade Šotan, „mogli da dovedu do objave rata od strane Nemačke".[18]

Francuska je tako završila u vojnom savezu sa zemljama suviše slabim da joj pomognu, u političkom savezu sa Sovjetima s kojima se nije usuđivala da uspostavi vojnu saradnju, i strateški zavisna od Velike Britanije koja je otvoreno odbila da uzme u razmatranje *bilo kakvu* vojnu obavezu. Sve to zajedno nije predstavljalo nikakvu veliku strategiju, već pre recept za nervni slom.

Jedini ozbiljni koraci što ih je Francuska preduzela zbog jačanja nemačke moći bili su usmereni ka Italiji. Musolini nije bio baš pravi pristalica sistema kolektivne bezbednosti, ali su mu italijanska ograničenja bila potpuno jasna, posebno u vezi s pitanjima koja su se ticala i Nemačke. On je strahovao da bi nemačka aneksija Austrije mogla da dovede do zahteva za povraćajem Južnog Tirola, inače nemačkog etničkog prostora. Januara 1935. godine, tadašnji ministar spoljnih poslova Pjer Laval zaključio je nešto veoma slično vojnom savezu. Pristavši na uzajamne konsul-

tacije u slučaju bilo kakvog vida ugrožavanja nezavisnosti Austrije, Italija i Francuska su inicirale vojne pregovore koji su čak došli dotle da se razmatrala mogućnost stacioniranja italijanskih trupa duž Rajne, i francuskih duž austrijske granice.

Tri meseca kasnije, pošto je Hitler ponovo uveo opštu vojnu obavezu, između Velike Britanije, Francuske i Italije počela je da se uspostavlja saradnja koja je podsećala na savez. Šefovi vlada te tri države sastali su se u italijanskom letovalištu Strezi, gde su se dogovorili da se odupru bilo kakvom nemačkom pokušaju da silom izmeni odredbe Versajskog ugovora. Izvesnu ironiju predstavljalo je to što je domaćin konferencije, čiji je cilj bila odbrana versajskog poretka, bio Musolini, stari kritičar Versajskog ugovora kojim je, po njemu, Italija bila oštećena.

Skup u Strezi bio je poslednji pokušaj da pobednici iz Prvog svetskog rata uzmu u razmatranje zajedničku akciju. Dva meseca posle te konferencije Velika Britanija je potpisala pomorski sporazum s Nemačkom, koji je pokazao da se ta zemlja, kada je njena lična bezbednost u pitanju, radije oslanja na bilateralne aranžmane s dojučerašnjim neprijateljem, nego na svoje partnere iz Streze. Nemačka je pristala da tokom narednih deset godina ograniči svoju flotu na 35 odsto od britanske, mada joj je odobreno pravo na isti broj podmornica.

Uslovi ovog pomorskog sporazuma bili su manje značajni od onoga što je on razotkrio u vezi sa stanjem svesti u demokratskim zemljama. Britanska vlada je neosporno shvatila da taj pomorski sporazum u stvari predstavlja pomirenje s nemačkim kršenjem pomorskih odredbi Versajskog ugovora i da se time, ako ništa drugo, narušava duh ispoljen u Strezi. Njegov stvarni učinak bilo je uspostavljanje novih „plafona“ na bilateralnoj osnovi koji su, štaviše, odgovarali krajnjoj granici do koje su dosezali nemački kapaciteti za izgradnju ratne mornarice; taj metod kontrole naoružanja postajaće sve popularniji u periodu hladnog rata. On je takođe označio da je Velika Britanija bila spremnija da umiri neprijatelja, nego da se osloni na svoje partnere iz Streze – čime je stvoren psihološki okvir za delovanje koje će se kasnije nazivati politikom popuštanja.

Ubrzo potom, front iz Streze je u potpunosti propao. Kao pristalica realpolitke, Musolini je smatrao da se samo po sebi razume da su mu ruke odrešene za kolonijalna osvajanja koja su predstavljala uobičajenu praksu pre Prvog svetskog rata. Shodno tome, 1935. godine je krenuo u stvaranje afričke imperije tako što je osvojio Abisiniju, poslednju nezavisnu državu u Africi, kojoj se istovremeno osvetio za poniženje što su ga početkom veka Abisinci priredili Italijanima.

Međutim, Musolinijeva agresija koja bi pre Prvog svetskog rata bila prihvaćena, započeta je u svetu opredeljenom za sistem kolektivne bezbednosti i potčinjavanje Društvu naroda. Javno mnjenje, posebno u Velikoj Britaniji, već je osuđivalo Društvo zbog toga što „nije uspelo“ da spreči japansko osvajanje Mandžurije; u međuvremenu, razrađen je mehanizam za sprovođenje ekonomskih sankcija. Godine 1935, kada je Italija okupirala Abisiniju, Društvo naroda je posedovalo zvanično sredstvo za sankcionisanje tog vida agresije. Štaviše, Abisinija je bila član Društva naroda, doduše samo zahvaljujući neobičnom spletu okolnosti. Italija je 1926. podržala pristupanje Abisinije Društvu naroda kako bi osujetila navodne britanske namere. Velika Britanija je na to nevoljno pristala, pošto je prethodno dokazivala da

je Abisinija suviše varvarska zemlja da bi mogla da postane punopravna članica međunarodne zajednice.

U obema zemljama sada je eksplodirala sopstvena petarda: Italija se upustila u nešto što je prema svim merilima predstavljalo ničim izazvanu agresiju protiv jedne članice Društva, a Velika Britanija se suočila s izazovom sistemu kolektivne bezbednosti, a ne samo s još jednim kolonijalnim problemom. Da bi situacija bila još složenija, Velika Britanija i Francuska su u Strezi već prihvatile da Abisinija pripada italijanskoj interesnoj sferi. Laval će kasnije reći da je on na umu imao da bi Italija u Abisiniji mogla da odigra ulogu sličnu francuskoj u Maroku – odnosno da će uspostaviti indirektnu kontrolu. Međutim, od Musolinija se nije moglo očekivati da shvati da će Francuska i Velika Britanija, pošto su već pristale na to, zbog razlike između aneksije i indirektne kontrole Abisinije, žrtvovati nešto veoma slično savezništvu protiv Nemačke.

Francuska i Velika Britanija nikada nisu prihvatile realnost da su suočene s dvema mogućnostima koje se uzajamno isključuju. Ako su zaključile da je Italija bitna za zaštitu Austrije i, indirektno, možda čak i za pružanje pomoći u očuvanju demilitarizovane Rajnske oblasti, što je zagarantovala u Lokarnu, bilo im je potrebno da postignu izvestan kompromis kako bi spasle obraz Italiji u Africi i time očuvale front uspostavljen u Strezi. U protivnom, da je Društvo naroda zaista predstavljalo najbolji instrument za zadržavanje Nemačke i pridobijanje zapadnog javnog mnjenja protiv agresije, bilo bi neophodno zadržati sankcije sve dok se ne pokaže da se agresija ne isplati. Osim te dve mogućnosti nije postojalo nikakvo srednje rešenje.

Međutim, demokratske zemlje su upravo pokušavale da pronađu srednje rešenje, pošto više nisu bile dovoljno samopouzdane da definišu svoj izbor. Pod britanskim vođstvom pokrenut je mehanizam ekonomskih sankcija Društva naroda. Laval je istovremeno privatno uveravao Musolinija da se isporuke nafte njegovoj zemlji neće prekidati. Velika Britanija je uglavnom sledila isti kurs, kada se po Rimu učtivo raspitivala da li bi sankcije na naftu dovele do rata. Kada je Musolini – što je bilo podjednako predvidljivo i neiskreno – odgovorio potvrdno, britanska vlada je dobila neophodan alibi da svoju podršku Društvu naroda upotpuni pozivanjem na široko rasprostranjen strah od rata. Ta politika je kasnije rezimirana parolom „sve sankcije osim rata".

Predsednik britanske vlade Stenli Boldvin će kasnije prilično setno izjaviti da bi bilo kakve sankcije od kojih se moglo očekivati da će biti delotvorne verovatno odvele u rat. Toliko o ideji da ekonomske sankcije predstavljaju alternativu primeni sile za odupiranje agresiji – tvrdnji koja će se u Sjedinjenim Državama ponoviti pedesetak godina kasnije, u vezi s problemom koji je iskrsao kada je Irak okupirao Kuvajt, uprkos tome što je ishod bio srećniji.

Ministar spoljnih poslova Samjuel Hor shvatio je da je Velika Britanija izbacila iz koloseka sopstvenu strategiju. Da bi se suprotstavili nadolazećoj nemačkoj pretnji, britanski političari su morali da se odupru Hitleru i da primire Musolinija. Oni su učinili tačno suprotno: bili su pomirljivi prema Nemačkoj, a konfrontirali su se s Italijom. Shvativši apsurdnost situacije, Hor i Laval su decembra 1935. smisli-

li kompromisno rešenje: Italiji će se dati plodne abisinske ravnice, a Hajle Selasije će i dalje vladati svojim planinskim uporištima koja su predstavljala istorijsku kolevku njegove kraljevine; Velika Britanija bi doprinela uspostavljanju tog kompromisa tako što bi Abisiniji dala izlaz na more preko Britanske Somalije. U potpunosti se verovalo da će Musolini prihvatiti taj plan koji bi Hor zatim podneo na odobrenje Društvu naroda.

Hor-Lavalov plan se izjalovio zbog toga što je procureo u štampu pre nego što je iznesen pred Društvo naroda, što se u to vreme izuzetno retko događalo, a Hor je postao žrtva pokušaja da nasuprot ustalasanom javnom mnjenju postigne kompromis. Povika koja se digla u vezi s tim slučajem prinudila ga je da podnese ostavku, a Antoni Idn, njegov naslednik, ne pokazujući ni najmanju spremnost da se osloni na silu, brzo se vratio u čauru sistema kolektivne bezbednosti i ekonomskih sankcija.

Prema šablonu koji će se ponavljati u narednim krizama, demokratske zemlje su svoju averziju prema primeni sile opravdavale preuveličavanjem vojne moći protivnika. London je sebe ubedio da bez francuske pomoći ne bi mogao da iziđe na kraj s italijanskom ratnom mornaricom. Francuska se s tim preko volje složila i uputila ratnu flotu u Sredozemlje, čime je dodatno ugrozila svoje odnose s Italijom kao garantom Lokarnskog pakta i partnerom iz Streze. Uprkos toj ogromnoj koncentraciji snaga, sankcije na isporuke nafte nikada nisu uvedene, a obične sankcije nisu mogle da spreče poraz Abisinije zato što nisu delovale dovoljno brzo – ukoliko su uopšte i delovale.

Italija je završila osvajanje Abisinije do maja 1936, kada je Musolini proglasio italijanskog kralja Vitorija Emanuela carem Etiopije, kako je Abisinija inače preimenovana. Dva meseca kasnije, 30. juna, Savet Društva naroda sastao se da razmotri svršen čin. Očajnički apel Hajla Selasija objavio je propast sistema kolektivne bezbednosti:

> Ovo nije samo pitanje rešavanja problema italijanske agresije. To je pitanje kolektivne bezbednosti, samog postojanja Društva naroda, poverenja koje države daju međunarodnim sporazumima, vrednosti obećanja što se daju malim državama u vezi s poštovanjem njihovog integriteta i nezavisnosti. Ovo je izbor principa ravnopravnosti država i nametanja vazalnih okova malim zemljama.[19]

Društvo naroda je 15. jula ukinulo sve sankcije Italiji. Dve godine kasnije, uoči skupa u Minhenu, Velika Britanija i Francuska su, priznavši osvajanje Abisinije, svoje moralne primedbe podredile strahu od Nemačke. Sistem kolektivne bezbednosti osudio je Hajla Selasija na gubitak *cele* zemlje, umesto polovine koju bi izgubio prema Hor-Lavalom planu zasnovanom na realpolitici.

U smislu vojne moći, Italija se ni izdaleka nije mogla uporediti s Velikom Britanijom, Francuskom i Nemačkom. Međutim, prazan prostor koji je stvorilo držanje po strani Sovjetskog Saveza, pretvorilo je Italiju u korisnog saveznika za očuvanje nezavisnosti Austrije i, donekle, demilitarizovane Rajnske oblasti. Sve dok

mu se činilo da su Velika Britanija i Francuska najjače zemlje u Evropi, Musolini je podržavao versajski poredak, posebno stoga što je gajio duboko nepoverenje prema Nemačkoj, i što je u početku prezirao Hitlera. Ozlojeđenost zbog Etiopije, kao i analiza stvarnih odnosa snaga, ubedili su Musolinija da bi ostajanje u frontu iz Streze moglo da se završi time što bi Italija bila primorana da podnese prvi udar nemačke agresije. Događaji u vezi s Etiopijom stoga su obeležili početak neumitnog približavanja Italije Nemačkoj, što je u podjednakoj meri bilo motivisano pohlepom i strahom.

Međutim, fijasko kakav je predstavljao slučaj Etiopije najdublji utisak je ostavio na Nemačku. Britanski ambasador u Berlinu je izvestio: „Italijanska pobeda je otvorila novo poglavlje. Bilo je neizbežno da Britanija izgubi prestiž u zemlji koja obožava moć“.[20]

Pošto je Italija napustila front iz Streze, Nemačku su od Austrije i Srednje Evrope delila samo još otvorena vrata, što je u stvari predstavljala demilitarizovana Rajnska oblast. Hitler nije gubio vreme da ih zalupi.

Ujutru 7. marta 1936. godine Hitler je naredio svojoj vojsci da uđe u demilitarizovanu Rajnsku oblast i time sruši i poslednji branik versajskog poretka. Prema Versajskom ugovoru, nemačkim vojnim snagama bio je zabranjen ulaz u Rajnsku oblast, kao i u još jednu zonu na udaljenosti od 50 kilometara. Nemačka je u Lokarnu potvrdila tu odredbu; Društvo naroda je garantovalo.Lokarnski pakt, koji su sa svoje strane garantovale Velika Britanija, Francuska, Belgija i Italija.

Bilo je jasno da će Istočna Evropa, ukoliko Hitler odnese prevagu u Rajnskoj oblasti, biti prepuštena na milost i nemilost Nemačkoj. Nijedna od novostvorenih država u Istočnoj Evropi – ni sama ni u koaliciji s nekom drugom – nije imala nikakve šanse da se odbrani od revizionističke Nemačke. Jedinu nadu tih zemalja predstavljala je mogućnost Francuske da odvrati nemačku agresiju pretnjom da će umarširati u Rajnsku oblast.

Zapadne demokratske zemlje ponovo je razdirala neizvesnost u pogledu Hitlerovih namera. Tehnički, on je samo ponovo zauzimao jednu nemačku teritoriju, nudeći istovremeno sve vrste garancija, kao i ponudu za sklapanje pakta o nenapadanju s Francuskom. Ponovo su se čule tvrdnje da će Nemačka biti zadovoljna čim joj bude priznato pravo da brani sopstvene državne granice, dakle ono što uopšte nije bilo sporno kada su u pitanju bile sve ostale evropske zemlje. Da li su britanski i francuski političari imali moralno pravo da rizikuju živote svojih građana radi očuvanja jedne očigledno diskriminatorske situacije? S druge strane, nije li njihova moralna dužnost bila da se suprotstave Hitleru dok Nemačka nije još potpuno naoružana i da time možda spasu nebrojene živote?

Na tu dilemu odgovorila je istorija; međutim, savremenike je razdirala sumnja. Hitler je 1936. i dalje ubirao plodove svoje jedinstvene kombinacije psihopatske intuicije i demonske volje. Demokratske zemlje su i dalje verovale da imaju posla s normalnim, možda malo neumerenim, nacionalnim vođom koji pokušava da obezbedi ravnopravan položaj svoje zemlje u Evropi. Velika Britanija i Francuska bile su zaokupljene pokušajima da otkriju šta Hitler smera. Da li je iskren? Da li zaista želi mir? To su svakako bila značajna pitanja, ali spoljna politika gradi kuću na ži-

vom pesku kada ne vodi računa o stvarnim odnosima snaga, već se oslanja na nagađanja u vezi s nečijim namerama.

Zahvaljujući izvanrednoj sposobnosti da koristi slabosti svojih protivnika, Hitler je odabrao zaista pravi trenutak da ponovo zauzme Rajnsku oblast. Društvo naroda, zaglibljeno u sankcije protiv Italije, bilo je sve samo ne spremno da uđe u sukob s još jednom velikom silom. Rat u Abisiniji je doveo do udaljavanja zapadnih sila od Italije, jedne od zemalja koje su garantovale Lokarnski pakt. Velika Britanija, drugi garant, upravo je uprkos prevlasti na moru odustala od nametanja sankcija Italiji na isporuke nafte, što je ukazivalo na to da je svakako bila još manje spremna da rizikuje rat na kopnu zbog pitanja koje nije obuhvatalo narušavanje državnih granica.

Mada demilitarizovana Rajnska oblast nije ni za jednu zemlju imala toliki značaj kao za Francusku, nijedna nije bila ni toliko neodlučna u pogledu pružanja otpora Nemačkoj. Mažino linija je pokazivala da je Francuska opsednuta defanzivnom strategijom, a vojna oprema i obuka francuske vojske ostavljale su malo sumnje da je Prvi svetski rat ugasio njen tradicionalni ofanzivni duh. Francuska je, čini se, bila rešena da iza Mažino linije sačeka ono što joj je suđeno, i da se ne izlaže nikakvom riziku izvan svojih granica – dakle ni u Istočnoj Evropi, a samim tim ni u Rajnskoj oblasti.

Uprkos svemu, zaposedanje Rajnske oblasti predstavljalo je čisto kockanje od strane Hitlera. Regrutacija se obavljala tek nepunih godinu dana. Nemačka vojska nije ni izbliza bila spremna za rat. U stvari, mala prethodnica koja je ušla u demilitarizovanu zonu dobila je naređenje da se na prvi znak francuske intervencije povuče pod borbom. Međutim, Hitler je manjak vojne snage nadoknadio viškom drskosti. On je demokratske zemlje zasuo predlozima koji su ukazivali na njegovu spremnost da razgovara o ograničenju broja vojnika u Rajnskoj oblasti i vraćanju Nemačke u Društvo naroda. Oslanjajući se na široko rasprostranjeno nepoverenje prema Sovjetskom Savezu, tvrdio je da njegov korak predstavlja odgovor na francusko-sovjetski sporazum iz 1935. godine. Nudio je demilitarizovanu zonu dugu 50 kilometara s obe strane nemačke granice i dvadesetpetogodišnji ugovor o nenapadanju. Predlog u vezi s delimitarizacijom bio je dvosmislen budući da je ukazivao na to da Evropu od trajnog mira deli samo jedan potez pera, koji bi istovremeno srušio Mažino liniju naslonjenu direktno na nemačku granicu.

Hitlerove sagovornike nije trebalo mnogo podsticati na zauzimanje pasivnog stava. Svaki podesan alibi odgovarao je njihovom opredeljenju da ne čine ništa. Još od Lokarna osnovni princip francuske politike predstavljalo je izbegavanje rata s Nemačkom po svaku cenu, izuzev u savezništvu s Velikom Britanijom, mada je britanska pomoć tehnički bila nepotrebna sve dotle dok je Nemačka bila razoružana. Sledeći tvrdoglavo taj cilj, francuski političari su progutali bezbroj frustracija i podržali mnoštvo inicijativa o razoružanju za koje su u dubini duše znali da su loše koncipirane.

Preterano psihološko oslanjanje na Veliku Britaniju može da objasni zašto Francuska nije obavljala vojne pripreme, čak ni kada je njen ambasador u Berlinu Andre Fransoa-Ponse 21. novembra 1935. godine – puna tri i po meseca ranije –

upozorio da se sprema pokret nemačkih trupa ka Rajnskoj oblasti.[21] Uprkos tome, da ne bi bila optužena da izaziva ono od čega je strahovala, Francuska se nije usudila ni da otpočne s mobilizacijom, niti da preduzme preventivne vojne mere. Ne znajući šta bi učinila ukoliko bi se Nemačka oglušila o upozorenja ili objavila svoje namere, ona to pitanje nije pokretala ni u pregovorima s Nemačkom.

Međutim, ono što gotovo ničim ne može da objasni francusko ponašanje 1935. godine, jeste nepreduzimanje nikakvih mera od strane francuskog Generalštaba, čak ni u okviru svojih internih planova, uprkos Fransoa-Ponseovom upozorenju. Da li francuski Generalštab nije verovao sopstvenim diplomatama? Da li zato što Francuska nije bila sposobna da iziđe iz zaklona svojih fortifikacija čak ni da bi odbranila vitalnu tampon-zonu, kakvu je predstavljala demilitarizovana Rajnska oblast. Ili je osećala da je osuđena na propast, te je zato njen osnovni cilj postalo odlaganje rata u nadi da će doći do neke nepredvidljive promene u njenu korist – iako tada više ne bi bila u stanju da pruži bilo kakav doprinos?

Glavni simbol ovakvog stanja duha bila je, naravno, Mažino linija koju je Francuska uz ogromne troškove gradila deset godina. Otpočevši gradnju baš u godini kada je Poljskoj i Čehoslovačkoj zagarantovala nezavisnost, ona je time jasno pokazala svoje opredeljenje za defanzivnu strategiju. Na podjednako veliku konfuziju ukazivala je i neshvatljiva francuska odluka da se Mažino linija gradi samo do belgijske granice, što se kosilo sa svim iskustvima stečenim u Prvom svetskom ratu. Ukoliko je francusko-nemački rat zaista bio moguć, zašto Nemci ne bi prodrli preko Belgije? Ako je Francuska strahovala da bi Belgija pala ukoliko bi ona, Francuska, stavila do znanja da glavna linija odbrane isključuje tu zemlju, od nje se moglo zatražiti da sama odabere da li će se Mažino linija graditi duž belgijsko-nemačke granice ili, u slučaju da to odbaci, do mora, duž francusko-belgijske granice. Francuska nije učinila ni jedno ni drugo.

Ono što političari odluče, obaveštajne službe pokušavaju da opravdaju. Nasuprot tome, popularna književnost i filmovi prikazuju političare kao bespomoćno oruđe u rukama obaveštajnih stručnjaka. U stvarnosti, obaveštajne procene češće slede političke odluke nego što im obezbeđuju smernice. Ovim bi moglo da se objasni ogromno precenjivanje nemačke snage na osnovu kojeg su potom donošene francuske vojne procene. U vreme kada su nemačke trupe ponovo ušle u Rajnsku oblast, general Moris Gamlen, vrhovni komandant francuske vojske, rekao je političarima da Nemačka već ima skoro isto onoliko obučenih vojnika koliko i Francuska i da je mnogo bolje opremljena, što je u drugoj godini nemačkog naoružavanja bio čist apsurd. Političke preporuke oslanjale su se na ovu pogrešnu pretpostavku u vezi s nemačkom vojnom moći. Gamlen je zaključio da Francuska ne sme da preduzima *nikakve* vojne protivmere ukoliko ne sprovede opštu mobilizaciju, a to je bilo nešto što političari u odsustvu britanske podrške ne bi rizikovali – uprkos tome što su nemačke snage, koje su ušle u Rajnsku oblast, brojale 20.000 ljudi, dok je Francuska, s obzirom na stajaću vojsku, čak i bez mobilizacije mogla da računa na 500.000 ljudi.

Ponovo se javila dilema koja je pune dve decenije opsedala demokratske zemlje. Velika Britanija je bila spremna da prizna samo jednu pretnju ravnoteži snaga

u Evropi – narušavanje francuske granice. Čvrsto rešena da se nikada ne bori za Istočnu Evropu, ona nije videla nikakav vitalni britanski interes u demilitarizovanoj Rajnskoj oblasti koja je predstavljala neku vrstu taoca Zapada. Velika Britanija nije bila spremna da uđe u rat ni da bi ispoštovala sopstvene garancije date u Lokarnu. Idn je to jasno stavio do znanja mesec dana pre Hitlerovog ulaska u Rajnsku oblast. Februara 1936. francuska vlada se konačno trgla i počela da proverava stav Velike Britanije u slučaju da Nemačka preduzme korak na koji je Fransoa-Ponse upozorio. Idnov odnos prema mogućem kršenju dva međunarodna ugovora – Versajskog i Lokarnskog – zvučao je kao otvaranje neke trgovačke licitacije:

> Kako je ta zona uspostavljena prvenstveno da bi osigurala bezbednost Francuskoj i Belgiji, pre svega te dve vlade moraju da odluče koliko im je ona važna i koju su cenu spremne da plate za njeno održavanje... Za Veliku Britaniju i Francusku bilo bi bolje da što pre otpočnu pregovore s nemačkom vladom u vezi s uslovima za odricanje od naših prava u toj zoni, dok se o takvom odricanju još uvek može pregovarati.[22]

Idn je u stvari zauzeo stav da su pregovori najbolje čemu se mogu nadati, pregovori u kojima bi saveznici za odustajanje od utvrđenih i priznatih prava (u vezi s kojima je Velika Britanija odbila da poštuje sopstvenu garanciju) za uzvrat dobili – u stvari, šta? – vreme, druga uveravanja? Velika Britanija je prepustila Francuskoj odgovor u vezi s nadoknadom, ali je svojim držanjem stavila do znanja da ratovanje u ime obaveze date u vezi s Rajnskom oblašću ne ulazi u okvire britanske strategije.

Pošto je Hitler umarširao u Rajnsku oblast, britanski stav je postao još eksplicitniji. Sutradan po pokretu nemačkih trupa, britanski ministar rata rekao je nemačkom ambasadoru:

> Mada bi Britanci bili spremni da se bore za Francusku u slučaju nemačkog upada na francusku teritoriju, oni se ne bi latili oružja zbog zauzimanja Rajnske oblasti... Većina (Britanaca) po svoj prilici ne daje „ni dve pare" za to što su Nemci ponovo zauzeli sopstvenu teritoriju.[23]

Britanske nedoumice su se ubrzo proširile i na druge protivmere, a ne samo na rat. Forin ofis je obavestio američkog otpravnika poslova da će: „Engleska preduzeti sve da spreči nametanje vojnih i/ili ekonomskih sankcija Nemačkoj".[24]

Ministar spoljnih poslova Pjer Flanden bezuspešno je pokušavao da objasni Britancima od čega Francuska strahuje. On im je proročki rekao da će, čim se Nemačka utvrdi u Rajnskoj oblasti, Čehoslovačka biti izgubljena i da će ubrzo potom opšti rat biti neizbežan. Iako se pokazalo da je bio u pravu, nikada nije bilo potpuno jasno da li je Flanden tražio britansku podršku za francusku vojnu akciju, ili je Francuskoj pružao alibi za pasivnost. Očigledno smatrajući da je u pitanju bilo ovo drugo, Čerčil je suvo primetio: „Bile su to hrabre reči, ali akcija bi snažnije zazvučala".[25]

Velika Britanija se oglušila o Flandenova preklinjanja. Većina britanskih političara i dalje je verovala da mir zavisi od razoružanja i da novi međunarodni poredak mora da se zasniva na pomirenju s Nemačkom. Britanci su smatrali da je mnogo značajnije ispraviti greške iz Versaja, nego odbraniti obaveze iz Lokarna. U zapisniku sa sednice vlade od 17. marta – deset dana posle Hitlerove akcije – piše da je „naš sopstveni stav bio rukovođen željom da iskoristimo ponude gospodina Hitlera kako bismo postigli trajno rešenje".[26]

Ono što je vlada morala da kaže uvijeno, opozicija je iznosila slobodno, bez ikakve zadrške. Tokom rasprave u vezi s pitanjima odbrane u Donjem domu, laburistički poslanik Artur Grinvud je istog meseca izjavio:

> *Gospodin Hitler je nešto preduzeo i tom prilikom jednom rukom počinio* greh, dok nam je drugom pružio maslinovu grančicu koju bi trebalo da prihvatimo. Možda će se pokazati da su to najznačajniji do sada učinjeni potezi... Beskorisno je reći da te izjave nisu iskrene... Ovde se radi o miru, a ne o odbrani.[27]

Drugim rečima, opozicija se otvoreno zalagala za reviziju Versajskog ugovora i napuštanje Lokarnskog pakta. Ona je želela da Velika Britanija stoji u pozadini i sačeka da Hitlerove namere postanu sasvim jasne. Bila je to razumna politika sve dotle dok su njene pristalice shvatale da će, u slučaju da propadne, svaka godina što protekne konačnu cenu otpora povećati do neshvatljivih razmera.

Nije neophodno rekonstruisati korak po korak put kojim su Francuska i Velika Britanija išle pokušavajući da strateški talog pretvore u političko zlato, ili haos u mogućnost za uspostavljanje politike popuštanja. Važno je samo to da je na kraju Rajnska oblast bila remilitarizovana, da je Istočna Evropa ostala izvan domašaja francuske vojne pomoći i da se Italija sve više približavala statusu prvog saveznika Hitlerove Nemačke. Isto onako kao što se na osnovu jedne dvosmislene britanske garancije – čiju vrlinu je u britanskim očima predstavljalo to što je značila *manje* nego savezništvo – Francuska pomirila s Lokarnskim paktom, tako je i kršenje Lokarnskog pakta dovelo do još dvosmislenije britanske obaveze da pošalje dve divizije koje će braniti Francusku ukoliko njena granica bude povređena.

Velika Britanija je i ovoga puta vešto izbegla punu obavezu da brani Francusku. Šta je, međutim, time postigla? Francuska je, naravno, prozrela to izbegavanje, ali ga je prihvatila kao nevoljan britanski korak u pravcu dugo željenog zvaničnog saveza. Velika Britanija je svoju obavezu da pošalje dve divizije tumačila kao način da spreči Francusku da ne preuzima na sebe odbranu Istočne Evrope, pošto bi morala da je poštuje u slučaju da francuska vojska zbog odbrane Čehoslovačke, ili Poljske upadne u Nemačku. S druge strane, dve britanske divizije nisu ni izdaleka mogle da budu rešenje za problem odvraćanja nemačkog napada na Francusku. Velika Britanija, kolevka politike ravnoteže snaga, u potpunosti se udaljila od principa na osnovu kojih je ravnoteža funkcionisala.

Zauzimanje Rajnske oblasti otvorilo je Hitleru put u Srednju Evropu, i to ne samo u vojnom, već i u psihološkom pogledu. Jednom kada su se demokratske zemlje pomirile s politikom svršenog čina, nestala je strateška osnova za pružanje otpora

Hitleru u Istočnoj Evropi. „Ako 7. marta niste mogli da odbranite sebe", upitao je rumunski ministar spoljnih poslova Nikolae Titulesku svog francuskog kolegu, „kako ćete braniti nas od agresije?"[28] Što se Rajnska oblast više utvrđivala, na to pitanje je sve teže moglo da se odgovori.

Uticaj pasivnog odnosa demokratskih zemalja bio je još jači u psihološkom pogledu. Popuštanje se pretvorilo u zvaničnu politiku, a ispravljanje nepravdi Versajskog ugovora u opšte pravilo. Na Zapadu nije ostalo više ništa što bi trebalo ispraviti. Međutim, bilo je jasno da ako Francuska i Velika Britanija nisu bile spremne da brane Lokarnski pakt, uprkos tome što su ga garantovale, ne postoje nikakve šanse da će u Istočnoj Evropi podržati versajski poredak u koji je Velika Britanija od početka sumnjala i koji je nekoliko puta otvoreno odbila da zagarantuje – poslednji put kada je preuzela obavezu da pošalje dve divizije u Francusku.

Francuska je u međuvremenu napustila rišeljeovsku tradiciju. Ona se više nije oslanjala čak ni na samu sebe, već na nemačku dobru volju. Avgusta 1936. godine, pet meseci posle zauzimanja Rajnske oblasti, Leon Blum – vođa Socijalističke partije i sada predsednik vlade Narodnog fronta – primio je u Parizu doktora Hjalmara Šahta, nemačkog ministra privrede. „Ja sam marksista i Jevrejin", rekao je Blum, ali „mi ne možemo da postignemo ništa ako smatramo da su ideološke barijere nesavladive".[29] Blumov ministar spoljnih poslova Ivon Delbos nije znao kako da protumači šta to praktično znači osim da „Nemačkoj stalno dajemo sitne ustupke kako bismo izbegli rat".[30] On takođe nije objasnio gde bi taj proces morao da se zaustavi. Francuska, zemlja koja je tokom dva veka vodila bezbroj ratova u Srednjoj Evropi zato da bi mogla da upravlja sopstvenom sudbinom, sada se povukla i prihvatala je bilo kakvu bezbednost koja se mogla izvući iz kupovanja vremena davanjem sitnih ustupaka, u stalnoj nadi da će se ili nemački apetiti zadovoljiti ili da će se pojaviti *deux ex machina* i ukloniti opasnost.

Politiku popuštanja koju je Francuska oprezno sprovodila, Velika Britanija je zdušno sledila. Godinu dana posle remilitarizacije Rajnske oblasti, 1937, lord Halifaks, tadašnji predsednik Gornjeg doma, posetio je Hitlera u njegovom planinskom domu u Berhtesgadenu i time simbolično pokazao moralno uzmicanje demokratskih zemalja. On je pohvalio nacističku Nemačku „kao evropski bedem protiv boljševizma" i naveo je veći broj pitanja u vezi s kojima bi „moguće promene možda mogle vremenom da se sprovedu". Tom prilikom su posebno pomenuti Dancig, Austrija i Čehoslovačka. Jedini Halifaksov prigovor odnosio se na metod kojim će se promene ostvariti: „Engleska je zainteresovana za to da se sve promene sprovedu mirnim, evolutivnim putem i da se izbegavaju metodi koji bi mogli da izazovu dalekosežne poremećaje".[31]

Ni manje odlučan državnik od Hitlera ne bi se zamarao razmišljanjem zašto bi Velika Britanija, ukoliko je bila spremna da prihvati promene u Austriji, Čehoslovačkoj i tzv. „poljskom koridoru", zamerala Nemačkoj na načinu na koji će ih sprovesti. Pošto se složila sa suštinom, zašto bi se protivila postupku? Kakav mogući argument u prilog miru bi, po Halifaksu, mogao da ubedi žrtve da će im samoubistvo koristiti? Prema nepokolebljivom uverenju Društva naroda, i prema osnovnim postavkama sistema kolektivne bezbednosti, ono čemu je trebalo pružiti otpor bio je

način sprovođenja promene. Međutim, istorija nas uči da države ulaze u rat da bi se odupRle samom *činu* promene.

U vreme Halifaksove posete Hitleru strateški položaj Francuske dodatno se pogoršao. Jula 1936. godine, vojni udar koji je predvodio general Fransisko Franko izazvao je građanski rat u Španiji. Nemačka i Italija su otvoreno podržavale Franka kome su slale velike količine vojne opreme; ubrzo potom, počeli su da pristižu i nemački i italijanski „dobrovoljci", što je ukazalo na to da su fašističke ideje počele da se šire silom. Francuska je sada bila suočena s izazovom kakvom se tri veka ranije Rišelje odupreo – mogućnošću da se sa svih strana graniči s neprijateljskim državama. Međutim, za razliku od svog velikog prethodnika, francuske vlade iz tridesetih godina samo su se uzrujavale, nesposobne da utvrde čega se više plaše – opasnosti s kojom su se suočile, ili načina na koji bi mogle da je otklone.

Velika Britanija je početkom XVIII veka učestvovala u ratovima za špansko nasleđe, a sto godina kasnije u ratu protiv Napoleona u sâmoj Španiji. I u jednom i u drugom slučaju ona je pružila otpor pokušaju najagresivnije evropske sile da privuče Španiju u svoju orbitu. Ovoga puta ili nije uspela da shvati opasnost kakvu bi fašistička pobeda u Španiji predstavljala za ravnotežu snaga, ili je smatrala da fašizam predstavlja manju pretnju od radikalne levičarske Španije povezane sa Sovjetskim Savezom (što je, kako su mnogi smatrali, bila najverovatnija alternativa). Međutim, najbitnije od svega bilo je to što je Velika Britanija želela da izbegne rat. Britanska vlada je upozorila Francusku da je Velika Britanija zadržala sebi pravo da ostane neutralna ukoliko zbog francuskih isporuka oružja republikancima dođe do rata – mada je Francuska, prema međunarodnom pravu, imala sva prava da legitimnoj španskoj vladi prodaje oružje. Francuska je negodovala, ali je onda objavila embargo na isporuke oružja, koje je doduše povremeno kršila. Bilo kako bilo, takva politika je samo demoralisala francuske prijatelje i lišila zemlju poštovanja njenih neprijatelja.

U takvoj atmosferi, francuski i britanski političari su 29-30. novembra 1937. održali sastanak u Londonu da bi odredili zajednički pravac delovanja. Nevil Čemberlen, koji je na mestu predsednika vlade zamenio Boldvina, jasno je obrazložio svoje stavove. On je predložio raspravu o obavezama koje je podrazumevao francuski savez s Čehoslovačkom. U takva ispitivanja diplomate se upuštaju kada traže izgovor za neizvršenje preuzetih obaveza. Nezavisnost Austrije, očigledno, nije bila vredna ni da se o njoj razgovara.

Francuski ministar spoljnih poslova Delbos je svojim odgovorom stavio do znanja da je zaista veoma dobro razumeo implikacije postavljenog pitanja. Tretirajući češko pitanje više kao pravno, nego kao političko ili strateško, on se ograničio na strogo pravno tumačenje francuskih obaveza:

> Taj sporazum bi Francusku uključio u slučaju da Čehoslovačka postane žrtva agresije. Ukoliko bi došlo do pobune nemačkog stanovništva koju bi Nemačka podržala vojnom intervencijom, sporazum bi Francusku obavezao na način koji bi se utvrdio u skladu s ozbiljnošću činjenica.[32]

Delbos nije govorio o geopolitičkom značaju Čehoslovačke, ili o posledici koju bi napuštanje saveznika imalo po kredibilitet Francuske u vezi s očuvanjem nezavisnosti drugih zemalja u Istočnoj Evropi. U stvari, on je istakao da bi Francuska svoje obaveze mogla, mada ne bi morala, da primeni u jednom jedinom realnom slučaju opasnosti – pobuni nemačke manjine u Čehoslovačkoj, koju bi podržala nemačka vojna sila. Čemberlen se uhvatio za ponuđeni izgovor, videvši u njemu razlog za popuštanje:

> Pokušaj postizanja izvesnog sporazuma s Nemačkom u vezi sa Srednjom Evropom bio bi poželjan, bez obzira na moguće ciljeve Nemačke, čak i u slučaju da želi da pripoji neke susede; mogli bismo u stvari da se nadamo odlaganju sprovođenja nemačkih planova, pa čak i obuzdavanju Rajha sve dotle dok ti planovi ne postanu na dugi rok neprimenljivi.[33]

Međutim, šta bi Velika Britanija učinila ukoliko odugovlačenje ne pomogne? Priznajući da postoji mogućnost da Nemačka revidira svoje istočne granice, da li bi Velika Britanija ušla u rat zato što je to učinjeno prevremeno? Odgovor je bio sam po sebi jasan – zemlje ne ulaze u rat zbog brzine sprovođenja promene s čijim ciljem su se već složile. Sudbina Čehoslovačke nije bila zapečaćena u Minhenu, već u Londonu, gotovo godinu dana ranije.

Igrom slučaja, skoro u isto to vreme Hitler je odlučio da formuliše svoju dugoročnu strategiju. Dana 5. novembra 1937. godine, on je pozvao na sastanak ministra rata, vojne komandante i ministra spoljnih poslova i otvoreno im izložio svoje strateške poglede. Njegov ađutant Hosbah vodio je detaljan zapisnik. Niko od prisutnih nije imao razloga da kasnije poriče kako nije znao kuda ga je vođa poveo. Hitler je jasno rekao da njegovi ciljevi prevazilaze pokušaj obnavljanja položaja koji je Nemačka imala do Prvog svetskog rata. Umesto toga, bio je rešen da realizuje program iz svoje knjige *Mein Kampf* – osvajanje i kolonizaciju velikih delova teritorije Istočne Evrope i Sovjetskog Saveza. Hitler je savršeno dobro znao da će taj predlog naići na otpor: „Nemačka politika (će) morati da računa s dva žestoka protivnika – Francuskom i Engleskom".[34] On je podvukao da je Nemačka sa svojim naoružanjem odmakla Velikoj Britaniji i Francuskoj, ali da je ta prednost prolazna i da će se, posle 1943. godine, sve brže smanjivati. Rat stoga mora da počne ranije.

Generali su bili uznemireni zbog grandioznosti Hitlerovih planova i bliskosti njihovog sprovođenja u delo, ali im se ipak nisu usprotivili. Neki vojni komandanti su se izvesno vreme zanosili idejom da izvedu udar čim Hitler izda stvarno naređenje da se krene u rat. On je, međutim, uvek suviše brzo povlačio poteze. Zaprepašćujući početni uspesi lišili su generale onoga što bi s njihovog stanovišta bilo moralno opravdanje za preduzimanje tog čina – mada udari protiv legalne vlasti nikada nisu bili bliski nemačkim generalima.

Zapadne demokratske zemlje, sa svoje strane, i dalje nisu shvatale ideološki jaz što ih je delio od nemačkog diktatora. One su verovale u mir kao u cilj i naprezale su se do krajnjih granica da izbegnu rat. S druge strane, Hitler se plašio mira i žudeo je za ratom. „Čovečanstvo je ojačalo u stalnim borbama", zapisao je on u svo-

joj knjizi *Mein Kampf*, „a u večnom miru će nestati".[35] Godine 1938. Hitler se osećao dovoljno jakim da pređe preko državnih granica utvrđenih u Versaju. Na meti mu se najpre našla njegova rodna Austrija, koju su mirovni ugovori, sklopljeni 1919. u Sen Žermenu i 1920. u Trijanonu (koji je za Austro-Ugarsku predstavljao isto što i Versaj za Nemačku), doveli u neobičan položaj. Do 1806. Austrija je bila centar Svetog Rimskog Carstva; do 1866. bila je vodeća – po nekima, jedina vodeća – nemačka država. Pošto joj je Bizmark oduzeo tu istorijsku ulogu, ona je težište preusmerila na svoje balkanske i srednjoevropske posede, a onda je u Prvom svetskom ratu i njih izgubila. Nekadašnja imperija bila je svedena na malu teritoriju na kojoj se govorilo nemački; u Versajskom ugovoru postojala je klauzula koja je branila njeno ujedinjenje s Nemačkom – i, očigledno, bila u suprotnosti s principom samoopredeljenja naroda. Uprkos tome što je ujedinjenje s Nemačkom, odnosno „anšlus", i dalje bilo cilj velikog broja ljudi s obe strane austrijsko-nemačke granice (uključujući i Štrezemana), saveznici su ga 1930. godine ponovo sprečili.

Ujedinjenje Nemačke i Austrije je stoga u izvesnom smislu bilo dvosmisleno, što je bilo od bitne važnosti za uspeh Hitlerovih početnih izazova. S jedne strane bilo je u skladu s principom samoopredeljenja naroda, ali je s druge remetilo ravnotežu snaga koju su državnici sve ređe pominjali kao opravdanje za primenu sile. Posle mesec dana pretnji od strane nacista i ustupaka i premišljanja od strane vlade, nemačke trupe su 12. marta 1938. umarširale u Austriju. Nije im pružen nikakav otpor, a Austrijanci, koji su se, ostavši bez imperije, osećali prepušteni sami sebi u Srednjoj Evropi, dočekali su ih uglavnom izbezumljeni od radosti kao da im je više odgovaralo da u budućnosti postanu nemačka provincija, nego minoran igrač na srednjoevropskoj pozornici.

Mlaki protesti demokratskih zemalja, koje su zazirale od bilo kakve konkretne mere, gotovo da i nisu odražavali moralnu zabrinutost zbog aneksije Austrije. Sistemu kolektivne bezbednosti zvonilo je posmrtno zvono, a Društvo naroda je ćutke stajalo po strani dok je moćni sused gutao jednu članicu. Demokratske zemlje su sada dvostruko više bile opredeljene za politiku popuštanja, u nadi da će se Hitlerov pohod završiti čim sve nemačke manjine budu pripojene matici.

Sudbina je htela da ta pretpostavka bude stavljena na probu u Čehoslovačkoj. Kao i ostale države stvorene na ruševinama Austro-Ugarske, ona je bila gotovo u istoj meri multinacionalna kao imperija od koje je nastala. Od petnaestak miliona stanovnika, skoro jednu trećinu nisu sačinjavali ni Česi ni Slovaci, a ni slovačko opredeljenje za tu državu nije bilo jako. Ta nova država je obuhvatala tri i po miliona Nemaca, skoro milion Mađara i blizu pola miliona Poljaka. Da stvar bude još gora, te manjine su živele na teritorijama koje su se graničile s njihovim maticama, što je zahtevima za pripajanjem davalo još veću težinu u svetlu prihvaćenog versajskog načela samoopredeljenja.

Istovremeno, Čehoslovačka je politički i ekonomski bila najrazvijenija zemlja nastala posle raspada Austro-Ugarske. Ona je bila stvarno demokratski uređena, a životni standard njenih građana mogao je da se uporedi sa švajcarskim. Imala je veliku vojsku, čije je odlično naoružanje bilo domaće proizvodnje, i vojne saveze s Francuskom i Sovjetskim Savezom. Sa stanovišta tradicionalne diplomatije, Čeho-

slovačku zbog svega toga nije bilo lako napustiti. Sa stanovišta principa samoopredeljenja, bilo ju je podjednako teško braniti. Ohrabren uspešnom remilitarizacijom Rajnske oblasti, Hitler je 1937. u ime nemačke manjine počeo da preti Čehoslovačkoj. U početku, tim pretnjama je navodno želeo da primora Čehe da pruže posebna prava nemačkoj manjini u *Sudetenlandu*, kako je nemačka propaganda nazivala tu oblast. Međutim, 1938. godine Hitlerova žestoka retorika je počela da nagoveštava njegovu nameru da Sudetsku oblast silom pripoji nemačkom Rajhu. Francuska je, isto kao i Sovjetski Savez, bila obavezna da zaštiti Čehoslovačku, mada je sovjetska pomoć bila uslovljena prethodnim francuskim akcijama. Povrh svega, nije bilo sigurno ni da li bi Poljska i Rumunija dozvolile sovjetskim trupama da prođu kroz njihovu teritoriju kako bi odbranile Čehoslovačku.

Velika Britanija se od početka opredelila za politiku popuštanja. Ubrzo posle aneksije Austrije, Halifaks je 22. marta podsetio francuske političare da se garancija Lokarnskog sporazuma odnosi samo na francusku granicu i da bi mogla da izostane ukoliko bi Francuzi ispoštovali svoje ugovorne obaveze u Srednjoj Evropi. Forin ofis je jednim memorandumom upozorio da „te obaveze (garancija Lokarnskog pakta), po njihovom mišljenju ne predstavljaju beznačajan doprinos očuvanju mira u Evropi i mada ne nameravaju da od njih odustanu, ne mogu ni da ih prošire".[36] Za britansku bezbednost bile su značajne samo granice Francuske, a ukoliko bi ih Francuska prešla samo zato što strahuje za svoju bezbednost, posebno ako bi pokušala da brani Čehoslovačku, našla bi se sama.

Nekoliko meseci kasnije britanska vlada je poslala u Prag delegaciju, koju je predvodio lord Ranisman, da utvrdi činjenice i ispita mogući način pomirenja. Tom posetom Velika Britanija je jasno stavila do znanja da nije voljna da brani Čehoslovačku – što je, u svakom slučaju, bilo već dobro poznato, isto kao i to da jedini mogući način za pomirenje zahteva rasparčavanje Čehoslovačke. Prema tome, minhenski skup nije predstavljao kapitulaciju, već odraz stanja svesti i skoro neizbežnu posledicu upornih pokušaja demokratskih zemalja da loše geopolitičko rešenje očuvaju verbalnim zalaganjem za sistem kolektivne bezbednosti i samoopredeljenje.

Čak se i Amerika, zemlja koja se najviše dovodila u vezu sa stvaranjem Čehoslovačke, isključila iz te krize čim je ona izbila. Predsednik Ruzvelt je septembra meseca predložio da se na nekom neutralnom terenu održe pregovori.[37] Međutim, kako su američke ambasade uredno slale izveštaje, Ruzvelt nije mogao da ima iluzije u vezi sa stavovima s kojima bi Francuska, i još više Velika Britanija, došle na jedan takav skup. On ih je, u stvari, samo učvrstio kada je izjavio da „vlada Sjedinjenih Država... neće preuzeti nikakve obaveze u vezi s pregovorima koji se sada vode".[38]

Situacija je bila kao poručena za Hitlerovu veštinu vođenja psihološkog rata. Celog tog leta širio je sve veću histeriju u vezi s predstojećim ratom, mada u stvari nije iznosio nikakvu određenu pretnju. Kada je na godišnjem skupu Nacionalsocijalističke partije, održanom početkom 1938. u Nirnbergu, žestoko napao češko rukovodstvo, Čemberlen je konačno izgubio živce. Mada nikakvi zvanični zahtevi nisu izneseni, niti su uspostavljeni bilo kakvi diplomatski kontakti, Čemberlen je odlučio da raščisti situaciju, zbog čega je 15. septembra posetio Hitle-

ra. Firer je svoj prezir pokazao time što je odlučio da se sastanak održi u Berhtesgadenu, mestu koje je najdalje od Londona i do kojeg se najteže stiže. U to vreme let od Londona do Berhtesgadena trajao je pet sati; to je inače bilo prvo putovanje avionom šezdesetdevetogodišnjeg Čemberlena. Pošto je izdržao nekoliko sati Hitlerovog buncanja o navodnom zlostavljanju sudetskih Nemaca, Čemberlen se složio s rasparčavanjem Čehoslovačke. Svi delovi Čehoslovačke u kojima je živelo više od 50 odsto Nemaca, trebalo je da budu vraćeni Nemačkoj. Predviđeno je da se detalji razrade na drugom sastanku, kroz nekoliko dana. U skladu sa svojim pregovaračkim stilom, Hitler je mesto održavanja novog sastanka, Bad Godesberg u Rajnskoj oblasti, označio kao svoj „ustupak"; mada mnogo bliži Londonu od Berhtesgadena, Bad Godesberg se takođe nalazi duboko u nemačkoj teritoriji. U međuvremenu, Čemberlen je „ubedio" čehoslovačku vladu da prihvati predlog koji im je, po rečima čeških političara, izneo „sa žaljenjem".[39]

Hitler je 22. septembra u Bad Godesbergu podigao ulog i jasno stavio do znanja da želi da ponizi Čehoslovačku. Ne pristajući da troši vreme na proceduru koja je zahtevala održavanje plebiscita u jednoj po jednoj oblasti i utvrđivanje granica, zahtevao je trenutnu evakuaciju cele Sudetske oblasti, koja je trebalo da otpočne 26. septembra – četiri dana kasnije – i da se obavi za najviše 48 časova. Češki vojni objekti morali su da budu predati neoštećeni nemačkim oružanim snagama. Da bi dodatno oslabio okrnjenu državu, Hitler je u ime mađarske i poljske manjine zahtevao ispravku čeških granica s Mađarskom i Poljskom. Kada se Čemberlen usprotivio zbog toga što mu je uručen ultimatum, Hitler mu je sarkastično pokazao reč „memorandum", otkucanu u zaglavlju ponuđenog dokumenta. Posle višečasovne žestoke rasprave, Hitler je učinio još jedan „ustupak" – odložio je Čehoslovačkoj rok za odgovor do 28. septembra u 14 časova, a početak povlačenja iz Sudetske oblasti do 1. oktobra.

Čemberlen nije mogao da pristane na toliko ponižavanje Čehoslovačke, a predsednik francuske vlade Daladje je nastupio još odlučnije. Nekoliko dana se činilo da je rat neizbežan. Po britanskim parkovima počeli su da se kopaju rovovi. Čemberlen je tih dana melanholično primetio da se od Velike Britanije traži da uđe u rat zbog jedne udaljene zemlje o kojoj ništa ne zna; rekavši to nije ni trepnuo, iako je bio lider zemlje koja se vekovima borila na prilazima Indiji.

Šta je, međutim, moglo da bude *casus belli*? Velika Britanija je već pristala na rasparčavanje Čehoslovačke i samoopredeljenje sudetskih Nemaca. Velika Britanija i Francuska su se približavale odluci o ulasku u rat ne radi pružanja pomoći savezniku, već zbog toga što će se saveznik rasparčati nekoliko nedelja ranije nego što se očekivalo, i zbog izvesnih teritorijalnih ustupaka koji su bili zanemarljivi u odnosu na ono na šta su već pristali. Stoga im je možda dobro došlo to što ih je, uoči samog isticanja roka, Musolini iznenadio predlogom da se već planirani sastanak ministara spoljnih poslova Italije i Nemačke proširi i da se na njega pozovu šefovi vlada ili država Francuske (Daladje), Velike Britanije (Čemberlen), Nemačke (Hitler) i Italije (Musolini).

Njih četvorica su se sastali 29. septembra u Minhenu, rodnom mestu Nacionalsocijalističke partije, što je predstavljalo neku vrstu simbola kakav pobednici

sebi mogu da priušte. Pregovori su trajali veoma kratko. Čemberlen i Daladje su mlako pokušali da stave na dnevni red svoj prvobitni predlog; Musolini je prezentirao dokument koji je sadržao Hitlerov predlog iz Bad Godesberga; Hitler je probleme definisao u formi jednog sarkastičnog ultimatuma. Po njemu, cilj skupa predstavljalo je raščišćavanje „atmosfere nasilja" koju, navodno, stvara njegov ultimatum čiji rok ističe 1. oktobra.[40] Drugim rečima, jedini cilj konferencije bilo je mirno prihvatanje plana iz Bad Godesberga, pre nego što Hitler bude prinuđen da ga nametne ratom.

Najviše zbog vlastitog držanja tokom prethodnih meseci, Čemberlen i Daladje više nisu imali nikakvog izbora do da prihvate Musolinijev predlog. Češki predstavnici su bili ostavljeni da u predsoblju sačekaju rasparčavanje svoje zemlje. Sovjetski Savez na taj skup nije bio ni pozvan. Velika Britanija i Francuska su svoju nečistu savest umirile time što su ponudile garancije preostalom delu razoružane Čehoslovačke; bio je to bezočan gest od strane država koje su odbile da poštuju garancije date jednoj celovitoj, dobro naoružanoj, prijateljskoj, demokratskoj zemlji. Bilo bi suvišno reći da ni ta garancija nikada nije ispoštovana.

Minhen je postao pojam za posebnu vrstu posrnuća – kaznu za pristanak na ucenu. Međutim, to što se dogodilo u Minhenu nije bilo posledica odluke donesene na jednom skupu, već kulminacija politike vođene još od dvadesetih godina, koja je svakim novim ustupkom sve više uzimala maha. Nemačka je duže od jedne decenije odbacivala jedno po jedno ograničenje iz Versajskog ugovora: Vajmarska Republika se otresla reparacija i Savezničke vojne kontrolne komisije i prekinula savezničku okupaciju Rajnske oblasti. Hitler je odbacio ograničenja u vezi s naoružavanjem, zabranu regrutacije i odredbe o demilitarizaciji iz Lokarnskog pakta. Nemačka ni dvadesetih godina nije priznavala istočne granice, a saveznici se nikada nisu potrudili da je nateraju da ih prihvati. Sve to zajedno je na kraju, kao što se često dešava, stvorilo vlastiti zamajac.

Došavši do zaključka da su odluke donete u Versaju nepravične, pobednici su narušili psihološku osnovu za njihovu odbranu. Pobednici u Napoleonovim ratovima sklopili su velikodušan mir, ali su formirali i Četvorni savez kako ne bi ostavili nikakve sumnje u pogledu rešenosti da ga brane. Pobednici u Prvom svetskom ratu sklopili su kazneni mir, a time i najveći mogući podsticaj za revizionizam, a onda su se uključili u rušenje poretka koji su sami stvorili.

Ravnoteža snaga je decenijama bila čas odbacivana čas ismevana; lideri demokratskih zemalja govorili su svojim narodima da će se svetski poredak ubuduće zasnivati na višim moralnim načelima. Kada se nad tim poretkom konačno nadvila pretnja, oni – Britanci s ubeđenjem, Francuzi sa sumnjom osenčenom očajanjem – nisu imali kud do da progutaju pomirenje kakvo im je Hitler ponudio, pokazavši time svojim narodima da se on u stvari ne može umiriti.

Ovo objašnjava zašto je većina savremenika Minhenski sporazum nedvosmisleno odobrila. Franklin Ruzvelt je bio jedan od onih što su čestitali Čemberlenu, „dobrom čoveku", kako se izrazio.[41] Lideri Britanske zajednice naroda bili su opširniji. Predsednik kanadske vlade je napisao:

> Dozvolite mi da vam uručim srdačne čestitke kanadskog naroda i, uz njih, izraze zahvalnosti koja se oseća u celom dominionu. Moje kolege i vlada pridružuju mi se u neograničenom divljenju na usluzi koju ste učinili čovečanstvu.[42]

Da ne bi bio nadmašen, predsednik australijske vlade je izjavio:

> Moje kolege i ja šaljemo vam najsrdačnije čestitike na rezultatima pregovora u Minhenu. Australijanci, zajedno sa svim drugim narodima Britanske Imperije, duguju vam najdublju zahvalnost za napore koje neprekidno ulažete u očuvanje mira.[43]

Svi svedoci Minhenske konferencije stekli su utisak da Hitler, začudo, ne samo što se nije osećao pobednički, već da je bio mrzovoljan. On je želeo rat koji je, kako je smatrao, bio apsolutno neophodan za ostvarenje njegovih ambicija. Moguće je da mu je bio potreban i iz psiholoških razloga; skoro sve njegove izjave – a on ih je smatrao najvažnijim elementom svog javnog života – bile su na jedan ili drugi način povezane s njegovim ratnim iskustvima. Uprkos tome što su se njegovi generali snažno opirali ratu, i to toliko da su se čak nosili mišlju da ga svrgnu s vlasti ukoliko donese definitivnu odluku za napad, Hitler je napustio Minhen s osećanjem da mu je nešto oteto. U skladu sa svojim izopačenim rezonovanjem, možda je i bio u pravu. Da je uspeo da izazove rat zbog Čehoslovačke, veliko je pitanje da li bi demokratske zemlje bile sposobne da podnesu žrtve neophodne za pobedu. To pitanje je bilo suviše nespojivo s principom samoopredeljenja, a javno mnjenje nije bilo dovoljno pripremljeno za gotovo sigurne početne poraze u takvom ratu.

Minhenska konferencija je, paradoksalno, u psihološkom smislu označila kraj strategije zahvaljujući kojoj je Hitler nizao uspehe. Do tada, on je uvek bio sposoban da u demokratskim zemljama izazove osećaj krivice zbog nepravičnosti Versajskog ugovora; posle Minhena, njegovo jedino oružje bila je brutalna sila. To je bila granica do koje je mogao da ucenjuje, a da čak ni oni što su najviše strahovali od rata ništa ne preduzmu.

Ovo je svakako bilo tačno kada je u pitanju bila Velika Britanija. Svojim ponašanjem u Bad Godesbergu i Minhenu, Hitler je potrošio i poslednje ostatke britanske dobre volje. Uprkos sudbonosnoj izjavi da je doneo „mir našem vremenu", Čemberlen je po povratku u London odlučio da više nikada ne dozvoli da ga ucenjuju i otpočeo je obiman program naoružavanja.

U stvari, Čemberlenovo držanje u vreme minhenske krize bilo je mnogo složenije nego što ga potomstvo opisuje. On je do Minhenske konferencije uživao ogromnu popularnost, dok je njegovo ime kasnije postalo sinonim za predaju bez borbe. Demokratsko javno mnjenje ne oprašta poraze čak ni usled delovanja u skladu s njegovim sopstvenim željama. Čemberlenov ugled bio je uništen istog časa kada je postalo jasno da nije doneo „mir našem vremenu". Hitler je ubrzo našao drugi povod za rat, ali Čemberlenu više niko nije bio spreman da prizna čak ni to što je uspeo da pokrene proces zahvaljujući kojem je Velika Britanija oluju dočekala s visokim stepenom jedinstva, ali i obnovljenim ratnim vazduhoplovstvom.

Gledajući unazad, lako je omalovažiti često naivne izjave pristalica politike popuštanja. Međutim, to su većinom bili pristojni ljudi koji su u atmosferi opšteg razočaranja u tradicionalnu evropsku diplomatiju i opšte duhovne i fizičke iscrpljenosti iskreno pokušavali da šire nove ideje proistekle iz vilsonovskog idealizma. Ranije se nikada ne bi moglo dogoditi da jedan britanski predsednik vlade opravda neki sporazum onako kao što je Čemberlen obrazložio minhensku odluku – kao „otklanjanje sumnji i neprijateljstava koji su suviše dugo trovali vazduh"[44] – kao da spoljna politika predstavlja jednu granu psihologije. Pa ipak, ti stavovi su proistekli iz idealističkog pokušaja da se pozivanjem na razum i pravdu prevaziđu istorijsko nasleđe i posledice realpolitike.

Hitleru nije bilo potrebno mnogo vremena da sruši iluzije pristalica politike popuštanja i da time ubrza susret sa sopstvenom sudbinom. Marta 1939. godine, manje od šest meseci posle Minhenske konferencije, on je okupirao i preostali deo Čehoslovačke. Češki deo te okrnjene zemlje postao je nemački protektorat, a Slovačka je proglašena za nezavisnu državu, mada je u stvari bila nemački satelit. Uprkos tome što su Velika Britanija i Francuska u Minhenu ponudile garancije Čehoslovačkoj, to obećanje nikada nije zvanično dato, a nije ni moglo da bude.

Uništenje Čehoslovačke nije se moglo opravdati apsolutno nijednim geopolitičkim razlogom; ono je pokazalo da Hitler nije bio sposoban za racionalno odlučivanje i da je želeo rat kao rat. Pošto je ostala i bez odbrane i bez svojih francuskih i sovjetskih saveznika, Čehoslovačka je morala da sklizne u nemačku orbitu, a Istočna Evropa je neizostavno morala da se prilagodi novom odnosu snaga. Sovjetski Savez je upravo u to vreme sprovodio čistku kompletnog političkog i vojnog vrha, zbog čega izvesno vreme nije mogao ništa da preduzme. Hitleru je bilo dovoljno da čeka s obzirom na to da bi pored praktično neutralisane Francuske, Nemačka vremenom postala dominantna sila u Istočnoj Evropi. Čekanje je, naravno, bilo nešto za šta je Hitler emocionalno bio najmanje sposoban.

Velika Britanija i Francuska reagovale su tako što su odlučile da dalje više ne uzmiču (u čemu je prednjačio London), mada s pozicija tradicionalne politike sile to nisu dovoljno jasno ispoljile. Okupacija Praga nije poremetila ni odnos snaga ni predvidljiv razvoj događaja. Međutim, u smislu versajskih načela, okupacija Čehoslovačke označila je prekretnicu, stoga što je pokazala da se Hitler ne bori za samoopredeljenje ili ravnopravnost, već smera da zagospodari Evropom.

Hitlerova nesmotrenost nije se sastojala toliko u tome što je narušio istorijski princip ravnoteže, već što se ogrešio o moralne postulate britanske posleratne spoljne politike. Uključivanje negermanskog stanovništva u Rajh, kosilo se s načelom samoopredeljenja na osnovu kojeg je prihvaćeno sve što je do tada unilateralnim akcijama iznudio. Britansko strpljenje nije bilo bezgranično, a nije predstavljalo ni posledicu slabosti nacionalnog karaktera; Hitler je konačno učinio nešto što je britansko javno mnjenje, ne čekajući na to da se oglasi vlada, s moralnog stanovišta definisalo kao agresiju. Pošto je samo nekoliko dana oklevao, Čemberlen je svoju politiku prilagodio britanskom javnom mnjenju. Od tog trenutka nadalje, Velika Britanija će se odupirati Hitleru ne zato da bi se uskladila s istorijskom teorijom o ravnoteži već, sasvim jednostavno, zato što je Hitler izgubio poverenje.

Paradoksalno je to što je vilsonovski pristup međunarodnim odnosima, koji je Hitleru pomogao da pređe granice koje nijedan raniji evropski sistem ne bi prihvatio, posle određene tačke Veliku Britaniju naterao i da podvuče crtu, i to odlučnije nego što bi se dogodilo u svetu zasnovanom na realpolitici. Isto onako kao što je do tada onemogućavao pružanje otpora, vilsonizam je od trenutka kada su njegovi etički kriterijumi nedvosmisleno prekršeni postao uporište nemirenja s Hitlerovom politikom.

Kada je Hitler 1939. godine objavio da polaže pravo na Dancig, i zatražio izmenu „poljskog koridora", pitanja koja je time pokrenuo u suštini se nisu razlikovala od onoga što je učinio godinu dana ranije. Dancig je bio naseljen isključivo Nemcima, a njegov status slobodnog grada bio je isto toliko suprotan principu samoopredeljenja kao i dodela Sudetske oblasti Čehoslovačkoj. Mada je stanovništvo „poljskog koridora" bilo mnogo više izmešano, izvesna korekcija granice koja bi više odgovarala principu samoopredeljenja bila je, bar teorijski, sasvim moguća. Međutim, nešto se ipak izmenilo, a Hitler to jednostavno nije mogao da shvati. Onog trenutka kada je prešao granicu koja je s etičke tačke gledišta mogla da se toleriše, isto moralno čistunstvo koje je ranije izazivalo uzmicanje demokratskih zemalja, pretvorilo se u beskompromisnost bez presedana. Posle nemačke okupacije Čehoslovačke britansko javno mnjenje nije više bilo spremno da prihvata nove ustupke; od tog trenutka nadalje, izbijanje Drugog svetskog rata postalo je samo pitanje vremena – pod uslovom da se Hitler ne umiri, što je za njega iz psiholoških razloga bilo nemoguće.

Međutim, pre nego što je nastupio taj sudbonosni događaj, međunarodna zajednica je doživela još jedan šok – ovoga puta od druge revizionističke sile koju je, tokom burnih tridesetih godina, skoro sve vreme ignorisala – Staljinovog Sovjetskog Saveza.

NAPOMENE

1. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (Alfred A. Knopf, Njujork, 1992), str. 380.
2. Henry Picker, *Hitlers Tischgesprache in Führerhauptequartier 1941-1942*, urednik Percy Ernst Schramm (Štutgart, 1963).
3. Fipsov izveštaj Sajmonu 21. novembra 1933; A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (Atheneum, Njujork, 1983), str. 73-74.
4. Makdonaldov razgovor s Daladjeom, 16. marta 1933; *ibid*, str. 74.
5. *Ibid*, str. 75.
6. Anglo-francuski sastanak od 22. septembra 1933; *ibid*, str. 75-76.
7. Martin Gilbert, *Churchill: A Life* (Henry Holt, Njujork, 1991), str. 523.
8. *Ibid*, str. 524.
9. *Ibid*, str. 523.
10. Robert J. Young, *In Command of France: French Foreign Policy and Military Planning 1933-1940* (Harvard University Press, Kembridž, Masačusets, 1978), str. 37.
11. Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936-1939* (Frank Cass, London, 1977), str. 30.
12. Paul Johnson, *Modern Times: The World from the Twenties to the Eighties* (Harper & Row, Njujork, 1983), str. 341.

13. Gilbert, *Churchill*, str. 531.

14. *Ibid*, str. 531-532.

15. *Ibid*, str. 537.

16. Winston S. Churchill, *The Second World War*, 1, *The Gathering Storm* (Houghton Mifflin, Boston, 1948), str. 119.

17. Gilbert, *Churchill*, str. 538.

18. Adamthwaite, *France, 1936-1939*, str. 75.

19. Hajle Selasije, 30. jun 1936; David Clay Large, *Between Two Fires: Europe's Path in the 1930s* (W. W. Norton, Njujork/London, 1990), str. 177-178.

20. Josef Henke, *England in Hitlers Politischem Kalkul* (German Bundesarchiv, Schriften, no. 20, 1973), str. 41.

21. Gerhard Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany: Diplomatic Revolution in Europe* (University of Chicago Press, Čikago, 1970), str. 241.

22. Anthony Eden, Earl of Avon, *The Eden Memoirs*, 1, *Facing the Dictators* (Houghton Mifflin, Boston, 1962), str. 375-376.

23. Weinberg, *Foreign Policy of Hitler's Germany*, str. 259.

24. *Ibid*, str. 254.

25. Churchill, *Gathering Storm*, str. 196.

26. Gilbert, *Churchill*, str. 553.

27. *Parliamentary Debates*, 5. serija, 309 (His Majesty's Stationery Office, London, 1936), 10. mart 1936, stubac 1976.

28. Adamthwaite, *France, 1936-1939*, str. 41.

29. *Ibid*, str. 53 i dalje.

30. *Ibid*.

31. Memorandum, cirkular Ministarstva za spoljne poslove; Taylor, *Origins of Second World War*, str. 137.

32. Adamthwaite, *France, 1936-1939*, str. 68.

33. *Ibid*, str. 69.

34. Gordon A. Craig, *Germany 1866-1945* (Oxford University Press, Njujork/Oksford, 1978), str. 698.

35. Adolf Hitler, *Mein Kampf* (Reynal & Hitchcock, Njujork, 1940), str. 175.

36. Halifaksov memorandum Fipsu, 22. marta 1938; Taylor, *Origins of Second World War*, str. 155.

37. *Ibid*, str. 191.

38. *Ibid*.

39. Bullock, *Hitler and Stalin*, str. 582 i dalje.

40. *Ibid*, str. 589.

41. Taylor, *Origins of Second World War*, str. 191.

42. Predsednik vlade V. L. Makenzi King, 29. septembra 1938; John A. Munro, urednik, *Documents on Canadian External Relations*, 6 (Ministarstvo spoljnih poslova, Otava, 1972), str. 1099.

43. Predsednik vlade Dž. A. Lajons, 30. septembra 1938; R. G. Neale, urednik, *Documents on Australian Foreign Policy, 1937-49*, I (Australian Government Publishing Service, Kanbera), str. 476.

44. Čemberlen u Donjem domu, 3. oktobra 1938; *Parliamentary Debates*, 5. serija, 339 (1938), stubac 48.



STALJINOVA TRGOVINA

Da ideologija neumitno određuje spoljnu politiku, Hitler i Staljin nikada jedan drugom ne bi pružili ruku, kao što to ni tri veka ranije ne bi učinili Rišelje i turski sultan. Međutim, zajednički geopolitički interes predstavlja čvrstu vezu, a on je stare neprijatelje, Hitlera i Staljina, neumoljivo gurao jednog ka drugom.

Kada se to dogodilo, demokratske zemlje su zanemele; njihovo ogromno zaprepašćenje ukazivalo je na to da Staljinov mentalni sklop nisu razumeli ništa bolje od Hitlerovog. Staljin je, isto kao i Hitler, uspon otpočeo s dna društvene lestvice, mada je njemu bilo potrebno mnogo više vremena da osvoji apsolutnu vlast. Hitler se uzdigao igrajući na jednu jedinu kartu – nesvakidašnju govorničku veštinu. Staljin se probio tako što je iz pozadine potkopavao pozicije svojih suparnika u partijskom aparatu, pri čemu mu je pomoglo to što ostali takmaci za vlast nisu obraćali pažnju na zlokobnog Gruzijca, pošto ga isprva nisu shvatali kao ozbiljnog protivnika. Hitler je uspeo tako što je svoje saradnike nadmašio stihijskom upornošću; Staljin je sticao moć zahvaljujući potpunoj anonimnosti.

Hitler je svoje boemske radne navike i nestalnu prirodu preneo u kreiranje politike, zbog čega je njegov način vladavine bio svojeglav, a povremeno i diletantski. Staljin je strogo vaspitanje iz bogoslovije, koju je pohađao u ranoj mladosti, uključio u brutalno tumačenje boljševičkog pogleda na svet, dok je ideologiju pretvorio u instrument političke vlasti. Hitler je uspevao zahvaljujući obožavanju masa. Staljin je bio suviše paranoičan da bi se oslonio na bilo kakav lični kontakt. Konačna pobeda mu je bila mnogo važnija od trenutnih pohvala, a nju je postizao tako što je sistematski uništavao sve svoje potencijalne suparnike.

Hitlerove ambicije su morale da se ostvare za njegovog života; ono što je govorio, govorio je u svoje ime. Staljinova megalomanija bila je podjednaka, ali on je sebe video kao slugu istorijske istine. Za razliku od Hitlera, Staljin je bio neverovatno strpljiv, a za razliku od političara iz demokratskih zemalja, u svakom trenutku je bio spreman da se upusti u detaljno proučavanje odnosa snaga. Upravo zato

što je čvrsto verovao da njegova ideologija predstavlja otelotvorenje istorijske istine, Staljin se bezobzirno zalagao za ostvarenje sovjetskog nacionalnog interesa, neopterećen onim što je smatrao dvoličnim moralnim kočnicama ili sentimentalnošću.

Staljin je zaista bio monstrum; međutim, u vođenju spoljne politike bio je vrhunski realista – strpljiv, lukav i neumoljiv – Rišelje svog vremena. Zapadne demokratske zemlje toga nisu bile svesne, već su nizom postupaka izazivale sudbinu. Oslanjale su se na Staljinovo i Hitlerovo nepomirljivo ideološko neprijateljstvo, izrugivale su se Staljinu zbog sporazuma s Francuzima, koji je isključivao vojnu saradnju, i propustile su da pozovu Sovjetski Savez na Minhensku konferenciju, da bi tek onda kada je postalo suviše kasno da se spreči sovjetski pakt s Hitlerom, prilično kolebljivo pokrenule vojne pregovore. Lideri demokratskih zemalja su na osnovu Staljinovih tvrdokornih, pomalo teoloških izjava došli do pogrešnog zaključka da on podjednako rigidno razmišlja i vodi politiku. Međutim, Staljinova rigidnost odnosila se samo na komunističku ideologiju. Njegova komunistička uverenja omogućila su mu da u pogledu taktike bude veoma fleksibilan.

Mimo tih psiholoških aspekata, Staljin je posedovao životnu filozofiju koju zapadni lideri gotovo da i nisu mogli da shvate. Decenijama pre nego što je došao na vlast, on je zbog boljševičkih uverenja preko svojih leđa preturio robiju, progonstvo i nemaštinu. Pripisujući sebi da poseduju izvanredan uvid u istorijska kretanja, boljševici su svoju ulogu videli u pokretanju objektivnog istorijskog procesa. Oni su se, po vlastitom mišljenju, od nekomunista razlikovali isto koliko i naučnici od laika. Naučnik u stvari ne izaziva fizičke fenomene koje analizira, a zahvaljujući tome što zna zašto nastaju, povremeno može da usmerava proces i to isključivo u skladu sa zakonima koji se odnose na tu pojavu. Boljševici su na isti način mislili o sebi; oni su sebe smatrali za naučnike koji proučavaju istoriju, pomažu da njeni tokovi postanu očigledni, možda ih povremeno i ubrzavaju, ali nikada ne menjaju njihov neumitan tok.

Kako na njih nije moglo da se utiče konvencionalnim argumentima, pogotovu kada su dolazili od strane „nevernika", komunistički lideri su se prema svom istorijskom zadatku postavljali beskompromisno, neumoljivo i nepokolebljivo. Što se tiče diplomatije, komunisti su smatrali da su u prednosti zahvaljujući tome što su verovali da svoje sagovornike razumeju bolje nego što će ovi ikada sami sebe razumeti. U komunističkoj svesti ustupci su mogli da se čine isključivo zbog „objektivne realnosti", nikada zbog ubedljivosti diplomata s kojima su pregovarali. Diplomatija je stoga bila deo procesa pomoću kojeg će se postojeći poredak vremenom izmeniti; da li će ga srušiti diplomatija zasnovana na miroljubivoj koegzistenciji, ili oružani sukob, zavisilo je isključivo od procene odnosa snaga.

Međutim, u Staljinovim nehumanim i hladnokrvnim kalkulacijama postojao je i jedan nepromenljiv princip – ništa nije moglo da opravda vođenje beznadežnih bitaka za sumnjive ciljeve. U filozofskom smislu, ideološki sukob s nacističkom Nemačkom predstavljao je deo opšteg sukoba s kapitalistima u koje su, što se Staljina ticalo, spadale i Francuska i Velika Britanija. Ko će na kraju izazvati sovjetsko neprijateljstvo zavisilo je isključivo od toga koju od ovih zemalja će Moskva u datom trenutku smatrati opasnijom.

U moralnom smislu, Staljin nije pravio nikakve razlike između pojedinih kapitalističkih zemalja. Šta je zaista mislio o zemljama koje su isticale vrline opšteg mira jasno pokazuje njegova reakcija na potpisivanje Kelog-Brijanovog pakta 1928. godine:

> Oni govore o pacifizmu; oni govore o miru među evropskim državama. Brijan i (Ostin) Čemberlen se grle... Sve je to besmisleno. Iz evropske istorije je poznato da su svi sporazumi koji su predviđali novi raspored snaga za nove ratove, prilikom potpisivanja nazivani mirovnim ugovorima... (mada) su potpisivani u cilju utvrđivanja elemenata za novi rat.[1]

Staljin je, naravno, najviše strahovao od mogućnosti da sve kapitalističke zemlje uđu u koaliciju i istovremeno napadnu Sovjetski Savez. Godine 1927. Staljin je sovjetsku strategiju opisao isto kao i Lenjin deset godina ranije: „...mnogo... zavisi od toga da li ćemo uspeti da odložimo neizbežni rat s kapitalističkim svetom... do trenutka... kada kapitalisti počnu međusobno da ratuju...[2] Da bi podstakao tu mogućnost, Sovjetski Savez je 1922. u Rapalu zaključio ugovor s Nemačkom, a 1926. u Berlinu ugovor o neutralnosti, koji je 1931. obnovljen; njime se eksplicitno obavezao na to da se neće uključivati u neki kapitalistički rat.

Što se Staljina tiče, Hitlerov žestok antikomunizam nije predstavljao nepremostivu prepreku za dobre odnose s Nemačkom. Kada je Hitler došao na vlast, Staljin nije gubio vreme na pomirljive gestove. „Mi smo daleko od toga da budemo oduševljeni fašističkim režimom u Nemačkoj", izjavio je Staljin januara 1934. na XVII partijskom kongresu. „Ovo sada nije pitanje fašizma, ako ni zbog čega drugog, onda stoga što fašizam u Italiji, na primer, nije sprečio Sovjetski Savez da uspostavi najbolje veze s tom zemljom... Mi smo sada, kao što smo bili i u prošlosti, orijentisani na Sovjetski Savez i samo na Sovjetski Savez. A ako interesi Sovjetskog Saveza zahtevaju približavanje jednoj ili drugoj zemlji koja nije zainteresovana da naruši mir, mi bez oklevanja prihvatamo taj kurs."[3]

Veliki ideolog Staljin svoju ideologiju je u stvari stavio u službu realpolitike: Rišeljeu ili Bizmarku ne bi bilo teško da shvate njegovu strategiju. Ideološki zaslepljeni bili su državnici iz demokratskih zemalja; odbacivši politiku sile, oni su mislili da je preduslov za uspostavljanje dobrih odnosa između zemalja zajedničko opredeljenje za principe sistema kolektivne bezbednosti, odnosno da će ideološka netrpeljivost sprečiti bilo kakvu mogućnost za uspostavljanje konkretnije saradnje fašista i komunista.

I u jednom i u drugom pogledu demokratske zemlje su pogrešile. Staljin se vremenom zaista prebacio u antihitlerovski tabor, ali veoma nevoljno, i tek pošto su njegovi pokušaji da se približi nacističkoj Nemačkoj bili odbačeni. Kada se na kraju uverio da bi Hitlerova antiboljševička retorika mogla da bude ozbiljna, Staljin se potrudio da stvori najširu moguću koaliciju koja bi je obuzdala. Njegova nova strategija iznesena je na VII (i poslednjem) kongresu Kominterne održanom jula i avgusta 1935. godine.[4] Zalažući se za osnivanje jedinstvenog fronta svih miroljubivih naroda, on je nagovestio napuštanje komunističke taktike iz dvadesetih

godina, kada su komunističke partije, u nastojanju da parališu parlamentarne institucije u Evropi, dosledno glasale zajedno s antidemokratskim grupama, uključujući i fašiste.

Glavni glasnogovornik nove sovjetske spoljne politike bio je Maksim Litvinov, postavljen na mesto komesara za spoljne poslove da bi je i sproveo. On je bio Jevrejin građanskog porekla, tečno je govorio engleski i bio je oženjen ćerkom jednog britanskog istoričara. Njegove formalne kvalifikacije više su odgovarale klasnom neprijatelju, nego čoveku opredeljenom za karijeru u sovjetskoj diplomatiji. On je obavio posao oko uključenja Sovjetskog Saveza u Društvo naroda i postao je jedan od najglasnijih pristalica sistema kolektivne bezbednosti. Staljin je bio potpuno spreman da pribegne vilsonovskoj retorici kako bi se obezbedio za slučaj da Hitler stvarno počne da sprovodi ono što je napisao u svojoj knjizi *Mein Kampf*, a što bi Sovjetski Savez učinilo njegovom glavnom metom. Kao što je to istakao politikolog Robert Legvold, Staljin nije nameravao da sklopi mir s kapitalističkim svetom, već da od njega izvuče maksimalnu korist.[5]

Duboko uzajamno nepoverenje prožimalo je odnose između demokratskih zemalja i Sovjetskog Saveza. Staljin je potpisao sporazume s Francuskom 1935. i Čehoslovačkom 1936. godine. Međutim, francuski političari iz tridesetih godina krenuli su u suprotnom pravcu, i odbili su pregovore o vojnoj saradnji. Staljin je ovo neizbežno protumačio kao poziv Hitleru da prvo napadne Sovjetski Savez. Da bi se u tom smislu obezbedio, sovjetsku pomoć Čehoslovačkoj uslovio je prethodnim francuskim ispunjavanjem obaveza prema toj zemlji. To mu je, naravno, pružilo mogućnost da ostavi imperijaliste da se sami međusobno bore. Francusko-sovjetski sporazum je stoga teško mogao da se nazove idealnim.

Francuska spremnost da uspostavi političke veze sa Sovjetskim Savezom, uz istovremeno odbijanje vojne saradnje, ilustruje bespuće u koje je skrenula spoljna politika demokratskih zemalja između dva rata. One su se verbalno zalagale za kolektivnu bezbednost, ali nisu bile spremne i da je primene. Prvi svetski rat je Veliku Britaniju i Francusku morao da nauči da rat s Nemačkom, čak i kada su u savezu, predstavlja sumnjiv poduhvat. Konačno, Nemačka se 1918. godine nalazila nadomak pobede, uprkos tome što je Amerika ušla u rat na strani saveznika. Razmatranje rata protiv Nemačke bez sovjetske ili američke pomoći predstavljalo je kombinaciju stanja duha oličenog u Mažino liniji i precenjivanja sopstvenih snaga.

Samo je sklonost demokratskih lidera da bezgranično veruju u ono što žele mogla da podstakne široko rasprostranjeno mišljenje da je Staljin – pravi boljševik, nepokolebljivo uveren u takozvane „objektivne", materijalne činjenice – mogao da promeni ubeđenja i prihvati pravnu i etičku doktrinu kolektivne bezbednosti. Jer, Staljin i njegovi saradnici su imali i druge, a ne samo ideološke, razloge da ne budu oduševljeni postojećim međunarodnim poretkom. Konačno, sovjetske granice s Poljskom bile su nametnute silom, a Rumunija je pripojila Besarabiju koju su Sovjeti smatrali svojom teritorijom.

Sovjetsku pomoć nisu želele ni potencijalne nemačke žrtve u Istočnoj Evropi. Sprega versajskog poretka i ruske revolucije stvorila je nerešiv problem u vezi s mogućnošću uspostavljanja bilo kakvog sistema kolektivne bezbednosti u Istočnoj

Evropi: bez Sovjetskog Saveza on nije mogao da funkcioniše u vojnom pogledu, a s njim u političkom.

Zapadna diplomatija je učinila veoma malo da ublaži Staljinov bolesni strah od kapitalističke, antisovjetske zavere. Sovjetski Savez nije konsultovan prilikom diplomatskih aktivnosti u vezi s poništavanjem Lokarnskog pakta i nije bio pozvan na Minhensku konferenciju. U razmatranje bezbednosnog sistema u Istočnoj Evropi uključen je nevoljno i to prilično kasno – tek pošto je 1939. godine Hitler okupirao Češku.

Uprkos tome, pripisati najveću krivicu za Hitlerov pakt sa Sovjetima zapadnoj politici, predstavljalo bi nerazumevanje Staljinove psihologije. Njegovu paranoju jasno je pokazala likvidacija svih potencijalnih suparnika na političkoj sceni, ali i likvidacija ili progonstvo miliona drugih ljudi koji su mu se suprotstavljali samo u njegovoj uobrazilji. Međutim, u domenu spoljne politike, Staljin je pokazao ogromnu sposobnost za hladne proračune; lično je bio ponosan na to što nije dozvoljavao da bude naveden na bilo kakve ishitrene poteze, posebno od strane kapitalističkih lidera za koje je smatrao da odnos snaga razumeju neuporedivo slabije od njega.

Može se samo nagađati šta je Staljin smerao u vreme Minhenske konferencije. Međutim, najmanje je verovatno da bi u vreme dok je zemlju protresao čistkama bio spreman na automatsku i samoubilačku primenu nekog ugovora o uzajamnoj pomoći. Budući da je ugovor s Čehoslovačkom obavezivao Sovjetski Savez na intervenciju *tek pošto* Francuska uđe u rat, Staljinu je ostalo bezbroj mogućnosti. Na primer, mogao je da zahteva prolaz kroz Rumuniju i Poljsku, a gotovo sigurno odbijanje tih zemalja da iskoristi kao alibi i da sačeka ishod bitaka u Zapadnoj i Srednjoj Evropi. Ili, u zavisnosti od njegove procene posledica, mogao je ponovo da zaposedne ruske teritorije koje su posle revolucije pripale Poljskoj i Rumuniji, što će godinu dana kasnije i učiniti. Najmanje verovatan ishod predstavljala je mogućnost da Sovjetski Savez stane na branik sistema kolektivne bezbednosti, kao poslednji zaštitnik versajskog teritorijalnog rešenja.

Minhenska konferencija je nesumnjivo potvrdila Staljinove sumnje u vezi s demokratskim zemljama. Međutim, njega u suštini ništa nije moglo odvratiti od namere da po svaku cenu ostvari ono što je smatrao boljševičkom dužnošću – međusobno konfrontiranje kapitalista i držanje Sovjetskog Saveza po strani, kako ne bi postao žrtva njihovih ratova. Stoga je Minhenska konferencija prvenstveno uticala na promenu Staljinove taktike. On je sada otvorio licitaciju za prikupljanje ponuda za pakt sa Sovjetskim Savezom – na kojoj demokratske zemlje nisu imale nikakvu nadu da pobede ukoliko bi Hitler bio spreman da učini ozbiljnu ponudu. Kada je 4. oktobra 1938. francuski ambasador posetio sovjetsko Ministarstvo spoljnih poslova, Vladimir Potemkin, zamenik komesara za spoljne poslove, dočekao ga je sledećim zloslutnim rečima: „Dragi moj prijatelju, šta ste učinili? Za nas, po meni, ne postoji drugi ishod osim četvrte podele Poljske“.[6]

Ovaj epigram razotkriva Staljinov ledeni pristup spoljnoj politici. Posle Minhenske konferencije bilo je sigurno da će Poljska postati sledeća nemačka meta. Kako Staljin nije želeo da se suprotstavi nemačkoj vojsci na postojećoj sovjetskoj

granici, štaviše ni da se bori protiv Hitlera, četvrta podela Poljske predstavljala je jedinu alternativu (u stvari, slično rezonovanje navelo je Katarinu Veliku da 1772. godine s Pruskom i Austrijom inicira prvu podelu Poljske).

Čvrsto se opredelivši za taj cilj, Staljin je povukao naredni potez – brzo povlačenje Sovjetskog Saveza s prve linije fronta. Londonski list *News Chronicle* je 27. januara 1939. godine objavio članak svog diplomatskog dopisnika (za koga se znalo da je blizak sovjetskom ambasadoru Ivanu Majskom) u kojem je nagoveštena moguća nagodba Sovjetskog Saveza i Nemačke. Autor je ponovio Staljinovu standardnu tezu da ne postoji značajna razlika između zapadnih demokratskih zemalja i fašističkih diktatora, koju je koristio da oslobodi Sovjetski Savez bilo kakve automatske obaveze proistekle iz sistema kolektivne bezbednosti:

> U ovom trenutku, sovjetska vlada očigledno nema nameru da pruži bilo kakvu pomoć Velikoj Britaniji i Francuskoj ukoliko ova druga uđe u sukob s Nemačkom i Italijom... Sa stanovišta sovjetske vlade, nema velike razlike između stavova britanske i francuske vlade s jedne i nemačke i italijanske vlade s druge strane, koji bi opravdali ozbiljne žrtve za odbranu zapadnih demokratskih zemalja.[7]

Budući da Sovjetski Savez nije video potrebu da se na osnovu ideologije opredeljuje između različitih kapitalističkih zemalja, nesporazumi Moskve i Berlina praktično su mogli da se reše. Da se to ne bi izgubilo iz vida, *Pravda*, zvanično glasilo Komunističke partije, prenela je taj članak u celini, što je sa Staljinove strane predstavljalo potez bez presedana.

Pet dana pre nego što je Hitler okupirao Prag, 10. marta 1939, Staljin je obelodanio sopstvenu, autoritativnu izjavu o novoj strategiji Moskve. To je učinio na XVIII partijskom kongresu, prvom takvom skupu održanom od onda kada je, pet godina ranije, prihvatio sistem kolektivne bezbednosti i „ujedinjenih frontova". Delegati su pre svega morali da budu obuzeti osećanjem olakšanja što su još živi, budući da su čistke desetkovale njihove redove: prisutno je bilo samo 35 od 2.000 delegata sa prethodnog kongresa; 1.100 ostalih bilo je uhapšeno zbog kontrarevolucionarne delatnosti; 98 od 131 člana Centralnog komiteta bilo je likvidirano, isto kao i tri od pet maršala Crvene armije, svih devet potkomesara za odbranu, svi oblasni vojni komandanti i 75 od 80 članova Vrhovnog vojnog suda.[8] Teško bi se moglo reći da je XVIII kongres pokazao kontinuitet Partije. Prisutni su neuporedivo više bili zainteresovani za mogućnost da sačuvaju žive glave, nego za tajanstvene finese spoljne politike.

Kao što je to bio slučaj i 1934, osnovna tema koju je Staljin izneo pred svoj prestrašeni auditorijum odnosila se na miroljubive namere Sovjetskog Saveza u neprijateljskom međunarodnom okruženju.

Međutim, njegovi zaključci su obeležili radikalan prekid s idejom o kolektivnoj bezbednosti s prethodnog partijskog kongresa. Jer, Staljin je u stvari objavio sovjetsku neutralnost u sukobu između kapitalističkih zemalja:

Spoljna politika Sovjetskog Saveza je jasna i nedvosmislena. Mi se zalažemo za mir i učvršćivanje poslovnih veza sa svim zemljama. To je naš stav; i mi ćemo se pridržavati tog stava sve dotle dok te zemlje budu održavale iste odnose sa Sovjetskim Savezom, sve dotle dok one ne pokušaju da ugroze interese naše zemlje.[9]

Za svaki slučaj, kako bi, po njemu, neinteligentni lideri kapitalističkih zemalja shvatili šta hoće da kaže, Staljin je skoro od reči do reči ponovio osnovni argument iz članka objavljenog u listu *News Chronicle*: „S obzirom na to da je društvena struktura demokratskih zemalja i Nemačke slična, razlike između Nemačke i Sovjetskog Saveza nisu ništa više nepremostive nego razlike između bilo koje druge kapitalističke zemlje i Sovjetskog Saveza". Rezimirajući ono što je rekao, objavio je svoju rešenost da zadrži slobodu delovanja, a da naklonost Moskve u nekom eventualnom ratu proda onome ko najviše ponudi. U jednoj zlokobnoj rečenici Staljin je obećao da će „biti oprezan i da neće dozvoliti da zemlja bude uvučena u sukobe od strane ratnih huškača koji su navikli da drugi za njih vadi kestenje iz vatre".[10] Staljin je, u stvari, pozivao nacističku Nemačku da pošalje svoju ponudu.

Staljinova nova politika razlikovala se od stare prvenstveno po onome što je naglasio. Čak i u vreme kada su njegova podrška sistemu kolektivne bezbednosti i politika „ujedinjenih frontova" bile na vrhuncu, sovjetske obaveze su uvek podrazumevale izvesnu ogradu, što mu je omogućavalo da zadrži mogućnost sklapanja posebne pogodbe kada rat već otpočne. Međutim, u proleće 1939, dok preostali deo Čehoslovačke još nije bio okupiran od strane Nemačke, Staljin je učinio korak više. Počeo je da manevriše kako bi stekao mogućnost da sklopi separatni sporazum *pre* izbijanja rata. Niko nije imao pravo da se žali da je Staljin skrivao svoje namere; demokratske zemlje su doživele šok zbog svoje nesposobnosti da shvate da je Staljin, strastveni revolucionar, iznad svega hladnokrvni strateg.

Posle okupacije Praga, Velika Britanija je napustila politiku popuštanja prema Nemačkoj. Nadolazeću nacističku pretnju britanska vlada je sada preuveličavala isto onoliko koliko ju je ranije potcenjivala. Ona je bila ubeđena da će Hitler, pošto je pregazio Čehoslovačku, ponovo krenuti u napad – neki su mislili na Belgiju, a drugi na Poljsku. Krajem marta 1939. godine, pronosile su se glasine da metu predstavlja Rumunija, koja čak nije imala ni zajedničku granicu s Nemačkom. Međutim, za Hitlera uopšte ne bi bilo karakteristično da se ustremi na novu metu, ukoliko nije bila u vezi s prethodnom. Za njegovu taktiku je bilo mnogo više karakteristično da se pre napada potrudi da uticaj prethodnog udara demoralište narednu žrtvu. Bilo kako bilo, iz ove perspektive je jasno da je Velika Britanija imala mnogo više vremena da isplanira svoju strategiju nego što su to njeni lideri verovali. Štaviše, da je britanska vlada pažljivo analizirala Staljinovo izlaganje na XVIII partijskom kongresu, shvatila bi da će se on, kako bi uveličao vlastiti značaj za obe strane, držati na odstojanju tačno u meri u kojoj ona sama bude organizovala otpor Hitleru.

Britanska vlada je konačno bila suočena s osnovnim strateškim izborom, mada ne postoji dokaz da je toga bila svesna. Da bi se suprotstavila Hitleru, morala je da odluči da li će njen pristup biti zasnovan na razradi sistema kolektivne bezbednosti,

ili na tradicionalnom savezništvu. Da se opredelila za prvu mogućnost, najveća grupa zemalja bila bi pozvana da se uključi u antinacistički otpor; da se opredelila za drugi, morala bi da pristane na kompromise, odnosno usklađivanje svojih interesa s interesima potencijalnih saveznika kao što je to bio Sovjetski Savez.

Vlada se opredelila za kolektivnu bezbednost i 17. marta poslala note Grčkoj, Jugoslaviji, Francuskoj, Turskoj, Poljskoj i Sovjetskom Savezu, da bi proverila njihovu reakciju na pretpostavljenu pretnju Rumuniji, smatrajući da sve te zemlje imaju iste interese i da zastupaju jedinstven stav. Britanija je, čini se, iznenada nudila ono što je od 1918. godine odbijala – teritorijalne garancije za celu Istočnu Evropu.

Odgovori različitih zemalja ponovo su pokazali suštinsku slabost doktrine o kolektivnoj bezbednosti – pretpostavku da sve države, ili bar potencijalne žrtve, imaju isti interes da se odupru agresiji. Svaka istočnoevropska zemlja izložila je svoj problem kao poseban slučaj i istakla državne, a ne zajedničke probleme. Grčka je svoj odgovor uslovila jugoslovenskim. Jugoslavija je zatražila da joj Velika Britanija objasni svoje namere i time stvari vratila na početak. Poljska je ukazala na to da nije spremna da se svrstava bilo uz Veliku Britaniju, bilo uz Nemačku, niti da se angažuje na odbrani Rumunije. Poljska i Rumunija se ne bi složile sa sovjetskim učešćem u odbrani njihovih zemalja. A Sovjetski Savez je odgovorio time što je predložio da se održi konferencija u Bukureštu, na koju bi došle sve zemlje kojima se Velika Britanija obratila.

Bio je to mudar potez. Da je konferencija održana, bio bi uspostavljen princip po kojem bi Sovjeti učestvovali u odbrani zemalja koje su se Moskve plašile isto koliko i Berlina; ako bi ta inicijativa bila odbačena, Kremlj bi imao opravdanje da stoji po strani i da dalje ispituje mogućnost koja mu najviše odgovara, odnosno kompromis s Nemačkom. Moskva je u stvari od istočnoevropskih zemalja tražila da Nemačku identifikuju kao glavnu pretnju njihovom opstanku i da je izazivaju *pre* nego što ona sama jasno objavi svoje namere. Kako nijedna istočnoevropska zemlja za to nije bila spremna, konferencija u Bukureštu nikada se nije ni održala.

Pošto njegov predlog nije bio oduševljeno prihvaćen, Nevil Čemberlen je bio prinuđen da traga za drugim rešenjima. On je 20. marta predložio izjavu o nameri, prema kojoj bi se Velika Britanija, Francuska, Poljska i Sovjetski Savez međusobno konsultovali „u vezi s preduzimanjem zajedničke akcije" u slučaju da bude ugrožena nezavisnost bilo koje evropske države. Taj predlog, odnosno pokušaj oživljavanja Trojnog sporazuma kakav je postojao pre Prvog svetskog rata, nije precizirao nikakve detalje u pogledu vojne strategije koja bi se primenila u slučaju da odvraćanje ne uspe, ili mogućnosti saradnje Poljske i Sovjetskog Saveza koja se jednostavno podrazumevala.

Poljska, čije su romantično precenjivanje sopstvenih vojnih sposobnosti Britanci, čini se, delili, odbila je zajedničku akciju sa Sovjetskim Savezom, što je Veliku Britaniju dovelo u situaciju da se opredeljuje između te dve zemlje; ako bi Poljskoj dala garancije, Staljin bi izgubio podsticaj da učestvuje u zajedničkoj odbrani. Kako se Poljska nalazila između Nemačke i Sovjetskog Saveza, Velika Britanija bi bila obavezna da uđe u rat pre nego što Staljin donese bilo kakvu odluku. S druge strane, ukoliko bi se Velika Britanija usredsredila na pakt sa Sovjetima, Staljin bi si-

gurno tražio svoj deo plena zbog pružanja pomoći Poljacima, odnosno zahtevao bi pomeranje sovjetske granice na zapad, ka „Kerzonovoj liniji".

Podstaknuti gnevom javnog mnjenja i ubeđeni da bi povlačenje dodatno oslabilo položaj Velike Britanije, članovi britanske vlade odbili su da žrtvuju još neku zemlju bez obzira na to šta je geopolitika nalagala. Istovremeno, britanski lideri su živeli u zabludi da je Poljska u vojnom pogledu jača od Sovjetskog Saveza i da Crvena armija nema ofanzivni značaj, što je delovalo prilično uverljivo u svetlu ogromnih čistki koje su upravo bile sprovedene u sovjetskom vojnom vrhu. Iznad svega, britanski lideri su gajili duboko nepoverenje prema Sovjetskom Savezu. „Moram da priznam", zapisao je Čemberlen, „najdublje moguće nepoverenje prema Rusiji. Nemam poverenja ni u njenu sposobnost da izvede uspešnu ofanzivu, čak i kada bi to želela. Nemam poverenja ni u njene pobude koje, kako mi se čini, imaju veoma malo zajedničkog s našim idejama o slobodi; Rusija je, po meni, zainteresovana samo za to da sve ostale ščepa za uši."[11]

Verujući da ima veoma malo vremena, Velika Britanija je zaigrala naslepo i objavila neku vrstu mirnodopske garancije Evropi, koju je uporno odbacivala još od potpisivanja Versajskog ugovora. Zabrinut zbog izveštaja o skorom napadu Nemačke na Poljsku, Čemberlen nije čak ni sačekao da prethodno ugovori bilateralni savez s tom zemljom. Umesto toga, on je 30. marta 1939. sopstvenom rukom napisao unilateralnu garanciju Poljskoj, a narednog dana ju je podneo Parlamentu. Ta garancija je trebalo da bude privremena mera koja bi naciste odvratila od agresije, dakle usmerena protiv opasnosti koja je, kako se ispostavilo, bila zasnovana na pogrešnim informacijama. Za tom garancijom trebalo je da usledi mnogo smireniji pokušaj stvaranja širokog sistema kolektivne bezbednosti. Ubrzo potom, unilateralne garancije, zasnovane na istom rezonovanju, date su Grčkoj i Rumuniji.

Usled moralnog gnušanja i strateške konfuzije Velika Britanija je skliznula u davanje garancija zemljama za koje su svi njeni posleratni premijeri tvrdili da ne mogu i da ne žele da brane. Postversajska situacija u Istočnoj Evropi bila je tako daleka britanskim shvatanjima, da Kabinet čak nije bio ni svestan da je doneo odluku koja će povećati Staljinove opcije u odnosu na Nemačku i olakšati njegovo povlačenje iz predloženog zajedničkog fronta.

Britanski lideri su do te mere podrazumevali Staljinovo uključivanje u svoju strategiju, da su verovali da će odrediti i vreme kada će do toga doći i obim saradnje. Ministar spoljnih poslova lord Halifaks smatrao je da Sovjetski Savez treba da se drži u rezervi i da se „pozove da pomogne u izvesnim okolnostima, u najpovoljnijoj formi".[12] Halifaks je konkretno imao na umu isporuke municije, a ne pokretanje sovjetskih trupa izvan državnih granica. On nije objasnio kakav bi podsticaj Sovjetski Savez mogao da ima za prihvatanje tako podređene uloge.

Garancija koju je Velika Britanija dala Poljskoj i Rumuniji uklonila je u stvari i poslednji podsticaj koji bi Sovjeti mogli da imaju za uključivanje u ozbiljne pregovore o savezu sa zapadnim zemljama. Pre svega, Velika Britanija je garantovala sve granice sovjetskih evropskih suseda, izuzev baltičkih država, i time je, bar na papiru, sovjetske ambicije umanjila isto koliko i nemačke. (Činjenica da Velika Britanija do te mere nije bila svesna realnosti pokazuje stepen u kojem se ideja o „uje-

dinjenom frontu miroljubivih zemalja" uvrežila u svesti zapadnih zemalja.) Što je još važnije, unilateralne britanske garancije predstavljale su poklon Staljinu, stoga što su mu pokazale šta bi sve mogao da zahteva prilikom eventualnih pregovora koji bi inače počeli od nule. On je sada bio siguran da će u slučaju da Hitler krene na istok, Velika Britanija ući u rat mnogo pre nego što on stigne do sovjetske granice. Staljin bi time profitirao kao da je sklopio savez s Velikom Britanijom, a da za uzvrat ništa nije morao da dâ.

Britanska garancija Poljskoj bila je zasnovana na četiri pretpostavke koje su, kako se ispostavilo, sve redom bile pogrešne: da je Poljska značajna vojna sila, možda značajnija od Sovjetskog Saveza; da su Francuska i Velika Britanija zajedno dovoljno jake da poraze Nemačku bez pomoći drugih saveznika; da je Sovjetski Savez zainteresovan za održavanje postojećeg stanja u Istočnoj Evropi; i da su ideološke razlike između Nemačke i Sovjetskog Saveza do te mere nepremostive da će se Sovjeti pre ili posle uključiti u antihitlerovsku koaliciju.

Poljska je bila veoma hrabra, ali ne i značajna vojna sila. Zadatak koji je trebalo da obavi postao je još teži zbog toga što ju je francuski Generalštab, nagoveštavajući eventualnu francusku ofanzivu, naveo na pogrešne zaključke u vezi sa svojim stvarnim namerama. Defanzivna strategija za koju se Francuska u stvari opredelila, primorala bi Poljsku da sama izdrži žestok nemački udar – a zapadni lideri su morali da znaju da takav zadatak prevazilazi poljske sposobnosti. Istovremeno, Poljska nije mogla da se nagovori da prihvati sovjetsku pomoć; njeni političari bili su ubeđeni (kao što se ispostavilo s pravom) da bi se svaka sovjetska „oslobodilačka" vojska ubrzo pretvorila u okupatorsku. Povrh svega, demokratske zemlje su procenjivale da bi mogle same da pobede Nemačku, čak i u slučaju da Poljska bude poražena.

Sovjetski interes za očuvanje postojećeg stanja u Istočnoj Evropi završio se – ukoliko je ikada i postojao – s XVIII partijskim kongresom. Što je najvažnije, britanska garancija Poljskoj omogućila je Staljinu da se okrene Hitleru i da prilično bezbedno zaigra na nacističku kartu. Taj posao su mu olakšale zapadne zemlje koje uopšte nisu mogle da shvate njegovu strategiju – koja bi inače bila savršeno jasna Rišeljeu, Meternihu, Palmerstonu ili Bizmarku. Ona se, jednostavno rečeno, sastojala od toga da Sovjetski Savez uvek bude poslednja velika sila koja će se opredeliti, što mu je ostavljalo odrešene ruke prilikom cenkanja, pošto su saradnja ili neutralnost mogle da se ponude onome ko najviše plati.

Pre nego što su Britanci dali garanciju Poljskoj, Staljin je morao da bude oprezan kako njegovi kontakti s Nemačkom ne bi demokratske zemlje podstakli da operu ruke od Istočne Evrope, a njega ostave da se sam suoči s Hitlerom. Kada je garancija data, mogao je da bude siguran ne samo da će se Velika Britanija boriti za njegovu zapadnu granicu, već i da će rat otpočeti šest stotina milja dalje, na nemačko-poljskoj granici.

Staljinu su preostala još samo dva problema. Najpre je morao da se uveri da je britanska garancija Poljskoj čvrsta, a zatim da proveri da li nemačka opcija zaista postoji. Što je Velika Britanija više pokazivala dobre namere u odnosu na Poljsku, a to se od nje tražilo kako bi se odvratio Hitler, Staljin je, paradoksalno, dobijao sve

veći manevarski prostor u odnosu na Nemačku. Velika Britanija je nameravala da očuva postojeće stanje u Istočnoj Evropi. Staljin je hteo da ima što veću mogućnost izbora i da sruši versajski poredak. Čemberlen je želeo da izbegne rat. Staljin je osećao da je rat neizbežan i želeo je da iz njega izvuče koristi, ali ne i da u njemu učestvuje.

Staljin je vešto igrao između dve strane. Međutim, to na kraju više nije bilo nadmetanje. Samo je Hitler bio u položaju da mu ponudi željene teritorijalne ustupke u Istočnoj Evropi; oni bi, doduše, bili plaćeni evropskim ratom, ali Sovjetski Savez u njemu ne bi učestvovao. Velika Britanija je Sovjetskom Savezu ponudila unilateralnu deklaraciju po kojoj će „pomoć sovjetske vlade biti dostupna svakom sovjetskom susedu koji bude pružio otpor agresiji u slučaju da do nje dođe".[13] Staljin je odbio da stavi sebi omču oko vrata i odbacio je taj jednostran i naivan predlog. On je 17. aprila odgovorio tako što je ponudio svoj predlog: savez Sovjetskog Saveza, Francuske i Velike Britanije; *vojni sporazum na osnovu* kojeg bi taj savez funkcionisao i garanciju za sve zemlje od Baltičkog do Crnog mora. Staljin je morao da zna da takav predlog nikada neće biti prihvaćen. Kao prvo, istočnoevropske zemlje ga nisu želele; drugo, pregovori o detaljnom vojnom sporazumu zahtevali bi više vremena nego što ga je bilo na raspolaganju i, konačno, Velika Britanija nije prethodnih 15 godina uskraćivala savez Francuskoj da bi ga sada sklopila sa zemljom za koju nije smatrala da je vredna bilo kakve značajnije uloge od isporučioca municije. „Ne možemo se pretvarati", rekao je Čemberlen, „da je potrebno da sklapamo takav savez da bi manje istočnoevropske zemlje dobijale isporuke municije."[14]

Britanski lideri su ipak postepeno prevazilazili rezerve; oni su se iz nedelje u nedelju približavali ispunjavanju Staljinovih uslova, a on je stalno podizao ulog. Maja meseca Vjačeslav Molotov, čovek od velikog Staljinovog poverenja, zamenio je Litvinova na mestu ministra spoljnih poslova, što je značilo da je sâm Staljin preuzeo pregovore, a da dobri lični odnosi između pregovarača više ne predstavljaju sovjetski prioritet. Na svoj izuzetno pedantan način, Molotov je zahtevao da sve zemlje duž zapadne sovjetske granice dobiju garancije od obe strane i da budu pojedinačno navedene (što je obezbeđivalo zvanično odbijanje bar nekih). On je insistirao i da se izraz „agresija" proširi kako bi obuhvatio i „indirektnu agresiju", koja bi se definisala kao ustupak nemačkim pretnjama u slučajevima kada sila ne bi bila stvarno primenjena. Budući da je Sovjetski Savez zadržao pravo da sam definiše pojam „ustupanje", Staljin je u stvari zahtevao neograničeno pravo mešanja u unutrašnje stvari svih svojih evropskih suseda.

Do jula meseca Staljinu je sve bilo jasno. On je znao da će britanski lideri pristati – ma kako nevoljno – na savez koji bi u velikoj meri ispunio njegove uslove. Sovjetski i zapadni pregovarači su se 23. jula dogovorili o nacrtu ugovora koji je očigledno odgovarao obema stranama. Obezbedivši tako odstupnicu, Staljin je sada mogao da proveri šta mu nudi Hitler.

Tokom celog proleća i leta on je obazrivo davao signale da je spreman da razmotri nemački predlog. Međutim, i Hitler je bio oprezan u pogledu prvog koraka, kako ga Staljin ne bi iskoristio za izvlačenje boljih uslova od Velike Britanije i Fran-

cuske. Sa svoje strane, i Staljin je od toga strahovao. Ni on nije bio spreman da prvi nešto preduzme, kako Velika Britanija, ako bi se to saznalo, ne bi odustala od svojih obaveza na Istoku i ostavila ga da se sam suoči s Hitlerom. Povrh svega, njemu se uopšte nije žurilo; za razliku od Hitlera on sebi nije postavio nikakve rokove, a živci su mu bili izuzetno jaki. On je mirno čekao, što je izazivalo sve veću Hitlerovu uznemirenost. Hitler mu je 26. jula diskretno dao znak. Da bi Poljsku napao pre jesenjih kiša, morao je do 1. septembra bar da zna šta Staljin smera. Karl Šnure, šef jedne nemačke delegacije koja je ugovarala novi trgovinski sporazum sa Sovjetskim Savezom, dobio je instrukcije da počne da pokreće političke teme. Pozivajući se na obostrano neprijateljstvo prema kapitalističkom Zapadu, on je svog sovjetskog kolegu uveravao da „od Baltika do Crnog mora, ili na Dalekom istoku, između (njihove) dve zemlje ne postoje problemi koji se ne bi mogli rešiti“.[15]

Šnure je ponudio da se razgovori u tom smislu nastave na visokom političkom nivou.

Otkrivanje nestrpljenja retko kada ubrzava pregovore. Iskusan državnik ne pristaje na nešto samo zato što se njegovom sagovorniku žuri; njegovo nestrpljenje će po svoj prilici mnogo češće iskoristiti da bi izvukao što bolje uslove. Staljin, u svakom slučaju, nije ni mogao da se požuruje. Stoga je Molotov tek sredinom avgusta dobio instrukcije da primi nemačkog ambasadora Šulenburga i da mu postavi niz pitanja kako bi se utvrdilo šta tačno nudi. Pritisak na Japance da ne bi ugrožavali Sibir? Sporazum o nenapadanju? Pakt u vezi s baltičkim državama? Pogodbu u vezi s Poljskom?

Hitleru se do tada toliko žurilo da je bio spreman da popusti u vezi sa svim pitanjima, mada je bio ljut što je na to primoran. Jedanaestog avgusta je rekao visokom komesaru Danciga:

> Sve što preduzimam usmereno je protiv Rusije. Ako je Zapad suviše glup i suviše slep da to shvati, biću primoran da se sporazumem s Rusima, da smrvim Zapad i da tada, kada on bude poražen, prikupim sve snage i krenem na Sovjetski Savez.[16]

Ta izjava je svakako tačno pokazala Hitlerove prioritete: od Velike Britanije je želeo da mu se ne meša u poslove na kontinentu, ali od Sovjetskog Saveza je želeo *Lebensraum* – životni prostor. Jedino što je Staljin postigao, bilo je da makar privremeno preokrene Hitlerove prioritete.

Odgovarajući na Molotovljeva pitanja Šulenberg je rekao da je Hitler spreman da u Moskvu odmah pošalje svog ministra spoljnih poslova Joakima fon Ribentropa s ovlašćenjima potrebnim da se reše sva otvorena pitanja. Staljin nije mogao a da ne primeti da je Hitler bio spreman da pregovara na nivou koji je Velika Britanija uporno izbegavala, budući da tokom višemesečnih pregovora nijedan britanski ministar nikada nije našao za shodno da poseti Moskvu, mada su neki od njih ipak odlazili dovoljno daleko na istok, u Varšavu.

Nespreman da pruži ruku pre nego što tačno čuje šta mu se nudi, Staljin je odlučio da izvrši još jedan dodatni pritisak na Hitlera. Molotov je dobio instrukcije da

pokaže kako ceni Ribentropovu spremnost, ali da izjavi kako bi bilo potrebno postići nekakav načelan sporazum pre nego što se utvrdi svrsishodnost posete. Od Hitlera je zatraženo da sačini detaljan predlog, uključujući i jedan tajni protokol u vezi s određenim teritorijalnim pitanjima. Čak je i ne baš inteligentnom Ribentropu morao da bude jasan cilj Molotovljevog zahteva. Ukoliko bi bilo šta u vezi s tim predlogom procurilo, u pitanju bi bila nemačka ponuda. Staljinove ruke ostale bi čiste, a eventualni neuspeh pregovora mogao bi da se pripiše sovjetskom neslaganju s nemačkim ekspanzionizmom.

Hitlerovo nestrpljenje je u međuvremenu dostiglo vrhunac. Odluka o napadu na Poljsku morala je da se donese za nekoliko dana. Dvadesetog avgusta se lično obratio Staljinu. Sâmo to pismo predstavljalo je problem za nemački protokol. Budući da je jedina Staljinova titula bila „generalni sekretar Komunističke partije Sovjetskog Saveza", i da nije imao nikakav položaj u vladi, nisu mogli da odluče kako da mu se obrate. Konačno, pismo je jednostavno otposlato „Gospodinu Staljinu, Moskva". U njemu je pisalo: „Ubeđen sam da bi suština dodatnog protokola koji želi Sovjetski Savez mogla da se razjasni u najkraćem mogućem roku, ukoliko bi neki nemački funkcioner mogao da dođe u Moskvu na pregovore".[17]

Staljin je pobedio u igri koja se zasnivala na očuvanju otvorenih mogućnosti do poslednjeg trenutka. Bilo je jasno da je Hitler spreman da mu besplatno ponudi ono što bi, kada bi sklopio savez s Velikom Britanijom i Francuskom, mogao da dobije samo po cenu krvavog rata s Nemcima.

Staljin je 21. avgusta odgovorio izrazivši nadu „da će nemačko-sovjetski sporazum o nenapadanju označiti odlučujući zaokret nabolje u političkim odnosima između dveju zemalja..."[18] Ribentrop je pozvan da dođe u Moskvu 48 sati kasnije, 23. avgusta.

Manje od jednog sata po dolasku u Moskvu, Ribentrop se susreo sa Staljinom. Sovjetski vođa je ispoljio malo interesa za pakt o nenapadanju, a još manje za izjave o prijateljstvu koje je Ribentrop uključio u svoje izlaganje. Ključna stvar koja ga je interesovala bio je tajni protokol o podeli Istočne Evrope. Ribentrop je predložio da se Poljska podeli na uticajne sfere duž granice iz 1914. godine, pri čemu bi glavna razlika bilo to što bi Varšava ostala na nemačkoj strani. Da li bi se očuvalo išta od poljske nezavisnosti, ili bi Nemačka i Sovjetski Savez anektirali osvojene teritorije – nije bilo precizirano. Što se tiče Baltika, Ribentrop je predložio da Finska i Estonija uđu u sovjetsku sferu uticaja (što je Staljinu omogućavalo da dođe do davno željene tampon-zone u blizini Lenjingrada), Litvanija bi pripala Nemačkoj, a Letonija bi bila podeljena. Kada je Staljin zatražio celu Letoniju, Ribentrop je telegrafisao Hitleru koji je popustio, kao što će popustiti i u vezi sa Staljinovim zahtevom da Rumuniji oduzme Besarabiju. Oduševljeni Ribentrop vratio se u Berlin gde ga je Hitler euforično pozdravio kao „drugog Bizmarka".[19] Samo tri dana posle Hitlerove prve poruke Staljinu, diplomatska revolucija je bila završena.

Kasnije su se javila uobičajena razglabanja u vezi s tim ko je bio odgovoran za ovako zaprepašćujući razvoj događaja. Neki su krivicu svaljivali na pregovarački stil britanskih političara u kojem je do izražaja došla njihova mrzovolja. Istoričar A.Dž.P. Tejlor ukazuje na to da su Sovjeti, u prepisci s Velikom Britanijom, mimo

svog običaja odgovarali na britanske predloge mnogo brže nego Britanci na sovjetske poruke. Tejlor je iz toga zaključio, po mom mišljenju netačno, da je Kremlju bilo više stalo do savezništva nego Londonu.[20] Ja verujem da je u pitanju pre bilo to što je Staljin želeo da zadrži Veliku Britaniju u igri i da je ne uznemirava pre vremena – bar ne dotle dok ne utvrdi Hitlerove namere.

Britanska vlada je očigledno napravila više ozbiljnih psiholoških grešaka. Ne samo što nijedan ministar nije posetio Moskvu, već je London sve do početka avgusta odlagao sporazum o zajedničkom vojnom planiranju. Čak i tada je šef britanske delegacije bio jedan admiral, uprkos tome što su Sovjeti pre svega – ako ne i jedino – na umu imali kopnene operacije. Štaviše, ta delegacija je u posetu Sovjetskom Savezu krenula brodom, a petodnevna plovidba nije baš ukazivala na osećaj hitnosti. Konačno, ne uzimajući u obzir moralni aspekt, britansku nespremnost da pruži garancije baltičkim državama paranoični vođa iz Moskve morao je da protumači kao poziv Hitleru da napadne Sovjetski Savez tako što će zaobići Poljsku.

Uprkos svemu, nemačko-sovjetski pakt nije predstavljao posledicu britanskih diplomatskih grešaka. Stvarni problem sastojao se u tome što Velika Britanija nije mogla da ispuni Staljinove uslove, a da ne napusti sve svoje posleratne principe. Osporavanje nemačke namere da pregazi male zemlje nije imalo nikakvog smisla ukoliko bi podrazumevalo davanje iste privilegije Sovjetskom Savezu. Crtu preko koje ne može da pređe, ciničnije britansko rukovodstvo moglo je da postavi na sovjetskoj, a ne na poljskoj granici, i da time umnogome popravi britanski pregovarački položaj u odnosu na Sovjetski Savez, a da Staljinu obezbedi značajan podstrek u vezi sa zaštitom Poljske. S etičke tačke gledišta, demokratskim zemljama se mora priznati da čak ni po cenu vlastite bezbednosti više nisu pristajale da se pomire s agresijom. Realpolitika bi diktirala analizu strateških implikacija britanske garancije Poljskoj, dok je međunarodni poredak stvoren u Versaju zahtevao da Velika Britanija svoj kurs usmerava prvenstveno u skladu s etičkim i pravnim načelima. Staljin je imao strategiju, ali ne i principe; demokratske zemlje su branile princip, ali nikada nisu razradile strategiju.

Poljska se nije mogla braniti s francuskom vojskom ukopanom iza Mažino linije i sovjetskim trupama koje čekaju unutar svojih granica. Godine 1914. evropske države su ušle u rat stoga što su vojni i politički planeri izgubili međusobne kontakte. Generalštabovi su razrađivali planove koje političari nisu razumeli, kao što nisu imali ni bilo kakve političke ciljeve koji bi se mogli porediti s veličinom predviđenih vojnih akcija.

Godine 1939. vojni i politički planeri su ponovo izgubili kontakt, ovoga puta iz sasvim suprotnog razloga. Zapadne sile su imale izuzetno razuman i etički opravdan politički cilj – zaustavljanje Hitlera. One međutim nikada nisu bile u stanju da razrade vojnu strategiju kojom bi se taj cilj postigao. Godine 1914. strategije su bile suviše neobuzdane; godine 1939. bile su suviše uzdržane. Godine 1914. vojni krugovi svih evropskih zemalja žudeli su za ratom; godine 1939. bili su tako nesigurni (čak i u Nemačkoj) da su odluke prepustili političarima. Godine 1914. postojala je strategija, ali ne i politika; godine 1939. postojala je politika, ali ne i strategija.

Rusija je odigrala odlučujuću ulogu u izbijanju oba rata. Godine 1914. Rusija je doprinela otpočinjanju rata zbog svog rigidnog stava prema savezu sa Srbijom i nefleksibilnog plana mobilizacije; godine 1939. Staljin je Hitlera oslobodio straha od ratovanja na dva fronta, iako je morao znati da će upravo to opšti rat učiniti neizbežnim. Godine 1914. Rusija je ušla u rat da očuva svoju čast; godine 1939. ona je podstakla rat da bi se priključila deobi Hitlerovog plena.

Držanje Nemačke uoči izbijanja oba svetska rata bilo je potpuno isto, obeleženo viškom nestrpljenja i manjkom vizije. Nemačka je 1914. ušla u rat da bi razbila jedno savezništvo koje se gotovo sigurno ne bi održalo da nije bilo njenog vlastitog bahatog ponašanja, 1939. zato što nije želela da sačeka da se razvije u najznačajniju evropsku državu. Za to bi bila neophodna strategija potpuno suprotna od Hitlerove – predah koji bi omogućio da se prihvati geopolitička realnost nastala na Minhenskoj konferenciji. Godine 1914. nemački car nije mogao da čeka zato što je bio emocionalno neuravnotežen i što nije posedovao jasnu ideju o nacionalnom interesu; godine 1939. jedan genijalni psihopata je zanemario sve racionalne proračune kako bi mogao da pokrene rat dok se još nalazi na vrhuncu fizičke snage. Nemačka odluka da uđe u rat bila je u oba slučaja nepotrebna, što pokazuje i činjenica da je, bez obzira na dva velika poraza i gubitak blizu jedne trećine teritorije koju je posedovala do Prvog svetskog rata, ostala najmoćnija i možda najuticajnija zemlja u Evropi.

Što se tiče Sovjetskog Saveza, on je 1939. bio slabo opremljen za rat koji je trebalo da otpočne, ali je do kraja Drugog svetskog rata prerastao u svetsku supersilu. Staljin je, kao Rišelje u XVII veku, iskoristio rascepkanost Srednje Evrope. Uspon Sjedinjenih Država do statusa supersile predodredila je njihova industrijska moć. Sovjetski uspon bio je zasnovan na Staljinovoj bezobzirnoj trgovini.

NAPOMENE

1. T. A. Taracouzio, *War and Peace in Soviet Diplomacy* (Macmillan, Njujork, 1940), str. 139-140.
2. Staljinov govor na XV partijskom kongresu, 3. decembra 1927; Nathan Leites, *A Study of Bolshevism* (Free Press of Glencoe, Glenko, Ilinois, 1953), str. 501.
3. Staljinov referat na XVII partijskom kongresu, 26. januara 1934; Alvin Z. Rubinstein, urednik, *The Foreign Policy of the Soviet Union* (Random House, Njujork, 1960), str. 108.
4. Referat na VII kongresu Komunističke internacionale, avgust 1935; *ibid*, str. 133-136.
5. Rober Legvold, *After the Soviet Union: From Empire to Nations* (W. W. Norton, Njujork, 1992), str. 7.
6. Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936-1939* (Frank Cass, London; 1977), str. 264.
7. Anthony Read i David Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin and the Nazi-Soviet Pact 1939-1941* (W. W. Norton, Njujork/London, 1988), str. 57.
8. Donald Cameron Watt, *How War Came: The Immediate Origins of the Second World War, 1938-1939* (William Heinemann, London, 1989), str. 109.
9. Read i Fisher, *Deadly Embrace*, str. 59.
10. *Ibid.*
11. Keith Feiling, *The Life of Neville Chamberlain* (Macmillan, London, 1946), str.403.

12. Watt, *How War Came,* str. 221-222.
13. Read i Fisher, *Embrace,* str. 69.
14. *Ibid,* str. 72.
15. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (Alfred A. Knopf, Njujork, 1992), str. 614.
16. Gordon A. Craig, *Germany 1866-1945* (Oxford University Press, Njujork/Oksford, 1978), str. 711-712.
17. Bullock, *Hitler and Stalin,* str. 616.
18. *Ibid,* str. 617.
19. *Ibid,* str. 620.
20. A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (Atheneum, Njujork, 1961), str. 231.



NEMAČKO-SOVJETSKI PAKT

Sve do 1941. Hitler i Staljin su pomoću tradicionalnih sredstava sledili nimalo tradicionalne ciljeve. Staljin je čekao na dan kada će iz Kremlja moći da upravlja svetom u kojem će vladati komunizam. Paranoičnu viziju rasno čistog carstva kojim upravlja nemačka viša rasa, Hitler je izneo u svojoj knjizi *Mein Kampf.* Dve revolucionarnije vizije teško da bi se mogle zamisliti. Uprkos tome, sredstva koja su Hitler i Staljin koristili, a čiji je vrhunac predstavljao njihov pakt iz 1939. godine, mogla su da budu prepisana iz neke osamnaestovekovne rasprave o državničkoj veštini. Nemačko-sovjetski pakt je u izvesnom smislu predstavljao reprizu podele Poljske koju su 1772. godine sproveli Fridrih Veliki, Katarina Velika i Marija Terezija. Međutim, za razliku od te tri krunisane glave, Hitler i Staljin su bili ideološki neprijatelji. Zajednički nacionalni interes, koji je zahtevao deobu Poljske, mogao je neko vreme da nadvlada ideološke razlike. Kada je 1941. godine njihov pakt konačno prekinut, voljom jednog čoveka planuo je najveći kopneni rat u istoriji čovečanstva. Veliku ironiju predstavlja to što je sudbinu XX veka – doba narodne volje i bezličnih snaga – određivala šačica ljudi, dok je katastrofa koja ga je obeležila mogla da bude izbegnuta da je uklonjen samo jedan jedini čovek.

Nemačka vojska je za manje od mesec dana pregazila Poljsku, što su francuske snage, suočene samo s nepotpunim nemačkim divizijama, pasivno posmatrale iza Mažino linije. Usledio je period nazvan „lažnim ratom", u kojem se Francuska potpuno demoralisala. Ona je stotinama godina ratovala iz određenih političkih razloga – da bi sprečila ujedinjavanje Srednje Evrope ili, kao u Prvom svetskom ratu, da bi povratila Alzas i Loren. Sada je trebalo da se bori za zemlju koja je već bila osvojena i za čiju odbranu nije ni prst pomerila. U stvari, malodušni Francuzi bili su suočeni s još jednim svršenim činom i ratom lišenim osnovne strategije.

Kako su Velika Britanija i Francuska mislile da pobede u ratu protiv zemlje koja zamalo što ih nije porazila u vreme kada su Rusija i Sjedinjene Države bile na njihovoj strani? One su se ponašale kao da se iza Mažino linije moglo sačekati da britanska blokada natera Hitlera na predaju. Međutim, zašto bi Nemačka mirno čekala da je neko polako davi? I zašto bi napadala Mažino liniju, kada je put kroz Belgiju bio širom otvoren, a njime je, ovoga puta mogla da krene kompletna nemačka vojska, budući da više nije bilo Istočnog fronta? A ako je defanziva zaista bila najvažnija, kako je to verovao francuski Generalštab – uprkos poukama što su se mogle steći iz borbi vođenih u Poljskoj – čemu je Francuska mogla da se nada izuzev drugom ratu do istrebljenja u jednoj generaciji, pre nego što se oporavila od prethodnog?

Dok su Francuzi čekali, Staljin je iskoristio stratešku mogućnost koja mu se ukazala. Međutim, pre nego što je tajni protokol o podeli Istočne Evrope mogao da bude sproveden u delo, on je odlučio da ga revidira. Poput osamnaestovekovnog vladara koji se odriče neke teritorije ne dajući ni pet para na samoopredeljenje, Staljin je Nemcima, ni mesec dana posle potpisivanja pakta, predložio novi sporazum: zamenu poljske teritorije od Varšave do „Kerzonove linije", koja je po tajnom protokolu trebalo da pripadne Sovjetskom Savezu, za Litvaniju koja je trebalo da pripadne Nemačkoj. Cilj mu je, naravno, bio stvaranje još jedne, dodatne, tampon-zone za Lenjingrad. On nije smatrao da taj geostrateški manevar iziskuje bilo kakvo drugo obrazloženje osim potreba sovjetske bezbednosti. Hitler je prihvatio Staljinov predlog.

Što se tiče naplate plena predviđene tajnim protokolom, Staljin nije gubio vreme. Dok je rat u Poljskoj još besneo, Sovjetski Savez je trima malim baltičkim republikama predložio vojni savez, uz pravo da na njihovoj teritoriji uspostavi vojne baze. Kako im Zapad nije pružio pomoć, te zemlje nisu imale nikakvu alternativu do da učine prvi korak ka gubljenju svoje nezavisnosti. Nepune tri nedelje posle izbijanja rata, 17. septembra 1939. godine, Crvena armija je zauzela deo Poljske koji je po protokolu pripadao Sovjetima.

Novembra meseca na red je došla Finska. Staljin je tražio stacioniranje vojnih baza i predaju Karelske prevlake, u blizini Lenjingrada. Međutim, ispostavilo se da je Finska načinjena od tvrđeg materijala. Ona je odbacila sovjetski zahtev i pružila otpor Staljinu kada je zaratio. Uprkos tome što su finske snage nanele ozbiljne gubitke Crvenoj armiji, koja se još nije oporavila od Staljinovih masovnih čistki, pobedu je na kraju odneo zakon brojeva. Posle nekoliko meseci herojskog otpora, Finska je podlegla.

U poređenju s grandioznom strategijom Drugog svetskog rata, rusko-finski rat je predstavljao epizodu. Međutim, upravo ta epizoda je pokazala u kojoj su meri Francuska i Velika Britanija izgubile osećanje za stratešku realnost. Zaslepljeni privremenom pat-pozicijom koju su Finci nametnuli neuporedivo većoj sili, London i Pariz su se zavaravali samoubilačkim špekulacijama da bi Sovjetski Savez mogao da predstavlja meki trbuh sila Osovine (kojima, inače, nije pripadao). Otpočele su pripreme za slanje 30.000 vojnika u Finsku preko Švedske i severne Norveške. Planirano je da te trupe usput prekinu isporuke gvozdene rude iz severne Norveške i Švedske u Nemačku, koja se dopremala iz luke Narvik na severu Norveške. Činjenica da nijedna od tih zemalja nije bila spremna da im odobri prolaz, nije ni najmanje uticala na polet francuskih i britanskih planera.

Opasnost od savezničke intervencije mogla je da pomogne Finskoj da zaključi mir pod povoljnijim uslovima nego što su to nagoveštavali početni sovjetski zahtevi, ali Staljina na kraju ništa ne bi zadržalo od namere da sovjetsku liniju odbrane što više udalji od prilaza Lenjingradu. Za istoričare ostaje zagonetka šta je to nagnalo Veliku Britaniju i Francusku da se usred rata s nacističkom Nemačkom za dlaku približe ulasku u rat sa Sovjetskim Savezom, i to samo tri meseca pre nego što će kapitulacija Francuske dokazati da je čitav njihov plan predstavljao samo nerealnu želju.

Maja 1940. godine, tzv. „lažni rat" se završio. Nemačka vojska je učinila isto što i 1914. kada je prošla kroz Belgiju, a najveću razliku predstavljalo je to što je glavni udar sada izveden po sredini, a ne po desnom krilu fronta. Plaćajući cenu petnaestogodišnjeg kolebanja i uzmicanja, Francuska je pala. Mada je nemačka vojna mašinerija do tada bila već veoma dobro uhodana, posmatrače je zaprepastila brzina kojom je pregazila Francusku. U Prvom svetskom ratu, nemačka vojska je četiri godine uzalud pokušavala da se probije do Pariza. Svaka milja bila je osvojena po cenu ogromnih ljudskih žrtava. Godine 1940. nemački blickrig je presekao Francusku; krajem juna, nemačke trupe su promarširale Jelisejskim poljima. Hitler je, činilo se, bio gospodar kontinenta.

Međutim, kao i mnogi drugi osvajači pre njega, Hitler nije znao kako da završi rat koji je tako ambiciozno otpočeo. Pred njim su se nalazile tri mogućnosti: da porazi Veliku Britaniju, da s njom sklopi mir, ili da pokuša da osvoji Sovjetski Savez i onda, koristeći njegove ogromne resurse, sve svoje snage usmeri na zapad i potpuno uništi Veliku Britaniju.

U leto 1940. Hitler je ispitao prve dve mogućnosti. U jednom razmetljivom govoru održanom 19. jula, nagovestio je da bi bio spreman da sklopi kompromisni mir s Velikom Britanijom. U stvari, on je od nje zatražio da vrati predratne nemačke kolonije i da se odrekne uplitanja u događanja na kontinentu. Za uzvrat je bio spreman da pruži garancije Britanskoj Imperiji.[1]

Hitlerov predlog bio je analogan onom koji je Nemačka Carevina nudila Velikoj Britaniji pune dve decenije pre izbijanja Prvog svetskog rata – jedino što je predlog, s obzirom na tada mnogo povoljniji engleski strateški položaj, u ono vreme bio formulisan pomirljivijim tonom. Da je Hitler konkretnije objasnio kako bi izgledala Evropa kada bi je Nemačka uredila, neki britanski političari – kao što je

lord Halifaks, ali nipošto Čerčil – možda bi i došli u iskušenje da uzmu u razmatranje tu ideju. Tražeći od Velike Britanije da Nemačkoj prepusti potpunu slobodu delovanja na kontinentu, Hitler je u stvari izazvao tradicionalan britanski odgovor – kakav je ser Edvard Grej 1909. poslao na sličan predlog koji su mu uputili neuporedivo racionalniji nemački lideri (i u vreme dok je Francuska još bila velika sila), primetivši da će Velika Britanija, ukoliko žrtvuje države na kontinentu i prepusti ih Nemačkoj, pre ili posle biti napadnuta na svojim ostrvima (*v.* VII glavu). Velika Britanija nije bila spremna ni da ozbiljno shvati „garanciju" za svoju imperiju. Nijedan nemački državnik nikada nije razumeo britanski stav po kojem je svaka zemlja sposobna da zaštiti imperiju, podjednako bila sposobna i da je ugrozi – kao što je to ser Er Krou već istakao u svom čuvenom memorandumu iz 1907. godine (*v.* VII glavu).

Čerčil je, naravno, bio suviše inteligentan, a i suviše dobro je poznavao istoriju, da bi imao bilo kakvih iluzija o tome da će na kraju Velika Britanija i dalje biti vodeća, ili čak prvorazredna, svetska sila. Bilo mu je jasno da će na taj položaj pravo polagati Nemačka ili Sjedinjene Države. Čerčilov beskompromisan stav prema Nemačkoj, ispoljen u leto 1940, može se stoga protumačiti kao opredeljenje za američku umesto nemačke hegemonije. Dominacija Sjedinjenih Država bi povremeno mogla da bude nezgodna, ali su bar američka kultura i jezik bili poznati, a nije postojao ni bilo kakav očigledan sukob interesa. Konačno, uvek su postojali izgledi za „specijalne" odnose s Amerikom, kakvi s nacističkom Nemačkom nisu mogli ni da se zamisle. Do leta 1940. Hitler je sam sebe doveo u položaj da on lično postane *casus belli*.

Hitler se tada okrenuo drugoj mogućnosti – pokušaju da uništi britansko vazduhoplovstvo i da, ako to bude neophodno, zauzme britanska ostrva. Međutim, on nikada nije otišao dalje od razmišljanja o toj ideji. Desantne operacije nisu bile obuhvaćene predratnim vojnim planiranjem, tako da Nemci nisu posedovali dovoljno desantnih brodova; zbog toga, ali i zato što *Luftwaffe* nije uspela da uništi Kraljevsko vazduhoplovstvo, taj plan je napušten. Krajem leta Nemačka se ponovo našla u položaju koji se nije mnogo razlikovao od onoga u Prvom svetskom ratu; pošto je postigla značajne uspehe, nije bila sposobna da ih pretvori u konačnu pobedu.

Hitler se, naravno, nalazio u odličnom položaju da nastavi s defanzivnom strategijom: Velika Britanija nije bila dovoljno jaka da sama napadne nemačku vojsku, za Ameriku je bilo skoro nemoguće da uđe u rat, a Staljin, koliko god da se povremeno zanosio idejom o intervenciji, uvek je na kraju pronalazio neki razlog da je odloži. Međutim, čekanje i prepuštanje inicijative nekom drugom, kosilo se s Hitlerovom prirodom, te je stoga bilo neizbežno da počne da razmišlja o napadu na Sovjetski Savez. Još jula 1940. godine Hitler je naredio pripremu prvih štapskih planova za pohod na Sovjetski Savez. On je svojim generalima rekao da će čim Sovjetski Savez bude poražen, Japan biti u stanju da sve svoje oružane snage usmeri protiv Amerike, što bi pažnju Vašingtona skrenulo na Pacifik. Izolovana Velika Britanija, bez izgleda na američku podršku, bila bi primorana da odustane od ratovanja: „Britanija svoje nade polaže u Rusiju i Sjedinjene Države", primetio je tačno Hitler. „Ako se nade vezane za Rusiju izjalove, onda će otpasti i Amerika, pošto će

eliminisanje Rusije u ogromnoj meri povećati japansku moć na Dalekom istoku..."[2] Međutim, Hitler nije bio potpuno spreman da izda naređenje za napad. Najpre je morao da proveri da li može da nagovori Sovjete na zajednički napad na Britansku Imperiju, kako bi se pre nego što se okrene na istok rešio Britanaca.

Staljin je suviše dobro shvatao težinu svog položaja. Zbog kapitulacije Francuske nisu se ostvarila očekivanja – koja je delio sa svim zapadnim vojnim stručnjacima – da će se rat, isto kao prethodni, pretvoriti u dugu i iscrpljujuću borbu. Time se izjalovila i Staljinova velika nada da će se Nemačka i zapadne demokratske zemlje uzajamno uništavati. Ukoliko bi i Velika Britanija pala, nemačka vojska bi bila slobodna za napad na istok, a bila bi i u položaju da u potpunosti iskoristi sve evropske resurse, onako kao što je na to *Mein Kampf* jasno ukazivao.

Staljin je reagovao kao i obično. Suočen s opasnošću, on nikada, ni u jednoj fazi svoje karijere, nije pokazivao strah, čak ni onda kada ga je sigurno osećao. Ubeđen da priznavanje slabosti protivnika dovodi u iskušenje da pooštri uslove, uvek se trudio da svoje strateške dileme zamagli nepomirljivošću. Da je Hitler pokušao da iskoristi svoju pobedu na zapadu, i da je povećao pritisak na Sovjetski Savez, Staljin bi se postarao da izgledi za davanje ustupaka postanu što je moguće neprivlačniji i bolniji. Međutim, uprkos svoj svojoj obazrivosti i sračunatosti, Staljin nije bio sposoban da uzme u obzir neurotičnu ličnost svog saveznika, a time ni mogućnost da bi Hitler, ne vodeći računa o posledicama, mogao da se izloži riziku od rata na dva fronta.

Staljin se opredelio za strategiju što većeg odugovlačenja. U međuvremenu je ubrzano skupljao ostatke plena koji mu je bio obećan tajnim protokolom. Juna 1940, dok je Hitler još zauzimao Francusku, Staljin je od Rumunije ultimativno zatražio Besarabiju i Severnu Bukovinu. Ova druga oblast nije bila obuhvaćena tajnim sporazumom, a njeno posedovanje bi sovjetskim snagama omogućilo da izbiju na ceo rumunski deo Dunava. Istog meseca on je priključio Sovjetskom Savezu baltičke države koje je prinudio da prihvate lažne izbore, mada na njih nije izišlo ni 20 odsto birača. Kada je taj proces bio okončan, Staljin je povratio sve teritorije koje je Rusija izgubila na kraju Prvog svetskog rata; saveznici su time do kraja platili svoju nepromišljenu odluku iz 1919. godine, da sa mirovne konferencije isključe Nemačku i Sovjetski Savez. Učvršćujući strateški položaj Sovjetskog Saveza, Staljin je sve vreme pokušavao da isporukama sirovina neophodnih za Hitlerovu vojnu mašineriju odobrovolji svog opasnog suseda. Još februara 1940. godine – pre nemačke pobede u Francuskoj – u Staljinovom prisustvu potpisan je trgovinski sporazum koji je Sovjetski Savez obavezivao na isporuke ogromnih količina sirovina Nemačkoj. Nemačka je zauzvrat Sovjetski Savez snabdevala ugljem i industrijskim proizvodima. Sovjetski Savez je pedantno ispunjavao odredbe tog sporazuma, a najčešće ih je i premašivao. Sovjetski teretni vagoni s poslednjim isporukama prelazili su granicu bukvalno u trenutku nemačkog napada na Rusiju.

Međutim, Staljin više nije mogao da učini ništa što bi izmenilo geopolitičku realnost, odnosno činjenicu da je Nemačka postala dominantna sila u Srednjoj Evropi. Hitler je jasno stavio do znanja da neće tolerisati nikakvo sovjetsko širenje izvan odredbi tajnog protokola. Avgusta 1940, Nemačka i Italija su primorale Rumuniju,

koju je Staljin u to vreme smatrao svojom interesnom sferom, da vrati dve trećine Transilvanije Mađarskoj, koja je sa silama Osovine imala odnose slične savezničkim. Rešen da zaštiti rumunske izvore nafte, Hitler je septembra meseca povukao mnogo konkretniji potez – dao je Rumuniji teritorijalne garancije koje je potvrdio slanjem jedne motorizovane divizije i avijacije.

Istog meseca tenzije su narasle na drugom kraju Evrope. Kršeći tajni protokol na osnovu kojeg je Finska potpala pod sovjetsku sferu uticaja, Nemci su od nje zatražili i dobili dozvolu za transport trupa u pravcu severne Norveške. Zatim su joj, štaviše, isporučili značajne količine oružja, čiji je jedini shvatljiv cilj moglo da bude jačanje Finske protiv sovjetskog pritiska. Na zahtev da mu Berlin to konkretnije objasni, Molotov je dobio neodređen odgovor. Širom Evrope, sovjetske i nemačke trupe počele su da se gomilaju jedne naspram drugih.

Međutim, najzlokobniji događaj za Staljina predstavljalo je potpisivanje Trojnog pakta između Nemačke, Italije i Japana, kojim su se ove zemlje 27. septembra 1940. obavezale da uđu u rat protiv bilo koje druge zemlje koja bi prešla na britansku stranu. Taj pakt je posebno isključivao bilo kakve odnose potpisnica sa Sovjetskim Savezom. Ovo je značilo da Japan ne bi bio obavezan da se uključi u neki sovjetsko-nemački rat, bez obzira na to ko bi prvi napao, ali bi se od njega zahtevalo da zarati protiv Amerike, ukoliko ona uđe u rat protiv Nemačke. Iako je Trojni pakt očigledno bio usmeren protiv Vašingtona, Staljin nije mogao da se oseća sigurnim. Bez obzira na njegove odredbe, morao je da očekuje da će se tri članice pre ili posle okrenuti protiv Sovjetskog Saveza. Bilo je jasno da je isključen iz te kombinacije, već i po tome što, sve do potpisivanja Pakta, nije bio čak ni obavešten o pregovorima.

Međutim, u jesen 1940. godine, dvojica diktatora su zbog sve većih tenzija preduzela i poslednje diplomatske pokušaje da jedan drugog nadigraju. Hitlerov cilj bio je da navede Staljina na zajednički napad na Britansku Imperiju, ne bi li ga kasnije, kada Nemačka sebi bude osigurala zaleđinu, što žešće porazio. Staljin je pokušavao da dobije na vremenu; on se nadao da će se Hitler u međuvremenu negde saplesti i želeo je da utvrdi šta bi on tom prilikom mogao da „počisti". Pokušaji da se organizuje direktan sastanak Hitlera i Staljina uoči potpisivanja Trojnog pakta nisu urodili plodom. Obojica su činila sve što su mogla da izbegnu taj susret, tvrdeći da ne mogu da napuštaju svoju zemlju, a logično mesto susreta – pogranični Brest-Litovsk – iz istorijskih razloga nije dolazio u obzir.

Ribentrop je 13. oktobra 1940. napisao Staljinu jedno dugačko pismo u kojem mu je izneo sopstveno tumačenje svega što se događalo posle njegove posete Moskvi prethodne godine. To što se jedan ministar spoljnih poslova nije obratio svom kolegi, već vođi koji čak nije imao ni zvaničan položaj u vlasti (Staljin je i dalje jedino bio generalni sekretar Komunističke partije) predstavljalo je neuobičajeno kršenje protokola. Pompezan stil Ribentropovog pisma nadoknadio je nedostatak diplomatskih obzira. Sovjetsko-nemačke nesporazume u vezi s Finskom i Rumunijom pripisao je britanskim mahinacijama, ne objašnjavajući kako bi London mogao tako nešto da izvede. Istakao je i da Trojni pakt nije usmeren protiv Sovjetskog Saveza – u stvari, Sovjetski Savez se poziva da učestvuje u posleratnoj deobi plena iz-

među evropskih diktatora i Japana. Ribentrop je pismo završio pozivom Molotovu da mu uzvrati posetu u Berlinu. Tom prilikom bi se, kako je tvrdio, mogla razmotriti mogućnost pristupanja Sovjetskog Saveza Trojnom paktu.[3]

Staljin je bio suviše obazriv da bi plen delio unapred, ili da bi ušao u direktan sukob koji je isplanirao neko drugi. Uprkos tome, želeo je da sačuva mogućnost deobe plena s Hitlerom, u slučaju da Velika Britanija jednostavno propadne – kao što će to učiniti 1945, kada će skupo naplatiti ulazak u poslednju fazu rata protiv Japana. Staljin je na Ribentropovo pismo odgovorio 22. oktobra. Srdačnim tonom kroz koji je provejavala ironija, zahvalio se Ribentropu na „instruktivnoj analizi nedavnih događaja", ali se uzdržao od iznošenja sopstvene procene. Pokušavajući možda da pokaže kako ni on ne drži mnogo do protokola, prihvatio je poziv da Molotov ode u Berlin, unilateralno odredivši jedan veoma blizak datum – 10. novembar – što je značilo za manje od tri nedelje.[4]

Hitler je smesta potvrdio poziv i time izazvao dodatni nesporazum. Brzinu Hitlerove reakcije Staljin je protumačio kao znak da je veza sa Sovjetskim Savezom Nemačkoj isto onako bitna kao prethodne godine, odnosno dokaz da se njegova tvrda taktika isplatila. Međutim, Hitlerova žurba je poticala iz potrebe da nastavi s izradom planova za slučaj da u proleće 1941. zaista napadne Sovjetski Savez.

Dubina nepoverenja između dvojice navodnih partnera postala je očigledna još pre nego što je sastanak počeo. Molotov je odbio da se ukrca u nemački voz poslat na granicu da ga dovede do Berlina. Sovjetska delegacija se očigledno plašila da bi nemački vagoni mogli da budu isto onoliko dobro ozvučeni koliko su bili elegantni. Na kraju, nemački vagoni su zakačeni za sovjetsku kompoziciju, čija je šasija bilo posebno konstruisana kako bi se na granici mogla prilagoditi užem evropskom koloseku.

Pregovori su konačno otpočeli 12. novembra. Molotov, koji je bio kadar da iznervira i daleko stabilnije ličnosti od Hitlera, pred nemačkim rukovodstvom je pokazao svoju sposobnost da bude zajedljiv. Njegova urođena sklonost ka inaćenju bila je pojačana strahom od Staljina, koga se bojao neuporedivo više nego Hitlera. Molotovljeva opsesivna zabrinutost za sopstvene pozicije predstavljala je tipičnu osobinu ruskih diplomata za sve vreme postojanja Sovjetskog Saveza, mada je u Staljinovo vreme bila posebno izražena. Sovjetski pregovarači su uvek bili mnogo više svesni problema s kojima bi lično mogli da se suoče kod kuće, nego onih s kojima su se suočavali na međunarodnoj sceni.

S obzirom na to da su ministri spoljnih poslova retko kada bili članovi Politbiroa (Gromiko je to postao tek 1973. godine, pošto je već 16 godina obavljao dužnost ministra spoljnih poslova), njihove pozicije u zemlji nisu bile jake te su lako mogli da postanu žrtveni jarci ukoliko pregovori krenu naopako. Povrh svega, Sovjeti su smatrali da vreme neumitno radi za njih i zato su više bili naklonjeni odugovlačenju nego traženju konkretnih rešenja. Zbog toga su se svi pregovori sa sovjetskim diplomatama pretvarali u nadmetanje u izdržljivosti; nikakav ustupak nije mogao da se dobije sve dok sovjetski pregovarač nije ubedio sebe – a posebno one što čitaju depeše u Moskvi – da na drugoj strani nije ostalo više ni trunke popustljivosti. Zahvaljujući diplomatskoj gerilskoj borbi, oni su dobijali sve što se moglo dobiti str-

pljenjem i pritiskom, ali su najčešće propuštali priliku da postignu stvarni napredak. Sovjetski pregovarači – među kojima je Gromiko bio najveći majstor – posebno su se *izveštili u iscrpljivanju protivnika opterećenih unapred stvorenim idejama i nestrpljivih* da dođu do rešenja. S druge strane, često im se dešavalo da od drveta ne vide šumu. Tako su 1971. propustili priliku da održe sastanak na vrhu s Niksonom i da odlože američko otvaranje prema Pekingu; mesecima su se cenkali u vezi sa suštinski beznačajnim preduslovima od kojih su inače odustali čim se Vašington opredelio za kinesku opciju.

Nemoguće je zamisliti dva čoveka koja bi teže mogla da uspostave dijalog nego što su to bili Hitler i Molotov. Hitler u svakom slučaju nije bio podesan za pregovore. On je po navici ućutkivao sagovornike predugačkim monolozima, a ukoliko bi nekome uopšte pružio mogućnost da nešto kaže, ničim nije pokazivao da ga i sluša. U razgovorima s drugim državnicima obično nikada nije odlazio dalje od emotivnih izjava i opštih mesta. Kada je nekoliko puta zaista učestvovao u pregovorima – kao s austrijskim kancelarom Kurtom fon Šušnigom ili Nevilom Čemberlenom – bahato je diktirao bezuslovne zahteve koje je retko kad menjao. S druge strane, Molotov je bio manje zainteresovan za principe nego za njihovu primenu, a osim toga nije imao ni slobodu za postizanje kompromisa.

Novembra 1940. Molotov se zatekao u zaista nezgodnom položaju. Staljina je bilo teško zadovoljiti stoga što se našao u procepu između odluke da ničim ne doprinese nemačkoj pobedi i brige da bi, ukoliko Nemačka pobedi Veliku Britaniju bez sovjetske pomoći, mogao da izgubi priliku da učestvuje u deobi Hitlerovog plena. Jedino je bio siguran da ni u kom slučaju neće ponovo prihvatiti versajska rešenja, a svoj položaj je pokušavao da zaštiti time što je obezbeđivao svaki potez. Tajni protokol, kao i kasniji događaji, učinili su da Nemci shvate – možda suviše dobro – šta on podrazumeva pod prihvatljivim aranžmanima. U tom smislu, Molotovljeva poseta Berlinu shvaćena je kao mogućnost da se ti „aranžmani" utanače. Što se tiče demokratskih zemalja, Staljin je jula 1940. iskoristio posetu novog britanskog ambasadora ser Staforda Kripsa da odbaci svaku mogućnost povratka na versajski poredak. Na Kripsovu tvrdnju da je kapitulacija Francuske učinila neophodnim da se Sovjetski Savez zainteresuje za ponovno uspostavljanje ravnoteže snaga, Staljin je ledeno odgovorio:

> Takozvana evropska ravnoteža snaga do sada je ugnjetavala ne samo Nemačku, već i Sovjetski Savez. Stoga će Sovjetski Savez preduzeti sve mere kako bi sprečio ponovno uspostavljanje stare ravnoteže snaga u Evropi.[5]

Na diplomatskom jeziku, „sve mere" obično obuhvataju i pretnju ratom. Za Molotova, ulog teško da je mogao biti veći. Pošto su svi dotadašnji Hitlerovi postupci ostavljali malo mesta sumnji da će dopustiti da 1941. protekne, a da ne krene u neki veći pohod, bilo je sasvim moguće da će, ukoliko mu se Staljin ne pridruži u napadu na Veliku Britaniju, napasti Sovjetski Savez. Molotov je praktično bio suočen s ultimatumom koji mu je ponuđen kao mamac – mada Staljin nije procenio koliko je rok tog ultimatuma kratak.

Ribentrop je otvorio razgovor objašnjenjem da je nemačka pobeda neizbežna. On je podsticao Molotova da pristupi Trojnom paktu, pri čemu mu nimalo nije smetala činjenica da je taj sporazum predstavljao razradu jednog drugog plana – Pakta protiv Kominterne. Na toj osnovi, tvrdio je Ribentrop, bilo bi moguće „da Rusija, Nemačka, Italija i Japan na veoma širokoj osnovi međusobno podele sfere uticaja".[6] Prema Ribentropu, to ne bi trebalo da izazove nikakav sukob, s obzirom na to da su svi predviđeni partneri pre svega zainteresovani da se šire na jug. Japan bi ušao u jugoistočnu Aziju, Italija u severnu Afriku, a Nemačka bi zahtevala svoje nekadašnje kolonije u Africi. Posle mnogo okolišanja, čiji je cilj bilo isticanje sopstvene inteligencije, Ribentrop je konačno naveo kakvu bi nagradu Sovjetski Savez mogao da očekuje: „...dok bi Rusija na dugi rok takođe mogla da se usmeri ka jugu i stekne prirodan izlaz na otvoreno more, koji je za nju toliko značajan".[7]

Čak i oni što su makar površno bili upoznati s Hitlerovim javnim izjavama, znali su da je to besmislica. Afrika se nikada nije nalazila visoko na listi nacističkih prioriteta. Ne samo što Hitler za nju nikada nije pokazao poseban interes, već je Molotov po svoj prilici dovoljno dobro pročitao *Mein Kampf* da bi shvatio da se *Lebensraum* za kojim Hitler žudi nalazi u Rusiji. Saslušavši bez reči Ribentropovo izlaganje, Molotov je direktno, mada prilično drsko, upitao na koje bi to more Sovjetski Savez trebalo da traži izlaz. Načinivši ponovo opširan uvod, Ribentrop je konačno pomenuo Persijski zaliv, kao da Nemačka s njim već raspolaže i može da ga nudi:

> Postavlja se pitanje da li bi oni mogli i u budućnosti dobro poslovno da sarađuju... da li bi na dugi rok najpovoljniji izlaz na more za Rusiju mogao da se nađe u pravcu Persijskog zaliva i Arapskog mora i da li bi istovremeno druge ruske aspiracije u tom delu Azije – za koje je Nemačka apsolutno nezainteresovana – takođe mogle da se ostvare.[8]

Molotov nije bio zainteresovan za tako bombastičan predlog. Nemačka još nije posedovala ono što je navodno nudila, a Sovjetskom Savezu nije bila potrebna Nemačka da bi za sebe osvojio te teritorije. Izražavajući u načelu spremnost da stupi u Trojni pakt, Molotov se odmah ogradio tvrdnjom da je „neophodno precizno navesti podelu uticajnih sfera za prilično dug vremenski period".[9] To se, naravno, nije moglo obaviti tokom samo jedne posete Berlinu i zahtevalo bi dodatne konsultacije, uključujući i Ribentropovu uzvratnu posetu Moskvi.

Istog popodneva, Molotov se sastao s Hitlerom u tek završenoj „mermernoj" kancelariji. Sve je bilo preduzeto da se na proleterskog ministra iz Moskve ostavi dubok utisak. Molotov je proveden kroz ogroman hodnik s čije su obe strane, na svakih nekoliko metara, stajali visoki esesovci u crnim uniformama koji su delegaciju pozdravljali na nacistički način. Vrata kroz koja se ulazilo u Hitlerovu kancelariju dosezala su do visoke tavanice, a otvorila su ih dva izuzetno visoka esesovca čije su uzdignute ruke načinile luk kroz koji je Molotov uveden kod Hitlera. Sedeći za pisaćim stolom na drugom kraju ogromne prostorije, Hitler je nekoliko trenutaka nemo posmatrao svoje posetioce, a onda je skočio i, još uvek ne izgovorivši ni

reč, rukovao se sa svim članovima sovjetske delegacije. Kada ih je pozvao da sednu u delu predviđenom za sastanke, razdvojili su se nekakvi zastori, a grupi su se priključili Ribentrop i nekoliko savetnika.[10]

Pošto je gostima demonstrirao nacističku verziju kraljevskog protokola, Hitler je izneo svoju ideju o cilju njihovog sastanka. Predložio je da se Nemačka i Sovjetski Savez, s obzirom na to da „na čelu imaju ljude koji poseduju dovoljan autoritet da svoje zemlje posvete razvoju u definitivno utvrđenom pravcu", sporazumeju o dugoročnoj zajedničkoj strategiji.[11] Hitler je imao na umu da zajedno sa Sovjetima utvrdi neku vrstu Monroove doktrine koja bi se odnosila na celu Evropu i Afriku, kao i međusobnu podelu kolonija.

Ne pokazujući da ga je imalo uplašio način na koji je dočekan, po svoj prilici inspirisan scenom iz neke bečke operete, Molotov se ograničio na niz konkretnih pitanja. Šta je krajnji cilj Trojnog pakta? Kako Hitler definiše novi poredak koji je najavio? Šta je to velikoazijska sfera? Kakve su nemačke namere na Balkanu? Da li je još uvek na snazi sporazum koji Finsku smešta u sovjetsku sferu uticaja?

Niko nikada nije na taj način razgovarao s Hitlerom, niti ga je podvrgao unakrsnom ispitivanju. Bilo kako bilo, Hitler nije bio zainteresovan za ograničavanje nemačke slobode delovanja ni u jednom delu sveta u koji su njegove trupe mogle da stignu – posebno ne u Evropi.

Sledećeg dana je susretu s Hitlerom, na kojem nije postignut nikakav napredak, prethodio spartanski ručak. Hitler je, karakteristično, počeo s dugačkim monologom u kojem je objasnio svoj predlog za podelu sveta sa Staljinom:

> Kada Engleska bude osvojena, Britanska Imperija će biti rasparčana kao neka ogromna svetska kompanija koja je bankrotirala... U tu bankrotiranu firmu moći će da uđe Rusija kako bi dobila izlaz na topla i zaista otvorena mora. Za sada, manjina od 45 miliona Engleza vlada nad 600 miliona stanovnika Britanske Imperije. On se spremao da satre tu manjinu...
>
> U takvim okolnostima, otvaraju se mogućnosti širom sveta... Trebalo bi utanačiti rusko učešće u rešavanju tih problema. Sve države koje bi eventualno bile zainteresovane za bankrotiranu firmu treba da prekinu sve nesuglasice i da se usredsrede isključivo na deobu Britanske Imperije.[12]

Molotov je ironično odgovorio da se slaže s onim što je razumeo i obećao je da će o ostalom izvestiti Moskvu. Složivši se u načelu s Hitlerovom izjavom da između Sovjetskog Saveza i Nemačke ne postoji sukob interesa, smesta je pokušao i da praktično proveri predlog – pitao je kakva bi bila reakcija Nemačke, ukoliko bi Sovjetski Savez pružio Bugarskoj garanciju sličnu onoj koju je Nemačka dala Rumuniji (što bi u stvari zakočilo dalje širenje nemačkog uticaja na Balkanu). Takođe je zatražio mišljenje u vezi sa sovjetskim anektiranjem Finske. Bilo je jasno da samoopredeljenje ne predstavlja načelo sovjetske spoljne politike i da će Staljin bez oklevanja anektirati neruske narode ukoliko to može da učini bez nemačkog uplitanja. Ne samo teritorijalna rešenja, već i moralna načela Versajskog ugovora bila su mrtva.

Zategnuta atmosfera na tom sastanku nije se ni najmanje promenila kada je Hitler prilično osorno istakao da Bugarska, čini se, nije zatražila savez sa Sovjetskim Savezom. Aneksiju Finske je odbacio na osnovu toga što izlazi iz okvira tajnog protokola, zaobilazeći pri tom činjenicu da je upravo izlaženje iz okvira protokola stvarni razlog Molotovljeve posete Berlinu. Sastanak je završen u mrzovoljnoj atmosferi. Kada je Hitler ustajući promrmljao nešto u vezi s mogućnošću britanskog napada iz vazduha, Molotov je izgovorio svoju glavnu poruku: „Sovjetski Savez, kao velika sila, ne može da ostane po strani kada se rešavaju važna pitanja u Evropi i Aziji".[13] Ne odgovorivši određeno čime bi Sovjetski Savez uzvratio ukoliko bi Hitler prihvatio njegove želje, Molotov je jednostavno obećao da će, pošto bude podneo izveštaj Staljinu, Hitleru preneti mišljenje svoga šefa u vezi s idejom o odgovarajućoj sferi uticaja.

Hitler je bio toliko iznerviran da nije prisustvovao večeri koju je Molotov priredio u sovjetskoj ambasadi – mada je većina nacističkih vođa došla. Večeru je prekinuo britanski vazdušni napad i, kako sovjetska ambasada nije imala sklonište, gosti su se razbežali na sve strane. Nacističke vođe su se odvezle u limuzinama, sovjetska delegacija u dvorac „Belvi" (današnju berlinsku rezidenciju nemačkog predsednika), dok je Ribentrop Molotova odveo u svoje privatno sklonište koje se nalazilo u blizini. Tamo je mahao nemačkim nacrtom sporazuma za pristupanje Sovjetskog Saveza Trojnom paktu, kao da ne shvata da Molotov nema ni namere ni ovlašćenja da učini išta više od onoga što je rekao Hitleru. Molotov je sa svoje strane ignorisao taj predlog i nastavio je da pokreće baš ona pitanja koja je Hitler izbegavao, ponavljajući da Sovjetski Savez ne može biti isključen ni iz jednog evropskog pitanja. Potom je konkretno naveo Jugoslaviju, Poljsku, Grčku, Švedsku i Tursku, upadljivo izbegavajući da pomene veličanstvene panorame na obalama Indijskog okeana, koje su mu Ribentrop i Hitler nešto ranije ponudili.[14]

Molotovljev drzak i beskompromisan stil skrivao je pokušaj da dobije na vremenu kako bi Staljin mogao da reši skoro nerešivu dilemu. Hitler mu je nudio partnerstvo u nanošenju poraza Velikoj Britaniji. Međutim, nije bilo potrebno imati mnogo mašte pa shvatiti da će se Sovjetski Savez posle toga naći ogoljen naspram svojih navodnih partnera iz Trojnog pakta, koji su svi do jednog svojevremeno bili saveznici u paktu usmerenom protiv Kominterne. S druge strane, ako bi Velika Britanija pala bez sovjetskog učešća, za Sovjetski Savez bi bilo poželjno da popravi svoj strateški položaj zbog neizbežnog konačnog obračuna s Hitlerom.

Na kraju, Staljin uopšte nije uspeo da odluči kojim pravcem da krene. Molotov je Ribentropu 25. marta poslao Staljinove uslove za pristupanje Trojnom paktu: povlačenje nemačkih trupa iz Finske i davanje odrešenih ruku Sovjetskom Savezu u toj zemlji; pristupanje Bugarske vojnom savezu sa Sovjetskim Savezom, kao i uspostavljanje sovjetskih baza na njenoj teritoriji; zahtev da Turska prihvati sovjetske baze na svojoj teritoriji, uključujući i Dardanele. Nemačka je trebalo da stoji po strani ukoliko bi Sovjetski Savez svoje strateške ciljeve na Balkanu i u Dardanelima ostvarivao silom. Pored toga, Staljin je insistirao da se Hitlerova ponuda da oblasti južno od Batuma i Bakua prizna za sovjetsku uticajnu sferu, proširi kako bi obuhvatala Iran i Persijski zaliv, dok je od Japana zahtevao da se odrekne svih planova u vezi s eksploata-

cijom rudnog blaga na Sahalinu.[15] Staljin je morao da zna da ti uslovi nikada neće biti prihvaćeni ne samo zato što bi blokirali svako dalje nemačko širenje na istok, već i zato što nije ponudio ništa što bi Sovjeti zauzvrat učinili.

Prema tome, odgovor Hitleru prvenstveno je predstavljao Staljinov signal šta podrazumeva pod sovjetskom uticajnom sferom, kao i upozorenje da će se odupreti, bar diplomatski, ako Hitler pokuša da je ugrozi. Tokom narednih deset godina Staljin će, primenjujući taktiku ruskih careva, uspostavljati tu sferu na osnovu sporazuma gde god je to bilo moguće i silom kad god je to bilo neophodno. Ciljeve navedene u memorandumu od 25. novembra ostvarivao je najpre zajedno s Hitlerom, zatim na strani demokratskih zemalja protiv Hitlera i konačno kroz konfrontaciju s demokratskim zemljama. A onda, pred sam kraj života, Staljin se, izgleda, spremao da se okuša u velikom pogađanju s demokratskim zemljama kako bi obezbedio ono što nikada nije prestao da smatra sovjetskom sferom uticaja (v. XX glavu).

Za Hitlera, kocka je već bila bačena. Istog dana kada je Molotov stigao u Berlin, naredio je da se nastavi s pripremama za napad na Sovjetski Savez, dok je konačna odluka bila odložena do trenutka kada se odobri operativni plan.[16] Jedino u vezi s čim se Hitler oduvek kolebao bilo je pitanje da li da Sovjetski Savez napadne pre nego što porazi Britaniju. Tu dilemu razrešila je Molotovljeva poseta. Na dan kada je Molotov napustio Berlin, 14. novembra, Hitler je naredio da se štapski planovi izrađeni tog leta pretoče u operativni plan napada na Sovjetski Savez do leta 1941. Kada je 25. novembra primio Staljinov predlog, naredio je da se na njega ne odgovara. Ni Staljin sa svoje strane nikada nije zatražio odgovor. Nemačke vojne pripreme za rat s Rusijom već su se odvijale punom parom.

Vođena je velika rasprava u vezi s tim da li je Staljin ikada shvatio kako je njegova taktika delovala na čoveka kakav je bio Hitler. Po svemu sudeći, on je potcenio samoubilačko nestrpljenje svog neprijatelja. Pretpostavljao je, čini se, da je Hitler, isto kao on, hladnokrvan, oprezan račundžija koji neće biti spreman da svoju vojsku pošalje put ogromnih ruskih prostranstava pre nego što okonča rat na zapadu. Ta Staljinova pretpostavka bila je pogrešna. Hitler je smatrao da snaga volje može da prevazide sve prepreke. Za njega je bilo karakteristično da na otpor odgovori tako što će ga pretvoriti u lični sukob. Hitler nikada nije mogao da sačeka da situacija u potpunosti sazri, ako ni zbog čega drugog, ono stoga što je sam čin čekanja ukazivao na to da bi okolnosti mogle da nadvladaju njegovu volju.

Staljin ne samo što je bio strpljiviji već je, kao komunista, gajio veće poštovanje prema istorijskim silama. Tokom svoje skoro tridesetogodišnje vladavine, nikada nije stavio sve na jednu kartu, i zato je, pogrešno, verovao da to neće učiniti ni Hitler. U međuvremenu, Staljin je ispoljio morbidnu brigu da prenagljen razmeštaj sovjetskih snaga slučajno ne izazove preventivni napad s nemačke strane. Hitlerovu spremnost da ga uključi u Trojni pakt takođe je pogrešno shvatio kao dokaz da nacisti planiraju da 1941. godinu posvete daljim pokušajima slamanja Velike Britanije. On je očigledno verovao da će nemačka odluka o ratu protiv Rusije biti donesena naredne, 1942. godine. Njegov biograf Dmitri Volkogonov mi je rekao da je Staljin za tu godinu razmatrao mogućnost preventivnog rata protiv Nemačke, što možda objašnjava zašto su 1941. sovjetske trupe bile raspoređene na tako isturenim

položajima. Staljin je očekivao da će Hitler pre napada postaviti dodatne, veće zahteve, i bio je po svoj prilici spreman da ih – bar tokom 1941. godine – u velikoj meri ispuni.

Čitava ta računica bila je pogrešna zato što je polazila od osnovne pretpostavke da Hitler racionalno razmišlja. Međutim, Hitler nije smatrao da mu je uopšte potrebno da u svoje kalkulacije uključuje i rizike. Za sve vreme dok je bio na vlasti, nije protekla nijedna godina, a da nije preduzeo nešto za šta su ga njegovi najbliži saradnici upozoravali da je suviše opasno: ponovno naoružavanje 1934-35; zaposedanje Rajnske oblasti 1936; okupaciju Austrije i Čehoslovačke 1938; napad na Poljsku 1939. i rat protiv Francuske 1940. Hitler nije imao nameru da dopusti da se 1941. pretvori u izuzetak. Imajući na umu njegov karakter, može se pretpostaviti da bi se predomislio samo da je Sovjetski Savez prihvatio da uz minimalne uslove uđe u Trojni pakt i uključi se u vojne operacije protiv Velike Britanije na Srednjem istoku. Potom, pošto bi Velika Britanija bila poražena, a Sovjetski Savez izolovan, Hitler bi sigurno krenuo u ostvarivanje svoje životne opsesije – osvajanja na istoku.

Na kraju, nikakvo Staljinovo vešto manevrisanje više nije moglo da spase Sovjetski Savez da ne dođe u približno istu situaciju u kojoj se godinu dana ranije našla Poljska. Njena vlada je 1939. godine mogla da izbegne nemački napad samo pod uslovom da preda Nemcima „poljski koridor" i Dancig, i da se potom pridruži nacističkom pohodu na Sovjetski Savez – posle čega bi i dalje bila prepuštena na milost i nemilost Hitleru. Sada, godinu dana kasnije, činilo se da Sovjetski Savez može da računa na predah uoči nemačkog napada samo ako prihvati nacističke predloge (po cenu potpune izolacije i ulaska u rizičan rat protiv Velike Britanije). Na kraju bi ipak morao da se suoči s nemačkom agresijom.

Zahvaljujući svojim čeličnim živcima, Staljin je uspevao da vodi politiku na dva koloseka; sarađivao je s Nemačkom i snabdevao ju je ratnim materijalom, ali joj se u geopolitičkom pogledu suprotstavljao kao da opasnost uopšte ne postoji. Iako nije bio spreman da se uključi u Trojni pakt, Japancima je učinio ono što je njihova zemlja i očekivala od sovjetskog pristupanja Paktu – čuvao im je leđa za avanture u Aziji.

Mada očigledno nije bio svestan objašnjenja koje je Hitler dao svojim generalima kada je rekao da će napad na Sovjetski Savez omogućiti Japanu da se otvoreno suprotstavi Sjedinjenim Državama, Staljin je nezavisno došao do istog zaključka i rešio da otkloni taj podsticaj. U Moskvi je 13. aprila 1941. zaključen Pakt o nenapadanju s Japanom. Imajući u vidu sve veću zategnutost u Aziji, Staljin je uglavnom sledio taktiku primenjenu 18 meseci ranije u vezi s poljskom krizom. U oba slučaja oslobodio je agresora rizika od rata na dva fronta i uspeo je da odvrati rat od sovjetske teritorije, a podsticao ono što je smatrao za kapitalistički građanski rat u drugom delu sveta. Pakt s Hitlerom je Sovjetskom Savezu doneo predah od dve godine, a sporazum o nenapadanju s Japanom omogućio mu je da šest meseci kasnije sve svoje snage s Dalekog istoka ubaci u bitku za Moskvu, koja je ishod rata preokrenula u njegovu korist.

Pošto je zaključio Pakt o nenapadanju, Staljin je japanskog ministra spoljnih poslova Josukea Macuoku ispratio na železničku stanicu, što je predstavljalo postu-

pak bez *presedana. Taj čin ne samo što je simbolično ukazivao* na značaj koji je Staljin pripisao sporazumu, već mu je pružio i priliku da paradirajući svojom većom pregovaračkom snagom, u prisustvu celog diplomatskog kora, pozove Nemačku na pregovore. „Evropski problem može da se reši na prirodan način ako Japan i Sovjetski Savez sarađuju", rekao je Staljin ministru spoljnih poslova dovoljno glasno da ga svi čuju – po svoj prilici da bi nagovestio kako je, uz osiguranu istočnu granicu, njegova pregovaračka pozicija u Evropi ojačala, ali možda i to da Nemačkoj nije potrebno da ulazi u rat sa Sovjetskim Savezom kako bi osigurala Japanu leđa za rat sa Sjedinjenim Državama.

„Ne samo evropski problem", odgovorio je japanski ministar spoljnih poslova. „Ceo svet se može srediti!", potvrdio je Staljin – misleći po svoj prilici na naplatu tuđih ratnih uspeha.

U nameri da tu poruku pošalje i Berlinu, Staljin je potom prišao nemačkom ambasadoru Šulenburgu, zagrlio ga i objavio: „Mi moramo ostati prijatelji, a vi sada morate učiniti sve u tom smislu". Da bi bio siguran da je za prenošenje ove poruke iskoristio sve kanale, uključujući i vojne, Staljin se zatim obratio i vršiocu dužnosti vojnog atašea u Nemačkoj ambasadi: „Ostaćemo prijatelji s vama, što god da se dogodi".[17]

Staljin je imao mnogo razloga da bude zabrinut zbog nemačkih stavova. On je, kao što je Molotov nagovestio u Berlinu, insistirao da Bugarska prihvati sovjetsku garanciju. Aprila 1941. vodio je i pregovore u vezi s ugovorom o prijateljstvu i nenapadanju s Jugoslavijom, tačno u trenutku kada je Nemačka tražila pravo prolaza kroz Jugoslaviju da napadne Grčku, što je svakako podstaklo jugoslovensko protivljenje nemačkim pritiscima. Kako se ispostavilo, sovjetski sporazum s Jugoslavijom potpisan je samo nekoliko sati pre nego što su nemačke trupe prešle jugoslovensku granicu.

Staljinovu najslabiju tačku u obavljanju državničkih poslova predstavljala je sklonost da svojim neprijateljima pripisuje istu sposobnost za hladnokrvne kalkulacije kojom se sâm ponosio. To ga je navelo da potceni posledice svoje beskompromisnosti i preceni ono što je mogao da postigne pomirljivim potezima, ma kako da su bili retki. Taj stav će posle rata upropastiti sovjetske odnose s demokratskim zemljama. Godine 1941. bio je nesumnjivo ubeđen, sve do trenutka kada su Nemci prešli sovjetsku granicu, da će napad moći da odloži, tako što će u poslednjem trenutku pokrenuti pregovore – tokom kojih bi, po svemu sudeći, bio spreman da načini ogromne ustupke.

Ne može se reći da se Staljin nije trudio da odloži nemački napad. Sovjetski građani su 6. maja 1941. godine obavešteni da je preuzeo položaj predsednika vlade od Molotova koga je zadržao na mestu potpredsednika vlade i ministra spoljnih poslova. Bilo je to prvi put da se Staljin nije skrivao iza Komunističke partije, već da je preuzeo konkretnu odgovornost za svakodnevne poslove.

Samo je izuzetno opasna situacija mogla da natera Staljina da napusti sebi svojstven način ponašanja i da izide iz *tajanstvene senke zla* iz koje je najradije vladao. Andrej Višinski, tadašnji zamenik ministra spoljnih poslova, rekao je ambasadoru višijevske Francuske da Staljinova javna funkcija predstavlja „najveći istorijski do-

gađaj u Sovjetskom Savezu još od njegovog nastanka".[18] Šulenburg je mislio da je odgonetnuo Staljinov cilj. „Po mom mišljenju", rekao je on Ribentropu, „sa sigurnošću se može pretpostaviti da je Staljin sebi postavio neki spoljnopolitički cilj od ogromnog značaja za Sovjetski Savez i da smera da ga ostvari sopstvenim naporima. Ja čvrsto verujem da je u međunarodnoj situaciji koju smatra ozbiljnom, Staljin sebi za cilj postavio sprečavanje sovjetskog sukoba s Nemačkom."[19]

Narednih nekoliko nedelja pokazale su tačnost predviđanja nemačkog ambasadora. Jedan od načina da se pošalje signal Nemačkoj, bilo je i to što je TASS 8. maja demantovao bilo kakvu neuobičajenu koncentraciju sovjetskih trupa duž zapadnih granica. Tokom narednih nedelja Staljin je prekinuo diplomatske odnose s apsolutno svim evropskim vladama u izbeglištvu koje su se nalazile u Londonu – uz uvredljivo objašnjenje da će se njihovi poslovi ubuduće rešavati preko nemačke ambasade, a priznao marionetske režime koje je Nemačka uspostavila na nekim okupiranim teritorijama. Sve u svemu, Staljin je prevazišao sebe u pokušajima da uveri Nemačku kako priznaje sva njena dotadašnja osvajanja.

Da bi otklonio bilo kakav mogući povod za napad, Staljin nije dozvolio da sovjetske vojne jedinice na isturenim položajima budu stavljene u stanje povišene borbene gotovosti. On je takođe ignorisao britanska i američka upozorenja o predstojećem nemačkom napadu – delimično zato što je sumnjao da Anglosaksonci pokušavaju da ga uvuku u rat s Nemačkom. Mada je Staljin zabranio otvaranje vatre na sve češće nemačke povrede vazdušnog prostora, duboko u pozadini fronta dozvolio je vežbe civilne odbrane i mobilizaciju rezervnog sastava. Staljin je očigledno smatrao da ima najviše izgleda da se s Nemcima u poslednjem trenutku nagodi ako ih uveri u svoje namere, posebno stoga što ništa drugo što bi učinio, po svemu sudeći, nije moglo da ima presudan značaj.

Devet dana pre nemačkog napada, 13. juna, TASS je objavio još jedan zvaničan demanti glasina o predstojećem ratu. Sovjetski Savez, navedeno je u saopštenju, planira da poštuje sve svoje postojeće sporazume s Nemačkom. To saopštenje je uopšteno nagovestilo mogućnost novih pregovora koji će unaprediti dogovore o svim spornim pitanjima. Da je Staljin stvarno nameravao da načini velike ustupke, može se videti iz Molotovljeve reakcije na nemačku objavu rata, koju mu je 22. juna uručio Šulenburg. Sovjetski Savez je, kako je rekao, bio spreman da povuče sve svoje trupe s granice da bi Nemačku uverio u svoje dobre namere. O svim ostalim zahtevima moglo se pregovarati. „Mi svakako ovo nismo zaslužili",[20] zavapio je Molotov sebi nimalo svojstvenim, defanzivnim tonom.

Staljina je nemačka objava rata toliko zaprepastila da je zapao u neku vrstu depresije koja je potrajala desetak dana. Međutim, 3. jula je preuzeo komandu i javno se obratio naciji preko radija. Za razliku od Hitlera, Staljin nije bio rođeni orator. On je retko javno govorio, a kada je to činio, bio je izuzetno krut. U ovom obraćanju on se takođe ograničio na suvoparno navođenje ogromnog zadatka pred kojim se našao ruski narod. Međutim, već sama njegova otvorenost ukazala je na odlučan stav i osećaj da se taj posao, ma kako veliki, može obaviti.

„Istorija pokazuje", rekao je Staljin, „da ne postoje nepobedive vojske i da nikad nisu postojale." Izdajući naredbe za uništenje svih postrojenja i železničkog vo-

znog parka, kao i za osnivanje gerilskih odreda iza nemačkih linija, Staljin je, poput nekog računovođe, čitao brojeve. Jedini ustupak retorici učinio je na početku govora. Nikada ranije se svom narodu nije obratio tako lično – niti će to ikada više učiniti: „Drugovi, građani, braćo i sestre, borci u našoj vojsci i mornarici, govorim vama, prijatelji moji!“[21]

Hitler je konačno dobio rat koji je oduvek želeo. Istovremeno je zapečatio i svoju sudbinu što je, po svoj prilici, takođe oduvek želeo. Ulazeći u rat na dva fronta, nemački vrh je po drugi put u samo jednoj generaciji učinio nešto što je prevazilazilo njegove sposobnosti. Kada je Hitler decembra 1941. uveo u rat i Ameriku, sedamdesetak miliona Nemaca zaratilo je protiv približno 700 miliona neprijatelja. Bilo je očigledno da je čak i sam Hitler uzdrhtao pred zadatkom koji je sebi postavio. Nekoliko sati uoči napada, rekao je svojim saradnicima: „Osećam se kao da sam otvorio vrata koja vode u neku tamnu prostoriju koju nikada ranije nisam video, ne znajući šta se iza tih vrata krije“.[22]

Staljin se kockao računajući na Hitlerovu racionalnost i izgubio je; Hitler se kockao računajući da će Staljin brzo pasti, ali je i on izgubio. Međutim, za razliku od Staljina, Hitler svoju grešku nije mogao da ispravi.

NAPOMENE

1. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (Alfred A. Knopf, Njujork, 1992), str. 679-80.
2. *Ibid*, str. 682.
3. Anthony Read i David Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin, and the Nazi-Soviet Pact 1939-1941* (W. W. Norton, Njujork/London, 1988), str. 508; i Bullock, *Hitler and Stalin*, str. 687.
4. Read i Fisher, *Deadly Embrace*, str. 509.
5. Martin Wight, *Power Politics* (Holmes and Meier, Njujork, 1978), str. 176.
6. *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*, serija D (1937-1945), XI, „The War Years“ (U. S. Government Printing Office, Vašington, 1960), str. 537.
7. *Ibid.*
8. *Ibid*, str. 537-38.
9. *Ibid*, str. 539.
10. Read i Fisher, *Deadly Embrace*, str. 519.
11. Bullock, *Hitler and Stalin*, str. 688.
12. *Ibid.* str. 689.
13. Read i Fisher, *Deadly Embrace*, str. 530.
14. *Ibid*, str. 532.
15. U naše vreme se dokazivalo – po meni, pogrešno – da to u stvari nije bio sovjetski „predlog“. Argumente koji idu u prilog tom stavu (nasuprot tvrdnjama Zbignjeva Bžežinskog) videti u Raymond L. Garthoff, *Détente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan* (Brookings Institution, Vašington, 1985), str. 941-942.
16. Bullock, *Hitler and Stalin*, str. 688.
17. Read i Fisher, *Deadly Embrace*, str. 568. Videti i Bullock, *Hitler and Stalin*, str. 716.
18. Read i Fisher, *Deadly Embrace*, str. 576.
19. *Ibid.*
20. *Ibid*, str. 640.
21. *Ibid*, str. 647-648.
22. *Ibid*, str. 629.



AMERIKA PONOVO STUPA NA POZORNICU: FRANKLIN DELANO RUZVELT

Savremenim političarima, koji se oslanjaju na rezultate ispitivanja javnog mnjenja, Ruzveltova uloga u preusmeravanju izolacionistički nastrojenog naroda ka učešću u ratu, služi kao praktična lekcija o liderskoj veštini u demokratskom društvu. Pre ili posle, pretnja evropskoj ravnoteži snaga morala je da natera Sjedinjene Države da intervenišu, kako bi zaustavile nemačku težnju da zavlada svetom. Ameriku je već sama njena sve veća snaga, vremenom, morala da dovede u središte međunarodne pozornice. Što se to dogodilo tako brzo i tako odlučno, zasluga je Franklina Delana Ruzvelta.

Svi veliki lideri koračaju sami. Njihova jedinstvenost proističe iz sposobnosti da shvate izazove koje savremenici još ne primećuju. Ruzvelt je jedan izolacionistički nastrojen narod uveo u rat između zemalja na čije sukobe je tradicionalno gledao kao na nešto što nema značaja za bezbednost Amerike i što odudara od njenih vrednosti. Posle 1940. godine, Ruzvelt je ubedio Kongres, koji je samo nekoliko godina ranije s velikom većinom izglasao niz zakona o neutralnosti, da odobri sve veću američku pomoć Velikoj Britaniji i da pristane na sve izuzev na direktno upli-

tanje u rat, mada se i ta granica povremeno prelazila. Japanski napad na Perl Harbor konačno je otklonio i poslednje američke dileme. Zemlji koja je dva veka živela u uverenju da je ništa ne može ugroziti, Ruzvelt je uspeo da objasni s kakvom opasnošću će se suočiti u slučaju pobede sila Osovine. On se postarao i da angažovanje Amerike ovoga puta označi i kao njen prvi korak ka trajnom prisustvu na međunarodnoj sceni. Tokom rata, zahvaljujući njegovom vođstvu, održalo se savezništvo i uobličile su se multilateralne institucije koje međunarodna zajednica do danas koristi.

Nijedan predsednik, uz mogući izuzetak Abrahama Linkolna, nije načinio tako značajnu promenu u američkoj istoriji. Ruzvelt je predsedničku zakletvu položio u trenutku nacionalne neizvesnosti, kada je velika kriza ozbiljno poljuljala američko poverenje u neograničene sposobnosti Novog sveta da stalno napreduje. Svuda oko njega demokratske zemlje su posrtale, a sve više su se ustoličavali antidemokratski režimi i leve i desne orijentacije. Pošto je obnovio nadu u zemlji, Ruzveltu je sudbina dodelila obavezu da brani demokratiju širom sveta. Taj aspekt Ruzveltovog doprinosa niko nije opisao bolje od Ajzeje Berlina:

> (Ruzvelt) je na budućnost gledao mirnim pogledom, kao da govori: „Neka se dogodi bilo šta, naša velika vodenica će sve samleti. Mi ćemo iz svega izvući korist". ...U ojađenom svetu koji kao da su među sobom podelili opaki, destruktivni fanatici kojima je, činilo se, bilo suđeno da pobede, i pometenog naroda prisilno žrtvovanog za nejasnu ideju, koji se povlačio, on je verovao u vlastitu sposobnost da će se taj užasni talas prebroditi ako on bude za kormilom. Posedovao je karakter, snagu i veštinu diktatora, ali je bio na našoj strani.[1]

Ruzvelt je prethodno bio podsekretar mornarice u Vilsonovoj administraciji i potpredsednički kandidat demokrata na izborima 1920. godine. Mnogi lideri, kao što su to bili De Gol, Čerčil i Adenauer, bili su primorani da se pomire s usamljenošću kakvu podrazumeva put ka veličini i da se za izvesno vreme povuku iz javnog života. Ruzveltu je povlačenje bilo nametnuto 1921. godine, kada je oboleo od dečje paralize. Ogromnom snagom volje uspeo je da prevaziđe svoj invaliditet; naučio je da stoji pomoću proteza, pa čak i da napravi nekoliko koraka, što mu je omogućavalo da se pred auditorijumom pojavljuje kao da uopšte nije bio paralizovan. Sve do izveštaja koji je podneo Kongresu o konferenciji na Jalti 1945. godine, Ruzvelt je uvek stajao dok je držao neki važniji govor. Zahvaljujući tome što su sredstva informisanja imala razumevanja za Ruzveltov pokušaj da dostojanstveno odigra svoju ulogu, većina Amerikanaca nikada nije shvatila stepen Ruzveltovog invaliditeta, niti je o njemu ikada razmišljala s trunkom sažaljenja.

Energičan lider koji je koristio svoj šarm da bi očuvao distancu, bio je istovremeno i politički manipulator i vizionar. Državne poslove češće je obavljao na osnovu instinkta nego analiza i izazivao je veoma oprečne emocije.[2] Kao što je to rezimirao Ajzaja Berlin, Ruzvelt je posedovao ozbiljne karakterne mane, uključujući i beskrupuloznost, nemilosrdnost i cinizam. Međutim, zaključuje Berlin, prevagu su ipak odnele Ruzveltove pozitivne osobine:

Njegove sledbenike su privlačili izuzetni, nadahnjujući kvaliteti koji su to nadoknađivali: bio je velikodušan i sposoban za maštovite poteze, posedovao je široke vidike i osećaj za vreme u kojem živi i pravac u kojem su se kretale nove, velike snage XX veka.[3]

Bio je to predsednik koji je Americi obezbedio vodeću ulogu na međunarodnoj pozornici, u okruženju u kojem su pitanja rata i mira, napretka ili stagnacije, počela da zavise od njegove vizije i opredeljenja.

Od uključivanja u Prvi svetski rat do aktivnog učešća u drugom, Amerika je, kako se ispostavilo, prešla veoma dug put koji je u jednom trenutku bio prekinut zbog toga što je nacija bila opredeljena za izolacionizam. Veličina američkog zaokreta ka međunarodnoj politici pokazuje veličinu Ruzveltovog uspeha. Stoga je neophodan kratak pregled istorijskog nasleđa u okviru kojeg je Ruzvelt sprovodio svoju politiku.

Dvadesetih godina raspoloženje Amerike bilo je dvojako i osciliralo je između spremnosti da potvrdi principe koji se mogu univerzalno primeniti i potrebe da pomoću njih pravda izolacionizam. Amerikanci su se opredelili za još naglašenije ponavljanje tradicionalnih tema svoje spoljne politike: jedinstvenost misije Amerike kao uzora slobode, moralnu superiornost demokratske spoljne politike, podudarnost ličnih etičkih stavova i ponašanja na međunarodnoj sceni, značaj otvorene diplomatije i međunarodni konsenzus oličen u Društvu naroda umesto ravnoteže snaga.

Svi ti, kako se pretpostavljalo, univerzalni principi, navodili su se u ime američkog izolacionizma. Amerikanci i dalje nisu bili sposobni da poveruju da bi bilo šta izvan zapadne hemisfere moglo da ugrozi njihovu bezbednost. Amerika je dvadesetih i tridesetih godina odbacivala čak i sopstvenu doktrinu o kolektivnoj bezbednosti, da je ona ne bi uključila u sukobe nekih udaljenih, ratobornih zemalja. Odredbe Versajskog sporazuma tumačene su kao osvetničke, a reparacije kao kontraproduktivne. Francusku okupaciju Rura Amerika je iskoristila za povlačenje poslednjih ostataka svojih okupacionih snaga iz Rajnske oblasti. Vilsonovska isključivost uspostavila je kriterijume koje nijedan međunarodni poredak nije mogao da ostvari, zbog čega je razočaranje postalo njen suštinski deo.

Razočaranje onim što je doneo kraj rata, u velikoj meri je izbrisalo razlike između internacionalista i izolacionista. Čak ni najliberalniji internacionalisti više nisu videli američki interes u održavanju lošeg posleratnog ustrojstva. Nijedna značajna grupa nije podržavala ravnotežu snaga. Ono što se podrazumevalo pod internacionalizmom poistovećivalo se s članstvom u Društvu naroda, a ne s redovnim učešćem u međunarodnoj politici. Međutim, i najveći internacionalisti su insistirali na tome da Monroova doktrina zameni Društvo naroda, i nisu prihvatali ideju o američkom uključivanju u prinudne mere te organizacije, čak ni kada su u pitanju ekonomske.

Izolacionisti su te stavove razradili do krajnjih granica. Oni su u načelu napadali Društvo naroda, polazeći od toga da ugrožava dva istorijska stuba američke spoljne politike – Monroovu doktrinu i izolacionizam. Za Društvo naroda se verovalo da je nespojivo s Monroovom doktrinom, budući da je kolektivna bezbednost

nalagala, u stvari zahtevala, da se Društvo uključuje u sporove na zapadnoj hemisferi. S izolacionizmom je bilo nespojivo stoga što je obavezivalo Ameriku da se uključuje u sporove izvan zapadne hemisfere.

Izolacionisti su se zalagali za određenu ideju. Ako bi cela zapadna hemisfera nekako bila isključena iz primene sistema kolektivne bezbednosti, šta bi moglo da spreči druge zemlje u svetu da organizuju vlastite regionalne asocijacije i da ih isključe iz aktivnosti Društva naroda? U tom slučaju Društvo naroda bi vodilo ka obnovi sistema ravnoteže snaga, makar na regionalnoj osnovi. U praksi, stavovi internacionalista i izolacionista su se podudarali. I jedni i drugi su odbacivali stranu intervenciju na zapadnoj hemisferi i bilo kakvo učešće u mehanizmu prinude Društva naroda izvan nje. Podržavali su konferencije o razoružanju zbog toga što je postojao jasan konsenzus u vezi s tim da oružje izaziva rat, a da smanjenje naoružanja doprinosi miru. Zalagali su se za opšte principe o mirnom rešenju sporova koji bi bili prihvaćeni na međunarodnom nivou, kao što je predviđao Kelog-Brijanov pakt, sve dok takvi sporazumi nisu podrazumevali nametanje mira silom. Konačno, Sjedinjene Države su uvek bile spremne da bez ikakvih neposrednih političkih inplikacija pruže pomoć u tehničkim, obično finansijskim problemima, kao što je bila izrada planova za isplatu dogovorenih ratnih reparacija.

Raskorak u američkim stavovima, kada je u pitanju odobravanje nekog principa i učešće u njegovom nametanju, u potpunosti je došao do izražaja 1922-23. godine, posle Pomorske konferencije održane u Vašingtonu. Ta konferencija je bila značajna iz dva razloga. Na njoj su određene granice razvoja ratne mornarice za Sjedinjene Države, Veliku Britaniju i Japan, pri čemu je Sjedinjenim Državama odobrena izgradnja ratne mornarice koja bi po veličini bila jednaka britanskoj, a Japanu tri petine od veličine američke. Ta odredba je potvrdila novu američku ulogu dominantne sile na Pacifiku, koju je delila s Japanom. Od tada uloga Velike Britanije u tom području dobila je drugorazredni značaj. Što je još važnije, umesto starog englesko-japanskog sporazuma iz 1902, čiji je cilj bila saradnja na Pacifiku, između Japana, Sjedinjenih Država, Velike Britanije i Francuske sklopljen je tzv. Ugovor četiri sile, kojim je predviđeno rešavanje sporova mirnim putem. Međutim, ako bi jedna od potpisnica Ugovora četiri sile prekršila njegove odredbe, da li bi druge preuzele protiv nje akciju? „Ugovor četiri sile ne uključuje nikakvu ratnu obavezu... Ne postoji nikakva obaveza u vezi s oružanom silom, nikakvo savezništvo, nikakva pisana ili moralna obaveza za uključivanje u odbranu...", objasnio je predsednik Harding skeptičnim članovima američkog Senata.[4]

Državni sekretar Čarls Evans Hjuz je predsednikove reči naglasio time što je sve potpisnike Ugovora obavestio da Amerika ni pod kakvim okolnostima neće učestvovati u merama prinude. Međutim, Senat i dalje nije bio zadovoljan. Prilikom ratifikacije Ugovora četiri sile usvojio je dodatne klauzule kojima se predviđalo da Sjedinjene Države neće biti obavezne da u slučaju agresije primenjuju vojnu silu.[5] Drugim rečima, Ugovor nije bio ničim obezbeđen; nepoštovanje nije povlačilo nikakve posledice. Amerika bi odlučivala o svakom slučaju ponaosob, kao da Ugovor i ne postoji.

Imajući u vidu uobičajenu diplomatsku rutinu kakva je postojala već vekovima, bilo je zaista neobično da jedan zvaničan ugovor ne podrazumeva obavezu izvršavanja, a da svaka pojedinačna primena mora posebno da se razmatra u Kongresu. Bio je to nagoveštaj rasprava između Niksonove administracije i Kongresa posle potpisivanja mirovnog sporazuma kojim je januara 1973. okončan rat u Vijetnamu; Kongres je dokazivao da sporazum za koji se Amerika borila tokom tri administracije obe partije ne podrazumeva nikakvu obavezu primene. Prema toj teoriji, sporazumi s Amerikom odražavali bi trenutno raspoloženje Vašingtona; sve posledice koje bi iz njih proistekle takođe bi zavisile od raspoloženja Vašingtona u nekom drugom trenutku – što po svoj prilici ne bi stvorilo poverenje u obaveze koje Amerika preuzima.

Entuzijazam predsednika Hardinga u vezi s Ugovorom četiri sile nije splasnuo zbog rezervi koje je ispoljio Kongres. Prilikom svečanog potpisivanja on ga je hvalio što štiti Filipine i obeležava „početak jedne nove i bolje epohe u razvoju čovečanstva". Kako je bilo moguće da ugovor koji nije sadržavao odredbe o obavezi primene zaštiti značajan dobitak kakav su predstavljali Filipini? Uprkos tome što se nalazio na drugoj strani političkog spektra, Harding se pozivao na standardne vilsonovske ideje. Svet će, rekao je, kazniti prekršioce tako što će ispoljiti „gnušanje prema beščašću".[6] Međutim, Harding nije objasnio kako će se svetsko javno mnjenje opredeliti, a još manje usmeriti, i zašto, sve dok Amerika odbija da uđe u Društvo naroda.

Kelog-Brijanov pakt, čiji je uticaj na Evropu razmotren u XI glavi, predstavljao je, kako se ispostavilo, još jedan primer američke sklonosti da veruje kako će se principi sami po sebi nametnuti. Američki političari su oduševljeno objavili istorijski značaj tog pakta, kojim su čak 62 zemlje odbacile rat kao način za vođenje nacionalne politike, ali su energično odbijali da garantuju bilo kakav mehanizam za njegovu primenu, a još manje za prinudu. Predsednik Kalvin Kulidž je decembra 1928, razmećući se pred Kongresom, izjavio: „Poštovanje ovog pakta... nudi više nade za mir u svetu, od bilo kojeg međunarodnog sporazuma koji je ikad postignut".[7]

Međutim, kako je ta utopija mogla da se ostvari? Kulidžova strasna odbrana Kelog-Brijanovog pakta podstakla je internacionaliste i pristalice Društva naroda da dokazuju, sasvim razumno, da je ideja o neutralnosti izgubila svaki smisao, budući da je rat stavljen van zakona. Po njihovom mišljenju, kako je bilo predviđeno da Društvo naroda identifikuje agresore, međunarodna zajednica bila je obavezna da ih adekvatno kazni. „Da li iko veruje", upitao je jedan od ljudi koji su zastupali taj stav, „da bi agresivni Musolinijevi planovi mogli da se zaustave jednostavno dobrim namerama italijanskog naroda i snagom javnog mnjenja?"[8]

Ovo pitanje jeste bilo proročko, ali ga to nije učinilo prihvatljivijim. Još dok se o dokumentu, koji će po njemu biti nazvan, vodila rasprava, državni sekretar Kelog je u jednom obraćanju Savetu za međunarodne odnose istakao da se poštovanje tog pakta nikada neće nametati silom. Oslanjanje na silu, tvrdio je on, pretvorilo bi predviđeni dugi put ka miru upravo u vojni savez nalik na one koji apsolutno moraju da se ukinu. Bilo je predviđeno da pakt ne uključuje definiciju agresije, pošto

bi svaka definicija nešto izostavila i time oslabila plemenite namere iznesene u njegovom tekstu.[9] Za Keloga, reč je bila alfa i omega:

> Zemlja koja tvrdi da deluje u samoodbrani mora da se opravda pred sudom svetskog javnog mnjenja, isto kao i pred potpisnicama ovog sporazuma. Zato sam odustao od toga da u sporazum unesem definiciju agresora ili samoodbrane, budući da verujem da nikakva opsežna pravnička definicija ne bi mogla da se dâ unapred... Ovo će agresoru otežati, a ne olakšati dokazivanje vlastite nevinosti.[10]

Senat nije bio ništa više impresioniran Kelogovim objašnjenjima, nego što je to bio šest godina ranije kada je Harding tvrdio da Ugovor četiri sile ne predviđa ono što u njemu piše. Ovoga puta iznesene su tri primedbe: Senat je smatrao da sporazum ne ograničava pravo na samoodbranu, ili Monroovu doktrinu, niti da stvara bilo kakvu obavezu za pružanje pomoći žrtvama agresije – što je značilo da se svaki predvidljiv slučaj isključuje iz njegovih odredbi. Senat je prihvatio princip na kojem se zasnivao Kelog-Brijanov pakt, ali je insistirao na tome da taj sporazum nema nikakve praktične implikacije, a pokrenuo je čak i pitanje da li bi uključivanje Amerike u objavljivanje principa bilo vredno rezervi koje bi neizbežno izišle na videlo. Ako su Sjedinjene Države odbacivale savezništva i ispoljavale sumnju u efikasnost Društva naroda, kako se sistem stvoren u Versaju mogao očuvati? Kelogov odgovor je bio mnogo manje originalan od kritike, budući da je posegnuo za poznatom merom – snagom javnog mnjenja:

> ...ako na osnovu ovog pakta sve države zvanično osude rat kao sredstvo za rešavanje međunarodnih sporova, to će značiti da je svet učinio korak napred, da je stvorio javno mnjenje, da je koncentrisao svoju ogromnu moralnu snagu koja će nametnuti poštovanje (principa navedenih u Paktu) i da je preuzeo svetu obavezu koja će mnogo više otežati ponovno guranje čovečanstva u neki veliki sukob.[11]

Četiri godine kasnije, Kelogov naslednik Henri Stimson, najistaknutiji i intelektualno najjači državni funkcioner koga je Amerika dala u celom međuratnom periodu, nije bio sposoban da ponudi bolje sredstvo protiv agresije nego što je bio Kelog-Brijanov pakt koji će, naravno, podržati snaga javnog mnjenja:

> Kelog-Brijanov pakt ne predviđa nikakve sankcije... On se umesto toga zasniva na sankcijama koje izriče svetsko javno mnjenje, a to se može pretvoriti u jednu od najmoćnijih sankcija na svetu... Kritičari koji mu se rugaju nisu dobro shvatili evoluciju svetskog javnog mnjenja posle Velikog rata.[12]

Za jednu udaljenu ostrvsku silu – što su Sjedinjene Države predstavljale u odnosu na Evropu i Aziju – evropski sporovi uvek su delovali nejasno, a često i nevažno. Budući da se Amerika nalazila na sigurnoj udaljenosti i da je mogla da se, ne dovodeći u pitanje vlastitu bezbednost, slobodno izoluje od opasnosti koje su preti-

le evropskim zemljama, iste te evropske zemlje su u stvari funkcionisale kao američki sigurnosni ventili. Sličan način razmišljanja naveo je Veliku Britaniju da se izdvoji iz svakodnevne evropske politike u periodu svoje „sjajne izolacije".

Međutim, postojala je jedna osnovna razlika između britanske „sjajne izolacije" iz XIX veka i izolacionizma koji je Amerika ispoljila u XX. Velika Britanija se takođe trudila da ostane po strani u odnosu na svakodnevne evropske prepirke. Ona je, međutim, shvatala da njena sopstvena bezbednost zavisi od ravnoteže snaga i bila je potpuno spremna da tu ravnotežu brani tradicionalnim metodama evropske diplomatije. Nasuprot tome, Amerika nikada nije prihvatila značaj ravnoteže snaga, ili evropskog načina vođenja diplomatije. Verujući da uživa blagodeti jedinstvenog i izuzetno povoljnog položaja, Amerika se jednostavno nije angažovala, a ako jeste, to je činila isključivo za opštu stvar i u skladu sa svojim posebnim diplomatskim stilom – koji je za razliku od evropskog bio neuporedivo više otvoren, više zasnovan na pravnim principima i više prožet ideologijom.

Uzajamno dejstvo evropskog i američkog stila diplomatije u međuratnom periodu, pokazivalo je tendenciju da i iz jednog i iz drugog pristupa uzme ono što je najgore. Osećajući se ugroženima, evropske zemlje, a naročito Francuska i novostvorene zemlje u Istočnoj Evropi, nisu prihvatile američke ideje o kolektivnoj bezbednosti i međunarodnoj arbitraži, kao ni američke pravničke definicije rata i mira. Zemlje koje su prihvatile američke stavove, posebno Velika Britanija, nisu imale iskustva u vođenju politike na toj osnovi. Uprkos tome, sve one bile su savršeno svesne da Nemačka nikada ne bi bila poražena bez američke pomoći. Od kraja rata, ravnoteža snaga postala je još nepovoljnija za ratne saveznike. U bilo kojem novom ratu s Nemačkom, američka pomoć bila bi još potrebnija, i morala bi da stigne brže nego u prethodnom, posebno stoga što Sovjetski Savez više nije učestvovao u toj igri.

Praktična posledica ove mešavine straha i nade bilo je to što se evropska diplomatija sve više udaljavala od svojih tradicionalnih uporišta i sve jače emotivno vezivala za Ameriku, a to je dovodilo do dvostrukog veta: Francuska nikada ne bi delovala bez Velike Britanije, a Velika Britanija ne bi učinila ništa suprotno stavovima koji su bili čvrsto ukorenjeni u Vašingtonu, bez obzira na to što su američki političari neumorno ponavljali da se radi rešavanja evropskih problema ni pod kakvim okolnostima neće izložiti ratnom riziku.

Uporno odbijanje Amerike da se tokom dvadesetih godina posveti očuvanju versajskog poretka, bilo je, kako se pokazalo, opasna psihološka priprema za tridesete, kada su počele da se javljaju tenzije na međunarodnom planu. Nagoveštaj onoga što će se dešavati u budućnosti ukazao se 1931. kada je Japan okupirao Mandžuriju, odvojio je od Kine i pretvorio u satelitsku državu. Sjedinjene Države su osudile postupak Japana, ali su odbile da učestvuju u zajedničkoj akciji protiv te zemlje. Osuđujući agresiju Amerika je primenila sopstvenu kaznenu meru koja je u to vreme delovala kao uzmicanje, mada će se, deset godina kasnije, u Ruzveltovim rukama, pretvoriti u oružje za konačan obračun s Japanom. Bila je to politika odbijanja da se priznaju teritorijalne promene do kojih je došlo primenom sile. Potekla je 1932. godine od Stimsona, a u jesen 1941. za njom će posegnuti Ruzvelt kako bi od Japana zahtevao da se povuče iz Mandžurije i drugih okupiranih teritorija.

Ozbiljna svetska kriza nastupila je 30. januara 1933. godine, kada je Hitler stupio na položaj nemačkog kancelara. Igrom sudbine Franklin Delano Ruzvelt, koji će kasnije dati sve od sebe da Hitler bude poražen, položio je predsedničku zakletvu samo četiri nedelje kasnije. Međutim, ništa tokom Ruzveltovog prvog mandata nije nagoveštavalo da će događaji krenuti u tom pravcu. Ruzvelt se retko udaljavao od standardne međuratne retorike i ponavljao je izolacionističke stavove nasleđene od svojih prethodnika. U govoru koji je 28. decembra 1933. održao u Fondaciji „Vudro Vilson" Ruzvelt se pozabavio i predstojećim istekom važnosti Pomorskih ugovora iz dvadesetih godina. On je predložio proširenje tih sporazuma kako bi predvideli uništavanje ofanzivnog oružja i – pozivajući se ponovo na Keloga – obavezu po kojoj nijedna zemlja neće dozvoliti svojim vojnim snagama da stupe na teritoriju druge.

Ta tema je bila isto toliko poznata kao i rešenje koje je Ruzvelt predlagao za eventualno kršenje onoga što predlaže. Osuda javnog mnjenja ponovo je navedena kao jedino raspoloživo sredstvo:

> ...nijedan opšti sporazum za otklanjanje agresije i zabranu oružja za ofanzivni rat neće imati nikakvu vrednost ukoliko svaka zemlja, bez izuzetka, ne pristupi takvom sporazumu uz svečanu obavezu... Tada će, dragi prijatelji, biti relativno lako da se odvoje ovce od koza... Biće to samo proširenje Vilsonovog izazova ako mladoj generaciji predložimo da ratove koje su vodile države zamene za mir koji će uspostaviti narodi.[13]

Jedino nije bilo rečeno ništa o tome šta će se uraditi s kozama kada konačno budu odvojene od ovaca.

Ruzveltov predlog je bio deplasiran s obzirom na to da je Nemačka dva meseca ranije napustila konferenciju o razoružanju i odbila da se na nju vrati. U svakom slučaju, zabrana ofanzivnog oružja nije ulazila u okvire Hitlerovih planova. Niti je Hitler, kako se ispostavilo, bio izložen globalnom preziru zato što se opredelio za ponovno naoružavanje.

Ruzveltov prvi mandat odvijao se u vreme kada je preispitivanje Prvog svetskog rata bilo na vrhuncu. Godine 1935. jedan poseban senatski odbor na čijem čelu se nalazio Džerald Naj, senator iz Dakote, objavio je na 1.400 strana izveštaj u kojem su za ulazak zemlje u rat optuženi američki proizvođači oružja. Ubrzo potom, bestseler Voltera Milisa *Put u rat* približio je tu tezu širokoj publici.[14] Pod uticajem ove škole mišljenja, američko učešće u ratu počelo je da se objašnjava zloupotrebama, zaverama i izdajom, a ne suštinskim ili trajnim interesima.

Kako bi sprečio ponovno uvlačenje Amerike u rat, Kongres je između 1935. i 1937. izglasao tri takozvana Zakona o neutralnosti. Podstaknuti Najovim izveštajem, ti zakoni su branili davanje kredita, ili bilo kakve druge finansijske pomoći zaraćenim zemljama (bez obzira na uzrok rata) i nametali su embargo na oružje svim stranama (bez obzira na to ko je bio žrtva). Kupovine proizvoda koji nisu imali vojnu namenu, za gotovinu, bile su odobrene isključivo pod uslovom da se roba ne transportuje američkim brodovima.[15] Kongres se nije toliko odricao profita, koliko

je odbacivao rizike. Dok su agresori uveliko pripremali rat u Evropi, Amerika je ukinula razliku između agresora i žrtve time što je zakonski i jednima i drugima nametnula restrikcije.

Nacionalni interes je počeo da se definiše više u pravnom nego u geostrateškom smislu. Marta 1936. godine, državni sekretar Hal je Ruzvelta savetovao isključivo o pravnim aspektima remilitarizacije Rajnske oblasti, koja je narušila vojnu ravnotežu Evrope i ostavila istočnoevropske zemlje bez odbrane: „Iz ove kratke analize proizlazi da je nemačka vlada ovom akcijom prekršila i Versajski ugovor i Lokarnski pakt; međutim, što se tiče Sjedinjenih Država, ovo, čini se, ne predstavlja kršenje našeg sporazuma s Nemačkom[16] od 25. avgusta 1921. godine..."[17]

Pošto je na izborima 1936. godine odneo ubedljivu pobedu, Ruzvelt je u velikoj meri iskoračio iz tradicionalnog okvira. Bez obzira na to što je bio preokupiran velikom krizom, on je, u stvari, pokazao da je suštinu pretnje koju su predstavljali diktatori shvatio bolje nego bilo koji evropski političar izuzev Čerčila. Najpre je pokušao samo da objavi američku moralnu obavezu da podrži demokratske zemlje. „Edukativni" proces Ruzvelt je otpočeo s tzv. „Karantinskim govorom" koji je održao 5. oktobra 1937. u Čikagu. Tada je prvi put upozorio Ameriku na približavanje opasnosti i prvi put je javno rekao da bi Amerika u vezi s tim mogla da preduzme izvesne mere. Ponovna vojna agresija Japana na Kinu, kao i proglašenje osovine Berlin-Rim iz prethodne godine, poslužili su mu kao osnova, što je njegovoj zabrinutosti dalo globalnu dimenziju:

> Mir, slobodu i bezbednost 90 odsto stanovništva sveta ugrožava preostalih 10 odsto koji prete uništenjem čitavog međunarodnog poretka i zakona... Nažalost, izgleda da je tačno da se u svetu širi epidemija bezakonja. Kada epidemija neke fizičke bolesti počne da se širi, društvo odobrava i uspostavlja karantin za pacijente, kako bi zaštitilo zdravlje i zajednicu od širenja bolesti.[18]

Ruzvelt iz obazrivosti nije tačno rekao šta je podrazumevao pod „karantinom" i kakve posebne mere je imao na umu, ukoliko ih je uopšte imao. Taj govor bi, da je podrazumevao bilo kakvu akciju, bio u suprotnosti sa Zakonima o neutralnosti koje je Kongres usvojio s ogromnom većinom i koje je lično malo ranije potpisao.

Taj govor su, što ne iznenađuje, napali izolacionisti koji su zahtevali da predsednik jasnije kaže šta smera. Oni si žestoko dokazivali da razlika između „miroljubivih" i „ratobornih" zemalja podrazumeva američki sud vrednosti koji bi, sa svoje strane, mogao da izazove napuštanje politike nemešanja na koju su se i Ruzvelt i Kongres obavezali. Uzbunu koju je izazvao taj govor Ruzvelt je dve godine kasnije ovako opisao: „Nažalost, taj predlog niko nije želeo da čuje. Proglašen je za ratnohuškački i osuđen je kao pokušaj uplitanja u poslove drugih zemalja; štaviše, ismevan je kao bojažljivo traženje – pod krevetom – nepostojećih ratnih opasnosti."[19]

Ruzvelt je mogao da prekine tu polemiku time što bi jednostavno opovrgao namere koje su mu pripisivane. Uprkos napadima kritičara, on je na jednoj konferenciji za štampu govorio dovoljno dvosmisleno da bi mogućnost neke vrste sistema

kolektivne bezbednosti ostala otvorena. U skladu s novinarskom praksom tog vremena predsednik je uvek davao nezvanične izjave, što je značilo da se nije mogao ni citirati ni pomenuti po imenu, a ta pravila su bila poštovana.

Mnogo kasnije, istoričar Čarls Berd je objavio stenogram koji je pokazao da je Ruzvelt izbegavao direktan odgovor, ali da nije opovrgao da „Karantinski govor" predstavlja novi pristup, mada je odbio da kaže o čemu se radi.[20] Ruzvelt je tvrdio da je u tom govoru mislio na akcije koje prevazilaze moralnu osudu agresije: „Postoji mnogo metoda koji u svetu još nikada nisu isprobani".[21] Na pitanje da li to znači da ima neki plan, Ruzvelt je odgovorio: „Ne mogu vam dati nikakav putokaz. Moraćete da ga smislite. *Ja ga imam.* "[22] Nikada nije objasnio šta je smerao.

Kao državnik, Ruzvelt je mogao da upozori na predstojeću opasnost; kao političar morao je da oscilira između tri načina mišljenja koja su preovladavala u Americi: manja grupa se zalagala za nedvosmislenu podršku svim „miroljubivim zemljama"; jedna, nešto veća grupa, slagala se s tom podrškom pod uslovom da ne uključuje rat, a ubedljiva većina je podržavala slovo i duh Zakona o neutralnosti. Vešt političar uvek pokušava da sačuva što je moguće više otvorenih opcija. On se trudi da svoj definitivni kurs predstavi kao sopstveni najbolji izbor, a ne kao nešto što su mu događaji nametnuli. Nijedan savremeni američki predsednik nije bio sposoban da sprovodi tu taktiku bolje od Ruzvelta.

U kontakt emisiji „Ćaskanje kraj kamina", posvećenoj uglavnom domaćim problemima, 12. oktobra 1937. godine – nedelju dana posle „Karantinskog govora" – Ruzvelt je pokušao da zadovolji sve tri grupe. Ističući svoje opredeljenje za mir, on je pozdravio predstojeću konferenciju potpisnica Pomorskog ugovora u Vašingtonu, a američko učešće u njemu nazvao je demonstracijom „naše namere da sarađujemo sa svim ostalim potpisnicama tog ugovora, uključujući i Kinu i Japan".[23] Pomirljiv ton nagovestio je želju za mirom, čak i s Japanom; istovremeno, to je trebalo da posluži kao ispoljavanje dobre namere ukoliko bi se ispostavilo da je saradnja s Japanom nemoguća. Ruzvelt je bio podjednako neodređen u pogledu američke uloge na međunarodnoj sceni. On je podsetio slušaoce na svoje ratno iskustvo iz vremena kad je bio podsekretar mornarice: „... Setite se da sam od 1913. do 1921. lično bio prilično blizu središta svetskih zbivanja i da u tom periodu nisam samo dobro naučio šta treba činiti, već i šta ne treba".[24]

Ruzvelt svakako ne bi imao ništa protiv da je njegova publika ovu neodređenu izjavu protumačila kao uverenje da ga je ratno iskustvo naučilo značaju nemešanja. S druge strane, ako je Ruzvelt to zaista mislio, mnogo veću popularnost bi mu donelo da je to jednostavno tako rekao. U svetlu kasnijih događaja može se pretpostaviti da je po svoj prilici želeo da nagovesti kako bi sledio Vilsonovu tradiciju, ali bi koristio mnogo realističnije metode. Uprkos negativnim reakcijama na njegove izjave, Ruzvelt je oktobra 1937. godine pukovniku Edvardu Hausu, nekadašnjem Vilsonovom povereniku, rekao da će biti potrebno vremena da „natera ljude da shvate da će rat za nas biti mnogo opasniji ako zatvorimo sva vrata i prozore, nego ako iziđemo na ulicu i iskoristimo svoj uticaj da suzbijemo pobunu".[25] Time je zaobilazno rekao kako će Sjedinjene Države morati da se uključe u svetska zbivanja da bi učestvovale u suzbijanju agresije, mada način na koji bi se to učinilo nije naveo.

Neposredni problem s kojim se Ruzvelt suočio bilo je snažno izolacionističko raspoloženje. Januara 1938. malo je nedostajalo da Predstavnički dom usvoji ustavni amandman na osnovu kojeg bi za objavu rata, izuzev u slučaju invazije na Sjedinjene Države, bio potreban nacionalni referendum. Ruzvelt je morao lično da se založi da bi sprečio njegovo izglasavanje. U takvim okolnostima on je smatrao da hrabrost treba da bude udružena s opreznošću. Marta 1938. godine, vlada Sjedinjenih Država nije reagovala na pripajanje Austrije Nemačkoj, kao što to nisu učinile ni evropske demokratske zemlje koje su se ograničile na mlake proteste. Tokom krize koja se završila Minhenskom konferencijom, Ruzvelt se osetio obaveznim da više puta naglasi kako se Amerika neće uključiti u jedinstven front protiv Hitlera i time je dezavuisao svoje saradnike, pa čak i bliske prijatelje, koji su samo nagoveštavali tu mogućnost.

Početkom septembra 1938, na večeri u čast francusko-američkih odnosa, američki ambasador u Francuskoj Vilijam K. Bulit ponovio je standardnu frazu da su Francuska i Sjedinjene Države „ujedinjene u ratu i miru".[26] Bilo je to dovoljno da izolacionisti dignu poviku. Uprkos tome što nije mogao unapred da zna šta će Bulit izjaviti, pošto je to što je rekao spadalo u retoričke fraze koje su ambasadori mogli da koriste po sopstvenom nahođenju, Ruzvelt se iz sve snage potrudio da kao „sto posto pogrešne" odbaci insinuacije po kojima su se Sjedinjene Države svrstale s demokratskim zemljama.[27] Kasnije istog meseca, kada je rat, činilo se, bio neizbežan, i pošto se Čemberlen već dva puta susreo s Hitlerom, Ruzvelt mu je 26. i 28. septembra poslao poruke kojima ga je podsticao da organizuje konferenciju zainteresovanih strana koja bi, pod postojećim okolnostima, mogla samo da poveća pritisak na Čehe da daju veće ustupke.

Minhenska konferencija je po svemu sudeći predstavljala prekretnicu koja je podstakla Ruzvelta da svrsta Ameriku uz evropske demokratske zemlje, najpre politički, a kasnije i materijalno. Od tada nadalje, bio je nepokolebljivo rešen da se suprotstavi diktatorima, što je kulminiralo tri godine kasnije kada je Amerika ponovo ušla u svetski rat. Interakcija između političara i javnog mnjenja uvek je složena. Državnik koji se u nekom burnom periodu oslanja na iskustvo naroda privremeno kupuje popularnost po cenu da ga proklinje potomstvo čije potrebe zanemaruje. Lider koji je suviše ispred svoje sredine postaje beznačajan. Veliki državnik mora da bude prosvetitelj, da premosti jaz između svojih vizija i onoga što je opštepoznato. Međutim, on mora da bude spreman i da krene sam, kako bi društvu omogućio da sledi put koji je odabrao.

Svaki veliki državnik neizbežno poseduje i izvesnu lukavost zahvaljujući kojoj ponekad pojednostavljuje ciljeve, a ponekad veličinu zadatka. Međutim, poslednju proveru predstavlja to da li lično ovaploćuje istinske vrednosti svog društva i suštinu izazova s kojim je suočeno. Ruzvelt je te kvalitete posedovao u neobično velikoj meri. On je duboko verovao u Ameriku; on je bio ubeđen da nacizam podjednako predstavlja zlo i pretnju američkoj bezbednosti, i bio je izuzetno lukav. Osim toga, bio je spreman da podnese teret odluka koje je sam doneo. Kao igrač na žici, morao je da se kreće obazrivo, da čini jedan po jedan opasan korak kako bi prešao

preko ponora koji je razdvajao cilj što ga je samom sebi postavio od realnosti svoje sredine i pokazao joj da je udaljena obala u stvari bezbednija od poznatog rta.

Nepunih šest nedelja posle Minhenskog sporazuma, 26. oktobra 1938, Ruzvelt se vratio temi koje se dotakao u „Karantinskom govoru". U jednom obraćanju preko radija, u okviru foruma koji je organizovao *Herald Tribune*, upozorio je na agresore koje nije poimence naveo, ali koji su se lako mogli prepoznati i čija „nacionalna politika pretnju ratom usvaja kao pregovaračko oruđe".[28] Potom se, podržavajući razoružanje u načelu, založio za jačanje američke odbrane:

> Mi uporno ukazujemo da ni mi, niti bilo koja druga zemlja, neće prihvatiti razoružanje dok se susedi naoružavaju do zuba. Ako ne dođe do opšteg razoružanja, mi sami moramo da nastavimo da se naoružavamo. To je korak koji nerado preduzimamo, koji ne želimo da preduzmemo. Međutim, dok ne dođe do opšteg odustajanja od oružja potrebnog za agresiju, obična pravila nacionalne obazrivosti i zdravog razuma zahtevaju da budemo spremni.[29]

Ruzvelt je diskretno otišao mnogo dalje. Krajem oktobra 1938. godine, u odvojenim razgovorima s britanskim ministrom vazduhoplovstva i jednim ličnim prijateljem predsednika vlade Nevila Čemberlena, predložio je projekat u cilju zaobilaženja Zakona o neutralnosti. Predlažući direktno izbegavanje zakona koji je lično ne tako davno potpisao, Ruzvelt je nagovestio mogućnost otvaranja britanskih i francuskih pogona za proizvodnju aviona u Kanadi, blizu američke granice. Sjedinjene Države bi dostavljale sve delove, dok bi Velikoj Britaniji i Francuskoj prepustile samo montažu. Takav aranžman bi omogućio da projekat bude u skladu sa slovom Zakona o neutralnosti, verovatno na osnovu toga što su delovi smatrani proizvodima za civilne potrebe. Ruzvelt je Čemberlenovom emisaru rekao da bi, „u slučaju rata s diktatorima, iza sebe imali američke industrijske resurse".[30]

Ruzveltov plan da pruži pomoć u obnovi vazduhoplovstva demokratskim zemljama bio je osuđen na neuspeh, ako ni zbog čega drugog onda zbog jednostavne logističke nemogućnosti da se projekat takvog obima realizuje tajno. Međutim, od tada nadalje, Ruzvelt je američku podršku Velikoj Britaniji i Francuskoj uskraćivao samo onda kada nije mogao da zaobiđe ili nadjača Kongres i javno mnjenje.

Početkom 1939. godine, prilikom podnošenja izveštaja o stanju nacije, Ruzvelt je kao zemlje agresore naveo Italiju, Nemačku i Japan. Aludirajući na temu iznesenu u „Karantinskom govoru", on je istakao „da postoje mnogi drugi metodi osim rata – mada jači i efikasniji nego što su samo reči – da se vladama agresorskih zemalja saopšti šta misli sav naš narod".[31]

Aprila 1939, mesec dana posle nacističke okupacije Praga, Ruzvelt je prvi put označio agresiju na manje zemlje kao opštu pretnju američkoj bezbednosti. Na konferenciji za štampu održanoj 8. aprila 1939. Ruzvelt je novinarima rekao da „trajna politička, ekonomska i socijalna nezavisnost svake male zemlje na svetu ima uticaj na našu nacionalnu bezbednost i prosperitet. Nestanak bilo koje od njih slabi našu nacionalnu bezbednost i sigurnost".[32] U govoru održanom 14. aprila u Panamerič-

koj uniji on je otišao korak dalje iznevši tvrdnju da interesi bezbednosti Sjedinjenih Država više ne mogu da budu ograničeni Monroovom doktrinom:

> Za nekoliko godina, bez ikakve sumnje, eskadrile će preletati okean isto onako lako kao što danas preleću preko zatvorenih evropskih mora. To će učiniti da svet, u ekonomskom pogledu, neizbežno postane jedna celina. Nijedan poremećaj bilo gde u svetu neće moći a da ne poremeti ekonomski život na svim ostalim mestima.
>
> Prethodna generacija je u vezi s pitanjima od sveameričkog značaja bila zainteresovana za uspostavljanje principa i mehanizama preko kojih će ova hemisfera moći zajednički da funkcioniše. Međutim, sledeća generacija će se baviti metodama na osnovu kojih će novi svet moći u miru da živi zajedno sa starim.[33]

Aprila 1939. Ruzvelt je uputio direktne poruke Hitleru i Musoliniju koje su, mada su ih ta dvojica diktatora ismejala, bile vešto sročene kako bi američkom narodu ukazale na agresivne planove sila Osovine. Ispoljivši veštinu i lukavstvo kao retko koji američki predsednik, on je zatražio od diktatora – ali ne i od Velike Britanije ili Francuske – uveravanja da u periodu od narednih deset godina neće napasti 31 navedenu evropsku i azijsku zemlju.[34] Zatim se potrudio da zatraži od te 31 zemlje da pruže slične garancije Nemačkoj i Italiji. Na kraju je ponudio učešće Amerike u bilo kakvoj konferenciji o razoružanju do koje bi došlo posle popuštanja zategnutosti. Ruzveltova nota neće biti zabeležena u istoriji diplomatije kao pedantno obavljen posao njegovih saradnika. Na primer, Sirija i Palestina – francuska, odnosno engleska mandatna teritorija – bile su navedene kao nezavisne države.[35] Hitler je uživao rugajući se Ruzveltovoj poruci u okviru govora održanog u Rajhstagu. Na opšte veselje, on je polako čitao dug spisak zemalja koje je trebalo, kako ga je Ruzvelt molio, da ostavi na miru. Dok je Firer podsmešljivo izgovarao imena jedne po jedne zemlje, salve smeha su se prolamale Rajhstagom. Hitler je zatim od svake zemlje s Ruzveltovog spiska, od kojih su mnoge već drhtale pred njim, zatražio da mu odgovori da li se zaista oseća ugroženo. One su, naravno, s teškom mukom to negirale.

Mada je Hitler sebi ubeležio poen iz retorike, Ruzvelt je postigao svoj politički cilj. Tražeći samo od Hitlera i Musolinija garancije, on ih je obeležio kao agresore pred jedinom publikom koja mu je tog trenutka bila važna – američkim narodom. Da bi naveo američko javno mnjenje da podrži demokratske zemlje, Ruzveltu je bilo potrebno da to pitanje prikaže ne kao problem ravnoteže snage, već kao borbu za odbranu nevinih žrtava od zlog agresora. I njegova nota i Hitlerova reakcija na nju pomogle su mu da ostvari taj cilj.

Psihološku promenu do koje je došlo Ruzvelt je brzo uspeo da pretoči u strategiju. Istog meseca, aprila 1939. godine, on je praktično približio Sjedinjene Države vojnoj saradnji s Velikom Britanijom. Potpisan je sporazum koji je Kraljevskoj mornarici omogućio da sve svoje snage koncentriše na Atlantiku, dok su Sjedinjene Države najveći deo svoje flote premestile u Pacifik. Ova podela zaduženja nago-

vestila je da Sjedinjene Države preuzimaju odgovornost za odbranu britanskih poseda u Aziji od Japana. Uoči Prvog svetskog rata jedan sličan sporazum između Velike Britanije i Francuske (koji je doveo do koncentrisanja francuske flote u Sredozemlju) iskorišćen je kao argument za moralnu obavezu Velike Britanije da uđe u Prvi svetski rat, kako bi branila francusku atlantsku obalu.

Primećujući šta Ruzvelt preduzima, izolacionisti su bili duboko uznemireni. Pre izbijanja rata, februara 1939, senator Artur Vandenberg je rečito obrazložio stav izolacionista:

> Mi zaista živimo u smanjenom svetu u kojem su, u poređenju s Vašingtonovim vremenom, prostor i vreme relativno poništeni. Međutim, ja i dalje zahvaljujem Bogu što postoje dva okeana koji nas izoluju; iako su smanjeni, oni i dalje predstavljaju naš najveći blagoslov pod uslovom da se oprezno i razumno koriste...
>
> Svi mi, prirodno, gajimo simpatije prema žrtvama građanskih ratova i međunarodnih sukoba širom sveta, ali mi nismo i ne možemo da budemo zaštitnik sveta ili svetski policajac.[36]

Kada je zbog napada na Poljsku Velika Britanija 3. septembra 1939. objavila Nemačkoj rat, Ruzvelt nije imao drugi izbor do da se pozove na Zakone o neutralnosti. Istovremeno je preduzeo mere da bi ih izmenio, kako bi Velika Britanija i Francuska mogle da kupuju američko oružje.

Ruzvelt je izbegao primenu Zakona o neutralnosti u ratu između Kine i Japana, navodno stoga što rat nije bio objavljen, a u stvari zato što je verovao da bi embargo na isporuke oružja naneo mnogo više štete Kini nego Japanu. Međutim, eventualni rat u Evropi bio bi zvanično objavljen, što bi mu onemogućilo da pribegavajući istom lukavstvu izbegne Zakone o neutralnosti. Zato je početkom 1939. zatražio reviziju tih zakona, pozivajući se na mogućnost da oni „deluju nepravično i nejednako – i u stvari pružaju pomoć agresoru, a uskraćuju žrtvi".[37] Kongres na to nije reagovao sve dok u Evropi zaista nije izbio rat. Snagu izolacionističkog raspoloženja pokazalo je i to što početkom iste godine Ruzveltov predlog, prilikom prva tri glasanja, nije prošao u Kongresu.

Istog dana kada je Velika Britanija objavila rat, Ruzvelt je sazvao vanredno zasedanje Kongresa za 21. septembar. Tog puta je odneo prevagu. Takozvani Četvrti zakon o neutralnosti, izglasan 4. novembra 1939, predvideo je da zaraćene strane mogu da kupuju oružje i municiju od Sjedinjenih Država pod uslovom da ih plaćaju u gotovom novcu i da se isporuke transportuju njihovim sopstvenim brodovima, ili brodovima neutralnih zemalja. Kako su zbog britanske blokade samo Velika Britanija i Francuska bile u situaciji da to učine, „neutralnost" je sve više postajala tehnički izraz. Zakoni o neutralnosti su, dakle, ostali na snazi samo do prve prilike u kojoj je trebalo zauzeti neutralan stav.

Tokom takozvanog „lažnog rata", američki političari su i dalje verovali da se od njih traži samo materijalna pomoć. Još je bilo duboko uvreženo mišljenje da će

francuska vojska iza Mažino linije, koju iz pozadine štiti Kraljevska mornarica, tj. kombinacija defanzivnog kopnenog rata i pomorske blokade, moći da porazi Hitlera.

Februara 1940. Ruzvelt je poslao državnog podsekretara Samnera Velsa u misiju u Evropu, kako bi ispitao mogućnosti za sklapanje mira. Francuski predsednik vlade Daladje je izveo zaključak da Vels insistira na kompromisnom miru koji bi Nemačkoj prepustio kontrolu nad Srednjom Evropom, mada većina Velsovih sagovornika nije tako protumačila njegovu poruku, a što se tiče Daladjea, moguće je da je to što je mislio u stvari priželjkivao.[38] Ruzvelt je Velsa poslao u Evropu ne toliko da bi posredovao, koliko da bi svom izolacionistički nastrojenom narodu pokazao da je lično opredeljen za mir. On je želeo i da pokaže kako Amerika pretenduje na to da učestvuje u postizanju mirovnog rešenja u slučaju da se „lažni rat" okonča. Velsova misija je prekinuta nekoliko nedelja kasnije kada je Nemačka napala Norvešku.

Ruzvelt je 10. juna 1940, u vreme kada je Francuska padala u ruke nacističkim okupatorima, napustio zvaničnu neutralnost i jasno stao na stranu Velike Britanije. U jednom nadahnutom govoru održanom u Šarlotsvilu, u Virdžiniji, on je žestoko osudio Musolinija čije su snage tog dana napale Francusku, i istovremeno objavio američku rešenost da pruži svu moguću materijalnu pomoć svakoj zemlji koja se odupre nemačkoj agresiji. Istog dana je objavio da će Amerika pojačati sopstvenu odbranu:

> Danas, 10. juna 1940, na ovom univerzitetu koji je osnovao prvi veliki američki učitelj demokratije, mi svoje molitve i svoje nade upućujemo onima preko mora što se s veličanstvenom hrabrošću bore za svoju slobodu.
>
> Amerika će jedinstveno slediti dva jasna puta; onima što se opiru sili stavićemo na raspolaganje materijalne resurse ove zemlje, kao što ćemo i usmeriti i ubrzati korišćenje istih tih resursa kako bismo mi sami, na oba američka kontinenta imali opremu i obuku, koje će odgovarati svakoj nepredviđenoj situaciji i obezbediti našu odbranu.[39]

Ruzveltov govor održan u Šarlotsvilu obeležio je prekretnicu. Suočen sa mogućim porazom Velike Britanije, svaki američki predsednik bi Kraljevsku mornaricu shvatio kao bitnu komponentu bezbednosti zapadne hemisfere. Međutim, teško je zamisliti bilo kog Ruzveltovog savremenika – iz obe političke partije – koji bi, imajući hrabrost i viziju da raspozna izazov, posedovao i snagu volje da svoj izolacionistički nastrojen narod povede korak po korak ka opredeljenju da učini sve što je neophodno da bi se porazila nacistička Nemačka.

Tada probuđena očekivanja da će Amerika pre ili posle postati britanski saveznik, predstavljala su svakako jedan od najvažnijih činilaca što je podržana Čerčilova odluka da nastavi sâm da se bori:

> Mi ćemo nastaviti do kraja... pa čak i ako bi, mada ja u to ni za trenutak ne verujem, ovo ostrvo ili njegov veći deo bili okupirani i umirali od gladi, naša

prekomorska imperija, koju bi naoružala i predvodila britanska flota, nastavila bi da vodi rat sve dok u odsudnom trenutku Novi svet i sva njegova snaga i moć ne priteknu u pomoć da oslobode Stari.[40]

Ruzveltovi metodi bili su složeni – uzvišeni kada je obrazlagao svoje ciljeve, zaobilazni u pogledu taktike, eksplicitni kada je definisao probleme i ne baš iskreni kada je objašnjavao složenost pojedinih zbivanja. Mnogi Ruzveltovi potezi bili su na granici kršenja Ustava. Nijedan savremeni predsednik ne bi mogao da posegne za Ruzveltovim metodama, a da ostane na svom položaju. Međutim, Ruzvelt je jasno video da je Amerika sve manje bezbedna, a da u slučaju pobede sila Osovine to uopšte više ne bi bila. Povrh svega, on je smatrao da Hitler predstavlja negaciju svih vrednosti za koje se Amerika tokom svoje istorije zalagala.

Posle pada Francuske, Ruzvelt je sve više isticao mogućnost ugrožavanja američke bezbednosti. Za Ruzvelta, Atlantik je imao isti značaj kao Lamanš za britanske državnike. On je smatrao da sprečavanje Hitlera da njime zagospodari predstavlja vitalni nacionalni interes. Stoga je 6. januara 1941, podnoseći izveštaj o stanju nacije, američku bezbednost direktno povezao s opstankom Kraljevske ratne mornarice:

Nedavno sam istakao koliko brzo tempo savremenog ratovanja može da nas izloži fizičkom napadu koji bismo vremenom mogli da očekujemo ukoliko bi diktatorske zemlje pobedile u ratu.

Često se olako pominje da smo mi bezbedni u pogledu brze i direktne invazije s druge strane okeana. Takva opasnost očigledno ne postoji sve dok postoji moć Britanske ratne mornarice.[41]

Ako je to bilo tačno, Amerika je naravno bila obavezna da učini sve što je bilo u njenoj moći da bi sprečila britanski poraz – u najgorem slučaju čak i da sama uđe u rat. Ruzvelt je mesecima delovao na osnovu pretpostavke da bi Amerika mogla da stupi u rat. Septembra 1940. on je smislio jedan ingeniozan plan kako bi Velikoj Britaniji dao 50 navodno zastarelih razarača u zamenu za pravo da Amerika uspostavi baze na osam britanskih poseda – od Njufaundlenda do unutrašnjosti Južne Amerike. Vinston Čerčil je to ranije nazvao „postupkom koji apsolutno nije bio neutralan", budući da su ti razarači za Veliku Britaniju bili mnogo značajniji nego baze za Ameriku. One su većinom bile veoma udaljene od bilo kojeg mogućeg ratišta, a neke su čak predstavljale dupliranje postojećih američkih baza. Posao sa razaračima obavljen je pre svega na osnovu pravnog mišljenja koje je dao vrhovni tužilac Fransis Bidl, koga je upravo Ruzvelt naimenovao na taj položaj, zbog čega je teško mogao da se nazove nepristrasnim posmatračem.

Ruzvelt nije tražio ni odobrenje Kongresa ni izmenu Zakona o neutralnosti da bi obavio zamenu razarača za baze. Za to ga niko nije napao, ma kako to nezamislivo delovalo imajući u vidu savremenu praksu. Stepen zabrinutosti zbog moguće nacističke pobede i rešenost da podigne moral Britanaca, nagnali su Ruzvelta da

preduzme taj korak na samom početku predsedničke kampanje (srećom po Veliku Britaniju, kao i po jedinstvo Amerike, spoljnopolitički stavovi njegovog protivkandidata Vendela Vilkija nisu se mnogo razlikovali).

Istovremeno, Ruzvelt je u velikoj meri povećao američki budžet za odbranu, i 1940. godine naveo Kongres da uvede mirnodopsku regrutaciju. Izolacionističko raspoloženje bilo je toliko jako da je u Predstavničkom domu u leto 1941, manje od četiri meseca pre izbijanja rata, regrutacija ponovo uvedena sa samo jednim glasom više.

Ubrzo posle izbora Ruzvelt se postarao da ukine odredbu Četvrtog zakona o neutralnosti po kojoj je ratni materijal od Amerike mogao da se kupuje samo za gotov novac. Tokom „Ćaskanja uz kamin", on je, poslužívši se Vilsonovim izrazom, pozvao Sjedinjene Države da postanu „arsenal demokratije".[42] Pravni instrument pomoću kojeg je ovo postigao bio je Zakon o zajmu i najmu, koji je predsedniku davao diskreciono pravo da pozajmi, iznajmi, proda ili trampi, pod bilo kojim uslovima, koje smatra odgovarajućim, bilo šta što je potrebno za odbranu „vladi bilo koje zemlje čija je odbrana po predsednikovom mišljenju od vitalne važnosti za odbranu Sjedinjenih Država". Državni sekretar Hal, inače strastveni vilsonovac i pristalica sistema kolektivne bezbednosti, opravdao je Zakon o zajmu i najmu iz strateških razloga, što za njega nije bilo ni malo karakteristično. Bez ogromne američke pomoći, tvrdio je on, Velika Britanija će pasti, a kontrola nad Atlantikom će preći u neprijateljske ruke što će ugroziti bezbednost zapadne hemisfere.[43]

Međutim, ukoliko je to bilo tačno, Amerika je mogla da izbegne učešće u ratu samo ako bi Velika Britanija bila sposobna da sama savlada Hitlera, a u tu mogućnost nije verovao čak ni Čerčil. Protiveći se Zakonu o zajmu i najmu, senator Taft je baš to istakao. Izolacionisti su se organizovali i osnovali komitet nazvan „Amerika na prvom mestu", na čijem čelu se nalazio Robert E. Vud, predsednik upravnog odbora firme *Sears, Roebuck & Company*, a koji su podržavale ugledne ličnosti različitih profila, između ostalih, Ketlin Noris, Irvin S. Kob, Čarls A. Lindberg, Henri Ford, general Hju S. Džonson, Čester Bauels i gospođa Nikolas Longvort, ćerka Teodora Ruzvelta.

Strasti koje su pokretale protivljenje usvajanju Zakona o zajmu i najmu vide se iz primedbe senatora Artura Vandenberga, jednog od najžešćih pristalica izolacionizma, iznesene 11. marta 1941: „Mi smo odbacili Vašingtonovu oproštajnu poruku. Mi smo se direktno uključili u politiku sile i ratove za moć u Evropi, Aziji i Africi. Mi smo načinili prvi korak na putu s kojeg se više nikada nećemo vratiti."[44] Vanderbergova analiza je bila tačna, ali tu neophodnost je nametnuo svet, a Ruzveltu pripada zasluga što ju je prepoznao.

Pošto je predložio Zakon o zajmu i najmu, Ruzvelt je odlučio da svakog meseca sve više doprinosi porazu nacista. Pre nego što je taj zakon i izglasan, britanski i američki načelnici generalštaba, uvereni da će biti odobren, sastali su se radi dogovora o sredstvima koja će postati dostupna. Istom prilikom, započeta je i izrada planova za trenutak kada se Sjedinjene Države aktivno uključe u rat. Što se tih planera tiče, jedino što nije bilo utvrđeno bio je trenutak američkog ulaska u rat. Ruzvelt nije parafirao takozvani Sporazum ABC-1, prema kojem bi, u slučaju rata, najveći prioritet

bio dat borbi protiv Nemačke. Međutim, bilo je jasno da je to učinio zbog nacionalnih imperativa i ustavnih ograničenja, a ne zato što se lično dvoumio.

Nacistički zločini su sve više poništavali razliku između borbe za američke vrednosti i borbe za odbranu američke bezbednosti. Hitler je do te mere prevazišao sve prihvatljive moralne norme da je borba protiv njega apstraktnu pobedu dobra nad zlim pretvorila u borbu za goli opstanak. Stoga je Ruzvelt januara 1941. američke ciljeve ukratko formulisao kao „Četiri slobode": slobodu govora, slobodu veroispovesti, slobodu od siromaštva i slobodu od straha. Ti ciljevi su daleko prevazilazili ciljeve bilo kojeg rata koji je do tada vođen u Evropi. Čak ni Vilson nije jedno socijalno pitanje kao što je sloboda od siromaštva proglasio za ratni cilj.

Aprila 1941. godine Ruzvelt je načinio drugi korak ka ratu time što je odobrio sporazum s danskim predstavnikom u Vašingtonu (koji je po položaju bio ministar), a prema kojem su američke snage mogle da zaposednu Grenland. Kako je Danska bila pod nemačkom okupacijom, a danska vlada u izbeglištvu nije postojala, taj diplomata bez zemlje preuzeo je na sebe „odobravanje" američkih baza na danskom tlu. Istovremeno, Ruzvelt je privatno obavestio Čerčila da će američki brodovi ubuduće patrolirati severnim Atlantikom zapadno od Islanda – pokrivajući oko dve trećine okeana – i „javljati položaje eventualnih agresorovih brodova i aviona kada budu locirani u američkoj zoni patroliranja".[45] Tri meseca kasnije, na poziv lokalnih vlasti, američke trupe su se iskrcale na Islandu, drugom danskom posedu, kako bi tamo zamenile Britance. Ne tražeći odobrenje Kongresa, Ruzvelt je potom objavio da cela oblast između tih danskih poseda i Severne Amerike predstavlja deo odbrambenog sistema zapadne hemisfere.

U dugačkom govoru održanom preko radija 27. maja 1941, Ruzvelt je još jednom rekao da su okolnosti vanredne i ponovio je američko opredeljenje za društveni i ekonomski napredak:

> Mi nećemo prihvatiti svet kojim dominira Hitler. Mi nećemo prihvatiti ni svet kakav je nastao dvadesetih godina, u kojem bi seme hitlerizma moglo ponovo da se poseje i koji bi mu dozvolio da iznikne.
>
> Mi ćemo prihvatiti samo svet posvećen slobodi govora i izražavanja – slobodi svakog čoveka da veruje u Boga na svoj način – slobodi od siromaštva – i slobodi od straha.[46]

Izraz „nećemo prihvatiti" trebalo je da znači da Ruzvelt obavezuje Ameriku da uđe u rat, ukoliko se te četiri slobode na drugi način ne mogu postići.

Ruzvelt je kao retko koji američki predsednik poznavao psihologiju svog naroda. On je shvatio da samo opasnost za sopstvenu bezbednost može da podstakne Amerikance da podrže vojne pripreme. Međutim, da bi ih uveo u rat, znao je da mora da se pozove na njihov idealizam, isto onako kako je to činio Vilson. Po Ruzveltovom mišljenju, kontrola nad Atlantikom bila je sasvim dovoljna da Americi pruži bezbednost, ali njeni ratni ciljevi su morali da uključe i viziju novog svetskog poretka. Ruzvelt stoga nikada nije pominjao izraz „ravnoteža snaga", izuzev u negativnom

kontekstu. On je težio da stvori svetsku zajednicu koja bi se mogla uporediti s američkim demokratskim i socijalnim idealima, kao najboljom garancijom mira.

U takvoj atmosferi, predsednik zvanično neutralnih Sjedinjenih Država i najvažniji britanski lider tokom rata Vinston Čerčil susreli su se avgusta 1941. na jednoj krstarici u blizini obale Njufaundlenda. Britanski položaj se nešto popravio pošto je Hitler juna meseca napao Sovjetski Savez, ali je Engleska još bila daleko od sigurne pobede. Uprkos tome, zajednička izjava te dvojice lidera nije odražavala tradicionalne ratne ciljeve, već plan o jednom potpuno novom svetu koji će nositi američki pečat. Atlantskom poveljom objavljen je niz „zajedničkih principa" na kojima su Ruzvelt i Čerčil zasnovali „svoje nade u bolju budućnost sveta".[47] Ti principi su predstavljali proširenje Ruzveltove „Četiri slobode", time što su u prvobitni dokument uključili ravnopravan pristup sirovinama i zajednički trud u cilju unapređenja uslova života širom sveta.

Atlantska povelja je problem posleratne bezbednosti u celini obrazložila vilsonovskim izrazima i nije sadržavala nijedan geopolitički element. „Kada nacistička tiranija bude definitivno uništena", slobodni narodi će odbaciti primenu sile i nametnuti trajno razoružanje državama „koje prete... agresijom". To će dovesti do podsticanja „svih praktičnih mera koje će miroljubive narode rasteretiti ogromnog tereta naoružavanja".[48] Predviđene su dve kategorije država: agresorske (posebno Nemačka, Japan i Italija), koje će biti trajno razoružane, i „miroljubive zemlje" kojima će biti dozvoljeno da zadrže vojne snage, mada, kako se očekivalo, u velikoj meri smanjene. Samoopredeljenje naroda će poslužiti kao temelj ovog novog svetskog poretka.

Razlika između Atlantske povelje i Pitovog plana, koji je Velika Britanija predložila za okončanje Napoleonovih ratova, pokazala je meru u kojoj je Velika Britanija postala manje značajan partner u anglo-američkim odnosima. U Atlantskoj povelji ni na jednom mestu nije pomenuta ravnoteža snaga, okosnica Pitovog plana. U trenutku kada je očajnički, kao nikada u svojoj istoriji, vodila rat, Velika Britanija nije zaboravila na ravnotežu snaga; pre bi se moglo reći da je Čerčil shvatio da će ulazak Amerike u rat sam po sebi izmeniti ravnotežu snaga u britansku korist. U međuvremenu je dugoročne britanske ciljeve morao da podredi trenutnoj potrebi – što Velika Britanija u vreme Napoleonovih ratova nije nijednom bila primorana da učini.

Atlantska povelja je objavljena u trenutku kada se nemačka vojska približavala Moskvi, a japanska pripremala za prodor u jugoistočnu Aziju. Čerčil je iznad svega bio zainteresovan za otklanjanje prepreka za ulazak Amerike u rat. On je savršeno dobro shvatao da Velika Britanija ne bi bila u mogućnosti da sama odnese odlučujuću pobedu, uprkos sovjetskom učešću u ratu i američkoj materijalnoj podršci. Povrh toga, Sovjetski Savez je mogao da bude poražen, a neka vrsta kompromisa između Hitlera i Staljina uvek je bila moguća, što bi Velikoj Britaniji ponovo zapretilo izolacijom. Čerčil nije smatrao da je bitno raspravljati o posleratnom ustrojstvu pre nego što bude siguran da će do toga doći.

Septembra 1941. godine Sjedinjene Države su se definitivno približile ratu. Ruzveltova naredba da se britanska ratna mornarica obaveštava o položaju nemačkih podmornica učinila je neizbežnim da pre ili posle izbije sukob. Američki razarač

„Grir" je torpedovan 4. septembra 1941, u trenutku kada je britanskim avionima signalizirao položaj jedne nemačke podmornice. Ne objašnjavajući pod kakvim okolnostima je do toga došlo, Ruzvelt je 11. septembra optužio Nemačku za „piratstvo".

Poredeći nemačke podmornice sa sklupčanom zvečarkom spremnom za napad, on je izdao naredbu Američkoj ratnoj mornarici da „na licu mesta" potopi svaku nemačku ili italijansku podmornicu koju ugleda u prethodno utvrđenoj odbrambenoj zoni Amerike, koja se protezala sve do Islanda. Time je Amerika sa silama Osovine praktično ušla u rat na moru.[49]

Ruzvelt je istovremeno prihvatao japanski izazov. Reagujući na japansku okupaciju Indokine, do koje je došlo jula 1941, on je poništio američki trgovinski sporazum s Japanom, zabranio prodaju starog gvožđa i podstakao holandsku vladu u izbeglištvu da prekine isporuke nafte Japanu iz holandske Istočne Indije (današnje Indonezije). Ovi pritisci su doveli do pregovora s Japanom, koji su otpočeli oktobra 1941. Ruzvelt je američkim pregovaračima dao instrukcije da od Japana zahtevaju da se povuče sa svih okupiranih teritorija, uključujući i Mandžuriju, pozivajući se na ranije američko odbijanje da „prizna" te postupke.

Ruzvelt je morao da zna da ne postoji mogućnost da Japan prihvati ponuđene uslove. Isto kao i u Rusko-japanskom ratu, Japan je 7. decembra 1941. iznenada napao Perl Harbor i uništio znatan deo američke Pacifičke flote. Hitler, koji je s Japanom i Italijom ušao u Trojni pakt, objavio je 11. decembra 1941. rat Sjedinjenim Državama. On je time Ruzveltu dao odrešene ruke da američke ratne napore usredsredi na zemlju koju je oduvek smatrao svojim glavnim protivnikom, mada nikada u potpunosti nije objašnjeno zašto je to učinio.

Ulazak Amerike u rat predstavljao je vrhunac izuzetnog diplomatskog poduhvata jednog velikog i odvažnog državnika. Za manje od tri godine Ruzvelt je narod koji je bio čvrsto opredeljen za izolacionizam uveo u svetski rat. Još u maju 1940. godine, 64 odsto Amerikanaca smatralo je da je očuvanje mira značajnije od nanošenja poraza nacistima. Osamnaest meseci kasnije, decembra 1941. godine, neposredno uoči napada na Perl Harbor, taj odnos se izmenio – samo 32 odsto je pre bilo za mir nego za preventivnu pobedu.[50]

Ruzvelt je svoj cilj ostvario zahvaljujući strpljenju i upornosti. On je Amerikancima postepeno objasnio šta će biti neophodno da se čini, a oni su njegove reči „filtrirali" kroz sopstvena predubeđenja; mada nisu uvek shvatali da se on definitivno uputio ka ratu, bilo im je jasno da je u pitanju konfrontacija. U stvari, Ruzvelt nije bio toliko naklonjen ratu koliko nanošenju poraza nacizmu; što je vreme više prolazilo, ispostavilo se da nacisti mogu da se poraze jedino ako Amerika uđe u rat.

Amerikancima se iz tri razloga činilo da su naglo ušli u rat: oni nisu imali iskustva s ratovanjem iz bezbednosnih razloga van zapadne hemisfere; mnogi su verovali da evropske demokratske zemlje mogu same da pobede; i konačno, retko kome su bile jasne diplomatske aktivnosti koje su prethodile japanskom napadu na Perl Harbor ili Hitlerovoj prenagljenoj objavi rata Sjedinjenim Državama. Do koje mere je izolacionizam imao duboke korene u Americi pokazuje to što je moralo doći do bombardovanja Perl Harbora da bi Amerika ušla u rat na Pacifiku; što se tiče Evrope, Hitler je objavio rat Sjedinjenim Državama, a ne one njemu.

Otpočinjući neprijateljstva, sile Osovine su razrešile stalnu Ruzveltovu dilemu u vezi s tim kako da uvede Amerikance u rat. Da je Japan usredsredio svoj napad na jugoistočnu Aziju, a da Hitler nije objavio Americi rat, Ruzveltu bi bilo mnogo teže da usmeri svoj narod u pravcu za koji se opredelio. U svetlosti Ruzveltovih proklamovanih etičkih i strateških uverenja, malo je sumnje da bi on na kraju nekako uspeo da uključi Ameriku u borbu za koju je smatrao da je presudna kako za budućnost slobode, tako i za američku bezbednost.

Kasnije generacije Amerikanaca više će insistirati na apsolutnoj iskrenosti svojih predsednika. Međutim, Ruzvelt je, isto kao i Linkoln, osetio da je u pitanju opstanak zemlje i njenih vrednosti i da će istorija njega smatrati odgovornim za rezultate inicijativa koje je sam pokrenuo. Isto kao i u Linkolnovom slučaju, veličinu onoga što slobodni narodi duguju Franklinu Delanu Ruzveltu pokazuje to što se ideje za koje se potpuno sam zalagao danas shvataju kao nešto što se samo po sebi podrazumeva.

NAPOMENE

1. Isaiah Berlin, *Personal Impressions,* urednik Henry Hardy (Viking Press, Njujork, 1981), str. 26.

2. *Ibid,* str. 23-31.

3. *Ibid.*

4. Američki Senat, *Conference on the Limitation of Armament,* Senatski dokument, 10, 67. saziv Kongresa, 2. zasedanje, 1921-1922 (U. S. Government Printing Office, Vašington, 1922), str. 11.

5. Selig, Adler, *The Isolationist Impulse: Its Twentieth-Century Reaction* (Free Press, Njujork; Collier-Macmillan, London, 1957), str. 142.

6. Američki Senat, *Conference on Limitation of Armament,* str. 867-868.

7. Adler, *Isolationist Impulse,* str. 214.

8. *Ibid,* str. 216.

9. *Ibid,* str. 214.

10. Frank B. Kellogg, „The Settlement of International Controversies by Pacific Means", govor održan u Svetskom savezu za međunarodno prijateljstvo 11. novembra 1928. (U. S. Government Printing Office, Vašington, 1928).

11. *Ibid.*

12. Henry L. Stimson i McGeorge Bundy, *On Active Service in Peace and War* (Harper & Brothers, Njujork, 1948), str. 259.

13. Ruzveltov govor u Fondaciji Vudroa Vilsona, 28. decembra 1933; *The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt* (Random House, Njujork, 1938), 2, 1933, str. 548-549.

14. Adler, *Isolationist Impulse,* str. 235-236.

15. Ruhl J. Bartlett, urednik, *The Record of American Diplomacy* (Alfred A. Knopf, Njujork, 1956), str. 572-577. Prvi zakon o neutralnosti Ruzvelt je potpisao 31. avgusta 1935: embargo o oružju; zabrana američkim državljanima da putuju brodovima zemalja koje su u ratu. Drugi zakon o neutralnosti Ruzvelt je potpisao 29. februara 1936 (nedelju dana pre nego što je, 7. marta, izvršena remilitarizacija Rajnske oblasti): produženje važnosti Prvog zakona o neutralnosti do 1. maja 1936; dodata zabrana davanja kredita zemljama koje ratuju. Treći zakon o neutralnosti Ruzvelt je potpisao 1. maja 1937: produženje važnosti prethodnog zakona koji je istekao dan ranije u ponoć, kao i odredbe kojima su dozvoljene kupovine za gotovinu izvesnih proizvoda za civilne potrebe.

16. Sporazum između Sjedinjenih Država i Nemačke, čiji je cilj bilo obnavljanje prijateljskih odnosa i obustava ratnog stanja između tih dveju zemalja, potpisan je 25. avgusta u Berlinu.

17. Halov memorandum Franklinu D. Ruzveltu, 9. mart 1936; William Appleman Williams, urednik, *The Shaping of American Diplomacy,* II, *1914–1968,* 2. izdanje (Rand McNally, Čikago, 1973), str. 199.

18. Govor u Čikagu, 5. oktobra 1937; Roosevelt, *Public Papers* (Macmillan Co., Njujork, 1941), 1937, str. 410.

19. *Ibid,* tom 1939, Uvod Franklina D. Ruzvelta, str. XXVIII.

20. Charles A. Beard, *American Foreign Policy in the Making, 1932-1940: A Study in Responsibilities* (Yale University Press, Nju Hejvn, Konektikat, 1946), str. 188 i dalje.

21. *Ibid,* str. 190.

22. *Ibid,* kurziv dodat.

23. *Ibid,* str. 193.

24. *Ibid.*

25. Adler, *Isolationist Impulse,* str. 244-245.

26. Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936-1939* (Frank Cass, London, 1977), str. 209.

27. Ruzveltova konferencija za štampu, 9. septembra 1938; *Complete Presidential Press Conferences of Franklin Delano Roosevelt,* 12, 1938 (Da Capo Press, Njujork, 1972), navedeno hronološkim redom.

28. Radio prenos Ruzveltovog govora na forumu koji je organizovao *Herald Tribune*, 26. oktobra 1938; Roosevelt, *Public Papers,* 1938, str. 564.

29. *Ibid,* str. 565.

30. Donald Cameron Watt, *How War Came: The Immediate Origins of the Second World War, 1938-1939* (William Heinemann, London, 1989), str. 130.

31. Godišnje obraćanje Kongresu, 4. januar 1939; Roosevelt, *Public Papers,* 1939, str. 3.

32. Franklin D. Roosevelt, *Complete Presidential Press Conferences of Franklin Delano Roosevelt, 13, 1939,* str. 262.

33. Roosevelt, *Public Papers*, 1939, str. 198-199.

34. Watt, *How War Came,* str. 261.

35. „The President Again Seeks a Way to Peace, A Message to Chancellor Adolf Hitler and Premier Benito Mussolini, April 14, 1939"; Roosevelt, *Public Papers*, 1939, str. 201-205.

36. Vandenbergov govor u Senatu, „It Is not Cowardice to Think of America First", 27. februar 1939; *Vital Speeches of the Day,* V, br. 12 (1. april, 1939), str. 356-357.

37. Adler, *Isolationist Impulse,* str. 248.

38. Ted Morgan, *FDR: A Biography* (Simon & Schuster, Njujork, 1985), str. 520.

39. Govor na Državnom univerzitetu Virdžinije, 10. jun 1940; Roosevelt, *Public Papers,* 1940, str. 263-264.

40. Čerčilov govor u Donjem domu, 4. jun 1940; Martin Gilbert, *Churchill: A Life* (Henry Holt, Njujork, 1991), str. 656.

41. Ruzveltov izveštaj o stanju nacije, 6. januara 1941; *Vital Speeches,* VII, br. 7 (15. januar 1941), str. 198.

42. Adler, *Isolationist Impulse,* str. 282.

43. *Ibid.*

44. *Ibid,* str. 284.

45. Winston S. Churchill, *The Second World War,* 3, *The Grand Alliance* (Houghton Mifflin, Boston, 1950), str. 140.

46. Obraćanje preko radija; objava neograničene opasnosti po naciju, 27. maj 1941; Roosevelt, *Public Papers* (Harper & Brothers, Njujork, 1950), 1941, str. 192.

47. Atlantska povelja; zvaničan izveštaj o sastanku američkog predsednika i britanskog premijera Čerčila, od 14. avgusta 1941; *ibid,* str. 314.

48. *Ibid,* str. 315.

49. Kontakt emisija „Ćaskanje uz kamin", 11. septembar 1941; *ibid,* str. 384-392.

50. Adler, *Isolationist Impulse,* str. 257.



TRI PRISTUPA MIRU: RUZVELT, STALJIN I ČERČIL U DRUGOM SVETSKOM RATU

Napadom na Sovjetski Savez Hitler je otpočeo najveći kopneni rat u istoriji čovečanstva. Užas tog rata bio je bez presedana čak i u poređenju s varvarstvima što su pratila ranije evropske sukobe. Bio je to genocidni rat do istrebljenja. Dok su nemačke snage prodirale duboko u Rusiju, Hitler je objavio rat Sjedinjenim Državama i time jedan evropski sukob pretvorio u požar globalnih razmera. Nemačka vojska je pustošila Rusiju, ali nije bila sposobna da joj zada odlučujući udarac. U zimu 1941. godine, ona se zaustavila nadomak Moskve. Sledeće zime, 1942–43. godine, nemačka ofanziva, ovoga puta usmerena na jug Rusije, bila je zaustavljena. U žestokoj bici kod zaleđenog Staljingrada, Hitler je izgubio celu Šestu armiju. Kičma nemačkog ratnog poduhvata bila je slomljena. Lideri savezničkih zemalja – Čerčil, Ruzvelt i Staljin – mogli su da počnu da razmišljaju o pobedi i o budućem izgledu sveta.

Svaki pobednik je govorio jezikom sopstvenog istorijskog iskustva. Čerčil je želeo da obnovi tradicionalnu ravnotežu snaga u Evropi. To je značilo obnovu Velike Britanije, Francuske, pa čak i poražene Nemačke kako bi, zajedno sa Sjedinjenim Državama, mogle da predstavljaju protivtežu sovjetskom kolosu na istoku. Ruzvelt je zamišljao posleratni poredak u kojem će tri pobednika, zajedno s Kinom,

delovati kao svetski „upravni odbor" koji će nametati mir svakom potencijalnom agresoru, što je po svoj prilici trebalo da bude Nemačka; ta vizija kasnije je nazvana idejom o „četiri policajca". Staljinov pristup je odražavao kako njegovu komunističku ideologiju, tako i tradicionalnu rusku spoljnu politiku. On je želeo da pobedu svoje zemlje naplati širenjem ruskog uticaja na Srednju Evropu. Pored toga, od zemalja što ih je osvojila sovjetska armija nameravao je da stvori tampon-zonu koja će Rusiju ubuduće štititi od eventualne nemačke agresije.

Shvativši da bi Hitlerova pobeda ugrozila američku bezbednost, Ruzvelt je ispoljio mnogo veću dalekovidost od svog naroda. Međutim, u pogledu odbacivanja sveta utemeljenog na tradiciji evropske diplomatije, u potpunosti se slagao sa svojim sunarodnicima. Kada je tvrdio da će nacistička pobeda ugroziti Ameriku, on nije mislio da svoju zemlju uvede u rat u korist obnavljanja evropske ravnoteže snaga. Ruzveltov ratni cilj predstavljalo je uklanjanje Hitlera kao prepreke za međunarodni poredak zasnovan na saradnji i harmoniji, a ne na ravnoteži.

Ruzvelt stoga nije imao strpljenja za truizme koji su se pozivali na istorijsko iskustvo. On nije prihvatao ideju da bi potpuni poraz Nemačke mogao da stvori prazan prostor koji će pobednički Sovjetski Savez pokušati da ispuni. Odbio je da razmotri mere predostrožnosti usmerene protiv mogućeg posleratnog suparništva među pobednicima, smatrajući da bi one podrazumevale ponovno uspostavljanje ravnoteže snaga koju je u suštini želeo da uništi. Bio je uveren da mir treba da očuva sistem kolektivne bezbednosti koji će oprezno i dobronamerno zajednički održavati ratni saveznici.

S obzirom na to da će se po okončanju rata uspostaviti opšti mir, a ne ravnoteža, Ruzvelt je odlučio da Sjedinjene Države sve svoje snage vrate kući čim nacistička Nemačka bude poražena. On nije imao nameru da američke trupe stalno drži u Evropi, ponajmanje zato da bi predstavljale protivtežu Sovjetima, pošto američko javno mnjenje, po njegovom mišljenju, to nikada ne bi prihvatilo. Pre nego što su američki vojnici kročili na francusko tlo, on je 29. februara 1944. godine napisao Čerčilu:

> Ne tražite od mene, molim vas, da zadržavam američke snage u Francuskoj. To jednostavno ne mogu da učinim! Ja ću morati da ih vratim kući. Kao što sam ranije nagovestio, odbijam i ne prihvatam bilo kakav patronat nad Belgijom, Francuskom i Italijom. Vi zaista morate da podignete i vaspitate sopstvenu decu. S obzirom na to da bi u budućnosti mogli da budu vaša potpora, sada bar platite njihovo školovanje.[3]

Drugim rečima, Velika Britanija bi morala da brani Evropu bez bilo kakve američke pomoći.

U istom duhu, Ruzvelt je u potpunosti odbacio i američku odgovornost za privrednu obnovu Evrope:

> Ja ne želim da na Sjedinjene Države padne teret posleratne obnove Francuske, Italije i Balkana. Nije prirodno da na udaljenosti od 3.500 milja, ili vi-

še, preuzimamo takav zadatak. To je definitivno zadatak Britanije koja je za to vitalno mnogo više zainteresovana od nas.[2]

Zatraživši od Velike Britanije da se istovremeno pozabavi odbranom i obnovom Evrope, Ruzvelt je u ogromnoj meri precenio njene posleratne mogućnosti. Britanska uloga je u tom smislu bila dodatno naglašena zbog Ruzveltovog dubokog prezira prema Francuskoj. Na najvažnijem sastanku pobednika, održanom februara 1945. na Jalti, Ruzvelt je u Staljinovom prisustvu kritikovao Čerčila zbog nastojanja da od Francuske „veštački" stvori veliku silu. Smatrajući da je to toliko besmisleno da ne mora ni da se objašnjava, rugao se Čerčilovom motivu koji je opisao kao pokušaj da uspostavi liniju odbrane duž istočne granice Francuske, iza koje bi Velika Britanija potom mogla da stacionira svoje trupe.[3] Bio je to, u ono vreme, jedini zamisliv način da se zaustavi sovjetski ekspanzionizam.

Pošto nije bio spreman da prihvati stalno američko angažovanje, Ruzvelt je želeo da saveznici posle pobede nadgledaju razoružanje i podelu Nemačke, kao i da pod svoju kontrolu stave mnoge druge zemlje (zaprepašćuje to što je u zemlje koje je trebalo kontrolisati uključio i Francusku). Još u proleće 1942, tokom posete sovjetskog ministra spoljnih poslova Molotova Vašingtonu, Ruzvelt je izneo svoju ideju o *„četiri policajca" koji će u posleratnom periodu nametati mir.* Hari Hopkins je pismom izvestio Čerčila o predsednikovim razmišljanjima:

> Ruzvelt je Molotovu govorio o sistemu koji će dozvoliti samo velikim silama – Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Državama, Sovjetskom Savezu i eventualno Kini – da poseduju naoružanje. Ti „policajci" će zajednički raditi na očuvanju mira.[4]

Ruzvelt je konačno bio rešen i da stavi tačku na britansku i francusku kolonijalnu imperiju:

> Kada pobedimo u ratu, učiniću sve što je u mojoj moći da se postaram da se Sjedinjene Države ne nađu u situaciji da prihvate bilo kakav plan koji bi potpothranjivao francuske imperijalističke ambicije, ili da pruže pomoć Britanskoj Imperiji u *njenim* imperijalnim ambicijama.[5]

Ruzveltova politika predstavljala je zavodljivu mešavinu tradicionalne američke *isključivosti, vilsonovskog idealizma i vlastitog dobrog poznavanja psihologije* Amerikanaca kojima su uvek bile bliže univerzalne ideje nego sračunavanje koristi i štete. Čerčil je i suviše dobro uspeo da očuva iluziju da Velika Britanija i dalje predstavlja veliku silu sposobnu da se sama odupre sovjetskom ekspanzionizmu. Samo takvo uverenje može da objasni Ruzveltovo zalaganje za svetski poredak zasnovan na povlačenju američkih trupa iz prekomorskih zemalja, razoružanoj Nemačkoj, Francuskoj svedenoj na nivo drugorazredne države i Sovjetskom Savezu ispred koga se nalazi ogroman prazan prostor. Posleratni period se stoga pretvorio u praktičnu nastavu tokom koje je Amerika naučila koliko je važna za novu ravnotežu snaga.

Ruzveltov plan o „četiri policajca" koji će uspostaviti i čuvati svetski mir predstavljao je srednje rešenje između Čerčilovog tradicionalnog pristupa zasnovanog na ravnoteži snaga i neobuzdanog vilsonizma Ruzveltovih savetnika čije je ovaploćenje predstavljao državni sekretar Kordel Hal. Ruzvelt je bio rešen da izbegne nedostatke Društva naroda i poretka uspostavljenog posle Prvog svetskog rata. On je želeo neku vrstu sistema kolektivne bezbednosti, a znajući iz iskustva stečenog dvadesetih godina da kolektivna bezbednost zahteva mehanizme prinude, tu ulogu je dodelio „četvorici policajaca".

Ruzveltova zamisao o „četiri policajca" po strukturi je bila slična Meternihovoj Svetoj alijansi, bez obzira na to što bi i sama pomisao na tu paralelu užasnula američke liberale. Oba sistema predstavljala su pokušaj očuvanja mira pomoću pobedničke koalicije koju povezuju zajedničke vrednosti. Meternihov sistem je funkcionisao zato što je štitio stvarnu ravnotežu snaga, dok su najvažnije zemlje povezivale iste vrednosti; Rusija je povremeno „iskakala" iz tog sistema, ali je ipak manje ili više sarađivala. Ruzveltova ideja nije mogla da se primeni zato što rat nije uspostavio stvarnu ravnotežu snaga, dok je između samih pobednika postojao dubok ideološki jaz. Povrh svega, Staljin je sada, pošto se oslobodio nemačke pretnje, bez ikakvih ograničenja mogao da ostvaruje sovjetske ideološke i političke interese, čak i po cenu sukoba sa svojim dojučerašnjim saveznicima.

Ruzvelt nije predvideo šta bi se moglo desiti ukoliko bi jedan od predloženih „policajaca" odbio da igra dodeljenu ulogu – posebno ako bi se ispostavilo da je to Sovjetski Savez – pošto bi u tom slučaju ravnoteža snaga koju je prezirao ipak morala ponovo da se uspostavi. A što su se elementi tradicionalne ravnoteže više odbacivali, sve teži je postajao i zadatak uspostavljanja neke nove.

Da je po celom svetu tražio, Ruzvelt ne bi uspeo da nađe sagovornika koji bi bio toliko drugačiji od njega kao što je to bio Staljin. Dok je Ruzvelt želeo da ostvari Vilsonovu ideju o međunarodnoj harmoniji, Staljinove ideje o vođenju spoljne politike bile su čvrsto zasnovane na realpolitici Starog sveta. Kada je na Potsdamskoj konferenciji jedan američki general, u želji da polaska Staljinu, primetio kako je lepo videti rusku vojsku u Berlinu, Staljin je zajedljivo odgovorio: „Car Aleksandar I je stigao do Pariza".

Staljin je smatrao da mir treba da mu osigura ono na čemu su vekovima insistirali ruski državnici – najširi mogući bezbednosni pojas oko ogromne sovjetske teritorije. On je pozdravio Ruzveltovo zalaganje za bezuslovnu predaju Nemačke, pošto je to isključivalo sile Osovine iz mirovnog rešenja i sprečavalo mogućnost da se na mirovnoj konferenciji pojavi neki nemački Taljeran.

Tradiciju je učvrstila ideologija. Kao komunista, Staljin je odbacivao postojanje razlike između demokratskih i fašističkih zemalja, mada je prve nesumnjivo smatrao manje surovim i možda manje opasnim. Staljin nije posedovao mentalni sklop koji bi mogao da prihvati odricanje od neke teritorije u ime dobre volje, ili odustajanje od „objektivne" stvarnosti zbog trenutnog raspoloženja. On je svojim demokratskim saveznicima stoga predložio isto što je godinu dana ranije tražio od Hitlera. Saradnja s Hitlerom nije ga učinila ništa sklonijim nacizmu, nego što ga je naknadno savezništvo s demokratskim zemljama podstaklo da ceni vrednosti slo-

bodnih institucija. Staljin je od svojih privremenih partnera uzimao ono što se moglo dobiti diplomatijom i otimao ono što mu nije ponuđeno – sve dok je to mogao da čini ne izlažući se opasnosti od rata. Njegova zvezda vodilja je i dalje bio sovjetski nacionalni interes, sagledan kroz prizmu komunističke ideologije. Da parafraziramo Palmerstona, on nije imao prijatelje već samo interese.

Staljin je bio najspremniji da pregovara o svojim posleratnim planovima u vreme dok mu je vojni položaj bio najteži. Decembra 1941. godine, kada mu je nož bukvalno bio pod grlom, pokušao je to da učini prilikom posete ministra spoljnih poslova Antonija Idna Moskvi, kao i maja 1942, kada je Molotova poslao u London, a zatim u Vašington. Ti napori nisu u potpunosti urodili plodom stoga što se Ruzvelt žestoko opirao bilo kakvom podrobnom razmatranju posleratnih rešenja. Posle bitke kod Staljingrada, Staljin je sve više bio siguran da će na kraju rata Sovjetski Savez zaposesti većinu teritorija koje će verovatno biti sporne. Pošto su pregovori mogli sve manje da mu pruže, oblikovanje posleratnog sveta poverio je svojim trupama.

Čerčil je bio potpuno spreman da sa Staljinom otpočne pregovore o posleratnom poretku u Evropi pre nego što ovaj bude u mogućnosti da zgrabi svoj plen. Uostalom, Velika Britanija je u svojoj istoriji više puta uspela da se izbori s ekspanzionistički nastrojenim saveznicima sličnim Staljinu. Da je njegova zemlja posedovala veću snagu, Čerčil bi se sigurno potrudio da sa Staljinom postigne konkretne dogovore dok mu je još bila potrebna pomoć – u velikoj meri onako kao što je Kaslrej obezbedio pristanak svojih saveznika na nezavisnost Nizozemske mnogo pre nego što su Napoleonovi ratovi bili okončani.

Čerčil je duže učestvovao u tom ratu od dvojice svojih partnera. Skoro godinu dana pošto je Francuska u junu 1940. pala, Velika Britanija se sama suprotstavljala Hitleru i nije bila u situaciji da razmišlja o posleratnom poretku. Svu svoju snagu trošila je na goli opstanak u borbi čiji je ishod bio prilično neizvestan. Čak ni uz ogromnu materijalnu pomoć iz Amerike, Velika Britanija nije mogla da se nada pobedi. Da Amerika i Sovjetski Savez nisu ušli u rat onda kada su ušli, Velika Britanija bi vremenom bila naterana na kompromis ili poraz.

Hitlerov napad na Sovjetski Savez 22. juna 1941, japanski napad na Perl Harbor 7. decembra iste godine, i Hitlerova bizarna objava rata Sjedinjenim Državama nekoliko dana kasnije, zagarantovali su Velikoj Britaniji da će se naći na pobedničkoj strani, bez obzira na to koliko će dug i težak biti rat. Tek od tog trenutka nadalje, Čerčil je mogao realistično da razmišlja o ratnim ciljevima, i to u kontekstu koji je za Veliku Britaniju bio bez presedana. Što je rat više odmicao, bilo je sve jasnije da tradicionalni britanski cilj, očuvanje ravnoteže snaga u Evropi, postaje sve dalji i da će se posle bezuslovne kapitulacije Nemačke, Sovjetski Savez pojaviti kao dominantna država na kontinentu, posebno u slučaju da Sjedinjene Države povuku svoje trupe.

Čerčilova diplomatija se, s obzirom na okolnosti, svodila na manevrisanje između dve „nemani" koje su, tokom rata, iz suprotnih pravaca ugrožavale položaj Velike Britanije. Ruzveltovo zalaganje za samoopredeljenje naroda u celom svetu predstavljalo je pretnju Britanskoj Imperiji, dok je Staljinov pokušaj da se „ubaci" u središte Evrope pretio da ugrozi bezbednost same Britanije.

Uhvaćen u zamku vilsonovskog idealizma i ruskog ekspanzionizma, Čerčil je činio sve što je s obzirom na svoje relativno slabe pozicije mogao, da bi odbranio staru politiku svoje zemlje po kojoj mir mora da bude zasnovan na nekoj vrsti ravnoteže, kako svet ne bi bio prepušten najjačem i najbezobzirnijem. Njemu je takođe bilo savršeno jasno da Velika Britanija po okončanju rata više neće biti u stanju da brani svoje vitalne interese, a još manje da uspostavlja ravnotežu snaga. Naizgled veoma samouvereni Čerčil je znao – bolje nego njegovi američki prijatelji koji su još verovali da će Velika Britanija moći sama da održava evropsku ravnotežu – da njegova zemlja igra svoju poslednju ulogu u svojstvu zaista nezavisne globalne sile. Zato nijedan aspekt savezničke diplomatije za Čerčila nije bio važniji od uspostavljanja prijateljskih veza s Amerikom, i to što čvršćih, kako Britanija ne bi morala sama da se suoči s posleratnim svetom. Iz tog razloga je na kraju uopšteno i popustio pred američkim zahtevima – mada je često uspevao da ubedi svog američkog partnera da su strateški interesi Vašingtona blisko povezani s interesima Londona.

Ispostavilo se da je to težak zadatak. Ruzvelt i njegovi saradnici su prema Čerčilu ispoljavali duboko nepoverenje. Sumnjali su da on pre svega pokušava da unapredi britanske nacionalne i imperijalne interese, kao i da učvrsti ravnotežu snaga, a ne njihov sopstveni pristup svetskom poretku.

Većina drugih zemalja bi to što Britanija sledi svoj nacionalni interes smatrala kao nešto sasvim prirodno. Međutim, američki lideri su u tome videli urođenu manu britanskog karaktera. Na jednoj privatnoj večeri održanoj ubrzo posle napada na Perl Harbor, Ruzvelt je to ovako obrazložio:

> Naše uvreženo mišljenje o toj ulozi možda nije potpuno objektivno – možda nije sto odsto tačno s britanske tačke gledišta, ali ono postoji; ja sam pokušavao da mu (Čerčilu) kažem da mora da ga razmotri; ovo nepoverenje, nesklonost, pa čak i mržnja prema Britaniji predstavljaju američku tradiciju...[6]

Kako Ruzvelt nije želeo da razgovara o ratnim ciljevima pre Staljingrada, a kako je Staljin više voleo da političko rešenje bude određeno na frontu, mnoge ideje o posleratnom poretku koje su se javile još tokom rata, potekle su od Čerčila. Američku reakciju na njih pokazuje komentar državnog sekretara Hala iz novembra 1943, koji u najvećoj meri otkriva nipodaštavanje tradicionalnih britanskih stavova:

> ...više neće biti potrebe za sferama uticaja, za savezima, za ravnotežom snaga, ili bilo kakvim drugim posebnim aranžmanima pomoću kojih su države, u svojoj nesrećnoj prošlosti, pokušavale da osiguraju svoju bezbednost ili da unaprede svoje interese.[7]

Tokom rata Ruzvelt je s Čerčilom, kao s čovekom, možda bio bliži nego i s jednim Amerikancem. Međutim, kada se radilo o određenim pitanjima, on je znao da bude oštriji prema britanskom premijeru nego prema Staljinu. Ruzvelt je u Čerčilu otkrio druga po oružju, a u Staljinu je video partnera za očuvanje posleratnog mira.

Amerika je prema Velikoj Britaniji zauzela ambivalentan stav zbog svoje vlastite antikolonijalne tradicije, kao i različitog pogleda na ratnu strategiju i izgled posleratne Evrope. Rusija je svakako bila ogromna imperija, ali njene kolonije su teritorijalno bile povezane s maticom, tako da ruski imperijalizam na američku svest nikada nije delovao isto kao britanski. Čerčil je mogao da se žali kako Ruzveltovo poređenje trinaest kolonija (u Severnoj Americi) s britanskim posedima u XX veku ukazuje na „nemogućnost poređenja situacija u različitim vekovima i na različitim mestima, gde je skoro svaka materijalna činjenica bila potpuno drugačija".[8] Međutim, Ruzvelt je bio manje zainteresovan za podrobnije proučavanje istorijskih analogija, nego za uspostavljanje osnovnih američkih principa. Još na prvom sastanku s Čerčilom, posle kojeg je objavljena Atlantska povelja, Ruzvelt je insistirao da se ona ne odnosi samo na Evropu, već na ceo svet, uključujući i kolonije:

> Ja čvrsto stojim na stanovištu da stabilan mir, ako želimo da ga uspostavimo, mora da obuhvati i razvoj zaostalih zemalja... Ja ne mogu da verujem da možemo da vodimo rat protiv fašističkog ropstva, a da se istovremeno ne potrudimo da sve ljude na svetu oslobodimo nazadne kolonijalne politike.[9]

Britanski ratni kabinet je u potpunosti odbacio takvo tumačenje:

> ...Atlantska povelja... bila je namenjena evropskim zemljama koje ćemo, kako se nadamo, osloboditi nacističke tiranije, dok njena namera nije bila da se bavi unutrašnjim pitanjima Britanske Imperije, ili odnosima između Sjedinjenih Država i, na primer, Filipina.[10]

Filipini su bili pomenuti da bi se zaustavilo ono što su Britanci smatrali američkim preterivanjem, te su stoga podsetili Amerikance šta bi oni mogli da izgube ako budu suviše insistirali na svojim argumentima. Međutim, to je, kako se ispostavilo, bio promašaj; Amerika je u stvari činila ono za šta se zalagala, pošto je već bila odlučila da odmah po završetku rata dâ nezavisnost svojoj jedinoj koloniji.

Englesko-američka rasprava o kolonijalizmu time nije bila okončana. Godine 1942, u govoru održanom povodom Dana pomena poginulima, Ruzveltov prijatelj i poverenik, podsekretar Samner Vels, ponovio je američko istorijsko protivljenje kolonijalizmu:

> Ovaj rat je u stvari rat za oslobođenje naroda i on mora da osigura suverenu ravnopravnost naroda širom sveta, isto kao i u Južnoj i Severnoj Americi. Naša pobeda mora da donese oslobođenje svim narodima... Doba imperijalizma je završeno.[11]

Ruzvelt je posle toga u pismenoj formi obavestio državnog sekretara Hala da je Velsova izjava bila autoritativna – da je predstavljala gest koji u stvari ne učvršćuje prijateljske veze između državnog sekretara i njegovog zamenika, pošto na-

vodi na pomisao da ovaj drugi ima bliže veze s predsednikom. Hal je potom uspeo da otpusti Velsa.

Ruzveltovi stavovi o kolonijalizmu bili su proročki.[12] On je želeo da Amerika preuzme vođstvo u neizbežnom oslobađanju kolonija kako se težnja za samoopredeljenjem ne bi pretvorila u rasnu borbu – kao što je to poverio svom savetniku Čarlsu Tousigu:

> Predsednik je rekao da ga brinu obojeni na istoku. On je rekao da tamo ima milijardu i sto miliona obojenih. U mnogim istočnim zemljama njima vlada šačica belaca, zbog čega su ozlojeđeni. Mi moramo da im pomognemo da steknu nezavisnost – milijarda i sto hiljada potencijalnih neprijatelja predstavlja opasnost.[13]

Rasprava o kolonijalizmu nije mogla da ima nikakve praktične posledice sve do kraja rata, koji Ruzvelt neće dočekati. Međutim, nesuglasice u vezi sa strategijom imale su trenutne posledice, što je odražavalo veoma različite ideje o ratu i miru pojedinih zemalja. Dok su američki političari bili skloni da veruju kako je vojna pobeda sama po sebi cilj, njihove britanske kolege su pokušavale da vojne operacije povežu s preciznim diplomatskim planom za posleratni svet.

Svoje najznačajnije vojno iskustvo Amerika je stekla u Građanskom ratu koji se, kao i Prvi svetski rat, vodio do kraja. I jedan i drugi završeni su potpunom pobedom. Po američkom mišljenju, spoljna politika i strategija predstavljale su odvojene, sukcesivne faze nacionalne politike. U idealnom američkom svetu, diplomate ne bi bile uključene u strategiju, a diplomatska aktivnost bi otpočela tek pošto vojska obavi svoj zadatak; taj stav Amerika će skupo platiti u Koreji i Vijetnamu.

Nasuprot tome, Čerčil je smatrao da su ratna strategija i spoljna politika blisko povezane. Kako su britanski resursi bili neuporedivo više ograničeni od američkih, njeni stratezi su uvek bili primorani da podjednako razmišljaju i o sredstvima i o ciljevima. Pored toga, pošto ih je Prvi svetski rat skoro potpuno iscrpeo, britanski političari su bili rešeni da izbegnu još jednu sličnu klanicu. Njima je stoga odgovarala strategija koja je obećavala najmanji mogući broj žrtava.

Skoro u istom času kada je Amerika ušla u rat, Čerčil je predložio napad na tzv. „meki trbuh sila Osovine u južnoj Evropi". Pred kraj rata, on je uzalud insistirao da Ajzenhauer pre sovjetske armije osvoji Berlin, Prag i Beč. Ti ciljevi su za Čerčila bili privlačni ne zbog ranjivosti Balkana (koji u stvari predstavlja izuzetno težak teren), ili vojnog značaja srednjoevropskih prestonica, već kao mogućnost za ograničavanje posleratnog sovjetskog uticaja.

Američki vojni vrh je na Čerčilovu preporuku reagovao s odbojnošću koja se graničila s besom. Gledajući na strategiju udara u „meki trbuh" kao na dodatni primer britanske namere da Ameriku uključi u ostvarivanje britanskih nacionalnih interesa, odbacili su ga s obrazloženjem da ne nameravaju da žrtvuju živote za drugorazredne ciljeve. Od samog početka zajedničkog planiranja, američki komandanti su bili nestrpljivi da otvore drugi front u Francuskoj. Nezainteresovani gde će se nalaziti linija fronta sve dotle dok rat može da se okonča potpunom pobedom, oni su

tvrdili da samo tako glavnina nemačkih snaga može da bude uvučena u borbu. Ljut zbog britanskog opiranja njegovim planovima za otvaranje drugog fronta, general Džordž Maršal, načelnik Štaba kopnenih snaga Sjedinjenih Država, zapretio je marta 1942. da će povući takozvanu Odluku ABC-1, donetu godinu dana ranije, na osnovu koje je prioritet dat evropskom ratištu, i da će glavne američke operacije usmeriti ka Pacifiku.

Ruzvelt je tada pokazao da i u ratu može da bude isto onako odlučan kao što je to bio kada je svoju zemlju uveo u rat. Nadglasavši Maršala, podsetio je posvađane generale da je prvobitna odluka da se prioritet dâ nanošenju poraza Nemačkoj donesena u zajedničkom interesu, a ne kao usluga Velikoj Britaniji:

> Od najvećeg je značaja da shvatimo da poraz Japana neće poraziti Nemačku i da koncentracija američkih snaga protiv Japana, ove ili 1943. godine, povećava izglede za uspostavljanje potpune nemačke dominacije u Evropi i Africi... Poraz Nemačke znači i poraz Japana, po svoj prilici bez ijednog ispaljenog metka i bez ijednog izgubljenog života.[14]

Ruzvelt se složio s većim delom Čerčilove strategije, ali nije prihvatio iskrcavanje na Balkanu. On je podržao iskrcavanje u severnoj Africi novembra 1942. i, posle osvajanje severne obale Sredozemlja, iskrcavanje u Italiji u proleće 1943, što je tu zemlju izbacilo iz rata. Drugi front u Normandiji nije otvoren do juna 1944, kada je Nemačka već bila toliko oslabljena da su saveznički gubici mogli u velikoj meri da se smanje, i kada je odlučujuća pobeda već bila nadomak ruke.

Staljin se, isto kao američki vojni vrh, žestoko zalagao za otvaranje drugog fronta, ali njegovi motivi su bili geopolitički, a ne vojni. Godine 1941, on je nesumnjivo želeo da odvuče nemačke snage od ruskog fronta. U stvari, njemu je tako očajnički bila potrebna vojna pomoć da je od Velike Britanije zatražio da pošalje jedan ekspedicioni korpus na Kavkaz.[15] Godine 1942, tokom nemačkog prodora u južne delove Rusije, on je i dalje zahtevao otvaranje drugog fronta, mada više nije pominjao nikakav saveznički ekspedicioni korpus.

Staljin je žestoko insistirao na otvaranju drugog fronta i pošto je krajem 1942. bitka kod Staljingrada ukazala na to da je nemačka ratna sreća počela da se okreće. On se za to zalagao pre svega zbog udaljenosti tog fronta od Istočne i Srednje Evrope i Balkana, gde su zapadni i sovjetski interesi najverovatnije mogli da se sukobe. To je garantovalo i da kapitalisti neće neoštećeni izići iz rata. Čak i kada je insistirao na tome da učestvuje u planiranju savezničkih operacija na Zapadu, Staljin je, što je za njega bilo karakteristično, demokratskim zemljama uskraćivao i najmanji pristup sovjetskom planiranju, kao što ih gotovo uopšte nije obaveštavao o rasporedu svojih snaga.

Kako se ispostavilo, saveznici su u Italiju povukli tačno onoliko nemačkih divizija – trideset tri – koliko je Staljin pominjao kada je zahtevao da se otvori front u Francuskoj (on je stalno tražio trideset do četrdeset).[16] Uprkos tome, Staljin je sve više protestovao protiv strategije na južnom frontu. S njegovog stanovišta, njen osnovni nedostatak bila je blizina tog fronta zemljama prema kojima su bile usme-

rene sovjetske ambicije. Staljin je 1942. i 1943. insistirao na drugom frontu iz istih razloga iz kojih je Čerčil pokušao da ga odloži – želeo je da udalji saveznike od politički spornih oblasti.

U okviru rasprave o korenima hladnog rata, neki ugledni kritičari su tvrdili da je Staljin ispoljio beskompromisnost u vezi s Istočnom Evropom zbog toga što drugi front nije ranije otvoren. U skladu s tim stavom, odugovlačenje s otvaranjem drugog fronta izazvalo je ljutnju i cinizam Sovjeta mnogo više nego bilo šta drugo.[17] Međutim, ne deluje uverljivo da je stari boljševik, ubrzo pošto je sklopio pakt s Hitlerom s kojim je pregovarao o podeli sveta, mogao da bude „razočaran" zbog realpolitike, ako je saveznička politika to uopšte i bila. Teško je zamisliti da bi organizatora čistki i pokolja u Katinskoj šumi na cinizam mogla da navede nečija strateška odluka da poveže vojne i političke ciljeve. On je drugi front koristio kao gambit isto onako kao i sve ostalo – hladno, sračunato i realistično.

Načelnici Združenog generalštaba u svakom slučaju su jednostavno odražavali uverenje američkog političkog vrha, rešenog da bilo kakav razgovor o posleratnom svetu odloži do postizanja pobede. Ta sudbonosna odluka je odredila izgled posleratnog sveta, a hladni rat učinila neizbežnim.

Opšte je pravilo da zemlje koje insistiraju na stabilnosti i ravnoteži čine sve što je u njihovoj moći da osnovne uslove za uspostavljanje mira ostvare dok rat još traje. Dokle god postoji neprijatelj, njegova snaga indirektno uvećava snagu miroljubivije strane. Ako se taj princip zanemari, a osnovna pitanja ne reše pre mirovne konferencije, najodlučnija zemlja na kraju prigrabi plen kojeg se može odreći samo po cenu velike konfrontacije.

Sporazum saveznika o posleratnom ustrojstvu, ili bar razgovor o njemu, bio je neophodan posebno tokom Drugog svetskog rata, upravo zbog insistiranja na bezuslovnoj kapitulaciji za koju su se Ruzvelt i Čerčil opredelili januara 1943. u Kazablanki. Ruzvelt je tu politiku predložio iz više razloga. Strahovao je da bi razgovor o mirovnim uslovima s Nemačkom mogao da izazove podele, dok je on želeo da sva saveznička energija bude usmerena ka pobedi u ratu. Pored toga, želeo je da uveri Staljina, koji se tada nalazio usred očajničke bitke za Staljingrad, da neće biti sklopljen nikakav separatni mir. Međutim, Ruzvelt je iznad svega želeo da spreči kasnije ponavljanje nemačkih revizionističkih zahteva zasnovanih na tome da su obmanuti praznim obećanjima pristali na okončanje rata.

Međutim, Ruzveltovo odbijanje da razgovara o izgledu posleratnog sveta dok je rat još trajao, usmerilo je ogroman američki uticaj ka rešenju koje nije obuhvatalo ključne elemente kao što su ravnoteža snaga, ili bilo kakav drugi kriterijum za politička rešenja. U svim pitanjima za koja su vilsonovske pretpostavke o suštinskoj harmoniji bile relevantne, Ruzvelt je odigrao ključnu ulogu u oblikovanju posleratnog sveta. Pod njegovim pokroviteljstvom održano je više međunarodnih konferencija na kojima su razrađeni planovi u vezi s elementima saradnje u okviru posleratnog poretka: za Ujedinjene nacije (u Damberton Ouksu), za svetske finansijske institucije (u Breton Vudsu), za hranu i poljoprivredu (u Hot Springsu), za pomoć i obnovu (u Vašingtonu), i za civilno vazduhoplovstvo (u Čikagu).[18] Međutim, on je

odlučno odbijao da diskutuje o ratnim ciljevima, ili da rizikuje razlaz sa Sovjetima po tom pitanju.

Ruzveltovo izbegavanje razgovora o posleratnom rešenju na geopolitičkim nivou, Staljin je u početku shvatao kao taktički manevar s ciljem da se iskoriste ruske vojne teškoće. Njegov ratni cilj bilo je stvaranje nove i mnogo povoljnije ravnoteže snaga u praznom prostoru koji će ostati posle raspada sila Osovine. Staljinovi stavovi su bili isuviše tradicionalni da bi mogao da očekuje da će Zapad konačne uslove mira prepustiti ishodu vojnih operacija, i zato je decembra 1941. pokušao da uključi Idna u dogovor o posleratnom rešenju, uprkos tome što su se nemačke trupe približavale moskovskim predgrađima. Tom prilikom, njegove uvodne reči su jasno stavile do znanja da ne govori o Atlantskoj povelji. Po njemu, objavljivanje principa predstavljalo je apstrakciju nalik na algebru; njemu je više odgovarala praktična računica. Staljin nije želeo da gubi vreme na apstrakcije i bio je skloniji razmeni ustupaka, po mogućstvu teritorijalnih.

Staljin je na umu imao običnu, starinsku realpolitiku. Nemačku je trebalo rasparčati, a Poljsku potisnuti na zapad. Sovjetski Savez bi trebalo da se vrati na granice iz 1941. godine, što je podrazumevalo „Kerzonovu liniju" razgraničenja s Poljskom i zadržavanje baltičkih država – odnosno jasno kršenje principa samoopredeljenja proklamovanih Atlantskom poveljom. Zauzvrat, Sovjetski Savez bi podržao svaki britanski zahtev za uspostavljanjem baza u Francuskoj, Belgiji, Holandiji, Norveškoj i Danskoj[19] – dakle u zemljama koje su bile britanski saveznici. On je, dakle, poput nekog vladara iz XVIII veka, smatrao da pobedniku pripada plen.

S druge strane, Staljin još nije postavljao nikakve zahteve u vezi s političkom budućnošću istočnoevropskih zemalja, a nagovestio je i izvesnu neodređenu fleksibilnost u vezi s granicom s Poljskom. Uprkos tome, Velika Britanija nije u potpunosti mogla da prekrši Atlantsku povelju koja tek što je bila objavljena. Osim toga, američki političari bi u tome videli samo nešto što bi delovalo kao povratak na tajne sporazume, karakteristične za diplomatiju iz vremena Prvog svetskog rata. Ma kako brutalni, uslovi koje je Staljin tada ponudio i koji su po svoj prilici mogli da se poprave pregovorima, bili su mnogo bolji od onoga što se konačno dogodilo. Da bi izbegao zastoj u pregovorima, Idn je obećao da će o tome obavestiti Čerčila i Ruzvelta, te da će se razgovori kasnije nastaviti.

Bez obzira na kritičnu vojnu situaciju – a možda baš i zbog nje – Staljin se na to pitanje vratio u proleće 1942. Čerčil je bio potpuno spreman da ispita šta su Sovjeti spremni da ponude za priznavanje granica iz 1941. Međutim, Ruzvelt i njegovi savetnici, skloni da izbegavaju bilo šta što bi ličilo na uspostavljanje ravnoteže snaga, odbili su razgovor o posleratnim pitanjima. Čerčilu je u Ruzveltovo ime odgovorio Hal:

> ...napuštanje naših širokih, osnovnih izjava o politici, principima i praksi predstavljalo bi sumnjiv kurs. Ako se od toga odstupi u jednom ili dva značajna slučaja, kao što vi predlažete, onda nijedna od dveju strana, odnosno zemalja koje učestvuju u tome, više neće moći da se pozove na bilo kakav presedan,

niti će postojati ikakva sigurna pravila koja će usmeravati bilo njih, bilo druge vlade, na čemu se inače insistira.[20]

Staljin je pokušao ponovo da pokrene to pitanje maja 1942, kada je poslao Molotova u London. Aprila meseca, tokom pripremnih razgovora što su prethodili toj poseti, sovjetski ambasador Ivan Majski je ponovio uslove koje je Staljin postavio četiri meseca ranije.[21] Sovjetski Savez je sada zahtevao da se posle rata sklope paktovi o uzajamnoj pomoći s Rumunijom i Finskom. Imajući u vidu da su se nemačke trupe još uvek nalazile duboko u sovjetskoj teritoriji, ti dodatni Staljinovi zahtevi u vezi s dugoročnim ciljevima delovali su zaista neobično – mada treba istaći da su i oni, kako u pogledu obima tako i suštine, bili mnogo ispod dometa satelitske orbite koja je nastala posle rata baš zahvaljujući tome što nije postignut nikakav sporazum.

Čerčil je bio suočen sa žestokim protivljenjem Vašingtona u vezi s nastavkom tih razgovora. Englesko-sovjetske kontakte Hal je okvalifikovao kao suprotne Atlantskoj povelji, udaljavanje od tradicionalnog američkog protivljenja uspostavljanju teritorijalnih promena silom i povratak na politiku sile iz diskreditovane prošlosti.[22] Ruzvelt je na isti način odgovorio i Staljinu. Staljin je odgovorio kratkom notom kojom je potvrdio prijem Ruzveltove poruke, ali je nije komentarisao – što je bio jasan znak da nije povoljno prihvaćena. Istovremeno je poslao notu i Čerčilu, koga je ohrabrivao da zanemari „američko uplitanje".[23]

U početnim fazama rata, Staljin je očigledno bio spreman za sporazum zasnovan na granicama iz 1941; on je takođe bio suviše ciničan da ne bi očekivao da se od njega zauzvrat traže određeni ustupci. Ništa nije beskorisnije nego o istorijskim događajima razmišljati po principu šta bi bilo da je bilo; cena koju je Staljin bio spreman da plati nije poznata, pošto je Ruzvelt pozvao Molotova u Vašington i time prekinuo englesko-sovjetski dijalog.

Decembra 1941, prilikom Idnove posete Moskvi, Staljin je poljske granice nazvao „otvorenim pitanjem", čime je stavio do znanja da bi u vezi s tim pitanjem mogao da bude fleksibilan.[24] Imajući jasan uvid u sve što se dešavalo, može se pretpostaviti da bi Staljin, pod uslovom da mu se priznaju granice iz 1941. godine, bio spreman da zauzvrat prizna istočnoevropske vlade u izbeglištvu (što do tada još nije odbio), pod uslovom da baltičke zemlje, koje bi ponovo postale nezavisne kao što su to bile do 1940, odobre postojanje sovjetskih baza na svojoj teritoriji. To je za Istočnu Evropu moglo da bude rešenje u skladu s finskim modelom – demokratsko uređenje i neutralna spoljna politika, uz izvesnu obavezu u pogledu sovjetske bezbednosti – za narode u Istočnoj Evropi svakako bolje od onoga što se dogodilo, a u krajnjem ishodu čak i za Sovjetski Savez.

Svi ti planovi nestali su čim je Molotov maja 1942. stigao u Vašington i saznao da Amerika od Sovjetskog Saveza ne traži politički sporazum, već dogovor o novom pristupu svetskom poretku. Ruzvelt je Molotovu izneo američku alternativu Staljinovim (i Čerčilovim) idejama o uticajnim sferama. Jednostavno rečeno, ta formula je predstavljala povratak na Vilsonov koncept kolektivne bezbednosti upotpu-

njen idejom o „četiri policajca". Takav aranžman, tvrdio je Ruzvelt, pružio bi Sovjetskom Savezu veću bezbednost od tradicionalne ravnoteže snaga.[25]

Nije jasno zašto je Ruzvelt verovao da bi Staljinu, koji je Čerčilu izneo onakve makijavelističke predloge, odgovarala nekakva svetska vlada. Možda je mislio da bi mu u najgorem slučaju, odnosno ako bi Staljin insistirao da zadrži teritorije koje su njegove trupe osvojile, bilo lakše da pred domaćom javnošću prihvati svršen čin, nego da na Staljinove zahteve pristane u trenutku kada je vojni ishod još bio neizvestan.

Ruzvelt je bio mnogo određeniji u vezi s kolonijalnim pitanjem. On je predložio uspostavljanje međunarodnog starateljstva za sve bivše kolonije koje „zbog naše sopstvene bezbednosti treba da budu oduzete slabim zemljama" (u tu kategoriju je uključio i Francusku)[26] i pozvao je Sovjetski Savez da učestvuje u osnivanju odgovarajućeg starateljskog veća.

Da je Molotov bio više sklon filozofiranju, mogao je da razmišlja o tome kako se istorija ponavlja, budući da mu je u roku od samo osamnaest meseci ponuđeno članstvo u dva različita, potpuno suprotna saveza: Hitler i Ribentrop su ga pozivali da se pridruži Nemačkoj, Italiji i Japanu u Trojnom paktu, a Ruzvelt u koaliciju koja bi obuhvatila Sjedinjene Države, Veliku Britaniju i Kinu. U oba slučaja, Molotovu su se „udvarali" nudeći mu egzotične zemlje na jugu: Berlin mu je nudio Srednji istok, a Vašington članstvo u starateljstvu nad kolonijama. Ni u jednom od ta dva slučaja Molotov sebi nije dozvolio da odustane od neposrednih sovjetskih ciljeva koji su se nalazili nadohvat sovjetskih trupa.

Molotov nije smatrao za potrebno ni da svoju taktiku prilagođava sagovorniku. Isto kao što je to učinio ranije u Berlinu, on se u Vašingtonu u principu složio da uđe u predloženi aranžman. Ni najmanje mu nije smetalo to što bi ga „četiri policajca" dovela u društvo zakletih neprijatelja grupacije čiju je ponudu na isti način prihvatio osamnaest meseci ranije. Kao ni u Berlinu, principijelni pristanak za njega uopšte nije predstavljao razlog za odustajanje od Staljinovih teritorijalnih ambicija u Evropi. U Vašingtonu, isto kao i u Berlinu, Molotov je bio nepopustljiv u pogledu granica iz 1941. godine, kao i zahteva za dominantnim sovjetskim uticajem u Bugarskoj, Rumuniji i Finskoj, i posebnih prava u vezi s Bosforom i Dardanelima. U oba slučaja pitanje kolonija odlagao je za kasnije.

Staljin je po svoj prilici jedva poverovao u svoju sreću kada ga je Molotov obavestio da Vašington odbija da razgovara o političkom rešenju dok rat još traje. To je značilo da ne mora da daje nikakve ustupke sve dok se nemačka vojska još bori. Indikativno je bilo to što je Staljin, shvativši da Amerika odlaže političko rešenje za posle rata, odustao od svog uobičajenog nametljivog i razmetljivog stila, i što više nije potezao to pitanje. Što je saveznička pobeda bila bliža, Staljinova pregovaračka pozicija postajala je sve bolja. On je stoga odlagao političke razgovore i grabio što je mogao više plena, kako bi se, ako ništa drugo, na mirovnoj konferenciji pojavio sa što više aduta. Njemu je, kao nikom drugom, bila jasna stara istina da posedovanje predstavlja devet desetina zakona.

Ruzveltovo odbijanje da unapred razgovara o ratnim ciljevima kako ne bi ugrozio posleratnu saradnju sa Sovjetskim Savezom, poticalo je možda iz strateških, isto

kao i iz vilsonovskih razloga. Možda je bio svestan mogućnosti sovjetskog ekspanzionizma u posleratnom periodu, ali se nalazio u procepu između uverenja svog naroda i strateške opasnosti koja se nazirala. Da bi omogućio ratne napore, Ruzveltu je iznad svega bilo potrebno pozivanje na američke ideale koji su uključivali prezir prema uticajnim sferama i ravnoteži snaga. Konačno, samo nekoliko godina ranije, Kongres je oduševljeno izglasao Zakone o neutralnosti, a ideje na kojima su se zasnivali još nisu bile iščezle. Ruzvelt je možda zaključio da bi bez obzira na sovjetske namere, iz strateških razloga Staljinu trebalo stvoriti ugled koji će morati da očuva, pošto bi samo na osnovu toga kasnije mogao da ima šanse da mobiliše Ameriku za eventualno pružanje otpora sovjetskom ekspanzionizmu.

Ovo je stav Artura Šlezindžera, koji je tvrdio da je Ruzvelt, za slučaj da se sovjetsko-američki odnosi pogoršaju, pripremao odstupnicu – „ogromnu vojsku, mrežu prekomorskih baza, planove za opštu vojnu obuku u mirnodopskim uslovima i englesko-američki monopol nad atomskom bombom".[27]

Ruzvelt je zaista imao na raspolaganju sva ta sredstva. Međutim, motiv za njihovu koncentraciju predstavljalo je podsticanje ratnih napora, a ne obezbeđenje od sovjetskog ekspanzionizma. Baze su bile dobijene kao pokriće za upućivanje razarača u Veliku Britaniju; atomska bomba je bila namenjena nacistima i Japanu; a što se tiče vojske, Ruzvelt je po svemu sudeći bio spreman da je brzo demobiliše i vrati kući – što je u stvari i rekao više puta. Nema sumnje da bi se on, da se uverio u Staljinove loše namere, vešto i odlučno usprotivio sovjetskom ekspanzionizmu i da *bi sva pomenuta sredstva imao na raspolaganju*. Međutim, malo je dokaza koji bi potvrdili da je to ikada shvatio, ili da je o svojim vojnim potencijalima razmišljao u smislu eventualne konfrontacije sa Sovjetskim Savezom.

Pred kraj rata Ruzvelt jeste ispoljio nezadovoljstvo zbog Staljinove taktike. Uprkos tome, on se za sve vreme rata uporno i rečito zalagao za uspostavljanje saradnje sa Sovjetima, a na prevazilaženje Staljinovog nepoverenja gledao je kao na najvažniji zadatak. Volter Lipman je možda bio u pravu kada je za Ruzvelta rekao: „On ni u koga nije imao poverenja. Mislio je da može da nadmudri Staljina, a to je bilo nešto potpuno drugačije".[28] Ukoliko mu je to bila namera – nije uspeo.

Ruzvelt se oslanjao na lične odnose sa Staljinom, što Čerčil nikada ne bi uradio. Kada je Hitler napao Sovjetski Savez, Čerčil je britansku odluku da podrži Staljina obrazložio rečenicom u kojoj nije bilo ni trunke ličnog ili moralnog odobravanja: „Ako bi Hitler napao pakao, najmanje što bi on (Čerčil) mogao da učini bilo bi da se povoljno izrazi i o đavolu".[29] Ruzvelt nije pokazivao takve rezerve. Ubrzo po američkom ulasku u rat, pokušao je da organizuje sastanak sa Staljinom u Beringovom moreuzu, ali bez prisustva Čerčila. To je trebalo da bude „nezvaničan i potpuno jednostavan sastanak (Ruzvelta i Staljina) u trajanju od nekoliko dana" kako bi se pronašao „zajednički jezik". Ruzvelt je nameravao da povede samo Harija Hopkinsa, jednog tumača i jednog stenografa; svedoci bi bili foke i galebovi.[30]

Sastanak u Beringovom moreuzu nikada nije održan. Međutim, održana su dva sastanka na vrhu – u Teheranu, od 28. novembra do 1. decembra 1943, i na Jalti, od 4. do 11. februara 1945. Staljin se oba puta dobro potrudio da Ruzveltu i Čerčilu pokaže da je sastanak mnogo potrebniji njima nego njemu; čak su i lokacije bile oda-

brane tako da umanje poverenje Engleza i Amerikanaca u sopstvenu mogućnost da od njega dobiju ustupke. Teheran se nalazi na samo nekoliko stotina milja od sovjetske granice, a Jalta je, naravno, na sovjetskoj teritoriji. Zapadni lideri su i u jednom i u drugom slučaju morali da prevale hiljade milja, što je za čoveka u Ruzveltovom stanju posebno bilo tegobno i u vreme sastanka u Teheranu. U vreme sastanka na Jalti Ruzvelt je praktično bio na samrti. Konferenciji na Jalti se pripisuje krivica za ustrojstvo posleratnog sveta. Međutim, u vreme njenog održavanja Staljinove trupe su već uveliko prešle sve svoje granice iz 1941, i bile su u položaju da ostatku Istočne Evrope jednostrano nameću sovjetsku političku dominaciju. Ako je o posleratnom poretku ikada moralo da se razgovara na nekom sastanku na vrhu, to je moglo da se učini petnaest meseci ranije, u Teheranu. Do te konferencije Sovjetski Savez se borio da izbegne poraz, a u vreme njenog održavanja bitka za Staljingrad bila je već dobijena, pobeda osigurana, a separatni sovjetsko-nacistički sporazum nemoguć.

Ruzvelt je u Teheran stigao s namerom da odsedne u Američkoj misiji. Kako se ona nalazila na izvesnoj udaljenosti od sovjetske i britanske ambasade, koje su bile jedna pored druge, stalni problem predstavljala je mogućnost da na putu ka jednoj od te dve ambasade neki simpatizer sila Osovine baci bombu na Ruzvelta. Stoga je Ruzvelt, na prvom plenarnom sastanku održanom u Američkoj misiji, prihvatio Staljinov poziv da se preseli u vilu koja se nalazila u sklopu sovjetske ambasade. Bila je nameštena u skladu s pretencioznim i kitnjastim stilom sovjetskih enterijera namenjenih visokim ličnostima i, za tu priliku, nesumnjivo dobro ozvučena.

Ruzvelt nije mogao da ponudi čvršći znak poverenja i dobre volje od prihvatanja Staljinovog gostoprimstva. Međutim, taj gest nije imao nikakav značajan uticaj na Staljinovu strategiju koja se sastojala u kritikovanju Čerčila i Ruzvelta zbog odlaganja da se otvori drugi front. Staljin je voleo da svoje sagovornike dovede u položaj da se brane. Ovom prilikom time ne samo što je uspeo da izvuče zvanično obećanje da će drugi front biti otvoren u Francuskoj u proleće 1944, već je, što je još važnije, pažnju preusmerio daleko od regiona koji će uskoro postati predmet spora. Saveznici su se takođe dogovorili o potpunoj demilitarizaciji Nemačke, kao i o svojim okupacionim zonama. Kada se Staljin u jednom trenutku založio za pogubljenje 50.000 nemačkih oficira, Čerčil je napustio sastanak, a vratio se tek pošto je Staljin otišao do njega da bi ga uverio da se samo šalio – što, u svetlosti onoga što je sada poznato o pokolju poljskih oficira u Katinskoj šumi, možda nije bilo tačno.[31] Zatim je Ruzvelt, na jednom privatnom sastanku, skeptičnog Staljina upoznao sa svojom idejom o „četiri policajca".

Sva ta pitanja odložila su razgovor o posleratnim rešenjima, koja su ostavljena za poslednji dan konferencije. Ruzvelt se složio sa Staljinovim planom da pomeri granice Poljske na zapad, i stavio je do znanja da mu neće stvarati probleme u vezi s baltičkim zemljama. Predložio je da se tamo organizuje plebiscit, mada u slučaju da sovjetske trupe okupiraju baltičke države ni Sjedinjene Države ni Velika Britanija ih, kako je rekao, „neće izbacivati". U stvari, Ruzvelt nije bio spreman da se upusti u detaljne razgovore o posleratnom svetu, kao što je to bio osamnaest meseci ranije, prilikom Molotovljeve posete Vašingtonu. Stoga je svoje primedbe na Sta-

ljinove posleratne planove za Istočnu Evropu izložio tako uopšteno da je zvučao gotovo kao da se izvinjava. On je Staljinu skrenuo pažnju na šest miliona birača poljskog porekla koji bi naredne godine mogli da osujete njegov ponovni izbor. Mada se „lično slagao sa stavovima maršala Staljina u vezi s neophodnošću obnavljanja poljske države, želeo je da istočna granica bude pomerena dalje na zapad, a zapadna čak do reke Odre. On se, međutim, nadao da će maršal shvatiti da iz ranije istaknutih političkih razloga on tu, u Teheranu, pa čak ni naredne zime, neće moći da učestvuje u donošenju bilo kakve odluke u vezi s tim pitanjem, kao što *za sada* ne može javno da učestvuje u bilo kakvom sporazumu te vrste".[32] Ovim teško da je Staljinu stavio do znanja da ne bi smeo da preduzima jednostrane akcije. To je, u stvari, podrazumevalo da će američki pristanak posle izbora predstavljati samo formalnost. Ruzvelt se u Teheranu veoma mlako zalagao za američke političke ciljeve zato što ih je podredio svom glavnom zadatku i pridobijanju Staljina za ideju o „četiri policajca". Jedan od metoda koje je koristio u pokušajima da stekne Staljinovo poverenje bilo je primetno ograđivanje od Čerčila, kao što je to rekao Fransisu Perkinsu, svom starom prijatelju i sekretaru za rad:

> Vinston je crveneo i mrštio se i što je to više činio, Staljin se sve više osmehivao. Konačno, Staljin se od srca grohotom nasmejao, i prvi put za tri dana ja sam ugledao svetlost. Nastavio sam sve dok se Staljin nije smejao zajedno sa mnom, a tada sam ga nazvao „čika Džo". Dan ranije, on bi to možda smatrao drskošću, ali tog dana se nasmejao, prišao i rukovao se sa mnom.
>
> Od tog dana nadalje, naši odnosi su postali lični... Led je bio probijen i mi smo razgovarali kao ljudi i braća.[33]

Proizvođenje Staljina, organizatora čistki i doskorašnjeg Hitlerovog saradnika, u „čika-Džoa", paradigmu umerenosti, svakako je predstavljalo trijumf nade nad iskustvom. Pa ipak, Ruzveltovo insistiranje na Staljinovim dobrim namerama nije predstavljalo nastranost, već je pre pokazivalo stav naroda koji je imao više poverenja u urođenu dobrotu čoveka nego u geopolitičke analize. Oni su više voleli da Staljina vide kao rođačku figuru nego kao totalitarnog diktatora. Maja 1943. Staljin je raspustio Kominternu, zvanični instrument Komunističke partije za dizanje svetske revolucije. To se dogodilo u trenutku kada je svetska revolucija teško mogla biti glavni sovjetski prioritet, ili nešto za šta su postojali ozbiljni izgledi. Uprkos tome, senator Tom Koneli iz Teksasa, najvažniji član senatskog Odbora za međunarodne odnose, a ubrzo potom i njegov predsednik, pozdravio je taj Staljinov korak kao suštinski zaokret ka zapadnim vrednostima: „Rusi su godinama menjali svoju privredu i približavali se napuštanju komunizma, a ceo zapadni svet biće zadovoljan srećnim ishodom njihovih napora".[34] Čak je i časopis *Fortune,* bastion američkog kapitalizma, pisao u sličnom tonu.[35]

Amerikanci stoga nisu videli ništa neobično u tome što je njihov predsednik po okončanju Teheranske konferencije svoje uspehe rezimirao kroz ličnu procenu sovjetskog diktatora:

Mogu da kažem da sam se lepo slagao s maršalom Staljinom. Taj čovek istovremeno poseduje ogromnu, nepokolebljivu odlučnost i snažnu, dobru volju. Ja verujem da je on predstavnik srca i duše Rusije; ja se takođe nadam da ćemo se mi veoma dobro slagati s njim i s ruskim narodom – zaista veoma dobro.[36]

Kada su se juna 1944. saveznici iskrcali u Normandiji i krenuli sa zapada, sudbina Nemačke je bila zapečaćena. Kako se vojna situacija definitivno preokrenula u njegovu korist, Staljin je postavljao sve više uslova. Godine 1941. tražio je prihvatanje granica iz 1941. (uz eventualnu izmenu) i izražavao je spremnost da prizna poljsku vladu koja se nalazila u izbeglištvu u Londonu. Godine 1942. počeo je da se žali na sastav te vlade. Godine 1943. u Lublinu je stvorio alternativu, takozvani Komitet nacionalnog oslobođenja. Krajem 1944. je grupu iz Lublina – kojom su dominirali komunisti – priznao kao privremenu vladu, dok je vladu iz Londona odbacio. Staljinova osnovna tema 1941. bile su granice, a 1945. to je postala politička kontrola teritorija iza tih granica.

Čerčil je shvatio šta se događa. Međutim, Velika Britanija je postala suviše zavisna od Sjedinjenih Država da bi mogla samostalno da deluje. Ona nije bila ni dovoljno jaka da se sama suprotstavi sve drskijem Staljinovom stvaranju sovjetske sfere uticaja u Istočnoj Evropi. Oktobra 1944. Čerčil je preduzeo jedan skoro donkihotski poduhvat ne bi li budućnost Istočne Evrope rešio direktno sa Staljinom. Tokom svoje osmodnevne posete Moskvi on je skicirao dogovor o zonama uticaja i uručio ga je Staljinu. Njime je predvideo razgraničenja zona u procentima, pri čemu bi Velika Britanija zadržala 90 odsto u Grčkoj, a Sovjetski Savez 90 odsto u Rumuniji, 75 odsto u Bugarskoj, dok bi Mađarska i Jugoslavija bile podeljene po principu pola-pola. Staljin je to smesta prihvatio – mada je Molotov, u najboljoj sovjetskoj tradiciji pogađanja, pokušao u razgovoru s Idnom da smanji britanske procente, kako bi Sovjeti dobili veći deo u svim istočnoevropskim zemljama izuzev u Mađarskoj.[37]

Taj britanski pokušaj bio je donekle patetičan. Nikada ranije zone uticaja nisu bile određivane na osnovu procenata. Nije postojao nikakav kriterijum na osnovu kojeg bi se oni utvrdili, niti bilo kakvo sredstvo da se to sprovede. Uticaj je trebalo da bude definisan na osnovu toga gde su se suparničke vojske zatekle. Grčka je tako ulazila u britansku sferu, bez obzira na taj sporazum, dok su sve ostale države – izuzev Jugoslavije – ostale sovjetski sateliti bez obzira na predviđene procente. Čak ni jugoslovenska sloboda delovanja nije proistekla iz sporazuma Čerčila i Staljina, već iz činjenice da je pod sovjetskom okupacijom bila veoma kratko i da se sama oslobodila od nemačke okupacije zahvaljujući sopstvenim gerilskim snagama.

Februara 1945. godine, u vreme održavanja Konferencije na Jalti, od Čerčilovog i Staljinovog sporazuma nije ostalo ništa. Sovjetska vojska je već bila zaposela sve sporne teritorije, što je pitanje granica uglavnom obesmislilo. Štaviše, Sovjeti su se u ogromnoj meri uplitali u unutrašnje uređenje svih okupiranih zemalja.

Mada mu je zdravlje već ozbiljno bilo narušeno, Ruzvelt je morao da odleti s Malte na zavejani aerodrom u Sočiju, na Krimu, odakle se oko četiri sata kolima vo-

zio devedeset milja do Jalte, teško prohodnim, zavejanim putevima. Smešten je u trosobnom apartmanu u palati „Livadija". (U XIX veku Livadija je bila omiljeno zimsko odmaralište careva; u njemu je Aleksandar II 1877. godine planirao pohod na Balkan; godine 1911, Nikola II je izgradio belu granitnu palatu na litici sa koje se pruža pogled na Crno more i u kojoj je održana konferencija velike trojke.)

Novo okruženje nije uticalo na promenu taktike učesnika. Čerčil je pokušavao da povede razgovor o posleratnim političkim rešenjima, ali su ga nadglasala druga dvojica – od kojih je svaki sledio svoj jasno utvrđen dnevni red. Ruzvelt je pokušavao da postigne sporazum o proceduri glasanja u Ujedinjenim nacijama i da nagovori Sovjete da uđu u rat protiv Japana. Staljin je rado razgovarao o obema temama, stoga što vreme koje se na njih trošilo nije moglo da se posveti razgovorima o Istočnoj Evropi, kao i zato što je bio nestrpljiv (a ne nevoljan, kao što su smatrali neki Amerikanci) da uđe u rat protiv Japana, kako ni u tom delu sveta ne bi propustio deobu plena.

Čerčil je pre svega bio zabrinut zbog evropske ravnoteže snaga. On je želeo da Francuskoj vrati status velike sile, opirao se rasparčavanju Nemačke i želeo je da umanji preterano velike sovjetske zahteve u vezi s reparacijama. Mada je u tom pogledu postigao uspeh, to su u suštini bila pitanja od drugorazrednog značaja u poređenju s pitanjem uređenja Istočne Evrope – koje je Crvena armija već tada iz dana u dan rešavala u svoju korist. Staljin je za tu priliku imao spreman odgovor na Ruzveltov zahtev da Sovjetski Savez načini izvesne ustupke kako bi ga poštedeo gneva opozicije na domaćoj sceni: kada je Ruzvelt zatražio da grad Lavov ostane u Poljskoj kako bi umirio američke građane poljskog porekla, Staljin je odgovorio da bi, bez obzira na to što želi da mu iziđe u susret, ukrajinsko stanovništvo njemu lično stvorilo nerešiv unutrašnji problem.[38]

Čerčil i Ruzvelt su na kraju prihvatili ruske granice iz 1941. godine, što je za Čerčila predstavljalo težak korak, budući da je njegova zemlja ušla u rat radi očuvanja teritorijalnog integriteta Poljske. Oni su takođe pristali na pomeranje zapadne granice Poljske ka Odri i Nisi. S obzirom na to da postoje dve reke Nise, konačno razgraničenje je ostalo nerešeno. Čerčil i Ruzvelt su prihvatili lublinsku vladu formiranu u Moskvi, uz uslov da se proširi, kako bi se u nju uključili neki demokratski opredeljeni političari iz poljske vlade u izbeglištvu sa sedištem u Londonu.

Staljinov ustupak saveznicima predstavljala je Zajednička deklaracija o oslobođenoj Evropi, kojom su obećani slobodni izbori i uspostavljanje demokratskih režima u Istočnoj Evropi. Staljin je očigledno smatrao da obećava sovjetsku verziju slobodnih izbora, posebno stoga što će Crvena armija u međuvremenu okupirati sve zemlje o kojima se govorilo. To se zaista i dogodilo, mada je Staljin u ogromnoj meri potcenio tradicionalnu ozbiljnost s kojom su Amerikanci pristupali pravnim dokumentima. Kada je odlučila da pruži otpor sovjetskom ekspanzionizmu, Amerika je to učinila na osnovu toga što Staljin nije održao reč koju je dao na Jalti, onako kako su američki političari i javno mnjenje to očekivali.

Staljinova reakcija na Ruzveltov zahtev da se uključi u rat protiv Japana, pokazivala je koliko su se njegova pravila igre razlikovala od Ruzveltovih. Tokom razgovora iz kojih je Čerčil bio isključen – uprkos tome što je Velika Britanija bila jed-



na od prvih žrtava japanske agresije – nije se čula ni reč o savezničkom jedinstvu koje bi bilo samo sebi cilj, ili o mogućnosti stvaranja povoljnih političkih uslova za realizaciju ideje o „četiri policajca". Staljin je bez imalo ustručavanja tražio da bude nagrađen još dok je rat trajao, kako bi svoje usluge naplatio konkretnim strateškim ustupcima. Ono što je tražio za uzvrat, nesumnjivo je predstavljalo oživljavanje ambicija carske Rusije.

Staljinove pretenzije na južni deo Sahalina i Kurilska ostrva imale su izvesne, mada nejasne, veze sa sovjetskom bezbednošću i ruskom istorijom. Međutim, njegov zahtev da mu se daju slobodne luke Darijen i Port Artur, kao i pravo upravljanja mandžurijskom železnicom, poticao je direktno iz carskih imperijalističkih „udžbenika" s početka veka. Najmanje shvatljivu odluku koju je Ruzvelt doneo na Jalti predstavljalo je odobravanje tih zahteva tajnim sporazumom na osnovu kojih je Moskvi vraćena dominantna uloga u Mandžuriji, izgubljena u Rusko-japanskom ratu, što će se ponovo dogoditi kada kineski komunisti 1949. budu preuzeli vlast u Pekingu.

Posle Konferencije na Jalti nastalo je opšte slavlje. U izveštaju koji je podneo Kongresu, Ruzvelt je stavio naglasak na dogovor o osnivanju Ujedinjenih nacija, ali ne i na odluku o političkoj budućnosti Evrope ili Azije. Drugi put u jednoj generaciji američki predsednik se vratio iz Evrope da objavi kraj istorije.

„Konferencija na Jalti", tvrdio je Ruzvelt,

> ...treba da objavi kraj prakse jednostranih akcija, isključivih saveza, sfera uticaja, ravnoteže snaga i svih drugih sredstava za kojima se vekovima posezalo i koja nikada nisu uspevala. Mi predlažemo da sve to zamenimo jednom opštom organizacijom u kojoj će svi miroljubivi narodi konačno imati prilike da se ujedine. Siguran sam da će Kongres i američki narod prihvatiti rezultate ove konferencije kao početak trajne građevine mira.[39]

Drugim rečima, Ruzvelt je Staljinu odobrio sferu uticaja na severu Kine, kako bi ga podstakao da se uključi u svetski poredak koji će uticajne sfere učiniti irelevantnim.

Po završetku Konferencije na Jalti slavilo se samo jedinstvo ratnog savezništva; pukotine koje će ga kasnije rasturiti još nisu bile jasno uočljive. I dalje je preovladivala nada, a na „čika-Džoa" se gledalo kao na partnera koji ne stvara probleme. Razmišljajući o Jalti, Hari Hopkins je izrazio zabrinutost da bi Staljin, za koga su smatrali da je umeren, mogao da poklekne pod pritiskom čvrstorukaša u Kremlju:

> Rusi su dokazali da mogu da budu razumni i dalekovidi, tako da ni predsednik niti bilo ko od nas nije uopšte sumnjao u mogućnost da u budućnosti s njima živimo i sarađujemo u miru, čiji kraj ne možemo da sagledamo. Međutim, ja ovome moram nešto da dodam – mislim da smo svi imali na umu rezervu stoga što nismo mogli da predvidimo kakav bi mogao da bude ishod ukoliko bi se bilo šta dogodilo Staljinu. Bili smo sigurni da možemo da računamo na njega kao na mudrog i razumnog čoveka – mada nismo mogli da budemo sigurni ko ili šta ga čeka tamo, u Kremlju.[40]

Teza da je aktuelni vladar Kremlja u dubini duše miroljubiv umerenjak kome je potrebna pomoć kako bi nadvladao svoje tvrdokorne kolege zauvek će se zadržati u američkoj spoljnoj politici, bez obzira na to ko se nalazi na čelu Rusije. U stvari, ovakve procene su se zadržale čak i u postkomunističkom periodu, kada su se donosile prvo o Mihailu Gorbačovu, a zatim o Jeljcinu.

Značaj ličnih odnosa između državnika i suštinske sloge među narodima Amerika je afirmisala još dok se rat bližio kraju. U četvrtom inauguracionom govoru Ruzvelt je 21. januara 1945. svoj pristup izložio citirajući Emersona: „Prijatelja možeš da imaš, samo ako si sam prijatelj".[41] Ubrzo posle Jalte, Ruzvelt je svom kabinetu za Staljina rekao da „u njemu postoji još nešto izuzev revolucionara i boljševika". To izuzetno svojstvo on je pripisao činjenici da je Staljin u ranoj mladosti pohađao bogosloviju: „Mislim da je u njegovu prirodu ušlo nešto od načina na koji jedan hrišćanski gospodin treba da se ponaša".[42]

Staljin je, međutim, bio vrhunski majstor realpolitike, a ne hrišćanski gospodin. Njegove trupe su napredovale, a on je sprovodio ono što je privatno rekao Milovanu Đilasu, jednom od tadašnjih jugoslovenskih komunističkih vođa:

> U ovom ratu nije kao u prošlom, nego – ko zauzme teritoriju, nameće i svoj socijalni sistem. Svako nameće svoj sistem tamo gde dospe njegova vojska. Drukčije ne može ni da bude.[43]

U poslednjim fazama rata dramatično su došla do izražaja Staljinova pravila igre. Aprila 1945, Čerčil je zahtevao od Ajzenhauera, kao glavnokomandujućeg savezničkih snaga, da pre sovjetskih trupa koje su se približavale, zauzme Berlin, Prag i Beč. Američki načelnici štabova nisu hteli ni da razmotre taj zahtev, već su ga iskoristili kao poslednju priliku da svom britanskom savezniku objasne potrebu da politička razmatranja ne utiču na vojno planiranje: „Psihološka i politička prednost koja bi proistekla iz eventualnog osvajanja Berlina pre Rusa ne bi smela da nadglasa najvažniji vojni cilj, koji po našem mišljenju predstavlja razoružavanje i razbijanje nemačkih oružanih snaga".[44]

Budući da Nemci više nisu imali značajne oružane snage koje bi mogle da se razbiju ili unište, bilo je jasno da su američki načelnici štabova Čerčilov zahtev odbacili isključivo iz principijelnih razloga. U stvari, oni su toliko bili ubeđeni u ispravnost svojih stavova da je general Ajzenhauer 28. marta 1945. preuzeo na sebe da direktno piše Staljinu, kako bi ga obavestio da neće napredovati ka Berlinu i kako bi mu predložio da se američke i sovjetske trupe susretnu u blizini Drezdena.

Nesumnjivo zaprepašćen što se jedan general obraća šefu države po bilo kojem pitanju, a pogotovu kada je reč o nečemu politički toliko značajnom, Staljin nije ni za trenutak pomislio da se odrekne besplatnih političkih darova. On je 1. aprila odgovorio Ajzenhaueru da se slaže s njegovom procenom; on je takođe smatrao da je Berlin grad od sekundarnog strateškog interesa, za čije će osvajanje izdvojiti samo manje sovjetske snage. Prihvatio je i spajanje snaga duž Elbe, u širem regionu Drezdena. Pošto mu je ta nagrada uručena, Staljin je nastavio da pokazuje da su politički prioriteti bar njemu jasni. Nasuprot uveravanjima koja je dao Ajzenhaueru, na-

redio je da se glavni pravac ofanzive sovjetskih kopnenih trupa usmeri na Berlin, dajući maršalu Žukovu i maršalu Konjevu dve nedelje da krenu u napad koji, kako je rekao Ajzenhaueru, nije trebalo da otpočne pre druge polovine maja.[45]

Aprila 1945, dva meseca posle Konferencije na Jalti, postalo je jasno da Staljin flagrantno krši Deklaraciju o oslobođenoj Evropi, posebno u odnosu na Poljsku. Čerčil je učinio ono što je mogao, poslao je jedno molećivo pismo kojim je apelovao na „svog prijatelja Staljina".

Prihvatajući Staljinov predlog da nijedna osoba koja je neprijateljski nastrojena prema Sovjetskom Savezu ne može da uđe u novu poljsku vladu, Čerčil se zalagao da se u nju uključe neki od članova poljske vlade u izbeglištvu koji bi prošli njegovu proveru. U to vreme, obično odsustvo neprijateljskih osećanja više nije bilo dovoljno za Staljina; prihvatao je samo *potpuno* prijateljsku vladu. On je 5. maja 1945. godine odgovorio:

> ...ne možemo da prihvatimo da u formiranju buduće poljske vlade učestvuju osobe koje, kako kažete, „nisu u potpunosti antisovjetski raspoložene", odnosno da iz učešća u ovom poslu isključimo samo one koji su prema Vašem mišljenju „izuzetno neprijateljski nastrojeni prema Rusiji". Nijedan od tih kriterijuma nas ne zadovoljava. Mi insistiramo, a to ćemo činiti i ubuduće, da u konsultacije o formiranju buduće poljske vlade budu uključeni isključivo oni što su aktivno pokazali prijateljski stav prema Sovjetskom Savezu, spremni da pošteno i iskreno sarađuju sa Sovjetskim Savezom.[46]

Izrazi „aktivno" i „prijateljski" mogli su, naravno, da se primene samo na članove poljske komunističke partije, i to ne na sve, već samo na one koji su u potpunosti bili verni Moskvi. Četiri godine kasnije, žrtve čistki postaće čak i stari komunisti, osumnjičeni za ispoljavanje nacionalnih osećanja.

Da li je uopšte bilo moguće primeniti neku alternativnu strategiju? Ili, da li su demokratske zemlje učinile najviše što su mogle, s obzirom na tadašnju geografsku i vojnu realnost? Ta pitanja se stalno iznova nameću stoga što je, unazad gledano, sve što se dogodilo bilo, čini se, neizbežno. Što je distanca veća, sve teže je i zamisliti alternativni ishod ili dokazati da bi uspeo. Osim toga, istorija odbija da se vraća unazad kao filmska traka kojoj, po želji, mogu da se dodaju novi završeci.

Bilo je gotovo nemoguće sprečiti obnavljanje sovjetskih granica iz 1941. godine. Dinamičnija politika Zapada mogla je da postigne izvesne izmene, čak i obnovu nekog vida nezavisnosti baltičkih država koje bi sa Sovjetskim Savezom možda ostale povezane ugovorima o uzajamnoj pomoći i uz prisustvo sovjetskih vojnih baza. To je, ako je uopšte bilo moguće, moglo da se postigne 1941. ili 1942. godine, dok je Sovjetski Savez bio na ivici katastrofe. Bilo je razumljivo što se Ruzvelt gnušao pomisli da sovjetske političare optereti donošenjem tako nezgodne odluke u trenutku kada je Amerika, koja još nije stupila u rat, najviše strahovala od predstojećeg sovjetskog kraha.

Međutim, posle bitke kod Staljingrada pitanje budućnosti Istočne Evrope moglo se pokrenuti, a da se ne rizikuje ni sovjetski krah ni separatni mir s Hitlerom.

Mogao se uložiti napor u cilju utvrđivanja političke strukture teritorija izvan sovjetskih granica i za te zemlje se mogao uspostaviti status sličan finskom.

Da li bi Staljin sklopio separatni mir s Hitlerom da su demokratske zemlje bile upornije? Staljin time nikada nije zapretio, mada se potrudio da stvori utisak da takva mogućnost uvek postoji. Na videlo su izišle samo dve epizode koje ukazuju na to da je Staljin možda razmatrao neki separatni sporazum. Prva se dogodila na samom početku rata, u vreme opšte panike. Staljin, Molotov i Kaganovič su navodno zatražili od bugarskog ambasadora da proveri da li bi Hitler pristao na sporazum u zamenu za baltičke zemlje, Besarabiju i delove Belorusije i Ukrajine – u suštini, sovjetske granice iz 1938. godine – ali je on navodno odbio da prenese tu poruku.[47] Hitler bi svakako odbacio takvo rešenje u vreme kada su nemačke trupe napredovale ka Moskvi, Kijevu i Lenjingradu, i kada je već otišao mnogo dalje od onoga što je u „mirovnoj ponudi" predloženo – ako je to zaista bilo u pitanju. Nacisti su planirali da očiste Sovjetski Savez sve do linije koja se protezala od Arhangelska do Astrahana, dakle mnogo dalje od Moskve, a da deo tamošnjeg stanovništva koji bi izbegao istrebljenje pretvori u roblje.[48]

Druga epizoda je bila još sumnjivija. Dogodila se septembra 1943, osam meseci posle bitke kod Staljingrada i dva meseca posle bitke kod Kurska u kojoj je uništena glavnina nemačkih oklopnih divizija. Ribentrop je Hitleru preneo jednu zaista čudnovatu priču. Zamenik ministra spoljnih poslova Sovjetskog Saveza, koji je svojevremeno bio ambasador u Berlinu, nalazio se u poseti Stokholmu, a Ribentrop je to protumačio kao mogućnost za preliminarne razgovore o separatnom miru zasnovanom na granicama iz 1941. godine. Bila je to gotovo sigurno pusta želja, budući da su se sovjetske trupe tada već uveliko približavale tim granicama.

Hitler je odbacio tu navodnu mogućnost rekavši svom ministru spoljnih poslova: „Znaš, Ribentrope, ako se danas sporazumem s Rusijom, sutra ću je ponovo napasti – tome jednostavno ne mogu da odolim". On je na isti način razgovarao i s Gebelsom. Trenutak je bio „apsolutno nepovoljan"; pregovorima je morala da prethodi odlučujuća vojna pobeda.[49] Hitler je 1944. godine još verovao da će, kada se reši drugog fronta, ponovo biti u stanju da osvoji Rusiju.

Separatni mir, čak i uz prihvatanje granica iz 1941, pre svega ne bi rešio ništa – ni Staljinu ni Hitleru. On bi Staljina ostavio samog, licem u lice s moćnom Nemačkom i s izgledom da u nekom drugom sukobu demokratske zemlje napuste svog prevrtljivog partnera. Što se tiče Hitlera, to bi moglo da se protumači kao mogućnost da sovjetske trupe nastave napredovanje ka Nemačkoj bez ikakve garancije da prvom prilikom neće obnoviti ratna dejstva.

Ruzveltova ideja o „četiri policajca" naišla je na istu prepreku kao Vilsonov mnogo uopšteniji koncept sistema kolektivne bezbednosti: globalni ciljevi tih „policajaca" jednostavno nisu bili isti. Ubistvena kombinacija paranoje, komunističke ideologije i ruskog imperijalizma morala je Staljina navesti da ideju o „četiri policajca" koji bi nepristrasno na osnovu zajedničkih univerzalnih vrednosti nametali mir u svetu, protumači ili kao sovjetsku mogućnost ili kao kapitalističku zamku. Staljin je znao da sama Velika Britanija ne može da predstavlja protivtežu Sovjetskom Savezu i da će to stvoriti ogroman prazan prostor ispred njegove zemlje, ili

poslužiti kao uvod u kasniju konfrontaciju sa Sjedinjenim Državama (što je Staljin, kao pripadnik prve generacije boljševika, smatrao mnogo izvesnijim ishodom). Na osnovu bilo koje od ovih dveju pretpostavki, Staljinov pravac delovanja bio je jasan: sovjetske snage su morale da stignu što dalje na zapad, bilo da bi on pokupio plen ili da bi se kasnije, kada otpočnu konačni diplomatski pregovori, našao u najboljoj pregovaračkoj poziciji.

Kada je o tome reč, ni sama Amerika nije bila spremna da prihvati posledice Ruzveltove ideje o „četiri policajca". Da bi taj koncept funkcionisao, Amerika je morala da bude spremna da interveniše gde god je mir ugrožen. Pa ipak, Ruzvelt je svojim saveznicima bez prestanka govorio da ni američke trupe ni američki resursi neće biti raspoloživi za obnovu Evrope, a da će očuvanje mira biti britanski i ruski zadatak. Svojim kolegama je na Jalti rekao da se njegove trupe u sastavu okupacionih snaga neće zadržati duže od dve godine.[50] Ako je to bilo tačno, Sovjetski Savez bi uspostavio dominaciju u Srednjoj Evropi, a Velika Britanija bi bila ostavljena da rešava nerešivu jednačinu. S jedne strane, ona više nije bila dovoljno jaka da sama održava ravnotežu protiv Sovjetskog Saveza. S druge strane, ukoliko bi i pokušala da preduzme neku samostalnu inicijativu, po svoj prilici bi naišla na tradicionalno američko protivljenje. Na primer, januara 1945, *The New York Times* je objavio jednu tajnu Ruzveltovu poruku Čerčilu u vezi s britanskim pokušajem da očuva nekomunističku vladu u Grčkoj. Prema tom članku, Ruzvelt je jasno stavio do znanja da je prijateljski stav američkog javnog mnjenja prema posleratnoj američko-engleskoj saradnji prilično kolebljiv: „...Britancima je snažno i autoritativno saopšteno da bi to raspoloženje moglo da se promeni isto onako brzo kao vreme u Engleskoj, čim Amerikanci pomisle da taj rat... (predstavlja) samo još jedan sukob dva suparnička imperijalizma".[51]

Međutim, ako bi Amerika odbila da brani Evropu, a britanske pokušaje da samostalno deluje etiketirala kao imperijalizam, doktrina o „četiri policajca" stvorila bi prazan prostor isto kao i koncept kolektivne bezbednosti tridesetih godina. Pružanje otpora sovjetskom ekspanzionizmu nije bilo moguće sve dok Amerika nije izmenila svoj način razmišljanja. Onda kada je shvatila opasnost i ponovo ušla u sukob, već su uveliko bile uspostavljene baš one iste sfere uticaja koje je tako uporno pokušavala da izbegne tokom rata, ali sada sa mnogo manje povoljnim linijama razgraničenja. Na kraju se ispostavilo da geopolitika ne može da se zanemari. Amerika je još jednom uvučena u Evropu; Japan i Nemačka su obnovljeni kako bi se ponovo uspostavila ravnoteža, a Sovjetski Savez je krenuo putem stvaranja tenzija i strateškog prenaprezanja koje je trajalo četrdeset pet godina, sve do njegovog konačnog kraha.

Drugi težak problem predstavljala je Azija. Ruzvelt je Kinu uključio u veliku četvoricu delimično iz kurtoazije, a delimično da bi za svoj plan imao i jedno uporište u Aziji. Međutim, Kina je još manje od Velike Britanije bila sposobna za zadatak koji joj je Ruzvelt namenio. Krajem rata Kina je bila nerazvijena zemlja koju je razdirao građanski rat. Kako je ona mogla da posluži kao svetski policajac? Kada je Ruzvelt u Teheranu izneo ideju o „četiri policajca", Staljin ga je sasvim razumno upitao kako bi Evropljani reagovali ako bi Kina trebalo da rešava njihove

sporove. On je dodao da Kina po njegovom mišljenju ne bi bila dovoljno jaka za tako globalnu ulogu i predložio je da se umesto toga osnuju regionalni komiteti koji bi održavali mir.[52] Ruzvelt je odbacio tu mogućnost zato što je naginjala ka uspostavljanju sfera uticaja; mir je, po njemu, morao da se brani isključivo na globalnoj osnovi.

Međutim, kada se sve nedoumice u vezi s Ruzveltom pobroje, ostaje pitanje da li je uopšte postojao pristup koji bi stekao podršku američkog naroda. Amerikanci su, konačno, uvek bili spremniji da veruju kako bi poredak zasnovan na eksplicitnom odbacivanju demokratskih principa mogao naglo da se promeni, nego da bi oni sami mogli išta da nauče iz ranijih mirovnih rešenja – od kojih nijedno u stvarnosti nije uspelo ukoliko nije postojala ravnoteža, niti je moglo duže da traje ukoliko nije postojao i etički konsenzus.

Čerčilove geopolitičke analize pokazale su se daleko tačnijim od Ruzveltovih. Pa ipak, Ruzveltovo odbijanje da na svet gleda sa stanovišta geopolitike predstavljalo je drugu stranu istog onog idealizma koji je Ameriku gurnuo u rat i omogućio joj da očuva ideju slobode. Da je sledio Čerčilova uputstva, Ruzvelt bi eventualno popravio američki pregovarački položaj, ali bi možda žrtvovao sposobnost Amerike da izdrži konfrontacije tokom hladnog rata koji je tek predstojao.

To što je Ruzvelt tokom rata preterano insistirao na svom stavu, bilo je preduslov za pokretanje velikih inicijativa pomoću kojih će Amerika obnoviti svetsku ravnotežu – mada su Sjedinjene Države sve vreme poricale da to čine. Ruzveltova predstava o posleratnom svetu možda je bila previše optimistička. Međutim, imajući u vidu američku istoriju, taj pristup je gotovo sigurno predstavljao neophodnu fazu kroz koju je Amerika morala da prođe ukoliko je mislila da prevaziđe krizu što se približavala. Konačno, Ruzvelt je svoju zemlju proveo kroz dve najveće krize u njenoj istoriji. To sigurno ne bi učinio toliko uspešno da je bolje poznavao istorijska kretanja.

Bilo je neizbežno da se rat završi geopolitičkim vakuumom. Ravnoteža snaga bila je uništena, a sveobuhvatni mirovni sporazum i dalje je bio neostvarljiv. Svet je sada bio podeljen na dva ideološka tabora. Posleratni period će se pretvoriti u veoma dugu i mučnu borbu za postizanje rešenja kojim su se političari zavaravali dok je rat još trajao.

NAPOMENE

1. *Churchill & Roosevelt, The Complete Correspondence*, I-III, urednik Warren F. Kimball, *Alliance Forged, November 1942–February 1944* (Princeton University Press, Prinston, Nju Džerzi, 1984), II, str. 767.

2. Herbert Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin: The War They Waged and the Peace They Sought* (Princeton University Press, Prinston, Nju Džerzi, 1957), str. 340.

3. James MacGregor Burns, *Roosevelt: The Soldier of Freedom* (Harcourt Brace Jovanovich, Njujork, 1970), str. 566.

4. Poruka Čerčilu, 1. juna 1942; Kimball, urednik, *Churchill & Roosevelt, Alliance Emerging, October 1933–November 1942*, I, str. 502.

5. Elliot Roosevelt, *As He Saw It* (Duell, Sloan and Pearce, Njujork, 1946), str. 115-116.

6. Robert Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932-1945* (Oxford University Press, Njujork, 1978), str. 324.

7. Cordell Hull, govor pred Kongresom u vezi s Moskovskom konferencijom, 18. novembra 1943; *U. S. Department of State Bulletin*, IX, br. 230 (20. novembar, 1943), str. 343.

8. Winston S. Churchill, *The Second World War*, 4, *The Hinge of Fate* (Houghton Mifflin, Boston, 1950), str. 214.

9. William Roger Louis, *Imperialism at Bay: The United States and the Decolonization of the British Empire, 1941–1945* (Oxford University Press, Njujork, 1978), str. 121.

10. *Ibid*, str. 129.

11. *Ibid*, str. 154-155.

12. Veći deo ove analize dugujem knjizi Pitera Rodmana o odnosu Amerike i Rusije prema Trećem svetu, koju uskoro treba da objavi Charles Scribner's Sons.

13. Memorandum Čarlsa Tousinga od 15. marta 1944; Louis, *Imperialism at Bay*, str. 486.

14. Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History* (Harper & Brothers, Njujork, 1948), str. 605.

15. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, str. 11-13.

16. Videti Eric Larrabee, *Commander in Chief: Franklin Delano Roosevelt, His Lieutenants, and Their War* (Harper & Row, Njujork, 1987), str. 503.

17. Burns, *Roosevelt*, str. 374.

18. Iz neobjavljenog govora „Franklin D. Roosevelt and U. S. Foreign Policy" koji je Arthur Schlesinger, Jr. održao u Udruženju istoričara američke spoljne politike, Koledž Vasar, 18. jun 1992.

19. Sir John Wheeler-Bennett i Anthony Nicholls, *The Semblance of Peace* (Macmillan, London, 1972), str. 46 i dalje.

20. *The Memoirs of Cordel Hull*, II (Macmillan, Njujork, 1948), str. 1452.

21. Wheeler-Benett i Nicholls, *Semblance of Peace*, str. 49.

22. Hull, *Memoirs*, II, str. 1168-1170.

23. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, str. 59.

24. William G. Hyland, *The Cold War Is Over* (Random House, Njujork, 1990), str. 32.

25. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, str. 572-573.

26. *Ibid*, str. 572.

27. Šlezindžerov govor, „Roosevelt and U. S. Foreign Policy", str. 18.

28. *Ibid*, str. 17.

29. John Colville, *The Fringes of Power: 10 Downing Street Diaries, 1939–1955* (W. W. Norton, Njujork/London, 1985), str. 404.

30. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, str. 131-132.

31. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (Alfred A. Knopf, Njujork, 1992), str. 821.

32. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, str. 285 (kurziv dodat).

33. Frances Perkins, *The Roosevelt I Knew* (Viking, Njujork, 1946), str. 84-85.

34. Bertram D. Hulen, „Washington Hails Reds' Step as Great Gain for the Allies", *New York Times*, 23. maj 1943, str. 30.

35. „The United States in a New World", *Fortune*, Dodatak, april 1943.

36. Ruzveltovo „Ćaskanje uz kamin", u vezi s Teheranskom i Kairskom konferencijom, Božićna emisija, 23. decembra 1943; *The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt*, 1943 (Harper & Brothers, Njujork), str. 558.

37. Winston S. Churchill, *The Second World War*, 6, *Triumph and Tragedy* (Houghton Mifflin, Boston, 1953), str. 198. Videti i Kimball, urednik, *Churchill & Roosevelt*, stubac III, *Alliance Declining, February 1944–April 1945*, str. 351; i Hyland, *Cold War*, str. 35-36.

38. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, str. 522-523.

39. Dallek, *Franklin D. Roosevelt*, str. 520.

40. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, str. 870.

41. Inauguracioni govor Franklina D. Ruzvelta od 20. januara 1945; *The Presidents Speak*, priredio Davis Newton Lott (Holt, Rinehart and Winston, Njujork, 1969), str. 248.

42. Dallek, *Franklin D. Roosevelt*, str. 521.

43. Milovan Djilas, *Conversation with Stalin* (Harcourt, Brace & World, Njujork, 1962), str. 114.

44. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, str. 607-608.

45. Bullock, *Hitler and Stalin*, str. 883-884.

46. Churchill, *Triumph and Tragedy* (broširano izdanje, uvod John Keegan; Houghton Mifflin, Boston, 1986), str. 436.

47. Dmitri Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, priredio i preveo s ruskog Harold Shukman (Prima Publishing, Roklin, Kalifornija, 1991-92; prvo izdanje: Grove Weidenfeld, Njujork, 1991), str. 412 i dalje.

48. Videti Bullock, *Hitler and Stalin*, str. 697 i dalje.

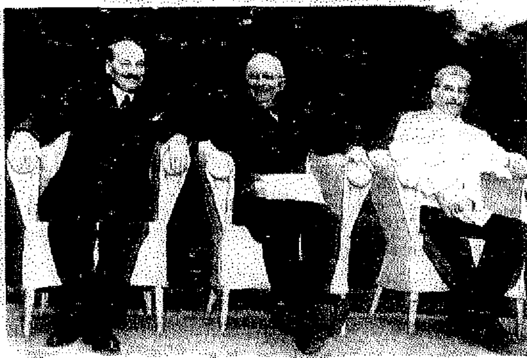
49. Joachim C. Fest, *Hitler*, prevod s nemačkog: Richard i Clara Winston (Harcourt Brace Jovanovich, Njujork, 1974), str. 694.

50. Churchill, *Triumph and Tragedy*, str. 308.

51. Dallek, *Franklin D. Roosevelt*, str. 505.

52. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, str. 270.





POČETAK HLADNOG RATA

Franklin Delano Ruzvelt je, kao Mojsije, video „obećanu zemlju“, ali mu nije bilo suđeno da do nje stigne. Kada je umro, savezničke trupe nalazile su se duboko u nemačkoj teritoriji, a bitka za Okinavu, uvod u planiranu savezničku invaziju na glavna japanska ostrva, tek je bila otpočela.

Ruzveltova smrt na dan 12. aprila 1945. nije bila neočekivana. Januara meseca, Ruzveltov lekar, uplašen naglim promenama krvnog pritiska svog pacijenta, došao je do zaključka da bi predsednik mogao da preživi samo ako bi izbegavao bilo kakve napore. Imajući u vidu pritiske koje podrazumeva predsednički položaj, ta prognoza je bila isto što i smrtna kazna.[1] Hitler i Gebels, koji su se nalazili u opkoljenom Berlinu, čak su se za trenutak zavaravali uverenjem da će se ubrzo dogoditi ono što se u nemačkim udžbenicima istorije naziva „brandenburškim čudom“. Naime, tokom Sedmogodišnjeg rata, u trenutku kada se ruska vojska nalazila pred kapijama Berlina, Fridriha Velikog je spasla iznenadna smrt ruskog cara čiji je naslednik prema njemu bio prijateljski nastrojen. Međutim, čudo se 1945. nije ponovilo. Počinjeni zločini su saveznike učvrstili u bar jednoj nepokolebljivoj zajedničkoj odluci – uništenju nacističke pošasti.

Slom nacističke Nemačke i potreba da se ispuni prazan prostor koji je zatim nastao izazvali su raspad ratnog savezništva. Ciljevi saveznika jednostavno su bili suviše različiti. Čerčil se trudio da spreči sovjetsku dominaciju u Srednjoj Evropi. Staljin je sovjetske vojne pobede i herojske patnje ruskog naroda želeo da naplati u teritorijama. Novi američki predsednik Hari S. Truman u početku je pokušavao da očuva Ruzveltov legat, odnosno ratno savezništvo. Međutim, krajem njegovog prvog mandata nestalo je i poslednjeg traga ratne sloge. Dva udaljena giganta, Sjedinjene Države i Sovjetski Savez, sada su se u srcu Evrope gledali licem u lice.

Poreklo Harija Trumana bilo je dijametralno različito od porekla njegovog velikog prethodnika. Ruzvelt je bio ugledan član kosmopolitskog establišmenta s Is-

točne obale. Truman je poticao sa ruralnog Srednjeg zapada, iz porodice srednjeg materijalnog stanja. Ruzvelt se obrazovao na najboljim privatnim univerzitetima; Truman je posedovao samo srednjoškolsko obrazovanje, mada će Din Ačeson sa simpatijama i divljenjem za njega reći da je on pravi „momak s Jela" u najboljem smislu te reči. Ceo Ruzveltov život predstavljao je pripremu za obavljanje najviše dužnosti; Truman je bio proizvod političke strukture iz Kanzas Sitija.

Hari Truman, koji je postao potpredsednik tek pošto su sindikati stavili veto na izbor Džejmsa Bernsa, za koga se Ruzvelt najpre opredelio, ničim u svojoj dotadašnjoj političkoj karijeri nije pokazivao da će postati izuzetan predsednik. Bez bilo kakvog iskustva u spoljnoj politici, i naoružan samo najoskudnijim smernicama koje mu je Ruzvelt ostavio, Truman je u trenutku kada su se planovi iz Teherana i sa Jalte raspadali, nasledio poslove kao što su bili okončanje rata i izgradnja novog međunarodnog poretka.

Ispostavilo se da je Truman predsedničku dužnost obavljao u vreme izbijanja hladnog rata i razrađivanja doktrine obuzdavanja koja će u tom ratu na kraju pobediti. On je Sjedinjene Države uveo u prvi mirnodopski vojni savez. Pod njegovim vodstvom Ruzveltova ideja o „četiri policajca" zamenjena je nizom koalicija bez presedana u američkoj spoljnoj politici, koje će narednih 40 godina činiti njenu osnovu. Jasno pokazujući američko uverenje u univerzalnost sopstvenih vrednosti, ovaj jednostavni čovek sa Srednjeg zapada podstakao je poražene neprijatelje da se uključe u zajednicu demokratskih zemalja. On je podržao Maršalov plan i program „Četiri tačke", na osnovu kojih je Amerika ulagala svoja sredstva i tehnologiju u obnovu i razvoj udaljenih zemalja.

Trumana sam sreo samo jednom, početkom 1961. godine, dok sam bio mlad profesor na Harvardu. Jedno predavanje u Kanzas Sitiju pružilo mi je priliku da u Trumanovoj predsedničkoj biblioteci u obližnjem Indipendensu, u Misuriju, posetim bivšeg predsednika. Godine nisu umanjile njegovu vitalnost. Pošto me je proveo kroz tu instituciju, Truman me je pozvao u svoj kabinet, kopiju Ovalnog kabineta u Beloj kući, kako je izgledao dok je on bio predsednik. Kada je čuo da sam honorarni konsultant u Kenedijevoj administraciji, upitao me je šta sam naučio. Oslanjajući se na frazeologiju vašingtonskih koktela, odgovorio sam mu da mi se čini kako birokratija funkcioniše kao četvrta grana vlasti koja ozbiljno ograničava predsednikovu slobodu delovanja. Trumanu ta primedba nije zvučala ni zanimljivo ni poučno. Nestrpljiv zbog toga što mora da sluša ono što je nazivao „profesorskom pričom", odgovorio mi je na isti način, a onda je izneo svoj stav o ulozi predsednika: „Ako predsednik zna šta želi, nijedan birokrata ne može da ga zaustavi. Predsednik mora da zna kad treba da prestane da sluša savete".

Vrativši se brzo na mnogo poznatiji akademski teren, upitao sam Trumana po kojoj spoljnopolitičkoj odluci bi želeo da bude najviše upamćen. Odgovorio je bez oklevanja: „Mi smo potpuno porazili svoje neprijatelje i naterali ih na predaju", primetio je on, „a onda smo im pomogli da se oporave, da se demokratizuju i da se ponovo uključe u zajednicu naroda. To je mogla da učini samo Amerika". Kasnije je prošetao sa mnom ulicama Indipendensa do jednostavne kuće u kojoj je živeo, kako bih se upoznao s Bes, njegovom ženom.

Taj kratak razgovor navodim zato što u potpunosti oslikava Trumanov pravi američki karakter: njegovo osećanje veličine predsedničkog položaja i odgovornosti predsednika, ponos zbog američke snage i, iznad svega, njegovo uverenje da je najviši cilj Amerike da posluži kao vrelo slobode i napretka celom čovečanstvu.

Truman je obavljanje predsedničkih dužnosti otpočeo iz duboke senke Franklina Delana Ruzvelta koji je posle smrti gotovo prerastao u mit. Truman se iskreno divio Ruzveltu, ali je na kraju učinio ono što svaki novi predsednik mora da učini. Svoju nasleđenu dužnost obavljao je iz perspektive sopstvenih iskustava i vrednosti.

Postavši predsednik, Truman je emotivno bio mnogo manje opredeljen za savezničko jedinstvo nego Ruzvelt. Kao izdanak izolacionistički nastrojenog Srednjeg zapada, nije imao emotivan odnos prema savezničkom jedinstvu, niti ga je doživljavao kao etički imperativ, već je na njega gledao više kao na praktično opredeljenje. Truman nije iskusio oduševljenje ratnim partnerstvom sa Sovjetima na koje je, u svakom slučaju, oduvek sumnjičavo gledao. Kada je Nemačka napala Sovjetski Savez, tadašnji senator Truman se, smatrajući da s etičkog stanovišta nema razlike između tih dveju diktatura, zalagao za to da ih Amerika podstakne da se bore dok jedna drugu ne unište. „Ako vidimo da Nemačka pobeđuje, treba da pomognemo Rusiji, a ako Rusija počne da pobeđuje, treba da pomognemo Nemačkoj, i da ih pustimo da se uzajamno što više istrebe, mada ni pod kakvim okolnostima ne bih želeo da vidim Hitlera kao pobednika. Nijedan od njih uopšte ne poštuje zadatu reč."[2]

Tokom tri meseca koliko je bio potpredsednik, Truman nije bio pozvan da učestvuje ni u jednom važnom donošenju spoljnopolitičkih odluka, uprkos tome što se Ruzveltovo zdravstveno stanje sve više pogoršavalo. Pored toga, on nije bio obavešten ni o izradi atomske bombe.

Truman je nasledio međunarodno okruženje čije su linije podele u početku bile utvrđene položajima trupa što su napredovale s istoka i zapada. Još nije bila rešena ni politička sudbina zemalja koje su oslobodile savezničke vojske. Većina tradicionalnih velikih sila tek se prilagođavala svojim izmenjenim ulogama. Francuska je bila na kolenima; Velika Britanija je pobedila, ali je bila iscrpljena; Nemačka je bila podeljena na četiri okupacione zone – a kako je od 1871. godine posedovala snagu od koje je Evropa drhtala, njena iznenadna nemoć pretila je da se izrodi u haos. Staljin je pomerio sovjetsku granicu šest stotina milja na zapad, do Elbe, dok se zbog slabosti Zapadne Evrope i planiranog povlačenja američkih snaga pred njegovim trupama otvarao prazan prostor.

Truman je najpre pokušao da uspostavi dobre odnose sa Staljinom, pošto je američki vojni vrh i dalje nestrpljivo očekivao sovjetsko uključivanje u rat protiv Japana. Prilikom prvog susreta sa sovjetskim ministrom spoljnih poslova aprila 1945. godine, Molotovljevo beskompromisno ponašanje ga je odbilo, ali je teškoće pripisao različitom istorijskom iskustvu. „Mi moramo da zauzmemo čvrst stav prema Rusima", izjavio je Truman. „Oni ne znaju kako da se ponašaju, podsećaju na bikove u prodavnici porcelana. Njima je tek dvadeset pet godina. Mi imamo preko sto, a Britanci su nekoliko vekova stariji. Moramo da ih naučimo kako da se ponašaju."[3]

Bila je to jedna tipično američka izjava. Polazeći od pretpostavke o suštinskoj harmoniji, nesporazume sa Sovjetima Truman nije pripisivao sukobljenim geopolitičkim interesima, već „lošem ponašanju" i „političkoj nezrelosti". Drugim rečima, on je verovao u mogućnost da se Staljin natera na „normalno" ponašanje. Postepeno suočavanje s realnošću, odnosno s činjenicom da zategnutost između Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Država nije prouzrokovao neki nesporazum, već da je suštinske prirode, označilo je početak hladnog rata.

Truman je nasledio glavne Ruzveltove savetnike, a predsedničke dužnosti je počeo da obavlja u nameri da sledi njegovu ideju o „četiri policajca". U govoru održanom 16. aprila 1945, četiri dana pošto je preuzeo dužnost, Truman je opisao sumornu razliku između svetske zajednice i haosa, a jedinu alternativu globalnoj kolektivnoj bezbednosti predstavljala je, kako je tvrdio, anarhija. On je još jednom istakao opredeljenje za Ruzveltovu ideju o posebnoj obavezi ratnih saveznika da očuvaju svoje jedinstvo, kako bi u miru uspostavili i očuvali novi međunarodni poredak, a iznad svega branili princip da međunarodni sporazumi ne bi trebalo da se rešavaju silom:

> Ništa nije važnije za budući mir u svetu od trajne saradnje naroda koji su morali da pribegnu sili neophodnoj za nanošenje poraza silama Osovine i njihovoj zaveri da zavladaju svetom.
>
> Iako su velike države posebno odgovorne za nametanje mira, ta odgovornost se zasniva na obavezi svih zemalja, velikih i malih, da ne koriste silu u međunarodnim odnosima, izuzev u odbrani zakona.[4]

Ljudi koji su pisali Trumanu govore očigledno nisu smatrali da bi u njih povremeno trebalo uneti nešto novo – ukoliko možda nisu smatrali da je standardni tekst toliko dobar da ne može da se poboljša – budući da su isto od reči do reči ponovili u govoru koji je Truman 25. aprila održao na osnivačkoj konferenciji Ujedinjenih nacija u San Francisku.

Uprkos uzvišenoj retorici, uslove na terenu određivale su geopolitičke činjenice. Staljin se vratio svom starom načinu vođenja spoljne politike i zahtevao je da njegove pobede budu plaćene jedinom valutom koju je ozbiljno shvatao – kontrolom nad teritorijama. On se razumevao u pogađanje i možda bi bio spreman da se u to donekle upusti, ali samo ukoliko bi se cenkanje odnosilo na jasne usluge i protivusluge – kao što su interesne sfere, ili razmena ograničavanja komunističkog uticaja u Istočnoj Evropi za konkretnu korist kakvu bi predstavljala ogromna ekonomska pomoć. Međutim, jedan od najbeskrupuloznijih ljudi koji se ikada našao na čelu neke velike zemlje, jednostavno nije mogao da shvati ideju da spoljna politika može da se zasniva na opštoj dobroj volji, ili međunarodnom pravu. Po Staljinovom mišljenju, direktni susreti svetskih lidera mogu da utvrde odnos snaga, ili računicu u pogledu nacionalnih interesa, ali ni jedno ni drugo ne mogu da izmene. On zato nikada nije odgovorio ni na jedan Ruzveltov ili Čerčilov poziv za obnovu njihovog ratnog drugarstva.

Ogroman ugled koji je Ruzvelt stekao možda bi još izvesno vreme mogao da primora Staljina da ublaži svoj pristup. Na kraju, Staljin bi ustupke činio samo „objektivnoj" stvarnosti; diplomatija je za njega predstavljala samo jedan aspekt mnogo šire, neizbežne borbe za definisanje odnosa snaga. Staljinov problem u opštenju s američkim liderima sastojao se u tome što mu je bilo izuzetno teško da shvati značaj morala i legaliteta u njihovom shvatanju spoljne politike. On iskreno nije razumevao zašto bi američki političari dizali takvu buku zbog unutrašnjeg uređenja istočnoevropskih zemalja, gde nisu imali nikakvog vidnog strateškog interesa. Američko insistiranje na principu koji se nije mogao dovesti u vezu ni s jednim konkretnim interesom u uobičajenom smislu te reči, naveo je Staljina da traži skrivene namere. „Plašim se", izvestio je Averel Hariman dok je bio ambasador u Moskvi, da

> ...Staljin apsolutno ne razume i nikada neće razumeti da smo iz principijelnih razloga zainteresovani za slobodnu Poljsku. On je realista... i njemu je teško da razume našu veru u apstraktne principe. Njemu je teško da shvati zašto, ukoliko nemamo neku zadnju nameru, želimo da se uplićemo u sovjetsku politiku u zemlji kao što je Poljska, koju smatra izuzetno važnom za rusku bezbednost.[5]

Kao stručnjak za realpolitiku, Staljin je verovatno očekivao da će se Amerika odupreti novoj geopolitičkoj ravnoteži koju je stvorilo prisustvo Crvene armije u središtu evropskog kontinenta. Kao čovek čeličnih živaca, on nije bio sklon da unapred daje ustupke, već je po svoj prilici smatrao da je daleko bolje da adute koje već ima čvrsto drži u ruci, a da sledeći korak prepusti saveznicima. Staljin je mogao ozbiljno da shvati samo postupke čije su posledice mogle da se analiziraju sa stanovišta rizika i koristi. Kako saveznici nisu izvršili nikakav pritisak, on se jednostavno nije pomerao s mesta.

Staljin je prema Sjedinjenim Državama zauzeo isti podrugljiv stav kao prema Hitleru 1940. Godine 1945. Sovjetski Savez, oslabljen usled nekoliko desetina miliona mrtvih i ranjenih, i razaranja jedne trećine svoje teritorije, bio je suočen s Amerikom koja ne samo što nije pretrpela nikakvo razaranje, već je posedovala i monopol na atomsku bombu; godine 1940. on se konfrontirao s Nemačkom koja je gospodarila preostalim delom Evrope. U oba slučaja, Staljin je umesto da ponudi ustupke, učvrstio sovjetski položaj time što je stvarao lažni utisak kod svojih potencijalnih neprijatelja da je mnogo skloniji da krene dalje na zapad nego da se povuče. I u jednom i u drugom slučaju, pogrešno je sračunao reakciju svojih protivnika. Molotovljeva poseta Berlinu 1940. učvrstila je Hitlera u odluci da krene u napad; godine 1945. isti ministar spoljnih poslova uspeo je da pretvori blagonaklon stav Amerikanaca u konfrontaciju nazvanu hladnim ratom.

Čerčil je shvatio Staljinove diplomatske kalkulacije i povukao je dva poteza da bi im se suprotstavio. On se založio za što ranije održavanje sastanka na vrhu kako bi tri ratna saveznika rešila ključna pitanja pre nego što se učvrsti sovjetska sfera uticaja. Do tog trenutka saveznici bi, kako je smatrao, morali da steknu što je moguće vi-

še pregovaračkih aduta. Mogućnost za to ukazala mu se u činjenici da su se savezničke i sovjetske trupe susrele istočnije nego što je bilo predviđeno, i da stoga savezničke snage kontrolišu skoro trećinu teritorije koja je trebalo da predstavlja sovjetsku okupacionu zonu u Nemačkoj, uključujući i industrijski najrazvijeniji deo te zemlje. Čerčil je predložio da se ta teritorija iskoristi kao adut u predstojećim pregovorima. U tom smislu je 4. maja 1945. poslao depešu s instrukcijama svom ministru spoljnih poslova Idnu, koji je trebalo da se susretne s Trumanom u Vašingtonu:

> ...Saveznici ne bi trebalo da se povlače sa svojih sadašnjih položaja na (dogovorene) okupacione linije dok ne postignemo zadovoljavajuće rešenje u vezi s Poljskom, s privremenim karakterom sovjetske okupacije Nemačke i uslovima koji će se uspostaviti u podunavskim zemljama koje su nalaze pod ruskom kontrolom ili uticajem, posebno s Austrijom, Čehoslovačkom i na Balkanu.[6]

Međutim, nova američka administracija nije bila ništa sklonija britanskoj realpolitici od Ruzveltove. Stoga je iskorišćena ista diplomatska šema koja je korišćena za vreme rata. Američki političari su sa zadovoljstvom prihvatili sastanak na vrhu koji je u drugoj polovini jula trebalo da se održi u Potsdamu, u okolini Berlina. Međutim, Truman još nije bio spreman da prihvati Čerčilovu sugestiju da, u cilju postizanja željenog rezultata, na Staljina treba da se primeni kombinovani sistem nagrada i kazni. U stvari, Trumanova administracija, isto kao i administracija njegovog prethodnika, bila je čvrsto rešena da nauči Čerčila da su dani diplomatije zasnovani na ravnoteži snaga zauvek prošli.

Krajem juna, manje od mesec dana pre planiranog sastanka, američke snage su se povukle na dogovorenu demarkacionu liniju, ne ostavljajući Velikoj Britaniji nikakav drugi izbor osim da sledi njihov primer. Štaviše, isto onako kao što je Ruzvelt u ogromnoj meri precenio britanske mogućnosti, Trumanova administracija je sebe videla u ulozi posrednika između Velike Britanije i Sovjetskog Saveza. Rešen da ne stvori utisak da se udružuje protiv Staljina, Truman je na Čerčilovo razočaranje odbio poziv da na putu za Potsdam poseti Veliku Britaniju kako bi proslavili angloameričku pobedu.

Međutim, Truman se ni najmanje nije ustručavao da se sastaje sa Staljinom bez Čerčilovog prisustva. Koristeći isti izgovor na koji se pozivao Ruzvelt kada je pokušavao da organizuje sastanak u Beringovom moreuzu – da se on, za razliku od Čerčila, još nikada nije susreo sa Staljinom – predložio je održavanje posebnog sastanka sa sovjetskim vođom. Međutim, ispostavilo se da je Čerčil podjednako osetljiv na ideju da bude isključen iz sovjetsko-američkog dijaloga, kao što su to bili Trumanovi savetnici u pogledu mogućnosti da se stvori utisak kako Vašington i London deluju u tandemu. Prema Trumanovim memoarima Čerčil je osorno izvestio Vašington da ne namerava da prisustvuje sastanku na vrhu koji bi predstavljao nastavak Trumanovih i Staljinovih razgovora.[7] Kako bi odigrao ulogu posrednika koju je sam sebi dodelio i uspostavio direktne kontake sa savezničkim vođama, Truman je odlučio da pošalje emisare u London i Moskvu.

U Moskvu je upućen Hari Hopkins, stari Ruzveltov poverenik; izaslanik poslan da se susretne sa Čerčilom bio je začudo izabran više na osnovu mogućnosti da se odobrovolji Staljin, nego zbog sposobnosti da otkrije šta britanski premijer ima na umu. Bio je to Džozef E. Dejvis, predratni ambasador u Moskvi i pisac bestselera „Misija u Moskvi".

Uprkos tome što je bio bankar, a time u komunističkim očima otelovljenje kapitalizma, on je pokazivao sklonost većine američkih ambasadora – naročito onih što nisu bili diplomate od karijere – da se pretvori u samonaimenovanog portparola zemlje u kojoj je akreditovan. Dejvisova knjiga o onome što je doživeo kao ambasador papagajski je ponavljala sovjetsku propagandu u vezi s apsolutno svim pitanjima, uključujući i krivicu žrtava montiranih procesa. Kada ga je Ruzvelt tokom rata poslao u jednu misiju u Moskvu, Dejvis je odmah pokazao da je zaprepašćujuće loše odabran za ulogu koja mu je namenjena. On je ispoljio neobičnu neosetljivost kada je grupi najviših sovjetskih rukovodilaca u američkoj ambasadi prikazao film snimljen prema njegovom bestseleru. U zvaničnom izveštaju samo je suvo napomenuo da su sovjetski gosti sa „smrknutom radoznalošću" posmatrali kako se njihove nekadašnje kolege pojavljuju na filmskom platnu i priznaju svoju krivicu.[8] (Oni su to po svoj prilici i bili. Ne samo što su bolje znali o čemu se radi, već nisu mogli ni da isključe mogućnost da taj film veoma lako može da bude prikaz njihove sopstvene budućnosti.) Imajući sve to u vidu, Truman teško da je u Dauning strit mogao da pošalje nekoga koji bi teže shvatio Čerčilov pogled na posleratni svet.

Dejvisova poseta Londonu krajem maja 1945. delovala je gotovo isto onako nadrealistički kao i njegova ratna misija u Moskvi. Dejvis je bio daleko više zainteresovan za nastavak sovjetsko-američkog partnerstva, nego za unapređenje anglo-američkih odnosa. Čerčil je izložio američkom izaslaniku svoj strah da Staljin namerava da proguta Srednju Evropu i naglasio je neophodnost zajedničkog anglo-američkog fronta kako bi mu se odupreli. Saslušavši Čerčilovu analizu sovjetske pretnje, Dejvis je „starog lava" pakosno upitao nisu li možda „on i Britanija pogrešili što nisu podržali Hitlera jer, koliko on razume (Čerčil) sada obrazlaže doktrinu 'zavadi pa vladaj'"[9] koju su, pokušavajući da unište savezničko jedinstvo, Hitler i Gebels ponavljali tokom prethodne četiri godine. Što se Dejvisa tiče, diplomatija na relaciji istok-zapad neće ništa postići ukoliko ne bude zasnovana na pretpostavci o Staljinovim dobrim namerama.

Dejvis je Trumanu poslao odgovor napisan u istom stilu. Bez obzira na Čerčilovu veličinu, on je u Dejvisovim očima „na prvom mestu, ali i na kraju, i sve vreme" bio veliki Englez, više zainteresovan za očuvanje engleskog položaja u Evropi nego za očuvanje mira.[10] Admiral Lejhi, najpre Ruzveltov a sada Trumanov načelnik Generalštaba, potvrdio je, što pokazuje Dejvisov izveštaj, koliko je to mišljenje bilo široko rasprostranjeno: „Naš Generalštab je smatrao da je Čerčil ispoljavao takav stav tokom čitavog rata".[11] Ništa bolje ne ilustruje automatsku reakciju Amerike na realpolitiku. Dejvis i Lejhi su glasno izneli svoje neraspoloženje zbog toga što je britanski predsednik vlade na prvom mestu zainteresovan za britanske nacionalne interese – što bi državnici iz bilo koje druge zemlje smatrali za najprirodniju stvar na svetu. Bez obzira na to što je Čerčilovo insistiranje na ravnoteži snaga na

kontinentu odražavalo tri veka britanske istorije, Amerikanci su smatrali da njegov stav nije razuman, a da je samo održavanje ravnoteže nešto suprotno traganju za mirom – kao da su ciljevi i sredstva bili različiti, a ne isti.

Hopkins, koji je u svojstvu emisara tokom rata nekoliko puta boravio u Moskvi, ovoga puta je zatekao izuzetno prijatnu atmosferu. Uprkos tome, moguće je da su njegovi susreti sa Staljinom nenamerno produbili neslaganje u vezi s Istočnom Evropom i ubrzali izbijanje hladnog rata. Jer, Hopkins je sledio stil ponašanja iz vremena rata, odnosno naglašavao je slogu, a ne konfrontaciju. On nije uspeo da ubedi Staljina do koje mere njegov kurs izaziva sve ozbiljnije probleme sa sve uznemirenijim američkim javnim mnjenjem. Za sve vreme svoje diplomatske karijere, Hopkins je delovao polazeći od pretpostavke da svi nesporazumi mogu da se prevaziđu u atmosferi razumevanja i dobre volje, odnosno oslanjao se na kategorije koje je Staljin pre svega slabo razumevao.

Staljin i Hopkins su se krajem maja i početkom juna susreli šest puta. Primenjujući svoj uobičajeni metod dovođenja sagovornika u situaciju da se brani, Staljin se žalio zbog isteka Zakona o zajmu i najmu i uopštenog zahlađenja sovjetsko-američkih odnosa. On je upozorio da Sovjetski Savez neće nikada popustiti pod pritiscima – što predstavlja standardnu diplomatsku frazu koja se koristi kada pregovarač traži častan način za utvrđivanje kakvi ustupci se od njega očekuju, a ne nagoveštava da će ih prihvatiti. Staljin je izjavio i da ne shvata američku zabrinutost zbog održavanja slobodnih izbora u Poljskoj. Konačno, Sovjetski Savez nije potegao takvo pitanje kada su u pitanju bile Italija i Belgija, gde izbori još nisu bili održani. Zašto bi se zapadne sile brinule za Poljsku i podunavske zemlje koje se nalaze u blizini sovjetskih granica? Hopkinsova i Staljinova rasprava nije dovela ni do kakvog zaključka, a Hopkins nije uspeo čak ni da prenese Staljinu kako Amerikanci veoma ozbiljno shvataju pitanje samoopredeljenja istočnoevropskih naroda. U stvari, Hopkins je ispoljio sklonost većine američkih pregovarača da čak i svoje najčvršće stavove obrazlažu na način koji uopšte ne nagoveštava beskompromisnost. Očekujući kompromis, oni traže način da svojim sagovornicima omoguće pogodan izlaz. Druga strana tog pristupa sastoji se u tome što jednom kada izgube poverenje u dobre namere druge strane, američki pregovarači postaju tvrdoglavi, a povremeno i preterano rigidni.

Izuzetna blagonaklonost prema Staljinu i Sovjetskom Savezu koja se sačuvala iz vremena ratnog savezništva samo je dodatno istakla slabe tačke Hopkinsovog pregovaračkog stila. Juna 1945. Staljin je već jednostrano utvrdio istočnu i zapadnu granicu Poljske, bezobzirno uspostavio marionetsku vladu i flagrantno prekršio obavezu iz Jalte da će organizovati slobodne izbore. Uprkos tome, Hari Hopkins je smatrao da je moguće da sovjetsko-američke nesporazume Staljinu objasni kao „niz događaja, svaki po sebi beznačajan, koji su iskrsli u vezi s poljskim pitanjem".[12] Oslanjajući se na Ruzveltovu taktiku iz vremena održavanja konferencija u Teheranu i na Jalti, on je zatražio od Staljina da modifikuje svoje zahteve u vezi s Istočnom Evropom, kako bi doprineo popuštanju pritisaka na Trumanovu administraciju na domaćoj sceni.

Staljin je izjavio da je otvoren za sugestije u pogledu usklađivanja nove poljske vlade s američkim principima. On je ponudio Hopkinsu da predloži četiri ili pet ličnosti iz demokratskog bloka koje bi se mogle uključiti u poljsku vladu, na čije je stvaranje Sovjetski Savez bio „prinuđen", kako je tvrdio, iz vojnih razloga.[13] U pitanju, naravno, nije bilo simbolično učešće u jednoj komunističkoj vladi, već održavanje slobodnih izbora. Komunisti su u međuvremenu već pokazali izvanrednu veštinu u rasturanju koalicionih vlada. Bilo kako bilo, Hopkins nije mogao da impresionira Staljina američkim poznavanjem situacije u Poljskoj kada je priznao da ne postoje nikakva posebna imena koja bi predložio za novu vladu.

Insistirajući na tome da u odnosu na svoje susede ima odrešene ruke, Staljin je sledio tradicionalnu rusku politiku. Otkad se Rusija dva veka ranije pojavila na međunarodnoj pozornici, ruski vlastodršci su pokušavali da sporove sa susedima rešavaju bilateralno, a ne na međunarodnim konferencijama. Ni Aleksandar I dvadesetih godina XIX veka, ni Nikola I tri godine kasnije, ni Aleksandar II 1878, nisu shvatali zašto Velika Britanija insistira da posreduje između Rusije i Turske. U tim, kao i u kasnijim slučajevima, Rusi su smatrali da imaju pravo da sasvim sami uređuju odnose sa svojim susedima. Ukoliko bi u tome bili ograničeni, bili su spremni da pribegnu sili. A jednom kada bi se oslonili na silu, ne bi se povlačili sve dok im ne bi zapretio rat.

Posete Trumanovih emisara Londonu i Moskvi pre svega pokazuju da je on i dalje pokušavao da sledi put koji se nalazio između Ruzveltove ideje o načinu za očuvanje mira, za koju Amerika nije imala partnere, i sve izraženijeg gnušanja zbog sovjetskog ponašanja u Istočnoj Evropi na koji nije znao kako da odgovori. Truman još nije bio spreman da se suoči s geopolitičkom realnošću što ju je donela pobeda, ili da odbaci Ruzveltovu viziju o svetskom poretku o kojem će se starati „četiri policajca". U to vreme, Amerika još nije priznavala da ravnoteža snaga predstavlja potrebu međunarodnog poretka, a ne zastranjivanje evropske diplomatije.

Ruzveltov san o „četiri policajca" završen je na Potsdamskoj konferenciji, održanoj od 17. jula do 2. avgusta 1945. Trojica lidera su se sastala u Cecilijenhofu, vili u engleskom seoskom stilu smeštenoj u ogromnom parku, koja je služila kao rezidencija poslednjeg nemačkog prestolonaslednika. Potsdam je odabran kao mesto sastanka stoga što se nalazio u sovjetskoj okupacionoj zoni, što se do njega moglo stići vozom (Staljin nije voleo da putuje avionom) i što su mogle da ga obezbeđuju sovjetske snage.

Kada je stigla, američka delegacija je još bila privržena ideji o novom svetskom poretku kakvu je iznosila tokom rata. Prema materijalu s instrukcijama koji je pripremio Stejt dipartment i koji je odredio kriterijume na osnovu kojih će delovati američka delegacija, uspostavljanje interesnih sfera predstavljalo bi najveću pretnju svetskom miru. U njemu se – u skladu s ortodoksnim vilsonizmom – tvrdilo da bi uticajne sfere „predstavljale najobičniju politiku sile sa svim pratećim nedostacima... Naš primarni cilj mora da bude uklanjanje *uzroka* zbog kojih zemlje osećaju da su takve sfere neophodne za njihovu bezbednost, a ne da pomažemo jednoj zemlji da jača svoju moć usmerenu protiv druge".[14] Stejt dipartment nije objasnio šta bi, u odsustvu politike sile, moglo da podstakne Staljina na kompromis, ili šta bi

mogao da bude uzrok sukoba ako to nije sukob interesa. Uprkos tome, nezaobilazni Džozef Dejvis, koji se pojavio u svojstvu predsednikovog savetnika za odnose sa sovjetskim liderima, bio je, čini se, potpuno zadovoljan onim što je savetovao, a što se svodilo na popuštanje Staljinu. U jednom trenutku, posle žestoke rasprave, Dejvis je Trumanu doturio cedulju na kojoj je pisalo: „Mislim da su Staljinova osećanja povređena, molim vas, budite ljubazni prema njemu".[15]

Iako nije bio sklon da povlađuje ljudima, posebno ne komunistima, Truman se potrudio da to učini. U početku je više cenio Staljinova šura izlaganja od Čerčilove elokvencije. Kako je pisao svojoj majci: „Čerčil sve vreme govori, a Staljin samo nešto progunđa, ali čoveku je jasno šta hoće da kaže."[16] Na privatnoj večeri održanoj 21. jula Truman je u potpunosti otvorio dušu kada je, kako je kasnije poverio Dejvisu, rekao: „... želeo sam da ga ubedim da smo mi iskreno zainteresovani za mir i pristojno uređen svet, i da nemamo nikakve neprijateljske namere prema njima; da mi za sebe ne tražimo ništa osim bezbednosti za svoju zemlju i mira zasnovanog na prijateljstvu i dobrosusedskim odnosima, i da je u stvari naš zajednički posao da to ostvarimo. Nadugačko sam mu to objašnjavao i mislim da mi je poverovao. Ja stojim iza svake izgovorene reči".[17] Nažalost, Staljin nije imao razumevanja za sagovornike koji su izjavljivali da su nezainteresovani za pitanja o kojima raspravljaju.

Učesnici Potsdamske konferencije pokušali su da izbegnu organizacione probleme poput onih što su ometali konferenciju u Versaju. Bilo je predviđeno da se Truman, Čerčil i Staljin – umesto da gube vreme na detalje i da rade pod pritiskom vremena – pozabave opštim principima, a da njihovi ministri spoljnih poslova s poraženim silama Osovine i njihovim saveznicima kasnije razrade detalje mirovnih ugovora.

Uprkos tim ograničenjima, dnevni red je bio veoma obiman, a uključivao je reparacije, budućnost Nemačke, status nemačkih saveznika kao što su Italija, Bugarska, Mađarska i Rumunija, ili pomagača kao što je Finska. Staljin je ovaj spisak proširio prezentirajući zahteve koje je Molotov izneo Hitleru 1940, kao i godinu dana kasnije Idnu. Ti zahtevi su uključivali slobodan prolaz kroz Bosfor i Dardanele, stacioniranje sovjetske vojne baze u Bosforu i neke italijanske kolonije. Iznureni šefovi država nisu mogli za dve nedelje da obave toliki posao.

Potsdamska konferencija se brzo pretvorila u razgovor gluvih. Staljin se zalagao za učvršćivanje svoje interesne sfere, a Truman i, u manjoj meri, Čerčil za svoje principe. Staljin je pokušavao da u zamenu za priznavanje Italije izdejstvuje priznavanje vlada koje su Sovjeti postavili u Bugarskoj i Rumuniji. U međuvremenu je uporno odbijao zahtev demokratskih zemalja da se u Istočnoj Evropi održe slobodni izbori.

Na kraju, svaka strana je stavljala veto na sve što je mogla. Sjedinjene Države i Velika Britanija odbile su Staljinov zahtev da se Nemačkoj nametnu reparacije u visini od 20 milijardi dolara (od čega bi polovina pripala Sovjetskom Savezu), ili da resurse iz svojih okupacionih zona stave na raspolaganje u tu svrhu. S druge strane, Staljin je nastavio da učvršćuje položaj komunističkih partija širom Istočne Evrope.

Da bi poljske granice pomerio dalje na zapad, Staljin je iskoristio i nepreciznost sporazuma s Jalte u vezi s rekama Odrom i Nisom. Na Jalti je bilo odlučeno da se duž

tih reka postavi granica između Poljske i Nemačke, mada, kao što je već rečeno, niko nije shvatio da u stvari postoje dve reke Nise. Čerčil je shvatio da će istočna Nisa biti granica. Međutim, Staljin je u Potsdamu otkrio da je oblast između istočne i zapadne Nise namenio Poljskoj. Staljin je računao da će se neprijateljstvo između Poljske i Nemačke trajno učvrstiti ako Poljskoj pripadnu istorijske nemačke teritorije, uključujući i stari nemački grad Breslau (Vroclav) i ako još pet miliona Nemaca bude proterano. Američki i britanski lideri pomirili su se sa Staljinovim svršenim činom uz beznačajnu ogradu da svoj konačni stav u vezi s granicama neće izneti sve do mirovne konferencije. Međutim, ova rezerva je samo povećala poljsku zavisnost od Sovjetskog Saveza i predstavljala je tek nešto više od praznih reči, budući da se ticala teritorija s kojih je nemačko stanovništvo već uveliko proterivano.

Čerčilove pozicije na domaćoj sceni nisu bile posebno čvrste u vreme kada je došao na Potsdamsku konferenciju. U stvari, tempo rada konferencije, takav kakav je bio, fatalno je prekinut 25. jula 1945. godine, kada je britanska delegacija zatražila da se s nje povuče kako bi se vratila kući da sačeka rezultate prvih opštih izbora posle 1935. Čerčil je pretrpeo katastrofalan poraz i više se nije vratio u Potsdam. Njegovo mesto zauzeo je novi premijer Klement Atli, a Ernest Bevin je došao u svojstvu ministra spoljnih poslova.

U Potsdamu je postignuto veoma malo. Mnogi Staljinovi zahtevi bili su odbačeni: vojna baza na Bosforu, starateljstvo nad nekim italijanskim teritorijama u Africi, zahtev da se u Rurskoj oblasti uspostavi kontrola četiri sile i priznavanje od strane Zapada vlada koje je Moskva postavila u Rumuniji i Bugarskoj. Odbačeni su i neki Trumanovi predlozi – naročito u vezi sa slobodnom plovidbom Dunavom. Trojica šefova država uspela su da postignu i neke sporazume. Uspostavljen je mehanizam četiri sile za rešavanje nemačkog pitanja. Truman je uspeo da natera Staljina da prihvati njegov stav u vezi s ratnom štetom, po kojem bi svaka sila naplaćivala reparacije u svojoj okupacionoj zoni. Ključno pitanje, kao što je predstavljala zapadna granica Poljske, bilo je gurnuto u stranu; Sjedinjene Države i Velika Britanija prećutno su priznale Staljinovu granicu na Odri i Nisi, ali su zadržale pravo da se kasnije razmotri njena revizija. Konačno, Staljin je obećao da će ući u rat protiv Japana. Mnogo štošta ostalo je nedorečeno i neuređeno i, kao što se to često događa kada šefovi država ne mogu da se slože, škakljiva pitanja prosleđena su na dalje razmatranje ministrima spoljnih poslova.

Možda najznačajniji događaj u Potsdamu tiče se nečega što se nije nalazilo na zvaničnom dnevnom redu: U jednom trenutku Truman je odveo Staljina u stranu da bi ga obavestio o postojanju atomske bombe. Staljina su, naravno, njegovi špijuni o tome davno obavestili; u stvari, on je za atomsku bombu znao mnogo duže od Trumana. Imajući u vidu njegovu paranoju, nesumnjivo je to Trumanovo obaveštenje shvatio kao providan pokušaj zastrašivanja. Odlučio je da ne pokaže interesovanje za tu novu tehnologiju i da je potceni time što neće ispoljiti nikakvu posebnu radoznalost. „Ruski premijer", zapisao je Truman u svojim memoarima, „nije pokazao posebno interesovanje. Jedino je rekao da mu je drago što to čuje i da se nada da ćemo atomsku bombu 'dobro upotrebiti protiv Japanaca'."[18] Taj stav prema nuklearnom naoružanju Sovjeti će zadržati sve dok ne razviju sopstveno.

Čerčil će kasnije reći da bi on, da je ponovo bio izabran, u Potsdamu sve postavio na svoje mesto i pokušao da nametne rešenje.[19] On nikada nije tačno naveo šta je imao na umu. Činjenica je da je Staljin eventualno mogao da se natera na dogovor samo pod najvećim pritiskom, pa čak i tada samo u poslednjem trenutku. U stvari, Čerčilova namera da postigne sveobuhvatno rešenje definisala je američku dilemu: nijedan američki državnik nije bio spreman da iziđe s onakvom pretnjom ili pritiskom kakve je Čerčil imao na umu i kakve je Staljinova psihologija zahtevala. Američki lideri još nisu shvatili činjenicu da će Staljin, što mu se više vremena daje za stvaranje jednopartijskih država u Istočnoj Evropi, sve teže moći da se natera da promeni kurs. Na kraju rata američko javno mnjenje bilo je umorno od rata i sukoba, a iznad svega je želelo da se vojnici vrate kući. Ono nije bilo spremno da zapreti daljom konfrontacijom, a još manje nuklearnim ratom zbog političkog pluralizma u Istočnoj Evropi, ili na njenim granicama. Svi su bili podjednako opredeljeni za pružanje otpora daljem širenju komunizma i izbegavanje bilo kakvih vojnih rizika.

Sukob sa Staljinom nipošto ne bi bio čajanka. Do koje mere je on bio spreman da istraje u onome što je naumio postalo mi je jasno tokom razgovora koji sam 1989. godine vodio sa Andrejom Gromikom, posle njegovog povlačenja s položaja. Pitao sam ga zašto je tako brzo posle pretrpljenih ratnih razaranja Sovjetski Savez rizikovao blokadu Berlina bez obzira na američki monopol nad nuklearnim oružjem. Gromiko, koji je postao mnogo mekši kada je otišao u penziju, odgovorio je da je nekoliko savetnika pred Staljinom izrazilo istu zabrinutost, ali da ih je on razuverio iznevši tri mogućnosti: najpre, Sjedinjene Države, rekao je, nikada ne bi upotrebile nuklearno oružje zbog Berlina; drugo, da su američki konvoji pokušali silom da se probiju autoputem do Berlina, Crvena armija bi im pružila otpor; treće, ako bi se učinilo da se Sjedinjene Države spremaju da napadnu svom širinom fronta, Staljin bi konačnu odluku zadržao za sebe. U tom slučaju bi, po svoj prilici, pristao na sporazum.

Stvarni rezultat konferencije u Potsdamu bio je početak procesa koji je Evropu podelio na dve sfere uticaja. Događaji su krenuli tokom koji su američki ratni lideri najodlučnije hteli da izbegnu. Sastanak ministara spoljnih poslova, razumljivo, nije bio ništa produktivniji od sastanka na vrhu. Imajući manje ovlašćenja, oni su bili i manje fleksibilni. Molotov je politički, isto kao i fizički, mogao da preživi samo ukoliko se najkruće pridržava Staljinovih instrukcija.

Prvi sastanak ministara spoljnih poslova održan je u Londonu septembra i početkom oktobra 1945. Cilj tog sastanka bilo je sastavljanje mirovnih sporazuma za Finsku, Mađarsku, Rumuniju i Bugarsku, odnosno zemlje koje su se borile na strani Nemačke. Američki i sovjetski stav nije se promenio posle Potsdama. Državni sekretar Džejms Berns je zahtevao slobodne izbore; Molotov za njih nije hteo ni da čuje. Berns se nadao da će demonstracija zastrašujuće moći atomske bombe u Japanu učvrstiti američki pregovarački položaj. Umesto toga, Molotov je dizao galamu kao i obično. Na kraju tog skupa, postalo je jasno da atomska bomba nije naterala Sovjete na veću kooperativnost – bar ne u odsustvu mnogo oštrije diplomatije. Berns je svom prethodniku Edvardu R. Stetinijusu rekao:

Suočeni smo s jednom novom Rusijom, potpuno drugačijom od Rusije s kojom smo imali posla pre godinu dana. Dok smo im bili potrebni u ratu i dok smo ih snabdevali, imali smo zadovoljavajuće odnose, ali sada, kada je rat završen, oni zauzimaju agresivan pristup i stav u vezi s političko-teritorijalnim pitanjima koji se ničim ne mogu odbraniti.[20]

San o „četiri policajca" nije se brzo završio. Nekoliko nedelja posle neuspešne konferencije ministara spoljnih poslova, 27. oktobra 1945. godine, Truman je u govor održan na proslavi Dana ratne mornarice uključio stare teme američke spoljne politike, isto kao i poziv za sovjetsko-američku saradnju. Sjedinjene Države, rekao je on, ne traže ni teritorije ni baze, „ništa što pripada bilo kojoj drugoj sili". Američka spoljna politika, kao odraz moralnih vrednosti nacije, „čvrsto je zasnovana na fundamentalnim načelima pravičnosti i pravde", kao i na odbijanju „kompromisa sa zlom". Pozivajući se na tradicionalno američko izjednačavanje ličnog i javnog morala, Truman je obećao da „nećemo odustati od truda da to zlatno pravilo ugradimo u međunarodne odnose u celom svetu". Naglasak koji je Truman stavio na moralni aspekt spoljne politike poslužio je kao uvod drugom pozivu za uspostavljanje sovjetsko-američkog poverenja. Između ratnih saveznika nisu postojale „beznadežne ili nepomirljive" razlike, tvrdio je Truman. „Ne postoje sukobi interesa među silama pobednicama koji bi bili toliko duboko ukorenjeni da ne bi mogli da se prevaziđu."[21]

To se nije dogodilo. Na sledećoj konferenciji ministara spoljnih poslova, održanoj decembra 1945, izneti su izvesni sovjetski „ustupci". Staljin je 23. decembra primio Bernsa i predložio da tri zapadne demokratske zemlje pošalju komisiju u Rumuniju i Bugarsku radi dogovora s tamošnjim vladama o načinu na koji bi mogle da se prošire, kako bi u njihov sastav ušli i izvesni demokratski političari. Ta cinična ponuda je, naravno, pokazivala da je Staljin bio siguran u to da su se komunisti dobro učvrstili u satelitskim zemljama, a ne njegov pristanak na demokratska načela. To mišljenje je delio i Džordž Kenan koji je te Staljinove ustupke podrugljivo nazvao „smokvinim lišćem demokratske procedure kojim je trebalo zakloniti golotinju Staljinove diktature".[22]

Međutim, Berns je Staljinovu inicijativu protumačio kao potvrdu da sporazum postignut na Jalti zahteva izvestan demokratski gest, posle čega je Bugarsku i Rumuniju priznao pre nego što je čak i zaključio mirovne sporazume s tim zemljama. Truman je bio izvan sebe kada je čuo da je Berns prihvatio kompromis, a da se s njim nije ni konsultovao. Posle izvesnog oklevanja on se složio s Bernsom, ali je taj slučaj predstavljao početak udaljavanja između predsednika i njegovog državnog sekretara; godinu dana kasnije Berns je podneo ostavku.

Godine 1946. održana su još dva sastanka ministara spoljnih poslova, u Parizu i u Njujorku. Na njima su završeni dopunski ugovori, mada je do izražaja došla sve veća zategnutost zbog toga što je Staljin Istočnu Evropu pretvorio u svoj politički i ekonomski privezak.

Izbijanju hladnog rata doprinela je razlika u mentalitetu između američkih i sovjetskih lidera. Američki pregovarači su se ponašali kao da će ponavljanje njihovih

zakonskih i moralnih prava samo po sebi doneti željene rezultate. Međutim, Staljinu su bili potrebni mnogo ubedljiviji razlozi da bi promenio svoj kurs. Kada je Truman govorio o zlatnom pravilu, njegov američki auditorijum ga je bukvalno shvatao i iskreno verovao u svet utemeljen na pravnim normama. Za Staljina, Trumanove reči predstavljale su praznu priču, ako ne i varku. Novi međunarodni poredak koji je on imao na umu bio je panslavizam ojačan komunističkom ideologijom. Jugoslovenski komunistički disident Milovan Đilas prepričava jedan razgovor u kojem je Staljin rekao: „'Ako Sloveni budu udruženi i solidarni – niko, ubuduće, neće ni prstom maći. Ni prstom!', ponavljao je, pooštravajući svoju misao sečenjem vazduha kažiprstom".[23]

Paradoksalno je to što je Staljinovo skretanje u pravcu hladnog rata ubrzalo njegovo saznanje koliko mu je zemlja zaista slaba. Sovjetska teritorija zapadno od Moskve bila je razorena zbog uobičajene prakse trupa u povlačenju – prvo sovjetskih, a potom nemačkih – da se digne u vazduh svaki dimnjak kako bi se gonioci ostavili bez zaklona od surove ruske klime. Sovjetski Savez je u ratu imao preko dvadeset miliona mrtvih (uključujući i civile). Pored toga, broj mrtvih u Staljinovim čistkama, logorima, prilikom prisilne kolektivizacije i namerno izazivane gladi iznosio je još dvadeset miliona, dok je možda još petnaest miliona ljudi preživelo gulage.[24] Ta *iscrpljena zemlja iznenada se našla suočena s američkim tehnološkim* prodorom kakav je predstavljala atomska bomba. Da li je to moglo da znači da je konačno kucnuo čas kojeg se Staljin dugo pribojavao, da je kapitalistički svet sada bio u mogućnosti da mu nametne svoju volju? Zar im patnje i odricanja čija je nehumanost prevazilazila čak i ruske, neverovatno tiranske standarde, nisu doneli ništa bolje od jednostrane kapitalističke prednosti?

Ispoljavajući gotovo neodgovornu razmetljivost, Staljin se opredelio da se pretvara kako Sovjetski Savez deluje na osnovu svoje snage, a ne slabosti. Davanje ustupaka bilo je po Staljinovom mišljenju priznavanje slabosti, a za svakim ustupkom, bio je uveren, usledili bi novi zahtevi i pritisci. Stoga je zadržao svoju vojsku u središtu Evrope, gde je postepeno nametao sovjetske marionetske vlade. Idući još dalje, uspeo je da stvori sliku tako nepomirljive svireposti da su mnogi mislili da je spreman da krene na Lamanš – mada je kasnije postalo jasno da je taj strah bio bezrazložan.

Naduvavanje sovjetske moći i ratobornosti Staljin je upotpunjavao ulaganjem sistematskih napora da omalovaži američku moć, posebno njeno najjače, nuklearno oružje. Tome je lično dao ton kada je pokazao nezainteresovanost za Trumanovu informaciju o postojanju atomske bombe. Komunistička propaganda, uz podršku dobronamernih sledbenika iz intelektualnih krugova širom sveta, nadugačko i naširoko je raspredala kako pronalazak nuklearnog oružja nije izmenio pravila vojne strategije, te da bi se strateško bombardovanje pokazalo neefikasnim. Godine 1946. Staljin je izneo zvaničnu doktrinu: „Svrha atomskih bombi je zastrašivanje ljudi sa slabim živcima, ali one ne mogu da odluče o ishodu rata..."[25] U sovjetskim javnim izjavama, to što je Staljin rekao brzo se proširilo na razliku između „prolaznih" i „trajnih" strateških činilaca, pri čemu je atomska bomba identifikovana kao prolazni fenomen. „Ratni huškači", napisao je maršal avijacije Konstantin Veršinjin

1949, „preko svake mere naduvavaju ulogu ratnog vazuhoplovstva... (računajući) da će se narod u Sovjetskom Savezu i zemljama narodne demokratije uplašiti od takozvanog 'atomskog' rata ili rata koji se vodi 'pritiskom na dugme'."[26]

Običan lider bi dopustio zemlji iscrpljenoj ratom i neljudskim patnjama što su mu prethodile da malo predahne. Međutim, demonski generalni sekretar svom narodu nije dozvolio predah; u stvari, on je računao – po svoj prilici tačno – da će društvo, ako mu ikada popusti, početi da postavlja pitanja koja će se doticati samih temelja komunističke vlasti. U govoru koji je maja 1945, ubrzo posle sklapanja primirja, održao komandantima pobedničke Crvene armije, Staljin je poslednji put posegnuo za emotivnom retorikom iz vremena rata. Obraćajući im se s „prijatelji, zemljaci", on je povlačenja iz 1941. i 1942. ovako opisao:

> Drugi narod bi možda rekao svojoj vladi: „Niste opravdali naša očekivanja, gubite se; mi ćemo dovesti novu vladu koja će potpisati mir s Nemačkom i omogućiti nam da se odmorimo". Međutim, ruski narod nije krenuo tim putem zato što je imao poverenja u politiku svog rukovodstva. Hvala ti, veliki ruski narode, za tvoje poverenje.[27]

Bio je to poslednji put da je Staljin priznao neki neuspeh i poslednji put da se narodu obratio kao šef vlade. (Interesantno je to što je Staljin tim govorom odao priznanje samo ruskom narodu, a ne i drugima koji su živeli u sovjetskoj imperiji.) Nekoliko meseci kasnije Staljin se vratio na položaj generalnog sekretara Komunističke partije, što je predstavljalo osnov njegove vlasti, a prilikom obraćanja sovjetskom narodu vratio se na standardni komunistički način oslovljavanja – „drugovi" – kao što je i Komunističkoj partiji pripisao isključivu zaslugu za sovjetsku pobedu.

U jednom drugom važnom govoru, održanom 9. februara 1946. godine, Staljin je ukazao na pravac delovanja u posleratnom periodu:

> Pobeda pre svega znači da je pobedilo naše sovjetsko društveno uređenje, da je sovjetsko društveno uređenje uspešno izdržalo proveru u ratnom požaru i da je dokazalo svoju apsolutnu vitalnost... Pokazalo se da je sovjetski društveni sistem podesniji za život i stabilniji od nesovjetskog društvenog uređenja.... sovjetsko društveno uređenje predstavlja bolji vid organizacije društva nego bilo koji nesovjetski društveni sistem.[28]

Objašnjavajući uzroke rata Staljin se pozivao na komunističku pravovernost; rat je, po njemu, izazvalo funkcionisanje kapitalističkog sistema, a ne Hitler:

> Naši marksisti kažu da kapitalistički način privređivanja kakav postoji u svetu u sebi krije elemente krize i rata, da razvoj svetskog kapitalizma ne sledi siguran, pravolinijski put, već prolazi kroz krize i katastrofe. Neravnomeran razvoj kapitalističkih zemalja vremenom dovodi do oštrih poremećaja u njihovim odnosima, a grupe zemalja koje smatraju da nemaju dovoljno sirovina i iz-

voznih tržišta obično pokušavaju da promene situaciju, da posegnu za oružanom silom kako bi izmenile svoj položaj.[29]

Ako je Staljinova analiza bila tačna, između Hitlera i sovjetskih ratnih saveznika nije postojala nikakva suštinska razlika. Pre ili posle, novi rat je bio neizbežan, zbog čega se Sovjetski Savez nalazio u stanju primirja, a ne stvarnog mira. Zadatak koji je Staljin postavio Sovjetskom Savezu bio je isti kao i pre rata: da dovoljno ojača kako neizbežni sukob ne bi doveo do napada na otadžbinu komunizma, već bi se preusmerio u kapitalistički građanski rat. U potpunosti je nestala nada da bi mir mogao da olakša svakodnevnu sudbinu sovjetskih naroda. Naglasak je stavljen na tešku industriju, kolektivizacija u poljoprivredi je nastavljena, a unutrašnja opozicija skršena.

Staljinov govor je održan na standardni predratni način – on je kao kateheta postavljao pitanja, a onda sam na njih odgovarao. Prestrašenom auditorijumu njegov refren je bio suviše dobro poznat: još neidentifikovanim neprijateljima pretilo se uništenjem zbog toga što ometaju ostvarivanje socijalističkih planova. Na osnovu ličnog iskustva skoro svakog sovjetskog građanina takve izjave niko nije mogao da shvati kao prazne pretnje. Staljin je, istovremeno, objavio ambiciozne nove ciljeve: deset puta veću proizvodnju sirovog gvožđa, petnaest puta veću proizvodnju čelika i četiri puta veću proizvodnju nafte. „Samo u tom slučaju naša zemlja će biti obezbeđena od svega što bi moglo da se desi. Da bi se ovo ostvarilo, možda će biti potrebna tri petogodišnja plana, ako ne i više. Međutim, to može da se uradi i mi moramo to da uradimo."[30] Tri petogodišnja plana značila su da niko od onih što su preživeli čistke i Drugi svetski rat nikada neće živeti normalnim životom.

U vreme kada je Staljin održao ovaj govor, ministri spoljnih poslova pobedničke alijanse i dalje su se redovno sastajali, američke trupe su ubrzano napuštale Evropu, a Čerčil još nije održao govor u kojem će pomenuti gvozdenu zavesu. Staljin je ponovo uspostavljao politiku konfrontacije sa Zapadom, stoga što je shvatio da komunistička partija, onakva kakvu je stvorio, ne bi mogla da opstane u međunarodnom i domaćem okruženju opredeljenom za miroljubivu koegzistenciju.

Moguće je da se Staljin nije toliko trudio da uspostavi ono što je kasnije nazvano „satelitskom orbitom", koliko da sebe ojača za neizbežni diplomatski obračun. Staljinovoj apsolutnoj vlasti u Istočnoj Evropi demokratske zemlje su se suprotstavljale samo verbalno i nikada nisu pribegavale pretnjama koje bi Staljin ozbiljno shvatio. Zahvaljujući tome, Sovjetski Savez je bio u mogućnosti da vojnu okupaciju pretvori u mrežu satelitskih režima.

Reakcija Zapada na sopstveni nuklearni monopol produbljivala je pat-poziciju. Načinivši paradoksalan zaokret naučnici su, rešeni da izbegnu nuklearni rat, počeli da podržavaju neverovatnu pretpostavku da nuklearno oružje nije izmenilo pouku koju je navodno pružio Drugi svetski rat – da strateško bombardovanje ne može presudno da utiče na ishod rata.[31] Istovremeno sve više je prihvatana propaganda Kremlja u vezi s neizmenjenom strateškom situacijom. Razlog zbog kojeg je krajem četrdesetih godina američka vojna doktrina prihvatila taj stav može se objasniti njenom sopstvenom birokratskom dinamikom. Odbijanjem da bilo koje oružje

označe kao odlučujuće, načelnici američkih generalštabova postigli su da njihovi vlastiti rodovi vojske i dalje deluju nezamenljivo. Oni su stoga razvili koncept koji je u opštoj strategiji zasnovanoj na iskustvima iz Drugog svetskog rata nuklearno oružje tretirao kao nešto malo efikasniji eksploziv. U periodu kada su demokratske zemlje posedovale relativno veću snagu, ta doktrina je navela na pogrešan zaključak da je Sovjetski Savez u vojnom pogledu superioran zahvaljujući većim konvencionalnim rodovima vojske.

Na ono što im valja činiti, demokratske zemlje je, isto kao i tridesetih godina, podsetio Čerčil, sada u ulozi vođe britanske opozicije. U govoru održanom 5. marta 1946. u Fultonu, u državi Misuri, on je pomenuo „gvozdenu zavesu" koja se spustila „od Ščećina na Baltiku do Trsta na Jadranu" i time dao znak za uzbunu zbog sve izraženijeg sovjetskog ekspanzionizma.[32]. Sovjeti su uspostavili prokomunističku vlast u svakoj zemlji koju je okupirala Crvena armija, isto kao i u sovjetskoj zoni u Nemačkoj, čiji su najvažniji deo – Čerčil nije mogao da se uzdrži a da to ne istakne – Sjedinjene Države predale Sovjetima. To će na kraju „poraženim Nemcima dati moć da budu predmet nadmetanja između Sovjetskog Saveza i zapadnih demokratskih zemalja".

Čerčil je zaključio da je zbog te neposredne opasnosti neophodan savez Sjedinjenih Država i britanskog Komonvelta. Dugoročno rešenje, međutim, predstavljalo je jedinstvo Evrope, „iz kojeg nijedna zemlja neće biti zauvek isključena". Tako je Čerčil, prvi i najveći protivnik Nemačke iz tridesetih godina, četrdesetih postao prvi i najveći zagovornik pomirenja s Nemačkom. Međutim, Čerčilova središnja tema bila je da vreme ne radi u korist demokratskih zemalja i da se hitno mora potražiti neko celovito rešenje:

> Ja ne verujem da sovjetska Rusija želi rat. Oni žele plodove rata i neograničeno širenje svoje moći i doktrine. Međutim, ono što mi danas, dok još ima vremena, moramo da razmotrimo jeste *trajno* sprečavanje rata i što je moguće brže uspostavljanje slobode i demokratije u svim zemljama. Teškoće i opasnosti neće biti otklonjene ako pred njima zatvorimo oči. One neće biti otklonjene ni ako budemo samo čekali da vidimo šta će se dogoditi; njih neće otkloniti ni politika popuštanja. Ono što je potrebno jeste rešenje – što ga više budemo odlagali, teže ćemo do njega doći, a opasnosti s kojima ćemo se suočiti biće veće.[33]

Proroci veoma retko dobijaju priznanje u vlastitoj zemlji zbog toga što njihova uloga prevazilazi granice iskustva i mašte savremenika. Oni stiču priznanje tek kada se njihove vizije ostvare – ukratko, kada postane suviše kasno da se njihova dalekovidost iskoristi. Čerčilu je bilo suđeno da ga njegovi zemljaci prihvataju samo povremeno – u trenucima kada je u pitanju bio goli opstanak. Tridesetih godina, kada su njegovi savremenici želeli da pregovaraju, on je svoju zemlju podsticao da se naoružava; četrdesetih i pedesetih godina, dok su njegovi savremenici, hipnotisani samonametnutom iluzijom o sopstvenoj slabosti, bili mnogo više zainteresovani za uvećavanje moći, on se zalagao za diplomatsku bitku.

Na kraju, sovjetska satelitska orbita se pojavila postepeno, donekle slučajno. Analizirajući Staljinov govor u kojem je najavio tri nova petogodišnja plana, Kenan je u svom čuvenom „Dugačkom telegramu" napisao kako bi Staljin gledao na neki ozbiljan pritisak iz inostranstva: „Intervencija protiv Sovjetskog Saveza, mada bi bila katastrofalna za one što je preduzmu, ponovo bi dovela do zaostajanja u razvoju sovjetskog socijalizma i stoga je morala *po svaku cenu* da se spreči (kurziv dodat)".[34] Staljin nije mogao istovremeno da obnavlja Sovjetski Savez i da se konfrontira sa Sjedinjenim Državama. Često pominjana sovjetska invazija na Zapadnu Evropu bila je plod mašte; bilo je mnogo verovatnije da bi Staljin ustuknuo pred mogućom konfrontacijom sa Sjedinjenim Državama – mada svakako ne pre nego što bi dobro proverio do koje mere je Zapad odlučan u svojoj nameri.

Staljin je bio u mogućnosti da ne izlažući se nekom posebnom riziku nameće granice u Istočnoj Evropi, zahvaljujući tome što su njegove trupe već okupirale te oblasti. Međutim, što se tiče nametanja prosovjetskih režima na tim teritorijama, bio je mnogo obazriviji. Tokom prve godine posle rata komunističke diktature uvedene su samo u Jugoslaviji i Albaniji. Drugih pet zemalja koje će kasnije postati sovjetski sateliti – Bugarska, Čehoslovačka, Mađarska, Poljska i Rumunija – imale su koalicione vlade u kojima su komunisti bili najjača, ali još uvek ne dominantna partija. Dve od tih zemalja – Čehoslovačka i Mađarska – održale su prve posleratne godine izbore posle kojih je uspostavljen stvarni višepartijski sistem. Nekomunističke partije jesu bile sistematski ometane, posebno u Poljskoj, ali Sovjetski Savez ih i dalje nije direktno gušio.

Andrej Ždanov, koga su izvesno vreme smatrali Staljinovim najbližim saradnikom, mogao je još septembra 1947. da tvrdi kako postoje dve vrste država u okviru onoga što je nazvao „antifašističkim frontom" u Istočnoj Evropi. U govoru kojim je objavljeno osnivanje Kominforma, zvaničnog udruženja svih komunističkih partija u svetu koje je nasledilo Kominternu, on je Jugoslaviju, Poljsku, Čehoslovačku i Albaniju nazvao „novim demokratijama" (što je prilično čudno kada je u pitanju Čehoslovačka, gde komunistički udar još nije bio izveden). Bugarska, Rumunija, Mađarska i Finska svrstane su u drugu kategoriju, koja još nije bila jasno etiketirana.[35]

Da li to znači da je Staljinova rezervna pozicija za Istočnu Evropu u stvari bila slična onoj za Finsku – uspostavljanje nacionalnih i demokratskih država koje ipak vode računa o sovjetskim interesima? Do otvaranja sovjetskih arhiva osuđeni smo na nagađanje. Međutim, mi znamo da uprkos tome što je Staljin Hopkinsu 1945. rekao da želi da Poljska dobije prijateljski nastrojenu vladu koja ne mora obavezno da bude komunistička, njegovi „namesnici" su nametali nešto potpuno drugačije. Dve godine kasnije, kada je Amerika odlučila da sprovede program pomoći Grčkoj i Turskoj, i kada je od tri zapadne okupacione zone počela da stvara državu od koje će kasnije nastati Savezna Republika Nemačka (*v.* XVIII glavu), Staljin se još jednom susreo s američkim državnim sekretarom. Aprila 1947, posle osamnaest meseci zastoja i ispoljavanja sve veće gorčine na sastancima ministara inostranih poslova četiri sile, kao i čitavog niza sovjetskih pretnji i jednostranih poteza, Staljin je pozvao državnog sekretara Maršala, kome je u dužem razgovoru rekao da pridaje ogroman značaj op-

štem sporazumu sa Sjedinjenim Državama. Zastoj i konfrontacije, tvrdio je Staljin, „bile su samo početne čarke i okršaji izviđačkih snaga".[36] Staljin je izjavljivao da je kompromis moguć u vezi sa „*svim* (kurziv dodat) glavnim pitanjima" i insistirao na tome da je „neophodno biti strpljiv i ne postati pesimista".[37]

Ako je Staljin to ozbiljno mislio, vrhunski račundžija se preračunao. Jer, jednom kada su Amerikanci izgubili poverenje u njegovu dobronamernost, više nije bilo lako da ga povrati. Staljin je preterao u onome što je činio zato što u stvari nikada nije razumeo psihologiju demokratskih zemalja, posebno Amerike. Rezultat tog preterivanja bili su Maršalov plan, Atlantski savez i jačanje zapadne vojne moći, ali on ni na šta od svega toga više nije mogao da utiče.

Čerčil je gotovo sigurno bio u pravu – pravo vreme za političko rešenje bilo je neposredno posle rata. Da li bi Staljin dao bilo kakve značajne ustupke u to vreme zavisilo bi u velikoj meri od trenutka i ozbiljnosti s kojom bi mu bili izloženi predlog i posledice odbijanja. Uspeh je, verovatno, mogao da se postigne da mu je to predočeno odmah po okončanju rata. Međutim, Amerika se sve brže povlačila iz Evrope, a pregovaračka pozicija Zapada je opadala – bar do pojave Maršalovog plana i NATO-a.

Do sastanka s Maršalom 1947. godine, sovjetski diktator se već preigrao; sumnjičavost s kojom se sada na njega u Americi gledalo, bila je ravna ranijem poverenju u njegove dobre namere. Čak i da je Amerika preterala u zaokretu koji je načinila od iskrene dobronamernosti do potpunog nepoverenja, to je ipak odražavalo novu međunarodnu situaciju. Teorijski je možda bilo moguće učvrstiti jedinstven front demokratskih zemalja i istovremeno voditi pregovore sa Sovjetskim Savezom o opštem rešenju. Međutim, američki lideri i njihove kolege u Zapadnoj Evropi bili su ubeđeni da Zapad nije ni dovoljno jedinstven ni snažan da bi mogao da izdrži strategiju na dva koloseka. Komunisti su predstavljali drugu političku partiju po jačini i u Francuskoj i u Italiji. U Saveznoj Republici Nemačkoj, tada u fazi nastajanja, postojala su podeljena mišljenja u vezi s eventualnom neutralnošću. U Velikoj Britaniji, isto kao i u Sjedinjenim Državama, mirovni pokreti su se veoma bučno suprotstavljali politici obuzdavanja.

U govoru održanom preko radija 28. aprila, državni sekretar Maršal je ukazao na to da je Zapad u svojoj politici prema Sovjetskom Savezu prešao tačku sa koje nema povratka. Staljinov nagoveštaj da bi možda bio spreman na kompromis, Maršal je odbacio zato što „mi ne možemo da ignorišemo da je u to uključen i faktor vremena. Oporavak Evrope odvija se mnogo sporije nego što se očekivalo. Dezintegrativne snage dolaze do izražaja. Pacijent umire dok se lekari konsultuju. Ja stoga verujem da akcija ne može da čeka na kompromis postignut iscrpljivanjem... Bez odlaganja se mora preduzeti svaka akcija koja može da reši te goruće probleme".[38]

Amerika se opredelila za jedinstvo Zapada, umesto za pregovore na relaciji Istok–Zapad. Ona zaista nije imala drugi izbor pošto se nije usuđivala da deluje na osnovu Staljinovih nagoveštaja, a da naknadno otkrije kako on pregovore koristi za podrivanje novog međunarodnog poretka koji je pokušavala da izgradi. Doktrina obuzdavanja postala je osnovni princip politike Zapada tokom narednih četrdeset godina.

NAPOMENE

1. James MacGregor Burns, *Roosevelt: The Soldier of Freedom* (Harcourt Brace Jovanovich, Njujork, 1970), str. 448-449.

2. Selig Adler, *The Isolationist Impulse: Its Twentieth-Century Reaction* (Free Press, Njujork; Collier-Macmillan, London, 1957), str. 285.

3. Truman, obraćanje Nacionalnom komitetu za građansku političku akciju, parafrazirano; Richard J. Walton, *Henry Wallace, Harry Truman, and the Cold War* (Viking Press, Njujork, 1976), str. 119.

4. Govor na zajedničkoj sednici Kongresa, 16. aprila 1945, *Public Papers of the Presidents of the United States, Harry S. Truman*, 1945 (U. S. Government Printing Office, Vašington, 1961), str. 5 (u daljem tekstu *Truman Papers*); ponovljeno na str. 22, u Trumanovom govoru od 25. aprila 1945.

5. W. Averell Harriman i Elie Abel, *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941-1946* (Random House, Njujork, 1975), str. 474.

6. Winston S. Churchill, *The Second World War, 6, Triumph and Tragedy* (Houghton Mifflin, Boston, 1953), str. 503.

7. Harry S. Truman, *Year of Decisions*, Memoirs, I (Doubleday, Njujork, 1955), str. 260.

8. Herbert Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin: The War They Waged and the Peace They Sought* (Princeton University Press, Prinston, Nju Džerzi, 1957), str. 133.

9. *Ibid*, str. 652.

10. Admiral flote William D. Leahy, *I Was There: The Personal History of the Chief of Staff to Presidents Roosevelt and Truman Based on His Notes and Diaries Made at the Time* (Whittlesey House/McGraw-Hill Book Company, Njujork/London/Toronto, 1950), str. 379-380.

11. *Ibid*, str. 380.

12. Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History* (Harper & Brothers, Njujork, 1948), str. 890.

13. *Ibid*, str. 908.

14. Dokument Stejt dipartmenta „British Plans for a Western European Bloc", 4. jul 1945; U. S. Department of State, *Foreign Relations of the United States: The Conference of Berlin (The Potsdam Conference) 1945* (U. S. Government Printing Office, Vašington), 1, str. 262-263.

15. Terry H. Anderson, *The United States, Great Britain, and the Cold War, 1944-1947* (University of Missouri Press, Kolumbija, Misuri, 1981), str. 69.

16. Robert J. Donovan, *Conflict and Crisis: The Presidency of Harry S. Truman 1945-1948* (W. W. Norton, Njujork, 1977), str. 81.

17. *Ibid*, str. 84.

18. Truman, *Year of Decisions*, str. 416.

19. Churchill, *Triumph and Tragedy*, str. 582.

20. John Lewis Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War* (Columbia University Press, Njujork, 1972), str. 266.

21. Trumanov govor o spoljnoj politici na proslavi Dana mornarice 27. oktobra 1945, u Njujorku; *Truman Papers*, 1945, str. 431-438.

22. Gaddis, *Origins of Cold War*, str. 280.

23. Milovan Djilas, *Conversations with Stalin* (Harcourt, Brace & World, Njujork, 1962), str. 114.

24. Robert Conquest, „The Evil of This Time", *New York Review of Books*, XL, br. 15 (23. septembar 1993), str. 27.

25. Henry A. Kissinger, *Nuclear Weapons and Foreign Policy* (Harper & Brothers, Njujork, objavljeno za potrebe Saveta za međunarodne odnose, 1957), str. 367.

26. *Ibid*, str. 371.

27. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (Alfred A. Knopf, Njujork, 1992), str. 907.

28. Govor Josifa Visarionoviča Staljina, „Novi petogodišnji plan za Rusiju", održan preko Radio Moskve 9. februara 1946; *The New York Times*, 10. februar 1946.

29. *Ibid.*

30. *Ibid.*

31. Videti P. M. S. Blackett, *Atomic Weapons and East-West Relations* (Cambridge University Press, Njujork, 1956).

32. Govor Vinstona S. Čerčila, „The Sinews of Peace", 5. mart 1946, na Koledžu Vestminster, Fulton, Misuri; Robert Rhodes James, urednik, *Winston S. Churchill: His Complete Speeches, 1897–1963* (Chelsea House/R.R. Bowker, Njujork/London, 1974), VII, *1943-1949*, str. 7285 i dalje.

33. *Ibid*, str. 7292.

34. George E. Kennan, „Dugačak telegram" poslat 22. februara 1946. iz Moskve; *Foreign Relations of the United States, 1946* (U. S. Government Printing Office, Vašington, 1974), VI, *1943-1949*, str. 697.

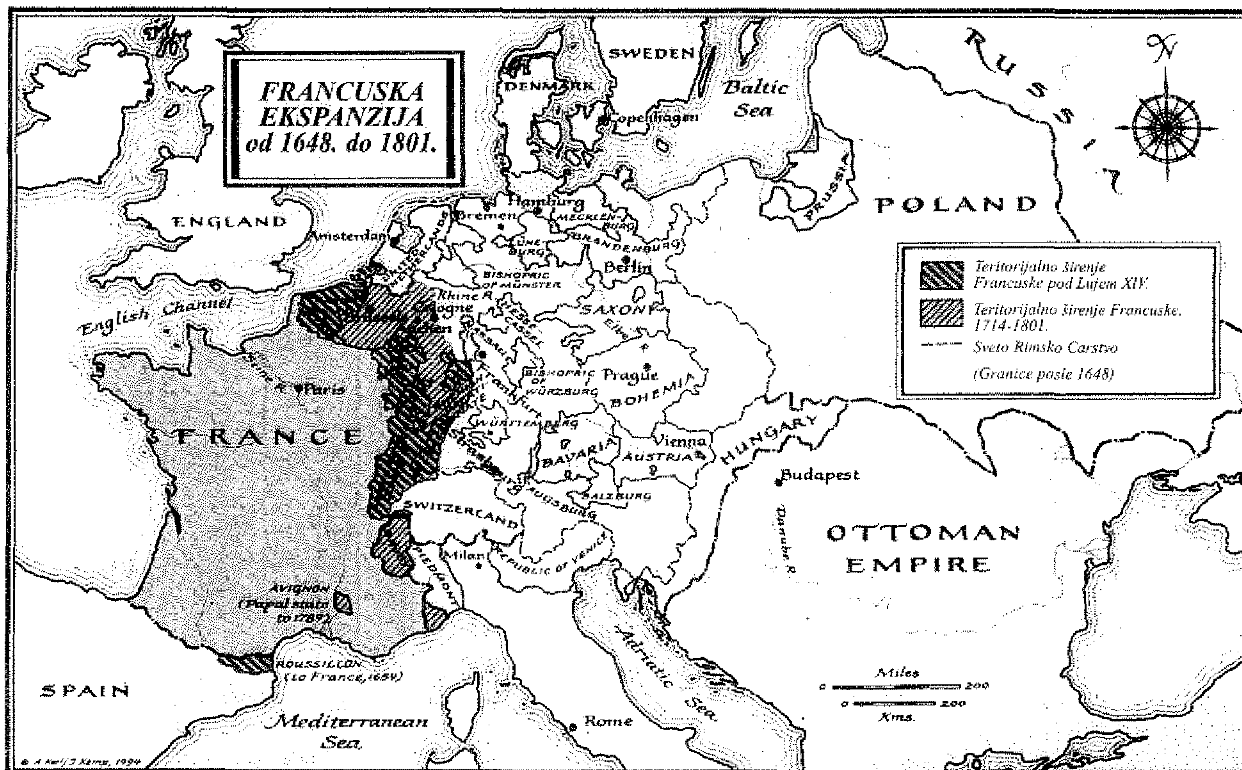
35. Andrei Zhdanov, „The International Situation"; govor održan na Osnivačkoj konferenciji Kominforma, septembar 1947; Spoljnopolitički odbor Predstavničkog doma Sjedinjenih Država, *The Strategy and Tactics of World Communism*, Dodatak I, „One Hundred Years of Communism, 1848--1948", 80. saziv Kongresa, 2. zasedanje, dokument br. 619 (U. S. Government Printing Office, Vašington, 1948), str. 211 i dalje.

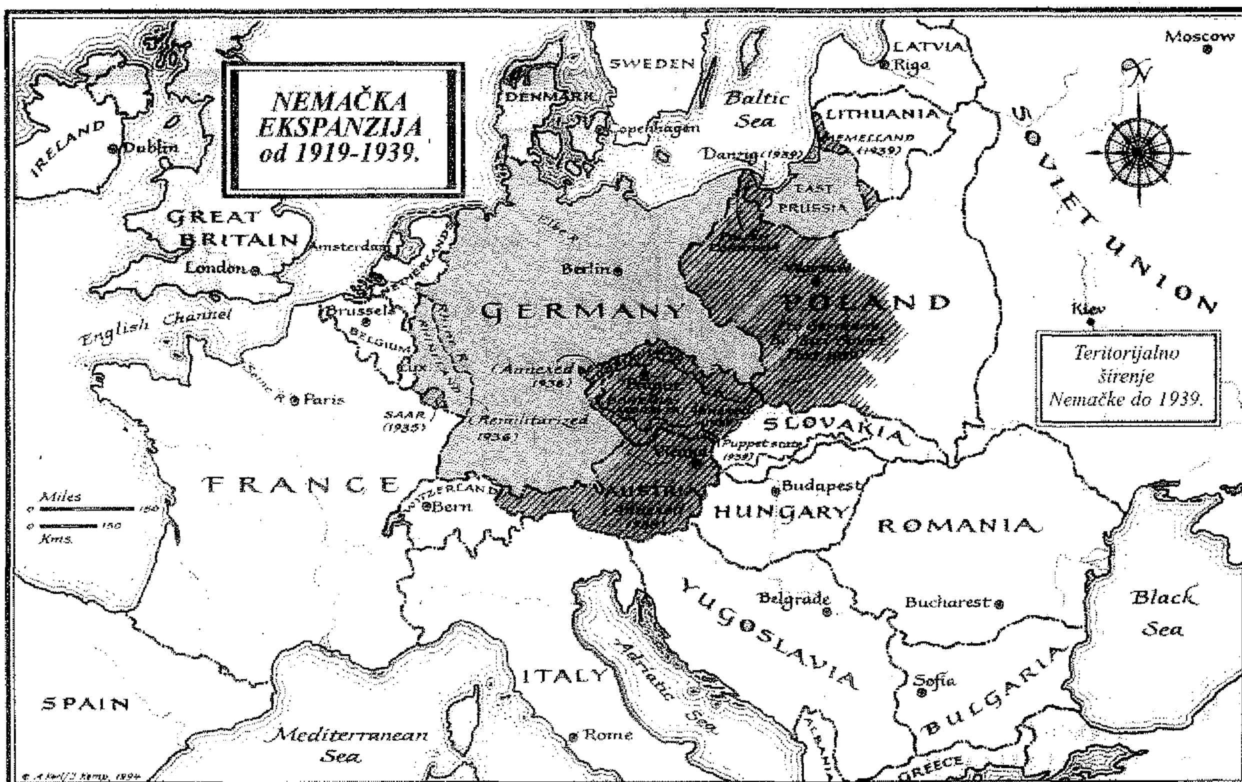
36. Bullock, *Hitler and Stalin*, str. 922.

37. *Ibid*, str. 923.

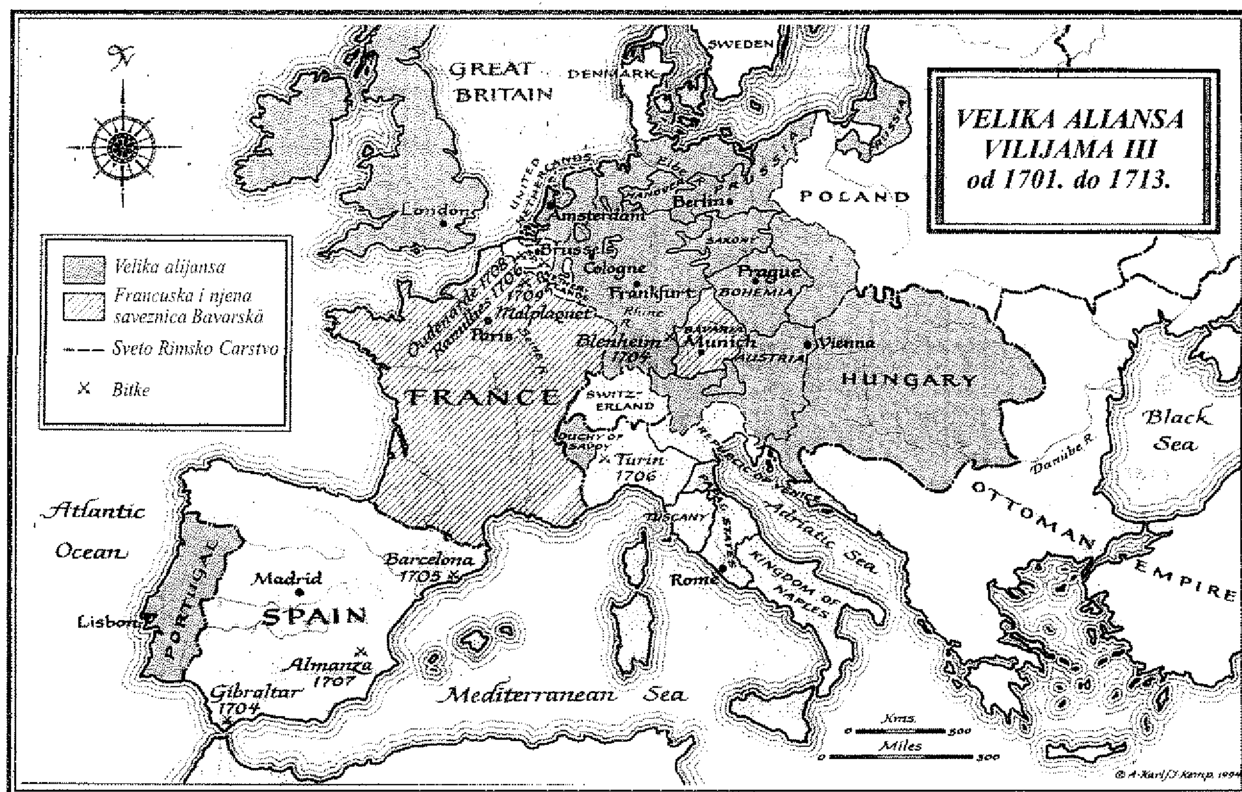
38. Govor preko radija održan 28. aprila 1947, *U. S. Department of State Bulletin*, XVI, br. 410, str. 924.

GEOGRAFSKE KARTE

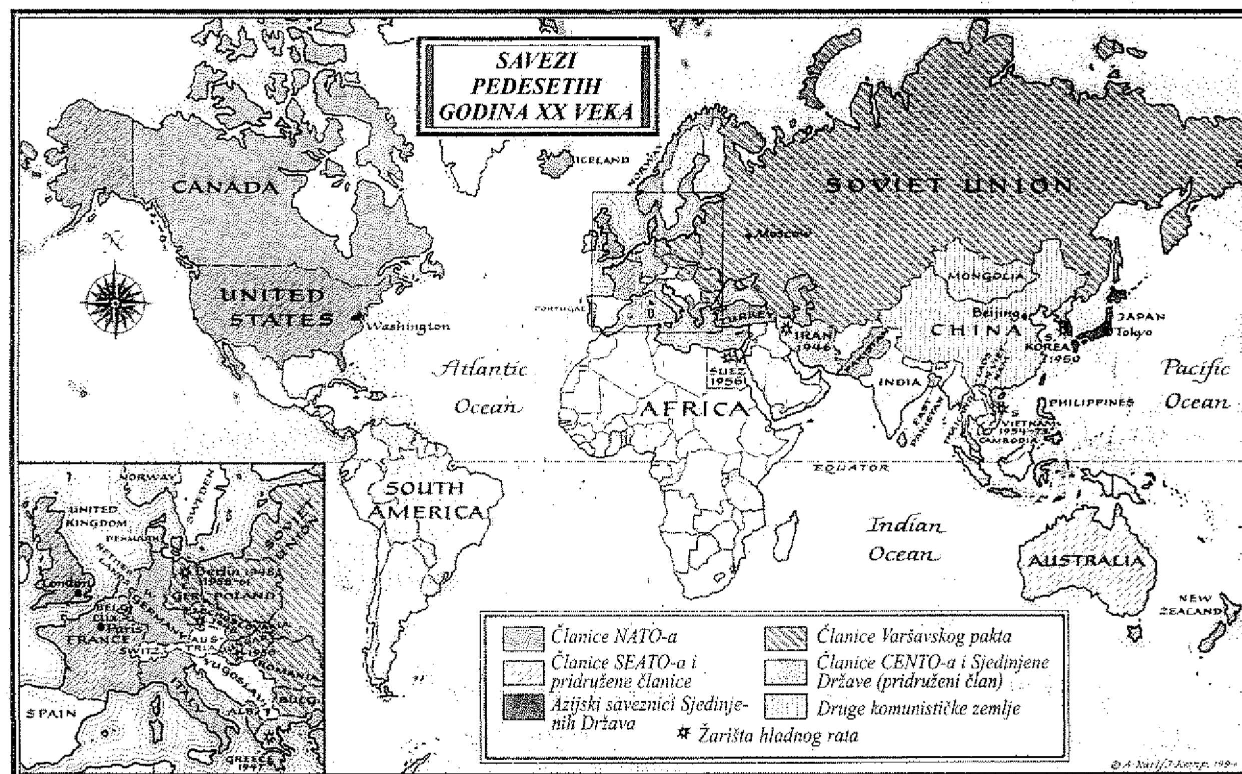




NEDOSTATAK PROTIVTEŽE: *I Vestfalski mir (1648) i Versajski ugovor (1919) stvorili su „prazan prostor" na granicama velikih vojnih sila. Jače sile – Francuska Luja XIV i Hitlerova Nemačka – nisu mogle da odole iskušenju kakvo je predstavljalo širenje na račun slabijih suseda*



DIPLOMATIJA
HENRI KISINDŽER

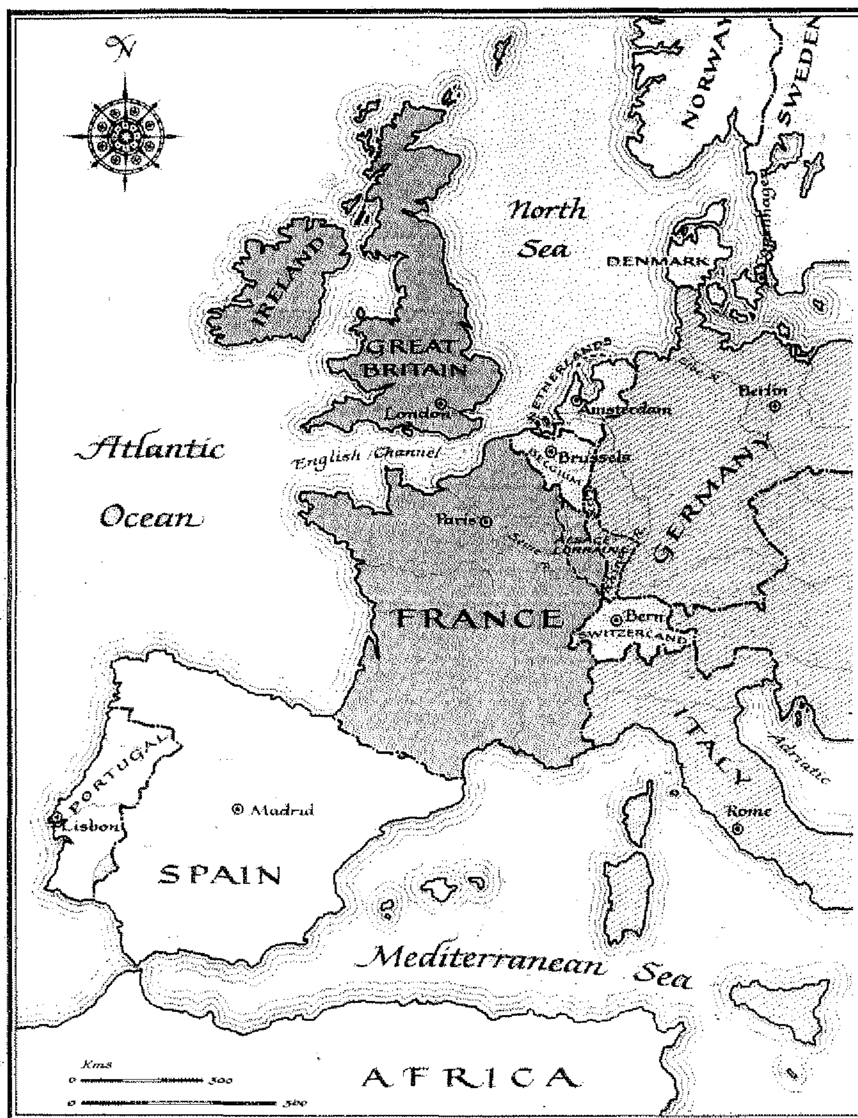


OBUZDAVANJE: *Da bi se obuzdale sile sklone ekspanzionizmu, engleski kralj Vilijam III stvorio je „Veliku alijansu" kako bi „zadržao" francuski prodor. Da bi obuzdale Sovjetski Savez, Sjedinjene Države su pedesetih godina XX veka stvorile sličan sistem savezništava*


UNITED KINGDOM
North Sea
DENMARK
London
Amsterdam
Brussels
Atlantic Ocean
English Channel
HANOVER
MECKLENBURG
BERLIN 1878
PRUSSIA
AIX-LA-CHAPELLE 1818
SAXONY
Frankfurt
PARIS 1856
LUXEMBOURG
BAVARIA
WÜRTTEMBERG
Munich
BOHEMIA
AUSTRIA
FRANCE
Bern
SWITZERLAND
LAIBACH 1821
Milan
VERONA 1822
PIEDMONT
LOMBARDY
VENETIA
SPAIN
PORTUGAL
CORSICA
Rome
PAPAL STATES
Adriatic
KINGDOM OF THE TWO SICILIES
Mediterranean Sea
AFRICA
Kms
0
300
0
500
Miles

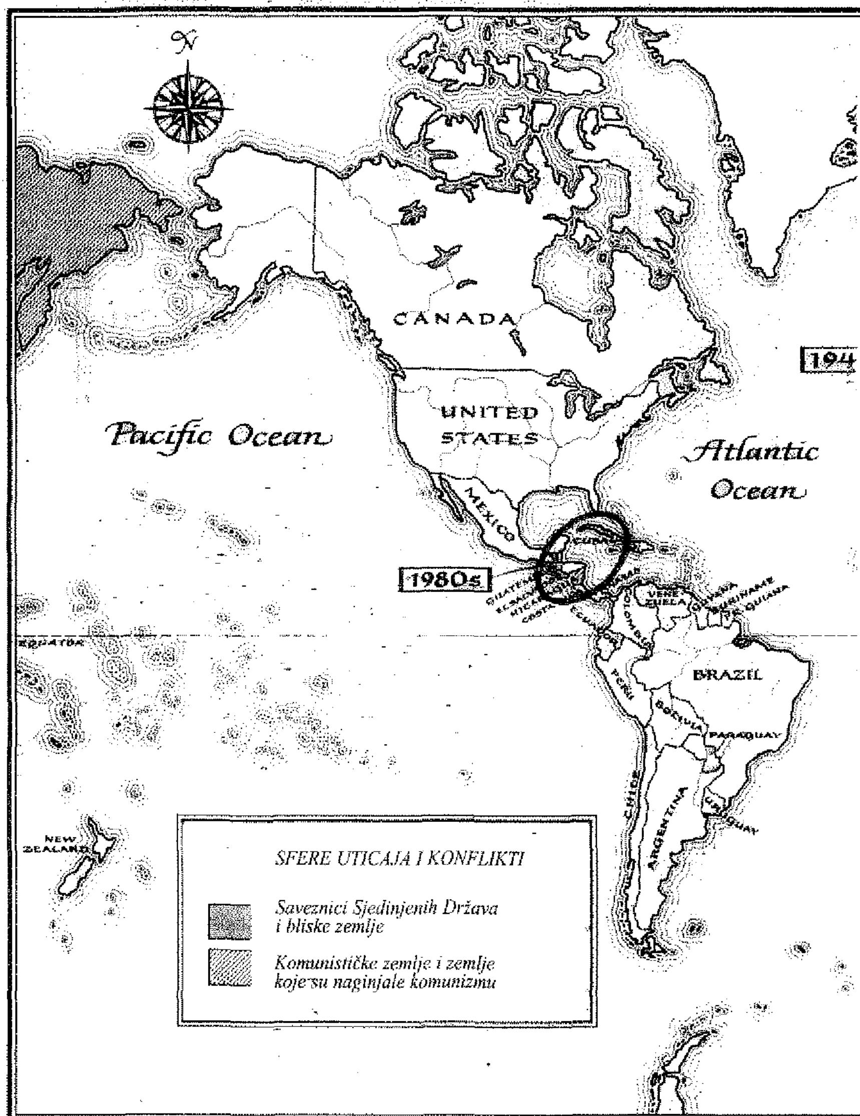


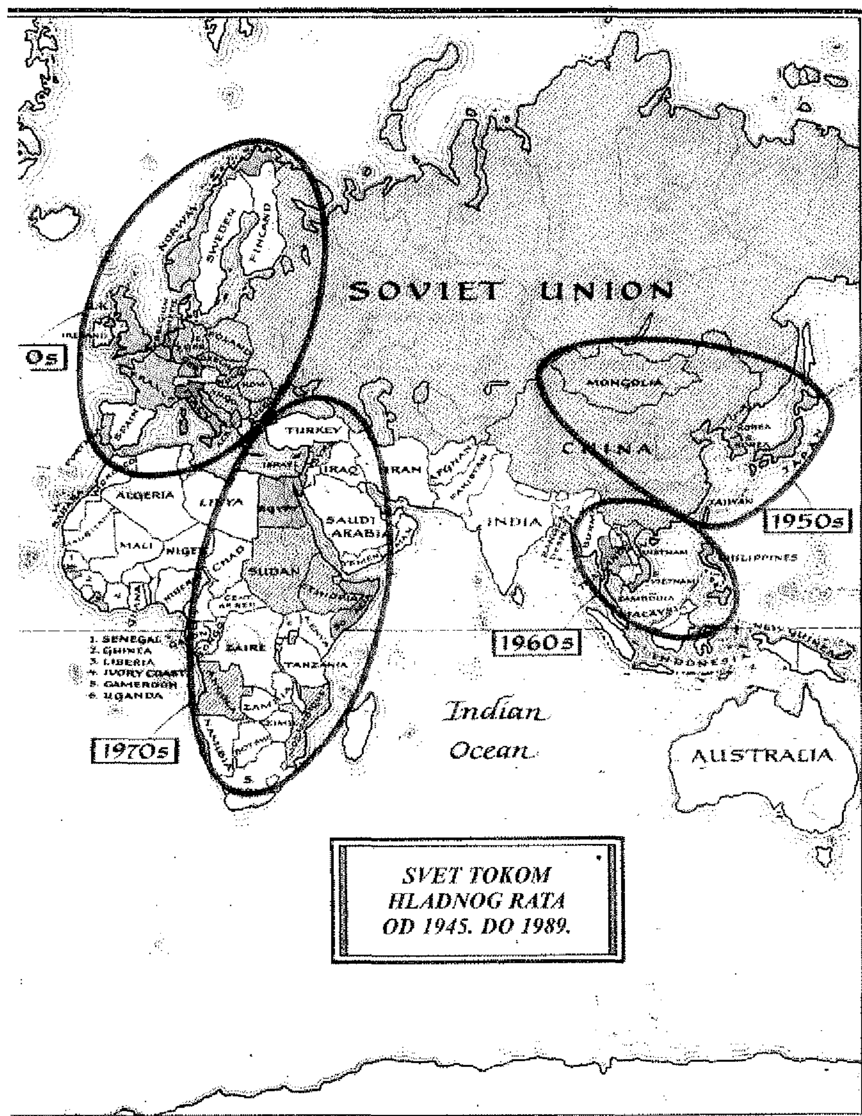
RAVNOTEŽA SNAGA I SISTEM KONGRESA: *Kreatori mira su na Bečkom kongresu konsolidovali Srednju Evropu u okviru Nemačkog saveza, zahvaljujući čemu je nestao „prazan prostor" koji je podsticao francuski ekspanzionizam. Četvorni savez sklopljen je da bi se zaustavila francuska agresija. Evropski kongresi, od kojih je poslednji održan 1878. u Berlinu, povremeno su se sazivali u cilju pronalaženja rešenja za najvažnije evropske sukobe*


N
North Sea
NORWAY
SWEDEN
DENMARK
IRELAND
GREAT BRITAIN
London
NETHERLANDS
Amsterdam
Berlin
Atlantic
Ocean
English Channel
Brussels
BELGIUM
GERMANY
Paris
ALSACE
LORRAINE
FRANCE
Bern
SWITZERLAND
PORTUGAL
Madrid
Lisbon
SPAIN
ITALY
Adriatic
Rome
Mediterranean Sea
AFRICA
Kms

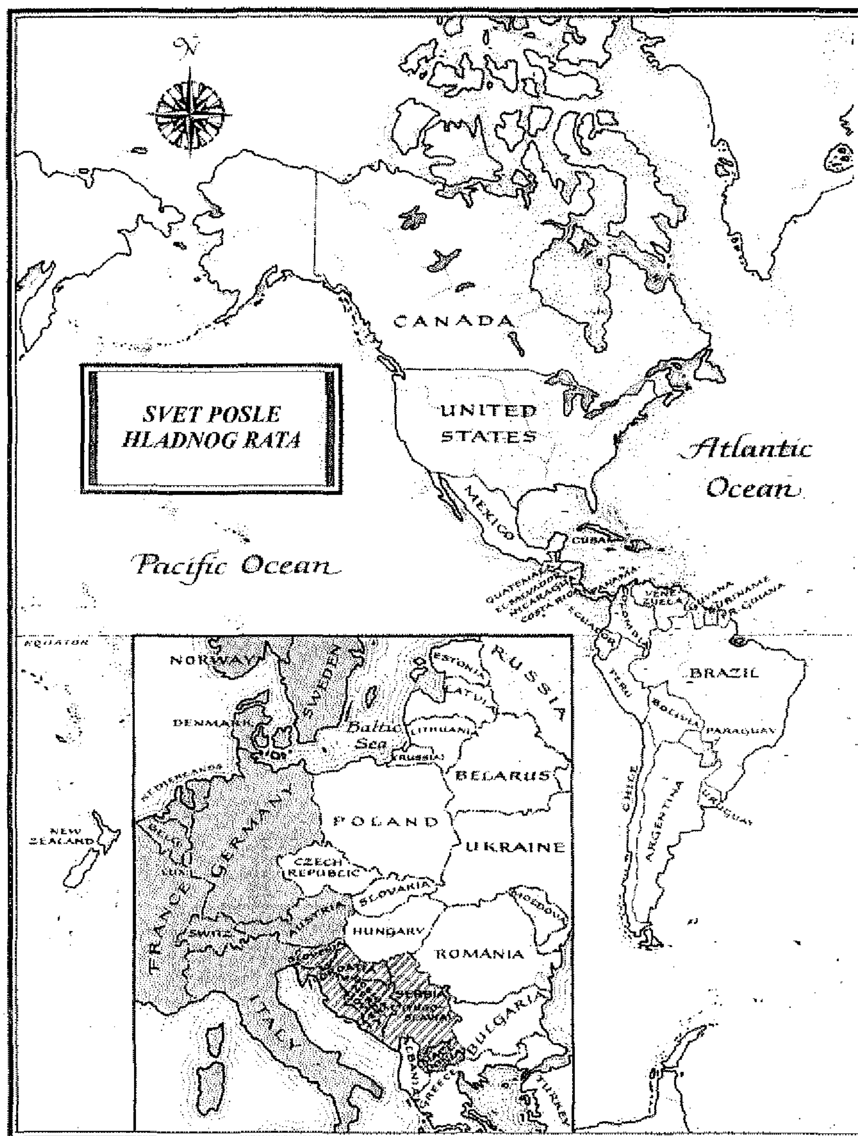


UČVRŠĆENA RAVNOTEŽA SNAGA: *Kada je 1914. izbio rat, francusko-ruski savez postojao je već 23, a austrijsko-nemački 35. godina. Novi član kontinentalnih saveza, Velika Britanija, priključila se francusko-ruskom bloku na osnovu sporazuma iz 1904. i 1907. Oba saveza su se angažovala na neuralgičnim tačkama Evrope, i to najpredanije na Balkanu, zbog čega je jedan beznačajan sukob i mogao da uvuče sve velike sile u rat*


N
CANADA
UNITED STATES
Pacific Ocean
Atlantic Ocean
MEXICO
1980s
194
VENEZUELA
SURINAME
BRAZIL
PERU
BOLIVIA
PARAGUAY
CHILE
ARGENTINA
URUGUAY
NEW ZEALAND
EQUATOR
SFERE UTICAJA I KONFLIKTI
Saveznici Sjedinjenih Država i bliske zemlje
Komunističke zemlje i zemlje koje su naginjale komunizmu



SFERE UTICAJA TOKOM HLADNOG RATA: *Posle 1945. godine, Sjedinjene Države i Sovjetski Savez uspostavili su svoje sfere uticaja u Evropi. Pedesetih godina, te sfere su učvršćene u severoistočnoj Aziji. Šezdesetih godina, pozornica sukoba premestila se u jugoistočnu Aziju, gde su se sfere postepeno učvrstile. Sedamdesetih godina, dve supersile su se borile za širenje uticaja na Srednjem istoku i u Africi, a osamdesetih u Srednjoj Americi*


SVET POSLE
HLADNOG RATA
CANADA
UNITED
STATES
MEXICO
CUBA
Atlantic
Ocean
Pacific Ocean
BRAZIL
PARAGUAY
CHILE
ARGENTINA
URUGUAY
PERU
BOLIVIA
ECUADOR
COLOMBIA
NEW
ZEALAND
NORWAY
SWEDEN
DENMARK
RUSSIA
ESTONIA
LATVIA
LITHUANIA
Baltic
Sea
BELARUS
POLAND
UKRAINE
GERMANY
FRANCE
CZECH
REPUBLIC
SLOVAKIA
AUSTRIA
HUNGARY
ROMANIA
SWITZ
ITALY
SERBIA
BULGARIA
GREECE
TURKEY



SVET POSLE HLADNOG RATA: *Pošto je 1989. godine nestala sovjetska sfera uticaja, došlo je do nestabilnosti u Srednjoj Aziji, na Kavkazu, u Persijskom zalivu, na rogu Afrike i na Balkanu. U međuvremenu, novi centri moći pojavili su se u Japanu, Kini i Zapadnoj Evropi, usled čega je nastao multipolarni svet*

DIPLOMATIJA

HENRI KISINŽER

ENERGIJA
KNJIGE

SADRŽAJ

Henri Kisindžer
DIPLOMATIJA

Izdavač
VERZAL*press*, Novi Beograd,
Milentija Popovića 1

Za izdavača
Milomir KRAGOVIĆ
direktor

Naslovña strana
Nikola PANIĆ

Korektura
Danijela IGNJATOVIĆ

Računarska priprema sloga
Kvartet V

Tehničke karakteristike
Format: 17 x 24 cm, 387 strana,
slog: tajms latinica 11/13 cm,
papir: ofsetni 80 gr, korice: bindakot 250 gr,
broširan povez

Tiraž
2.000 primeraka

Štampa
Publikum Beograd

Beograd, jun 1999.